

*Sicke Benninge
Croniken der
Vrescher Landen
mijten Zoeven
Seelanden
ende der stadt
Groningen*

Geschiedenis van Groningen
en Ommelanden tot 1530

BAND 1

F.A.H. VAN DEN HOMBERGH† EN E.O. VAN DER WERFF

Sicke Benninge

Croniken der Vrescher Landen

mijttē Zoeven Seelanden

ende der stadt Groningen

Band 1

Sicke Benninge

*Croniken der Vrescher Landen
mijten Zoeven Seelanden
ende der stadt Groningen*

Band 1

Bezorgd door Dr. F.A.H. van den Hombergh †
en drs. E.O. van der Werff

Met medewerking van Drs. A.J. Rinzema †

Huygens ING (KNAW)

Den Haag 2012

© 2012, 2019 Huygens ING (KNAW), Amsterdam
Postbus 10855 · 1001 EW · e-mail info@huygens.knaw.nl
www.huygens.knaw.nl

2^e druk 2019

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Gezet door Frans Aussems grafisch ontwerp, Haren

978-90-8890-885-9 (Softcover)
978-90-8890-886-6 (Hardcover)
978-90-8890-887-3 (PDF e-book)

ISBN 1ste druk: 978-90-5216-180-8; band 1
NUR 680

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) maakt deel uit van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever, without prior written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE BAND 1

Ten geleide

1.	Leven en werk van Sicke Benninge	XV
	Biografische gegevens	XV
	Benninge's kroniek	XXI
	Benninge als historiograaf	XXVI
2.	De bronnen van de kroniek van Sicke Benninge	XXXIV
	Verhalende bronnen	XXXIV
	Rechtsteksten en oorkonden	XXXVIII
	Reisbeschrijvingen	XLI
	Overige bronnen	XLIV
3.	Handschriften en oude edities en de nieuwe kroniekttekst	XLVI
	Handschriften	XLVI
	De oude edities	LXXV
	De nieuwe editie van de kroniek	LXXXII
	Lijst van handschriften	LXXXIX
	Siglen en afkortingen	CIV
	Afbeeldingen	CVI
	Uitgebreide inhoudsopgave	CXI
	Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stad Groningen	1
	Deel I	I
	Deel II	29
	Deel III A t/m K	93

TEN GELEIDE

“Men sal geen dinck begynnen, men sal dat eynde wal vorsynnen”. Driemaal haalt Sicke Benninge in zijn kroniek deze zegswijze aan, om zijn lezers te waarschuwen tegen risico's in de politiek, en dan speciaal van territoriale eenheden, zoals de Stad Groningen ten opzichte van Westerlauwers Friesland, en de Saksers, eveneens ten opzichte van Westerlauwers Friesland. Deze zegswijze is zowel van toepassing op de ontstaansgeschiedenis van de kroniek als de geschiedenis van deze editie. Toen Benninge (ca. 1455 - 1530/36) als inwoner van Groningen begon aan zijn kroniek, had hij stellig geen idee hoeveel werk er vastzat aan het voortzetten, om nog maar te zwijgen van het voltooiën – wat hem dan ook niet is gelukt. Alles wijst erop, dat de dood Benninge heeft verhinderd zijn levenswerk zelfs maar tot het beoogde eindpunt (het jaar 1530) op papier te zetten, laat staan om het verzamelde materiaal in een goed leesbare, presenteerbare vorm om te werken.

De kroniek was inmiddels een omvangrijk dossier geworden. Het oudste hoofdhandschrift, ms. A (Den Haag, KB, ms. Kon. Akademie CXI) beslaat 536 bladen. De kroniek was begonnen als een eigentijds document vanaf de jaren 1505 tot 1530, maar het groeide uit tot een werk in drie delen waarin ook oudere bronnen door Benninge werden bijeen gebracht. Het hoofddeel is deel III waarin de geschiedenis van Groningen en de Friese landen centraal staat, vanaf ca. 1491 tot 1528. Benninge schreef dit deel aan de hand van de actualiteit, op basis van schriftelijke bronnen, mondelinge getuigenissen en zijn eigen herinnering. In deel I had Benninge uit verschillende bronnen de herkomst van de Friezen, de oorsprong van de Friese Vrijheid en de beschrijving van de Zeven Zeelanden bij elkaar gebracht. Deel II was eveneens samengesteld uit verschillende zelfstandige onderdelen: met name de kroniek van Johan Lemego, een dossier met verdragsteksten en privileges en een anoniem kroniekje, handelend over de periode 1425-1478, later de 'Groninger Annalen' genoemd. Overigens had Benninge in het derde deel ook verschillende zelfstandige onderdelen ingepast in zijn tekst: het landrecht van 1448 en de Saksische Ordonnantie van 1504 werden integraal opgenomen. Daarnaast kregen ook gebeurtenissen elders in Europa en verslagen van reizen naar Rome en het Heilige Land een plek in de kroniek.

De inhoud maakt dat de kroniek niet eenvoudig valt te typeren. De term stadskroniek kan niet voldoen, wanneer men stelt dat een kroniek op initiatief van een stadsbestuur tot stand moet zijn gekomen. Maar Benninge heeft, als burger betrokken bij het bestuur van zijn stad, Groningen wel degelijk als middelpunt van zijn kroniek genomen. De stad Groningen had al in voor-

gaande eeuwen haar horizon verlegd naar de Ommelanden en, vanaf het eind van de 15de eeuw, ook naar Westerlauwers Friesland. Toen Groningen vervolgens speelbal werd in de strijd tussen verschillende territoriale machten, Saksen, Oost-Friesland, Gelre en Bourgondië, werd de blik van de geschiedschrijver ook op deze gebieden gericht. Benninge omschreef zijn kroniek als 'Croniken der Vrescher Landen mijten Zoeven Seelanden ende der stad Groningen'. Inderdaad beperkt de kroniekstof zich niet tot de stad Groningen, maar omvat ook de Friese landen in ruime zin: de Groninger Ommelanden, Westerlauwers Friesland en Oost-Friesland. Benninge's kroniek kan daarom evenzeer als een gewestelijke kroniek beschouwd worden, en dat niet alleen omdat hij de oude 'Gesta-verhalen' en het Tractaat van de Zeven Zeelanden integreerde in zijn werk. In een tijdperk waarin de wereld open gaat voor meer mensen, mede door de verspreiding van het gedrukte boek, passen de toenemende belangstelling voor gebeurtenissen elders in Europa en de invoeging van reisverhalen.

Benninge heeft geen definitieve redactie toegepast op zijn kroniek door de rechtsteksten, oorkonden en de reisbeschrijvingen apart te nemen en buiten de opzet van de kroniek te laten. Hiermee is Benninge een doorgever geworden van oudere informatie. Zonder zijn kroniek waren de anonieme 'Groninger Annalen' niet overgeleverd. Meer nog, zijn selectie en zijn verwerking van de bronnen bieden de hedendaagse onderzoeker mogelijkheden voor historiografisch onderzoek van zowel de kroniek als de auteur.

Bij overlijden van Benninge bestonden er twee exemplaren van de kroniek: de autograaf en het reeds genoemde ms. A. Uit de handschriftelijke overlevering blijkt dat deze toen nog moeten hebben bestaan uit ongebundelde katernen. In eerste instantie bleef Benninge's werk onbekend en berustte het bij de familieleden.

In de loop van de 16de eeuw werden er naast de bestaande autograaf en ms. A enkele afschriften gemaakt. Daarvan resteert in ieder geval ms. V (Den Haag, KB, ms. 72 D 21), afgeschreven in 1566. Omstreeks 1585 maakte Georgius Westendorp een afschrift voor Pontus Heuterus. Groot was de belangstelling niet voor Benninge's levenswerk. Omstreeks 1594 kwam hierin verandering, mede als gevolg van de Reductie van Groningen. De nieuwe rector van de Latijnse School, Ubbo Emmius, kon de tekst wel lezen en bovendien op z'n waarde schatten. De familie Wyffringe, erfgenamen van Benninge's dochter Hebbele, heeft het boek met de oorspronkelijke handgeschreven tekst van Benninge aan Emmius in langdurig bruikleen gegeven, ten behoeve van zijn voorgenomen standaardwerk over de geschiedenis van de drie Frieslanden. Emmius gebruikte Benninge's kroniek intensief en preees haar in vele toonaarden in zijn *Derde Decade*, uitgekomen in 1599. Waarschijnlijk bleef het manuscript een tijdlang in zijn kast, ook na de verschijning van de folio-editie in 1616, en wellicht tot zijn dood in 1625. Meteen daarop verliezen wij het autografe geschrift uit het oog. Momenteel is het in geen enkele bibliotheek of archiefcollectie geregistreerd.

De faam van Benninge's kroniek leidde er toe dat er in de loop van de tijd verschillende afschriften van de kroniek of gedeelten uit de tekst werden gemaakt. Nog in de jaren 1703 tot 1710 vervaardigt één afschrijver een tiental nagenoeg gelijklopende kopieën. Er zullen naar schatting tussen de 40 en 50 afschriften zijn vervaardigd. Deze stroom droogt op, wanneer de teksten in edities verschijnen. De verzamelaar en uitgever van oude bronnen Antonius Matthaeus publiceerde in 1698 een klein gedeelte: niet veel meer dan het begin – de delen I en II. Weliswaar had hij daarmee de eerste editie van de kroniek van Johan Lemego verzorgd, maar in een voor hedendaagse maatstaven gebrekkige editie, onder meer omdat het verdere uitleg over de herkomst en tekstwaarde van het gebruikte handschrift ontbeert en het zonder verklaarende noten werd uitgegeven. Matthaeus Brouerius van Nidek vulde dit in 1725 aan met een groot deel van de rest, met name deel III, maar eveneens zonder enige annotatie en uit een laat afschrift met vele fouten. Ten slotte gaven voor het Historisch Genootschap te Utrecht in 1887 J.A. Feith en P.J. Blok een aantal tot dan toe terzijde gelegde of ongelukkig uitgegeven fragmenten uit naar een weliswaar goed handschrift, maar wederom in zeer incomplete vorm, hoewel van goed wetenschappelijk gehalte. Zij deden daarbij een verantwoorde poging de (toen) bekende handschriften in hun juiste verhouding te plaatsen en voorzagen de uitgegeven tekst van bruikbare annotatie.

Eind jaren '60 van de 20ste eeuw raakte prof. dr. W. Jappe Alberts overtuigd van de noodzaak van nieuwe editie van de kroniek van Benninge. Hij wist dr. F.A.H. van den Hombergh te interesseren voor dit project. In augustus 1971 werd Van den Hombergh door prof. dr. E.H. Waterbolk namens de Rijkscommissie aangezocht als bewerker. De projectbeschrijving volgde in oktober 1971 en de feitelijke aanstelling van de bewerker op 3 januari 1972. De kroniek zou verschijnen in de Kleine Serie van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP).

Van den Hombergh bestudeerde de kroniek aanvankelijk naast zijn volledige leraarsbaan. Pas na zijn aanstelling als wetenschappelijk hoofdmedewerker binnen de sectie Middeleeuwen van het Instituut voor Geschiedenis van de RUG in januari 1976, kon hij een flink deel van zijn onderzoekstijd structureel besteden aan de voorbereiding van de editie.

In de jaren 1971-1972 werden verschillende handschriften onderzocht. Op basis van dit onderzoek konden vele handschriften terzijde worden gelaten, omdat bleek dat de tekst op een aantal punten verschillende bewerkingen had ondergaan. Vijf handschriften werden geselecteerd als belangrijkste tekstvertegenwoordigers en nader onderzocht. Dit betrof naast de reeds genoemde mss. A en V de handschriften C (Kopenhagen, KB, ms. Thottske Samling, 594 in-fol.), D (Groningen, UB ms. 381) en Z (Groningen, UB, ms. add. 199). Dit onderzoek leidde tot een aantal vaststellingen. Ten eerste bleek dat ms. V tekstueel de beste tekst leverde, vele malen beter dan het oudere en vollediger ms. A. Ten tweede kon worden vastgesteld dat de handschriften C, D en Z, die allen weliswaar pas in de 17de eeuw waren afgeschreven, duidelijk verwant moesten zijn aan de autograaf van Benninge terwijl zij niet uit de mss. A en V konden stammen. Daarmee had Van den Hombergh drie zelfstan-

dige tekstgetuigen van de kroniek van Benninge vastgesteld. Op basis van dit onderzoek stelde de bewerker voor om het tekstueel beste handschrift, ms. V, als hoofdhandschrift voor de tekstreconstructie te hanteren, ten koste van het enige decennia oudere ms. A. Zijn voorstel werd overgenomen door de Rijkscommissie.

Zo werd dan de transcriptie, voornamelijk op basis van ms. V, in juni 1976 in eerste aanleg voltooid. Daarna werden van de overige geselecteerde controlehandschriften serieuze tekstvarianten vastgesteld, die in latere instantie emendaties dan wel varianten van de tekst zouden worden. De aanvankelijk getypte transcriptie bood onvoldoende mogelijkheden om de talrijke emendaties en duizenden serieuze varianten goed leesbaar op te nemen. Dit leidde toen tot stagnatie in de voortgang van de editie. Wel maakte de bewerker vanaf medio 1977 een aanvang met de historische annotatie, welke in de eerdere edities zo node werd gemist.

In 1988 besloot de Rijkscommissie, op voorstel van de bewerker, drs. E.O. Van der Werff aan te zoeken de gehele transcriptie over te brengen op de computer. Zijn betrokkenheid bij de uitgave werd in de volgende jaren steeds groter. Zo leidde een onderzoek door Van der Werff naar het eigen handschrift van Benninge en tevens codicologisch onderzoek van de vijf hoofdhandschriften tot belangrijke voortschrijdende inzichten. Van der Werff stelde op basis van bewaard gebleven getekende kwitanties van Sicke Benninge vast dat gedeelten uit ms. A door Benninge zelf waren geschreven. Daarnaast maakte het codicologische onderzoek duidelijk dat zowel ms. A als ms. V direct uit de autograaf van Benninge moesten zijn afgeschreven. Uiteindelijk zouden deze conclusies leiden tot aanpassingen in de editie en de opzet van de bijbehorende inleidingen.

In maart 1992 gaf Van den Hombergh aan toezichthouder prof. dr. E.H. Waterbolk te kennen, als bewerker terug te willen treden ten gunste van jongere onderzoekers en alleen op de achtergrond bij de uitgave betrokken te willen blijven. Zijn voorstel was om daartoe naast Van der Werff ook drs. A.J. Rinzema bij het project te betrekken. Rinzema had als afstudeerwerkstuk een scriptie over de kroniek van Johan Lemego (onderdeel van Benninge's kroniek!) geschreven, inclusief een kritische editie. Sinds februari 1990 deed hij promotieonderzoek naar de kroniek van Benninge. De dissertatie beoogde het werk van Benninge nader te typeren en als gewestelijke kroniek te plaatsen in de Fries-Groningse geschiedschrijving.

Overleg tussen de Rijkscommissie, de toezichthouder en de genoemde betrokkenen in april 1993 leidde tot nieuwe afspraken. Van den Hombergh en Van der Werff zouden als bewerkers de uitgave verzorgen, terwijl Rinzema een inleiding over de biografie en de opvattingen van Sicke Benninge voor zijn rekening zou nemen. Verder werd, naar aanleiding van het codicologische onderzoek, bepaald dat die delen van ms. A welke door Benninge zelf waren geschreven, integraal en duidelijk herkenbaar in de tekst zouden worden opgenomen. Daardoor werd ms. A nu een belangrijk tweede basishandschrift

voor de editie. Dit leidde tot een bewerkelijke operatie van herwaardering van tekst en emendaties.

Voortgaand onderzoek leidde tijdens de voorbereiding van de editie niet alleen op meerdere terreinen tot een betere kennis van Benninge, zijn werk en zijn werkwijze maar ook een nieuwe kijk op de waarde van de oude edities. De jongere handschriften, een kleine veertig in getal, werden door Van der Werff onderzocht. In een eerder stadium had Van den Hombergh reeds een grove schifting aangebracht in de jongere handschriften. Hij had reeds verschillende duidelijke bewerkingen kunnen vaststellen. Een eerste bewerking was een 'modernisering' van de taal, welke vermoedelijk plaatsvond in het eerste kwart van de 17de eeuw. Alle jongere afschriften stammen af van deze nu verloren bewerking. Een tweede, ingrijpende bewerking in de tekst vond een kwart eeuw later plaats, waarbij onder meer het landrecht van 1448 en de Saksische Ordonnantie van 1504 werden 'geëlimineerd'. Daarnaast werd een andere versie van de oorkonden uit deel II als supplement toegevoegd. In de tweede helft van de 17de eeuw verdwenen de delen I en II. In plaats daarvan werd een andere versie van de kroniek van Johan Lemego toegevoegd aan de 'geamputeerde' kroniek, die nu alleen nog deel III in zijn oorspronkelijke versie bevatte. Van den Hombergh rubriceerde de handschriftengroepen onder de respectievelijke namen 'Modernisator', 'Eliminator' en 'Amputator'. Het nadere onderzoek van de jongere handschriften kon deze specifiek in de verschillende groepen plaatsen. Het leidde voorts tot de vaststelling dat de uitgaven van Matthaeus en Brouerius van Nidek gebaseerd waren op afschriften die alle genoemde bewerkingen hadden ondergaan en daarmee ver van de oorspronkelijke tekst waren verwijderd. Nu bleek pas goed hoe onvolledig en tekstueel verminkt deze edities waren.

In een vroeg stadium van het project had de grote Romekenner, prof. dr. Gerd Tellenbach, Benninge's Romereisverslag als een vertaling van een "Pilgerbüchlein" herkend, maar de veelheid van verwarrende varianten maakte het vooralsnog ondoenlijk de bron te identificeren. Aan de hand van de teksteditie van tientallen Duitstalige pelgrimsgidsen door dr. Nine Miedema, verbonden aan de Kaiser Wilhelm Universität te Münster, kon nu de vinger worden gelegd op de bron en tevens op de werkwijze van Benninge bij het benutten van zijn bronnen. De noodzaak van een nieuwe editie, gebaseerd op oudere en in elk geval betrouwbaarder bronnen, werd daarmee tijdens het werk wederom onderstreept.

Ook het onderzoek van Rinzema leverde belangrijke nieuwe inzichten. Hij stelde vast dat het 16de-eeuwse manuscript B (Den Haag, KB, ms. 74 J 45) dat slechts gedeelten van de delen I en II bevat, een voorstadium van de definitieve delen I en II moet zijn. Daarmee droeg hij bij aan de opbouw van de ontstaansgeschiedenis van de kroniek, hetgeen hij verder uitwerkte in zijn onderzoek en verwerkte in de inleiding over het leven en werk van Benninge. Daarnaast leverde hij veel materiaal voor de historische annotatie, onder meer door van de bronnen en alle vermelde rechtsteksten en oorkonden de vindplaats of een editie vast te stellen.

Onnodig te zeggen, dat beide bewerkers in samenwerking met Rinzema, soms slechts geleidelijk tot deze voortschrijdende inzichten zijn gekomen, zodat het soms voor de opdrachtgevers en zeker voor de buitenwacht erop geleden heeft dat de voorbereiding van de editie tot stilstand was gekomen. Korte of langere ziekteperiodes van een of beide bewerkers zorgden echter in het nieuwe millennium steeds vaker voor vertraging.

In 2006 gaf Van den Hombergh aan het fysiek niet meer te kunnen opbrengen aan de kroniek te werken; zijn belangstelling en stimulans bleef echter onverminderd. Hij overleed onverwacht op 8 januari 2007. Bij Rinzema werd in het najaar van 2006 een ernstige ziekte geconstateerd. Hij overleed op 31 augustus 2007. Zijn dissertatie 'Sicke Benninge en zijn kroniek. Een Groninger burger over opkomst en verval van zijn stad rond 1500' bleef onvoltooid.

Inmiddels was de Rijkscommissie opgegaan in het Instituut Nederlandse Geschiedenis (ING) en was drs. E. Harenberg te Doesburg aangetreden als toezichthouder. Deze wist te bewerkstelligen dat er in juli 2006 voor de uitgeverij van het ING een digitale versie van de kroniekttekst met de varianten en annotatie beschikbaar kwam.

Door reorganisatie van de Rijkscommissie binnen het ING werden ook de bronnenuitgaves van de RGP gestopt. In februari 2007 meldde het ING dat een uitgave van de kroniek mogelijk zou zijn dankzij een subsidie van NWO. Het ING verzorgde daartoe de formele subsidie-aanvraag. Het NWO zegde een subsidie voor de uitgave toe. De uitgave diende uiterlijk in 2010 gerealiseerd te moeten worden. Hoewel het werk in 2007 door persoonlijke omstandigheden van de laatst overgebleven bewerkster stil waren komen te liggen, werden de bewerkelijke correcties aan de kroniekttekst en harmonisering van de inleidingen wederom aangevat. Van der Werff kreeg in deze fase assistentie van drs. R.H. Alma te Warffum.

Al met al is deze editie later tot stand gekomen dan vooraf was voorzien. Het waren vooral de werkomstandigheden die telkens wisselden en voor stagnatie zorgden. Uiteindelijk hebben zij echter als bijproduct een veel genuanceerdere behandeling van dit project mogelijk gemaakt. Nieuwe vondsten en inzichten konden in het werk worden opgenomen, wat, zoals duidelijk moge zijn geworden, meermalen de kwaliteit aanzienlijk ten goede is gekomen.

Wij menen te kunnen stellen dat het resultaat er mag zijn: in plaats van de vroegere tekstvorm in de verspreide, oude edities, die gebaseerd was op 'genetisch jonge' afschriften uit de latere 17de eeuw, inclusief talrijke schrijffouten en mislezingen, is in deze editie de complete kroniekttekst uitgegeven, solide gestoeld op een tekstvorm die op haar jongst uit het midden van de 16de eeuw dateert en op vele plaatsen qua spelling en zinsbouw veel beter begrijpelijk is geworden. Met andere woorden: het verhaal van Benninge is nu niet meer ver verwijderd van de oorsprong en in grote passages zelfs regelrecht van zijn hand. Dit is op dit moment, nu het voornaamste autografe geschrift onvindbaar of verloren is, het maximaal haalbare. Aan de editie zijn inleidingen toegevoegd die Benninge in zijn tijd plaatsen, zijn brongebruik in kaart brengen en de handschriftelijke overlevering van zijn werk behandelen.

De bewerkers hoopten met deze nieuwe editie een degelijk en betrouwbaar aandeel te leveren tot een beter verstaan van de door de kroniek bestreken periode en tot een nadere plaatsing van Benninge en zijn kroniek in zijn historiografische en cultuur-historische context; een ideaal waarnaar wij streven – respectievelijk hebben gestreefd – ieder op zijn manier en met zijn vaardigheden.

E.O. van der Werff
Groningen, Sint-Jacobsdag 2011

1. LEVEN EN WERK VAN SICKE BENNINGE

drs. A.J. Rinzema¹

Biografische gegevens

Ubbo Emmius is de eerste auteur die enige biografische bijzonderheden over Sicke Benninge geeft: hij zou stammen uit de Humsterlandse adel, raadslid in Groningen zijn geweest alsmede 'hoofd oorlogszaken'.² Ook vermeldt Emmius hem in 1504 als lid van de Hoofdmannenkamer.³

P.J. Blok ontdekte in 1887⁴ dat "Sicke Benninghe" is ingeschreven in het Groninger brouwersgildeboek (1497). Volgens Blok zou Benninge daarom omstreeks 1465 geboren zijn. In 1500 ondernam hij met een aantal gildegenoten een pelgrimsreis naar Rome. Als sterfjaar van Benninge veronderstelt Blok 1530 of kort daarna. Benninge zou alleen dochters hebben nagelaten, van wie er één Clara heette.

Een artikel van F.A.H. van den Hombergh⁵ uit 1982 betekende een flinke uitbreiding van de kennis over Sicke Benninge. Er zijn geen verhalende bronnen van tijdgenoten waarin Benninge wordt genoemd. Een echte biografie is daardoor onmogelijk. Daarom beperken wij ons in het navolgende tot het rangschikken van de ons bekende gegevens uit literatuur, genealogieën, archivalia⁶ en uit de kroniek zelf, om te komen tot een schets van Sicke Benninge's persoonlijke, sociale en maatschappelijke positie. De gedachtenwereld van Benninge zal bij de analyse van zijn kroniek ter sprake komen.

1 "De ongepubliceerde dissertatie van drs. A.J. Rinzema († 2007), "Sicke Benninge en zijn kroniek. Een Groninger burger over opkomst en verval van zijn stad rond 1500.", wordt postuum bezorgd door mevrouw L. van Beek MA te De Wijk.

2 "Sicco Beninga è nobilitate Humsteranà senator Groninganus, et rerum quoque militarium aliquandiu ibidem praefectus", schrijft Emmius in de voorrede tot de uitgave van het derde deel van zijn zesdelige *Rerum Frisicarum Historia*. Deze brief is ook afgedrukt in de folio-uitgave met alle zes delen in één band: Emmius, *Historia*, "Epistola, Cujus meminit Autor in Commentario De Frisiorum Republ. p. 10, Decadi tertiae praefixa in editione priore (...)", ongepagineerd.

3 Emmius, 'Catalogus', 318.

4 In de inleiding van: Benninge, *Kroniek*, xxi-xxxii.

5 Van den Hombergh, 'Verdiensteljk Groninger', 57-79.

6 Met dank aan drs. R.H. Alma te Warffum en W.G. Doornbos te Groningen.

Geboorte en dood

In 1481 wordt Sicke Benninge voor het eerst vermeld, en wel als grietman in Oosterdeel-Vredewold.⁷ Als wij voor een gezaghebbend man als een grietman een minimumleeftijd van 25 jaar mogen veronderstellen, zou Sicke Benninge uiterlijk rond 1455 geboren moeten zijn. Deze veronderstelling vindt steun in de kroniekpassage waar Benninge de namen noemt van een tiental oud-burgemeesters van Groningen, “die ick all ghekent hebbe”:⁸ van hen zijn Henrick Baroldes en Gosen van den Grave in of kort vóór 1472 overleden.⁹ Waarschijnlijk is Sicke Benninge dus minstens tien jaar eerder geboren dan Blok veronderstelde.¹⁰ Het sterfjaar van onze kroniekschrijver blijft onzeker. Benninge is zeker nog in leven op 11 september 1528, als hij een verklaring aflegt over het testament van zijn overleden vrouw Roeleff.¹¹ Op 15 februari 1541 is Benninge met zekerheid reeds overleden, omdat dan drie van zijn erfgenamen van het stadsbestuur de som gelds terugontvangen die hij in 1528 moest voorschieten om de stadschuld te helpen delgen.¹² Dat Benninge in zijn kroniek aankondigt de gebeurtenissen tot 1530 te zullen beschrijven,¹³ maakt het zeer waarschijnlijk dat hij dit jaar heeft meegemaakt.¹⁴ Zijn naam wordt in de stadsrekeningen niet meer genoemd in de (vrij volledige) lijst van burgers die de tweede schatting van 1536 hebben betaald.¹⁵ In datzelfde jaar is er sprake van “Sycke Bennynghe hus, daer Lambert nu inne wont”.¹⁶ Heeft deze Lambert na Benninge’s dood diens huis betrokken? Absolute zekerheid hebben wij niet, maar dit alles maakt een datering van Benninge’s overlijden tussen 1530 en 1536 waarschijnlijker dan tussen 1536 en 1541. Hij zou dan minstens 75 jaar oud zijn geworden.

Familiebetrekkingen en bezittingen

In de vijftiende eeuw komen wij de naam Benninge vrijwel uitsluitend tegen in zuidelijk Westerkwartier, in de landschappen Langewold en Vredewold. Ook de wortels van Sicke Benninge liggen daar. Waarschijnlijk is hij geboren in Noordhorn (Langewold). In Noordhorn liggen twee gerechtigde heerden¹⁷

7 GrA, Nienoord, inv. nr. 3. Een grietman vervulde een rechterlijke functie op landschapsniveau: hij sprak recht in zwaardere delicten en had ook een notariële functie bij de verkoop van onroerend goed. In het landschap Vredewold (ruwweg de huidige gemeenten Leek en Marum) werd de grietman door de eigenerfden gekozen: zie Verloren, *Rechterlijke organisatie*, 37.

8 Zie III-B § 1, p. 125.

9 Zie p. 125 n. 3.

10 Benninge, *Kroniek*, xxii.

11 GrA, Parochiekerken, inv. nr. 186, reg. 723.

12 GrA, Verzameling van afschriften, inv. nr. 543.

13 Deel I-A § 6, p. 5-6. Het laatste bericht in de kroniek is echter van 13 juni 1528.

14 Dit contra de *Nieuwe Groninger Encyclopedie* I, 82, die Benninge zonder opgave van bronnen of redenen in 1528 naar Oost-Friesland laat vluchten, alwaar hij ook gestorven zou zijn.

15 *Rekeningen Groningen, 133-171; Zestiende-eeuwse bevolkingslijsten Groningen*, 11-46.

16 GrA, Armhuiszitten, inv. nr. 85, fol. 9v.

17 Boerderijen of erven op grond waarvan de eigenaar gerechtigd was eens in de zoveel jaren buurrechter te zijn. Ieder dorpsgebied of ‘klaus’ kende een aantal gerechtigde heerden: het buurrechterschap rouleerde met de klok mee over de gerechtigde heerden.

die op een lijst uit 1535 “Sicke Benninge-stede” heten, hetgeen er op wijst dat deze heerden waarschijnlijk eigendom van Benninge waren.¹⁸ Ook bezit Benninge land in Noordhorn en in andere delen van Langewold en Vredewold.¹⁹ In 1481 trad hij op als grietman van Oosterdeel-Vredewold: hij woonde toen in het kerspel Hooge- en Lagemeeden. Omstreeks 1493 is hem door de burenen van de genoemde grietenij het grietmanschap ontnomen.²⁰ De reden van de ontzetting uit het grietmansambt is onbekend, maar het lijkt aannemelijk dat Sicke Benninge zich naar aanleiding hiervan metterwoon in de stad Groningen gevestigd heeft, waar hij in 1497 of 1498 als lid van het brouwersgilde werd ingeschreven. Het verwerven van het lidmaatschap van dit prestigieuze gilde²¹ doet vermoeden dat Benninge een stad-Groninger vrouw van enig aanzien heeft gehuwd. Haar naam is ons helaas onbekend. Op latere leeftijd is Benninge vermoedelijk hertrouwd: in 1518 is er sprake van een geschenk van 1 Philipsgulden “op ten brulloft van Sicke Bennema”.²² Zijn eerste vrouw is waarschijnlijk overleden. Zijn tweede vrouw heette Roeleff en stierf in 1528. Benninge stichtte een memorie voor haar op een altaar in de Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Akerk en trof een regeling met betrekking tot haar testament.²³

Van de nakomelingen van Sicke Benninge kennen wij drie dochters uit zijn eerste huwelijk bij name: Tiauke, Hebbele en Clara.²⁴ Alle drie zijn ze gehuwd: Tiauke met Claes Volens, Hebbele met Johan Wyffringe en Clara met Menno Doma.²⁵ Claes Volens en Johan Wyffringe kwamen uit brouwersgildegeslachten die op dat moment niet tot het echte stadspatriciaat behoorden, dat wil zeggen burgemeesters of hoofdmannen leverden.²⁶ De Doma's kunnen worden beschouwd als behorend tot de adel van het Westerkwartier rond 1500.²⁷ Benninge's schoonzoons kwamen niet uit de geslachten die burgemeesters voortbrachten, maar uit de kringen net daaronder.

-
- 18 *Claveboeck Tiassens*, 141. De namen van de meeste heerden op de lijst van 1535 gaan terug op de bezitters van de generatie daarvoor (vriendelijke mededeling drs. R.H. Alma).
- 19 GrA, Armhuiszitten, inv. nr. 89 f. 14, reg. 268; Tresoar, Schwartzenberg, inv. nr. 1587.
- 20 Dit blijkt uit drie getuigenverklaringen uit 1543, waarin verscheidene oude mannen verklaringen afleggen over de vroegere gang van zaken bij de verkiezingen van grietmannen. Het gebeuren rond Benninge zou zich volgens hen ongeveer vijftig jaar geleden (dus omstreeks 1493) hebben afgespeeld. Zie GrA, Nienoord, inv. nrs. 25e, 25h, 25k.
- 21 Iedere Groninger burger van enig aanzien was lid van het brouwersgilde, gedomineerd door de rijkste burgers, die de groothandel en de uitvoer in handen hadden. Zie Bos, *Gild- en stapelrecht*, 44.
- 22 GeA, HA, inv. nr. 1077, f. 65r. Ook in andere Gelderse stukken heet onze hoofdpersoon “Sicko Bennema”.
- 23 GrA, Parochiekerken, inv. nr. 186, reg. 723.
- 24 GrA, Gruys, inv. nr. 545.
- 25 GrA, Gruys, inv. nr. 545.
- 26 De Volens hebben zich door hun uitsterven niet tot een bestuurdersfamilie ontwikkeld, de Wyffringes wel. Benninge's schoonzoon Johan Wyffringe vervulde tussen 1557 en 1570 functies als hoofdman of burgemeester en ook zijn zoons Johan en Herman waren bestuurders.
- 27 Alma, 'Adel', 47 en 62-63.

Zoals hierboven gezegd, zijn er rond 1535 in Noordhorn twee gerechtigde heerden die “Sicke Benninge-stede” heten en waarschijnlijk Benninge’s eigendom waren. Benninge wordt in 1503 vermeld als pachter van de tol van de “Nye brugge” over het Aduarderdiep bij Leegkerk.²⁸ In Groningen bezat hij een huis aan de “Langestate”, ter plaatse van het huidige adres Akerkhof NZ 7, met een extra toegang vanuit de Stoeldraaijerstraat.²⁹ Hiermee bezat hij een huis ‘op stand’ aan een van de voornaamste straten van Groningen. Verder was Benninge in het bezit van een eigen zegel en een wapen. Op grond van al deze bezittingen, mede gezien zijn lidmaatschap van het brouwersgilde, zijn medefinanciering van het zilveren Catharinabeeld en zijn waarschijnlijke raadslidmaatschap,³⁰ moet Sicke Benninge niet onbemiddeld zijn geweest. In ieder geval plaatst hij zichzelf aan de kant van de gefortuneerde Groningers als hij klaagt dat de opstandige gilden niet het algemeen stadsbelang nastreven, “men lever solden geweest hebben in de kisten ende kantoiren der rijcker borgeren”, en dat de oproerlingen nog geen 10 à 20 goudgulden aan goederen bezitten, waarmee ze in zijn ogen voor het bestuur gediskwalificeerd zijn.³¹

Funcities

Sicke Benninge is zijn carrière begonnen als grietman in Oosterdeel-Vredewold.³² Bij Ubbo Emmius komt Sicke Benninge voor als hoofdman in het jaar 1504.³³ In het gildeboek van de Groninger brouwers heeft Emmius bij de naam “Sicke Benninghe” eigenhandig toegevoegd: “Hoofman 1504”.³⁴ De stad Groningen benoemde uit haar burgers (bijna altijd patriciërs) een college van vier of vijf hoofdmannen, die samen met een onbepaald aantal rechters uit de Ommelanden beroepen op vonnissen van de Ommelandse plattelandsrechters behandelden.³⁵ Hoewel er verder geen bewijzen zijn van Benninge’s hoofdman-schap, zijn wij toch geneigd om Emmius te geloven. Zekerheid hebben wij over

28 GrA, RvR, inv. nr. 411.

29 GrA, Parochiekerken inv. nr. 221, reg. 559, 586 en 602; Van den Hombergh, ‘Verdiens-telijk Groninger’, 69-71.

30 Zie voor het Catharinabeeld en Benninge’s raadslidmaatschap resp. n. 44 en n. 39 en 40 van deze inleiding. Een lid van de raad van Groningen moest landerijen of huizen ter waarde van 300 mark bezitten. Zie *Stadboek Groningen* 1425, I art. 7.

31 Deel III-Y § 14b, p. 592.

32 Zie n. 20 van deze inleiding.

33 Emmius, ‘Catalogus’, 318.

34 GrA, Collectie handschriften in quarto, inv. nr. 47, f. 20v. Dat Benninge lid was van het brouwersgilde betekent niet dat hij zelf bierbrouwer was. Nooit wordt hij in rekeningen of anderszins als leverancier van bier aangeduid.

35 De stad-Groninger hoofdmannen behandelden op ‘varven’ beroepszaken in principe samen met een onbepaald aantal rechters uit de Ommelanden: voor de Westerwarf waren dat rechters uit het Westerkwartier, voor de Oosterwarf rechters uit Husingo en Fivelingo. Doordat de beroepszaken in Groningen behandeld werden, ging het stedelijk element, in casu de Hoofdmannenkamer, steeds meer domineren. Zie Cleveringa, *Lands-warff*, passim.

Benninge als overrechter.³⁶ In 1520 wordt Sicke Benninge genoemd als één van de drie overrechters die een geschil beslechten tussen de abt van Gerkesklooster en de inwoners van Lutjegast en de Ruigewaard.³⁷ Deze functies kunnen verklaren waarom Benninge rechtsteksten in zijn kroniek opneemt.³⁸

Burgemeester van Groningen is Sicke Benninge nooit geweest. Emmius noemt hem “senator” (raadslid),³⁹ maar noch in archiefstukken, noch in geschriften, zijn eigen kroniek inclusief, wordt hij als zodanig betiteld. Toch zijn er aanwijzingen dat Benninge enige tijd in de Groninger raad heeft gezeten. Zo heeft hij functies bekleed die in de praktijk voorbehouden waren aan (oud-)raadsleden: rentmeester, overrechter en waarschijnlijk ook hoofdman. In zijn kroniek beschrijft hij vooral in de voor Groningen moeilijke periode 1505/1506 de beraadslagingen in de raad zo gedetailleerd, dat hij er nauw bij betrokken moet zijn geweest. Soms verraden termen als “ghij vrunden” dat Benninge een door hem gehouden redevoering uitwerkt. Ook werd hij gekozen in belangrijke adviescolleges.⁴⁰

Uit dit alles kunnen wij opmaken dat Sicke Benninge vooral in de jaren 1505 en 1506 zich bewoog in de kringen waar de beslissingen werden genomen. Een raadslidmaatschap lijkt voor het zittingsjaar 1505/1506 zeer waarschijnlijk. Of het raadslidmaatschap daarna nog gecontinueerd werd, is onduidelijk. Maar in 1528 komt Benninge nog voor op de lijst van mannen die de gilden niet als raadsleden willen. Kennelijk ziet men hem dan nog steeds als ‘ratsfahig’.⁴¹

In maart 1514 inspecteert Sicke Benninge samen met de Oostfriese drost van Groningen en twee medeburgers het klooster Ten Boer om te kijken of het versterkt kan worden.⁴² Het is onduidelijk of dit voor Benninge een eenmalige missie was of voortvloeide uit een functie in stadsdienst; Emmius zegt dat hij “een tijdlang hoofd van militaire zaken” (artilleriemeester?) zou zijn geweest.⁴³ Verder betaalde hij in 1524 als kerkvoogd mee aan een zilveren Catharinabeeld in de Akerk.⁴⁴

36 Overrechters, meestal afkomstig uit de kringen van Groninger raadsheren, traden op als scheidslieden en appelcollege in waterstaatszaken in het Westerkwartier. Zie Cleveringa, *Overrechters*, 171.

37 Tresoar, Gerkesklooster 106; inv. nr. 99.

38 Zie Inleiding 2, p. XXXVIII.

39 Emmius, *Historia*, Epistola, ongepagineerd.

40 Zie III-G § 11, p. 247-248; III-H § 4b-4c, p. 255-259 en III-I § 5b, p. 277-278; onder andere in een college van acht personen dat het resultaat van Johan Vredewolts onderhandelingen in de raad moest brengen (december 1505) en in april 1506 in een ad hoc-commissie die advies moest geven over de oorlogssituatie.

41 Deel III-Y § 14a, p. 590-591.

42 Deel III-K § 5, p. 318.

43 Emmius, *Historia*, Epistola, ongepagineerd.

44 Deel III-R § 14, p. 489. Ook in 1509 komt hij in die functie voor; zie GrA, Parochiekerken, inv. nr. 273, reg. 577; zie ook GrA, Parochiekerken, inv. nr. 208, reg. 585.

Verscheidene jaren is Sicke Benninge rentmeester van de stad Groningen geweest, verantwoordelijk voor het financieel beheer. Uit de jaren tussen 1519 en 1524 zijn diverse door hem opgestelde en/of ondertekende kwitanties bewaard gebleven.⁴⁵ Vermoedelijk is Benninge in 1524 en 1525 ook ontvanger van de accijnzen (“sijmsmeester”) geweest.⁴⁶ De functie als rentmeester is voor Benninge niet de plezierigste geweest. In 1525 dwingen de gilden een schuldsanering af: vooral de achterstallige renten op buitenlandse schulden moeten afbetaald worden. Ze dwingen Benninge, samen met Peter Sickinge (oud-burgemeester) en Harmen Kock en Roelof Sissinge (oud-rentmeesters), borg te staan voor deze schuld, die in totaal ongeveer 5000 Rijnse guldens bedraagt. Het viertal stelt een onderzoek in naar door stadsbestuurders en -ambtenaren achtergehouden geld of goederen (de gilden verdachten dezen van grootscheepse verduistering), maar kan niet meer vinden dan circa 100 Rijnse guldens. Na vergeefse bemiddeling namens Karel van Gelre dwingen de gilden, die dan het stadsbestuur domineren, in februari 1528 de borgen om ieder ruim 1300 Rijns gulden aan de stad voor te schieten, teneinde de stadsschuld te delgen. De borgen of hun familieleden worden gevangen gezet tot ze het bedrag op tafel leggen. Sicke Benninge blijft dit lot bespaard, maar hij moet wel betalen. Daarbij schieten Claes Volens en Menno Doma hun schoonvader te hulp.⁴⁷ Pas in 1541, toen geen der vier borgen meer leefde, zou de stad Groningen het voorgeschoten bedrag aan hun nabestaanden uitbetalen.⁴⁸

Getuigenissen over Sicke Benninge

Pas in de proloog van Deel III noemt Benninge zijn eigen naam: “Ick Sicke Benninge, inder tijd een borger in Groningen”. Hij zegt dat hij bij veel gebeurtenissen aanwezig is geweest en daaraan soms ook een actieve bijdrage heeft geleverd.⁴⁹ Maar biografische gegevens over zijn levensloop, familiekring, bezittingen of functies geeft hij nauwelijks. Hij vertelt hoe hij van zijn grootvader verhalen heeft gehoord uit de tijd van Focko Ukena, en hoe hij in het najaar van 1504 naar Aduard loopt om de huldiging van Georg van Saksen te aanschouwen.⁵⁰ In de jaren 1505 en 1506 noemt hij diverse keren zijn bijdragen aan de discussie over de Groninger oorlogspolitiek, en zijn lidmaatschap van enkele adviescomités. Vanaf 1514 noemt hij zichzelf als inspecteur van het klooster Ten Boer, als initiatiefnemer van het Catharinabeeld in de Akerk, als borg voor de stadsschuld, als ongewenst raadslid, en tenslotte als pelgrim naar Rome in het jaar 1500.

-
- 45 GrA, RvR, inv. nrs. 854 en 869, diverse subnummers. Er blijken – althans in sommige jaren – vier rentmeesters te zijn, maar de meeste zaken handelen zij alleen of met hun tweeën af.
- 46 Er is in oktober 1525 sprake van een openstaande post nog te ontvangen wijnaccijns, met daarbij de aantekening: “Item wes dit meer belopet, daerup is Sicko Beninghe hantschrift int buk van alle de sedelen”. Zie *Rekeningen Groningen*, 9.
- 47 Deel III-S § 5c, p. 503 en § 5k, p. 508-509; III-Y § 12, p. 589-590; *Werken Rengers I*, 232.
- 48 GrA, Verzameling van afschriften, inv. nr. 543.
- 49 Deel I-A § 6, p. 5-6, III-A § 1, p. 95.
- 50 Deel III-E § 3a, p. 198.

Benninge portretteert zichzelf als een gezeten, welgestelde burger met gezond verstand. Hij meent ook meer inzicht te hebben in de politieke verhoudingen en de oorlogstaktiek dan een flink deel van zijn medeburgers. Niet zonder trots vermeldt hij dat zijn voorspellingen vaak uitkomen en de Groningers hem als “profeet” betitelen.⁵¹ De enige tijdgenoot in wiens geschriften wij de naam Sicke Benninge tegenkomen, is de Friese hoofddeling Jancko Douwama.⁵²

Benninge's kroniek

Opbouw van de kroniek

Reeds in de proloog van zijn kroniek maakt Benninge duidelijk dat hij zijn geschiedwerk in drie delen of ‘boeken’ heeft verdeeld.⁵³ Deel I zal volgens hem gaan over de herkomst van het Friese volk, de oorsprong van Friesland en de grenzen en politieke (on)vrijheid van de zeven Friese Zeelanden, tot 1492. Deel II is gewijd aan “den oerloghe, last ende verdreet, de was int jaer Onsses Heeren 1402”,⁵⁴ met daarbij enkele verdragen die de Friezen destijds met de Hollandse graven sloten, en het verhaal hoe die graven weer uit Friesland zijn verdreven. Deel III heeft als hoofdthema “alle die oerloege, last, jammer ende verdriet”⁵⁵ tussen 1491 en 1530, met veel overlast van roof, brand, moord en dergelijke, alles tijdens Benninge’s leven geschied. Benninge’s inhoudsopgave strookt grotendeels met wat er in de drie boeken beschreven wordt. In de Prologus geeft hij zijn motivering om deze kroniek te schrijven, en zet de indeling van de stof in delen of ‘boeken’ uiteen. Reeds hier gaat hij kort in op de omzwervingen der Trojaanse ballingen, van wie een deel uiteindelijk op de Friese kust landde.⁵⁶

In deel I volgt een uitgebreider verhaal over de Trojaanse afstamming der Friezen, waarin ook de gebroeders Saxo, Bruno en Friso een rol spelen. Daarna worden de kolonisatie van Friesland en de vroege Friese geschiedenis beschreven. Na de verovering van Aken door de Friezen (1248) volgt de tekst van het Karelsprivilege en de bevestiging daarvan door Rooms-Koning Willem II (1248).⁵⁷ Ook neemt Benninge het ‘Tractaat der Zeven Zeelanden’ op.⁵⁸ Een alternatieve indeling van Friesland in drieën besluit deel I.

Deel II begint met de kroniek van Johan Lemego (II-A)⁵⁹ over oorlog en partijstrijd in en om Groningen (1396-1422), met enkele vroegere gebeurtenissen.

51 Deel III-G § 11, p. 247.
 52 Jancko Douwama, *Geschriften*, 511.
 53 Deel I-A § 2, p. 3.
 54 Deel I-A § 5, p. 5.
 55 Deel I-A § 6, p. 5-6
 56 Deel I-A § 3, p. 4-5.
 57 Zie Inleiding 2, p. XXXIX.
 58 Zie Inleiding 2, p. XLIV.
 59 Zie Inleiding 2, p. XXXVI-XXXVII.

Hierna volgt een zevental verdragteksten (1398-1469) met enig verbindend commentaar (II-B).⁶⁰ Met de opname van de 'Groninger Annalen' (II-C)⁶¹ naast de kroniek van Lemego heeft Benninge een groot deel van de vijftiende-eeuwse Groninger geschiedenis gedekt.

Verreweg het omvangrijkst is deel III. Ook dit begint met een Prologus, gevolgd door een kort overzicht van de Groninger geschiedenis van vóór Benninge's eigen tijd, vooral over het optreden van Focko Ukena (vanaf 1417), en de machtsuitbreiding van Groningen in de Ommelanden en West-lauwers Friesland. Vele verdrags- en rechtsteksten zijn hierin opgenomen. Vervolgens gaat Benninge over tot het beschrijven van gebeurtenissen uit zijn eigen tijd. Hij begint in 1491 en gaat (met enkele tijdshiaten) door tot in het jaar 1526. Dan volgt de 'Sacco di Roma' (1527)⁶² en zijn pelgrimsreis naar Rome (1500).⁶³ Hierna geeft Benninge een vrij uitgebreid verslag van wat zich in en buiten Groningen afspeelde in 1527 en 1528. Het laatste vermelde feit (inname Hattem, 13 juni 1528) wordt niet gevolgd door een epiloog, slotwoord of andere afsluiting, zodat de kroniek als onvoltooid kan gelden.

Aan Benninge's boeken I en III gaat een proloog vooraf, aan boek II niet. De proloog vóór boek I is bedoeld als voorwoord voor het gehele werk, en zet de driedeling van de kroniek uiteen. De proloog voorafgaand aan boek III noemt die driedeling niet. Waarschijnlijk is laatstgenoemde proloog door Sicke Benninge oorspronkelijk geschreven als voorwoord tot zijn kroniek, niet slechts tot een onderdeel. Dit betekent dat hij is begonnen met het schrijven van boek III, en pas naderhand de delen I en II daarvóór heeft geplaatst. De summier beschrijving van de daden van Focko Ukena, waarbij Benninge zegt geen kronieken over die periode te kennen,⁶⁴ doet vermoeden dat hij toen nog niet bekend was met Johan Lemego (II-A) en de Groninger Annalen (II-C). Ook de Gesta-verhalen, het Karelsprivilege en het Tractaat der Zeven Zeelanden (I-B, I-C en I-D) heeft hij aanvankelijk niet in zijn kroniek opgenomen. Hij is zijn werk dus begonnen als een stuk *Zeitgeschichte*: een geschiedverhaal vrijwel uitsluitend gewijd aan eigentijdse gebeurtenissen.

Ontstaansgeschiedenis van de kroniek

Wanneer is Sicke Benninge met het schrijven van zijn kroniek begonnen? Het vroegst mogelijke jaar is 1501, omdat in de proloog tot deel III dit jaartal wordt genoemd als begin van de oorlogsellende.⁶⁵ Een aanwijzing voor een 'terminus ante quem' vinden wij waar Benninge schrijft over een politieke bijeenkomst in Keulen: "Wat ick hier nae van dessen handel vernemen ckan, sall ick

60 Zie Inleiding 2, p. XXXIX-XL.

61 Zie Inleiding 2, p. XXXVII.

62 Zie Inleiding 2, p. XXXVII.

63 Zie Inleiding 2, p. XLI-XLII.

64 Deel III-A § 2b, p. 97.

65 Deel III-A § 1, p. 96. Het is overigens merkwaardig dat Benninge het jaartal 1501 noemt als begin van de oorlog, en niet 1498 (komst van Saksische troepen in Friesland en Groningerland, conflict Groningen-Edzard) of 1500 (belegering van Groningen).

noch wall verder verklaren”.⁶⁶ In deze beknopte bewoording geeft hij aan dat hij de afloop ervan niet kent, maar daar later wel op terug zal komen. Uit de formulering mogen wij concluderen dat Benninge deze regels eind mei of begin juni 1505 geschreven heeft.⁶⁷ Hierna komen wij in de kroniekttekst herhaaldelijk formuleringen tegen waarin Benninge zegt de afloop van een bepaalde gebeurtenis niet te weten, of een toekomstverwachting uitspreekt.⁶⁸ In deze gevallen heeft de auteur zijn notities vrij snel na de gebeurtenissen gemaakt.

Hiermee lijkt voldoende aangetoond dat Sicke Benninge zijn geschiedwerk niet als een terugblik aan het eind van zijn leven heeft geschreven, maar dat hij enkele decennia bezig is geweest met het optekenen van de gebeurtenissen. Tussen 1501 en juni 1505 moet hij zijn kroniek zijn begonnen. Hierbij is een nadere datering tussen april en juni 1505 het meest waarschijnlijk. Dan vangen, zoals gezegd, de passages die actuele aantekeningen verraden, aan; dan gaat ook de formulering “nu ter tijt” overheersen in plaats van “doe ter tijt”. Daarnaast is het hervatten van oorlog Groningen-Saksen/Oost-Friesland in april 1505 mogelijk een reden de pen ter hand te nemen. Tenslotte vermoeden wij dat Benninge vermoedelijk in februari 1505 een belangrijke positie krijgt (raadslid?) in het Groninger stadsbestuur. Niet alles wat hij schrijft is echter ‘heet van de naald’. Dit blijkt bijvoorbeeld als hij bij de plechtige kroning van Karel V tot Rooms-Koning (26 oktober 1520) het huwelijk van Karels zuster Maria met Lodewijk II van Hongarije (13 januari 1522) vermeldt.⁶⁹

Tot mei 1505 wekken de berichten van Benninge de indruk pas na verloop van tijd op schrift gesteld te zijn. Het kroniekgedeelte lopend van mei/juni 1505 tot en met augustus 1506 (III-F § 5 tot einde III-I) is daarentegen zeer gedetailleerd, en wekt de indruk van dag tot dag te zijn bijgehouden naar aanleiding van de actuele gebeurtenissen. Uit de tijd daarna, tot november 1513 (III-J), zijn de berichten vrij schaars: verscheidene schijnen pas na geruime tijd op schrift gesteld te zijn. Dit verandert als de Saksers begin 1514 weer oorlogsvoorbereidingen gaan treffen: vanaf dat moment is Benninge’s verslag weer net zo gedetailleerd en actueel als in 1505/1506. Dit blijft in principe zo tot het einde van de kroniek (1528). Wel heeft hij soms ‘nagekomen berichten’ later ingevoegd.⁷⁰ Het is van belang om vast te stellen dat een groot

66 Deel III-F § 5, p. 211. De bijeenkomst liep van 19 mei tot eind mei.

67 Overigens komt hij later niet meer op de vergadering in Keulen terug.

68 Uit de vele voorbeelden: III-F § 13, p. 222; III-G § 3, p. 234; III-I § 3a, p. 274; III-I § 9a, p. 288; III-L § 10c, p. 365; III-M § 11b, p. 391; III-N § 3b, p. 397; III-P § 4, p. 440; III-P § 8b, p. 448; III-Q § 2b, p. 464; III-S § 5h, p. 506.

69 Deel III-O § 5, p. 424-427.

70 Hier en daar verraadt de woordkeuze dat oorspronkelijk bijeenhorende gedeelten door latere tussenvoegingen gescheiden zijn. “Dit bestand dus duerende” (III-F § 1, p. 200) sluit aan op het bestand dat liep tot 11 november 1504, waarvan sprake is in III-D § 10, p. 179; het hiertussen opgenomen gedeelte moet later ingevoegd zijn. In 1523 heeft Benninge het over “desse vesten” en “desse blockhusen” (III-Q § 4a, p. 464), wat slaat op de eerder vermelde Bourgondische verovering en versterking van Workum, Woudsend en Makkumerzijl (III-Q § 1a, p. 462); gescheiden door de opname van enkele ‘faits divers’.

deel van boek III naar aanleiding van actuele gebeurtenissen is geschreven. Zelden of nooit kijkt Benninge terug op de recente geschiedenis met het overzicht van de ervaren man die alles heeft meegemaakt.

Toen Benninge met het schrijven van zijn kroniek begon, beschikte hij vermoedelijk over weinig schriftelijke bronnen, afgezien van enkele oorkonden en rechtsteksten. Al spoedig kon hij echter beschikken over de Gesta-cyclus, het Karelsprivilege (met de bevestiging door Rooms-koning Willem II), het Tractaat der Zeven Zeelanden, de kroniek van Johan Lemego en de verdragen en brieven van Deel II-B. Aan deze teksten refereert Benninge in de proloog voorafgaand aan deel I. Deze proloog staat ook in het onvolledige handschrift B, dat door mij beschouwd worde als een voorfase van de definitieve versie van de delen I en II. Uit het feit dat Benninge in ms. B aankondigt dat deel III zal gaan over oorlog en overlust in het jaar 1506,⁷¹ terwijl de andere handschriften de periode 1491-1530 noemen, is het aannemelijk dat ms. B in 1506 is geschreven.

Hiervan uitgaand kunnen wij de totstandkoming van Benninge's kroniek als volgt reconstrueren. Waarschijnlijk tussen april en juni 1505 begint hij aan het teboekstellen van zijn kroniek, met het accent op de eigentijdse gebeurtenissen. Voor deze kroniek schrijft Benninge een proloog, waarin hij zich als schrijver bekendmaakt, verantwoording aflegt van zijn werkwijze, moraliseert over de lasten die oorlogen met zich meebrengen, en een nogal pessimistische verwachting uitspreekt betreffende het politieke lot van Groningen en Friesland, geheel in overeenstemming met de weinig rooskleurige vooruitzichten sinds de hernieuwing van de oorlog (april 1505). Gedurende de jaren 1505 en 1506 houdt Benninge zijn kroniek zeer regelmatig bij. Al snel echter stuit hij op andere historische documenten (Delen I-B, I-C, I-D, II-A, II-B), die hem inlichten over de vroegere geschiedenis van Groningen en Friesland. Benninge besluit de nieuwe vondsten op te nemen in zijn tot dan toe vrijwel uitsluitend contemporaine kroniek. Daartoe schrijft hij, met elementen uit de proloog die hij reeds geschreven had, een nieuw voorwoord, waarin hij de reeds gememoreerde driedeling van zijn kroniek presenteert. Waarschijnlijk is dat in 1506 gebeurd.

Het is de vraag of de Groninger Annalen (Deel II-C) ook reeds in 1506 door Benninge aan zijn kroniek zijn toegevoegd. Als hij in de proloog de inhoud van boek II omschrijft,⁷² refereert hij niet aan de periode die in de Groninger Annalen behandeld wordt (1420-1478). Bovendien eindigt Deel II-B met een zinsnede die bedoeld lijkt als afsluiting.⁷³ Daar komt nog bij dat Benninge ver-

71 "Dat derde boeck off deel des tegenwordigen bokes ende cronikels sal holden van alle orlogen, last, jammer ende verdreit, de was ende sceide int jair ons Heren dusent vyffhundert ende sesse" (hs. B, fol. 3v).

72 "In dat ander deel van dessen boecke wil ick schrieven van den oerloghe, last ende verdreet de was int jaer Onsses Heeren 1402 (II-A). Ende oeck alle die coepien van de huldinghe ende privilegien die hartoch Albert, hartoch Willem ende hartoch Johan den Vreesen geeven hadden (II-B), ende woe sie weer utten lande worden verdrieven (II-A)." Zie I-A § 5, p. 5.

73 "Ende aldus bleeff Vrieslandt noch vrij Vreesch een tijdt lanck. Godt geve dattet langhe duere, in goeden vrede ende regimente"; II-B § 8c, p. 71.

spreid in zijn gehele kroniek diverse malen naar de Delen II-A en II-B verwijst,⁷⁴ maar nooit naar II-C.⁷⁵ Daarentegen komen in Deel II-C wel door Benninge toegevoegde verwijzingen voor naar Deel II-A en Deel III van de kroniek.⁷⁶ Waarschijnlijk is Deel II-C opgenomen tussen 1520 en 1526. Benninge voegt namelijk bij een bericht uit 1464 een verwijzing toe naar de jaren 1513 en 1520 in zijn kroniek.⁷⁷ Bovendien vant het door Benninge eigenhandig geschreven gedeelte in handschrift A aan met een bericht over een Gelderse delegatie die van 22 december 1525 tot 7 februari 1526 in Groningen is geweest.⁷⁸

Wanneer heeft Sicke Benninge zijn kroniek beëindigd? Zoals gezegd breekt zijn kroniek plotseling af na 13 juni 1528 (de val van Hattem). Zeer waarschijnlijk is dit bericht vrijwel onmiddellijk na het gebeurde opgeschreven, want belangrijke krijgsonwikkelingen van spoedig daarna ontbreken. Benninge moet dus vrij abrupt de pen hebben neergelegd. Naar de reden daarvan kan men slechts gissen. Hij was inmiddels een grijsaard, de zeventig al gepasseerd, gebroken door de aantijgingen van een hem onwelgevallig stadsbestuur. Zijn vrouw, die in september van datzelfde jaar zou overlijden, lag nu misschien ziek te bed.⁷⁹ Hoewel Benninge in de proloog voorafgaand aan deel I zegt tot 1530 te zullen doorgaan, breekt zijn kroniek twee jaar eerder af.⁸⁰

Sicke Benninge, die zijn kroniek in 1505 begonnen was als een verhaal over recente gebeurtenissen in Groningen en Friesland, heeft zijn werk naar twee kanten uitgebreid. Ten eerste verrijkte hij zijn geschrift met kronieken en diplomatische teksten van vóór zijn eigen tijd. Deze gegevens plaatste hij vóór de reeds door hem begonnen contemporaine kroniek. Ten tweede bleef hij doorgaan met het beschrijven van de gebeurtenissen uit zijn eigen tijd. Zo werd Benninge's geschiedwerk van een beperkt stukje 'Zeitgeschichte' tot een documentatiedossier voor de gehele Frieze en Groninger geschiedenis,

-
- 74 In Deel I (I-D § 2, p. 26), in Deel II-C (II-C § 23b, p. 78) en in Deel III (III-A § 3b, p. 99; III-A § 5, p. 122; III-M § 11b, p. 388). Naar Deel II-B wordt verwezen in III-A § 3a, p. 99.
- 75 De enige uitzondering betreft de verwijzing naar het Groninger en Ommelander gezantschap naar keizer Frederik III (1473). Deze verwijzing is waarschijnlijk na het opnemen van Deel II-C door Benninge in zijn kroniekttekst tussengevoegd. Zie Deel III-B § 1, p. 124.
- 76 Deel II-C § 23b, p. 78 (verwijzing naar II-A); II-C §§ 27, 36, 43b, 46, p. 80, 82, 86 en 87 (verwijzingen naar III).
- 77 Bij de verheffing van Oost-Friesland tot graafschap (II-C § 27, p. 78). Benninge verwijst naar het ontnemen van het graafschap aan Edzard door Maximiliaan: dit komt in deel III alleen in 1513, niet in 1520 ter sprake.
- 78 Deel III-S § 5k, p. 508-509.
- 79 Van den Hombergh, 'Verdienstelijk Groninger', 76.
- 80 Aangezien ms. A tot en met III-S § 5j, p. 508 waarschijnlijk tussen 1520 en 1525 uit Benninge's autograaf is gekopieerd, waarna Benninge voor het gedeelte december 1525-juni 1528 zelf de pen ter hand neemt, zou het niet onlogisch zijn wanneer in de autografische 'Vorlage' van ms. A de eindtermijn "dusent vyffhundert ende xxv" zou hebben gestaan: de kopiïst kan "xxv" voor "xxx" hebben aangezien. Ook in ms. V en de andere handschriften komt echter het eindjaar 1530 voor, zodat deze veronderstelling niet hard gemaakt kan worden.

waarbij nieuwe vondsten voor of tussen het reeds geschrevene werden ingevoegd.

Benninge als historiograaf

Gebruik van bronnen

In de algemene proloog zegt Benninge dat deel III van zijn kroniek bestaat uit eigentijdse gebeurtenissen waarbij hij zelf aanwezig is geweest, terwijl de eerste twee delen bijeen zijn gebracht uit waarachtige geschriften, waarvan hij zeker is dat die de geschiedenis getrouw weergeven.⁸¹ In de proloog tot deel III zegt Benninge dat hij veel van het gebeurde heeft meegemaakt of zelf mede tot stand gebracht; het overige heeft hij van betrouwbare getuigen.⁸² Onze kroniekschrijver gaat verder niet in op de vraag wat betrouwbare bronnen zijn. Hij geeft ook geen verantwoording voor de keuze van de schriftelijke bronnen die hij opneemt.

Hoofdbron voor deel I is één van de versies van de Gesta-cyclus.⁸³ De gegevens hieruit vult Benninge aan met gegevens van elders: uit andere kronieken (waarover later meer), of uit een Oudfriese rechtstekst.⁸⁴ Ook gebruikt hij diplomatische bronnen (het Karelsprivilege, en de bevestiging daarvan uit 1248),⁸⁵ alsmede het Tractaat der Zeven Zeelanden.⁸⁶ Benninge actualiseert dit tractaat hier en daar, bijvoorbeeld in het geval van Dithmarschen.⁸⁷

Deel II bestaat vrijwel geheel uit integraal opgenomen bronnenmateriaal. Benninge neemt de volledige kroniek van Johan Lemego⁸⁸ (II-A) op, inclusief de formulering “desse cronica is voergaddert van mij, Johan van Lemego, borger in Groningen”.⁸⁹ Benninge heeft in dit deel de namen toegevoegd van de “doetslagers” van 1413.⁹⁰ Hierna volgen zeven verdragen en brieven (II-B),⁹¹ waarvan zes uit Lemego’s periode en één uit later tijd. Geen enkel document gaat specifiek over Groningen of de Ommelanden. Benninge heeft deze ‘toevallige’ verzameling teksten in deel II ingevoegd, soms met enig eigen commentaar.⁹² Deel II-C bestaat geheel uit in annalenvorm opgetekende berichten (1425-1478), hoofdzakelijk over Groningen en Ommelanden. Misschien heeft Benninge deze aantekeningen op het raadhuis aangetroffen. Hier en daar voegt hij enkele regels of een verwijzing toe.⁹³

81 Deel I-A § 6, p. 5-6.

82 Deel III-A § 1, p. 95-96.

83 Zie Inleiding 2, p. XXXV.

84 Zie I-A § 3, p. 4 n. 2.

85 Zie Inleiding 2, p. XXXIX.

86 Zie Inleiding 2, p. XLIV.

87 Deel I-D § 1h, p. 26 n. 1.

88 Zie Inleiding 2, p. XXXVI-XXXVII.

89 Deel II-A § 1b, p. 31 n. d en n. 1.

90 Deel II-A § 17, p. 40 n. 4.

91 Zie Inleiding 2, p. XXXIX-XL.

92 Bijvoorbeeld II-B § 8a-8c, p. 71.

93 Bijvoorbeeld: II-C § 27, p. 80 n. 1; § 36, p. 82 n. 4; § 46, p. 87 n. 8.

De delen I en II bestaan voornamelijk uit naast elkaar gezette schriftelijke bronnen, die Benninge als auteur slechts op enkele plaatsen bewerkt. In deel III is hij veel meer als schrijver aanwezig. Ook hier gebruikt hij echter nog wel onbewerkt bronnenmateriaal, bijvoorbeeld de verdragen en rechtsteksten in III-A, en enkele latere verdragen en brieven die hij integraal in zijn kroniek opneemt.⁹⁴ Van vele andere documenten geeft Benninge in deel III samenvattingen. Diplomatische teksten zijn dus een belangrijke bron voor dit deel van de kroniek. Het gebruik van andere schriftelijke bronnen is zeer summier. Aantoonbaar is alleen het gebruik van een pamflet over de Sacco di Roma (1527), het bewerken van een stukje uit de rijmkroniek van Gottfried Hagen, opgenomen in de *Cronica van der hilliger Stat Coellen*.⁹⁵, en het overnemen of bewerken van bronnen betreffende zijn Romereis.⁹⁶

Behalve op schriftelijke bronnen heeft Benninge zich voor het eigentijdse deel van zijn kroniek uiteraard ook veel op mondelinge informatie gebaseerd. Uitdrukkingen als “men sede”, “als ick wal heb ghehoert”, “als de sprake in Groningen genck” komen wij talloze malen tegen. Slechts af en toe noemt Benninge zijn mondelinge bron bij name.⁹⁷ Sporadisch voert Benninge zichzelf op als getuige,⁹⁸ maar hij moet veel meer gebeurtenissen zelf hebben gezien zonder dat expliciet te vermelden.

Wij hebben reeds geconstateerd dat Benninge in de delen I en II zijn bron teksten als het ware aan elkaar plakt. Hij doet geen poging om uit diverse bronnen gegevens te putten en die te rangschikken tot een eigen geschiedverhaal. Een uitzondering moet gemaakt worden voor de manier waarop hij in de definitieve versie van zijn kroniek de oorsprong van het Friese volk behandelt. In de eerste versie volgt hij nog het verhaal van de Gesta-cyclus: toen de apostel Thomas Indië tot het christendom bekeerde, werden de drie gebroeders Saxo, Bruno en Friso daaruit verdreven. Ze zeilden in schepen de wereld rond en landden uiteindelijk aan de Noordzeekust, waar ze de stamvaders werden van de Saksen, de Brunswijkers en de Friezen.⁹⁹ In de latere versie van zijn kroniek laat Benninge de Friezen afstammen van verdreven Trojanen, waarschijnlijk onder invloed van de in 1517 verschenen Divisiechroniek.¹⁰⁰ Hier-

94 Zie Inleiding 2, p. XXXVIII-XLI.

95 Zie Inleiding 2, p. XXXVII en XXXV.

96 Zie Inleiding 2, p. XLI-XLIV.

97 Van zijn grootvader heeft hij het een en ander over Focko Ukena gehoord (III-A § 2a, p. 97), Udo van der Koldenburg en Tjaard Meckema informeren hem zelf over een samenzwering van Edzard-aanhangers in Westerlauwers Friesland (III-J § 5, p. 301).

98 Bijvoorbeeld bij de pompeuze intocht van Georg van Saksen in Aduard (III-E § 3a, p. 198), of waar hij het heeft over de banieren die de Zwitsers op Karel de Stoute hadden buitgemaakt (III-G § 1c, p. 225).

99 Ms. B, fol. 4r-5v.

100 Door Benninge “de croeniecken van Hollandt, Zeelandt ende Utrecht ende der Vreescher landen” genoemd (I-B § 1c, p. 8). De Divisiechroniek beschrijft uitgebreid de lotgevallen van de verdreven Trojanen en hun afstammelingen in de vroege Europese geschiedenis, maar legt geen direct verband tussen de Trojanen en het ontstaan van de volkeren langs de zuidelijke Noordzeekust. Zie verder Inleiding 2, p. XXXIV-XXXV.

bij combineert hij de beide tradities: onder de volgelingen van de Trojaan Priamus, die in Hongarije was terechtgekomen, bevonden zich drie broeders: Saxo, Bruno en Friso. De eerste twee bleven echter op het vasteland en werden de stamvaders van de Saksen en Brunswijkers. Friso koos met de zijnen het ruime sop en landde uiteindelijk op de Noordzeekust. In de proloog weeft Benninge door dit Friso-verhaal ook nog de sage van de brandende pekton, afkomstig uit enkele Oudfriese rechtsteksten.¹⁰¹

Compositie en werkwijze

Hierboven is reeds geconstateerd dat Benninge zijn kroniek voortdurend bleef uitbreiden: teksten en documenten van vóór zijn eigen tijd gaf hij een plaats in de delen I en II, contemporaine ontwikkelingen bleef hij optekenen in deel III. Benninge kondigt duidelijk aan waar de verschillende delen ophouden en beginnen,¹⁰² behalve aan het eind van het onvoltooide deel III. De geleiding van de kroniekttekst geschiedt door middel van kopjes en jaartallen. In de delen I en II worden de meeste belangrijke tekstsprongen aangeduid met een kopje, of met de frase "Hier begint...". In deel III worden de meeste opgenomen bronteksten ook op deze manier uitgelicht. Wat betreft de verhalende kroniekttekst is Benninge niet bijzonder systematisch.¹⁰³ Deel III heeft hij vanaf medio 1505 met wisselende regelmaat bijgehouden: soms van dag tot dag, dan weer vier jaar niet (1507-1511). Hoewel de meeste berichten actuele gebeurtenissen betreffen, acht Sicke Benninge soms een korte uitweiding of historische inleiding nodig alvorens hij overgaat tot de actualiteit.¹⁰⁴ Ook schrijft Benninge soms een terugblik bij de afsluiting van een belangrijke episode; daarin poogt hij de oorzaken te doorgronden waarom de geschiedenis aldus verlopen is.¹⁰⁵

Over het thema van zijn kroniek spreekt Benninge zich in de beide prologen duidelijk uit. Zijn bedoeling is een kroniek te schrijven over de hedendaagse en vroegere geschiedenis van de Friese landen en de stad Groningen, en dan

101 Deel I-A § 3, p. 4 (zie noot 2).

102 Deel I-B § 1a, p. 7; I-D § 2, p. 26; II-A § 1a, p. 29; II-C § 59, p. 92; "Incipit prologus" en "Explicit prologus" (III-A § 1, p. 95-96); III-A § 2, p. 96.

103 Kopjes die de tekst onderverdelen treffen wij in handschrift A alleen aan in het begin van boek III en verder vanaf III-H § 3 (p. 254) tot en met III-K § 8 (p. 321). Verder geleedt A de tekst slechts door regelmatig het jaartal van de gebeurtenis ("Anno...") aan het bericht te laten voorafgaan. In andere Benninge-handschriften gaan de kopjes echter door tot III-P § 7a, p. 444.

104 Enkele voorbeelden: de voorgeschiedenis van het conflict tussen Gelre en Bourgondië/Habsburg (III-G § 1a-1e, p. 223-230, de biografische schets van Johan Vredewolt senior en junior (III-H § 4a, p. 254-255), het voorgeslacht van Karel V naar aanleiding van diens kroning tot Rooms-koning te Aken (III-O § 5, p. 424-427), een schets van de verwarde toestand in Europa in 1525 (gevangenneming Frans I bij Pavia, optreden Luther, Duitse Boerenopstand, oproeren in diverse steden) (III-S § 2-4b, p. 494-500).

105 Bijvoorbeeld de nabeschuiving van de periode-Edzard (III-M § 1c, p. 367), van de Saksische heerschappij over Friesland (III-M § 11a-11b, p. 386-391) en van de rol van Karel van Gelre in Westerlauwers Friesland (III-Q § 11c, p. 478).

vooral over oorlogsgebeurtenissen.¹⁰⁶ Hij is zich bewust dat dit beperkingen oplegt aan de stof. Aanvankelijk verontschuldigt hij zich zelfs wanneer hij, ter verklaring van ontwikkelingen in Friesland, een stukje niet-Friese geschiedenis erbij haalt.¹⁰⁷ Aan het einde van deel III van de kroniek vertoont onze kroniekschrijver de neiging om ook andere dan militaire en politieke ontwikkelingen in Friesland en Groningen op te nemen.¹⁰⁸ Een complete breuk met het hoofdthema van de kroniek is het uitvoerige gedeelte over Benninge's Romereis van 1500 (III-V t/m III-X): Benninge zelf geeft als reden op dat hij dit heeft gedaan ter informatie van wie een pelgrimstocht naar Rome of Jeruzalem overweegt.¹⁰⁹ In Deel III-Y en Z keert Benninge terug naar de politieke en militaire gebeurtenissen. Merkwaardig is dat hij na februari 1528 niets meer vermeldt over gebeurtenissen in Groningen.¹¹⁰

Opvattingen van Sicke Benninge

Aangezien Benninge's kroniek vooral politieke gebeurtenissen beschrijft, komen zijn staatkundige opvattingen duidelijk naar voren. Zo is de Friese 'vrijheid', die Karel de Grote het volk geschonken zou hebben, hem zeer dierbaar. Benninge formuleert zijn lotsverbondenheid met Friesland het meest pregnant in jammerklachten over de teloorgang van de vrijheid en de hulpeloosheid tegenover plunderende legerstroepen en andere 'schuimers': "ende mogen wal beschrijven alle de gene, de enen gueden droep Vriesches bloedes in sijn lijff hebben".¹¹¹

De politiek van de stad Groningen jegens Friesland en de Ommelanden beschouwt Benninge kritisch. Weliswaar ziet hij de verbonden tussen stad en Ommelanden als een goede zaak;¹¹² als de Groningers een Gelderse schatting uitsluitend ten laste van de Ommelanders laten komen, protesteert hij heftig.¹¹³ De pogingen van Groningen om ook in Westerlauwers Friesland invloed te krijgen keurt Benninge scherp af: hij ziet dit Groninger 'imperialisme' zelfs als de wortel van alle oorlogsellende sinds 1498.¹¹⁴ Opmerkelijk is ook dat hij keer op keer het lot betreurt van de plattelanders die de dupe zijn van de oorlogsomstan-

106 Deel I-A § 2, p. 3; III-A § 1, p. 95-96.

107 "Wal dan dattet in desse Vriesche cronickel niet behoert": III-G § 1a, p. 223. Vergelijk ook de opmerking voorafgaand aan de beschouwing over voorgeslacht en familie van Karel V: "wo wal ons desse materie weijnich dient tot dessen Vreesschen cronicken" (III-O § 5, p. 424).

108 Bijvoorbeeld de moord op de gebroeders Gaykinga (III-O § 4a-4b, p. 421-424), de val van Rhodos (III-Q § 3, p. 464), het nieuwe Catharinabeeld in de Akerk (III-R § 14, p. 489, de slag bij Pavia (III-S § 2, p. 494-497), Luther en de Duitse Boerenopstand (III-S § 4a-4b, p. 497-500), de 'Sacco di Roma' (III-U, p. 514-516).

109 Deel III-X § 5, p. 582.

110 Zie bijvoorbeeld p. 596 n. 5.

111 Deel III-F § 11b, p. 221.

112 Deel III-A § 3b, p. 99-100.

113 Deel III-N § 7c, p. 403.

114 Deel III-B § 1-2, p. 124-127.

digheden,¹¹⁵ terwijl de nood in het belegerde Groningen nauwelijks aan de orde komt.

In de beide prologen zegt Benninge dat hij zijn kroniek schrijft met de bedoeling dat vorsten en bestuurders inzien hoeveel kwaad er schuilt in oorlogen. Hierbij moet hij vooral het stadsbestuur van Groningen voor ogen hebben gehad. Keer op keer benadrukt hij dat de Groningers door hun verregaande bemoeienis met Westerlauwers Friesland de oorlog over zichzelf hebben afgeroepen. Het meest pregnant brengt hij zijn mening naar voren in het bekritisseren van de dwaze oorlogsplannen van sommige bestuurders, die de Ommelanden willen laten onderlopen of platbranden.¹¹⁶ Aanvankelijk schrijft Benninge nogal kritisch over de leidende bestuurskringen in de stad. In 1505 sympathiseert hij met Johan Vredewolt, de vertrouweling van de gilden en de eenvoudige burgers.¹¹⁷

Vanaf 1514 begint Benninge zich meer en meer met de leidende bestuursge-slachten te vereenzelvigen, vooral in hun verzet tegen Gelderse machtsuitbreiding ten koste van het stedelijk zelfbestuur. Als tenslotte de ambachtsgilden tegen het zittende stadsbestuur in opstand komen, identificeert Benninge zich met de "olde geslachten".¹¹⁸ Aan het einde van zijn kroniek verheerlijkt hij de tijd dat deze geslachten het bestuur uitmaakten, en hekelt het bestuur van dat moment (1528), gedomineerd door de ambachtsgilden.¹¹⁹ Voor de opstandige gilden en hun bestuurders heeft hij geen goed woord over. In hatelijke woorden beschrijft een verbitterde Benninge hun drankzucht, bloeddorstigheid, belustheid op het geld van de rijken, schendingen van het stadsrecht, onbekwaamheid tot besturen en lage sociale status (bastaarden, papenkinderen, simpele minvermogende ambachtslieden).¹²⁰

Het ideaal voor Sicke Benninge in staatkundig opzicht was de toestand van vóór 1491: de stad Groningen (nominaal onder het landsheerlijk gezag van de bisschop van Utrecht) waarmee de Ommelanden uit vrije wil een verbond hadden gesloten. Toen echter Albrecht van Saksen met zijn troepen kwam om Friesland en Groningen te onderwerpen, en de meeste Ommelander hoofdelingen steun zochten bij diens bondgenoot graaf Edzard van Oost-Friesland, moest Benninge opnieuw zijn houding bepalen. Hoewel veel stadgenoten de bisschop van Utrecht zware verwijten maakten over het uitblijven van hulp in 1505, kon Benninge dat laatste best begrijpen.¹²¹

Eind 1505, toen bleek dat Groningen het Saksisch beleg niet eindeloos kon weerstaan, ontstonden er twee kampen in de stad. Een deel van de burgers wilde het wel met Edzard (die ruzie had gekregen met de Saksen) op een ak-

115 Zie onder meer: Delen III-F § 11a-11b, p. 217-221; III-H § 5, p. 260; III-K § 3a, p. 313; III-T § 3, p. 513.

116 Deel III-F § 3, p. 205-207.

117 Deel III-H § 4a-4c, p. 254-259.

118 Deel III-Y § 14a-14b, p. 590; 591.

119 Deel III-Y § 14a-14b, p. 592.

120 Deel III-S § 5b-5k, p. 501-509 en III-Y § 2-14b, p. 583-592.

121 Deel III-G § 11, p. 247-248.

koordje gooien. Een andere groep achtte een overgave aan de hertog van Saksen onontkoombaar, en wilde hierbij zo gunstig mogelijke voorwaarden bedingen.¹²² Benninge schijnt tot deze laatste groep behoort te hebben. Hij heeft bijvoorbeeld zitting in het college dat bemiddelt over de voorwaarden voor overgave tussen het stadsbestuur en Johan Vredewolt, de vertrouweling van de Saksers. Benninge schrijft dat de gewone burgers het onderhandelingsresultaat van grote wijsheid vonden getuigen, maar de raad wilde er niets van weten.¹²³ Tenslotte komen de Groningers tot een akkoord met Edzard in april 1506. Deze keuze heeft bepaald niet Benninge's voorkeur. Hij spreekt er schande van dat Groningen, dat nog lang niet op de knieën is gedwongen, zichzelf en de Ommelanden "in een coffer besloten leten dragen nae Emden".¹²⁴ Benninge vreest dat het binnenhalen van de Oost-Friese graaf een zure nasmaak zal hebben.¹²⁵ Als Edzard tenslotte na acht jaar moet plaatsmaken voor hertog Karel van Gelre, concludeert Benninge dat de Oost-Friese graaf zo graag heer van Groningen wilde worden, dat hij niet heeft nagedacht wat hij moest doen als hij de stad in handen had.¹²⁶

Karel van Gelre was slechts bereid Groningen te hulp te komen als de stad hem als heer zou erkennen. Benninge betoogt dat door het erkennen van de Gelderse hertog Groningen zich onder de Franse kroon heeft begeben, terwijl het rechtens toebehoort aan het Heilige Roomse Rijk.¹²⁷ Onze kroniekschrijver was dus niet erg gelukkig met deze situatie. Toch horen wij de eerste jaren na 1514 weinig openlijke kritiek op de nieuwe landsheer. Geleidelijk wordt Benninge kritischer over de hertog: deze belast de Ommelanden wederrechtelijk om oorlog te kunnen blijven voeren;¹²⁸ als hij geen geld heeft voor soldij, laat hij zijn soldaten de plattelanders beroven.¹²⁹ In 1525 schetst Benninge een ongunstig beeld van Karel van Gelre: een machtsbelust vorst, die de privileges van de stad Groningen wil inperken.¹³⁰

Nog feller van toon is onze kroniekschrijver over de eind 1522 benoemde Gelderse stadhouder Jasper van Marwijk/Merwijck. Al snel ontpopt deze zich in Benninge's ogen als een tegenstander van burgemeesters en raad, die de onafhankelijkheid van de stad tegenover Karel van Gelre nastreven. De oproeren die zich in de jaren 1525-1528 in Groningen afspeelden, konden volgens Benninge alleen maar plaatsvinden doordat Van Marwijk de gilden en het lagere volk tegen de stadsbestuurders opzette.¹³¹ Omdat Jasper van Marwijk had ge-

-
- 122 Worp, *Kronijken* V, 80; Berns, *Verslag*, nr. 457. Volgens Worp waren vooral de gilden op de hand van Edzard en de patriciërs meer Saksisch gezind.
- 123 Deel III-H § 4c, p. 259.
- 124 Deel III-I § 7c, p. 284.
- 125 Deel III-I § 9a, p. 288.
- 126 Deel III-M § 1c, p. 367.
- 127 Deel III-L § 7a en 10c, p. 357-358 en 365.
- 128 Deel III-O § 6, p. 428.
- 129 Deel III-P § 7b, p. 445.
- 130 Deel III-S § 1b-1c, p. 492-494.
- 131 Deel III-R § 11 t/m III-T § 2c, p. 487-513; III-Y, p. 583-592. Zie ook: Rinzema, 'Stadhouder', 87-106.

luisterd naar de kwalijke adviezen van zijn schoonvader Ludeken Horenken, was volgens Benninge de splijtzwam in het stadsbestuur opgetreden.¹³²

Benninge blijkt in zijn kroniek een vroom katholiek. Reeds uit de openingszinnen van de twee prologen spreekt een sterk godsdienstig besef. Hij hecht sterk aan de kerkelijke tradities en participeert daarin: hij doet mee aan de Onze-Lieve-Vrouwe-omwegang in Leeuwarden,¹³³ bezorgt samen met anderen de Akerk een kostbaar Catharinabeeld,¹³⁴ roept lezers op om zijn voorbeeld te volgen en als pelgrim naar Rome (of het Heilige Land) te trekken.¹³⁵ Daarom moet Benninge ook niets hebben van Luther, wiens dwaalleer zijn vertrouwde beeld van godsdienst, kerk en maatschappij geheel op zijn kop zet.¹³⁶ Onze kroniekschrijver is ervan overtuigd dat God een actieve rol speelt in het verloop van de geschiedenis, evenals de duivel. God kan de mensen (en vooral bestuurders) de wijsheid ontnemen, waardoor zij gaan toegeven aan de verleidingen van de duivel. Daarvoor straft God hen met pest, hongersnood en oorlog. Benninge noemt hierbij als voorbeeld de Groningers, die uit hovaardigheid en gierigheid Westerlauwers Friesland willen overheersen.¹³⁷ In de afloop van oorlogsgebeurtenissen ziet Benninge vaak de hand Gods, maar ook in kleinere zaken als een volksoorlog zonder doden en gewonden.¹³⁸ Kenmerkend voor Sicke Benninge is het gebruik van diverse bijbelcitaten in zijn kroniek, zowel in het Latijn als in de volkstaal.¹³⁹ Zo voert hij een handvol voorbeelden uit de Bijbel aan, hoe God een zwakkere partij helpt tegen ogenschijnlijk onoverwinnelijke overweldigers.¹⁴⁰

Benninge's geschiedopvatting is heel duidelijk beïnvloed door zijn godsdienstig besef: de gebeurtenissen worden bestuurd door God, die de zonden der mensen straft, maar ook de zijnen beschermt. Niet zelden hanteert Benninge een dubbel verklaringsmodel: de afloop van een zaak wordt verklaard uit aardse oorzaken, maar ook God speelt zijn rol. Een mooi voorbeeld is zijn evaluatie van de Saksische periode in Friesland. De Saksers konden nooit volledig greep krijgen op Friesland doordat zij de stad Groningen niet in handen kregen. Bovendien maakten de Saksische bestuurders zich in Friesland niet geliefd door hun wreed en onbarmhartig bewind: als de wijze hertog van Saksen meer in Friesland was geweest, was het niet zover gekomen. Maar dat de Saksische hertog zo snel door een kleine troep Geldersen uit Friesland verjaagd werd, is een straf van God voor wie weet wat voor zonde, want God streed mee met de Geldersen.¹⁴¹ De geschiedenis is voor Benninge een proces van

-
- 132 Deel III-Y § 14b, p. 592.
 133 Deel III-J § 5, p. 300.
 134 Deel III-R § 14, p. 489.
 135 Deel III-X § 5, p. 582.
 136 Deel III-S § 4a-b, p. 497-500.
 137 Deel III-B § 1, p. 124-126.
 138 Zie bijvoorbeeld: Delen III-D § 3a, p. 166; III-K § 3a, p. 315; III-M § 11b, p. 389-391; III-R § 11, p. 487.
 139 Zie Inleiding 2, p. XLV.
 140 Deel III-M § 11b, p. 389-391.
 141 Deel III-M § 11b, p. 389.

vele veranderingen in het recht en het bestuur, maar die veranderingen zijn het gevolg van hoogmoed, onoplettendheid, minachting van onderdanen en andere kwalijke menselijke eigenschappen.¹⁴² Continuïteit, handhaving van het oude, is dus in Benninge's ogen het beste. Hij ziet de geschiedenis, en ook contemporaine gebeurtenissen, als een bron van exempelen voor vorsten en regeerders dat oorlogen tot verderf leiden, dat hoogmoed, wreedheid en slechte raadgevers een heerser ten val kunnen brengen, en dat bestuurders goed de consequenties van hun politiek handelen moeten overdenken.¹⁴³ Zijn eigen tijd ziet Benninge niet zozeer als schakel in het dynamisch historisch proces, maar als een periode waarin op ongekende schaal verstoringen van de normale, eeuwenoude situatie optreden. Diverse malen verzucht hij naar 'het einde' te verlangen, dat wil zeggen dat de wereld in het algemeen, en Friesland en Groningen in het bijzonder, weer tot de oude, vertrouwde toestand terugkeren.¹⁴⁴ Hiermee sluit Benninge aan bij een algemeen gevoel van middeleeuwse kroniekschrijvers: de wereld bevindt zich in een door God gewilde orde, en elke fundamentele verandering daarin is een verslechtering, die, als zij niet ongedaan wordt gemaakt, tot de ondergang zal leiden.¹⁴⁵

142 Deel III-B § 1, p. 124-126.

143 Deel III-A § 1, p. 96; III-B § 1, p. 126; III-M § 1c, p. 367-368; III-M § 11b, p. 388.

144 "(...) het is noch niet inden vate daer in suijren wil. Gunnet mij God dat ick het eijnde beleve, so wil ick, oft Godt wil, juw voert verclaren ende scrijven..." III-M § 11b, p. 391.

145 Schmidt, *Städtechroniken*, 106, 110, 119-120.

2. DE BRONNEN VAN DE KRONIEK VAN SICKE BENNINGE

Drs. A.J. Rinzema en drs. E.O. van der Werff

Over het brongebruik van Sicke Benninge in het algemeen is al iets gezegd in inleiding 1. Wat hier volgt is een opsomming van alle schriftelijke bronnen die Benninge heeft gebruikt, voor zover die door de bewerkers zijn achterhaald. Deze zijn onderverdeeld in verhalende bronnen, rechtsteksten, oorkonden, reisbeschrijvingen en overige bronnen. Rechtsteksten en oorkonden zijn alleen opgenomen indien Benninge deze geheel of gedeeltelijk in zijn kroniek overneemt, niet als hij slechts de inhoud ervan samenvat. Eveneens worden bij de rechtsteksten en oorkonden de dateringen aangehouden die Benninge zelf geeft. Indien deze datering foutief is, wordt ter plaatse in de editie de juiste datering voorgesteld.

Verhalende bronnen

Divisiekroniek

Titel: *Die cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant (...)*. Leiden, Jan Seversz., 1517.¹

Schrijver: anoniem, later toegeschreven aan Cornelius Aurelius (ca. 1460-1531).

Onderwerp: beginnend als wereldkroniek (vanaf de schepping), later zich voornamelijk richtend op de geschiedenis van Holland en naburige gewesten, lopend tot 1517.

Door Benninge gebruikt in Deel I-A § 3 en I-B § 1a-1c.²

Aanvankelijk had Benninge de oorsprong van het Friese volk gebaseerd op de Gesta-cyclus: de uit Indië verdreven broers Saxo, Bruno en Friso worden de stamvaders van de Saksen, de Brunswijkers en de Friezen. Onder invloed van de "Divisiekroniek" herzielt Benninge de oorsprongsgeschiedenis. Hij combineert de lotgevallen van de verdreven Trojanen met de traditie van Saxo, Bruno en Friso.³ De "Divisiekroniek" heeft het blikveld van Benninge zeker verruimd. Hij vindt hierin een voorbeeld hoe gebeurtenissen buiten de Fries-

1 Nijhoff-Kronenberg, *Bibliographie* 1, 225-227, nrs. 613-614.1. Tilmans, *Divisiekroniek*.

2 Zie resp. p. 4 en 7-8.

3 Vergelijk Bijlage I § 7-8 (p. 601) met Deel I-B § 1a-2 (p. 7-8). Zie ook Inleiding 1 p. XXI.

Groningse horizon opgenomen kunnen worden in zijn kroniek. Vermoedelijk geldt dat voor de uitgebreide beschrijvingen van familieverbanden van koningen en vorsten op verschillende plaatsen in de kroniek.

Cronica van der hilliger Stat Coellen

Titel: *Cronica van der hilliger Stat Coellen*. Keulen, Johannes Koelhof, 1499.⁴

Schrijver: anoniem.

Onderwerp: de geschiedenis van Keulen, maar beginnend als wereldkroniek (vanaf de schepping).

Door Benninge gebruikt in Delen I-B en III-Y.

Benninge gebruikt uit deze kroniek twee passages: één over de kolonisatie van Europa door verdreven Trojanen⁵ en één passage (oorspronkelijk uit de rijm-kroniek van Gottfried Hagen) over een nieuw stadsbestuur in Keulen, die Benninge aanpast aan de situatie in Groningen.⁶

Gesta-verhalen

Titel: er bestaan verschillende versies van deze verhalencyclus, waarvan er vier een eigen (waarschijnlijk later toegevoegde) titel hebben: *Gesta Fresonum*, *Gesta Frisiorum*, *Olde Freesche Cronike*, *Historia Frisiae*.⁷

Schrijver: anoniem, uit Westerlauwers Friesland.

Onderwerp: dertien grotendeels legendarische verhalen over de oorsprong van het Friese volk en zijn vroege geschiedenis (tot ca. 1250).

Door Benninge gebruikt in Deel I-B vanaf § 2 en I-C.⁸

Benninge's bron wijkt af van de vier door Hoekstra beschreven Gesta-kronieken.⁹ Zo ontbreken bijvoorbeeld drie van de dertien verhalen: 8 (de Friese bisschop Frederik verzet zich tegen het huwelijk van Judith met haar neef keizer Lodewijk), 9 (bisschop Redbad van Utrecht herbouwt vele kerken) en 11 (de Fries Lambert van Catrijp doodt vele heidenen in Pruisen).¹⁰ De volgorde van de verhalen bij Benninge is anders dan die van andere Gesta-versies (die onderling ook afwijkende volgordes vertonen). Ook staan er enkele gegevens in die in andere Gesta-kronieken ontbreken: bijvoorbeeld over de Martinikerk,¹¹ de paardenstal in de kerk te Aken¹² en Menaldus uit het geslacht Onsta.¹³

4 *Gesamtkatalog* VI, 490 nr. 6688.

5 Deel I-B § 1a-1b, p. 7.

6 Deel III-Y § 14b, p. 591-592.

7 Drie versies (*Gesta Fresonum*, *Olde Freesche Cronike*, *Gesta Frisiorum*) zijn uitgegeven in *Oude Friesche kronijken*. De *Gesta Fresonum* bovendien in: *Codex Aysma*, 506-554. Een vierde versie (*Historia Frisiae*) is uitgegeven door Reimers, 'Vorlage', 96-151.

8 Zie p. 8-23.

9 Zie *Vier Friese kronieken*.

10 De nummering is volgens *Vier Friese kronieken*.

11 Deel I-B § 5a, p. 10.

12 Deel I-C § 3, p. 13-14.

13 Deel I-C § 9, p. 20.

Johan Lemego

Titel: onbekend. Afschriften hebben soms als titel: “Cronica van Groningerlant” of “Die cronica van Groningen”.¹⁴

Schrijver: Johan Lemego komt voor als lid van het brouwersgilde in 1424.¹⁵

Onderwerp: gebeurtenissen in Groningen en Ommelanden van 1110 tot 1422, met de nadruk op de periode vanaf 1396.

Datering: geschreven tussen 1422 en 1427, maar later in de vijftiende eeuw hier en daar bewerkt of aangevuld.¹⁶

Door Benninge overgenomen in Deel II-A.¹⁷

De oorspronkelijke Lemego-tekst is in geen enkel handschrift overgeleverd. Rinzema onderscheidt in de tekst vier groepen handschriften van de kroniek van Johan Lemego: Benninge-groep, Matthaecus-groep, Rengers-groep en Jarichs-groep.¹⁸ De Lemego-tekst heeft bij al deze groepen een zekere mate van gezamenlijke bewerking ondergaan. Met name de Jarichs-groep kent vele sterk op zichzelf staande passages, waarin de Lemego-tekst door latere auteurs (zoals de pseudo-Jarichs) nogal ingrijpend is bewerkt.

De oorspronkelijke tekst van Lemego is volgens Rinzema het best bewaard in de Rengers-groep. Slechts één incompleet Benninge-handschrift heeft een tekst uit deze traditie.¹⁹ In een belangrijke groep handschriften van Benninge's kroniek vinden we echter een mogelijk door hemzelf bewerkte tekst van Lemego.²⁰ Enkele van de belangrijkste kenmerken van deze groep zijn:

- Johan Lemego wordt abusievelijk “borgemester” genoemd, waarschijnlijk een foutlezing van “borger”;²¹
- de Walburgkerk is in de oorspronkelijker tekst vermoedelijk omschreven als een gebouw met een “recht veerkant” koor, terwijl Benninge dit verkeerd leest als “recht verbrand”;²²
- de namen van de moordenaars bij de aanslag in het rechthuis in 1413 worden door Lemego bewust niet genoemd. Benninge daarentegen neemt ze wel op.²³

In de voorliggende editie wordt deze tekstvorm van de kroniek van Johan Lemego weergegeven.

In de grootste groep van Benninge-afschriften, namelijk die uit de late 17de en de 18de eeuw, treffen we echter een andere bewerking van Lemego aan,

14 Uitgaven zie: Johannes de Lemmege, ‘Chronicon’; Benninge, *Kroniek*.

15 GrA, Gilden, inv. nr. 82, f. 9v.

16 Zie Rinzema, ‘Johan Lemego’, en dez., ‘Johan van Lemego’, 61-78.

17 Zie p. 31-50.

18 Rinzema, ‘Johan Lemego’, 158-174.

19 Ms. B, dat van belang is voor de tekstgenese van Benninge's kroniek, zie hierboven in Inleiding 1, p. XXXIV. Zie ook Inleiding 3, p. LX-LXI.

20 Mss. A, V, C, D, Z en de rest van de Tweede Reeks; zie voor de laatstgenoemde groep mss. verder Inleiding 3 § 9, p. LXI-LXV.

21 Deel II-A § 1b, p. 31; Ms. A heeft “borger”.

22 Deel II-A § 3c, p. 32.

23 Deel II-A § 17, p. 40.

en wel de tekst zoals overgeleverd in de editie van Matthaeus, die overigens vermoedelijk dichter bij de oorspronkelijke Lemego ligt.²⁴

Groninger Annalen

Titel: onbekend.²⁵

Schrijver: anoniem, vermoedelijk een burger van de stad Groningen.²⁶

Onderwerp: gebeurtenissen tussen 1425 en 1478, met de nadruk op Groningen en Ommelanden; in annalenvorm geschreven.

Datering: kort na 1478.

Door Benninge overgenomen in Deel II-C.²⁷

Er zijn geen handschriften van de Groninger Annalen bekend buiten de kroniek van Sicke Benninge.

Pamflet over de Sacco di Roma

Titel: *Waerachtige tydinge van pawsyker hylfycheyt ende der stadt Rome, woe de gewonnen ende van keyserycke mayestaet Karolo etcetera ghewonnen ende geboert, ende dem paws mysgangen is.*

Schrijver: anoniem.

Onderwerp: beschrijving van de verovering en plundering van Rome door troepen van Karel V, 1527.

Datering: kort na de laatst vermelde gebeurtenis, 21 mei 1527.

Door Benninge overgenomen in Deel III-U.²⁸

Het pamflet dat Benninge gebruikt heeft, is niet gevonden. Het meest in de buurt komt het pamflet Knuttel 32a in de KB Den Haag.²⁹ Dit pamflet is Nederlandstalig. De woordkeuze van Benninge's tekst ("unde hebben nyet gescaff", "sonder synt inder kerken al myt eyn ersteken", enz.) doet vermoeden dat hij een Duitstalig pamflet als bron had.

24 Mss. J, U, en de 'Vorlage' van Matthaeus (ms. 'Robers'); vgl. Rinzema, 'Johan Lemego', 160-161.

25 De kopjes "Item hier volget nae een oerloeghe tusschen der stadt Gronnigen mit den Ommelanden bij Gronnigen gelegen, ende Focko Uecken toe IJler mit sienen vrenden" (Deel II-A § 31, zie p. 50) en "Van summige dingen de in Vreslant gescheen anno MCCCC° XXI hent to XXIII" (Bijlage II § 4, zie p. 605) zijn mogelijk rudimenten van een titel.

26 Van den Hombergh, 'Verdienstelijk Groninger', 74, beredeneert dat het niet van Lemego kan zijn en karakteriseert het als een anonieme stadskroniek. Rinzema, 'Johan Lemego', 15-25; dez. 'Johan van Lemego', 66-69 geeft dit deel de naam "Groninger Annalen".

27 Zie p. 72-92.

28 Zie p. 514-516.

29 Knuttel, *Catalogus* VIII, 2 nr. 32a (z.j., geplaatst in 1527); vgl. p. 514 n. 1.

*Rechtsteksten en oorkonden***Rechtsteksten**

Rechtsteksten worden door Benninge integraal opgenomen in zijn kroniek.

- Zeven Overkeuren

Zeven algemene rechtsprincipes die voor alle Friezen gelden. De oudst bekende tekst staat in de zogenaamde Eerste Hunsinger Codex uit 1252.³⁰

Door Benninge gebruikt in Deel I-A § 3.³¹

Benninge neemt hieruit slechts de aanhef met de sage van de brandende pektion over.

- Verbond over rechtspleging tussen Groningen en Ommelanden (6 augustus 1473)³²

Door Benninge overgenomen in Deel III-A § 3c.³³

- Bepalingen over rechters in Humsterland, Langewold en Vredewold (1470)³⁴

Door Benninge overgenomen in Deel III-A § 3d.³⁵

- Bepalingen over het weiden van vee, vastgesteld door de Westerwarf (24 januari 1455)³⁶

Door Benninge overgenomen in Deel III-A § 3e.³⁷

- Verbond over rechtspleging tussen Groningen en Kollumerland (12 september 1467)³⁸

Door Benninge overgenomen in Deel III-A § 3h.³⁹

- Ommelander landrecht (18 januari 1448)⁴⁰

Door Benninge overgenomen in Deel III-A § 3j-3k.⁴¹ Benninge baseert zich op een afschrift uit 1470.

- Saksische Ordonnantie, landrecht voor Friesland ingesteld door Georg van Saksen (juli 1504)⁴²

Door Benninge overgenomen in Deel III-E § 2a-2b.⁴³

30 Zie *De eerste en tweede Hunsinger Codex*, 1.

31 Zie p. 4-5.

32 Editie: Van Idsinga, *Staats-recht* II, 403-405.

33 Zie p. 100-103.

34 Editie: *Warfsconstitutien*, 102-104.

35 Zie p. 103-105.

36 Editie: *Warfsconstitutien*, 62-63.

37 Zie p. 105.

38 Editie: *Pax Groningana*, nr. 19.

39 Zie p. 107-110.

40 Editie: *Friesische Rechtsquellen*, 315-324 (zonder inhoudsopgave); Simonides, *Hunsingoer Küren*, 83-95 (met inhoudsopgave).

41 Zie p. 111-121.

42 Editie: *Groot Charterboek Vriesland* II, 35-59.

43 Zie p. 180-197.

Oorkonden

Meermalen neemt Benninge oorkonden integraal op in zijn kroniek. Daarnaast verwijst hij veelvuldig naar acten en brieven en geeft daarvan een summier omschrijving. Waar mogelijk zijn deze stukken geïdentificeerd. In dat geval wordt in de annotatie van de kroniekttekst verwezen naar een editie of naar de vindplaats van het stuk. Verschillende stukken uit de Saksische periode konden worden geïdentificeerd dankzij de toegang op microfiches van het Sächsisches Hauptstaatsarchiv te Dresden.

- Karelsprivilege (559)⁴⁴

Karel de Grote schenkt de Friezen vanwege hun hulp in de strijd tegen de Saksen en Rome een aantal voorrechten.

Door Benninge overgenomen in Deel I-C § 10.⁴⁵

- Rooms-koning Willem II bevestigt de privileges van de Friezen (1248)⁴⁶

Door Benninge overgenomen in Deel I-C § 11.⁴⁷

- Albrecht van Beieren, graaf van Holland, en Willem van Beieren, graaf van Oostervant, sluiten een verbond met een aantal hoofdelingen uit Oostergo en Westergo (ongedateerd)⁴⁸

Door Benninge overgenomen in Deel II-B § 1b.⁴⁹

- Vaststelling van rechten en plichten der inwoners van Westergo en Oostergo jegens Albrecht van Beieren (3 mei 1429)⁵⁰

Door Benninge overgenomen in Deel II-B § 2b.⁵¹

- Hoofdelingen uit Oostergo en Westergo, en hoofdelingen verdreven uit de Friese landen ten oosten van de Lauwers, erkennen Jan van Beieren, graaf van Holland, als landsheer (ongedateerd)⁵²

Door Benninge overgenomen in Deel II-B § 3b.⁵³

- De landschappen Oostergo en Westergo erkennen Albrecht van Beieren als landsheer (14 augustus 1398)⁵⁴

Door Benninge overgenomen in Deel II-B § 4b.⁵⁵

- Diverse dorpen in Stellingwerf, alsmede Kuinre en Oosterzeengerland, erkennen Albrecht van Beieren als landsheer (25 mei 1429)⁵⁶

Door Benninge overgenomen in Deel II-B § 5b.⁵⁷

44 Er zijn verschillende versies van het Karelsprivilege. Benninge's tekst vertoont grote overeenkomsten met de latijnse Hunsingoër tekst uit 2de helft 13de eeuw; editie: Von Richthofen, *Untersuchungen* II, 166-179.

45 Zie p. 21-23.

46 Kritische editie van het latijnse origineel: Hägermann, *Studien*, 365-367.

47 Zie p. 23.

48 Editie: *Groot Charterboek Holland* III, 684; *Groot Charterboek Vriesland* I, 283-284.

49 Zie p. 51-53.

50 Editie: *Groot Charterboek Vriesland* I, 290-292.

51 Zie p. 53-56.

52 Editie: *Groot Charterboek Holland* IV, 502-503; *Groot Charterboek Vriesland* I, 403-404.

53 Zie p. 57-58.

54 Editie: *Groot Charterboek Vriesland* I, 284.

55 Zie p. 59.

56 Editie: *Groot Charterboek Vriesland* I, 296.

57 Zie p. 59-60.

- Alle hoofdelingen, prelaten, rechters en inwoners van Oost-Friesland en de Ommelanden, alsmede de stad Groningen, sluiten een vredesverdrag met alle prelaten, dekens, hoofdelingen, schepenen, grietmannen, rechters en inwoners van Oostergo en Westergo (1 februari 1420)⁵⁸
- Door Benninge overgenomen in Deel II-B § 6b.⁵⁹
- [Filips de Goede], graaf van Holland, geeft de door hem ontboden gezanten van Westergo en Oostergo te kennen dat zij zich aan hem moeten onderwerpen (2 oktober 1469)⁶⁰
- Door Benninge in vertaling overgenomen in Deel II-B § 7b.⁶¹
- Huldiging van Albrecht van Saksen door Westergo (30 april 1498)⁶²
- Door Benninge overgenomen in Deel III-C § 7b.⁶³
- Bestandsovereenkomst tussen Albrecht van Saksen en Groningen (21 augustus 1500)⁶⁴
- Door Benninge overgenomen in Deel III-D § 2b.⁶⁵
- Rooms-koning Maximiliaan verbiedt alle onderdanen van het Heilige Roomse Rijk de Groningers te helpen (25 september 1505)⁶⁶
- Door Benninge overgenomen in Deel III-G § 6a.⁶⁷
- De stad Groningen erkent een aantal heerlijke rechten van graaf Edzard van Oost-Friesland in de stad en de Ommelanden (24 april 1506)⁶⁸
- Door Benninge overgenomen in Deel III-I § 7b.⁶⁹
- Vertegenwoordigers van hertog Georg van Saksen en graaf Edzard van Oost-Friesland roepen de inwoners van het Westerkwartier op Georg als landsheer te erkennen (15 juli 1506)⁷⁰
- Door Benninge overgenomen in Deel III-I § 9b.⁷¹
- Akkoord tussen hertog Georg van Saksen en graaf Edzard van Oost-Friesland over diens stadhouderschap van de landen tussen Lauwers en Eems (12 augustus 1506)⁷²
- Door Benninge overgenomen in Deel III-I § 10.⁷³
- Keizer Maximiliaan gebiedt graaf Edzard van Oost-Friesland te gehoorzamen aan Georg van Saksen, op straffe van de Rijksacht (21 september 1512)⁷⁴

58 Editie: *OUB* I, nr. 301.

59 Zie p. 60-67.

60 Editie: *Groot Charterboek Vriesland* I, 626-627 (in het Frans).

61 Zie p. 67-70.

62 Editie: Worp, *Kronijken* IV, 287-293; ook: *Groot Charterboek Vriesland* I, 782-784.

63 Zie p. 146-149.

64 Deze overeenkomst is niet uitgegeven.

65 Zie p. 161-164.

66 Deze oorkonde is niet uitgegeven.

67 Zie p. 236-238.

68 Editie: Beninga, *Cronica* I, 448-451; *Werken Rengers* I, 201-205.

69 Zie p. 282-284.

70 Van deze overeenkomst is geen afschrift of editie bekend.

71 Zie p. 288-290.

72 Deze oorkonde is niet uitgegeven.

73 Zie p. 291-293.

74 Deze oorkonde is niet uitgegeven.

Door Benninge overgenomen in Deel III-K § 1.⁷⁵

- Keizer Karel V biedt de Friezen die zich aan hem onderwerpen amnestie aan (20 mei 1522)⁷⁶

Door Benninge overgenomen in Deel III-P § 9b.⁷⁷

- Het stadsbestuur van Groningen en de gildenvertegenwoordigers aldaar leggen hun twisten bij (8 april 1526)⁷⁸

Door Benninge overgenomen in Deel III-T § 2c.⁷⁹

Reisbeschrijvingen

Pelgrimsgids voor Rome

Titel: *Ecclesiarum urbis Romae Indulgentiae*, omstreeks 1500.⁸⁰

Schrijver: anoniem.

Onderwerp: geschiedenis van Rome tot en met keizer Constantijn de Grote en beschrijving van de zeven hoofdkerken en 91 andere kerken in Rome.

Door Benninge gebruikt in de Delen III-V en III-W § 1-3b.⁸¹

De *Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae* is gebaseerd op een in de 14de eeuw samengestelde pelgrimsgids *Historia et descriptio urbis Romae*, die naast een uittreksel uit de *Mirabilia urbis Romae* een opsomming bevat van de genaden van de zeven hoofdkerken en een aantal kleinere kerken en besluit met een lijst van staties. Deze laatste is omstreeks 1470 ook afzonderlijk uitgewerkt in een *Liber indulgentiarum*.⁸² Met dit materiaal is de basis gelegd voor de latere pelgrimsgidsen die vanaf ongeveer het laatste decennium van de 15de eeuw door verschillende uitgevers in het Latijn, Duits, Engels en Nederlands gedrukt werden, vaak zonder titel.⁸³

Het vaststellen van de bron van de Pelgrimsgids van Benninge kan worden toegespitst door het onderzoek van Miedema naar de overlevering van de

75 Zie p. 310-312.

76 Editie: Worp, *Kronijken V*, 271-272; *Groot Charterboek Vriesland II*, 119 (verkort).

77 Zie p. 449-450.

78 Originelen en edities van deze overeenkomst zijn niet bekend.

79 Zie p. 512.

80 Editie: Hülsen, *Chiese*, 136-156; Miedema, *Rompilgerführer*.

81 Zie resp. p. 517-531 en 532-564.

82 Zie: Miedema, *Mirabilia*.

83 Vanaf 1489 waren er verschillende uitgevers in Rome werkzaam die gidsen uitgaven, onder meer Stephan Planck van Passau en Johannes Besicken Martinus Amsterdam. Zij verzorgden met name rond het heilig jaar 1500 meerdere edities. Ook in Duitsland werden rond 1500 gidsen gedrukt, zoals te Neurenberg door Peter Wagner en te Straatsburg door Matthias Hupfuff. Er is rond het jubeljaar 1500 een hausse in pelgrimsgidsen; vgl. Miedema, *Rompilgerführer* passim. Een Nederlandstalige versie, gedrukt bij Willem Vorsterman te Antwerpen 1521, is van geheel andere aard en gebaseerd op de aflaten te verdienen in Rome en het H. Land, op de Rozenkrans en de 10 deugden van Maria; vgl. Nijhoff-Kronenberg, *Bibliographie I*, 462 nr. 1279; 530 nr. 3313.

Duitstalige en Nederlandstalige edities van de *Mirabilia Romae*.⁸⁴ Miedema heeft in haar promotieonderzoek 12 Nederlandse en 50 Duitse pelgrimsgidsen gecatalogiseerd en bereidt op basis daarvan een editie voor.⁸⁵ De tekst van Benninge blijkt binnen een door Miedema vastgestelde groep nauw verwant aan twee uitgaven door Eucharius Silber te Rome, te weten d19 en d32.⁸⁶

Benninge's tekst wijkt slechts 13 maal af van d19 tegenover 23 maal van d32. In 9 gevallen vinden we overeenstemming van Benninge met slechts één van de twee. Benninge volgt in deze gevallen consequent d32. In twee gevallen neemt hij bovendien precies de woordvorm van d32 over. Het meest doorslaggevende bewijs zijn echter twee passages waarin door d32 tekst wordt weggelaten, daarin door Benninge gevolgd.⁸⁷ Wij stellen dus vast dat Sicke Benninge een tekst heeft gebruikt als d32. Echter, enkele van de resterende verschillen moeten wel degelijk als "Leitfehler" gekarakteriseerd worden. Daarom veronderstellen wij dat niet d32 zelf maar een nauw aan d32 verwante verloren editie "d32a" de bron is geweest. Deze versie kan in tijd mogelijk tussen d19 en d32 hebben gelegen, wellicht nog in 1500, ten tijde van Benninge's bezoek aan Rome.⁸⁸

Aflaatlijst

Titel: "Dit sint de genaden ende aflaten de bynne Roem toe verdenen synt dat hele jaer doer, op so dane dagen als hier nae bescreven sint". Na 1513. Onderwerp: Lijst met aflaten in Rome volgens het statierooster. Het rooster geeft als volgorde: de Vasten, Pasen, zondagen na Pasen, Advent en Kerst. Door Benninge gebruikt in Deel III-W § 4a-4i.⁸⁹

De exacte bron kan niet worden vastgesteld. Dergelijke aflaatlijsten komen ook wel voor als onderdeel van de Pelgrimsgidsen. De door Miedema geïnventariseerde *Ablässbüchlein* komen voor in verschillende versies, waarvan de meeste echter bij de advent aanvangen.⁹⁰ Hoewel Benninge een vergelijkbare titel of

84 Miedema, "Mirabilia".

85 Miedema, *Rompilgerführer*.

86 Miedema, "Mirabilia", 210, 215-216, resp. d19, d32, d40 en d41. In de gids d32 (Wenen, ÖNB CP 2 B 26) ontbreekt het colophon. De versie d19 dateert uit 1500, terwijl de editie d32 door Miedema gedateerd wordt op 1501 of 1503. Over Eucharius Silber zie: Geldner, *Inkunabeldrucker II*, 53-55.

87 Deel III-W § 2a (Sancta Sanctorum van het Lateraan) p. 535: na de tekst "To den ampt quam Jesus myt syner lever moder ende myt alle den XII apostelen" ontbreekt bij d32 evenals bij Benninge "vnd marteren vnd beichtigern vnd iungfrawen". Verder ontbreekt in d32 en de tekst van Benninge een passage over een processie "De paws nam een [gros process mit geistlichem und weltlichem] folck, ende gengen to Rome voer de Poerte Flaminia toe den noetenboem", zie Deel III-W § 3a (S. Maria de Populo), p. 555. Vergelijk: Miedema, *Rompilgerführer*.

88 Benninge was vermoedelijk eind september – half oktober van dat jaar in Rome. Zie Deel III-X § 1, p. 570.

89 Zie p. 564-569.

90 Een van de weinige Pelgrimsgidsen die dezelfde volgorde heeft is Miedema, "Mirabilia", d38.

aanhef als het *Ablässbüchlein* geeft,⁹¹ voegt hij een uitgebreidere lijst in, die is uitgegeven tijdens het pontificaat van Leo X (1513-1521).⁹² Deze lijkt sterk op een in 1516 of 1517 gedrukte lijst.⁹³ De versie van Benninge wijkt hiervan af ondermeer door de veelvuldige toevoeging 'in urbe'. Hierdoor is een Latijnse bron niet uit te sluiten.

Itinerarium naar Rome

Titel: "Hier nae vyndy bescreven en twe wegen de men mach reysen toe Rome". Ongedateerd.

Inhoud: Routebeschrijvingen van Westfalen naar Rome.

Door Benninge gebruikt in Deel III-X § 1-3.⁹⁴

De routebeschrijving is vermoedelijk samengesteld uit meerdere bronnen. Dit valt af te leiden uit de opzet van de route. Route I loopt van Keulen naar Rome, via Bingen, Ulm, Landeck, Trente, Mirandola, Bologna, Florence en San Quirico.⁹⁵ Route II gaat van Keulen naar Landeck, en volgt daarbij vanaf Bingen een westelijke route over Bazel en Einsiedeln.⁹⁶ Route III loopt van Bingen naar Rome, waarbij vanaf Bologna tot S. Quirico een oostelijke route wordt gevolgd over Rimini.⁹⁷

Benninge heeft op zijn pelgrimstocht naar Rome in 1500 route I gevolgd. De terugreis liep naar eigen zeggen over Milaan en Schwyz. Hoewel Benninge dit traject (Trente-Einsiedeln) niet heeft opgenomen in zijn routebeschrijving, staat zijn bezoek aan Schwyz wel vast.⁹⁸

Benninge heeft geen gebruik gemaakt van de kaart van Erhard Etzlaub.⁹⁹ De door Benninge gevolgde route op de heenreis, die door hem wordt omschreven als de "greetste ende wort meest gereyset", dat wil zeggen de gemakkelijkste route die het meest wordt gevolgd, komt niet op Etzlaubs kaart voor, evenmin als het traject Trente-Einsiedeln. Etzlaubs oostelijke route gaat over de Brenner, de westelijke volgt Milaan-Como-Chur. Bovendien ligt het in Benninge's itineraaria als knooppunt voorkomende Landeck bij Etzlaub niet aan een route.

In Benninge's route I zijn van Mainz tot Rome de afstanden in mijlen en de gangbare munteenheid aangegeven. Mogelijk zijn deze door hem uit de bron

91 Deel III-W § 4a, p. 564-565.

92 Deel III-W § 4i, p. 569.

93 *Afhaet ende ghenaden van allen stacien binnen ende buten der heiligher stadt van Romem te verdiene*, te Deventer door Jacobus van Breda. Vgl. Nijhoff-Kronenberg, *Bibliographie* III.i, 1, nr. 4197; zie ook Miedema, "Mirabilia", 221, n4.

94 Zie p. 570-575.

95 Deel III-X § 1, p. 570-573.

96 Deel III-X § 2, p. 573-574.

97 Deel III-X § 3, p. 574-575.

98 Zie Deel III-G § 1c, p. 225: r. 15 "To Swijts in steken in der kercken heb ick geseen".

99 De kaart van Etzlaub was opgenomen in de *Brevis Germanie descriptio* (1512) van Johannes Cochlaeus; vgl. Johannes Cochlaeus, *Descriptio*.

overgenomen. In route II en III zijn vermoedelijk ook enkele eigen waarnemingen verwerkt.

Reisgids naar het Heilige Land

Titel: "Bevaerden tot dat Heilighe Grafft"

Auteur: Bernhard von Breitenbach

Datering: 1488; editie Mainz, E. Reuwich (Rewich), 24 mei 1488.¹⁰⁰

Inhoud: Reisbeschrijving van een reis die Bernhard von Breitenbach, deken van Mainz in 1483 maakte met een reisgezelschap over Venetië, Corfu, Cyprus en Joppe naar het Heilige Land en de Sinai, en terug naar Venetië.

Door Benninge gebruikt in Deel III-X § 4-5.¹⁰¹

Benninge heeft naar alle waarschijnlijkheid gebruik gemaakt van de Nederlandse editie van 1488 en niet van de Latijnse of Duitse edities, die reeds in 1486 bij Reuwich in Mainz verschenen waren.¹⁰² Enkele bewijzen hiervoor zijn: de vermelding "Yndiaenische haven" bij de Rode Zee komt niet in de Latijnse of de eerste Duitse editie voor;¹⁰³ de gebeurtenissen op 17 september en de aankomst bij de berg Caleb op 27 september komen niet voor in de eerste Duitse editie.¹⁰⁴

Benninge geeft aan dat hij de reisbeschrijving opneemt om mogelijke reizigers te informeren. Dat verklaart de wijze van exciperen. Hij geeft namelijk wel de reisroute en de belevenissen onderweg, maar niet de beschrijvingen van steden weer. Zo blijft bijvoorbeeld de ruim 100 pagina's tellende beschrijving van Jeruzalem door Von Breitenbach achterwege.

Overige bronnen

Tractaat der Zeven Zeelanden

Titel: Van den soeven zeelanden, welker mit malkanderen inder verbuntnisse gestaen hebben wantydes¹⁰⁵

Auteur: anoniem.¹⁰⁶

Datering: De door Benninge gebruikte versie stamt uit omstreeks 1465, omdat er sprake is van graaf Ulrich van Emden,¹⁰⁷ die in 1464 tot graaf van Oost-Friesland werd verheven en in 1466 stierf.

Inhoud: Opsomming van zeven als Fries beschouwde gebieden ("Zeelanden"), met daarbij aangetekend of ze 'vrij' dan wel aan een landsheer onderworpen zijn.

100 Davies, *Bibliographie*, 17-18.

101 Zie p. 575-582.

102 Davies, *Bibliography*, 1-4, 9-11.

103 Deel III-X § 4, p. 578.

104 Deel III-X § 4, p. 578.

105 *Friesische Rechtsquellen*, p. 110-112 geeft de Friese en Nederduitse versie.

106 Meijering, 'Zeelanden', 100-101.

107 Deel I-D § 1e, p. 25.

Door Benninge overgenomen in Deel I-D § 1a-1h¹⁰⁸
 Het gedeelte na “Dutmarschen is noch vri” is door Benninge zelf na 1500 toegevoegd.¹⁰⁹

Bijbel

Benninge verwijst naar de Bijbel, zowel in het Latijn als in de volkstaal. Daar waar hij een Latijnse tekst citeert voorziet hij het van een vertaling of parafraze in de volkstaal. In de editie van de kroniekttekst wordt in de annotatie verwezen naar de bedoelde Bijbelpassage.

Benninge hanteert zijn citaten uit de Bijbel als concrete onderbouwing. Wanneer hij meldt dat de stad Groningen een vrije Rijksstad is die onder de keizer valt, voegt hij er aan toe dat de graaf van Oost-Friesland en de hertog van Gelder niet begrepen hebben dat de Groningers met de Joden kunnen zeggen: “Non habemus regem nisi caesarem, dat is: wij en hebben genen coninck dan den keijser”¹¹⁰

Een ander voorbeeld van het concreet toepassen van Bijbelcitaten vinden wij in Benninge's nabeschouwing over de Saksische periode.¹¹¹ Benninge constateert daar dat verschillende vorsten in de loop van de geschiedenis getracht hebben de Friese landen te overheersen, maar niet blijvend in hun opzet zijn geslaagd, omdat het God niet welgevallig was. Hij voegt aan zijn beschouwing een opsomming toe van voorbeelden uit het Oude en Nieuwe Testament, waaruit blijkt dat niet de strijdmacht de doorslag geeft, maar de hulp van God.

108 Zie p. 24-26.
 109 Deel I-D § 1h, p. 26-27.
 110 Deel III-L § 7a, p. 357; Joh. 19:14-15.
 111 Deel III-M § 11b, p. 389-391.

3. HANDSCHRIFTEN EN OUDE EDITIES EN DE NIEUWE KRONIEKTEKST

drs. E.O. van der Werff

Handschriften

De autograaf ontbreekt

Ubbo Emmius heeft Benninge's autograaf genoemd en gebruikt, maar sinds de vermelding in de Epistola 'Lectori amico' bij derde decade uit 1599 van Emmius' *Rerum Friscarum Historia*, is zij spoorloos. In de 'Epistola' staat duidelijk dat het handschrift dat Emmius van Benninge's kroniek kende, het exemplaar betreft dat door Sicke Benninge zelf is geschreven. Dit autografische handschrift, waarvan het schrift door Emmius als slecht leesbaar gekenschetst wordt,¹ vererfde via Benninge's dochter Hebbele in de familie Wyffringe en bleef aldaar tot het omstreeks 1594 bij Emmius terecht kwam. Vermoedelijk is het handschrift verloren gegaan bij het uiteenvallen van Emmius' bibliotheek na diens overlijden in 1625. Sindsdien bestaat er dus een groot probleem: de tekst van de kroniek kan slechts gereconstrueerd worden uit latere afschriften.

Emmius constateert dat de kroniek in de autograaf loopt tot 1525: "Tot zover Sicco, die met deze vertelling zijn kroniek beëindigt".² Dan meldt Emmius dat hij niet in Benninge's autografische handschrift heeft gevonden hoe het verder afliep.³ Emmius heeft in de autograaf de beschikking over een ander einde, dat volgens hem door een onbekende schrijver uit de tijd zelf als een aanhangsel aan Benninge's werk in ruwe stijl was toegevoegd.⁴ Dat is volgens ons het deel dat wij verderop aanduiden als het 'korte einde', namelijk Deel III-Y § 1-10 (zie Bijlage III). Wij leiden uit Emmius' woordkeuze ("terminat") af dat Benninge's

-
- 1 Emmius, *Historia Decas tertia*, voorbericht tot derde decade "ὅβ κακογραφίαν autoris" (ongepagineerd); ook opgenomen in Emmius, *Historia*, voorafgaand aan de derde decade.
 - 2 Emmius, *Historia*, 835: "Hactenus Sicco, qui cum hac narratione terminat commentarios suos".
 - 3 Emmius, *Historia*, 842: "Quis vero exitus totius rei, factionis finis fuerit, nusquam legi".
 - 4 Emmius, *Historia*, 842: "scriptor ejus temporis obscurus, qui appendicem Sicconis historiae rudi stilo attexuit".

hand op die plaats stopt en dat het 'korte einde' "rudi stilo" in een andere hand was toegevoegd.⁵

Emmius gebruikt het werk van Benninge veelvuldig in zijn *Rerum Frisicarum Historia*.⁶ Aanwijzingen voor het gebruik van Benninge vinden wij in de gedetailleerde beschrijving van de situatie van de moordpartij van de Raad in Groningen in 1413.⁷ Met vermelding van diens naam citeert Emmius Benninge uit Deel II-C, met name bij het verlenen van de graventitel van Oost-Friesland aan de Cirk-sena's⁸ en over het onrechtmatig brouwen van bier in Appingedam.⁹ Ook voor wat betreft Deel III kan Emmius verschillende gegevens alleen bij Benninge aantreffen, maar daarbij heeft hij niet altijd zijn bron vermeld. Emmius laat zich gunstig uit over Benninge. Hij noemt hem betrouwbaar als zegsman¹⁰ en waardeert Benninge's door bronnen gestaafd betoog en roemt hem om zijn waarheidsliefde.¹¹

De inhoud van de autograaf

Op basis van de opbouw van de handschriften A en V kunnen wij concluderen dat hun gemeenschappelijke 'Vorlage', de autograaf, de Delen I, II-A, II-B, herhalingen uit II-A,¹² II-C, III-A – III-S bevatte, waaraan later III-Y(kort) was toegevoegd.¹³

De wording van de autograaf is enigszins terug te vinden in de handschriften A en V. Het is waarschijnlijk dat Benninge bij bepaalde gebeurtenissen aanleiding vond om te schrijven. Tamelijk duidelijk is dat omstreeks 1506, wanneer graaf Edzard van Oost-Friesland door de stad Groningen als landsheer is erkend. Voor Groningen breekt een betrekkelijke rustperiode aan. Benninge wil dan met zijn schrijven aantonen hoe Groningen vanuit de veroveringen in de 15de eeuw tenslotte in deze toestand terecht is gekomen. In inleiding 1 is reeds aangegeven dat Benninge vanaf 1505 in de kroniek systematisch het dagelijkse nieuws begint bij te houden.¹⁴ Bovendien maakt hij dan een verlengstuk naar het verleden toe, door de voorgeschiedenis meer of minder systematisch te vertellen. Dit betreft het relaas over de periode midden 15de eeuw tot 1506 (Deel III-A t/m III-E). Het is min of meer één geheel en misschien oorspronkelijk bedoeld geweest het gehele werk te vormen. Als het daarna altijd

5 Emmius, *Historia*, 841-3.

6 Emmius citeert Benninge bijna 40 maal; zie ook Reimers, *Quellen*, 111-127.

7 Deel II-A § 17,, p. 40; vgl. Emmius, *Historia*, 260.

8 Deel II-C § 26a-b, p. 79; vgl. Emmius, *Historia*, 390.

9 Deel II-C § 42, p. 85-86; vgl. Emmius, *Historia*, 395.

10 Emmius, *Historia*, 390, 633.

11 Emmius, *Historia*, 724: "Sicco Beninga consilii publici particeps vir gravis, veri peramans medium tenet, consentiens cum iis, quae in chartis reipublicae rei gestae monumentis fidelibus reperi".

12 Zie Bijlage II, p. 604-605.

13 Benninge, *Kroniek*, XLII. Door Blok wordt deze samenstelling overigens de "tweede rubriek" genoemd. Voor Deel III-Ykort zie Bijlage III, p. 606-610.

14 Zie Inleiding 1, p. XXIII bij n. 69 aldaar.

vrede was gebleven, had Benninge vermoedelijk geen reden gehad om weer te gaan schrijven.

Een nieuwe aanleiding om tot schrijven over te gaan is de hervatting van de oorlog met de Saksers vanaf december 1513. Benninge volgt vanaf dat moment de gebeurtenissen op de voet, maar probeert tegelijk de tussenliggende periode (ca. 1506 tot 1513) te vullen met wat hij aan relevante gebeurtenissen elders (o.m. over Leuven, Leeuwarden) aan treft. Niettemin blijft er sprake van een hiaat in het lopende verhaal.

Aan de autograaf kunnen met behulp van de afschriften ook sporen omtrent het ontstaan van de kroniek worden vastgesteld. Aan het einde van Deel I vult Benninge eigenhandig in ms. A aan: “ende is daer ten laesten vanden hartogen van Geller ende den Groningers all weder uten Vreslant verdreven.”¹⁵ Deze aanvulling in ms. A komt niet uit de autograaf; zij ontbreekt namelijk in alle overige handschriften. Derhalve kan worden afgeleid dat Deel I, en met name de Delen I-C en I-D, geschreven is vóór 1514-1515, de periode waarin de Saksers hun gezag over Friesland weer verliezen. Uit de proloog (Deel I-A) en de herkomst van de Friezen (Deel I-B) stellen wij vast aan de hand van de in 1517 uitgegeven Divisiekroniek, dat deze twee delen in of na 1517 zijn herschreven.

In Deel III-K § 10 komt Willem Frederiks, de persona van de St. Maartenskerk in Groningen, ter sprake. Aanvankelijk stond er in ms. A over hem “de ys een vervaren man”. De schrijvershand verbetert “ys” in “was”.¹⁶ Daaruit kan worden afgeleid dat deze passage in de autograaf is geschreven bij leven van Wilhelmus Frederici, welke in 1525 overleed. Mogelijk is de vermelding van Frederiks ook in de autograaf door Benninge aangepast, aangezien ms. V hier een andere formulering geeft, in de vorm van een bijzin in de verleden tijd: “de een wijs vervaren man was”.¹⁷

Handschriften van de kroniek

De drie oudste handschriften, A, V en B, die alle uit de 16de eeuw stammen, worden hieronder afzonderlijk behandeld, gevolgd door een bespreking van drie relatief goede tekstoverleveringen uit de 17de eeuw, te weten de handschriften C, D en Z. Op deze zes handschriften is de tekst van deze editie gebaseerd.

Alle andere ons bekende handschriften met de gehele kroniek dateren uit de 17de en vroege 18de eeuw. In deze afschriften kunnen wij een aantal gemeenschappelijke kenmerken vaststellen die niet slechts teruggaan op fouten en mislezingen, maar ook op forse ingrepen in tekst en indeling van de kroniek. Ten eerste blijkt er sprake van een modernisering van de taal; later zien wij daarenboven een uitdunning van de delen van de kroniek. Deze kenmerken geven ons reden om, in navolging van Blok, de handschriften in reeksen in te delen. Opvallend in de overdrachtsgeschiedenis is dat wij ook een groep van handschriften kennen die zijn samengesteld uit verschillende reeksen;

15 Ms. A f. 17r, vgl. p. 27 n. 1.

16 Ms. A f. 282v.

17 Ms. V p. 253. Zie Deel III-K § 10, p. 329.

deze handschriften worden door ons als ‘menghandschriften’ behandeld. In het vervolg zal hierop nader worden ingegaan.

Ten slotte bespreken wij een restgroep van handschriften die niet bij de uitgave worden betrokken. Het zijn allereerst de handschriften waarvan de verblijfplaats nu onbekend is. Daarnaast betreft het handschriften die, hoewel zij fragmenten van de tekst van de kroniek bevatten, om uiteenlopende redenen niet als afschrift van de kroniek kunnen worden beschouwd.

Handschrift A (KB Den Haag, ms. KA CXI)

Handschrift A is in zeven handen geschreven. Het manuscript is zonder twijfel in de buurt van Sicke Benninge ontstaan, want Benninge heeft er eigenhandig stukken in geschreven. Dat is vast te stellen aan de hand van een oorkonde uit 1528, welke Benninge's handtekening draagt, en van door Benninge als ontvanger van de accijnzen van de stad uitgeschreven kwitanties uit de jaren 1521-1524.¹⁸ Vergelijking van het schrift maakt duidelijk dat Benninge vanaf f. 444r r. 5 tot aan het einde van het handschrift zelf de Groningse situatie in 1525-1527 aanvult, gevolgd door de geschiedenis van de Sacco di Roma (1527), een beschrijving van Rome uit een pelgrimsgids (1500) en een uittreksel uit het reisverslag naar o.m. Jeruzalem door Bernhard von Breitenbach. Daarna herneemt hij de actuele Groningse geschiedenis in 1527 en hij eindigt met een relaas over Utrecht en het Sticht tot medio juni 1528. Door het voortzetten van ms. A in zijn eigen hand is het handschrift in feite een ‘tweede autograaf’ geworden, en wel nota bene vanaf het punt waarvan Emmius over de autograaf zegt: “tot zover Sicco”.¹⁹ Juist uit deze vermelding blijkt dat Emmius ms. A niet heeft gekend. Waar in de autograaf de kroniek loopt tot 1525, gaat het verhaal in ms. A namelijk verder tot 1528, en wel in de hand van Benninge.²⁰

Daarnaast brengt Benninge zelf een aantal korte aanvullingen in de tekst aan:

- f. 17r “ende is daer ten laesten vanden hartogen van Geller ende den Groningers all weder uten Vreslant verdreven”;²¹
- f. 149r “weren soe is elck buer soe”. Benninge vult zes woorden aan in de lopende tekst op de door de afschrijver daarvoor opengelaten plaats;²²
- f. 267r “bereyden ende maeken laten voele ledderen (...) Ende het was inden tyden so harden wynter als in”. Benninge vult 22 regels aan. Het is een katernscheiding: f. 266v was door manus secunda geschreven en na de aanzet van Benninge in een nieuw katern vervolgt manus quarta;²³

18 Oorkonden: GrA, Huisarchief Nienoord, inv. nr. 3 (1481); GrA, Parochiekerken, inv. nr. 186, reg. 723 (1528). Kwitanties: GrA, RvR, inv. nrs. 869.41 (1519), 854.28.2 (1521), 854.39.3 (1521), 869.45 en 854.1.5. Benninge's hand komt ook voor op enige niet-getekende kwitanties: GrA, RvR, inv. nrs. 854.28.2 (1521) en 869.42 (1521).

19 Ms. A f. 444r, Deel III-S § 5j; vgl. hierboven p. XLVI n. 2.

20 Ms. A ff. 501r-508r, zie pp. 583-592, nl. Deel III-Ylang

21 Aansluitend op de laatste woorden van Deel I § 2, p. 26-27.

22 Deel III-F § 3, p. 206.

23 Deel III-K § 3a, p. 313.

Een enkele maal wordt door Benninge ook een kopregel geplaatst “int jaer MV ende V” (sic).²⁴ Ten slotte brengt Benninge op een klein aantal plaatsen verbeteringen aan.²⁵

Aangezien de hand van Benninge aanwijsbaar is in het handschrift, kunnen wij veronderstellen dat ms. A in de nabije omgeving van Benninge is ontstaan als direct afschrift van de autograaf. Daarbij valt het op dat de afschrijvershanden secunda en tertia elkaar tussen f. 69v en f. 157r steeds na enkele bladzijden afwisselen zonder dat er daarbij sprake is van afzonderlijke katernen.²⁶ Manus quinta schrijft drie bladzijden in een katern dat verder door quarta wordt afgeschreven.²⁷ Overigens is manus secunda wel begonnen te schrijven bij een nieuw katern met ander papier op een plek die, zoals gezegd, ook in de legger een katernscheiding kan zijn, omdat het vorige katern van A niet volledig was volgeschreven.²⁸

Handschrift A is vermoedelijk afgeschreven tussen ca. 1520 en 1528. Uit de hierboven reeds genoemde vermelding van Willem Frederiks, waarbij de schrijvershand de mededeling verbeterde van “ys” naar “was”, kan worden afgeleid dat manus sexta dit deel van het handschrift omstreeks 1525 in bewerking had.²⁹

Maar hoewel het handschrift uit Benninge's directe omgeving komt, heeft hij het niet consequent gecontroleerd. De vele fouten in A bestaan vooral uit omissies en haplogieën. Ernstig is het grote aantal haplogieën: weglatingen die ontstaan door na het afschrijven van een bepaald woord in de legger door te gaan op een andere plek met datzelfde woord, waardoor de tussenliggende woorden worden overgeslagen. Dat kan leiden tot kleine omissies van enkele woorden, maar ook tot het ontbreken van hele zinnen. Bijna op iedere bladzijde van ms. A komen omissies, haplogieën en onnodige dubbelschrijvingen voor. Dit levert dus een slechte tekst op. Vanaf f. 444r komen er schrijffouten voor die door Benninge zelf begaan zijn en niet verbeterd werden. Duidelijk blijkt de door Emmius reeds geconstateerde slechte leesbaarheid³⁰ uit verhaspelde woorden en een vaak lastig leesbaar schrift.³¹

Het boek is aanvankelijk kennelijk bedoeld geweest als prachtexemplaar. Het begint met enkele initialen met penwerk (ff. 1r en 2v), waarna tot f. 275v afwisselend rode en blauwe initialen en ophoging in rood worden toegepast. Een enkele maal wordt een beginletter van een perikoop versierd met een kleine tekening. De initiaal “I” op f. 305r is voorzien van een tweekoppige Gro-

24 Bijvoorbeeld: ms. A ff. 148r, 149r.

25 Ms. A ff. 24v, 25r, 25v, 32v, 42v, 77r, 81r, 85r, 86r en 123v.

26 Soms ligt de wisseling bij het omslaan van de pagina's, bijvoorbeeld: 139r tertia, 139v secunda; 146r secunda, 146v tertia; 147r tertia, 147v secunda.

27 Ms. A ff. 270v-271v.

28 Ms. A f. 45r. Zie voor de katernopbouw hieronder n. 34 en de Lijst van handschriften, p. LXXXIX.

29 Deel III-K § 10, ms. A f. 282v, vgl. hierboven bij n. 16.

30 Zie hierboven n. 1.

31 Voorbeeld van niet-verbeterde fout: “anno XXVV” voor “anno XXV”, ms. A f. 444r, vgl. p. 508 n. 6.

ninger adelaar. In de initiaal “I” op f. 377r is een leeg wapenschild aangebracht. Na f. 428v ontbreken ook de hoofdletters.

Door onzorgvuldig afschrijfwerk is het echter een minder belangrijk afschrift geworden. Wellicht heeft Benninge zelf reeds begrepen dat zijn tekst door de vele fouten en weglatingen corrupt geworden was, want uiteindelijk heeft hij het boek gebruikt als een soort kladversie waarin hij materiaal voor zijn kroniek verzamelde, zoals onder andere de pelgrimsgids van Rome.

Handschrift A heeft de gehele tekst van de kroniek van Benninge en omvat de Delen I, II-A, II-B, herhalingen uit II-A, II-C en III-A – III-Z. Afgezien van de vele weglatingen en haplogieën zitten er geen grote hiaten in de tekst van ms. A. Een hiaat van ongeveer 1000 woorden is ontstaan door het verdwijnen van twee bladen na f. 40v,³² mogelijk bij het inbinden van het handschrift.³³ Overigens zijn er bij het inbinden van ms. A twee dubbelbladen verwisseld (ff. 285/288 en ff. 286/287).³⁴ Bij het inbinden is een los strookje met enkele letters meegebonden op de scheiding tussen de katernen Q en R.³⁵ Daarnaast zijn er na het inbinden van het handschrift een aantal telfouten gemaakt in de oude 16de-eeuwse foliëring.³⁶

Voor de geleiding van de kroniekttekst zijn er in ms. A tussen de tekst titels bij de perikopen geplaatst in de Delen II-A, II-B, II-C en Deel III, vanaf Deel III-H. De perikopen van Deel III beginnen in ms. A vrijwel altijd met “Item”. Als kopregel bovenaan de pagina staat vanaf f. 148r tot f. 167r regelmatig het jaartal genoteerd, hetzij door de schrijvershand, hetzij door Benninge.³⁷ Tussen f. 167r en f. 267r treffen wij slechts incidenteel kopregels aan. De regelmaat in kopregels begint weer op het laatst genoemde folium, in Deel III-K § 3b en eindigt op f. 444r, waar Benninge’s hand aanvangt.³⁸

Een gebruiker of bezitter in de 16de of 17de eeuw spreidt enige kennis van de Ommelander geslachten ten toon, met name in een tweetal doorhalingen met

-
- 32 Deel II-B § 7d – § 8b; door Feith aangevuld, zie Benninge, *Kroniek*, 119-122.
- 33 De losse bladen maakten deel uit van een oorspronkelijk regelmatig katern F, te weten de bladen F1 en F2. Zij zijn verdwenen met hun pendantbladen, F7 en F8. Maar deze waren vermoedelijk onbeschreven, want tussen f. 44v (F6) en 45r (G1) ontbreekt geen tekst.
- 34 De foliëring is na het binden aangebracht. De volgorde van katern MM is: 283-MM1, 284-MM2, 285-MM4, 286-MM3, 287-MM6, 288-MM5, 289-MM7 en 290-MM8; de tekst moet als volgt gelezen worden: 283, 284, 286, 285, 288, 287, 289 en 290.
- 35 Ms. A ff. 123v en 124r.
- 36 De bladen na 214, 488 en 495 zijn niet gefolieerd; de nummers 232, 322, 330-339 en 509 ontbreken, echter zonder tekstverlies; 253 is dubbel geteld.
- 37 Tekstkopregels van Benninge in ms. A: ff. 148v, 149r, 151v, 152r, 158r, 159r, 160r, 166r, 167r en 203r.
- 38 Op ff. 374r en 375r is als koptekst opgenomen: “geen datum”.

mogelijke politieke betekenis. De eerste betreft het geslacht Gaykinga, de andere de Groninger aanspraken op de Ommelanden.³⁹

Een vermoedelijk 18de-eeuwse bezitter of gebruiker kent, blijkens zijn notities op een schutblad, wel de auteurs van de kronieken, Lemego en Benninge, maar heeft niet begrepen dat Benninge de kroniek van Johan Lemego in zijn werk heeft opgenomen.⁴⁰ Dezelfde hand meldt op f. 504v: “Hiermet eindigte een ander chronick den 28 februar anno 1566 bi mij Johannem Morenium Bruxellensem, Groningen.”⁴¹ Hij heeft deze mededeling overgenomen uit ms. V, waaruit blijkt dat hij de handschriften A en V gelijktijdig voor zich heeft gehad. Op een tweede schutblad volgen in een 19de-eeuwse hand ondermeer verwijzingen naar de edities van de kroniek, namelijk die van Matthaeus van 1738 van de kroniek van Johan Lemego (in deze editie Deel II-A), en die van Brouerius van Nidek van 1725 van de kroniek van Benninge. Op een los briefje tussen f. 52v en f. 53r noemt deze gebruiker de namen van Lemego en Benninge als de auteurs en constateert dat de tekst van Benninge echter niet overeenkomt met de editie van Brouerius.

Uit een tweetal marginale aantekeningen blijkt dat een andere gebruiker in ms. A vaststelt dat de editie van Brouerius van Nidek een hiaat vertoont.⁴² Deze gebruiker constateert hiermee als eerste dat Brouerius hier een hiaat heeft. Een ander groot hiaat in Brouerius, het landrecht van 1504, wordt door hem echter niet gesignaleerd.⁴³

Handschrift A heeft onder de ons bekende afschriften geen ‘afstammelingen’. Dit valt tamelijk gemakkelijk vast te stellen door de grote aantallen omissies en haplogieën die niet terecht zijn gekomen in latere afschriften. Evenmin is het hiaat in Deel II-B aansluitend op f. 40v als zodanig terug te vinden in de latere afschriften.

Handschrift V (KB Den Haag, ms. 72 D 21)

Handschrift V dateert uit het midden van de 16de eeuw, maar is – zoals wij in deze inleiding duidelijk zullen maken – een afschrift van de autograaf van Benninge.⁴⁴ Handschrift V is afgeschreven in drie handen.⁴⁵ Iedere nieuwe hand in ms. V vangt aan op een nieuw katern en gebruikt ook ander papier. Hieruit valt af te leiden dat de drie afschrijvers onafhankelijk van elkaar aan het werk

-
- 39 Ms. A f. 370r, vgl. Deel III-O § 4a, vgl. p. 421: doorgehaald “ridderlijke geslachten ende”, “uppersten”; ms. A f. 378r, vgl. Deel III-O § 7c, vgl. p. 431 n. h: doorgehaald “in Groninger gebede”.
- 40 Ms. A ongenummerd schutblad voorin [f lv]: “Author et inchoator hujus chronici est Johan van Lemego pag. 117 / autor hujus chronici secundus (doorgehaald en vervangen door “et continuator”) est Sicco Benninge pag. 142” (met andere hand verbeterd tot “53”).
- 41 Ms. A f. 504v.
- 42 Ms. A. f. 66v “abest”, p. 111; einde hiaat Brouerius bij ms. A f. 76r “p. 11” bij het begin van Deel III-A § 4, p. 121.
- 43 Deel III-E § 2a-b, p. 180-198; Benninge, ‘Chronickel’, p. 71.
- 44 Zie p. LVI en LVIII-LX.
- 45 Ms. V: manus prima p. 1-177 (vgl. p. 3-206); manus secunda p. 179-238 (vgl. p. 207-294); manus tertia p. 239-410 (vgl. p. 313-508; 606-610).

zijn geweest en mogelijk werkten vanuit de nog niet gebonden katernen van hun 'Vorlage'.

Handschrift V geeft de tekst van de drie delen van de kroniek, te weten de Delen I, II-A – II-B, III-A – III-S en III-Y(kort), maar er zijn een aantal hiaten:

- tussen ms. V p. 61 r. 9 en p. 63: Deel II-C (geheel) met het daarop aansluitende III-A § 1;⁴⁶
- tussen ms. V p. 66 r. 3 en r. 4: Deel III-A § 3c-3g;⁴⁷
- tussen ms. V p. 177 en 179: Deel III-F § 3;⁴⁸
- op ms. V p. 199 en p. 200: woordlacunes in Deel III-G § 6a;⁴⁹
- Deel III-J § 1a-eind en het daaropvolgende Deel III-K § 1-3a;⁵⁰
- Deel III-S § 5k-eind en de daarop volgende Delen III-T, III-U, III-V, III-W, III-X en III-Z.⁵¹

Het eerste hiaat, Deel II-C geheel en Deel III-A § 1,⁵² is vermoedelijk als volgt ontstaan. Manus prima eindigt op pagina 61 na negen regels. Er volgt nog een lege bladzijde van het regelmatige katern 4, voordat manus prima zelf in katern 5 verder gaat op pagina 63 met "Explicit prologus". Dit kan er op duiden dat er een katern uit de autograaf niet beschikbaar was toen manus prima het afschrijfwerk deed. Door latere inbinders is dat niet meer gecontroleerd.

Het hiaat in Deel III-A § 3c-3g⁵³ betreft een aantal landrechten, die in de autograaf mogelijk in een los katern zaten en niet meer beschikbaar waren tijdens het afschrijven door manus prima. Op deze kwestie komen wij nog nader terug.⁵⁴

Het hiaat in Deel III-F § 3⁵⁵ ligt op de overgang van manus prima naar secunda, waarbij een groot deel van de tekst van de toespraak van Benninge verloren ging. Manus prima schrijft de tekst in V p. 177 r. 47 door tot en met het woord "beroevet"⁵⁶ Daarop volgen drie regels tot het einde van de pagina door de Corrector van V (Vc), namelijk tot en met "vertwijfelt".⁵⁷ Pagina 178, de verso-zijde van het tweede bifolium van katern 12, blijft leeg, waarna pas na 1725 de toespraak op een ongenummerde pagina, van grover papier van later datum, wordt aangevuld uit Brourius van Nidek.⁵⁸ Uit het feit dat manus prima de tekst niet heeft afgemaakt, kan worden afgeleid dat de 'Vorlage' beschikbaar was tot en met "als sie dus beroevet"; daar kan een katernscheiding in de 'Vorlage' gelegen

46 Zie p. 72-96.

47 Zie p. 100-107.

48 Zie p. 206-207.

49 Vgl. p. 236-238.

50 Ms. V p. 238-239, vgl. p. 294-313.

51 Ms. V p. 406, vgl. p. 508-597.

52 Ms. V p. 61-63, vgl. p. 72-96.

53 Ms. V p. 66, vgl. p. 100-107.

54 Zie verderop p. LVIII.

55 Ms. V p. 177-179, vgl. p. 206-207.

56 Zie p. 206.

57 Zie p. 206.

58 Ms. V f. 91 (het eerste blad van twee ongenummerde dubbelbladen ff. 91-94) na p. 178, zie p. 206-207, vgl. Benninge, 'Chronickel', 80-81.

hebben. Manus secunda begint op een nieuw katern en heeft de rest van de toespraak niet afgeschreven. Daarvoor kunnen wij geen andere reden geven dan dat deze dit niet in zijn pars van de 'Vorlage' aantrof.

Manus secunda begint op een opvallende plaats in de tekst. Vanaf dat moment treffen wij namelijk regelmatig kopjes aan met jaaraanduidingen, zoals "Int iaer MC ende V".⁵⁹ Het lijkt er op dat de schrijver nu steeds afzonderlijke berichten invoert en die van de vorige onderscheidt door er korte kopjes of titels aan te geven. Wij vermoeden dat Benninge deze werkwijze min of meer contemporain aan de gebeurtenissen toepaste. Daarmee zou dit deel van de kroniek al vroeg als afzonderlijk katern deel uitgemaakt hebben van de autograaf.

De korte hiaten in Deel III-G § 6a zijn het gevolg van het ontbreken van een bovenhoek van de pagina's ms. V p. 199-200.⁶⁰

Het grote hiaat (Deel III-J § 1a-eind en het daaropvolgende Deel III-K § 1-3a)⁶¹ valt wederom op een katernscheiding in ms. V, die tevens de overgang is van manus secunda naar tertia. Manus secunda eindigt op p. 238 op het laatste blad van een regelmatig katern van vier dubbelbladen. Het hiaat heeft in de hand van secunda ongeveer 13 bladzijden, oftewel 6,5 blad omvat. Vermoedelijk is de rest van zijn tekst nog voor het inbinden (na 1566) zoek geraakt. Manus tertia begint op een nieuw katern midden in een zin en schrijft vermoedelijk af vanaf het begin van een katern in zijn 'Vorlage'. Het blijkt namelijk dat de aanvang van manus tertia overeenkomt met een tekstnaad op de zelfde plaats in ms. A, die dus teruggaat op een naad in de autograaf. Hierop komen wij nog terug.⁶²

Met betrekking tot het laatste hiaat (Deel III-S § 5k-eind en de daarop volgende Delen III-T, III-U, III-V, III-W, III-X en III-Z in ms. V op p. 406) staat vast dat Benninge deze delen zelf in ms. A schreef. Het is niet meer opgenomen in zijn eerste autograaf, want Ubbo Emmius zegt met nadruk dat Benninge's hand op die plaats stopt.⁶³ Wel geeft ms. V van Deel III-Y een verkorte versie, door ons het 'korte einde' (III-Ykort) genoemd.⁶⁴ De verkorting werd door V aangetroffen in zijn 'Vorlage' en is naar onze mening dezelfde als die welke Ubbo Emmius later aantreft in de autograaf.⁶⁵ Het lange einde is door Benninge zelf in ms. A opgetekend. Het excerpt uit Deel III-Ylang moet derhalve vóór 1566 uit A in de 'Vorlage' van V, namelijk de autograaf, zijn opgenomen. Wij gaan ervan uit dat de verkorting reeds veel eerder tot stand kwam. In dat geval is dat zeker na Benninge's dood (ca. 1530) en ten laatste in 1541, wanneer de erven Benninge hun schuld, waarvan in dit deel van de kroniek sprake is, van de stad krijgen uitbetaald.⁶⁶ De verkorter ('Abbreviator') begon zijn excerpt

59 Ms. V p. 179, vgl. p. 208.

60 Vgl. p. 236-238.

61 Ms. V p. 238-239, vgl. p. 294-313.

62 Zie p. LVIII.

63 Zie hierboven n. 2.

64 Deel III-Ylang, vgl. p. 583-592; Deel III-Ykort, vgl. Bijlage III, p. 606-610.

65 Zie hierboven n. 5.

66 GrA, Verzameling van afschriften, inv. nr. 543; vgl. Inleiding 1, p. XVI n. 12 aldaar.

(Deel III-Ykort) met de verbindende zin van Benninge, hoewel deze op die plek in de autograaf geen zin heeft.⁶⁷

Het handschrift wordt in 1566 door manus tertia voltooid. De afschrijver noemt zich in het colophon: Johannes Morenius.⁶⁸ Morenius was kapelaan te Roden en deed onder meer afschrijfwerk voor de familie Van Ewsum aldaar.⁶⁹ Hij schreef het laatste deel van ms. V af te Groningen, vermoedelijk ten huize van de familie Wyffringe.

Morenius hanteert een ander taaleigen. Zijn woordvormen zijn vaak meer Zuid-Nederlands. Een kleine lijst van voorbeelden volstaat: Benninge heeft “vole” tegenover Morenius “vele”; zo wordt “brochte” bij Morenius “bracht”; “men” wordt “maer”; “to” wordt “te”; “starck” wordt “sterck”; “warck” wordt “werck”. Desondanks is het Groningse karakter van de taal ook bij Morenius goeddeels bewaard gebleven. Daartegenover zijn de woordvormen van manus prima en secunda duidelijk meer verwant aan het taaleigen van ms. A.

Voor de geleding van de kroniekttekst zijn er in ms. V evenals in ms. A tussen de tekst titels bij de perikopen geplaatst in de Delen II-A, II-B, II-C en Deel III, vanaf Deel III-H.⁷⁰ De perikoopkopjes in de tekst van deel III komen met name voor vanaf de aanvang van manus secunda. Aanvankelijk zijn het vooral jaaraanduidingen, vanaf Deel III-H §3 worden het, evenals in ms. A, korte omschrijvingen van de inhoud.⁷¹ Een enkele maal is het de combinatie van een jaartal en een inhoudelijke titel.⁷²

Vanaf p. 239, waar manus tertia (Morenius) aanvangt, komen er bovenaan de pagina kopregels voor waarin het jaartal staat genoteerd. De afschrijver houdt dit vol tot het eind van het werk. Manus prima en secunda hebben geen kopregels toegepast.

Handschrift V heeft, in vergelijking met ms. A, een klein aantal haplogieën. De meeste hiervan staan op conto van Morenius. Handschrift V stamt niet uit A. Dat kan ook niet, omdat de grote aantallen haplogieën van ms. A niet in V worden aangetroffen. Wij gaan er dus van uit dat V een direct afschrift uit

-
- 67 Ms. A f. 501r, Deel III-Ylang § 1, vgl. p. 583; vgl. ms. V p. 406, Bijlage III, p. 606.
 68 Ms. V p. 410: “Voleyndet den XXVIII februarii anno 1566 bij mij D. Johannem Morenium Bruxellensem, Groningen.” Overigens werd deze mededeling door de bezittershand van ms. A in dat handschrift overgenomen op f. 504v, zie hierboven n. 41, vgl. Benninge, *Kroniek*, 171 n. c.
 69 Onder de naam Johan van de Moere, kapelaan te Roden, correspondeert hij aan en namens de familie Van Ewsum te Roden; zie Schut, *Inventaris*, 144-145. Daaruit blijkt o.m. dat hij vaker afschrijfwerk verricht: aan Johan van Ewsum schrijft hij op 21 januari 1566 dat een boek voor Anna van Ewsum “sal binnen III of IIIII dagen veerdich wesen; wil ick haer dan senden”.
 70 Incidenteel vanaf Deel III-B § 1, p. 124, vgl. ms. V p. 92; consequenter vanaf Deel III-F § 4a, p. 208, vgl. ms. V p. 179.
 71 Ms. V p. 211; vgl. p. 254.
 72 Deel III-J § 3a en § 10.

de autograaf is, weliswaar eerst in het midden van de 16de eeuw en helaas met een aantal grote hiaten. Maar een belangrijk deel van de genoemde hiaten – maar liefst vier – kan zijn ontstaan door het ontbreken van katernen in de autograaf, die in dit stadium vermoedelijk nog geen gebonden handschrift was maar een bundel dossiers.

Er is in ms. V een ‘Corrector’ werkzaam geweest, die in de handen prima en tertia op ongeveer tweehonderd plaatsen correcties aanbrengt en daarbij vooral ook de haplogieën van Morenius herstelt. De Corrector (Vc) blijkt niet in secunda werkzaam. Mogelijk kan hieruit worden afgeleid dat dit deel nog bij de afschrijver in bewerking was, en dus op dat moment niet voor correctie beschikbaar, of was blijven liggen. Anderzijds is secunda een zorgvuldiger afschrijver en verbetert hij zijn eigen fouten. Zo vult hij in de marge een door hem gepleegde haplogie weer aan.⁷³ Voorts tracht hij omissies te voorkomen door vrij consequent onder aan de pagina de custode voor de volgende bladzijde aan te geven.⁷⁴ De betrouwbaarheid van Vc blijkt uit het feit dat de door hem aangebrachte verbeteringen voor meer dan 80% overeenstemmen met andere getuigen, met name de handschriften A, C en D. Helaas heeft de Corrector van V de toespraak van Benninge op de overgang van manus prima en secunda niet voltooid, hoewel hij er vermoedelijk wel de beschikking over heeft gehad in de autograaf.

De correcties van Vc in ms. V kunnen niet uit ms. A afkomstig zijn. Voor deze constatering zijn er tenminste drie doorslaggevende bewijzen. De aanvulling in Deel III-M § 8a “den hertog van Gelder ende den greve” komt niet voor in A.⁷⁵ Op de plaats van een in ms. V verbeterde haplogie in Deel III-N § 1b “selven te hoeren ende te vernemen woe aldinck tusschen den furs[ten]” geeft de tekst van ms. A een geheel andere omissie.⁷⁶ De verbetering door Vc in de verbindende zin van Ykort stond wel in de ‘Vorlage’ van ms. V, maar niet in die vorm in ms. A.⁷⁷ De correcties van Vc moeten derhalve uit de autograaf stammen.

Met de correcties erbij levert ms. V een behoorlijk zorgvuldig overgeleverde tekst en is daarmee een belangrijk afschrift. De tekst van V inclusief de verbeteringen door Vc is de basis van de onderhavige editie.

Handschrift V heeft geen directe afstammelingen onder de ons bekende handschriften. Ook in dit geval is dat gemakkelijk vast te stellen. In het afschrift waaruit de jongere handschriften moeten zijn ontstaan<n komen de meeste hiaten uit V niet voor. Alleen het hiaat in Deel III-A § 3c-3g⁷⁸ wordt ook in de jongere handschriften aangetroffen. Hierop komen wij nog nader terug.⁷⁹

73 Ms. V p. 208 r. 4; vgl. p. 249.

74 Echter niet op ms. V p. 190-194, 211, 213 en 215.

75 Zie p. 383 n. m; ms. V p. 302; vgl. ms. A f. 327v.

76 Ms. V p. 313; zie p. 394; vgl. ms. A f. 347r.

77 Zie hierboven n. 67. Vgl. p. 583 en 606.

78 Zie p. 100-107.

79 Zie hieronder n. 114.

Mogelijk heeft Georgius Westendorp voor Pontus Heuterus uit ms. V een afschrift gemaakt. Emmius bespreekt bij de uitgave van de Derde Decade van zijn Friese Geschiedenis de *Rerum Belgicarum* van Heuterus.⁸⁰ Emmius constateert dat Heuterus bijna een kwart van zijn werk, zij het in vertaling, overschrijft van Benninge en hij beklagt zich er over dat Heuterus de naam van de auteur niet vermeldt. Daarentegen lijkt Heuterus Westendorp aan te wijzen als zijn bron. Overigens is Westendorps echtgenote Evert Grevinge mogelijk een achterkleindochter van Sicke Benninge; vriendelijke mededeling drs. R.H. Alma te Warffum.⁸¹ Emmius weet echter zeker dat Heuterus uit een afschrift werkte van Benninge's kroniek dat hem door Westendorp was bezorgd en niet naar een door Westendorp samengesteld geschrift.⁸² Emmius kan voorbarig zijn geweest in zijn kritiek. Het is namelijk mogelijk dat Westendorp een copie heeft gemaakt uit ms. V, waarin, zoals wij hierboven reeds vermeld hebben, de proloog tot het Derde Deel ontbreekt.⁸³ Het is alleen in deze proloog dat Sicke Benninge zichzelf ondubbelzinnig de auteur van de hele kroniek noemt. Indien in Westendorps bron deze proloog ontbrak, zoals dat in ms. V het geval is, dan hebben noch Westendorp noch Heuterus kunnen weten dat Sicke Benninge hiervan de auteur was. Als onze veronderstelling juist is, valt daaruit verder af te leiden dat Emmius ms. V niet heeft gekend.

Wij hebben hierboven reeds geconstateerd dat een 18de-eeuwse bezitter of gebruiker kennelijk A en V gelijktijdig voor zich heeft gehad. Hij schrijft uit ms. V de afsluitende zin van Morenius over in ms. A en plaatst op een schutblad in V een mededeling over de auteurs Lemego en Benninge, vergelijkbaar met die in ms. A.⁸⁴ Elders in V vinden wij ruim 20 verwijzingen in een 19de-eeuwse hand naar de editie van Matthaeus. Deze gebruiker heeft Deel II-A, de kroniek van Johan Lemego, vergeleken met genoemde editie en meldt de verschillen.⁸⁵

-
- 80 Heuterus, *Rerum Belgicarum*.
- 81 Heuterus noemt Westendorp als bron voor het stapelrecht van Groningen over de Ommelanden, Heuterus, *Opera*, p. 125 1e kolom. Ook Feith geeft aan dat Heuterus en Westendorp elkaar kenden; vgl. Feith, 'Dagboek Westendorp', 41 n. 4.
- 82 Emmius, *Historia Decas tertia*, voorbericht tot derde decade (ongepagineerd) [ff. 7r-8r]; ook opgenomen in Emmius, *Historia*, voorafgaand aan de derde decade.
- 83 Zie hierboven n. 80.
- 84 Morenius' afsluitende zin: ms. V p. 410 (zie hierboven n. 68 en ms. A f. 504v (zie hierboven n. 41); vgl. hieronder n. 229. Ms. V schutblad [f. 1r]: "Primus autor et inchoator huius Chronici est Johan van Lemego, pag. [...] eius continuator est Sicco Benninge, ut ipse scribit in anno 1505"; vgl. de mededeling in ms. A op ongenummerd schutblad [f. 1v], zie hierboven n. 40.
- 85 Ms. V p. 24-33; Zo constateert hij op p. 27 "Melius hic quam apud Matthaeum p. 113." Waarschijnlijk in de hand van J. van Leeuwen, die een collatie maakte van verschillende handschriften; vgl. hieronder n. 223. De door de gebruiker geconstateerde verschillen gaan terug op twee verschillende versies van Lemego's kroniek, waarop wij elders nog terugkomen, o.m. p. LXVIII bij n. 150.

De verhouding van A en V tot de autograaf

De autograaf blijft lange tijd een stapel ongebundelde katernen, vermoedelijk zelfs tot na het afschrijven van ms. V in 1566. Dat valt af te leiden uit verschillende aanwijzingen omtrent de katernscheidingen van de 'Vorlagen' van de handschriften A en V.

Vermoedelijk lag er tussen Deel II-C § 24 en § 25a een katernscheiding in de autograaf. Op die plaats is manus secunda van ms. A begonnen te schrijven bij een nieuw katern met ander papier, terwijl het vorige katern door prima niet volledig was volgeschreven.⁸⁶ Het eerste hiaat in ms. V, Deel II-C geheel en Deel III-A § 1,⁸⁷ kan er op duiden dat er een katern uit de autograaf niet beschikbaar was toen manus prima haar schrijfwerk deed.

Het hiaat in ms. V Deel III-A § 3c-3g⁸⁸ betreft een gedeelte dat in de autograaf mogelijk in een los katern zat en niet meer beschikbaar was tijdens het afschrijven door manus prima, omstreeks 1560-1565.

Eveneens kan het hiaat in ms. V Deel III-F § 3,⁸⁹ liggend op de overgang van manus prima naar secunda, wijzen op een katernscheiding. Ook in ms. A is er op deze plaats een naad in de tekst.⁹⁰ Want Benninge vult eigenhandig zes woorden aan, waarna de schrijvershand, na enig tijdsverloop, de pen herneemt. In het geval van ms. A staat deze afwisseling van handen (secunda-Benninge-secunda) niet op de overgang van bladzijden noch op een katernscheiding. De naad in V komt dus al voor in de 'Vorlage' van ms. A: de autograaf.

Ook het grote hiaat in ms. V (Deel III-J § 1a-eind en het daaropvolgende Deel III-K § 1-3a)⁹¹ valt, zoals reeds gesteld, wederom op een katernscheiding, die vermoedelijk teruggaat op een katernscheiding in zijn 'Vorlage'. En ook deze naad in ms. V komt overeen met een tekstnaad in ms. A, die dus afkomstig moet zijn van zijn bron: de autograaf.⁹²

Wij hebben hierboven geconstateerd dat een viertal naden in handen en papier in ms. V teruggaan op tekstnaden en katernscheidingen in zijn 'Vorlage', en tevens dat deze tekstnaden telkens overeenkomen met een naad in ms. A. Daarmee is onzes inziens de nauwe verwantschap tussen de handschriften A en V vastgesteld.

Van ms. A kan niet worden betwijfeld dat het is afgeschreven uit de autograaf. Op basis hiervan stellen wij dat de genoemde tekstnaden in A ook in de autograaf zijn voorgekomen. Meermalen is door ons geconstateerd dat V niet uit A kan stammen, terwijl het dezelfde genoemde tekstnaden heeft als A. Derhalve achten wij voor ms. V zo goed als bewezen dat ook dit uit de autograaf is afgeschreven.

86 Ms. A f. 45r. Zie n. 33 over F1 en F2.

87 Ms. V p. 61-63, zie p. 72-96; zie hierboven n. 52.

88 Ms. V p. 66, zie p. 100-107; zie hierboven n. 53.

89 Ms. V p. 177-179, zie p. 206-207.

90 Ms. A f. 149r.

91 Ms. V p. 238-239, zie p. 294-313; zie hierboven n. 50.

92 Zie hierboven n. 61; zie ook bij n. 23.

Ook uit de samenhang tussen de handschriften A en V ten aanzien van de perikoop-kopjes vallen wellicht conclusies te trekken met betrekking tot de autograaf. Wij gaan ervan uit dat de titels bij de perikopen, zoals die voorkomen in de Delen II-A en II-C, door Benninge zijn overgenomen uit zijn bronnen, resp. de kroniek van Lemego en de anonieme "Groninger Annalen". Geleding van de verdragteksten van Deel II-B kan door Benninge zelf zijn aangebracht, bijvoorbeeld op basis van bestaande titels. Datzelfde geldt voor de verdragteksten in de Delen III-A en III-B.⁹³

Zoals wij hierboven reeds constateerden, komen de perikoop-kopjes in de tekst van deel III meer consequent voor, met name vanaf Deel III-F § 4a.⁹⁴ Dit valt samen met het begin van manus secunda in ms. V. Aanvankelijk zijn het, zoals reeds gezegd, vooral jaaraanduidingen, maar vanaf Deel III-H § 3 worden het, evenals in ms. A, korte omschrijvingen van de inhoud. In de tekst tussen Deel III-F § 4a en Deel III-H § 3 komen echter in ms. V eenentwintig jaaraanduidende perikoop-kopjes voor die niet in ms. A worden aangetroffen.⁹⁵ De meeste van de in ms. V voorkomende perikoop-titels stemmen overeen met de zelfstandige traditie van de jongere handschriften, die verderop in de inleiding aan bod komt. Daaruit valt af te leiden dat de 'Vorlage', de autograaf, reeds deze titels bevatte. Een deel hiervan kan in de autograaf zijn aangevuld na het afschrijven van ms. A.

Het kopje van Deel III-I § 3a toont sporen van latere aanvulling.⁹⁶ De tekst luidt in beide handschriften: "Van dat afflaets gelt ende den anslach to Dorckwart uut der afflaets kijste nomen Anno M Vc VI". Maar deze tekst heeft slechts zin wanneer er aanvankelijk boven de perikoop alleen stond "Van dat afflaets gelt uut der afflaets kijste nomen", dat vervolgens marginaal werd aangevuld met "ende den anslach to Dorckwart". Het marginale deel van de kop werd dus door alle afschrijvers letterlijk op die plaats overgenomen.

Anderzijds komt het ook voor dat de autograaf perikoop-titels bevat die niet door ms. A worden overgenomen. Dat blijkt uit de titel van Deel III-M § 9 "Van enen dach den de Sassigen ende Groningers toe Essen helden int jaer M Vc/ ende XV".⁹⁷

Over het gebruik van kopregels in de handschriften A en V kunnen wij het volgende vaststellen. In ms. A treffen wij, zoals gezegd, een aantal keren een jaartal als kopregel aan, en wel op de ff. 148r-167r, waarvan de meeste in de hand van Benninge.⁹⁸ Na enkele incidentele kopregels treffen wij regelmatig kopregels aan tussen ff. 267r-444r. Het plaatsen van kopregels stopt in de tekst daar waar Benninge's hand aanvangt in ms. A en waar in ms. V het grote hiaat begint met de excursen en het 'lange einde'. Handschrift V heeft, zoals

93 Delen III-A § 3c t/m § 4 en III-B § 2.

94 Zie p. 208; vgl. ms. A f. 150r en ms. V p. 179. p. LV.

95 Zie p. 208-253; vgl. ms. A ff. 150r-206r en ms. V p. 179-211.

96 Ms. A f. 227v; ms. V p. 225; zie p. 274.

97 Ms. V p. 304, vgl. p. 385. Deze titel staat onvolledig "van enen dach" en vervolgens doorgehaald in ms. A f. 328v.

98 Zie hierboven n. 37.

hierboven reeds gemeld, vanaf p. 239, waar Morenius aanvangt, consequent kopregels met het jaartal, terwijl die in de eerdere delen van het ms. niet voorkomen. De samenhang in deze caesuur tussen de handschriften A en V op deze plaats is hierboven reeds besproken en wijst volgens ons op een katerscheiding in de autograaf.⁹⁹ Mogen wij hieruit afleiden dat de autograaf vanaf dit katern dan ook kopregels kende of is het Morenius geweest die hier kopregels heeft ingevoegd? Een verklaring voor het gebruik van kopregels is dan de omvang van de kroniektekst. Met een kopregel is een bepaalde passage immers gemakkelijker terug te vinden. Daar staat tegenover dat Benninge in ms. A bij de behandeling van de jaren 1525-1528 geen kopregels hanteert.¹⁰⁰

Handschrift B (KB Den Haag, ms. 74 J 45)

Handschrift B is geschreven in één hand, maar niet in de ons bekende hand van Benninge; het is derhalve een afschrift. Evenmin is het afgeschreven in een van de andere handen van ms. A. Het handschrift wordt ms. B genoemd door Blok.¹⁰¹

De inhoud omvat een aantal delen van de kroniek van Benninge: de proloog tot het gehele werk en tot deel I, de oorsprongsgeschiedenis van de Friezen en het Tractaat der Zeven Zeelanden,¹⁰² en de kroniek van Johan Lemego.¹⁰³ Dat het hierbij gaat om een onvolledig handschrift, blijkt uit de proloog, waarin de zich niet met name noemende auteur, die echter zonder enige twijfel met Benninge geïdentificeerd moet worden, refereert aan meerdere delen van de kroniek en daarbij meldt dat het derde deel ervan zal handelen over de krijgshandelingen in het jaar 1506.¹⁰⁴ De andere handschriften noemen de periode 1491-1530. Daarmee is deze tekst stellig de oudste versie van Benninge's kroniek. Ook de oorsprongsgeschiedenis van de Friezen verschilt van die in de andere handschriften. In ms. B laat Benninge de Friezen afstammen van Friso, die in Indië werd bekeerd door de apostel Thomas, evenals zijn broers Saxo en Bruno, die op hun beurt de stamvaders zijn geworden van de Saksers en de Brunswijkers.¹⁰⁵ Zoals hierboven reeds gezegd laat Benninge in de latere versie van zijn kroniek, en waarschijnlijk onder invloed van de in 1517 verschenen Divisie-kroniek, de Friezen afstammen van de Trojanen.¹⁰⁶ Ms. B moet dus wel vóór 1517 en aansluitend op de gebeurtenissen van 1506 zijn ontstaan. Maar omdat het onvoltooid gebleven is, kan het niet meer zijn dan een afschrift van de 'eerste versie' van de kroniek, die in of na 1517 door Benninge terzijde is gelegd.

99 Zie hierboven n. 89 en 90.

100 Ms. A vanaf f. 444r (Deel III-S § 5j) tot het einde van het ms.

101 Benninge, *Kroniek*, XXXIV-XXXV.

102 Deel I-D.

103 Deel II-A.

104 Ms. B f. 3v: "Dat derde boeck off deel des tegenwordigen bokes ende cronikels sal holden van alle orlogen, last, jammer ende verdreit, de was ende sceide int jair ons Heren dusent vyffhundert ende sesse".

105 Ms. B f. 4r-5v, zie Bijlage I, p. 599-603; vgl. Inleiding 1, n. 99 aldaar.

106 Deel I-B § 1c, zie p. 8; vgl. Inleiding 1, n. 100 aldaar.

Wij constateren dus dat ms. B de oudste versie van de kroniek van Benninge vertegenwoordigt. Helaas kon uit vergelijking van de watermerken niet worden vastgesteld of het ook als het oudste handschrift kan worden aangemerkt. Het gehele handschrift is voorzien van eenvoudige initialen. Alleen bij de aanvang van de kroniek van Johan Lemego vinden wij zowel op de rechter- als op de ondermarge penwerk in de vorm van bladvoluten als begeleiding van de versierde initiaal.¹⁰⁷ Dit penwerk is van betere kwaliteit dan het penwerk in ms. A. De tekst kent een summier geleding met witregels en de perikopen vangen in de regel aan met "Item". Eénmaal wordt een beginzin als perikoopkopje geplaatst en onderstreept.¹⁰⁸

De beperkte geleding van de tekst is voor een 17de-eeuwse gebruiker aanleiding geweest op meerdere plaatsen in de marge trefwoorden te plaatsen.¹⁰⁹ Een 18de-eeuwse hand constateert dat de kroniek van Johan Lemego is uitgegeven door Matthaëus.¹¹⁰ Overigens blijkt deze redactie van de kroniek van Lemego, die op een nieuw katern begint, een betere te zijn dan die welke Benninge in de uiteindelijke versie van zijn kroniek opneemt.¹¹¹ Het is ons niet duidelijk of hij deze versie van Lemego eerder heeft verworven en waarom hij deze B-versie vervolgens terzijde heeft gelegd ten gunste van een slechtere tekst.

De 'Modernisator' en de handschriften C, D en Z

De eerste ingreep die in alle jongere handschriften heeft doorgewerkt, bestaat uit modernisering van de taal, zowel in woordenschat als in zinsconstructies.¹¹² Het is wel aannemelijk dat er na de Reductie van Groningen in 1594 een geleidelijke verschuiving van de oorspronkelijk Saksisch-getinte middelnederlandse omgangstaal naar het Hollands heeft plaats gevonden. Hoewel taalverandering in de loop der eeuwen een continu proces is, kunnen wij bij de overlevering van de kroniek van Benninge de eerste grote modernisering plaatsen in de eerste helft van de 17de eeuw, misschien al in het eerste kwart. Aangezien alle afschriften uit de 17de en 18de eeuw deze eerste modernisering van de taal met elkaar gemeenschappelijk hebben, gaan deze blijkbaar allemaal terug op het werk van één man, die ons echter onbekend is en die wij voor de reconstructie van de tekstoverdracht postuleren als de 'Modernisator'.

De tekst van de Modernisator blijkt in veel gevallen met de tekst van ms. A overeen te komen. Maar het is onmogelijk dat de tekst van de Modernisator van ms. A afstamt, omdat veel van de in A geconstateerde omissies en haplogoëen niet in de versie van de Modernisator voorkomen. Daarmee valt A af als bron voor de groep jongere afschriften. Evenmin kan ms. V de basis zijn van deze versie. Een aantal van de hierboven in ms. V reeds geconstateerde

107 Ms. B f. 8r.

108 Ms. B f. 19r: "Noch wat van Coppijn larges etc"; vgl. Deel II-A § 19d.

109 Ms. B ff. 8v, 12v, 19r-v, 26 r-v; "Author Jan Lemego" (f. 8v).

110 Ms. B f. 8r in margine: "Hocce fragmentum Chronici Groningani edidit Ant. Matthaëus in Analect. tom I. a p. 62 usque ad p. 85 Editionis suae a. 1738 in 4to.".

111 Zie Inleiding 2, p. n. 24.

112 Ook reeds opgemerkt door Blok: Benninge, *Kroniek*, XXXVI.

hiaten¹¹³ treffen wij niet aan in de jongere handschriften, dus niet in de door ons gereconstrueerde versie van de Modernisator.

Eén hiaat uit ms. V komt echter wél voor in alle jongere handschriften: het verbond met bepalingen betreffende Groningen en de Ommelanden uit de jaren 1473, 1470 en 1455.¹¹⁴ Wij hebben hierboven al aangestipt dat dit hiaat (met verbonden) kan zijn ontstaan uit het zoekraken van een los katern uit de autograaf, na het afschrijven van ms. A – wellicht na Benninge's dood – en vóór de totstandkoming van ms. V. Onzes inziens bewijst het feit dat ms. V en de jongere handschriften alle dit hiaat hebben, hun verwantschap en ondersteunt de veronderstelling dat de Modernisator zijn afschrift (het moederhandschrift van de jongere handschriften) uit de autograaf vervaardigd heeft.¹¹⁵ Hieruit volgt dat de 'Vorlage' van de Modernisator hetzij de autograaf zelf is dan wel een te postuleren afschrift uit de autograaf. Wij tekenen hierbij aan dat een afschrift mogelijk is, maar in chronologisch opzicht niet noodzakelijk, omdat wij ervan uitgaan dat de autograaf pas na het uiteenvallen van de bibliotheek van Ubbo Emmius (+ 1625) verloren is gegaan. De door ons gepostuleerde versie van de Modernisator is daarmee een onafhankelijke derde getuige uit de autograaf en dient derhalve voor de reconstructie van de tekst naast A en V geraadpleegd te worden.

De Modernisator geeft evenwel geen accurate tekst van de kroniek. Dat is kenmerkend ook niet zijn bedoeling geweest, anders zou hij de taal niet gemoderniseerd hebben. Hij beoogt vermoedelijk een voor zijn tijdgenoten begrijpelijke vorm van de gehele kroniek te leveren. Een enkele maal vult hij daartoe de kroniekttekst aan.¹¹⁶ Op meerdere plaatsen is de feitelijke informatie anders dan handschriften A en V. In Deel II-A geeft de Modernisator in plaats van "Hendrik van Blankenheim" Frederik van Blankenheim.¹¹⁷ Ook geeft hij een ander jaartal dan ms. A voor de bouw van het koor van de Akerk in Groningen.¹¹⁸ Daarnaast constateren wij nog een waaier van fouten en mislezingen

113 Deel II-C – III-A § 1, Deel III-F § 3, Deel III-G § 6a (lacunes) en Deel III-K § 1-3a; vgl. hierboven noten 46-50.

114 Deel III-A § 3c-3g; vgl. p. 100-107 en hierboven n. 53.

115 Zie hierboven n. 53.

116 In 1522 worden de Geldersen opgejaagd door Utrechtse troepen. De kroniek zegt: Hadden de Geldersen nog langer gedraald, dan zouden de Utrechtse troepen hen hebben aangevallen. De Modernisator voegt daaraan toe: "ende wolden em den backmeister gegeven hebben". De 'baksmeester' is een scheepsterm; volgens het WNT staat hij aan het hoofd van een bootsbak en is hij belast met het handhaven van de orde. Zie: Deel III-P § 3, p. 440 n. b.

117 Deel II-A § 30b, vgl. p. 49.

118 1422 in plaats van 1425, vgl. Deel II-C § 1, zie p. 72 n. b.

en een zeer groot aantal haplogieën.¹¹⁹ De Modernisator-versie heeft het korte einde van de kroniek,¹²⁰ vergelijkbaar met de tekst zoals wij die uit V kennen. Maar hij laat bij het begin de ongelukkige verbindende zin weg, die daarna in geen enkel jonger handschrift meer wordt aangetroffen. Ook het einde van dit deel ondergaat bij de Modernisator een redactionele bewerking: de laatste woorden “dat al tegen recht was” vallen uit, waardoor de kroniekttekst voortaan eindigt met “elk in sunderheijt voer de voerschreven summe”.¹²¹ Deze aanpassingen aan het laatste deel vormen een bewijs te meer dat alle jongere handschriften van het exemplaar van de Modernisator afstammen.¹²² Aangezien, zoals wij reeds geconstateerd hebben, ms. V niet de bron kan zijn van het ‘korte einde’ van de Modernisator, vinden wij wederom sterke aanwijzingen dat dit korte einde – zoals dat voorkomt in de jongere handschriften – ontleend zal zijn aan de autograaf, zoals die aan Emmius bekend was.

Op het ‘korte einde’ volgt in de redactie van de Modernisator een herhaling van de zeven verdragteksten, namelijk Deel II-B. Deze teksten zijn globaal gelijkkluidend aan die welke geïntegreerd in de kroniek zijn opgenomen. Het als supplement herhaalde Deel II-B verschilt echter te veel van de op zijn oorspronkelijke plaats als Deel II-B opgenomen verdragteksten om te kunnen veronderstellen dat de Modernisator uit zijn ‘Vorlage’ dezelfde II-B tekst tweemaal zou hebben overgeschreven. Evenmin kan het op zijn oorspronkelijke plek geplaatste Deel II-B zijn afgeschreven van de bron van het supplement Deel II-B; ook hiervoor zijn de verschillen te groot. Het als supplement opgenomen II-B moet dus uit een andere ‘Vorlage’ komen. Vooralsnog is niet vastgesteld waar de bron van deze tweede serie verdragteksten te vinden is. Nader onderzoek zou de plaats van het supplement II-B binnen de groep van afschriften van de Benninge-kroniek moeten vaststellen. Deze supplement-verdragteksten komen namelijk naar onze mening onmiskenbaar uit de Benninge-traditie en kunnen niet als losse collectie zijn toegevoegd. Daarop wijzen de inleidende en afsluitende zinnen die Benninge bij een aantal van deze verdragteksten heeft opgenomen en die zowel in het geïntegreerde II-

119 Een voorbeeld van een haplogie: Benninge zegt (Deel III-L § 5a, vgl. p. 354): “Dat namen de Sassigen ende Bruijnswijckschen hoop all, ende kregen daer al to grooten goet van golt, silver ende huisreeschup ende ander gued: ossen, koijen ende peerden”. Door de haplogie op ‘goet’-‘gued’ valt inhoudelijke informatie weg. De tekst luidt dan: “Dat namen die Sassische ende Brunswijckse hoop al, ende kregen daer al toe grooten goet, ossen, koijen ende peerden”, vgl. ms. D p. 488. Mislezingen: “voor voet” (onmiddellijk) lees “verboedet” (per bode opgeroepen), vgl. p. 366; “vergeven” lees “voergeven” (voorleggen, naar voren brengen), vgl. p. 370; “opgetreden” lees “opgeseten” (te paard opzitten), vgl. p. 372; “roepen” lees “reppen” (snel gaan), vgl. p. 379.

120 Deel III-Y § 1-10; vgl. Bijlage III, p. 606-610.

121 Vgl. p. 610.

122 Zie Bijlage III, Deel III-Ykort § 1.

B als in het supplement II-B voorkomen.¹²³ De meeste van de jongere ons bekende handschriften hebben de verdragteksten achter de kroniek opgenomen. Daaruit blijkt eens te meer dat de tekstversie van de Modernisator de basis moet zijn voor alle ons bekende jongere handschriften.

De indeling van de kroniek in de versie van de Modernisator reconstrueren wij dus als volgt: Delen I, II-A, II-B, herhalingen uit II-A, II-C, III-A – III-S § 5j, III-Y(kort) en II-B.

Slechts drie van de grote groep jongere handschriften hebben de karakteristieken van de Modernisator zonder latere ingrepen: de handschriften C (deels), D en Z (deels). Deze 17de-eeuwse handschriften vormen daarmee een afzonderlijke groep ten opzichte van de overige jongere handschriften waaraan nog latere bewerkingen te onderscheiden zijn.

Ms. D geeft als enige van dit drietal de complete tekst van de Modernisator, terwijl C en Z respectievelijk tenminste 70% en minder dan 30% Modernisator-tekst hebben. De resterende delen van de genoemde handschriften zijn overgeschreven uit de jongere tradities van de Benninge-tekst, die hierna in de zogenoemde Tweede Reeks nog aan bod zullen komen. Van ms. C is deel III vanaf zijn proloog rechtstreeks afkomstig uit de Modernisator-versie,¹²⁴ terwijl de Delen I en II zijn overgenomen uit een jongere versie, namelijk de Tweede Reeks. Hierop komen wij nog nader terug.¹²⁵ In ms. Z zijn de Delen I, II, III-A en (gedeeltelijk) III-B afkomstig uit de Modernisator-versie,¹²⁶ de resterende tekst van deel III is zeer waarschijnlijk afgeschreven uit een jongere traditie binnen de Tweede Reeks. Ook hierop komen wij nog nader terug.¹²⁷ De drie handschriften stemmen slechts voor een klein deel van de kroniek overeen.¹²⁸ Daardoor is niet duidelijk of er tussen de Modernisator en deze groep nog andere handschriften gepostuleerd dienen te worden, terwijl daarnaast ook de onderlinge afhankelijkheid binnen het drietal moeilijk vast te stellen is. Wel onderscheidt de tekst van ms. C zich in deel III duidelijk van de andere twee handschriften door enkele tientallen eigen haplogoecen en omissies.

Wij hebben vastgesteld dat de handschriften C, D en Z belangrijke gemeenschappelijke kenmerken hebben met de handschriften A en V, en dat zij als groep de beste representanten van de Modernisator-versie van de Benninge-tekst zijn. Toch kunnen wij ze als groep niet te veel waarde geven. Daarom

123 Deel II-B § 1a, p. 51; Deel II-B § 2a, p. 53; Deel II-B § 3a, p. 57; Deel II-B § 6a, p. 60; Deel II-B § 7a, p. 67; Deel II-B § 8a-8c, p. 70-71. Het is mogelijk dat het supplement II-B opgenomen was in de eerste en in of na 1517 terzijde gelegde versie van de kroniek; vgl. ms. B f 3r-3v, § 5, zie Bijlage I, p. 601

124 Deel III-A – Deel III-Ykort.

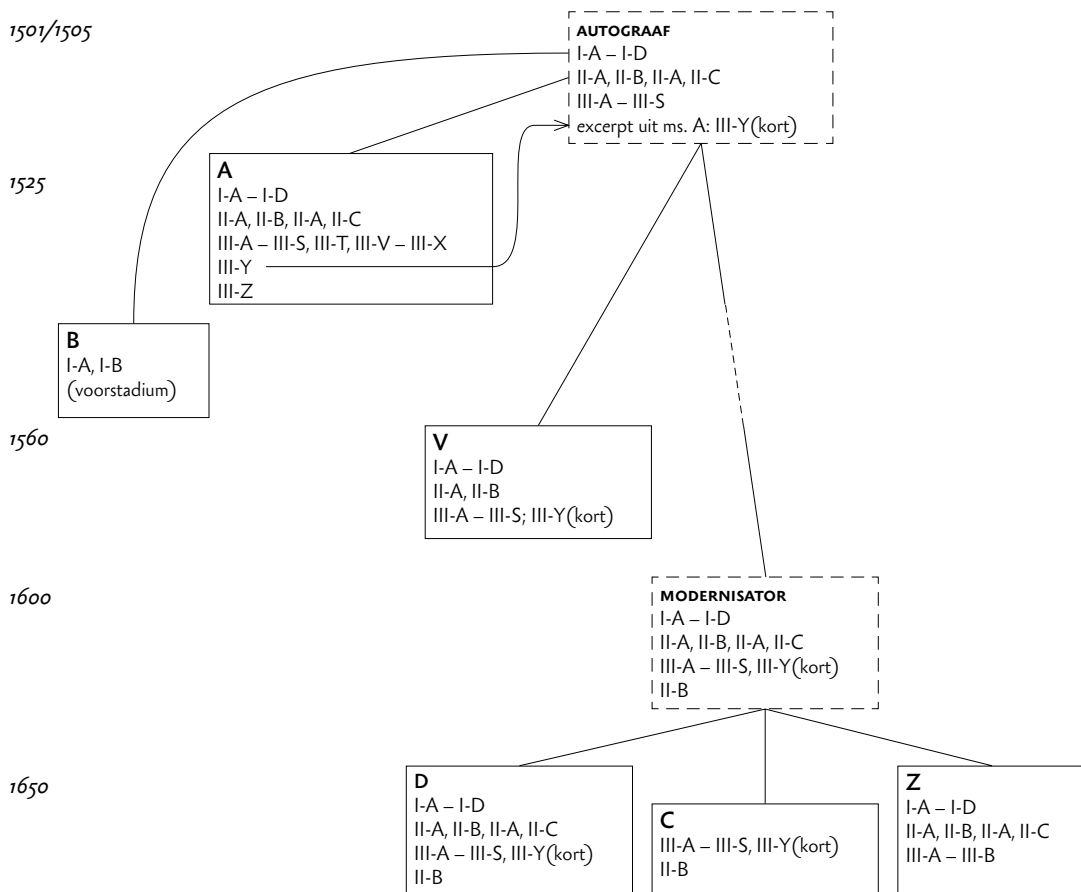
125 Zie verder bij n. 163.

126 Deel III-B § 6a, p. 130; de overgang in ms. Z ligt bij p. 142 bij de aanvang van manus secunda. Overigens ontbreken in ms. Z het eerste en het laatste katern; de kroniek vangt daardoor aan in Deel I-C § 1 in fine.

127 Zie verder bij n. 166.

128 Delen III-A en III-B § 1-5, p. 95-130; vgl. ms. C f. 31r-43r, ms. D p. 102-142 en ms. Z p. 102-141.

zijn deze handschriften in onze editie alleen voor bepaalde onderdelen opgenomen als controlelegroep.¹²⁹

Stemma codicum van de hoofd-handschriften

De 'Eliminator' en de Tweede Reeks

Eén enkele copie die vanuit het exemplaar van de Modernisator vermoedelijk tegen het midden van de 17de eeuw gemaakt is, onderging bovendien niet minder dan drie grote ingrepen. Allereerst verwijderde de kopiïst twee omvangrijke teksten: het Ommelander landrecht van 1448 en het Friese landrecht

129 Ms. D de Delen I-II-III; ms. C Deel III; ms. Z Delen I en II en een klein deel van III. Zie hierboven bij n. 128 en hieronder bij n.130.

van 1504.¹³⁰ Om deze reden wordt deze bewerker hier verder de ‘Eliminator’ genoemd, die ons overigens onbekend is. Het moet welhaast iemand zijn geweest die zelf toegang had tot betere versies van die twee verdragen. Men kan daarbij denken aan beschikbare edities.¹³¹ Tenslotte voegde hij uit andere bron aan het einde van de tekst een lijst toe met de vier stadsregeringen van Groningen vanaf de Reductie van 1594 tot en met 1597. Dit doet net als de eerste ingreep denken aan iemand uit het stadsbestuur of dicht daarbij. Vrijwel alle hiernaar afgeschreven handschriften, ook die van de nog te bespreken Derde Reeks, hebben deze korte lijst.¹³²

De indeling van de kroniek in de Tweede Reeks stellen wij dus als volgt vast: Delen I, II-A, II-B, herhalingen uit II-A, II-C, III-A – III-T § 5j, III-Y(kort), II-B, gevolgd door lijsten met stadsregeringen.

De Eliminator is duidelijk de stamvader van alle handschriften die na circa 1650 geschreven zijn behalve de reeds behandelde delen van de handschriften C, D en Z. Een groep van dertien ons bekende handschriften die alle de genoemde kenmerken van de Eliminator bevatten zonder latere aanpassingen in de tekst, noemen wij in het vervolg de Tweede Reeks: de handschriften 7, 8, 12, 13, 19, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33 en 36.¹³³

Binnen deze Tweede Reeks zijn twee afzonderlijke groepen te onderscheiden. De eerste groep heeft de beste versie van de Tweede Reeks: handschriften 27, 29, 31 en 33. Een opvallend kenmerk van deze groep is dat zij alle twee jongere redactionele aanvullingen hebben. Na Deel II-B vermelden zij: “Hier eindigen de copieën gevoeght achter de chronijke van Sicco Benninga”.¹³⁴ Aan het eind van de kroniekttekst vermelden drie van deze vier handschriften: “Hier eindigt de kroniek van raedesheer Sicco Benninge”.¹³⁵ Aangezien deze redactionele aanvullingen in ms. 31 in een andere hand worden aangetroffen, ter-

130 Deel III-A § 3j-3k, zie p. 111-121 (Ommelander Landrecht van 1448); Deel III-E § 2a-2b, zie p. 180-198 (Fries Landrecht, bekend onder de naam Saksische Ordonnantie van 1504).

131 Bijvoorbeeld het Ommelander recht uitgegeven in 1664, zie Brood, *Groninger recht*, 25. De Saksische ordonnantie van 1504 was in de 16de eeuw al meermalen uitgegeven; zie Nijhoff-Kronenberg, *Bibliographie I*, 697-698, nrs. 1953-1955. Zie ook Jaspers, *Stadsbibliotheek*, 283, nrs. 637-639.

132 In een enkel geval is de lijst met stadsregeringen aangevuld: ms. 15 tot 1627; ms. 25 tot 1696; ms. 37 tot 1711.

133 De term “Tweede Reeks” geldt in deze editie dus voor een andere groep dan de term “tweede rubriek” bij Blok.

134 Ms. 27 p. 81; ms. 29 p. 117; ms. 31 p. 78; ms. 33 p. 81.

135 Ms. 27 p. 549; ms. 31 p. 548; ms. 33 p. 549. Deze woorden komen in ms. 29 niet voor, omdat dit een onvolledig handschrift is. Het handschrift breekt op p. 152 af in de proloog tot Deel III-A § 1 vgl. p. 95 “bij verhengnisse Godes ende mijnen”.

wij zij bij de overige drie in de doorlopende hand geschreven zijn, zijn wij geneigd in dit handschrift de oudste van deze groep te zien. Overigens vinden wij in ms. 31 onder meer in dezelfde aanvullende hand op vele plaatsen verbeteringen uit een betere bron, vaak met de vermelding “msc. aliud”.¹³⁶ De handschriften 27 en 33 zijn zeer sterk aan elkaar verwant; zij hebben veelvuldig een gelijk-luidende tekst die overeenkomt met de in ms. 31 opgenomen verbeteringen. Daarnaast onderscheiden de handschriften 27 en 33 zich van de andere handschriften door een combinatie van afwijkende varianten in de kroniek van Leme-go.¹³⁷

De tweede groep binnen de Tweede Reeks wordt gevormd door de handschriften 7, 8, 12, 13, 19, 26, 28, 32 en 36. Deze groep onderscheidt zich door een hiaat van meer dan de helft van de tekst in het Verbond van Groningen en de Ommelanden met Ocko Ten Broek uit 1420.¹³⁸ Dit hiaat komt overigens alleen voor in de geïntegreerde versie van Deel II-B en niet in het supplement.¹³⁹

Deze handschriften hebben in hetzelfde (geïntegreerde) Deel II-B alle een afwijking in de afsluitende zin “Godt geve dattet langhe duere in goede vrede ende regimente”.¹⁴⁰ De fout ontstaat doordat het werkwoord “duere” wegvalt, waarna door de onderscheidene handschriften eigen oplossingen worden gekozen.¹⁴¹ Daarnaast ontbreekt in deze groep de vermelding van de aanleg van het koor van de Akerk te Groningen in de Groninger Annalen.¹⁴²

-
- 136 Ms. 31: p. 117, 122, 135, 151, 159, 160, 162, 166, 181, 200, 202-203, 206-207, 216, 218, 220, 236, 248, 304, 325, 344, 349-350, 370, 386, 395, 397, 432-433, 436, 437, 452, 467, 469, 476-479, 485, 488-493, 495, 502-503, 507, 512, 525. Wij hebben niet nader onderzocht of de bron hiervan ligt in de versie van vóór de Eliminator of in de betere versie van de Derde Reeks.
- 137 Tegenover Benninge's "Johan van Lemego borgemester" (Deel II-A § 1b, vgl. p. 31) "borger"; tegenover Benninge's "een cleijn steenen choer recht verbrandt" (Deel II-A § 3c, vgl. p. 32) "recht vierkant"; tegenover Benninge's "Item nae VI jaren" (Deel II-A § 5, vgl. p. 33) "Item na VII jaren"; tegenover Benninge's "Apanus" (Deel II-A § 20d, vgl. p. 43) "Ciprianus"; tegenover Benninge's "Hendrik van Blankenheim" (Deel II-A § 30b, vgl. p. 49) "Frederik van Blankenheim. Hiermee hebben de handschriften 27 en 33 varianten die vooral voorkomen in de Derde Reeks; zie n. 158.
- 138 Deel II-B § 6b, zie p. 62-66. Het hiaat omvat de passage vanaf "Item soe sullen alle prelaten, provesten, abbeten, dekenen, greetmans ende rechters" tot en met "nae inhold onser besegelder hantffesten ende privilegien die wij van hartoch Johan vorschr. hebben, den wij gehuldet ende geswoeren hebben".
- 139 Zie hierboven bij n. 123.
- 140 Deel II-B § 8, zie p. 71.
- 141 Variant 1: "dat het in goede vrede ende regimente" in handschriften 13 en 19; variant 2: "dat het in goede vrede en regimente zij" in handschriften 7, 8 en 36; variant 3: "dat het in goede vrede ende reglemente" in handschriften 12, 26 en 32; variant 4: "dat het in goede vrede ende reglemente" met andere hand aangevuld met "duirde" in ms. 28.
- 142 Deel II-C § 1, vlg. p. 72.

Binnen deze groep zijn enkele subgroepen aan te geven, die zich onder meer laten onderscheiden door het einde van Deel II-B: de handschriften 13 en 19; de handschriften 7, 8 en 36; de handschriften 12, 26, 28 en 32.¹⁴³

De handschriften 7 en 8 zijn nagenoeg tweelinghandschriften; zij zijn in dezelfde hand en in eenzelfde formaat en opmaak afgeschreven.

De handschriften 28 en 32 geven binnen hun subgroep vaak verwante varianten. Hun onderlinge verhouding is niet goed vast te stellen. Wel is duidelijk dat ms. 28 niet uit ms. 32 kan zijn afgeschreven en evenmin andersom. Handschrift 32 heeft een drietal grote hiaten die niet in een ander handschrift worden aangetroffen.¹⁴⁴ Daartegenover heeft ms. 28 niet Deel II-B als supplement, maar vult het op die plek, na deel III uit een ander handschrift het hierboven reeds genoemde hiaat in het Verbond van Groningen en de Ommelanden met Ocko Ten Broek uit 1420.¹⁴⁵

Op twee handschriften na (ms. 19 en ms. 36) zijn alle ons nu bekende exemplaren van de Tweede Reeks vervaardigd in de tweede helft van de 17de eeuw. Kennelijk was er toen veel belangstelling voor – en dus vraag naar – handgeschreven exemplaren van deze oude kroniek.¹⁴⁶ Een groot deel ervan heeft tenslotte zijn weg gevonden naar bibliotheken in Friesland, vermoedelijk wegens het opschrift “Dat prologus des commentatoris van desen boeke des chronijken der Vrieschen Landen ende den Seven Zeelanden” en de verhalen over de herkomst en de grote daden van de Friezen in deel I.¹⁴⁷

De ‘Amputator’ en de Derde Reeks

Alle bezwaren die hierboven genoemd zijn tegen de tekstkwaliteit van de Tweede Reeks, gelden ook voor de zogenoemde Derde Reeks, met twee uitzonderingen: Deel II-A (de Kroniek van Johan Lemego) en Deel II-B (supplement met Zeven Verdagteksten).¹⁴⁸ Na de talrijke verslechtingen van de tekst die al eerder in de 17de eeuw waren ingeslopen of bewust aangebracht, vond in de Derde Reeks een aantal nog drastischer ingrepen plaats. Ten eerste heeft de initiatiefnemer hiervan zonder respect voor de oude tekst de Prologus tot het hele werk verwijderd, alsmede de complete Delen I en II. Daarmee beroofde hij Benninge van het auteurschap van deze twee delen.¹⁴⁹ Wegens het rigoureuze schrappen van hele delen van de oorspronkelijke kroniek noemen wij de onbekende die deze ingrepen heeft doorgevoerd, hier verder de ‘Amputator’. Ten tweede plaatste hij voorafgaande aan deel III een andere versie van Lemego

143 Zie hierboven n. 141.

144 Ms. 32 p. 616: hiaat Deel III-O § 5 t/m Deel III-P § 4; p. 638 hiaat Deel III-P § 11-d t/m III-P § 13-b; p. 639 hiaat Deel III-Q § 1-a t/m III-Q § 10-a.

145 Ms. 28 p. 527-530, vgl. Deel II-B § 6b, zie p. 62-66; zie hierboven bij n. 138.

146 Nader onderzoek moet uitwijzen of deze toename verklaard kan worden uit de groei van historische belangstelling bij stadspatriciaat en Ommelander adel vanaf de tweede helft van de 17de eeuw.

147 Deel I-A, tekst volgens ms. C f. 1r, vgl. p. 3.

148 Zie hierboven n. 111 en 123.

149 Het is Blok geweest die Benninge weer gerehabiliteerd heeft als auteur van de gehele kroniek, Benninge, *Kroniek*, II-VI.

(Deel II-A) dan die welke Benninge oorspronkelijk had opgenomen. De tekstkwaliteit van deze nieuwe Lemego (in de Derde Reeks “Johannis de Lemmege” genoemd) is overigens wel beter dan die waaraan Benninge de voorkeur had gegeven.¹⁵⁰

Deze versie van de kroniek van Lemego eindigt met de vaststelling dat de Groningers dezelfde tolvrijheid krijgen in het sticht Utrecht “als die stichtes lueden”.¹⁵¹ De door Benninge toegevoegde mededelingen aan het eind van de kroniek van Lemego komen derhalve niet voor in de versie van de Derde Reeks.¹⁵²

Zo ving dus de kroniek in zijn nieuwe gedaante aan met de titel “Cronica van Groningerland”, wat mogelijk het oorspronkelijke opschrift was van Lemego’s kroniek. Deze titel zal wel de oorzaak zijn geweest dat vele handschriften van de Derde Reeks in archieven en bibliotheken in de provincie Groningen terecht zijn gekomen.

De tekst van de Derde Reeks bevat dus de volgende Delen: II-A, III-A – III-S § 5j, III-Y(kort) en II-B, gevolgd door lijsten met stadsregeringen.

De Derde Reeks herhaalt in alle delen van de tekst die uit de Tweede Reeks zijn overgenomen, de hele serie fouten, omissies en haplogieën van de Tweede Reeks. Dat levert het bewijs dat de Amputator geen oudere ‘Vorlage’ heeft gebruikt dan de tekst van de Eliminator. Er zijn aanwijzingen dat zijn bron verwant is aan de groep van handschriften 27, 29, 31 en 33. Ook hebben de Amputator zelf en zijn afschrijvers nog weer nieuwe fouten, omissies en haplogieën begaan.

Van de Derde Reeks zijn ons vijftien handschriften met zekerheid bekend: de handschriften 9, 10, 11, 14, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 33, 34 en 35.¹⁵³ Het merendeel hiervan werd gecopieerd in de jaren 1703 tot 1710, toen er blijkbaar weer veel vraag naar exemplaren van Benninge’s kroniek was. Maar op dat moment was het al zeker 40 jaar geleden dat de Amputator zijn ingrijpende omvorming van de kroniek had voltrokken. Het oudste gedateerde ons bekende handschrift van de Derde Reeks is namelijk ms. 16, dat kort vóór 1669 had toebehoord aan Jetta Lucia Meckema.¹⁵⁴ Uit de verloren gegane ‘Vorlage’ van ms. 16 is ook het verloren ms. ‘Aykema’ ontstaan, waaruit Brouerius van Nidek in 1689-91 de tekst heeft overgeschreven en – na enige vergelijking met het verwante ms. 16 – gepubliceerd in zijn *Analecta* van 1725.¹⁵⁵

Ook in de Derde Reeks zijn verschillende groepen aan te wijzen. Aan één groep, bestaande uit de handschriften 21, 24, 25 en 34, is het “Privilegium Fri-

150 De zgn. “Matthaeus-groep”, zie Rinzema, ‘Johan Lemego’, 160-163, 170-171.

151 Deel II-A § 30b, vgl. p. 50.

152 Deel II-A § 31-33, vgl. p. 50.

153 De term “Derde Reeks” geldt in deze editie voor een andere groep dan de term “derde rubriek” bij Blok.

154 Benninge, *Kroniek*, XXXVIII, aldaar bekend als ms. E.

155 Zie verderop in deze inleiding over de editie van Brouerius van Nidek.

sonum”, het zogenaamde Karelsprivilege toegevoegd,¹⁵⁶ en wel op de niet geheel logische plaats tussen Deel II-A en deel III. Binnen de groep Derde Reeks met Karelsprivilege vormen de handschriften 25 en 34 een subgroep; zij vertonen zoveel verwantschap, dat er bijna sprake kan zijn van tweelinghandschriften. Handschrift 24 staat binnen deze groep geheel op zichzelf. Het heeft een afwijkende volgorde van de delen van de kroniek¹⁵⁷ en geeft de beste tekst van de kroniek van Lemego in vergelijking met de editie van Matthaeus.¹⁵⁸

In de grootste groep binnen de Derde Reeks komt het Karelsprivilege niet voor, namelijk in de handschriften 9, 10, 11, 14, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 30 en 35. Een deel van deze groep is in het begin van de 18de eeuw in vermoedelijk dezelfde hand en in eenzelfde opmaak gecopieerd en gedateerd tussen 1703 en 1710.¹⁵⁹ De datering van het afschrift wordt steeds vermeld na Deel II-A. Opvallend daarbij is dat Lemego in deze handschriften niet eindigt met “als des Stichtes lueden”, zoals in de Matthaeusversie, maar wordt aangevuld tot en met “Deo Gracias”.¹⁶⁰ De ‘Vorlage’ van deze groep heeft deze aanvulling kennelijk uit een andere traditie van de tekstoverlevering van Benninge overgenomen.¹⁶¹ Het is te verwachten dat de handschriften binnen deze groep nauw aan elkaar verwant zijn. Toch kunnen wij daar nog gradaties in aanwijzen: de handschriften 18 en 35 blijken mogelijk als tweelinghandschriften te beschouwen; zij gaan om beurten samen met de handschriften 10 en 11. Overigens valt bij de handschriften 11 en 20 op, dat delen van de tekst in de Delen III-O en III-P zijn weggelaten of samengevat.

Menghandschriften

Nog een complicerende factor in de overleveringsgeschiedenis van de tekst van de kroniek van Sicke Benninge mag hier niet onbesproken blijven. Naast afschriften die in rechtstreekse lijn via de Modernisator, de Tweede Reeks of de Derde Reeks tot ons gekomen zijn, zijn ons ook handschriften bekend die uit twee onderscheiden tradities van de kroniek zijn samengesteld. Wij brengen deze handschriften hier bijeen in een groep ‘menghandschriften’.

In de eerste vorm waarin wij menghandschriften aantreffen, bestaat het handschrift uit twee scherp van elkaar te onderscheiden delen die uit verschillende ‘Vorlagen’ komen. Het afschrift was tot een bepaald punt gevorderd en werd

156 *Friesische Rechtsquellen*, 351-357.

157 Delen III-A – IIYkort, II-B, lijsten met stadsregeringen, Privilegium Frisonum en Deel II-A.

158 Johan van Lemego “borger”, tegenover Benninge “borgemester” (Deel II-A § 1b, vgl. p. 18); “recht vierkant” tegenover Benninge “een cleijn steenen choer recht verbrandt” (Deel II-A § 3c, vgl. p. 32); “Item na VII jaren” tegenover Benninge “Item nae VI jaren” (Deel II-A § 5, vgl. p. 33); “Ciprianus” tegenover Benninge “Apanus” (Deel II-A § 20d, vgl. p. 43); “Frederik van Blankenheim” tegenover Benninge “Hendrik van Blankenheim” (Deel II-A § 30b, vgl. p. 49).

159 Mss. 9 (1703), 10 (1703), 11 (1707), 14 (1706), 18 (1710), 20 (1703), 23 (1703), 30 (1707) en 35 (1707).

160 Deel II-A § 32, vgl. p. 50.

161 In de handschriften 9, 11, 20 en 23 vinden wij na “Stichtes lueden” in de hand van de afschrijver de vermelding “In andere mss. volgen nog twee zinnen”.

nu zonder enige tekstkritische overweging 'voltooid' uit een exemplaar uit een andere teksttraditie.¹⁶²

In handschrift C is, zoals wij hierboven reeds geconstateerd hebben, deel III vanaf de proloog afkomstig uit de Modernisator-versie,¹⁶³ terwijl de Delen I en II zijn overgenomen uit de Tweede Reeks. De 'Vorlage' van deze delen in ms. C komt uit de groep met het hierboven reeds genoemde hiaat in het Verbond van Groningen en de Ommelanden met Ocko Ten Broek uit 1420.¹⁶⁴ Binnen deze groep blijkt de 'Vorlage' van ms. C het meest verwant met de handschriften 12, 26, 28 en 32.¹⁶⁵

In handschrift Z zijn de Delen I, II, III-A en (gedeeltelijk) III-B afkomstig uit de Modernisator-versie,¹⁶⁶ de resterende tekst van deel III is door een andere hand zeer waarschijnlijk afgeschreven uit de Tweede Reeks.¹⁶⁷

Handschrift 15 is samengesteld uit de Tweede en Derde Reeks. Deel I komt in de Derde Reeks niet voor en is derhalve uit een handschrift van de Tweede Reeks genomen. Vanaf Deel II-A is het handschrift uit de Derde Reeks afgeschreven. Dat blijkt uit de twee volgende punten: Deel II-A heeft de kenmerken van de Derde Reeks varianten¹⁶⁸ waarop het Privilegium Frisonum volgt.¹⁶⁹ Dezelfde naad veronderstellen wij bij de 'Vorlage' van Matthaeus, het verdwenen ms. 'Robers'¹⁷⁰ De 'Vorlage' uit de Derde Reeks van ms. 'Robers' kan mogelijk uit de buurt van ms. 24 stammen.¹⁷¹

Ook handschrift 22 moeten wij als menghandschrift bestempelen. De Delen III en II-B stammen uit de Derde Reeks, terwijl het niet volledig aanwezige Deel II-A een aantal kenmerken uit de Tweede reeks bevat.¹⁷²

-
- 162 Dat deze werkwijze inderdaad werd toegepast, blijkt uit een aantekening in het nu verloren gegane ms. te Emden, Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer, no. 11: "afgeschreven 1674 ten behoeve van Ulrich van Ewsum, uit de "aengevangen ende niet ten halven uytgeschreven historie van Sicco Beninga in 't Ommelander Huys berustende"". Geciteerd naar Blok, *Verslag 1888*, 4; vgl. *Catalogus Gesellschaft Emden*, 197.
- 163 Zie hierboven bij n. 125: III-A – III-S § 5j; III-Ykort.
- 164 Deel II-B § 6b, zie p. 62-66; zie hierboven bij n. 138.
- 165 In ms. C eindigt Deel II-B op f. 23v met "dat het in goede vrede ende reglement"; vgl. boven n. 141.
- 166 Delen I-C – III-B § 5.
- 167 De 'Vorlage' van deel III in ms. Z kan niet worden vastgesteld, mede omdat Z een twingtgal forse haplogoëien heeft die niet bij de jongere handschriften worden aangetroffen; er blijkt verwantschap te bestaan met de handschriften 12, 13, 19, 26, 28 en 33, maar ook met ms. 31.
- 168 Hierboven genoemd bij ms. 24 in n. 158.
- 169 *Friesische Rechtsquellen*, 351-357.
- 170 Zie verderop bij n. 196; vgl. Johannes de Lemmege, 'Chronicon', p. 102-105.
- 171 De overeenkomsten in varianten in de kroniek van Lemego (Deel II-A) wijzen hierop; zie ook hierboven n. 158.
- 172 Zie hierboven n. 137.

Daarnaast kunnen wij handschriften als menghandschrift karakteriseren, waarvan de hoofdtekst uit een bepaalde traditie komt, maar waarin tijdens de samenstelling van het afschrift ook onderdelen uit andere bron zijn opgenomen. Een duidelijk voorbeeld hiervan is handschrift 37. In twee handen is deel I afgeschreven uit de Tweede Reeks. Een derde hand schrijft Deel II-A af in de versie van Derde Reeks. Daarna volgen in de tweede hand uit de Tweede Reeks de aanvullingen op II-A,¹⁷³ dan Deel II-B, de herhalingen uit II-A en Deel II-C. Daarna volgen tenslotte in de derde hand en vervolgens ook een vierde en vijfde achtereenvolgens het Privilegium Frisonum, deel III en het supplement Deel II-B, alle uit de Derde Reeks. In dit handschrift komen de naden tussen de delen uit de Tweede en de Derde reeks overeen met handen en katerscheidingen. Het lijkt er daarom zeer sterk op dat een handschrift van de Derde Reeks uit de groep waarin het zgn. Karelsprivilege voorkomt en verwant met de handschriften 25 en 34, is aangevuld met delen uit de Tweede Reeks en wel uit de groep van handschriften met het reeds genoemde hiaat in het in de kroniek geïntegreerde Deel II-B in het Verbond van Groningen en de Ommelanden met Ocko Ten Broek uit 1420.¹⁷⁴ Bovendien heeft het ms. een variant aan het einde van hetzelfde deel, die ook binnen deze groep past.¹⁷⁵

Ook de 'Vorlage' van de hierboven reeds behandelde handschriften uit de Derde Reeks waarin bij Deel II-A de paragrafen 31 tot en met 32 zijn opgenomen,¹⁷⁶ kan als een menghandschrift beschouwd worden. Ten slotte is er bij de Lemegotekst van de Tweede Reeks in de handschriften 26, 27, 29, 31 en 33 invloed van een betere Lemegotekst, namelijk de Mattheusversie merkbaar.¹⁷⁷

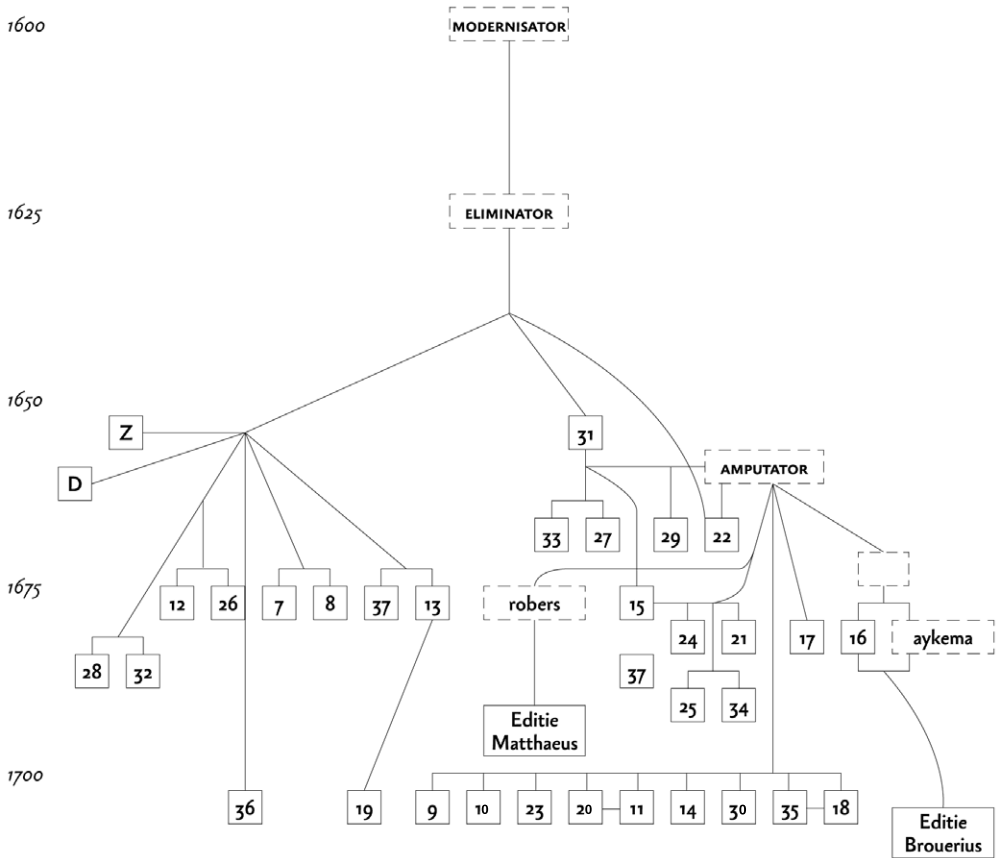
173 Deel II-A § 31 en 32.

174 Deel II-B § 6b, zie p. 62-66; zie hierboven bij n. 138

175 Ms. 37 p. 44: "dat het in goede vrede en regimente blijve"; vgl. hierboven n. 141.

176 Zie hierboven bij n. 152.

177 Vgl. hierboven n. 137.

Stemma codicum van de jongere handschriften

Verloren handschriften en exerpten

In de lijst van handschriften met de tekst van de kroniek van Benninge¹⁷⁸ zijn een aantal handschriften niet opgenomen. Ten eerste zijn dat handschriften waarvan de verblijfplaats op dit moment onbekend is.

Een daarvan wordt als handschrift 'F' vermeld in de editie van Feith en Blok: een handschrift uit 1704, in 1887 berustende bij Jhr. R.M.A. de Marees van Swinderen op de Allersmaborg bij Ezinge.¹⁷⁹ Gezien het jaartal gaat het vermoedelijk om een handschrift uit de Derde Reeks, uit de groep zonder het Privilegium Frisonum.

Een ander mogelijk verloren exemplaar van de kroniek van Benninge is een handschrift uit de collectie van Mr. J.W. Keiser te Groningen die in de auc-

¹⁷⁸ Zie de lijst van handschriften, p. LXXXIX-CIII.

¹⁷⁹ Benninge, *Kroniek*, XXXIX, *De Inventaris der familie De Marees van Swinderen* uit 1972, in de Groninger Archieven, vermeldt de bibliotheek niet.

tielogus van 1861 vermeld staat als “Oude kronijk van Groningen, stukken uit Benninge”.¹⁸⁰ Ook de ‘Vorlagen’ van de edities van Matthaeus en Brouerius van Nidek, waarvan zij in de inleidingen tot hun uitgaven melding maken, respectievelijk de handschriften ‘Robers’ en ‘Aykema’, zijn onvindbaar.¹⁸¹ Drie handschriften uit de verzameling van het Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Alterthümer in Emden zijn verloren gegaan.¹⁸² Uit een aantekening in één van de genoemde, verloren handschriften uit Emden blijkt dat het handschrift was afgeschreven in 1674 ten behoeve van Ulrich van Ewsum uit de “aengevangen ende niet ten halven uytgeschreven historie van Sicco Beninga in ’t Ommelander Huys berustende”.¹⁸³ Dit handschrift uit het Ommelander Huis is ons onbekend. Onderzoek naar boedelscheidingen en handschriftencollecties levert nog incidentele vermeldingen van handschriften op.¹⁸⁴ Een tweede groep van niet in de lijst opgenomen handschriften betreft een viertal mogelijke excerpten en fragmenten uit de tekst van Benninge’s deel III. Ze zijn naar onze mening te fragmentarisch om als een afschrift te kunnen gelden.¹⁸⁵

Handschriften Lemego

Voorts is er een groep handschriften waarin een afzonderlijke versie van de kroniek van Lemego staat die niet uit de door Benninge gebruikte versie in

-
- 180 Auctiologus Keiser (maart 1861), Amsterdam, Vereeniging van Boekhandelaren nr. 1926, p. 10 nr. 138.
- 181 Matthaeus “Dedicatio” (ongepagineerd) [f. 6r, zie Johannes de Lemmege, ‘Chronicon’; Brouerius van Nidek, “Nootwendich voorberecht” (ongepagineerd) ff. 6v-7r], zie Benninge, ‘Chronickel’.
- 182 *Catalog Gesellschaft Emden*, 197 (mss. Emden Kunst 11 en 12), 202 (ms. Emden Kunst 19). De mss. Emden Kunst 11 en 12 zijn waarschijnlijk “Kriegsverlust”, terwijl het ms. Emden Kunst 19 vermoedelijk bij de verhuizing van de handschriften verzameling naar de Johannes à Lasco Bibliotheek uit het zicht geraakte. Uit aantekeningen van Dr. F.A.H. van den Hombergh uit 1983 kan men afleiden dat het gaat om een handschrift uit de Derde Reeks, waarin het Privilegium Frisonum voorkomt.
- 183 Emden, Kunst ms. 11, zie Blok, *Verslag 1888*, 4.
- 184 De heer W.G. Doornbos te Groningen, die onderzoek doet naar verzamelaars van boeken en handschriften, leverde ons de volgende gegevens. In de boedel van Anna Hebelia van Haringa, geboren van Buttinga bevond zich een ms., getiteld “Oostvriese chronijk van Sicco Benninge geschreven”, GrA, Weeskamer, 1742-36; In de bibliotheek van Harmannus Wolthers bevond zich een ms., getiteld “Chronica van Groninger-land door Sicco Beninga”; zie: *Bibliotheca Wolthersiana*, 107 nr. 4. Een ms. in de bibliotheek van J.R. van Eerde wordt vermeld als “S. Benningha, Cronyk van Groningen”; zie: *Bibliotheca Eerdiana*, 323 nr. 6791. Geen van de drie genoemde handschriften is op grond van eigendomskenmerken te identificeren met een van de ons bekende exemplaren. Het is mogelijk dat de laatste twee hetzelfde ms. betreffen. Het is uit de literatuur bekend dat Van Eerde op de auctie Wolthers tenminste één ander ms. heeft gekocht; zie Everts, ‘Verslag’, 395.
- 185 GrA, Collectie handschriften in folio, inv. nr. 588; GrA, OA, inv. nr. 758; GrA, OA, inv. nr. 758; GrA, Armhuiszitten, inv. nr. 882.

de kroniek kan stammen.¹⁸⁶ Het bewijs hiervoor ligt in een aantal criteria, die ook elders reeds genoemd zijn.¹⁸⁷ Daarnaast ligt een argument in het feit dat het versje over het Cortinghuis in deze handschriften volledig is opgenomen.¹⁸⁸ Daaruit blijkt de samenhang van deze groep met de tekst van ms. B, zoals deze door Benninge in een eerste redactie van zijn kroniek is gebruikt.¹⁸⁹ Evenmin zijn in de genoemde lijst handschriften opgenomen die alleen de tekst van de kroniek van Lemego bevatten, en waarvan niet onomstotelijk vaststaat dat het hierbij gaat om afschriften uit de Benninge-traditie.¹⁹⁰ Tenslotte zijn er nog een tweetal handschriften waarin de kroniek van Lemego verwerkt is. Het gaat hierbij echter om bewerkingen door jongere auteurs.¹⁹¹ Deze handschriften zijn te beschouwen als zelfstandige schrijfproducten en zijn derhalve niet opgenomen in de lijst met handschriften van de kroniek van Benninge.

De oude edities

De editie van Matthaëus uit 1698¹⁹²

Antonius Matthaëus baseerde zijn editie volgens de “Dedicatio” op een handschrift “ex archivo Groningano”, dat hem ter beschikking was gesteld door Jacobus Robers, volgens de Dedicatio bij leven geheimschrijver voor de gilden van Stad en Ommelanden.¹⁹³

Matthaëus heeft in het ms. ‘Robers’ een onvolledige tekst tot zijn beschikking gehad, die alleen het Tractaat der Zeven Zeelanden (Deel I-D) en de kroniek van Johan Lemego (Deel II-A) omvatte. De prologen van Benninge bij deel I en deel III ontbraken, evenals de rest van de tekst van de delen I, II en III. Hij had aan de hand van de verwijzingen aan het eind van het Tractaat vastgesteld

-
- 186 GrA, Collectie handschriften in quarto, inv. nr. 83; GrA, Farmsum 902x; GrA, Collectie handschriften in quarto, inv. nr. Aanwinst 1959 Overdiep (RAG); zie Rinzema, ‘Johan Lemego’, 164-165; de Rengersgroep, resp. mss. G, W en X.
- 187 Zie Inleiding 2, i.h.b. n. 18 aldaar. Vgl. Rinzema, ‘Johan Lemego’, 170-171.
- 188 In de mss. V p. 33 en A f. 26r komt na Deel II-A § 26 het bedoelde vers niet voor; een latere hand heeft in ms. A de eerste regel bijgeschreven, zie p. 47, vgl. n. e aldaar.
- 189 Benninge heeft in een eerdere versie het vers wel volledig opgenomen, vgl. Benninge, *Kroniek*, 77 n. a, geciteerd naar ms. B.
- 190 Ms. UB Groningen, hs. PE 54 en GrA, Collectie handschriften in quarto, inv. nr. 102; resp. ‘J’ en ‘U’ bij Rinzema, ‘Johan Lemego’, 160-163, 170.
- 191 Groningen, Provincie hs. in-120 2412 (bekend als ‘Kroniekje Zuidema’) en GrA, Collectie handschriften in folio, inv. nr. 453 (bekend als ‘Kroniek van Harmen Ottens’).
- 192 Johannes de Lemmege, ‘Chronicon’.
- 193 Johannes de Lemmege, ‘Chronicon’, Dedicatio (ongepagineerd); Jacob Robers was kluftheer in Groningen (1670-1673) en secretaris van de Gedeputeerde Staten van de Provincie (1674-1695), vgl. GrA, hs. Feith ‘Regeeringsboek’. Robers was reeds overleden voor de uitgave in 1698; vgl. *Voogdij-aanstellingen*, 237 en 240.

dat de tekst een onderdeel was van een kroniek die in meerdere delen was ingericht, en hij meldde dat hij niet beschikte over de rest¹⁹⁴. Omdat hij de proloog bij deel III niet kende, wist hij ook niet dat Benninge de auteur was, en beschouwde hij zonder meer Johan van Lemego als de auteur van het geheel, dus ook van het Tractaat.

Het Tractaat is echter herkenbaar onderdeel van de kroniek van Benninge, met name door verwijzingen naar het tweede en derde deel en door de toevoeging van Benninge over de overwinning van Ditmarschen in 1500 op koning Hans van Denemarken.¹⁹⁵ Wij kunnen van ms. 'Robers' constateren – ondanks de fragmentarische overlevering in Matthaeus' editie – dat het moet gaan om een menghandschrift uit de Tweede en Derde Reeks. De tekst van het Tractaat der Zeven Zeelanden komt, zoals gezegd, niet meer voor in de Derde Reeks, terwijl de kroniek van Johan Lemego bij Matthaeus (en dus ook bij 'Robers') juist de kenmerken van de versie van de Derde Reeks vertoont. Deze versie kenmerkt zich, zoals gezegd, onder meer door als naam van de auteur op te geven: "Johan van Lemmege, borger in Groningen".¹⁹⁶ Het is overigens onbekend waar ms. 'Robers', dat door Matthaeus werd gebruikt, na de uitgave van de tekst is gebleven.

De editie van Brouerius van Nidek uit 1725¹⁹⁷

De latere advocaat Matthaeus Brouerius van Nidek was als student te Leiden onder de indruk geraakt van het editiewerk van zijn leermeester Antonius Matthaeus.¹⁹⁸ In zijn jeugd had Brouerius, tijdens een verblijf bij zijn tante Theodora Aykema te Leegkerk in de jaren 1689-1691 – zo meldt hij in het "Nootwendigh Voorberecht" – een afschrift gemaakt van de kroniek van Sicke Benninge. Johannes Aykema stelde hem het handschrift ter beschikking dat hij had gekregen van zijn tante Jetta Lucia Meckema.¹⁹⁹ Het handschrift 'Aykema' moet dus voor het overlijden van Jetta Lucia Meckema in 1669 tot stand zijn gekomen.²⁰⁰ Vermoedelijk constateert Brouerius tijdens zijn studie dat de kroniek van Benninge nog nooit is uitgegeven en neemt deze op in zijn *Analecta*. Johannes Aykema had destijds ook een anonieme kroniek over de jaren 1533-1536 aan

194 Dedicatio (ongepagineerd) [f. 5v], zie: Johannes de Lemmege, 'Chronicon': "Opus ipsum, ad quod lectorem interdum relegat, in libros aliquot divisum, nam secundi meminuit tertii, alicubi adhuc extet, etsi in inquirendo diligentia non defuit, hactenus non intellexi".

195 Deel I-D § 17h.

196 Zie hierboven n. 187.

197 Benninge, 'Chronickel'.

198 Nootwendigh Voorberecht [f. 4r-v], zie Benninge, 'Chronickel': "wel eer mynen hooggeëerden meester, dien geheel Nederlant ten aller duursten verplicht is, en te danken heeft voor zynen yver en bequaemheit in het uitgeven en verklaren van (...) Vaderlandsche tydboeken".

199 Een broer van de vader van Brouerius van Nidek, Johannes, was gehuwd met Theodora Aykema. Johannes was in 1685-1695 predikant van Hoogkerk en Leegkerk; vgl. *De Nederlandse Leeuw*, 73 (1956) 11. Een nauwe relatie tussen de families Aykema en Meckema kon vooralsnog niet worden vastgesteld en de vermelding van Jetta Lucia Meckema zal op een misverstand berusten.

200 Aldus de Dedicatio in ms. 16, op schutblad.

Brouerius ter beschikking gesteld, die door deze eveneens in zijn *Analecta* werd gepubliceerd als de kroniek van Tjalling Aykema.²⁰¹

Kort na het ter perse gaan van de editie van Benninge kreeg Brouerius, wederom volgens het Nootwendigh Voorberecht, nog een ander handschrift ter beschikking, dat van dezelfde bron was afgeschreven, en dat door genoemde Jetta Lucia Meckema was geschonken aan professor Johannes Mensinga. Mensinga schonk het aan de Universiteitsbibliotheek te Groningen; het is sinds de editie van Feith en Blok bekend als handschrift E, ons ms. 16.²⁰² Het handschrift 'Aykema' is echter spoorloos.

De editie door Brouerius van Nidek bevat voornamelijk deel III van de kroniek van Benninge. Het werk vangt aan met de proloog tot deel III en eindigt met het korte einde (Deel III-A tot en met III-Ykort). Daarna volgen als supplement de zeven verdragteksten (Deel II-B).²⁰³ Brouerius kan ons niet meer leveren dan zijn bronnen doen. De beide handschriften, te weten het verloren ms. 'Aykema' en ms. 16, stammen beide uit de Derde Reeks.²⁰⁴ De tekst, hoe zorgvuldig ook door Brouerius afgeschreven, heeft dus alle drastische ingrepen, zoals verplaatsingen en amputaties, die in de Tweede en Derde Reeks waren toegebracht aan Benninge's kroniekttekst. Pas nu kunnen wij vaststellen hoe corrupt en onbruikbaar deze editie eigenlijk is. Bij gebrek aan beter was deze editie tot nu toe de normaaltekst en diende zij vaak als basis voor vergelijking van handschriften. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat menig bezitter van een handschrift in de 18de en 19de eeuw in zijn eigen exemplaar aantekeningen maakte aan de hand van de editie van Brouerius.

De editie van Feith en Blok uit 1887²⁰⁵

J.A. Feith en P.J. Blok presenteerden de eerste moderne editie van delen van de kroniek van Benninge. De editie omvat Benninge's proloog, de oorsprongsgeschiedenis van de Friezen en het Tractaat van de Zeven Zeelanden (Delen I-A tot en met I-D), de kroniek van Johan Lemego (Deel II-A), zeven verdragteksten (Deel II-B), de anonieme Groninger Annalen (Deel II-C) en enkele gedeelten uit het einde van de kroniek, zoals het lange einde (Deel III-Ylang). Daarmee brachten zij verschillende onderdelen van Benninge's werk in het licht, die voordien nog niet waren uitgegeven.

De editie werd verzorgd door Feith, terwijl Blok het grootste deel van de inleiding voor zijn rekening nam. Zij kozen niet voor een volledige uitgave van de kroniek, omdat deel III al beschikbaar was in de editie van Brouerius. Op deze keuze komen wij nog terug.²⁰⁶ Het grootste deel van de uitgave betreft dus de Kroniek van Johan Lemego, die volgens de uitgevers bestaat uit twee de-

201 Aykema, 'Cronyxke'; vgl. Haitsma Mulier en Van der Lem, *Repertorium*, 17-18.

202 Het veel betere ms. D heeft Brouerius niet gekend; dit contra de bewering van Blok, die de mss. D en 19 verwisselt in: Benninge, *Kroniek*, XXXVIII.

203 Zie hierboven bij n. 123.

204 Zie hierboven n. 154.

205 Benninge, *Kroniek*.

206 Zie hierboven bij n. 203.

len (Deel II-A en Deel II-C).²⁰⁷ Door de keuze voor ms. A als grondtekst voor de editie met variante lezingen uit een aantal andere handschriften, en voorzien van een rijke annotatie, is de editie van Feith/Blok een belangrijke verbetering ten opzichte van de editie van Matthaeus.²⁰⁸

De editie betekent ook in meer dan één opzicht een grote vooruitgang in de kennis van de Groningse historiografie. Het is de eerste die een verantwoorde inleiding heeft met daarbij aandacht voor de auteurs en de handschriften. Blok doet een poging om Johan Lemego te identificeren,²⁰⁹ hoewel zijn bevindingen door recenter onderzoek zijn bijgesteld.²¹⁰ Ook over Sicke Benninge zijn Feith en Blok de eersten die gestructureerd enige biografische gegevens bijeen brengen.²¹¹

De belangrijkste bijdrage aan de kennis van de Groningse geschiedschrijving is wel dat Blok bewijst dat de *Kroniek* van Johan Lemego door Benninge als herkenbaar zelfstandig onderdeel was opgenomen in zijn *kroniek*. Hij toont dat onder meer aan door middel van de verwijzingen naar de indeling die Benninge aan zijn *kroniek* gaf: een *kroniek* in drie delen.²¹²

Blok constateert dat Benninge enkele inhoudelijke aanvullingen gaf op de *kroniek* van Lemego. De moordenaars van Johan Rengers, Albert Bartholt Kemeszoon en Johan van Beckum in 1413 werden door Lemego niet genoemd “omme ruste ende vrede willen”. Maar Benninge neemt hun namen wel op in de *kroniek*. Kennelijk school er toen voor de nabestaanden van de daders geen kwaad meer in de vermelding.²¹³ Daarnaast was het mogelijk Benninge die aansluitend aan het einde van de Lemego-*kroniek* nog een los tekstkopje plaatste.²¹⁴ Het is onduidelijk of de afsluitende woorden “ende sal daeran blijven. Deo gracias” ook van Benninge zijn.²¹⁵

In de anonieme Groninger *Annalen*, die door Feith en Blok nog voor onderdeel van de *kroniek* van Lemego werden gehouden, voegde Benninge op verschillende plaatsten verwijzingen naar andere delen van zijn *kroniek* in, met name naar de Delen II-A, II-B en deel III.²¹⁶ Ook inhoudelijk heeft Benninge

207 Wij menen met Rinzema, dat Deel II-A de *kroniek* van Johan Lemego bevat, terwijl II-C een zelfstandig anoniem werk is; zie hieronder n. 210.

208 Voorlopig is een betere tekst van de Lemego-*kroniek* alleen te vinden in de niet gepubliceerde scriptie van A.J. Rinzema, ‘Johan Lemego’

209 Benninge, *Kroniek*, VI-XIV.

210 De auteur is niet Johan Harmensz. van Lemego (geboren omstreeks 1440) zoals Blok en Feith veronderstelden, maar Johan Lemego (geboren eind 14de eeuw); vgl. Benninge, *Kroniek*, XI. De onduidelijkheden omtrent de auteur waren het gevolg van het niet onderkennen door Blok en Feith dat Deel II-C een zelfstandig *kroniekie* is. Dit werd wel onderkend door F.A.H. van den Hombergh (zie Carasso-Kok, *Repertorium*, 334, nr. 307) en uitgewerkt door Rinzema, ‘Johan van Lemego’, 72-73.

211 Benninge, *Kroniek*, XXI-XXXIII.

212 Benninge, *Kroniek*, II-VI.

213 Benninge, *Kroniek*, XV; zie Deel II-A § 17, p. 40.

214 Deel II-A § 31, p. 50.

215 Contra Benninge, *Kroniek*, XV-XVI; zie Deel II-A § 32, p. 50.

216 Benninge, *Kroniek*, XVI; bijvoorbeeld Deel II-C § 36, p. 82 verwijst naar Deel III-A § 3h, p. 107-110; Deel II-C § 43b, p. 86 verwijst naar Deel III-A § 4, p. 121.

enkele aanvullingen in deze kroniek aangebracht.²¹⁷ Daarnaast vult Benninge naar aanleiding van de in de Groninger Annalen beschreven mislukte invoering van de observantie bij de Minderbroeders in Groningen in 1469 aan, dat de bedoelde observantie pas tijdens het bewind van graaf Edzard van Oost-Friesland is ingevoerd.²¹⁸

Blok verklaart de gaping in de tijd tussen de Kroniek van Lemego, eindigend in 1478 en Benninge's eigen werk in deel III, dat in 1492 aanvangt, door te constateren dat Benninge op een bepaald moment Lemego in zijn werk opneemt.²¹⁹ Tenslotte constateren de uitgevers, waarschijnlijk ten onrechte, dat de latere afschriften van Lemego alle uit Benninge stammen en wordt de samenhang met andere Groningse kronieken, met name die van Sybe Jarichs, aangeduid.²²⁰

De bespreking van de bronnen van zowel Lemego als Benninge blijft in Bloks inleiding echter summier,²²¹ terwijl Feith in een aparte inleiding nog een poging doet de bronnen van Benninge nader uit te werken: hij noemt daarbij de Olde Freesche Cronike, de Divisiechroniek, de privileges van keizer Karel en Rooms-Koning Willem, het Tractaat van de Zeven Zeelanden. Onder de bronnen van Van Lemego noemt hij Beka en een Hollandse Anonymus.²²² Veel van deze bevindingen zijn door onderzoek voor de onderhavige editie bijgesteld.

Feith en Blok hebben tenminste twaalf handschriften geraadpleegd en besproken in hun inleiding. Zij zijn de eersten geweest die een poging ondernamen tot een verantwoorde filiatie van de toenmaals bekende handschriften. In de eerste helft van de 19de eeuw was door J. van Leeuwen een poging ondernomen om tot een collatie van de tekst van de kroniek van Johan Lemego te komen aan de hand van de editie van Matthaëus en de handschriften V, 28 en 32.²²³

Het belangrijkste handschrift dat de basis voor hun editie wordt, is ms. A.²²⁴ Blok heeft echter niet geweten dat A deels autograaf is, hoewel hij aangeeft aanvankelijk gedacht te hebben met de autograaf te maken te hebben. Wel was het

-
- 217 Benninge, *Kroniek*, XVI; Deel II-C § 23b, p. 78, onder verwijzing naar Deel II-A § 4, p. 32-33; Deel II-C § 27, p. 80, onder verwijzing naar Deel III-K § 1, p. 310-312.
- 218 Benninge, *Kroniek*, XVI; Deel II-C § 46, p. 87. De handeling moet hebben plaatsgevonden na mei 1506. Het is opmerkelijk dat deze informatie alleen hier door Benninge terloops gegeven wordt en niet in Deel III-I of III-J, waar zij eigenlijk hoort. Dat kan wijzen op een onderbreking in het schrijfwerk na 1506/1507.
- 219 Benninge, *Kroniek*, XXI.
- 220 Benninge, *Kroniek*, XVII.
- 221 Benninge, *Kroniek*, XIV-XV, XXI-XXXII.
- 222 Benninge, *Kroniek*, XLVIII-LV; Over Lemego's bronnen Benninge, *Kroniek*, LV-LVIII.
- 223 Tresoor hs. 338 Hs "Collatie en verificatie der Kronyk van Lemmige"; "vergelijking van drie Hss., van 't Rijk, van het Friesch Genootschap en van de Provincie met het gedrukte in Matth. Analecta I door J. van Leeuwen", zie Verwijs-Colmjon, *Catalogus Friesland V*, 1816, nr. 338; vgl. Benninge, *Kroniek*, I, n. 1.
- 224 Benninge, *Kroniek*, XXXII-XXXIV.

bekend dat Emmius de autograaf van Benninge tot zijn beschikking had uit het bezit van de familie Wyffringe.²²⁵

Zij gaan er van uit dat de door hen besproken handschriften²²⁶ op een of andere manier uit de autograaf moeten stammen en hanteren daarbij een indeling in drie 'rubrieken'.²²⁷ De eerste rubriek omvat als belangrijkste ms. B met daarbij twee handschriften 'W' en 'G'.²²⁸ De tweede rubriek zijn de handschriften C tot 'F', waarvan de laatstgenoemde nu verloren is. De derde rubriek, door hen reeds terecht als slechtste getypeerd, omvat de rest van de handschriften. Deze indeling van groepen handschriften in rubrieken door Blok heeft ons er toe gebracht de handschriften te onderscheiden in een Tweede en een Derde Reeks.

De essentie van de indeling van Blok is in onze ogen juist. Maar Feith en Blok hebben een aantal handschriften niet gekend, welke cruciaal zijn gebleken voor de vaststelling van de filiatie. Allereerst kenden zij niet ms. V, dat eerst in 1912 uit een particuliere collectie in de Koninklijke Bibliotheek kwam. Daardoor ontbrak hen het vergelijkingsmateriaal ten opzichte van ms. A en verkregen zij derhalve geen inzicht in de matige kwaliteit van ms. A. Daarnaast bleef Blok buitengewoon vaag over de afstamming van de overige handschriften ten opzichte van de verloren autograaf. Wél hadden zij gezien dat de andere handschriften soms betere lezingen hadden dan ms. A en daaruit terecht geconcludeerd dat deze niet uit A konden stammen. Deze verhouding is door onze kennis van ms. V wel duidelijk geworden. Juist door het onbekend zijn met ms. V hebben zij de glosse in ms. A, waarin de naam van een van de afschrijvers van V, Johannes Morenius, wordt genoemd met het jaartal 1566, volkomen fout begrepen.²²⁹

Door het destijds onbekend zijn van ms. V en ook ms. Z is de door Blok geschetste samenhang van de handschriften van de tweede rubriek, de handschriften C-F, te weinig gespecificeerd gebleven. Zij hebben ms. E (ons ms. 16) en het nu verloren ms. 'F' in eenzelfde groep geplaatst als C en D, maar hebben niet onderkend dat er vóór het afschrijven van C, D en Z reeds een bewerking heeft plaatsgevonden in de redactie van de kroniek, door ons hierboven getypeerd als het werk van een 'Modernisator'. Dat ms. C reeds een modernere taalvorm kende, is door Blok wél opgemerkt.²³⁰ Daarnaast meende Blok ten onrechte dat ms. D een directe bron voor de editie van Brouerius is ge-

225 Benninge, *Kroniek*, XXII, XXXIII i.h.b. n. 2 aldaar.

226 Benninge, *Kroniek*, XXXIV-XXXVI (ms. B), XXXVI-XXXVII (ms. C), XXXVII-XXXVIII (ms. D), XXXVIII-XXXIX (ms. E; alhier ms. 16), XXXIX (ms. F, nu verloren), XLII-XLIII (mss. H, I, K, L, M, N en O; alhier resp. mss. 10, 11, 15, 18, 21, 20 en 17).

227 Benninge, *Kroniek*, XLIII.

228 De mss. 'W' en 'G', resp. GrA, Farmsum 902x en GrA, Collectie handschriften in quarto, inv. nr. 83, zijn voor onze editie niet relevant; vgl. Rinzema, 'Johan Lemego', 164-165.

229 Ms. A f. 504, vgl. hierboven n. 68; Benninge, *Kroniek*, XXXV; Morenius zou volgens Blok in ms. A hebben geknoeid, zie Benninge, *Kroniek*, XXXIII n. 2.

230 Benninge, *Kroniek*, XXXVI.

weest.²³¹ Zij hebben latere bewerkingen aan de redactie van de kroniek niet onderkend en daarmee de genoemde editie naar onze bevindingen te dicht bij de oorspronkelijke kroniek geplaatst.²³² Feith en Blok plaatsen verder ms. 16 ten onrechte in eenzelfde groep als C en D. Handschrift 15 vertoont echter duidelijke kenmerken van de bewerkingen van de ‘Amputator’, waardoor wij het in de Derde Reeks plaatsen.

Blok bespreekt in zijn inleiding de edities van Matthaeus en Brouerius van Nidek.²³³ Van de eerstgenoemde constateert hij dat diens uitgave gebaseerd is op een slecht afschrift. Deze kritiek is in absolute zin juist, wanneer men een vergelijking trekt met ms. A, maar Matthaeus’ tekst is volgens onze bevindingen een redelijke versie van de Derde Reeks.²³⁴ Door de uitgevers wordt geconstateerd, zoals hierboven reeds is gemeld, dat Matthaeus niet begrepen had dat de kroniek van Lemego als een herkenbaar zelfstandig deel in de kroniek van Benninge was opgenomen.²³⁵

Over de editie van Brouerius van Nidek zijn Feith en Blok in onze optiek ten onrechte mild. Zij kozen niet voor een volledige uitgave van de kroniek, omdat de editie van Brouerius van Nidek algemeen verspreid was en in hun ogen ook voldoende genoemd kon worden. Zij constateren echter wel dat “fouten in de taal en de jaartallen zijn werk ontsieren”²³⁶ en geven hiervan een voorbeeld door de vergelijking van een passage uit ms. A en uit Brouerius van Nidek,²³⁷ maar zij suggereren onzes inziens ten onrechte dat de editie van Brouerius dicht bij de tekst van Benninge ligt. Zoals wij hierboven reeds hebben aangegeven, menen wij dat de tekst van Brouerius als loot uit de Derde Reeks minstens even ver van Benninge’s origineel verwijderd is als de tekst van Matthaeus. Feith en Blok nemen in hun editie wel gedeelten uit het einde van de kroniek als bijlagen op (overigens zonder annotatie), die betrekking hebben op de Groningse geschiedenis, omdat zij deze passages niet in de editie van Brouerius van Nidek hebben aangetroffen.²³⁸

De editie van Feith en Blok is een redelijk goede en in elk geval moderne uitgave van delen van de kroniek van Benninge. Zij getuigt van verantwoord denkwerk, wanneer we rekening houden met het feit dat een aantal belangrijke handschriften, zoals ms. V en ms. Z, nog niet bekend waren. Zij hebben echter, met name door onbekendheid met ms. V en het niet herkennen van Benninge’s schrift, ms. A niet voldoende op waarde kunnen schatten in relatie tot de autograaf.²³⁹ Waar de uitgevers meenden dat de autograaf de Fries-Gro-

231 Benninge, *Kroniek*, XXXVIII.

232 Zie hierboven in deze inleiding over Derde Reeks.

233 Benninge, *Kroniek*, I-III, XLIII-XLVII.

234 Matthaeus heeft een gecombineerd handschrift uit de Tweede en Derde Reeks gebruikt; zie n. 170 en n. 196.

235 Benningen, *Kroniek*, XXXVIII.

236 Benninge, *Kroniek*, XLIII.

237 Benninge, *Kroniek*, XLIV-XLV.

238 Benninge, *Kroniek*, 153-183. Vgl. Delen III-S § 5k; III-T; III-U; III-Y § 1-10, 11-14; III-Z.

239 Benninge, *Kroniek*, XXIV.

ningse geschiedenis bevatte, terwijl in ms. A daaraan de reis naar Rome en excursen met betrekking tot Rome en het Heilige Land (Delen III-V – III-X) zouden zijn toegevoegd, kunnen wij nu vaststellen dat Benninge zelf in ms. A na ca. 1525 heeft doorgeschreven. Door het niet opnemen van de genoemde excursen geven zij echter geen volledig beeld van de historiografische aspecten van de kroniek van Benninge.

De nieuwe editie van de kroniek

Redenen voor een nieuwe uitgave van de kroniek

Grondgedachte voor de nieuwe editie is een toegankelijke tekst voor de hedendaagse gebruiker van de kroniek zoals Benninge die bedoeld heeft. Wij weten nu wat Benninge als zijn kroniek beschouwde. In de na 1517 gewijzigde proloog tot deel I vermeldt hij wat de lezer verwachten kan in het “anderde deel” en het “derde deel”. De kroniek van Benninge omvat dus de Delen I-A – I-D, II-A, II-B, II-C en III-A – III-Z, dus inclusief de excursen III-V – III-X en de lange versie van III-Y. Daarbuiten vallen dus de concepten van de Delen I en II uit ms. B²⁴⁰, de herhalingen uit II-A²⁴¹ en de korte versie van III-Y uit ms. V²⁴² en bovendien de later toegevoegde Stadsregeringen en het Karelsprivilege.

Wij hebben hierboven reeds geconstateerd dat de oude edities onvoldoende de kroniek van Benninge weergeven. De edities van Matthaeus en Brouerius van Nidek zijn gebaseerd op handschriften die ver afstaan van Benninge’s oorspronkelijke tekst en dus aanwijsbaar gecorrumpeerd zijn. De editie van Feith en Blok is weliswaar gebaseerd op de belangrijke handschriften A en B, maar heeft door ontbrekende kennis niet de juiste verhouding tussen de handschriften kunnen vaststellen. Tenslotte zijn er onuitgegeven delen (zoals de Rome-reis, de vertaling van het Pilgerbüchlein en het excerpt uit Von Breitenbach), die door de uitgevers als onbelangrijk terzijde zijn geschoven als irrelevant voor de Fries-Groningse geschiedenis. Voortschrijdend onderzoek in het kader van de voorbereiding tot deze editie leidde tot nieuwe kennis omtrent de auteur, zijn handschrift en de kennis van de autograaf. Een ander belangrijk winstpunt van het onderhavige onderzoek ligt in de vergelijking van ms. V met ms. A en de edities van Matthaeus en Brouerius van Nidek. Nu kon worden vastgesteld dat met name de editie van Brouerius veraf staat van de autograaf en dien ten gevolge aanzienlijk meer fouten en omissies bevat dan Feith en Blok konden bevroeden. Bovendien kon nu de verhouding tussen de belangrijke handschriften wezenlijk beter worden bepaald.

Aan de hand van enkele exemplarische onderzoeken kan over de werkwijze van Benninge het een en ander worden vastgesteld, alsmede over de vorm waarin de tekst van zijn kroniek is overgeleverd. Met name is dat het geval

240 Zie Bijlage I, p. 599-603.

241 Zie bijlage II, p. 604-605.

242 Zie bijlage III, p. 606-610.

bij de “*Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae*” (Deel III-W).²⁴³ Door vergelijking van deze bron met Benninge’s vertaling is een scala aan fouten zichtbaar geworden: spellingsfouten, begripsfouten en vertaalfouten, haplogorieën e.d.; dergelijke soorten fouten kunnen ook worden vastgesteld bij vergelijking van de handschriften A en V. Het lijkt er overigens op dat Benninge een zekere mate van leesblindheid had, althans op latere leeftijd.

Grondtekst en wijze van uitgeven

Het grote probleem van deze editie is de afwezigheid van de autograaf, waarover wij hierboven reeds hebben gesproken. Daarnaast kunnen wij op basis van vergelijking van de hand van Benninge vaststellen dat ms. A gedeeltelijk autografisch is. A is te beschouwen als de tweede autograaf. Om deze reden zijn de Delen III-S (vanaf het eind) tot en met III-Y gebaseerd op ms. A. Ook andere passages in hetzelfde handschrift die in Benninge’s hand zijn geschreven, zijn derhalve uit ms. A in de editie opgenomen.

Voor het leeuwendeel van de kroniek hebben wij de tekst moeten reconstrueren. Door onderzoek is gebleken, zoals hierboven is duidelijk gemaakt, dat er tenminste drie zelfstandige getuigenissen uit de autograaf zijn ontstaan, te weten de afschriften ms. A en ms. V en een afschrift door de Modernisator waarvan de tekst bewaard is in de 17de-eeuwse handschriften C, D en Z. Op grond daarvan menen wij dat een verantwoorde reconstructie behoort te worden opgebouwd uit een combinatie van deze vijf handschriften. Daarbij dient voor de basis van de grondtekst wel een keuze te worden gemaakt voor één hoofdhandschrift. De keuze daartoe gaat natuurlijk tussen de 16de-eeuwse handschriften A en V. Ms. A is evident het oudste handschrift van de volledige kroniek van Benninge. Het dateert uit het tweede en derde decennium van de 16de eeuw en is deels eigenhandig door Sicke Benninge geschreven. Het heeft weinig ontbrekende stukken en biedt de volledige excursen (Delen III-V – III-X) en het oorspronkelijke ‘lange einde’ van de kroniek (Deel III-Y). Daartegenover staan echter een aantal ernstige nadelen. Hoewel fraai begonnen met een verluchte initiaal, is het verworden tot een soort van autografisch ‘kladboek’. Wij kunnen door vergelijking met ms. V en een aantal herkenbare bronnen, zoals het hierboven genoemde “*Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae*”, vaststellen dat de tekst verminkt is door vele fouten en haplogorieën die door de auteur zelf niet kritisch en vooral niet consequent zijn verbeterd.

Ms. V is eveneens een oud afschrift, uit het midden van de 16de eeuw. Het blijkt een zelfstandig getuigenis uit de autograaf, zoals wij hiervoor in de inleiding betoogd hebben. Het geeft een betere tekst door nauwkeurig overschrijven van kundige copïisten die woordkeus en zinsbouw intact hebben gelaten. Bovendien werd de tekst gedeeltelijk gecorrigeerd in de 16de eeuw en wel vermoedelijk aan de hand van de autograaf. Tegenover deze positieve eigenschappen van ms. V staan ook negatieve. Ten eerste zijn er een aantal niet onbelangrijke ontbrekende delen, zoals de proloog tot deel III, de Groninger Annalen (Deel II-C), de excursen en het oorspronkelijke lange einde (Delen

243 Miedema, *Rompilgerführer*.

III-T – III-Y). Tenslotte komen er ook in ms. V fouten en haplogoëen voor, maar niet in die mate als in ms. A. De voor- en nadelen van de handschriften A en V tegen elkaar afwegende, hebben wij gekozen voor een grondtekst uit ms. V. De menigmaal betere tekstvorm van ms. V ten opzichte van ms. A heeft ondanks de nadelen van V en de voordelen van A hierin de doorslag gegeven.

De opzet van deze editie

De grondtekst van de kroniek is, zoals hierboven gezegd, op basis van ms. V. Maar tekstgedeelten die in ms. A evident van de hand van Benninge zijn, zijn als zodanig uit ms. A opgenomen in de editie als de grondtekst, eventueel met de tekstvorm van ms. V als variant in een voetnoot. Waar er in V hiaten voorkomen, is de tekst eveneens gebaseerd op ms. A, ook wanneer deze tekstgedeelten niet in de hand van Benninge zijn geschreven.

In de delen met de grondtekst uit ms. V kunnen emendaties voorkomen op basis van overeenstemming tussen de handschriften ACDZ, die, zoals gezegd, twee zelfstandige getuigenissen vertegenwoordigen (respectievelijk ms. A en de handschriftengroep CDZ)²⁴⁴ en door ons als controlegroep op ms. V worden gebruikt. Varianten uit deze controlegroep zijn per geval vastgesteld, met name waar de groep onderling niet overeenstemt. Eveneens zijn er belangrijke varianten uit ms. A opgenomen, zelfs als deze geheel alleen staan. In de delen met de grondtekst uit ms. A zijn alleen varianten in het notenapparaat opgenomen uit de handschriften CDZ, omdat zelfs inhoudelijk serieuze varianten uit deze groep door de tekstgenetisch late tekstvorm en de 17de-eeuwse taalvorm onzes inziens niet mogen worden opgewarderd tot emendaties. Overigens zijn de handschriften C en Z alleen benut voor die delen waar zij de Modernisatorversie van de tekst bieden en niet de jongere versie van de Tweede Reeks.

Bij de opzet van deze editie zijn de bewerkers van meet af aan uitgegaan van het gebruik door hedendaagse lezers. Dit stelt eisen aan vorm en indeling. De kroniek wordt toegankelijk gemaakt door een indeling in delen en paragrafen en door nieuwe omvangrijke annotatie en registers. Door inleidingen over de auteur en zijn ideeënwereld wordt het werk geplaatst in de historie.

Wij geven de kroniek van Benninge uit zoals Benninge deze, na de aanpassing van de proloog (kort na 1517), heeft vormgegeven. Dat betekent dat wij alle onderdelen van de tekst van de kroniek als gelijkwaardig weergeven, ongeacht of Benninge een deel mogelijk als bijlage in zijn werk had opgenomen.

Benninge heeft helaas geen eenduidige titel aan zijn kroniek meegegeven. Hij refereert aan de kroniek in verschillende formuleringen. Wij geven de voorkeur aan de titel “Croniken der Vrescher landen ende Zieven Seelanden ende der stadt Groningen”. Dit is afgeleid van de tekst aan het begin van

244 Zie hierboven p. XLIX-LII en p. LXI-LXV.

Deel I-B.²⁴⁵ Dit is de meest ruime omschrijving die Benninge aan zijn werk geeft. Wij ervaren de omschrijving “boke der Vrescher Landes kroniken” niet als adequaat genoeg.²⁴⁶ Evenmin voldoet onzes inziens de formulering “boecke der kroeniecken der Vrescher landen ende Soeven Zeelanden”,²⁴⁷ omdat het duidelijk alleen de inhoud van deel I beschrijft. Wij gaan bovendien voorbij aan de titel die sinds de editie van Brouerius van Nidek in 1725 gangbaar is: “Chronickel der Vriescher Landen en der stadt Groningen”. Deze, in onze ogen ‘geamputeerde’, titel komt met name voor in de handschriften van de Derde Reeks, waarin deel I (met onder meer het Tractaat van de Zeven Zeelanden) niet meer was opgenomen. Brouerius heeft deze titel zeker in zijn ‘Vorlage’ aangetroffen.

Benninge had het werk in drie delen gescheiden. Voorts heeft hij delen van de kroniek onderscheiden door titels. Op basis hiervan hebben wij de kroniek ingedeeld in boeken en paragrafen, zoals ook mag blijken uit de inhoudsopgave voorafgaande aan de uitgegeven tekst. Daar waar wij de tekst in paragrafen hebben opgedeeld, zijn door ons omschrijvende titels opgenomen. Deze zijn in de editie gecursiveerd, om het onderscheid met de door Benninge aangebrachte titels aan te geven.

De editie is géén strikt diplomatische. De tekst wordt gepresenteerd op basis van 16de-eeuwse handschriften in de woordvorm van de gekozen hoofdhand-schriften, waardoor het ook in taalkundig opzicht 16de-eeuws Nederlands is. Wij volgen echter niet de hoofdletters zoals die in de handschriften voorkomen, maar hanteren naar huidig gebruik hoofdletters bij eigennamen en enkele belangrijke zelfstandige begrippen, zoals de Raad van de stad Groningen. Daarnaast hebben wij een interpunctie aangebracht die het begrip van de tekst moet verduidelijken. Daartoe hanteren wij wellicht meer leestekens dan in hedendaagse geschreven taal gebruikelijk is. In veel gevallen hebben wij lange volzinnen in verschillende hoofddelen moeten scheiden door het gebruik van een puntkomma.

De door ons vastgestelde emendaties en varianten uit de beschikbare controle-groep ten opzichte van het grondhandschrift worden op de volgende wijze ge-annoteerd in letternoten. Waar de variant of emendatie slechts één woord betreft, wordt in de noot de variant zonder meer weergegeven, voorzien van het siglum van zijn bron. Wanneer de variant of emendatie een groep woorden in de tekst betreft, worden in de noot deze woorden herhaald en afgesloten met een rechte haak, waarna de variant en het siglum volgen. In het geval van een

245 Deel I-B § 1a, p. 51, tekst geciteerd naar ms. A f. 2v: “Hyer begint dat eerste deel van dessen boecke der Croniken der Vrescher landen ende Zoven Seelanden ende der stadt Groningen”. Een vergelijkbare formulering geeft Benninge in Deel III-A § 2 p. 96, geciteerd naar ms. A f. 54r: “Hier begynt dat derdeel van dess boke der kroniken der Vresscher landen mytten Zoven Zeelanden ende Groningen”.

246 Deel II-C § 59, p. 92.

247 De kop van de proloog tot Deel I-A, vgl. p. 3.

passage langer dan drie woorden worden hiervan het eerste en het laatste woord, gescheiden door puntjes, vóór de rechte haak in de noot vermeld. Voor het vaststellen van tekstemendaties hebben wij, zoals ook in het onderstaande schema is aangegeven, een absoluut criterium gebruikt: daar waar de controle-handschriften A, D en de relevante delen van C en Z in consensus een andere lezing geven, wordt deze als emendatie opgenomen, ongeacht of de emendatie inhoudelijk beter of slechter is. Bij dergelijke tekstemendaties wordt altijd de woordvorm van ms. A gevolgd, terwijl in de noot de lezing uit ms. V is opgenomen. Overigens zij opgemerkt dat wij bij het vaststellen van de varianten en emendaties alleen zijn uitgegaan van andere woordvormen en grammaticale verschillen; pure spellingsvarianten als zodanig zijn door ons buiten beschouwing gelaten.

Deel	editie	grond- tekst	emendatie	varianten
I-A – I-C § 1	3-12	V	–	AD, A
I-C § 1 – II-B	12-71	V	ADZ	AD, AZ, A
II-C	72-92	A	–	DZ
III-A § 1	95-96	A	–	CDZ
III-A § 2a – § 3b	97-100	V	ACDZ	ACD, ACZ, ADZ
III-A § 3c – 3g	100-107	A	–	–
III-A § 3h – III-B § 5	107-129	V	ACDZ	ACD, ACZ, ADZ
III-B § 6a – III-F § 3	130-206	V	ACD	AC, AD, A
III-F § 3	206-207	A	–	CD
III-F § 4a – III-J § 1a	207-294	V	ACD	AC, AD, A
III-J § 1a – III-K § 3a	294-313	A	–	CD
III-K § 3a – III-S § 5j	313-508	V	ACD	AC, AD, A
III-S § 5k – III-Z	508-597	A	–	–

In de historische annotatie, welke verwerkt is in de cijfernoten, hebben wij de delen van de kroniek onderscheiden behandeld. Met name de eigentijdse Fries-Groningse geschiedenis in deel III is rijkelijk toegelicht, vanwege het eminente belang van dit deel als primaire bron. Belangrijke gebeurtenissen worden gedateerd en waar nodig worden minder bekende personen geïdentificeerd. Ten behoeve van de hedendaagse lezer zijn bovendien alle dateringen die genoemd zijn naar kerkelijke feestdagen, in de noten omgezet naar de in Benninge's tijd geldende Juliaanse kalender.

Een minder uitgebreide annotatie is van toepassing bij verschillende delen van de kroniek, deels omdat deze teksten hiervan, zoals de 'oude' Friese geschiedenis (deel I) en verdragteksten (Deel II-B), ook elders zijn uitgegeven; deels omdat een nieuwe editie van de Kroniek van Johan Lemego (Deel II-A) en de Groninger Annalen (Deel II-C) naar onze mening een zelfstandig project zou moeten zijn. Bovendien moeten wij er hierbij op wijzen dat wij de kroniek van Johan Lemego uitgeven zoals die door Benninge is opgenomen in zijn werk,

en niet in de betere versie die via de Rengers-groep is overgeleverd.²⁴⁸ Dit heeft als consequentie dat de lezer zich bij deze delen vooralsnog moet behelpen met de historische toelichting van Feith en Blok.

Bij de excursen van de kroniek, zoals de Sacco di Roma (Deel III-U), de “Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae” (Delen III-V en III-W), de reisroute naar Rome en het reisverslag naar Jeruzalem en Sinai (Deel III-X), is alleen de hoogst noodzakelijke toelichting toegepast, onder vermelding van de sigla ‘P’ en ‘Br’ voor respectievelijk het Pilgerbüchlein en Breitenbachs reisverslag.²⁴⁹

In de marge van de tekst wordt verwezen naar de folio- en paginanummers van de voor de editie gevolgde handschriften. Eveneens wordt in de marge verwezen naar de edities van Brouerius van Nidek uit 1725 en van Feith en Blok uit 1887. Dit laatste is bedoeld om verwijzingen uit de oudere literatuur te kunnen terugvinden in de onderhavige editie.

Als bijlagen hebben wij drie teksten opgenomen. Bijlage I is de proloog uit ms. B. Wij hebben hierboven reeds duidelijk gemaakt dat wij ervan uitgaan dat ms. B een eerdere fase van de kroniek van Benninge vertegenwoordigt, namelijk van vóór 1517, en derhalve niet in de tekst of de annotatie dient te worden opgenomen. De proloog is als bijlage opgenomen vanwege de andere voorgeschiedenis van de Friezen. Bijlage II biedt de herhalingen uit Deel II-A, naar ms. A. Bijlage III is het zogenaamde ‘korte einde’ uit ms. V. Het korte einde (Deel III-Ykort) is geen werk van Benninge en is vermoedelijk omstreeks 1540 ontstaan. Aangezien enerzijds ms. V de basis biedt van onze grondtekst en anderzijds de tekst van het korte einde, die ook door Emmius gekend werd, een belangrijke rol speelt in de reconstructie van de afstamming van de handschriften, hebben wij gemeend de tekst toch als bijlage te moeten opnemen.

In het Glossarium wordt een poging gedaan onbekende woorden te verklaren die niet in het Middelnederlands Woordenboek, het Middelnederlands Handwoordenboek, Kiliaen en het Woordenboek der Nederlandse Taal voorkomen. Het Noordoost-Nederlandse taalgebruik van Benninge wordt ook weerspiegeld in de lemmata van het glossarium. Zie ter plaatse de handleiding voor het gebruik.

In de Index Nominum worden alle personen, plaatsen en landstreken summier geïdentificeerd. Hiervoor is gekozen om het notenapparaat zo beperkt mogelijk te houden. In het lemma worden genormaliseerde namen gehanteerd. Alle spellingsvarianten van de namen in de kroniek zijn opgenomen met verwijzing naar de genormaliseerde naam. Zie verder ter plaatse de handleiding voor het gebruik.

248 Zie Inleiding 2 bij n. 18 en 24 aldaar.

249 Miedema, *Rompilgerführer* en Bernhard von Breytenbach, *Bevaerden* Zie Inleiding 2, resp. p. XLI-XLIII en XLIV.

De bewerkers hebben afgezien van een Index Rerum. Een selectie van lemma's werkt vaak onbevredigend, omdat die altijd gebaseerd is op een subjectieve keuze, terwijl het objectief en compleet oogt. Daarnaast zijn wij van mening dat het belang van de kroniek van Benninge vooral ligt in de chronologie van de historische gebeurtenissen. Dit wordt onzes inziens voldoende toegankelijk gemaakt door het uitgebreide inhoudsoverzicht en de Index Nominum.

LIJST VAN HANDSCHRIFTEN

Handschriften gebruikt voor de teksteditie

V (1)

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. 72 D 21

Feith-Blok: niet bekend; door bewerkers het siglum V (Verdussen) gegeven. Papier: 2 schutbladen (f. I-II); 210 bladen (f. 1-210 = p. 1-410); 4 bladen (f. [212]-214; 2 schutbladen.

Watermerken: gekroonde dubbelkoppige adelaar met hartschild (kat. 1-12); gekroond wapenschild (kat. 12); gekroonde wassenaar (kat. 13-15); naam met fleuron (kat. 16); wapenschild met naam (kat. 16-17); kan (kat. 18-19); gekroond wapenschild met letter B (kat. 20); vis (kat. 21); narrenkop (schutblad).

Katernopbouw: dekblad; 2 schutbladen; 1-11\8 (f. 88); 12\8 – 2 na 6 (f. 94); 13-15\10 (f. 124); 16-20\16 (f. 204); 21\10 – 1 na 11 (f. 214); 2 schutbladen; dekblad.

Afmeting bladen: 360 x 210 mm (p. 1-178), 330-207 (p. 179-420).

Band: perkament, vermoedelijk 16de eeuw.

Handen: manus prima (p. 1-177); secunda (p. 179-238); tertia (p. 239-410).

Toevoegingen in latere handen, o.m. van Verdussen, Van Wijn, Van Breugel.

Datering: midden 16de eeuw (vóór 1566).

Inhoud: Benninge I (p. 1-23); II-A (p. 24-36); II-B (p. 37-61); III-A § 2 – III-S § 5j (p. 63-406); III-Ykort (p. 406-410).

Incipit: "Hier voermaels ende eer" (p. 1).

Explicit: "dat all tegen recht was" (p. 410).

Herkomst: afschrift voltooid te Groningen door Johannes Morenius februari 1566.

Bezitters: Johannes Baptista Verdussen (1698-1773). Op auctie Verdussen (catalogus Antwerpen 1776, p. 241 nr. 27) gekocht door Mr. H. van Wijn (1740-1831). Op auctie Van Wijn (catalogus Den Haag 1834, p. 6 nr. 33) gekocht door Van Breugel.

Literatuur: Benninge, *Kroniek*, XXXIII n. 2 en 171 n. c.

B (2)

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. 74 J 45 (olim: Z 130)

Feith-Blok: ms. B.

Papier dekblad; schutbladen; 2 bladen; 1-27 bladen; 2 bladen; schutblad; dekblad.

Watermerk: kan (kat. 1-6).
 Katernopbouw: dekblad; 3 bladen; 14 – 1 voor 1 (f. 3); 2-5\6 (f. 25); 04 -2 na 2 (f. 27); 3 bladen; dekblad.
 Afmeting bladen: 203 x 145 mm.
 Datering: 16de eeuw (eerste helft?).
 Inhoud: Benninge I-A – I-B (f. 11-61); II-A (f. 81-271).
 Incipit: “Hier voermaels ende eer” (f. 11).
 Explicit: “an dat stichte van Utrecht vorschreven” (f. 271).
 Bezitter: Petrus Bondam.
 Literatuur: Benninge, *Kroniek*, XXXV-XXXVI, XL-XLI
 Editie: Benninge, *Kroniek*: varianten ms. B ten opzichte van ms. A in Benninge I en II-A.

A (3)

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. Kon. Akademie CXI

Feith-Blok: ms. A.

Papier: dekblad; 2 schutbladen; 1-512 bladen; 24 bladen; 2 schutbladen; dekblad.

Afmetingen boekblok: 190/195 x 135-137 mm.

Watermerken: P met fleuron (kat. 1-6, 25, 36-38, 47-53, 55-61); kan (kat. 5, 12-14, 20-24, 26-31, 33-34, 64); hand met fleuron (kat. 7-11, 15-17); gekroond wapenschild met Franse lelies en kroon en aanhangend letter I (kat. 18-20); gekroond wapenschild met Franse lelies (kat. 32); wapenschild met Franse lelies en kroon (kat. 35); gekroond wapenschild met Franse lelies en aanhangend letter T (kat. 39-46, 54); P met fleuron (kat. 62-63); gekroond wapenschild gedeeld met Franse lelies en kruis (kat. 64); narrenkop (kat. 65-67 en schutbladen voor en achter).

Katernopbouw: 1 dekblad, drie schutbladen; 1-5\8 (f. 40); 04 (f. 44); 7-9\8 (f. 68) 10\8-1 na 6 (f. 75); 11-5\8\8 (f. 469); 59\4 (f. 473); 60-67\8 (f. 536); 3 schutbladen, 1 dekblad. De katernen 1-55 (ff. 1-445) hebben een oorspronkelijke katernnummering (a-z, zeta, ksi, aa-zz, zetazeta, ksiksi, aaa-eee). De bladen 1-512 dragen een oude foliëring (16de eeuw?), met telfouten: de nummers 232, 322, 330-339 en 509 zijn overgeslagen, daarentegen is 353 dubbel geteld; daarnaast zijn de bladen 214*, 488* en 495* ongefolieerd gebleven.

Afmeting bladen: 201 x 140 mm.

Band: leer (17de eeuw?); stempels op voor- en achterplat.

Handen: manus prima (f. 11-44v); secunda (f. 451-691, 711-721, 731-751, 771-791, 841, 951-991, 1011-1131, 1141-1201, 1211-1221, 1231-1271, 1311-1381, 1391-1461, 1471-2671); tertia (f. 691-711, 721-731, 751-771, 801-831, 841-951, 1001-1011, 1141, 1211, 1221, 1271-1311, 1381-1391, 1461-1471); quarta (f. 2671-2701, 2721-2761); quinta (f. 2701-2711); sexta (f. 2771-4441); septima (hand van Benninge: f. 4441-5121 en aanvullingen op f. 171, 1491, 2671 en verbeteringen op f. 241, 251, 251, 321, 771, 811, 841, 851, 861). Talrijke toevoegingen door latere handen, onder meer van een 17de of 18de-eeuwse gebruiker/ bezitter (schutblad, f. 121, 261, 5031, 5041).

Datering: Eerste helft 16de eeuw (vóór 1528?).

Inhoud: Benninge I (f. 1r-17v); II-A (f. 17v-28r); II-B onvolledig (f. 28r-41r); herhalingen II-A (f. 41r-42r); II-C (f. 42r-52v); III-A – III-Ylang (f. 52v-512r).
 Incipit: “Hier voermaels ende er” (f. 1r).
 Explicit: “plycht ende ede doen.” (f. 512r).
 Herkomst: Vermoedelijk van Benninge zelf.
 Bezitters: In 1819 geschonken door N.C. Lambrechtsen van Ritthem (1752-1823) aan de Koninklijke Academie, vgl. Benninge, *Kroniek*, XXXIII n. 1.
 Literatuur: Benninge, *Kroniek*, XXXII-XXXIV. XLIV-XLVII.
 Editie: Benninge, *Kroniek* Deel I en II (f. 1r-52v); van Deel III alleen f. 444r-451v, f. 501r-512r.

D (4)

Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. 381 (olim: V q 3)

Feith-Blok: ms. D.

Papier: schutblad; 1-860 pagina's; schutblad; dekblad.

Watermerken: narrenkop (kat. 1-16, 26-28); gekroond wapenschild met beer (kat. 13-16); onduidelijk watermerk (kat. 17); narrenkop (kat. 18-22); krans (kat. 23-25); narrenkop (kat. 29-33); gekroond wapen van de Republiek (kat. 34-35); wapen van Amsterdam (kat. 36-37); narrenkop (kat. 38-41, 47-50); narrenkop (kat. 42-46, 51-52); gekroond wapen van de Republiek (kat. 53); monogram PV (kat. 53).

Katernopbouw: schutblad; 1\10 – 1 voor 1, – 1 na 7 (p. 13/14); 2-52\8 (p. 831/832); 53\14 (p. 859-860); schutblad; dekblad.

Afmeting bladen: 316 x 208 mm.

Band: perkament, zonder versiering; 330 x 210 mm.

Handen: manus prima (p. 1-528); secunda (p. 529-592); tertia (593-827).

Datering: 17de eeuw.

Inhoud: Benninge I (p. 1-29); II-A (p. 31-51); II-B (p. 51-80); herhalingen II-A (p. 80-82) II-C (p. 82-101); III-A – III-S § 5j; III-Ykort (p. 102-773); II-B (p. 774-827).

Incipit: “Hier voermaels ende eer” (p. 1).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (p. 827).

Herkomst: onbekend.

Bezitters: In 1693 in bezit van Clemens Hermius, student te Groningen (schutblad). In 1783 door de Universiteitsbibliotheek aangekocht op de auctie H.A. Werumeus. Volgens Feith-Blok gebruikt voor de editie van Brouërius van Nidek.

Literatuur: Benninge, *Kroniek*, XXXVII-XXXVIII.

Z (5)

Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. add. 199

Feith-Blok: niet bekend; door bewerkers siglum Z gegeven.

Papier: dekblad; 2 schutbladen; 11-512 pagina's; 2 schutbladen; dekblad.

Watermerk: gekroond wapen van Amsterdam met contramerck PB, vgl. Churchill, *Watermarks* II, nr. 1651 (kat. 1-26).

Katernopbouw: dekblad; 2 schutbladen; 1-3\10 (p. 11-70); 4\8 (p. 86); 5-8\10 (p. 166); 9\8 (p. 182); 10-11\10 (p. 222); 12\8 (p. 238); 13-14\10 (p. 278); 15

\\8 (p. 294); 16-22\\10 (p. 434); 23\\10 – I na I (p. 452); 24-26\\10 (p. 512); 2
 schutblad; dekblad.

Afmeting bladen: 311 x 203 mm.

Band: bruin leer met goudstempel VRIESCHE CHRONIJK MSS met kar-
 tonnen platten; 320 x 205 mm.

Handen: manus prima (p. 11-141); secunda (p. 142-171); tertia (p. 171-398);
 quarta (p. 398-512).

Datering: 17de eeuw.

Inhoud: Benninge I-C § 1 in fine – I-D (p. 11-29); II-A (p. 31-51); II-B (p.
 51-80); herhaling II-A (p. 80-82); II-C (p. 82-101); III-A – III-S § 5j; III-Ykort
 (p. 102-505); II-B – § 3b (p. 506-512). NB vanaf p. 488 is er door schade aan het
 ms. sprake van tekstverlies.

Incipit: “opten selven dach Wachisse ende Hachnisse” (p. 11).

Explicit: “na olden Vrieschen landt recht” (p. 512).

Herkomst: onbekend.

Bezitters: op p. 176 is een rijstpapieren enveloppe met Japanse karakters inge-
 plakt; aangekocht door de Universiteitsbibliotheek op de auctie Van Gendt,
 Amsterdam 24 april 1979, catalogus nr. 1594.

C (6)

**København (Denemarken), Kongelige Bibliotek, ms. Thottske Samling, 594
 in-fol.**

Feith-Blok: ms. C.

Papier: dekblad; 2 schutbladen; 1-237 bladen; 2 schutbladen; dekblad.

Watermerken: narrenkop met fleuron, vgl. Briquet 15748 (kat. 1-22); mono-
 gram AR (schutbladen voor en achter); leeuw (schutbladen achter).

Katernopbouw: dekblad; schutblad; 130 + 1 (titelblad) voor 1 (f. 30); 2-17\\10
 (f. 190); 188 (f. 198); 19-22\\10 (f. 237); 2 schutblad; dekblad.

Afmeting bladen: 316 x 198 mm.

Band: kalfsleder, ongestempeld.

Handen: manus prima (f. 11-30r); secunda (f. 311-237r). Marginalia: in f. 11-
 30v secunda en twee handen met Latijnse aanvullingen; vanaf f. 311 Neder-
 landse aanvullingen in een andere hand.

Datering: 17de eeuw.

Inhoud: Benninge I (f. 1 1-9v); II-A (f. 101-16v); II-B (f. 16v-23v); herhalingen
 II-A (f. 23v-24r) II-C (f. 24r-30r); III-A – III-S § 5j; III-Ykort (f. 311-225v); II-
 B (f. 226r-237r).

Incipit: “Hier voormaels ende eer” (f. 11).

Explicit: “in goede vrede en regimente” (f. 237r).

Herkomst: onbekend.

Bezitters: Graaf Otto Thott in Denemarken (1703-1785).

Literatuur: *Catalogus Tottianae*; Benninge, *Kroniek*, XL.

Editie: Benninge, *Kroniek*: varianten ms. C ten opzichte van ms. A in Benninge I
 en II-ABC.

Overige handschriften

7

Emden (Bondsrepubliek Duitsland), Johannes a Lascobibliothek ms. 102 (olim: Vaterländische Gesellschaft Kunst, Hs. 139a)

Feith-Blok; –

Papier; schutblad; 4 bladen; 1-48 pagina's; 55-128 pagina's.

Datering: Vóór 1745.

Inhoud: Benninge I (p. 3-47); II-A (p. 55-79); II-B (p. 80-107); herhalingen II-A (p. 108-110); II-C (p. 110-128).

Incipit: "Hier voormaels ende eer" (p. 2).

Explicit: "hartoch Carelsdochter van Boergondien" (p. 128).

Toevoeging: 'Gründliche Beschreibung der Herr R.R. v. W. von den Sieben Frieslanden' (f. [1r]-[4r]).

Literatuur: *Catalog Gesellschaft Emden*, 217; Blok, *Verslag*, 5.

Bezitter: H.H. von Wicht.

8

Emden (Bondsrepubliek Duitsland), Johannes a Lascobibliothek ms. 104 (olim: Vaterländische Gesellschaft Kunst, Hs. 139b)

Feith-Blok; –

Papier; schutblad; 3 bladen; 1-120 pagina's; schutblad.

Datering: Vóór 1745.

Inhoud: Benninge I (p. 1-47); II-A (p. 48-70); II-B (p. 71-98); herhalingen II-A (p. 98-100); II-C (p. 100-114).

Incipit: "Hier voormaels ende eer" (p. 1).

Explicit: "hartoch Carelsdochter van Boergondien" (p. 114).

Toevoeging: 'Gründliche Beschreibung der Herr R.R. v. W. von den Sieben Frieslanden' (p. 115-120).

Literatuur: *Catalog Gesellschaft Emden*, 217; Blok, *Verslag*, 5.

Bezitter: H.H. von Wicht.

9

Giessen (Bondsrepubliek Duitsland), Universitätsbibliothek, ms. 579

Feith-Blok: -

Papier; schutblad; 11 bladen (A1-B3); 2 bladen; 1-283 bladen; 4 bladen (O01-O04); 2 bladen; schutblad.

Datering: 1703 (f. B3v).

Inhoud: Benninge II-A (f. A1r-B3v); III-A – III-Ykort (f. 1r-268r); II-B (f. 268-O01r).

Incipit: "In allen saken die tijdelijk" (f. A1r).

Explicit: "in goede vrede ende regiment" (f. O01r).

Toevoegingen: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. O01r-O04v); genealogische aantekening met verwantschap van de families Wyffringe, Gruijs, Canter en Sighers met Sicke Benninge (schutblad voor).

Literatuur: Valentino Adrian, *Catalog*, 177-178.

10

Groningen, RHC Groninger Archieven, RF hs. in-fol 1a. (olim GA)

Feith-Blok: ms. H.

Papier: schutblad; 3 bladen; 1-293 bladen; 1 blad; schutblad.

Datering: 1703 (f. 12r).

Inhoud: Benninge II-A (f. 1r-12r); III-A – III-Ykort (f. 14r-274v); II-B (f. 274v-289v).

Incipit: “In allen saken die tijdelijk” (f. 1r).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (f. 289v).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. 290r-293r).

Bezitter: In 1832 op de auctie Arntzenius aangekocht voor het oud-archief Groningen.

Literatuur: Benninge, *Kroniek*, XLII.

11

Groningen, RHC Groninger Archieven, RF hs. in-fol 1b. (olim RAG)

Feith-Blok: ms. I.

Papier: schutblad; 3 bladen; 1-236 bladen; 7 bladen; schutblad.

Datering: 1707 (f. 12v).

Inhoud: Benninge II-A (f. 1r-12r); III-A – III-Ykort (f. 13r-220r); II-B (f. 220r-232v).

Incipit: “In allen saken die tijdelijks” (f. 1r).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (f. 232v).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. 233r-236v).

Literatuur: Benninge, *Kroniek*, XLII.

12

Groningen, RHC Groninger Archieven, RF hs. in-fol. 561a (olim: RAG; Collectie Koning Ic)

Feith-Blok: ms. R.

Papier: 1 schutblad; 1-685 pagina's; 16 bladen ([I]-[XVI]); 1 schutblad.

Datering: 17de eeuw.

Inhoud: Benninge I (p. 1-27); II-A (p. 28-49); II-B (p. 50-73); herhalingen II-A (p. 73-75); II-C (p. 76-99); III-A – III-Ykort (p. 109-655); II-B (p. 657-685).

Incipit: “Hier voormaels ende eer” (p. 1).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (p. 685).

Toevoegingen: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. [II]r-[III]v); “Register der voornaamste dingen en geschiedenissen in desen chronijcke begrepen” (f. [VII]r-[XIII]r); “Het leven van Siccó Benninga meest al uit zijn eygen schriften” (f. [XIV]r-[XIV]v); “Ubbonis Emmii judicium de hac historia” (f. [XV]r).

Bezitters: R.K. Driessen (f. [XVI]r); Mr. J.S.G. Koning, notaris te Wedde; sinds 1888 in Rijksarchief Groningen.

Literatuur: Benninge, *Kroniek*, XL n.1.

13**Groningen, RHC Groninger Archieven, hs. in-fol. 561b (olim RAG; Collectie Provincie Groningen)**

Feith-Blok: ms. S.

Papier: schutblad; 3 bladen; 1-608 pagina's; 5 bladen; schutblad.

Datering: 17de eeuw.

Inhoud: Benninge I (p. 1-31); II-A (p. 32-53); II-B (p. 53-74); herhalingen II-A (p. 75-76); II-C (p. 77-94); III-A – III-Ykort (p. 95-580); II-B (p. 605-608).

Incipit: "Hijr voormaels ende eer" (p. 1).

Explicit: "in goede vrede ende regimente" (p. 604).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (p. 605-608).

Bezitters: geen eigendomskenmerken; vgl. inventaris in 1910 uit de boekerij van het Provinciehuis overgebracht, misschien vroeger eigendom van Staten van Stad en Lande.

14**Groningen, RHC Groninger Archieven, Archief Familie Trip, inv. nr. 335**

Feith-Blok: -

Papier: 2 schutbladen; 11 bladen (f. a1 t/m b3); 279 bladen (f. 1-279); 6 bladen; 2 schutbladen.

Datering: 1706 (f. b3).

Inhoud: Benninge II-A (p. a1-b3); III-A – III-Ykort (f. 1r-265v); II-B (f. 265v-279v).

Incipit: "In allen saken die tijddijk" (f. a1).

Explicit: "in goede vrede en regimente" (f. 279v).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. 208r-283r).

Bezitters: familie Trip.

15**Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. 380**

Feith-Blok: ms. K.

Papier: schutblad; I-XXX bladen; 1-299 bladen; 2 bladen; schutblad.

Datering: 17de eeuw (na 1627).

Inhoud: Benninge I (f. 1r-VIv); II-A (f. XVIIr-XXVIIv); III-A – III-Ykort (f. 1r-253r); II-B (f. 254r-271v).

Incipit: "Hijr voormaels ende eer" (f. 1r).

Explicit: "in goede vrede ende regimente" (f. 271v).

Toevoegingen: Privilegium Frisonum (f. XXVIIIr-XXXr); lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1627 (f. 272r-289r).

Bezitters: Reeds in 1841 in bezit van de Universiteitsbibliotheek.

Literatuur: Brugmans, *Catalogus*, 215-216; Benninge, *Kroniek*, XLII.**16****Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. 382 (olim: V q 4)**

Feith-Blok: ms. E.

Papier: schutblad; I-XX bladen; 1-293 bladen.

Datering: 17de eeuw; vóór 1667 (f. 1r).

Inhoud: Benninge II-A (f. VIIr-XVIIv); III-A – III-Ykort (f. 1r-253r); II-B (f. 254r-271v).

Incipit: “In allen saken die tijdljik” (f. VIIr).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (f. 271v).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. 272r-274r).

Bezitters: Jetta Lucia Meckama, vrouwe op Snelgersma te Appingedam (voorplat van band met ingestempeld wapen van Appingedam). Vermaakt aan professor Johannes Mensinga (+ 1681); na zijn dood opgenomen in de Academiebibliotheek (f. Ir). Volgens Feith-Blok gebruikt voor de editie van Brouërius van Nidek.

Literatuur: Brugmans, *Catalogus*, 217-218; Benninge, ‘Chronickel’, nootwendigh voorberecht (ongepagineerd); Benninge, *Kroniek*, XXXVIII-XXXIX.

17

Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. 383

Feith-Blok: ms. O.

Papier: schutblad; 1 blad; I-XVI bladen; 1-276 bladen.

Datering: 17de eeuw.

Inhoud: Benninge II-A (f. Ir-XIv); III-A – III-Ykort (f. 1r-253r); II-B (354r-271v).

Incipit: “In allen saken die tijdlick” (f. Ir).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (f. 271v).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. 274r-276r).

Bezitters: De Mepsche (ingestempeld wapen op voorplat van de band). In 1826 op auctie Musschenbroek (catalog. nr. 466) gekocht door sir Thomas Philipps van Middlehill, te Cheltenham (+ 1872). In 1888 door het Rijk aangekocht (catalogus Phillipps nr. 3303). In 1889 door toedoen van Mr. J.A. Grothe te Utrecht geplaatst in de Universiteitsbibliotheek Groningen.

Literatuur: Brugmans, *Catalogus*, 218; Benninge, *Kroniek*, XLIII.

18

Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. 384

Feith-Blok: ms. L.

Papier: schutblad; I-XI bladen; 1-283 bladen.

Datering: 1710 (f. XIr).

Inhoud: Benninge II-A (f. Ir-Xv); III-A – III-Ykort (f. 1r-264v); II-B (f. 264v-279v).

Incipit: “in allen saken die tijdljik” (f. Ir).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (f. 279v).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. 280r-283v).

Bezitters: in 1836 door de universiteitsbibliotheek aangekocht op de auctie Van Eerde (cat. nr. 6791).

Literatuur: Brugmans, *Catalogus*, 218; Benninge, *Kroniek*, XLII.

19

Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. BB 41

Feith-Blok: ms. Q.

Papier: schutblad; 5 bladen; 1-609 pagina's; 1 pagina; 6 bladen; schutblad.

Datering: 1704 (p. 3 en 580), afgeschreven door monogrammist L.B.S.

Inhoud: Benninge I (p. 1-29); II-A (p. 30-51); II-B (p. 51-72), herhalingen uit II-A (p. 72-74); II-C (p. 75-92); III-A – III-Ykort (p. 93-580); II-B (p. 581-604).

Incipit: "Hier voermaels ende eer" (p. 1).

Explicit: "in goede vrede ende regimente" (p. 604).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (p. 605-608).

Bezitters: Mr. M. Backer.

Literatuur: Brugmans, *Catalogus*, 281-282; Benninge, *Kroniek*, XXXIX.

20

Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. BB 42

Feith-Blok: ms. N.

Papier: schutblad; I-XIII bladen; 1-209 bladen, 2 bladen; schutblad.

Datering: 1703 (f. XIV).

Inhoud: Benninge II-A (f. 1r-XIV); III-A – III-Ykort (f. 1r-183r); II-B (f. 183r-209r).

Incipit: "In allen saken die tijddlijk" (f. 1r).

Explicit: "in goede vrede ende regimente" (f. 209r).

Bezitters: Mr. M. Backer.

Literatuur: Brugmans, *Catalogus*, 282; Benninge, *Kroniek*, XLIII.

21

Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. PE 89 (olim Societas Pro Excolendo Jure Patrio ms. 2)

Feith-Blok: ms. M.

Papier: schutblad; 1 blad; I-XXII bladen; 1-551 bladen; schutblad.

Datering: 18de eeuw.

Inhoud: Benninge II-A (f. 1r-XVIr); III-A – III-Ykort (f. 1r-516r); II-B (f. 517r-546v).

Incipit: "In allen saaken die tydtlick" (f. 1r).

Explicit: "in goede vrede ende regimente" (f. 546v).

Toevoegingen: Privilegium Frisonum (f. XVIIIr-XXIIr); Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. 547r-551v).

Bezitters: In 1827 aangekocht door het Genootschap Pro Excolendo Jure Patrio op de auctie Wiarda (cat. nr. 1273).

Literatuur: Brugmans, *Catalogus*, 354; Benninge, *Kroniek*, XLII. Brugmans, *Catalogus Genootschap*, 70.

22**Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. PE 90 (olim Societas Pro Excolendo Iure Patrio ms. 4)**

Feith-Blok: ms. P.

Papier: schutblad; 1-342 bladen; schutblad.

Datering: eind 17de eeuw.

Inhoud: Benninge II-A tot § 10 in medio (f. 1r-2r); III-A – III-Ykort (f. 11r-263r); II-B (f. 264r-281v).

Incipit: “In allen saaken die tijdelijk” (f. 1r).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (f. 281v).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. 285r-286v).

Bezitters: In 1868 aangekocht door het Genootschap Pro Excolendo Jure Patrio op de auctie Baart de la Faille (cat. nr. 5521).

Literatuur: Brugmans, *Catalogus*, 354-355; Brugmans, *Catalogus Genootschap*, 70-71.**23****Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. add. 184**

Feith-Blok: -

Papier; schutblad; I-XVI bladen; 1 bl, 1-291 bladen; schutblad.

Datering: 1703 (f. XVIv).

Inhoud: Benninge II-A (f. 1r-XVIv); III-A – III-Ykort (f. 1r-268r); II-B (f. 268r-284r).

Incipit: “In allen saken die tijdelijk” (f. 1r).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (f. 284v).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. 284v-287v).

Bezitters: Dr. H.T. Habbema van Nieuwveen en Uiterbuurt (schutblad); Nanninga van Osingastate te Dronrijp (schutblad). In 1972 aangekocht door de Universiteitsbibliotheek Groningen bij Bouma's Boekhuis te Groningen.

24**Groningen Universiteitsbibliotheek, ms. add. 198**

Feith-Blok: -

Papier: schutblad; 1 blad; 1-271 bladen; 5 bladen ([I]-[V]); 1-11 bladen; 3 bladen; schutblad.

Datering: 17de eeuw.

Inhoud: Benninge III-A – III-Ykort (f. 1r-253r); II-B (f. 254r-271v); II-A (f. 1r-11v).

Incipit: “In nomine domini amen” (f. 1r).

Explicit: “als des stichtesluiden” (f. 11v).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (aansluitend op II-B: f. [I]r-[III]r); Privilegium Frisonum (aansluitend op Lijst van stadsregeringen: f. [IV]r-[V]v).

Bezitters: L. Bartstra; Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam. Aangekocht door de Universiteitsbibliotheek op de veiling Beyers te Utrecht 4-5 november 1975 (cat. nr. 1642).

25

Leeuwarden, Tresoar (PBF), 333 Hs

Feith-Blok; -

Papier: schutblad; 2 bladen; 1-14 bladen; 1-276 bladen; 51 bladen (f. [277]-[327]); 34 bladen; schutblad.

Datering: 17de eeuw.

Inhoud: Benninge II-A (f. 1r-11v); III-A – III-Ykort (f. 1r-253r); II-B (f. 254r-271v).

Incipit: “In allen saken die tijdlijck” (f. 1r).

Explicit: “in goeden vrede ende regimente” (f. 271v).

Toevoegingen: Privilegium Frisonum (aansluitend op II-A f. 12r-14r); Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1696 (f. 272r-[327]).

Literatuur: Verwijs-Colmjon, *Catalogus Friesland* V, 1815; Benninge, *Kroniek*, XLIII.

Bezitter: Mr. J.W. Keiser (auctie Groningen 11-12 maart 1861, nr. 136).

26

Leeuwarden, Tresoar (PBF), 334 Hs

Feith-Blok; -

Papier: schutblad; 1 blad; 1-54 bladen; 193 bladen (f. [1]-[193]); schutblad.

Datering: 17de eeuw.

Inhoud: Benninge I (f. 1r-14r); II-A (f. 14v-24v); II-B (f. 25r-37r); herhalingen II-A (f. 37r-38r); II-C (f. 38v-52r) III-A – III-Ykort (f. 52r-[175v]); II-B (f. [176r]-[190r]).

Incipit: “Hier voormaals ende eer” (f. 1r).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (f. [190r]).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. [191r]-[192v]).

Literatuur: Verwijs-Colmjon, *Catalogus Friesland* V, 1815; Benninge, *Kroniek*, XL, n 1.

Bezitter: Mr. D. Fockema (auctie Leeuwarden 17-21 december 1855, 4 nr. 87); sinds 1855 in Provinciale Bibliotheek Friesland.

27

Leeuwarden, Tresoar (PBF), 335 Hs

Feith-Blok; -

Papier: schutblad; 4 bladen; 1-106 pagina's; 1-553 pagina's; 5 bladen; schutblad.

Datering: 17de eeuw.

Inhoud: Benninge I (p. 1-31); II-A (p. 33-53); II-B (p. 53-81); herhalingen II-A (p. 82-84); II-C (f. p. 84-105); III-A – III-Ykort (p. 1-521); II-B (p. 522-549).

Incipit: “Hijr voormaals ende eer” (p. 1).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (p. 549).

Toevoegingen: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (p. 550-553).

Bezitter: Mr. J.W. Keiser (auctie 11-12 maart 1861 Groningen, catalogus p. 10 nr. 137).

Literatuur: Verwijs-Colmjon, *Catalogus Friesland* V, 1815; Benninge, *Kroniek*, XL n. 1.

28

Leeuwarden, Tresoar (PBF), 336 Hs

Feith-Blok; -

Papier: 1-535 pagina's; 46 bladen; schutblad.

Datering: eind 17de eeuw.

Inhoud: Benninge I (p. 1-24); II-A (p. 25-36); II-B (p. 37-49); herhalingen II-A (p. 49-50); II-C (p. 50-61); III-A – III-Ykort (p. 62-525); gedeelte uit II-B § 6a “Item so sullen alle prelaten ... die wij gehult ende gesworen hebben” (p. 527-530).

Incipit: “Hier voormaels ende eer” (p. 1).

Explicit: “gehult ende gesworen hebben” (p. 530).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (p. 531-535).

Bezitter: Varianten door J. van Leeuwen bij de kroniek van Lemego naar een ouder handschrift van het Friesch Genootschap.

Literatuur: Benninge, *Kroniek*, XL n.1; Verwijs-Colmjon, *Catalogus Friesland* V, 1815.

29

Leeuwarden, Tresoar (PBF), 337 Hs

Feith-Blok; -

Papier; schutblad; 1 blad; 1-152 bladen; 3 bladen; schutblad.

Datering: 18de eeuw.

Inhoud: Benninge I (p. 1-38); II-A (p. 38-69); II-B (p. 69-117); herhalingen II-A (p. 117-120); II-C (p. 121-151) III-A § 1 gedeeltelijk (p. 152).

Incipit: “Hier voormaels ende eer” (p. 1).

Explicit: “bij verhengnisse Godes ende mijnen” (p. 152).

Bezitter: Mr. J.W. Keiser (auctie 11-12 maart 1861 Groningen, catalogus p. 10 nr. 136).

Literatuur: Verwijs-Colmjon, *Catalogus Friesland*, 1815.

30

Leeuwarden, Tresoar (PBF), hs. 296

Feith-Blok; -

Papier: 3 schutbladen; 11 bladen (f. a1 t/m b3); 221 bladen (f. 1-221); 3 bladen; 3 schutbladen.

Datering: 1707 (f. b3).

Inhoud: Benninge II-A (p. a1-b3); III-A – III-Ykort (f. 1r-209v); II-B (f. 209v-221v).

Incipit: “In allen saken die tijdluk” (f. a1).

Explicit: “in goede vrede en regimente” (f. 221v).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. [222r]-[225r]).

Bezitter: P.H. Meekhoff Doornbosch.

31

Leeuwarden, Tresoar (PBF), Hs. 1385 Fries Genootschap (olim Fries Genootschap II a 11)

Feith-Blok; -

Papier: schutblad; 1 blad; 1-101 pagina's; 1 blad; 1-552 pagina's; 5 bladen; schutblad.

Datering: ca. 1670.

Inhoud: Benninge I (p. 1-31); II-A (p. 31-33); II-B p. 51-78); herhalingen II-A (p. 78-80); II-C (p. 80-101); III-A – III-Ykort (p. 1-522); II-B (p. 523-548).

Incipit: "Hier voormaels ende eer" (p. 1).

Explicit: "in goede vrede ende regimente" (p. 548).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (p. 549-552).

Bezitter: in maart 1886 door W. de Sitter geschonken aan het Fries Genootschap (schenkingsbrief op schutblad); sinds 1972 in depot Provinciale Bibliotheek Friesland.

Literatuur: Fockema Andreae, *Handschriftenverzameling*, 20.

32

Leeuwarden, Tresoar (PBF), Hs. 1386 Fries Genootschap (olim: Fries Genootschap II a 10)

Feith-Blok; -

Papier: 1 schutblad; 2 bladen; 1-732 pagina's; 2 bladen; schutblad.

Datering: eind 17de eeuw.

Inhoud: Benninge I (p. 1-30); II-A (p. 31-54); II-B (p. 55-82); herhalingen II-A (p. 82-85); II-C (p. 85-114); III-A – III-Ykort (p. 117-689); II-B (p. 690-727).

Incipit: "Hier voormaels ende eer" (p. 1).

Explicit: "in goede vrede ende regimente" (p. 727).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (p. 729-732).

Bezitters: tot 1861 Mr. J.W. Keiser; na 1887 Fries Genootschap, sinds 1972 in depot Provinciale Bibliotheek Friesland. Varianten door J. van Leeuwen bij de kroniek van Lemego naar een ander handschrift van het Friesch Genootschap.

Literatuur: Fockema Andreae, *Handschriftenverzameling*, 20.

33

Leeuwarden, Tresoar (PBF), Hs. 1396 Fries Genootschap

Feith-Blok; -

Papier: schutblad; 2 bladen; 1-105 pagina's; 1 pagina; 1-553 pagina's; 3 bladen; schutblad.

Datering: ca. 1700.

Inhoud: Benninge I (p. 1-29); II-A (p. 30-53); II-B (p. 53-81); herhalingen II-A (p. 82-84); II-C (p. 84-105); III-A – III-Ykort (p. 1-523); II-B (p. 524-549).

Incipit: "Hijr voormaels ende eer" (p. 1).

Explicit: "in goede vrede ende regimente" (p. 549).

Toevoeging: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (p. 550-553).

Opmerkingen: bezitters voorheen: Mr. A.J. Andreae; Fries Genootschap, sinds 1972 in depot Provinciale Bibliotheek Friesland.

Literatuur: Fockema Andreae, *Handschriftenverzameling*, 13 en 20.

34

Leeuwarden, Tresoar (PBF), Hs. 1397 Fries Genootschap

Feith-Blok; -

Papier: schutblad; 3 bladen; 14 bladen (f. [I]-[XIV]) 1-272 bladen; 3 bladen; schutblad.

Datering: ca. 1690.

Inhoud: Benninge II-A (f. [Ir]-[XIv]); III-A – III-Ykort (f. 1r-253r); II-B (f. 254r-271v).

Incipit: “In allen saken die tijdljik” (f. 1r).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (f. 271v).

Toevoegingen: Privilegium Frisonum (f. [XIIr]-[XIVr]); Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. 272r-274r).

Bezitters: J.E.H. Hooft van Iddekinge; Mr. A.J. Andreae; Fries Genootschap, sinds 1972 in depot Provinciale Bibliotheek Friesland.

Literatuur: Fockema Andreae, *Handschriftenverzameling*, 13 en 20.

35

Nieuw Dordrecht, J.J. Brands

Feith-Blok; -

Papier: schutblad; 2 bladen; 11 bladen (f. [I]-[XI] = A1-B3); 1-279 bladen; 4 bladen (f. [280]-[283]); 4 bladen; schutblad.

Datering: 1707 (f. [XIr] = B3r).

Inhoud: Benninge II-A (f. [Ir]-[Xv]); III-A – III-Ykort (f. 1r-264v); II-B (f. 264v-279v).

Incipit: “In allen saken die tijdljik” (f. [Ir]).

Explicit: “in goede vrede ende regimente” (f. 279v).

Toevoegingen: Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1597 (f. [280r]-[283r]).

Bezitter: tot 1789 H. Wolthers (auctie Groningen 28 april 1789, 107, mss. in fol nr. 4). Tot 1816 mogelijk in bezit van H. de Sandra Veldman, zoals blijkt uit de handgeschreven catalogus van de Fraeylemaborg uit 1816, rubriek mss. in folio nr. 13. Tot 1971 Fraeylemaborg (auctie Beyers te Utrecht 6-7 oktober 1971, nr. 1880).

36

Oldenburg (Bondsrepubliek Duitsland), Landesbibliothek, ms. Cim I 115 20

Feith-Blok; -

Papier: schutblad; 1-326 bladen; 2 bladen; schutblad.

Datering: eerste kwart 18de eeuw

Inhoud: Benninge I (f. 2r-24v); II-A (f. 25v-35v); II-B (f. 35v-48r); herhaling uit II-A (f. 48r-49v); II-C (f. 49r-60r); III-A – III-Ykort (f. 61r-312v); II-B (f. 312v-325r).

Incipit: “Hier voermaels ende eer” (f. 2r).

Explicit: “in goede vrede en regiment” (f. 325r)

Toevoeging: afsluitingsformule (f. 325r): "Jehova Elohim, Patri, Filio et Spiritui Sancto, soli illi aeterno veroque Deo sit laus, honor et gratiarum actio in secula seculorum Amen".

Bezitters: In 1813 in bezit van Dr. D.V. Heinemeijer (f. 2r). Vóór 1846 in de Oldenburgse bibliotheek gekomen.

Literatuur: Blok, *Verslag*, 14.

37

Weener (Bondsrepubliek Duitsland), Heimatmuseum, Bibliothek, Ms. 69 (olim Itzen-Bibliothek Abt. II Nr. 3)

Feith-Blok; -

Papier: schutblad; 2 bladen (f. [I]-[2]); 1-40 pagina's; 1-72 pagina's; 1-274 bladen; 57 bladen (f. [275]-[331]); schutblad.

Datering: eind 17de eeuw; voltooid in of na 1711 (f. [331r]).

Inhoud: Benninge I (p. 1-38); II-A (p. 1-22); II-B (p. 23-44); herhalingen II-A (p. 44-46); II-C (p. 46-63); III-A – III-Ykort (f. 1r-253r); II-B (f. 254r-271v).

Incipit: "Hier voormaels ende eer" (f. 272r-[331r]).

Explicit: "in goede vrede ende regimente" (f. 271v).

Toevoegingen: Het leven van Sicco Benninga meestal uijt zijn eijgen schriften (f. [1v]-[2v]); Privilegium Frisonum aansluitend op II-C (p. 67-71); Lijst van stadsregeringen Groningen 1594-1711 (f. 272r-[331r]).

SIGLEN EN AFKORTINGEN

Siglen gehanteerd in de editie van de kroniek

Handschriften

- A 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. Koninklijke Akademie CXI
- B 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. 74 I 45
- C Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, ms. Thottske Samling 594 in-fol
- D Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. 381
- V 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. 72 D 21
- Vo 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. 72 D 21 eerste hand
- Vc 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. 72 D 21 corrector
- Z Groningen, Universiteitsbibliotheek, ms. add. 199

Edities

- B Benninge, Sicke, 'Chronickel der Vriescher Landen en der stadt Groningen'. M. Brouërius van Nidek ed. *Analecta medii aevi; ofte oude en nooit voorheen gedrukte Nederlandsche geschiedenisboeken* I (Amsterdam en Middelburg 1725) 1-432.
- Br Bernhard von Breydenbach, *Bevaerden tot dat Heilighe graffi* (Mainz 1488).
- F Benninge, Sicke, *De kroniek van Sicke Benninge. 1e en 2e deel (kroniek van Van Lemego)*. J.A. Feith en P.J. Blok ed. Werken Historisch Genootschap Nieuwe Serie 48 (Utrecht 1887).
- P Miedema, N.R., *Die "Mirabilia Romae"; Untersuchungen zu ihrer Übertieferung mit Edition der deutschen und niederländischen Texte*. Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 108 (Tübingen 1996).

Afkortingen gehanteerd in de annotatie

- GA Gemeentearchief
- GAG Gemeentearchief Groningen, nu: RHC Groninger Archieven, Groningen
- GeA Gelders Archief, Arnhem
- GrA RHC Groninger Archieven
- GVA *Groninger Volksalmanak*
- HA Gelders Archief, Hertogelijk Archief
- KB Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage

- MSFG Tresoar, Leeuwarden, Collectie microfiches van stukken betreffende het bestuur van de Saksische hertogen over Friesland (1488) 1498-1515 (1520) en hun bemoeienis met Groningen
- NStA Niedersächsisch Staatsarchiv, Aurich (BRD)
- OA RHC Groninger Archieven, Staten van de Ommelanden (Ommelander Archieven)
- OGD *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*
- OUB *Ostfriesisches Urkundenbuch*
- RAG Rijksarchief in Groningen, nu: RHC Groninger Archieven, Groningen
- RF RHC Groninger Archieven, Register Feith
- RvR RHC Groninger Archieven, Stadsarchief Groningen, Secretarie (Rood voor de Reductie)
- SHStA Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden (BRD)
- Tresoar Tresoar, Fries Historisch en Letterkundig Centrum, Leeuwarden
- UA Utrechts Archief, Utrecht
- UB Universiteitsbibliotheek (Groningen, Leiden)

Dat prologus d'heremieten van desen
boeke der heremieten der vrescher land en der
sone zeland

Ice voermachs en ei de ewige wijsheit dat
is rustne ons seluen myt werken en wor
den den wech der dogden en ewige salicheit
voer xgagen en gheleert heneet gehat so sijn inder tijt vele
natielike wijsen mannen end meesters geweest wijsheit en
kunsten liefghelende en beynuend datme filosofothen
noemde waswelcke nae onser talen soe vele te segge is
als myner oft liefghelers der kunsten Ende onder desen
ware enige die den luden in wijsheden leeden en leyden
welden stellend hore leringe in scriften to setten oec in
myge van orloge veyde en verdeert der firssten heren en
steden d'landen en luden to regere hebben oec summe in
anderen natuerliken kunsten als philosopha astronomia
in medicina inden rechten om hie tot to nemde leringe
en ver mect een regelike hem hie van te wachten en
waren en niet lichtliken sulcke to stellen dat hem sta
delinken mach wesen want parokels lastich en zwaer
niet to wesen in orloge veyde en verdeert dardyt boeke
misselike yfingeghemderit en geset hie mi to te kome
tot myne prepoest en voer nemt em te besaene d'herem
ien deser vrescher land en der Stadt Gronynge de
voer myner tijt gescheen is sijn en d'by myner tijt
gescheen sijn so ghy int vervolcht noch wal d'archiere
verneeme sullen Soe hebbe ick voer my genome myster

R 1

CCCC XLIIII

In die Gode wael kinde mynthen ffynsten
 de verrewaert dat de ffynste an nam sine
 Rik hys to fonden men dat vortoch lange
 is se quinnen

In pecten felling en Johad Nardis fult la
 " g'put lant vord gellen by d' hartoch en
 de gylde wolden em daer myn fomme toe
 ke aurdert Soe fande de hartoch te groning
 syn fiden mifer vint vord gult huse miff
 harnu foppert en den fcalast en quene
 des dages maer fult tomars vord myn d'wint
 anno xxxv En vord fied weder nae huse
 des vord dages nae licht myffe En g'vord
 alle dage opt fcaed huse to vord mynthe fcaer
 en bonne fien en g'fword g'ment en g'ed
 futen d' En daer wort vord vord ont d' huse
 vord vord g'vord vord gylde en g' d' vord
 kerde ouer de vord borg de fe g' d' d' hulle
 to lant vord dat arch fally g' daer vord vord
 g'fword en En alle de olde fcaer miffen
 vord vord offe f' d' harn vord d' miff daer
 op fcaer d' huse vord de hark g' fcaer en
 alle d' fcaer en huse vord gylde en g' d' vord
 kerde vord fcaer vord vord vord alle op fcaer
 vord fcaer vord vord vord en vord vord dat

Dat prologus der commentaren
van desen boeke der Exoniace
der Drenthe Landen (en saria)
zeelanden

commentarij
p. 1. 1

Hier voer maels en een die echiage wijsheit
dat is Christy ons selua mit overste en
woerde den roech der doegde en echiage
sachheit voer gegaen en geleest heuet
gehad so sint in der tijdt vele nachten
licke wijsse manne en meyster geroest
wie seint en wunten liefhebber ende
benimmende dat die philozofie noemende
was woerde nae onser tralle so woerde
toe segge is als minnaes ofste liefhebber
der kunst / Ende onder desen woerde wijsse
die de liede in wijsse heide / Leede en
leide woerde / sellende hoere leerlinge
in schrift toe sette / oer sunnighe wa
oeloge wijsde en woerde der kunst
heere en leide die Lande en liede toe
regeere hebbe / oer sunnighe in andere
naetwerlicheit / kunst als philozofia
Astronomia in Medicijne in den / Reche
om hier wt toe neemde leerlinge ende
doer mist en gheleet hem hier van toe
waerde en woerde om met Lichtlicke
in kunst toe stelle dat en schaede
mach woeren want periculoes sacht
en woerde is toe wesen in oerloghe
wijde en woerde / daer dit boek meest
licke is op gevonden en geset hier
in toe te komen tot mine propoest ende
doer neemde om toe registrarien die woerde
meest deser woerde / Lede en der sate
Gronijne die voer minner tijdt gescheen
sint en die wij minner tijdt gescheen sint
so wij int werollich noch awal / laer
licke voername sille / So hebbe ic
doer mij genoemde mitter hulpe van
godt dit boeke en Exoniace in dren
boeke toe deelde / dat eerste deel en boek
sate golde dat heer woerde en oerpronck
der Drenthe Lande mitted goeuen zeelade
was elck vergint en endigat en woerde
onder heere so betrachtienet ofte niet
hent men sereest 1492. Ende oer
van soedaene paxiologie als Comment
Carel en wijse der woeren made
veriffienet hadde / daer se godt betraet
mi

p. 1. 1

Op den wonsdach naedem bestande so quamen die regente in der sassen heren
mijt sijnnige westvriesthen hoofflinge en hadden mede ontrent v. hū-
ger knechten en oec so vele hūslueden en quamen in adwert en beset-
ten dat mit bespen en gewest als se nu to iaer verleden oec gedaen
hadden. En die greue van oestvriestlant en sijn broder iunter vte
quamen oec ouer binnen den dān ontrent dāsent stant. alse viij hū-
ren en ij. hūyges knechten. En des vridages daer nae soe toech he
mijt een deel van sijn volck na wijnsum en verbij den bloetgries ouer
de brugge nae Achwert en toech by den ander hoep int cloeter dat den
gromingens spitch was te liden dat he mijt se. sijnnen hoep volck
weylde verlij oer stadt en doer oer lanen dat een tijt niet wal
hadde doentijden gheuest.

Int iaer M. v. en v.

Daer nae des sondayes voer sinte Sixien des nachtes ontrent een ure
nae middernacht quamen de sassen wt Achwert en branden wal en
acht ofte negen tamenen en hūsen baten der A. poorte en hadden da
winde moelen die daer stont angesteeten men de en brande niet en dit
deden en dre ofte vier de to yeude daer weren men daer hielden meer
te yaert op den hoen wech en weren oec te voete een groot hoep te volc
van enen knechten bij de hoen brugge en bij doeyinge horne mit
tuen vaentens om die gromingens wt te liden en te verlagen men
daer liep niemant wt dat dan en deel van den barroche monten en
ander mannen en vrouwen omme den brand to leslijgen.

Int iaer M. v. en v.

Op den seluen sondach tegen den aent schijteden de gromingens oere
knechten en andere borgeren en bāren tot an vier oft vijffhondert
stant nae oester werum en daer ontrent en daer branden se een
doer gheueste gheuten heel wt en haelden daer enen groten hoep
roeff van essen toren en sassen daer ontrent te oester werum he
wanste en weijwert en besjanden de leecten en nemen daer wt
dat de hūslueden daer in ge vloegert hadden en hunden die
leecten doren in so dat se spaerden leect noch elise dat daerinne
boeslyden was gedaen goet waer al dind best de gheen quack-
lat ongerijniget want de is een tamer alles rechten / Hier ghe-
noech oft als vanden. id. michte den sijnnigen wall toe nae
schrijnen. De mannen weren gestoyen in die leecten op die
leectenoren en deden daer groeten weer oft want se wolden sie
al geuungen hebben men se dragen gend yedangenne. En die
van den damme quamen wt mijt een vaentan ontrent v. stant
en volgeden oec vole bāren van weijwert gheueste oterdum
en framelsum / den gromingens achter nae / men se noere wt te late
mijt geworden en wist niet reer de brand op gend want se
ouerwaerde getomen waren so verholgeden se se al int wolt
te schijdwolde toe men de gromingens quamen ongesadiget en wech
en de sprande gend onder den gromingens dat de damstans
gadden leecten galden onder oer volc / En den roeff wort
geuat en bāht to gromingen men die van oester werum die
leecten all oer yed weder voer hūndert hartoch wyllyps gilden.

Int iaer M. v. en v.

Daer nae begunden de sassen en greue van vrestant ene brid-
ge to mader ouer dat wādiep an die norde sijt vlatvoetes hies
So tegen de gromingens wt op sinte Sixiens dach mijt enen knech-
ten leecten en borgeren en bāren mit enen groten hoep volckes an
de oester sijt des dieps voer den yad dāpoel en de sassen quamen
men

Uitgebreide inhoudsopgave

Band 1

Deel I	<i>Herkomst der Friezen en hun vrijheid, de Zeven Zeelanden</i>	1
Deel I-A	Dat prologus des commentatores van dessen boecke der kroeniecken der Vreescher landen ende soeven Zeelanden	3
§ 1	Voorgangers en hun bedoelingen	3
§ 2	Plan indeling kroniek; inhoud eerste boek	3
§ 3	Plan beschrijving herkomst der Friezen	4
§ 4	Plan beschrijving Zeven Zeelanden	5
§ 5	Inhoud tweede boek	5
§ 6	Inhoud derde boek en verantwoording	5
Deel I-B	Herkomst der Friezen	7
§ 1a	Vlucht der Trojanen naar Europa	7
§ 1b	Priamus stamvader der Fransen, Engelsen en Friezen	7
§ 1c	Saxo, Bruno en Friso trekken naar Brittannië	8
§ 2	Saxo sticht Saksen, Bruno Westfalen, Friso Friesland	8
§ 3	De Noormannen maken de Friezen tot slaven	9
§ 4	Willibrord en Bonifatius kerstensen de Friezen	9
§ 5a	De Saksen maken de Friezen weer tot heidenen	10
§ 5b	Willehad en Liudger kerstensen de Friezen opnieuw	10
Deel I-C	Oorsprong van de Friese Vrijheid	11
§ 1	Koning Karel verjaagt Radboud uit Friesland	11
§ 2	Koning Karel bevestigt de Friezen hun wetten	12
§ 3	Koning Godfried door de Friezen verjaagd	13
§ 4	De Friezen verslaan de Saksen voor koning Karel	14
§ 5	De Friezen veroveren Rome voor koning Karel	15
§ 6	Koning Karel schenkt de Friezen voor eeuwig de vrijheid	15
§ 7a	De Friezen veroveren Lissabon onder leiding van Poptatus	15
§ 7b	Latere verering voor Poptatus te Lissabon	16
§ 8a	Kruisvaarders lijden nederlaag voor Damiate	16
§ 8b	Hayo van Fivelingo en anderen veroveren de haventoren	18
§ 8c	Verovering van Damiate door de Friezen	19
§ 9	De Friezen veroveren Aken voor Rooms-koning Willem	20
§ 10	De oude vrijheden bevestigd door Karel de Grote	21
§ 11	Hiernae begint die copie uut de privilegien van keiser Wilhelmus, die he den Vresen oeck confirmeert ende geven hefft	23
Deel I-D	Tractaat van de Zeven Zeelanden	24
§ 1a	Het eerste Zeeland: Westfriesland	24
§ 1b	Het tweede Zeeland: Westergo	24

§ 1c	Het derde Zeeland: Oostergo en Zevenwouden	24
§ 1d	Het vierde Zeeland: Stellingwerf en Drenthe	24
§ 1e	Het vijfde Zeeland: stad en provincie Groningen	25
§ 1f	Het zesde Zeeland: Emden en Oostfriesland	25
§ 1g	Het zevende Zeeland: tussen Jade en Weser enzovoort	25
§ 1h	Ditmarschen tot dusverre vrij gebleven	26
§ 2	Woe dat dit Vrieslandt daer nae in dren parten gedeelt is ende allicke wal eijn landt heetet	26
Deel II	<i>Hier begundt dat anderde part offte deel des boecks ende kroenieckels</i>	29
Deel II-A	Johan Lemego, Kroniek van Groningerland	31
§ 1a	Proloog over allerlei geweld	31
§ 1b	Proloog over partijstrijd en vrede; de auteur	31
§ 2	Eerste ommuring van Groningen	31
§ 3a	Item van Sancta Wolburgen kercke	32
§ 3b	Strijd om de Walburgskerk	32
§ 3c	Bouwgegevens Walburgskerk	32
§ 4	Ommelanders ontmantelen verdedigingswerken van Groningen	32
§ 5	Twee veldslagen in de Ommelanden	33
§ 6	Veldtochten en dood van graaf Willem IV van Holland	33
§ 7	Albrecht van Beieren vestigt Hollandse macht in Friesland	34
§ 8	Ommelander hoofdelingen erkennen Albrecht	34
§ 9	Pro-Hollandse hoofdeling gedood	35
§ 10	Anti-Hollandse hoofdelingen sluiten verbond met Groningen	35
§ 11	Aftocht van de Hollanders uit Friesland	36
§ 12	Jan van Beieren bevestigt vriendschap met Groningen	36
§ 13a	Item van Onsten manne hues toe Saewert	37
§ 13b	Verovering Onstaborg door Groningers	37
§ 14	Bisschop van Utrecht belegert Groningen	38
§ 15	Item voert van dat gerichte van Selwart, hoe dat is ghekoemen an bisschop Vrederick van Blancken heem voerscreven ende dat Stichte van Utrecht	38
§ 16a	Verwoesting van drie Ommelander borgen door Groningen	38
§ 16b	Nog twee borgen door Groningen verwoest	39
§ 17	Item ummeden doedtslach an den Raedt toe Gronnigen gedaen int Rechthues, geschien is int iaer ons Heren MCCCC ende XIII op sunte Severinus dach, ende dat quaedt dat daer van gereesen is	40
§ 18	Coppen Jarges verjaagt tegenstanders uit Groningen	40

§ 19a	Coppen twee jaar heer en meester in stad en lande	41
§ 19b	Inbeslagneming van gouden schrijnen in de Ommelanden	41
§ 19c	Pastoor van Farmsum vermoord om deze kerkenroof	42
§ 19d	Gouden schrijnen omgesmolten tot munten	42
§ 20a	Coppen Jarges verdreven	42
§ 20b	Keno ten Broeke steekt de Eems over en verjaagt Coppen	43
§ 20c	Coppen Jarges in Friesland opgejaagd en gedood	43
§ 20d	Versus	43
§ 21a	Groningen heroverd door de Vetkopers met Drentse hulp	43
§ 21b	Partijgangers Coppen Jarges verdreven uit Ommelanden	44
§ 21c	Bijzonderheden over herovering Groningen	44
§ 22	Wraakgericht en verjaging Schieringers uit Ommelanden	44
§ 23	Groninger Vetkopers verslaan Friezen bij Noordhorn	45
§ 24a	Groningers branden en roven in Achtkarspelen	45
§ 24b	Groningers veroveren Dokkum en verwoesten steenhuisen	45
§ 24c	Groningen en Keno leggen Friesland zware schatting op	46
§ 24d	Groninger overwinning bij Hindeloopen	46
§ 25	Hollanders helpen de Friezen de Groningers te verslaan	46
§ 26	Verwoesting Cortinghuis	47
§ 27	Item voert van Zelwarder hues dat gelegen was bij den klooster toe Selwart, ende van den gerichte van Zelwart voerscreven	47
§ 28	Item noch van den gerichte ende heerlickheit van Zelwart voerscreven	47
§ 29	Groningen verwerft het gezag in het Gericht van Selwerd	48
§ 30a	Het Groninger wapen	49
§ 30b	Aansluiting bij Sticht Utrecht brengt Groningen welvaart	49
§ 31	Item hier volgt nae een oerloeghe tusschen der stadt Gronnigen mit den Ommelanden bij Gronnigen gelegen, ende Focko Uecken toe IJler mit sienen vrienden	50
§ 32	Slotopmerking Lemego over band Groningen met Utrecht	50
§ 33	Groningens band met Utrecht eeuwenlang dode letter	50
Deel II-B	Zeven teksten: verdragen, privileges en een verslag	51
§ 1a	Hier nae volgt die coepie uut die principael brieven vanden eijgendoem, die hartoch Albart, palsgraeve op den Rien ende van Hollandt greve etcetera, ende die huldin-ghe ende die eden die see malkanderen gedaen hebben	51
§ 1b	Tekst overeenkomst	51
§ 2a	Dit is eene coepie uut den principael breeff van sunderlinge punten ende artikelen de de hartoch dessen voer-genoemden Vreesen gegunt ende geven hefft	53
§ 2b	Tekst privilege	53
§ 3a	Van den punten ende articulen de de hovelingen den hartogen van Beyerens weder in over gegeven hebben	57
§ 3b	Tekst huldiging	57

§ 4a	Hartoch Albert palsgrave up den Rijn etcetera huldebreeff van Oestergoe ende Westergoe	59
§ 4b	Tekst huldebrief	59
§ 5a	Dit is de hulde breeff van een deel van den Soeven wolden	59
§ 5b	Tekst huldebrief	59
§ 6a	Dit is van ene generale zoene doer alle Vreeslandt, doe de heren uutten lande weren verslaegen	60
§ 6b	Copia	60
§ 7a	Van wo dat hartoch Philippus van Borgonnien in Vreeslandt schreeff om daer overheijt over toe hebben	67
§ 7b	Copia	67
§ 8a	Friezen reageren negatief op de Bourgondische eisen	70
§ 8b	Wraakgericht over Uffo van Dokkum	70
§ 8c	Herstel Friese vrijheid en heilwens Benninge	71
Deel II-C	Anoniem kroniekje "Groninger Annalen" (1425-1478)	72
§ 1	Bouw nieuw koor Akerk	72
§ 2	Groningen gewonnen vanden Drenten	72
§ 3	Van dat Focke Ukens sande volck in Groningen om de stadt to wijnnen	72
§ 4	Focko Ukena's overval in volle vredeestijd mislukt	72
§ 5	Van enen slach to Deteren in Oestvreslant	73
§ 6	Bisscop Frerick van Blancken heem biscop to Utricht is gestorven	73
§ 7	Focko Ukens slach to Otterdum tegen de van Groningen	74
§ 8	De munter toe Haren is gesoeden	74
§ 9	Van Eylken hues ter Munte	74
§ 10	Van Larelde in Oest vreslant	74
§ 11	De quade Palme	75
§ 12	De Vischmarcket is gemaket vander noet klokke ter Aekercke	75
§ 13	Dat Grotemarckt	75
§ 14	Van biscop Roleff van Depholt hevet Utrich gewonnen	75
§ 15a	Van biscop Roleff gestorven is	75
§ 15b	Gijsbrecht van Brederode elect van Utrecht	76
§ 16a	Wo biscop Davit is biscop geworden	76
§ 16b	Filips de Goede belegert Deventer	76
§ 17	De Groningers quemen to hulpe de van Deventer	76
§ 18	Wo hartoch Philips weder aff toich van Deventer	77
§ 19	Wo biscop David is gehuldet to Deventer ende Groningen	77
§ 20	Biscop David is gehuldet to Groningen	77
§ 21	Dat bolwarck voer Her poerte	77
§ 22	Groningen laat grote kanonnen gieten	78
§ 23a	Van de nie stadmure achter den Iacopinen	78
§ 23b	Verwijzing naar eerdere sloop	78

§ 24	Van dat nie warck omme Sunte Mertens toern gemuert	78
§ 25a	Sunte Mertens toren brande	79
§ 25b	Ook de toren te Haren door bliksem uitgebrand	79
§ 26a	Van wo iuncker Ulrick is greve gemaket to Emden	79
§ 26b	Bijzonderheden over deze belening	79
§ 27	Verwijzing naar latere afzetting van graaf Edzard	80
§ 28	Juncker Sibe heft Groningen ontsecht	80
§ 29	Item de Eemse sal vrij wesen	80
§ 30	Gilden dwingen de raad tot opheffing vrijhandel via Eems	81
§ 31	Nieuwe brug bij De Punt	81
§ 32	Vander Ae kercken	81
§ 33	Greve Ulrick is gestorven	81
§ 34a	Her Sijbe vorgenoemt hevet gehilket	82
§ 34b	Dood van jonker Sibe	82
§ 35	De nije wech over tspeen naeder Haule	82
§ 36	Colmer landt is angenomen	82
§ 37	Hertoch Karel van Burgonien hevet gehilket ende een echte vrouwe genomen	83
§ 38	Item hertoich Karol wan Lueeck	83
§ 39	Van dat hertoich Karol van Burgonien de van Groningen bij em verscreff	83
§ 40a	Van dat bolwarck buten Heer poerte	84
§ 40b	Nieuw bolwerk zonder loon aangelegd	84
§ 40c	Bolwerk deels door burgers betaald	84
§ 40d	Westerkwartier bij graafwerk ingeschakeld	84
§ 40e	Zeven stenen torens in de stadswal gebouwd	84
§ 40f	Nieuwe Herepoort tot aan dak opgemetseld	85
§ 40g	Nieuwe Oosterpoort voltooid	85
§ 41	De biscop van Munster belede Oldenborch	85
§ 42	Van vrouwen inden Ommelanden	85
§ 43a	Benners hues up de Gast is gewonnen vanden Groningers	86
§ 43b	Verwijzing naar nadere berichten over verbonden	86
§ 44	Wo Sunte Mertens toerne vel	86
§ 45	De nije toeren is weder angelecht	87
§ 46	Refformasie der Mijnrebroderen	87
§ 47a	Van her Onnen van Ewsma hues	88
§ 47b	Wisselvallige besluiten over toren bij Ewsumborg	88
§ 48	Een cometa scheen	88
§ 49	Hartoich Karol van Burgonien hevet ingenomen dat lant van Gelre	89
§ 50	Provest Uneke, Iohan Rengers vanden Poste ende mester Hinrick Stoeter	89
§ 51	Provest Uneke ijs gestorven	89
§ 52	Tenoer vanden vorscreven breff	90
§ 53	De stadt Nues belecht vanden hartoch Karol van Burgonien	90
§ 54	De keizer eist geld voor oorlog tegen Karel de Stoute	90

§ 55a	De keyser ontsette Nues	91
§ 55b	Vergelijk tussen keizer Frederik en hertog Karel	91
§ 56	Johan Rengers compenere de mijtter stadt Groningen et-cetera	91
§ 57	De Zwijtzers tegen hartoch Karel	92
§ 58	Karel de Stoute sneuvelt voor Nancy	92
§ 59	Maximiliaan van Habsburg huwt Maria van Bourgondië	92
Deel III	<i>Het derde boek van de kroniek</i>	93
Deel III-A	Voorgeschiedenis: Groningen wint in de 15de eeuw grote macht over de Ommelanden, Westerwolde en andere gebieden (ca. 1420-1478)	95
§ 1	Incipit prologus	95
§ 2a	Optreden van Focko Ukena: inleiding en verantwoording	97
§ 2b	Focko Ukena verslaat de Groningers bij Oterdum	97
§ 2c	Focko onderwerpt de Ommelanden	98
§ 2d	Focko herstelt zijn Groninger vrienden in hun bezit	98
§ 2e	Focko en Groningers bij ter Kolsen verslagen	98
§ 3a	Verzoening tussen alle Friese landen en Groningen	99
§ 3b	Het eerste verbond van Groningen met de Ommelanden	99
§ 3c	Hijr beginnen de verbunden tusschen der stadt Groningen ende den Ommelanden	100
§ 3d	Hijr begint wo ment recht setten sal in Hummersche, Langwolt etcetera, ende andere articulen mede als hijr bescreven steet	103
§ 3e	Tekst overeenkomst Groningen met de Westerwarf	105
§ 3f	Hijr begunt de verbunden van de van Vredwolt ende Upsterlandt ende der stadt van Groningen	106
§ 3g	Van de verbuntnisse van Collum ende Oestbrockerster landt et cetera	106
§ 3h	Tekst verbond Groningen met Kollumerland	107
§ 3i	Van den nijen landrechten de stad ende lande makeden nae desse verbuntnisse	110
§ 3j	Hier nae beginnen de lantrechten van wondinghe ende doetslagen in Vrieslandt	111
§ 3k	Nadere strafbepalingen	117
§ 4	Van den summijgen de de verbunde in Oestbroeckster lant niet an nemen wolden, anno MCCCCCLXVII	121
§ 5	Groningen vestigt gezag in Oldambt; veroverwt Westerwolde en krijgt het van de bisschop van Osnabrück in leen	122

Deel III-B	Groningen sluit verbonden met Oostergo en breidt zijn macht in Westergo met geweld uit (1491-1496)	124
§ 1	Proloog: Heerszucht verleidt Groningen tot steeds verdere machtsuitbreiding	124
§ 2	Van dat die van Gronnegen namen an int verbunt Dokkum ende Dongerdeel	127
§ 3a	Uitbreiding verbond tot Leeuwarden, Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel	127
§ 3b	Tegenstand Sneek en Schieringers tevergeefs	128
§ 4	Belening Groningen met Friesland en de Ommelanden	128
§ 5	Vete in Bolsward brengt strijd in Friesland	129
§ 6a	Groningen weet jonker Fox uit Friesland te krijgen	130
§ 6b	Groningen onderwerpt heel Friesland behalve Franeker en enkele Schieringers	130
§ 6c	Groningen verovert de stinsen Hemmema en Martena	131
§ 6d	Groningen verovert Harlingen en terroriseert Westergo	132
Deel III-C	Friesland en de Ommelanden gaan voor Groningen verloren met hulp van buiten: Saksen en Oost-Friesland (1496-1500)	133
§ 1a	Schieringers heroveren Harlingen en bijna heel Westergo	133
§ 1b	Bloedige herovering van Bolsward door Schieringers	134
§ 1c	Bolsward beurtelings Schierings en Vetkopers	134
§ 2a	De troepen van Fox bedrijven terreur in de Ommelanden	134
§ 2b	Groningen bewerkt vertrek Fox uit Ommelanden en Friesland	135
§ 3a	Schieringers in Westergo roepen Albrecht van Saksen te hulp en huldigen hem als landsheer	136
§ 3b	Vergeefse pogingen Friese Vetkopers om Fox te verslaan	137
§ 3c	Saksen belegeren Leeuwarden, Groningen helpt de stad	138
§ 3d	Leeuwarden geeft zich zonder overleg met Groningen over	139
§ 4	Prelaten en edelen in de Ommelanden roepen graaf Edzard van Oost-Friesland te hulp	139
§ 5a	Bisschop van Utrecht bewerkt bestanden tot mei 1499	140
§ 5b	Na vergeefse verzoeningspoging bestand tot juni 1499	141
§ 6a	Groninger gilden organiseren terreur in de Ommelanden	142
§ 6b	Edzard helpt Ommelanden en nestelt zich te Appingedam	142
§ 6c	Wederzijdse terreur in de Ommelanden	143
§ 6d	Jonker Fox gesneuveld bij Kolham en begraven te Groningen	144
§ 6e	Verdere terreur over en weer in de Ommelanden	144
§ 6f	Ook terreur in het Gorecht en in Drenthe	145
§ 7a	Huldiging Albrecht van Saksen in Friesland: inleiding	145
§ 7b	Hier nae volgen de copien van den overkomsten ende hulde brieven tusschen den hartoch van Sassen ende de lande van Westergoe	146

§ 8	Versterking Appingedam en nieuwe terreur in de Ommelanden	150
§ 9	Radicalisering te Groningen, benoeming van een oorlogsraad	150
§ 10a	Bemiddeling bisschop Frederik te Leeuwarden mislukt	150
§ 10b	Bemiddeling te Gerkesklooster mislukt door onwil gilden	151
§ 11a	Afspraken met Ulrich van Dornum ter verjaging van Edzard	152
§ 11b	Ulrich verovert Appingedam niet en ontbindt zijn troepen	153
§ 12a	Groningen versterkt vier borgen in de Ommelanden	154
§ 12b	Groningers voor Appingedam door Edzard verjaagd	155
§ 13	Opstand in Friesland tegen de Saksen; Groningen levert de opstandelingen geschut	156
§ 14a	De Saksen en graaf Edzard terroriseren de Ommelanden	156
§ 14b	Tammingeborg uiteindelijk in Saksische handen	157
§ 15a	De Saksen bouwen brug over Reitdiep; tegenmaatregelen	158
§ 15b	Hertog Albrecht verslaat de Friezen bij Bomsterzijl	158
§ 15c	Albrecht ontzet zijn zoon Hendrik te Franeker en vestigt zijn macht stevig in heel Friesland	159
Deel III-D Samengaan van Saksen en Edzard brengt Groningen zelf in het nauw; wel tijdelijke bestanden maar geen vrede (1500-1504)		160
§ 1	Saksen belegeren Groningen vruchteloos drie weken lang	160
§ 2a	Bisschop Frederik bewerkt te Aduard een bestand	160
§ 2b	Bepalingen van de bestandsovereenkomst	161
§ 2c	Hertog Albrecht trekt weg en sterft te Emden	164
§ 3a	Groningen werft troepen voor verovering Appingedam, maar deze mislukt	164
§ 3b	Graaf Edzard komt Appingedam te hulp	166
§ 4a	De Saksen en Edzard vallen samen Groningen aan	168
§ 4b	Groningen verovert de toren van Haren	169
§ 5a	Edzard moet terug naar Oost-Friesland	170
§ 5b	Groningen kan nu in Reiderland terreur bedrijven	170
§ 6a	Bisschop Frederik bewerkt te Assen een nieuw bestand	170
§ 6b	Elke partij behoudt haar posities en voorrechten	171
§ 6c	Ulfert van Kollum bevordert verdere toenadering	172
§ 6d	Overleg te Leipzig mislukt door harde Saksische eisen	172
§ 6e	Nieuw overleg te Aduarderzijl verlengt het bestand	173
§ 6f	Ulfert bereikt in Saksen slechts verlenging van bestand	173
§ 6g	Philips de Schone bemiddelt; bestand kortstondig verlengd	174
§ 7	Bestandschendingen per abuis	176
§ 8a	De Saksen en Edzard zetten Groningen weer onder druk	176
§ 8b	Groningse strooptochten en Saksische tegenterreur	177
§ 9	Hertog Georg van Saksen overlegt in Friesland met Edzard	178

§ 10	Bisschop Frederik bemiddelt te Vollenhove; bestand verlengd	178
§ 11	Geheim vredesoverleg bij Filips de Schone	179
Deel III-E	Tijdens het bestand versterkt Georg van Saksen ook bestuurlijk zijn greep op Friesland en de Ommelanden (1504)	180
§ 1	Van dat hartoch Georgius van Sassen quam in Vrieslandt, ende leet sick daer hulden ende nije statueten ende rechten in setten	180
§ 2a	Tekst nieuwe statuten voor Friesland	180
§ 2b	Tekst nieuw landrecht voor Friesland	187
§ 3a	Georg reist ter inhuldiging door de Ommelanden eerst naar Aduard; Sicke Benninge komt naar zijn stoet kijken	198
§ 3b	Georg wordt te Appingedam door de hoofdelingen gehuldigd	199
Deel III-F	Groningen slaat telkens de Saksische eisen af, maar komt door samenwerking van Georg van Saksen en graaf Edzard steeds meer in het nauw (1504-1505)	200
§ 1	Graaf Everwijn van Bentheim bewerkt bestandsverlenging	200
§ 2a	Vredesbesprekingen te Rolde mislukt	201
§ 2b	In Gerkesklooster nieuwe bestandsverlenging	202
§ 2c	Nog eenmaal bestandsverlenging, maar geen voortgang meer	203
§ 3	Hervatting strijd; Benninge kritiseert krijgspunnen	205
§ 4a	Saksen bezetten Aduard, graaf Edzard voegt zich bij hen	207
§ 4b	Saksische aanvallen en brandstichtingen vlakbij Groningen	208
§ 4c	Groninger tegenterreur in het Oldambt blijkt zeer riskant	208
§ 4d	Georg en Edzard bouwen een brug over het Reitdiep	209
§ 4e	Meer Saksische druk op Groningen, intimidatie in Drenthe	209
§ 4f	Groninger uitval naar Midwolde slechts ten dele geslaagd	210
§ 4g	Slecht weer verhindert versterking van Rodeschool	210
§ 4h	Groninger overval op blokhuis te Oterdum mislukt	210
§ 5	Missie van Hugo van Leisnig voor Georg naar Keulen over de Rijksban tegen Groningen	211
§ 6	Groningers pogen tevergeefs Aduard te veroveren	211
§ 7a	Wederzijdse terreur in de Ommelanden put dit gebied uit	213
§ 7b	Edzards blokhuis bij De Punt versterkt blokkade stad	214
§ 8a	Groningen kan schepen in het Reitdiep niet bemachtigen	214
§ 8b	Edzards blokhuis te Slochteren tenslotte voltooid	214
§ 9a	Grote toren bij Boteringepoort gebouwd met sloopmateriaal	215
§ 9b	Mislukte Groninger uitval naar Westereinden	215
§ 10	Bisschop Frederik poogt tevergeefs te bemiddelen	216

§ 11a	Edzard brutaliseert de bisschop, de terreur gaat door	217
§ 11b	Ook Groningen verwoest de omgeving, stad en lande- lijden	218
§ 12	Filips de Schone wil bemiddelen, maar Groningen weigert	221
§ 13	Groningen trotseert de dreiging met de Rijksban	222
Deel III-G	Het net sluit zich over Groningen, nu Maximiliaan ondub- belzinnig de Saksen steunt (1505)	223
§ 1a	Excurs over Bourgondië en Gelre vanaf Karel de Stoute: inleiding en verklaring	223
§ 1b	Karel de Stoute en Adolf van Gelre	223
§ 1c	Dood van Karel de Stoute en Adolf van Gelre	225
§ 1d	Karel van Gelre en zijn Habsburgse vijanden	225
§ 1e	Dynastieke band Habsburg-Saksen belangrijk voor Fries- land en Groningen	228
§ 2a	Vorbereiding onderhandelingen Groningen-Utrecht met Maximiliaan-Filips	230
§ 2b	Vergeefse reis Groningers naar Deventer	231
§ 3	Vervolg excurs: einde oorlog Habsburg-Gelre en bespre- kingen te Xanten	233
§ 4	Gewelddaden van graaf Edzard rondom Groningen	234
§ 5a	Groningers halen rogge uit Drenthe en bezetten kerk te Haren	235
§ 5b	Saksen komen naar Haren, gevecht en aftocht partijen	236
§ 6a	Maximiliaan verbiedt hulp van bisschop aan Groningen	236
§ 6b	De bisschop probeert toch bespreking Saksen en Gro- ningen	238
§ 7	De Saksen vergroten intussen hun druk op Groningen	239
§ 8	Groningers door tijdgebrek niet naar dag te Doesburg	239
§ 9a	Dagvaart te Hattem bezocht door alle partijen	240
§ 9b	Oude argumenten over en weer, geen winst voor Gro- ningen	241
§ 9c	Hachelijke terugreis van de Groninger delegatie	245
§ 10	Groningen vraagt bisschop om hulp, antwoord onbevred- igend	247
§ 11	Benninge's mening over de kansen op Utrechtse hulp	247
§ 12	Aduarder abt en zijn zuster bemiddelen tevergeefs	248
Deel III-H	Door groot gebrek aan voedsel en brandstof wordt het de Groningers snel te machtig (1505-1506)	250
§ 1a	Groningers op hongertocht in Gorecht en Drenthe	250
§ 1b	De Saksen verheugen nog de blokkade rondom Gronin- gen	251
§ 2a	Graaf Edzard laat weten dat hij Groningen wil helpen	251
§ 2b	Groningen reageert, en bereikt intussen te Aduard niets	252
§ 2c	Voorwaarden van Edzard stellen Groningen teleur	253

§ 3	Van woe de Groningers deputijerden sekere parsonen om dit orloch vort in to raeden	254
§ 4a	Van den handel ende anslach van mester Johan Vredewolt, om ene soene to maken	254
§ 4b	Zijn vredesinspanningen; ontwerpverdrag goedgekeurd	255
§ 4c	Van de artikulen de mester Johan in scrijfften genomen hadde, om de in Aedwert weder over to brengen an den regenten der Sasseger	258
§ 5	Van sommige dingen de de Sassegen deden in den anbegjinne van den nien iaere, als men screff XV ^c ende VI	259
§ 6	Van enen monick uut Aedwert om de gevangen to quijten an beijden sijden gevangen weren, de voele moeijterije ende kallijnghe mijtten borgeren hadde	260
§ 7	Van enen breff de heer Frederick van Egmont an de van Groningen screff als een commissarius des Romsconinges	261
§ 8	Van de kercksprake de gescede in Groningen, van borger ende bueren uut der stad weren	262
§ 9	Van de vangene in Aedwert noch weren, de enen conversbroder mijt enen breff sanden an den bowmeijsteren ende gijlden ende borgeren	263
§ 10	Van de husen de to Helpmen gebrant worden ende to Godlinse ende daer umtrent	264
§ 11	Van dat cloester ten Buer ende de kercke toe Gelmerwolde to besetten ende andere quaede daeden de de Sassege den Groningers deden	265
§ 12	Benninge's klacht over Groningens verblindheid	265
Deel III-I	Groningen beseft de onmacht van de bisschop en geeft zich gewonnen aan graaf Edzard als landsheer (1506)	266
§ 1a	Van den dach de to Hattum gehouden is van des Roemsschen koninges commissarien ende den biscop van Utricht tusschen den fursten van Saxen ende den Groningers	266
§ 1b	Vertogen van de eerste twee dagen, compromisvoorstel verworpen	267
§ 1c	Na vier dagen nieuw compromisvoorstel	270
§ 2a	Heel de stad Groningen bijeengeroepen voor stemming	272
§ 2b	Irritatie leidt tot instelling noodcomité van 12 man	273
§ 3a	Van dat afflaets gelt ende den anslach to Dorckwart uut der afflaets kijste nomen; anno MV ^c VI	274
§ 3b	Uitval naar Dorkwerd door de Saksen teruggeslagen	275
§ 4	Van dat de Sassege regenten in Aedwerth breven sanden in Groningen an den gijlden om soene to macken	276
§ 5a	Van den handel de de greve van Oestvrieslant de versoken an de van Groningen	276
§ 5b	Groningen biedt Edzard te Tjamsweer soevereiniteit aan	277
§ 5c	Gunstige berichten uit Utrecht niet langer geloofd	279

§ 5d	Noch van den greven van Oestvrieslant, de weder screff breven op den olden voet to handelen	279
§ 6a	Groninger dilemma: de Saksen of Edzard? Men kiest Edzard	280
§ 6b	Afrondende bespreking met Edzard te Termunten	280
§ 7a	Groningen accepteert de overgave aan graaf Edzard	281
§ 7b	Tekst van het verdrag	282
§ 7c	Commentaar van Benninge op deze dramatische wending	284
§ 8a	Overkomst Edzard naar Groningen	284
§ 8b	Woe de greve quam in Groningen, ende daer gehuldet wort ende plicht ende ede nam	285
§ 8c	Van de veste ende slot an to leggen ende maken buten Oester poerte, ende meer anderen stucken	287
§ 9a	Van den marscalck des hartogen van Sassen ende den greven van Stalsborch greve Hinrick	287
§ 9b	Van den dach to Aedwert, to Wijnsom ende ten Damme, daer elck lant bij ene verscreven weren	288
§ 9c	Van dat de geschickeden van Sassen togen na Wijnsom ende ten Damme	290
§ 10	Dit sijnt de artijkulen de tuschen den fursten van Sassen ende den greven van Oestvrieslant stadtholder gedinget ende gemaeket worden, doe he dat stadtholderscup an nam, anno M V ^c ende VI wonsdages voer Sunte Laurencij	291
Deel III-J	Graaf Edzards soevereiniteit over Groningen neemt de problemen niet weg: de Rooms-Koning wordt ongeduldig en de terreur in Drente te hevig (1507, 1511-1513)	294
§ 1a	Van dat de van Groningen gedaget worden van den Romschen konijnck tegen den hartogen van Sassen int Kamergerichte to Constans	294
§ 1b	Te traag en ongunstig verloop van de zaak volgens de Saksen	295
§ 2	Van de sitacie ende daginge vanden biscop to Utricht to Loeven	296
§ 3	Van de citatie vanden keijser den greven to Oestvrieslandt ende de van Groningen to Nues inden Gestichte van Coelne tegen de hartogen vann Saxen hartoch Jurijen inden iare M vijff hondert ende elven	298
§ 4	Van noch een dach gehouden wort to Kollen voer den keijser anno etcetera M V ^c ende XI	300
§ 5	Van Sijart Muckema ende Garbet Muckema gebroders ende Jemme her IJwesma, ende wo daer twe gerichtet wort	300
§ 6	Van dat huus to Koverde wort ingenomen ende gewonnen, ende wo de biscop van Utricht mijtten Stichte dat weder krech	303

§ 7	Incidentele terreur van Roelof van Munster in Zuidoost Drenthe	306
§ 8	Verzoeningspoging Saksen en Edzard te Münster mislukt	307
§ 9	Nieuwe terreur van Roelof bij Ommen en in Drenthe	308
§ 10	Regelingen over jurisdictie te Groningen en Haren	308
Deel III-K	Graaf Edzard kan noch Groningen noch Oost-Friesland afdoende beschermen (1512-1514)	310
§ 1	Ultimatum door Maximiliaan aan graaf Edzard	310
§ 2	Overleg te Aduard over financiële aspecten van overdracht mislukt	312
§ 3a	Tocht hertog Georg naar Oost-Friesland weinig succesvol	313
§ 3b	Platteland gebrandschat door Saksen en door Edzard	315
§ 4	Van des keijzers breven ende breven de vanden Sassigen van de Weerdenbras gescreven weren aen den Groningers	316
§ 5	Van dat de greve ende die van Groningen besetten Slochteren, Hoge kercke ende ten Buer dat clooster int jaer M V ^c und XIII	318
§ 6	Van de brieven die de furste van Sassen sande in Groningen Asschelwoonsdach int jaer M V ^c ende XIII	318
§ 7	Van den dach die to Meppen op der Eemse gehouden wordt des frydages voer Invocavit inder Vasten int jaer M V ^c ende XIII	319
§ 8	Van Selwert weerloos to maken ende de ontseggelbreven ende den brant buten der Ae poorte ende meer ander dingen int jaer M V ^c und XIII	321
§ 9a	Eerste ongenoegen te Groningen over falen van Edzard	322
§ 9b	Van een andtwoordt den greven van Koningsteijn, ende den brant buten Botteringe poort und Heer poorte, ende dat schutgeveerde opten esch	323
§ 9c	Van de Sassigen de Vreborch ende Eemse inkregen, ende de ander vesten inden Ommelanden bij Groningen Anno 1414 (1514)	325
§ 9d	Van al de vesten ende legeren de die Sassigen hadden ghemaket, ende woese weder veriaget werden van den greven	326
§ 10	Van den dach die de greve van Konijngsteijn hielt mitten greven ende den Groningers ten Horen int clooster, anno 1514	327
§ 11	Van woe de greve van Oostfrieslandt unde Groningers Adewert beleden mijt groot volck anno 1514	333
§ 12	Van dat hertoch Henrick van Bruijnswijck quam mit veel heeren weder bijden Sassighen in Vrieslandt, ende ijtlieke ghewin dat se do hadden	336
§ 13	Van sommige anslagen und gewin de die Sassigen hadden tusschen Ons Heren Hemelvaerden dach ende Pinxter avent int jaer M V ^c und XIII	339

§ 14	Van dat hartoch Henrick van Bruijnswijck den Oort belede, und daer voer doot bleeff, und wo se weder af togen, und quamen bijden fursten van Sassen in Aedewerdt	341
------	--	-----

Band 2

Deel III-L	Hertog Karel van Gelre eerst door graaf Edzard te hulp geroepen, dan door de Groningers en door hen als nieuwe landsheer aanvaard (1514)	343
§ 1a	Edzard verwerft hulp van hertog Karel tegen de Saksen	343
§ 1b	Saksen in geldnood roven in Oost-Groningen, terwijl Edzard met troepen naar Groningen komt	344
§ 2a	Hertog Georg schrijft tevergeefs brieven naar Groningen	345
§ 2b	Gevecht om Selwerd met veel slachtoffers en schade	346
§ 2c	Hertogin van Brunswijk-Calenberg bezoekt Aduard	347
§ 3a	Van den aenslach dat de hertouch van Sassen toech voor den Dam, ende den stormender handt in nam	347
§ 3b	Saksische beloning voor helpers en genade voor Damsters	350
§ 3c	Poging Edzard en Groningers tot inneming Selwerd mislukt	351
§ 4a	Van dat verbunt tusschen de fursten van Sassen unde den bisschop van Utrecht, ende meer andere	352
§ 4b	Groningen terroriseert Drentse havezaten en dorpen	352
§ 5a	Saksische benden plunderen Reiderland en Oost-Friesland	354
§ 5b	Groningers verwoesten Benkemahuis te Midwolde	354
§ 6a	Alle vredesinitiatieven van derden lopen op niets uit	356
§ 6b	Edzard en Groningen veroveren en versterken kerk Slochteren	356
§ 7a	Van woe hertoch Karel van Geller van wegen des koninges van Vranckrijck den greve ontsette ende te hulpe quam	357
§ 7b	Eindelijk Gelderse troepensteun voor Edzard te Groningen	358
§ 8a	Plunderende Geldersen door Saksen uit Bentheim verjaagd	359
§ 8b	Edzards troepen lopen uit geldgebrek naar Saksen over	360
§ 8c	Groninger roof- en hongertochten naar Gorecht en Drenthe	360
§ 9	Van dat die furste van Sassen mitten greven ende den Groningers vruntschaps dagen holde	361
§ 10a	Van dat de hertoge van Geller sande zijne marscalick mit volck om Groeningen tho ontsetten	362
§ 10b	Groningen accepteert hertog Karel als nieuwe landsheer	364
§ 10c	Schamper commentaar Benninge hierop	365

Deel III-M	Hertog Karel en de Groningers hinderen de Saksen in Friesland; dezen dragen hun rechten aldaar over aan Karel van Habsburg (1514-1515)	366
§ 1a	De Geldersen trekken weg naar Gelderland	366
§ 1b	Edzard vertrekt, zijn dwangburcht wordt gesloopt	366
§ 1c	Nabeschouwing over Edzard	367
§ 1d	Gelderse maarschalk licht vertrek Gelderse troepen toe	368
§ 2	Van dat de hertouch van Bruijnswijck mit Her Omken, joncker Johan van Oldenborch ende joncker Cristoffer Stickhusen ontsette	368
§ 3a	Van doe de hertouch van Sassen hoorde dat de greve Groningen verlaten hadde, ende se den hertouch van Geller weder gehult hadden	369
§ 3b	Reactie van de Groningers op de brieven	370
§ 4a	Van dat de hertoch van Geller quam in Westfriesland om den hertouch van Sassen daer uut tho verdrijven	370
§ 4b	Aanval van hertog Karel op Friesland	371
§ 4c	Hertog Georg beklaagt zich bij de Rooms-Koning	372
§ 4d	Gevechten rond Groningen en inmenging graaf Edzard	372
§ 4e	Int jaer M V ^c ende XIII	373
§ 5a	Van dat de Sassigen uut Aedewert togen ende Lange-woldt etcetera	373
§ 5b	De Saksische Zwarte Hoop trekt weg naar Overijssel	374
§ 6a	Van dat de Groningers Dockum in kregen ende dat blockhuijs tho Adewerder zijl ende den Delff zijl	375
§ 6b	De Groningers veroveren Aduarderzijl	376
§ 6c	Inname Delfzijl en Appingedam met hulp van Edzard	377
§ 6d	Edzard verbreekt de afspraak omtrent Appingedam	379
§ 7a	Van den Sassighen Swarten hoop de uut Vrieslandt weren getogen ende weder in Vrieslandt quam	380
§ 7b	De Habsburgers komen in Friesland, slag op de Zuider-zee	381
§ 7c	Edzard en Groningen weer oneens over de Ommelanden	382
§ 8a	Van een bestant tusschen den Bourgoinschen ende Gellerschen ende vanden belech voor den Weerdenbrass	382
§ 8b	Groningen belegert Weerdenbras door misverstand	383
§ 9	Van enen dach den de Sassigen ende Groningers toe Essen helden int jaer M V ^c ende XV	385
§ 10	Van den pleijt den de bisschop opt nije hadde tegen den greven ende Groningers tho Romen	386
§ 11a	Van dat de Borgonschen Westerlandt an nemen van den Sassigen, ende de Swarte hoop ende Sassigen uut Vrieslandt toegen	386
§ 11b	Nabeschouwing over de Saksische periode	388

Deel III-N	De Habsburgers veroveren grote delen van Friesland maar ondervinden veel last van de Geldersen en Groningers (1515-1517)	392
§ 1a	Van doe de greve van Oostfrieslandt weder tho huijs quam van Dockum, wat daer na geschach in Oostfrieslant etcetera	392
§ 1b	Duidelijke steunverklaring hertog Karel voor Groningen	394
§ 2	Van dat blockhuijs tho Weerdenbras bij de Punte gelegen, ende wo de Groningers dat tho niete makeden etcetera	395
§ 3a	Van de nederlage de de grave hadde voer Stickhusen ende den Dam, ende Delffsijel blockhuijs to slijten, anno M V ^c und XVI	396
§ 3b	Vergeefse Franse poging tot verzoening van beide Karels	397
§ 4	Van dat de fursten van Bruijnswijck mit oren hulperen begonden dagen to holden mit den greve van Emden	397
§ 5	Van den grooten stenen toren buijten Ooster poorte, die de Groningers deden neder breken etcetera	398
§ 6	Van Her IJwesma huijs dat de Borgoenschen beset hadden, ende de Gellerschen in namen ende Leeuwerden beleden, ende meer andere dingen etcetera int jaer M V ^c ende XVI	398
§ 7a	Mislukte Gelders-Groningse aanval op Dokkum	400
§ 7b	Gewelddadige reactie van de Habsburgers in Friesland	401
§ 7c	Gelderse troepen terroriseren Westerkwartier en Drenthe	402
§ 8	Van wo dat de Borgonschen Bolsweert in kregen ende Sneeck beleden, anno M V ^c XVII	405
§ 9a	Van noch enen dach de de coninck van Franckrijk hadde beramet tusschen den tween fursten van Bourgoingnien ende Geller, ende meer ander anslagen	406
§ 9b	Grote Pier verschijnt op de Zuiderzee en verovert Hindeloopen	406
§ 10	Als dit bestant uut was, soe sande de hartouch van Geller in Vrieslant enen grooten hoop van knechten	407
§ 11	Van dat de hartoech van Geller dessen hoop van knechten schickede ende sande in Hollant	410
§ 12a	Anno M V ^c ende XVII	411
§ 12b	Krijgshandelingen op de Veluwe	411
§ 12c	De bisschop van Utrecht bewerkt een Habsburgs-Gelders bestand	412
§ 13	Van dat de grave van Emde wordt gedaget voor den keijser tegen den hartoech van Sassen	413
§ 14	Edzard herovert de Vredeborg	414
§ 15a	Van de nije Ae poorte de de Groningers leten maken, ende wo de knechten to Loppersum slagen worden	414
§ 15b	Groningen verwijdert afgedankte Gelderse troepen	415

§ 16	Van dat greve Willhem wordt stadtholder ghemaket in Westerlandt vanden Borgoenschen heeren	416
Deel III-O	Strijd en overlast in Groningerland en elders, zonder veel blijvend resultaat (1518-1522)	417
§ 1a	Van dat de greve van Oostfrieslant ende Oosterschen heren werden verlijket und gesoent anno M XIX/XVIII feel	417
§ 1b	Afgedankte soldaten veroorzaken overlast in het Oosten	417
§ 1c	Tegenacties landsheren en vernietiging benden voor Venlo	418
§ 2	Van enen oproer vanden borgeren ende gijlden tegen Raedt, omme datse gene bezegelde brieven vanden hertoge van Geller kregen	419
§ 3a	Van dat de hartoech van Geller Karolus hijlickte, und sijn warschop dat was	419
§ 3b	Kostenberekening van overdreven duur geschenk en kleeding	420
§ 4a	Van Henrick Gajkinge ende Frederick gebroederen doot slagen worden in Aedewert	421
§ 4b	Moeizaam tot stand komen van een verzoeningsovereenkomst	423
§ 5	Vanden nijen gecoren Roomsch koninck Carolus, eertzhartoch van Oostenrijck, hertoch van Bourgoingnien ende coninck van Spaengien	424
§ 6	Van dat de hartoch van Geller sijn reden sande to Groningen umme huldinge, plicht ende eede to nemen van dessen Ummelanden anno M V ^c und XXI	427
§ 7a	Van enen grooten onwillen ende orloech dat op stonde tusschen de twe steden Campen ende Zwol	429
§ 7b	Zwolle's keuze voor Gelre is een bron van veel ellende	430
§ 7c	De strijd concentreert zich om het bezit van Hasselt	431
§ 7d	Groningen zendt mondjesmaat de door Karel gevraagde hulp	431
§ 7e	Stichtse troepen teisteren Veluwe, maar worden verslagen	432
§ 7f	Terreur Gelderse troepen in Drenthe met moeite afgekocht	432
§ 8	Van dat de Gellerschen dat blockhuijs vor Deventer wonnen ende de brugghe aff branden	434
§ 9a	Woe de stadtholder, een heer van Moers to Sneeck, mitten Soeven wolden voor Steenwijck brande	434
§ 9b	Stichtse benden plunderen op het Friese platteland	434
§ 9c	De drost van Coevorden terroriseert Groningerland	435

Deel III-P	Wederzijdse overlast van troepen in Noordoost-Nederland; Karel V biedt Friezen amnestie aan; huldiging Karel van Gelre in Groningen en Drenthe (1522)	437
§ 1	Geldersen en Groningen verjagen Stichtse troepen	437
§ 2	Van dat de Gellersche Steenwijck mit dessen knechten und hooftluden ende Vresen beleden etcetera	438
§ 3	Van enen nien anslach ende belecht vor Steenwijck vann hertouch van Geller mitten Vresen	439
§ 4	Van sommige Westfriessche hoefflingen de uut Groningen gelecht worden vuyt bevel der Gellerschen	440
§ 5	Van dat blockhuijs geheeten Korffhusen dat de Stichschen wonnen voor Hasselde, anno M V ^c ende XXII	442
§ 6	Gelmuen hadden belecht de Stichssen, dat ontsetten de Gellerschen ende Zwolschen	442
§ 7a	Van dat de keijser sande in Vrieslant hofflinge ende ballinge mith vole volckes	444
§ 7b	Gelders-Groningse tegenmaatregelen in Noord-Friesland	444
§ 7c	De meeste Groningers deserteren onderweg	445
§ 7d	Plundertocht in Friesland en kaping van Duitse Hanzeschepen	445
§ 7e	Verschansing bij Lemmer; overleg leiders in Gelre	446
§ 8a	Hollandse schippers gevangen en tegen losgeld vrijgelaten	447
§ 8b	Groninger handelaren ondervinden hiervan de weerslag	448
§ 9a	Karel V biedt amnestie aan op landdag te Harlingen	448
§ 9b	Tekst van het verdrag	449
§ 9c	De Friezen wensen nader overleg over verdere voorstellen	450
§ 10a	Gelderse piraat door Habsburgers gespaard en vrijgelaten	451
§ 10b	Mislukte Gelderse overval vanuit Lemmer op Sneek	451
§ 11a	Samentrekking Stichts-Habsburgse troepen in Friesland	452
§ 11b	Geldersen en Groningers veroveren kasteel te Coevorden	452
§ 11c	Habsburgers plunderen in Westerkwartier; tegenmaatregelen	453
§ 11d	Geldersen eisen eigenmachtig schatting uit de Ommelanden	455
§ 11e	Habsburgs ultimatum door de Ommelanden afgewezen	457
§ 11f	Samentrekking Habsburgse troepen in Friese kloosters	457
§ 11g	Habsburgers ontruimen en Geldersen bezetten Gerkesklooster	458
§ 12a	Bestand tussen Geldersen en de Overijsselse steden	458
§ 12b	Overlast afgedankte Geldersen in Aduard en Drenthe	459
§ 13a	Karel van Gelre wordt persoonlijk gehuldigd te Groningen	459
§ 13b	Karel van Gelre ontvangt leenhulde van de Drenthen	461
§ 13c	Jasper van Marwijk stadhouder te Groningen, trouwt aldaar	461

Deel III-Q	Na aanvankelijke successen moeten de Geldersen Friesland definitief aan de Habsburgers prijsgeven (1523)	462
§ 1a	Gelderse terroristen uit Workum verjaagd	462
§ 1b	Jancko Douwama gearresteerd na klacht over stadhouder	463
§ 2a	Aanleg stadsgracht en torens aan Noordwestkant Groningen	463
§ 2b	Zeven Hollandse schepen op de Waddenzee gekaapt	463
§ 3	De Turken veroveren Rhodos op de Johanniters	464
§ 4a	Na vergeefs beleg van Bolsward gaan Habsburgers naar Dokkum	464
§ 4b	Kasteel Lage wel, Oldenzaal niet door de Geldersen veroverd	465
§ 4c	Geldersen zenden versterkingen naar Dokkum	465
§ 5a	Johan van Wassenaar verovert Zevenwouden voor Karel V	466
§ 5b	Geldersen en Groningers legeren zich in het Westerkwartier	466
§ 5c	Gelders-Gronings leger bijna de terugweg afgesneden	467
§ 5d	Habsburgers ontvangen onderwerping Ommelanden	467
§ 5e	Gelderse aftocht van Aduard via Selwerd naar Essen	468
§ 6a	Internationaal optreden tegen het piratennest Dokkum	468
§ 6b	Groningen ondervindt allerlei overlast te land en ter zee	469
§ 6c	De Habsburgers onderwerpen Kollumerland en Achtkarspelen	469
§ 6d	Gelders-Groningse versterkingen bereiken Dokkum niet	470
§ 6e	Tweede poging verhinderd door bevolking Achtkarspelen	470
§ 7a	Acht schepen vol goed opgebracht naar Groningen	470
§ 7b	Gelderse troepen ontruimen Gorecht en Drenthe	471
§ 8a	Habsburgse wurggreep om Dokkum	471
§ 8b	Derde en vierde hulpexpeditie voor Dokkum mislukt	471
§ 8c	Vijfde en zesde poging ondanks wat buit mislukt	472
§ 8d	Dokkum capituleert voor de Habsburgers	472
§ 8e	Smadelijke intocht Gelderse troepen in Groningen	473
§ 9a	Habsburgse veldtocht vanuit Dokkum tot voor Sloten	474
§ 9b	Gilden verijdelen Gelderse uitval naar Friesland	474
§ 10a	Geldersen veroveren Steenwijk bij verrassing	474
§ 10b	Gelderse rooftocht tot vlak voor Leiden	476
§ 10c	Dezelfde bende plundert Stellingwerf en Achtkarspelen	477
§ 11a	Sloten wordt door de Habsburgers uitgehongerd	477
§ 11b	Het laatste Gelderse bolwerk Lemmer ontruimd	478
§ 11c	Nabeschouwing van Benninge	478
§ 11d	Habsburgers nemen zonder geweld Steenwijk in	479
§ 12a	Vruchteloze Habsburgs-Groningse onderhandelingen	479
§ 12b	Dood van Johan van Wassenaar, de veroveraar van Friesland	480
§ 12c	De priester Hubert ter berechting naar Brabant gebracht	480

Deel III-R	Allerlei gebeurtenissen in en om Groningen, bestand met de Habsburgers en vrede met Utrecht (1524-1525)	481
§ 1	Adviesraad van acht aanzienlijken benoemd te Groningen	481
§ 2	Vruchteloos Habsburgs-Gronings gesprek te Gerkesklooster	481
§ 3	Deense koning Christiaan II verdreven	482
§ 4	Gelderse overvallen in Drenthe lopen verkeerd af	483
§ 5a	Habsburgs-Groningse schermutseling op de Ruigewaard	483
§ 5b	Groningse poging doorbreking blokkade op Reitdiep mislukt	484
§ 6	Graaf Edzard poogt land bij Esens te veroveren	484
§ 7	Meester Ulffert gearresteerd en beschuldigd van verraad	485
§ 8	Aanhouding en vrijlating van Jasper van Marwijks vrouw	485
§ 9a	Zwolle wil weer deel uitmaken van het Sticht	485
§ 9b	Hertog Karel belegert tevergeefs Zwolle	486
§ 10	Afgedankte soldaten van Edzard trekken weg naar Deventer	486
§ 11	Roelof ten Water bewerkt bestand voor een jaar	487
§ 12	Bisschop van Bremen verwoest uit wraak het land Wursten	488
§ 13	Habsburgse hulp bij herbouw van Steenwijk	488
§ 14	Kostbaar Catharinabeeld voor Akerk te Groningen met bijdrage van Sicke Benninge	489
§ 15	Vrede gesloten tussen Utrecht/Zwolle en Gelre	489
§ 16	Ontslagen soldaten plunderen van Groningen tot Woerden	490
Deel III-S	Groeiende irritatie tussen Stad en stadhouder; internationale onrust slaat over naar Groningen: gilden grijpen de macht en eisen sanering der financiën (1525)	491
§ 1a	Conflict Groningen met stadhouder voorgelegd aan hertog	491
§ 1b	Vergeefse pleidooien der Groningers voor de hertog	492
§ 1c	Conflict schijnbaar bezworen; Van Marwijk blijft aan	494
§ 2	Jaar 1525 onrustig door oorlogen: de slag bij Pavia	494
§ 3	Bestand tussen Karel V en Gelre/Groningen verlengd	497
§ 4a	Luther's leerstellingen mede oorzaak van algemene onrust	497
§ 4b	Boerenopstanden in Duitsland en tot in Zwitserland toe	498
§ 5a	Groninger gilden formuleren ingrijpende eisen	500
§ 5b	De gilden bedreigen burgemeesters en raad	501
§ 5c	Vier borgen, onder wie Benninge, aangewezen voor stadsschuld	502
§ 5d	De gilden eisen nieuwe ambtseed van alle ambtsdragers	503
§ 5e	Ex-rentmeester Johan Jarges verlaat Groningen na hetze	504
§ 5f	Na gilde-eisen wijkt burgemeester Peter Sickinge uit	504
§ 5g	Ontzetting Jarges uit raad afgedwongen, geen verbanning	505
§ 5h	Stadhouder bewerkt uitstel van betaling door de borgen	506

§ 5i	De drie overgebleven borgen gedwongen tot geldleningen	506
§ 5j	Gilden gedagvaard naar Arnhem; Gelderse commissie naar Groningen	508
§ 5k	Commissie hoort partijen en legt borgen aanbetaling op	508
Deel III-T	De gilden zetten te Groningen het bestuur naar hun hand; tenslotte toch nog verzoening; plundering door afgedankte huurlingen uit Duitsland overal rondom Groningen (1525)	510
§ 1a	Staatsgreep van de Groninger gilden	510
§ 1b	Gilden en bevolking kiezen zelf het gildrecht	511
§ 2a	Karel van Gelre erkent het nieuwe stadsbestuur	511
§ 2b	Burgemeesters en raad laten zich niet uitschakelen	511
§ 2c	Gilden draaien bij en verzoenen zich met burgemeesters en raad	512
§ 3	Overlast in Drenthe en Ommelanden door afgedankte huursoldaten	513
Deel III-U	Excurs over de Sacco di Roma en zijn gevolgen voor het prestige van Karel V (mei-juni 1527)	514
§ 1a	Karel van Bourbon sneuvelt bij eerste aanval op Rome	514
§ 1b	Stormloop slaagt door hulp van Colonna's	514
§ 1c	Veel slachtoffers, gevangenen en verwoestingen	515
§ 1d	Losse berichten	516
§ 2	Geboorte van Karel V's zoon, geruchten over reisplannen van de keizer	516
§ 3	Nabeschouwing van Benninge over de Sacco di Roma	516
Deel III-V	Vertaling van het eerste deel van het 'Pilgerbüchlein': de geschiedenis van Rome tot en met Constantijn de Grote	517
§ 1	Proloogje van Benninge	517
§ 2	De stichting van Rome en de tijd der zeven koningen	517
§ 3	Lotgevallen van de Republiek tot het optreden van Caesar	519
§ 4	Julius Caesar wordt de eerste alleenheerser in Rome	520
§ 5a	Keizer Augustus en de Julisch-Claudische dynastie	521
§ 5b	De darde keyser to Rome	521
§ 6	Het vierkeizerjaar en de Flavische keizers	523
§ 7	De adoptiefkeizers van de Tweede Eeuw	524
§ 8	De soldatenkeizers van de Derde Eeuw	525
§ 9	Diocletianus en de Tetrarchie	527
§ 10a	De regering van Constantijn de Grote	528
§ 10b	De Donatio Constantini alias Constitutum Constantini	529
Deel III-W	Vertaling van het tweede deel van het 'Pilgerbüchlein': beschrijving der zeven Romeinse hoofdkerken en van 91 andere kerken, gevolgd door een overzicht van staties en aflaten	532
§ 1	Proloogje over de kerken te Rome en de genaden aldaar	532
§ 2a	Eerste hoofdkerk: Sint Jan van Lateranen	532

§ 2b	Tweede hoofdkerk: Sint Pieter in het Vaticaan	537
§ 2c	Derde hoofdkerk: Sint Paulus buiten de Muren	540
§ 2d	Vierde hoofdkerk: Sinte Maria de Meerdere	542
§ 2e	Vijfde hoofdkerk: Sint Laurentius buiten de Muren	543
§ 2f	Zesde hoofdkerk: Heilig Kruis in Jeruzalem	543
§ 2g	Zevende hoofdkerk: Sint Sebastiaan	544
§ 3a	Eerste rondreis: langs 49 andere kerken	546
§ 3b	Tweede rondreis: langs nog 42 andere kerken	556
§ 3c	Afsluitende opmerkingen over reliquieën en genaden	564
§ 4a	Proloogje over de staties en aflaten te Rome	564
§ 4b	Staciones inder fasten	565
§ 4c	Staties tijdens de Paasweek	566
§ 4d	Bijzondere staties in diverse kerken	567
§ 4e	Staciones na Paeschen	567
§ 4f	Staciones inder Advent	568
§ 4g	Staties in de Kersttijd	569
§ 4h	Staties in de voorvasten	569
§ 4i	Afsluitende opmerkingen	569
Deel III-X	Beschrijving van de pelgrimstocht naar Rome door Benninge met vrienden (1500), met enkele alternatieve routes; gevolgd door een excerpt uit Bernhard van Breydenbach "Peregrinatio in Terram Sanctam", waarin ook een pelgrimage naar het Sinai klooster (1483/1484)	570
§ 1	Eerste route, gevolgd door Benninge c.s. (aug.-sep. 1500)	570
§ 2	Tweede route, gevolgd door Benninge c.s. op hun terugreis (nov.-dec. 1500)	573
§ 3	Derde route	574
§ 4	Uittreksel uit Breydenbachs Peregrinatio	575
§ 5	Epiloog van Benninge	582
Deel III-Y	Te groningen neemt de rechteloosheid snel toe, ook hertog Karel heeft geen greep meer op de massa, die de borgen zware lasten oplegt en zelf een raad kiest (mei 1527 – feb. 1528)	583
§ 1	Proloogje van Benninge	583
§ 2	Bevolking valt uit naar een burgemeester en een bouwmeester	583
§ 3	Gilden en bevolking dwingen nieuwe monetaire verordening af	584
§ 4	Comité van 24 gedeputeerden vormt samen met de raad het stadsbestuur	584
§ 5a	Hertog Karel probeert schriftelijk de gemoederen te kalmeren	585
§ 5b	Gevolgen voor de raad na weigering tot nietszeggend antwoord	585

§ 6	Volktribunaal dwingt de raad tot veroordeling van Johan Jarges	586
§ 7a	Gedeputeerden beantwoorden de brief mondeling te Arnhem	586
§ 7b	De vier borgen en Johan Jarges naar Arnhem gedagvaard	586
§ 8	Wederzijdse vertogen voor de raad; deze houdt de zaak aan	587
§ 9	Hertog Karels afgezant doet te Groningen gunstig bemiddelingsvoorstel	588
§ 10	Niettemin veroordeelt het gerecht de borgen tot betaling	588
§ 11	Peter Sickinge bij vlucht gemolesteerd zonder vervolging daders	589
§ 12	Borgen gearresteerd en tot onmiddellijke betaling gedwongen	589
§ 13	Onrust op de Grote Markt verhindert verkiezing van de nieuwe raad	590
§ 14a	Onregelmatigheden bij verkiezing van de raad	590
§ 14b	Klacht Benninge over incompetenten raad en Jasper van Marwijk	591
Deel III-Z	Bisschop verliest alle gezag in Utrecht en Sticht; overstap naar Gelre; Karel V wordt landsheer en begint met verovering van het Sticht (1525-juni 1528)	593
§ 1	Gildenoproer te Utrecht na jaar neergeslagen; Karel van Gelre erkend	593
§ 2	Gelre wint diverse Overstichtse steden en Rhenen	594
§ 3	Bisschop staat zijn wereldlijke macht af aan Karel V	595
§ 4a	Habsburgers veroveren Kampen en omgeving	595
§ 4b	Hasselt na beleg veroverd; Gelderse tegenaanval afgeslagen	596
§ 4c	Habsburgers veroveren de Gelderse stad Hattem na een week	597
Bijlage I:	Concept van de Delen I-A en I-B	599
§ 1	Voorgangers en hun bedoelingen	599
§ 2	Plan indeling kroniek; inhoud eerste boek	599
§ 3	Plan beschrijving herkomst der Friezen	599
§ 4	Plan beschrijving Zeven Zeelanden	600
§ 5	Inhoud tweede boek	601
§ 6	Inhoud derde boek en verantwoording	601
§ 7	Apostel Thomas in Indië, vanwaar Saxo, Bruno en Friso worden verdreven	601
§ 8	Saxo sticht Saksen, Bruno Westfalen, Friso Friesland	601
§ 9	De Noormannen maken de Friezen tot slaven	602
§ 10	Willibrord en Bonifatius kerstenen de Friezen	602
§ 11	De Saksen maken de Friezen weer tot heidenen	603

Bijlage II: Herhalingen uit Deel II-A		
§ 1	Wo Groningen weder quam ant Stichte van Utricht na beleninge keyser Henrickes	604
§ 2	Van Groninger wapen, wo se daer an gekomen sint ende voren	604
§ 3	Slotopmerking Lemego over band van Groningen met Utrecht	604
§ 4	Van summige dingen de in Vreslant gescheen anno M CCCC° XXI hent to XXIII	604
§ 5	Hollanders helpen de Friezen de Groningers te verslaan	605
Bijlage III: Uittreksel uit Deel III-Y		606
§ 1	Proloogje van Benninge	606
§ 2	Bevolking valt uit naar een burgemeester en een bouwmeester	606
§ 3	Gilden en bevolking dwingen nieuwe monetaire verordening af	607
§ 4	Comité van 24 gedeputeerden vormt samen met de raad het stadsbestuur	607
§ 5a	Van eenen scerpen brief vanden fursten van Geller	607
§ 5b	Gevolgen voor de raad na weigering tot nietszeggend antwoord	607
§ 6	Volkstribunaal dwingt de raad tot veroordeling van Johan Jarges	608
§ 7a	Gedeputeerden beantwoorden de brief mondeling te Arnhem	608
§ 7b	De vier borgen en Johan Jarges naar Arnhem gedagvaard	609
§ 8	Wederzijdse vertogen voor de raad; deze houdt de zaak aan	609
§ 9	Hertog Karels afgezant doet te Groningen gunstig bemiddelingsvoorstel	610
§ 10	Niettemin veroordeelt het gerecht de borgen tot betaling	610

DEEL I

***Herkomst der Friezen en hun
vrijheid, de Zeven Zeelanden***

DEEL I-A

ms.V p.1

F p.1

DAT PROLOGUS des commentatores van dessen boecke der kroeniecken der Vreescher landen ende^a soeven Zeelanden^b

§ 1 *Voorgangers en hun bedoelingen*

Hier voermaels, ende eer die eewiege wiesheit, dat is Christus, ons selven mit wercken ende woerden den wech der doegeden ende eewiege saelichheit voergegaen ende geleert heevet gehad, soe sint in der tijdt vele naetuerliecke wiese mannen ende mejsters gewest, wiesheijt ende kunsten lieffhebbende ende beminnende, datmen philozophen noemende was, welke nae onser taelen soe voele toe seggen is als minners offte lieffhebbers der kunsten. Ende onder dessen waeren enijghe die den luden in wijesheijden leerden ende leijden wolden, stellende hoere leeringhe in schrifften toe setten: oer summijghe van oerloge, vejde ende verdreet der fursten, heeren ende steeden die landen ende luden toe regeeren hebben; oer summijghe in anderen naetuerliecken kunsten als philosophia, astronomia, in medecijenen, inden rechten; om hier uut toe neemen leeringhe ende vernufft, een igelick hem hier van toe wachten

F p.2
ende waeren, om niet lichtliecken in sulcks toe stellen dat em schaedelicken mach weesen. Want periculoes, lastich ende zwaer is toe wesen in oerloghe, vejde ende verdriet, daer dit boeck meestlieck is op gefundeert ende geset.

§ 2 *Plan indeling kroniek; inhoud eerste boek*

Hier nu toe te koemen tot mienen propoest ende voerneemen, om toe beschrieven die kroeniecken desser Vreescher landen ende der stadt Gronnigen, die voer miener tiedt gescheen sindt ende die bij miener tiedt gescheen sindt, soe ghij int vervollich noch wal klaerliecker verneemen sullen, soe hebbe ick voer mij genoemen, mitter hulpe van Godt dit boeck ende croenieckel in dren boecken toe deelen.

Dat eerste deel ende boeck sal holden dat heerkoemen ende oerspronck der Vreesscher landen mitten zoeven Zeelanden, waer elck begint ende endieget, ende welck onder heeren is bekrachtieget offte niet hent men schreeff 1492.

F p.3

ms.V p.2

Ende oeck van soedaene privilegien, als coeninck Carel ende keijser den Vreesen mede begifftieget hadde, daer see Godt betert / nu ter tiedt seer van sint beroevet.

^a + den AD. | ^b Zelanden AD.

§ 3 *Plan beschrijving herkomst der Friezen*

Soe bevinde ick in den olden kroeniecken van Holland, Zeelandt ende Utrecht,¹ dat die Vreesen sint eersten uutgesproeten ende heergekoemen van den Troeijaenen. Als die groete stadt van Troeijen was gewonnen van den Greecken ende in den grundt gedestruweert, soe mosten die Troeijaener wiecken ende vleen* uut den landen als sie deden, ende vloegen mit wieff ende kindt ende al oer goedt, golt ende sulver toe scheepe oever zee, ende mosten vleen ende wiecken; als die kinder van Israel deden ende vloen uut Egipten van den bedwanck koeninck Pharaonis ende queemen in die woestenije, daer sie XL jaeren in weeren eer sie queemen int landt van belofften. Als die Troeijaener dus mit groet getal van vollick ende scheepen op der zee weeren, soe seijlden see voer wint ende waeghe waer sie Godt hen sende. Soe quamen sie eersten an vit^a landt daer Roemen nu gebouwet is^b, ende was al boeven duesent jaeren toe voeren eer Goeddes geboert, ende langhe toe voeren eer Roemen begundt worde toe maecken. Als see daer toe lande queemen mit soe groet goedt ende vollick, soe streden see mitten koeninck des solven landes ende versloegen den koeninck; soe dattet worde gesoent, ende die koeninck gaff Hector van Troijens broeder Eneas sien dochter, ende die bleeff daer ende worde daer koeninck ende heere des landes. Die ander broeder toech toe scheepe mit groet vollick ende goedt, mit wieff ende kindt, ende quam an in Britanien dat nu Engelandt is, ende wan dat in mit striedender handt.* Ende doe^c see dit landt sus in hadden, soe toech noch een groet part toe scheepen, omme meer onbewoent landt toe besoecken^d, mijt wieff ende kindt, mijt alle oer haeve ende beesten ende goederen, voer windt ende waege, waer see Godt hen wiesede, daer nu Hollandt is ende Zeelandt ende Utrecht, dat doe noch al woeste ende onbewoent was. Ende seijlden soe alle die^e insulen ende warrelt daer omtrent ende eijlanden umme, ende sochten een woest onbewoendt landt. Soe maeckeden see een verdrach ende verbundt onder malkanderen: weert saecke dat ijenich schip van em allen een eijlandt offte lantschup vonde dat onbewoendt lach, die solde op sienen mast setten eene barende^{f*} picktunne ende kundiegen* die anderen daer meede toe lande;² welck alsoe geschach, soe dat die eersten hebben / gevonden desse soeven Zeelanden, dat noch op dessen huediegen dach Vreeslandt geheeten is. Ende hier sint sie toe saemen toe lande getreden ende queemen in dit^g Vrieslandt; als die kinderen van Israel queemen int landt van belofften daer van geschreven steet, dat Unse Leve Heere wolde see brengen int landt daer vloeyen solde honnich ende mellick;³ datmen dessen Vrieslande oeck wal toe schrieven mach, naedem

F p.4

ms.V p.3

F p.5

^a wit A (*lees int ?*). | ^b – is A. | ^c – doe AD. | ^d versoke A, versoecken D. | ^e – die A.
^f barnende A, barnede D. | ^g dat A.

- 1 Dit is waarschijnlijk de "Divisiechroniek", geschreven door Cornelius Aurelius, *Cronycke van Hollandt* [etc.], div. I, cap. VII, VIII, XXI.
- 2 Dit verhaal komt niet voor in de "Divisiechroniek", wel in de Algemene Friese Overkeuren. Zie *Hunsingoer Recht*, 72; *Fivelgoer Recht*, 172.
- 3 Een beeld van het beloofde land, o.a. Ex. 3:17; 13:5 en 33:3.

dat* dit oeck een landt is daer honnich ende mellick vloeijet^a. Ende desse lande hebben desse Vreesen bediecket ende bedammet mijt schoeffelen* ende spaeden ende mijt groeten arbeijt in gewonnen, ende die landen betimmert ende bewoenet mit slichten holten hoeseren, sunder jenighe steeden, sloeten offte borgen.

§ 4 *Plan beschrijving Zeven Zeelanden*

F p.6 Oeck wil ick schrieven in dit eerste boeck van den soeven Zeelanden ende waer sick elck scheijdet; ende oeck woe Vrieslandt daer nae in dreem landen gedeelt is ende waer sick ellick deel verscheijdet; oeck wat landen van dessen soeven Zeelanden onder bekrachtieget sint van heeren ende die oeck noch vrij sindt.

§ 5 *Inhoud tweede boek*

In^b dat ander deel van dessen boecke wil ick schrieven van den oerloghe, last ende verdreet de was int jaer Onsses Heeren 1402^c.¹ Ende oeck alle die coepien van de huldinghe ende privilegien die hartoch Albart, hartoch Willem ende hartoch Johan den Vreesen geeven hadden, ende woe sie weer uutten lande worden verdrieven.

§ 6 *Inhoud derde boek en verantwoording*

Dat darde deel des teegen woerdiegen boeckes ende croenieckels sal holden van alle die^d oerloege, last, jammer ende verdriet die was ende geschiede angaende int jaer Ons Heeren 1491^e, duerende al want men schreeff 1530^f; in welker tiedt dat Vrieslandt soe swaer ende lastich worde oevergetoegen^g vermidts roeff, brandt, moert, doetslach, vangen ende schatten, soe dattet niet wal is toe beschrieven. Ende ick int vervollich wal klaerliecken sal beschrieven van stede tot stede^g ende van tiede tot tiede^h, woe sick alle dingenⁱ hevet begeeven; want alle desse dingen die in dessen darden deel desses^j boecks^k getracteert worden^l, sint^m al bij mijenen tiden gescheen, daer ick selves meestlieck bij, an ende oever bijn geweest. Die ander twee deelen desses boecksⁿ mijt alle die copien heb ick bij ene

^a naedem ... vloeijet] Hic est terra fluentem lack et mel, dat is: dit is en lant daer vloeijt honich ende melck A(D). | ^b – in AD. | ^c dusent verhundert ende twe AD. | ^d – die A. | ^e dusent verhundert ende een ende tnegentich AD. | ^f dusent vijffhundert ende XXX AD.

^g steden A. | ^h tiede tot tiede] tijden tot tijden A. | ⁱ dinck AD. | ^j – desses AD.

^k sboecks A, + van AD. | ^l wort A, wert D. | ^m is AD. | ⁿ sboeckes A.

1 Dit slaat op Deel II-A, de kroniek van Johan Lemego, die in werkelijkheid voornamelijk de jaren 1396-1422 omvat.

ms.V p.4 vergaddert uut waerachtiege schrifften, dat ick dat^a seecker bin al dinck soe gescheen ende / geweest is^b.

^a des AD. | ^b + explicit prologus A(D).

DEEL I-B

HERKOMST DER FRIEZEN

§ 1a *Vlucht der Trojanen naar Europa*

Hier begint dat eerste deel van dessen boecke der croeniecken der Vreescher landen ende soeven Zeelanden ende der stad Gronnigen.

F.p.7 Eusebius schrifft in siene croeniecken:¹ nae dat Troija^a verdestruweert^b weer^c, doe voer Priamus, Anthenor unde Aeneas, die doe koeningen ende heeren weeren toe Troeijen gewest, in een ander landt mijt groeten vollick ende goedt. Ende Eneas quam in Italien ende toe Roeme, van den dat die Roemeineren oeren adel hebben. En^d ander part der Troeijaeneren queemen op dem meer toe^e Meotidas, dat is een broeckachtich landt ende is geleegeen op gin^{*} siedt Prueslandt ende Pollander landt, ende gaven sick daer needer, ende namen die landen in, ende dwongen die landen van dane bis toe Ungeren toe, ende buweden daer eene groete stadt genaemet Sicambri; daer^f worden die selve Troeijaeneren ge-

F.p.8 noempt Sicambri. Hier en tusschen dat die van Troeijen nae der verstoeringhe der selver stadt sick verdeilden woe vorgescreven, verleepen sick voele jaeren ter tijdt dat Gracianus^g keijser worde ongeveerlick 1660^h jaer. Ende daeromme bijnnen middeler tiedt hebben die Troeijaenscken voele koeningen gehadt; meer van den selven wil ick swiegen, ende wil alleene schrieven van den oerspronck ende heerkoemen der Vreesen ende der Vreescher landen mitten soeven Zeelanden.

§ 1b *Priamus stamvader der Fransen, Engelsen en Friezen*

Priamus, die eerste prince ende hartoch des volckes Sicambri ende nae Francoesen genoempt wart, toech uut mit eenen groeten hoep vollicksⁱ, ende streden mitten Alaenen, dat is mit den Ungeren, ende verdeen^j see; des worden die Troeijaeneren van Sicambri teijn jaer tribuet vrij; doe gaff em die keijser den naemen, dat sie neet meer Sicambri heeten solden, sonder sie solden genaempt sien Franci: daer van hebben noch die Francoezen den naemen. Etzlicke^{*} holden dat sie den naemen kreegen van eenen die geheeten was Franco, Hectoris

^a + zer A, + seer D | ^b destruert A. | ^c wart A, wert D. | ^d een A. | ^e – toe (A)D. | ^f + van AD. | ^g + de A. | ^h dusent ses hundred ende LX AD. | ⁱ volcks AD. | ^j verdreven AD.

1 Het volgende stuk heeft Benninge ontleend aan de Keulse kroniek: *Cronica Coellen*, f. 81v.

ms.V p.5 soen van Troeijen, wens vaeder heete Priamus, ende die selve Priamus was en^a koeninck van Troeijen; ende der mejninghe dat^b sie den naemen niet van nies kreeghen, sunder / die hadden^c van der tiedt an dat sie van Troeijen verdreeven worden.¹ Soe bleeff Priamus daer in den lande mit sien vollick; daer van voert sint uutgesproeten die fursten ende heeren van Brunswieck, Sassen, Doringe ende Mijsen, ende alle die Oestersche heeren. Alst dan klaerliecken schiendt, soe sindt oeck van den eedelen Troeijaeneren uutgesproeten de heeren van Roemen, die Francoiser ende^d Engelscken ende die Vreesen.

§ 1c *Saxo, Bruno en Friso trekken naar Brittannië*

F p.9 Als nu Priamus daer bleeff mit sien vollick, soe reijseden die ander Troeijaeneren mit groet vollick toe scheepe. Soe weeren onder den hoep drie broeders, geheeten Saxso, Bruno ende Friso. Saxso ende Bruno bleeven^e mit Priamus in Ungaren; Friso die^f bleeff bij den hoep die toe scheepe gengen omme toe versoeken een ander landt. Ende seijlden voer windt ende waege, van veerden tot veerden^g, * van eijlanden tot eijlanden, van den eenen koeninck rieck tot het ander, waer sie Godt hen wiesede, in groeter anxt hoers leevendes, ter tiedt dat sie quaemen vander genaeden Goedes in Britanien dat nu Engelandt is; woe see daer streden ende dat vollick daer verdreeven die dat bewoenden, mach men^h leesen inⁱ die Croeniecken van Hollandt, Zeelandt ende Utrecht ende der Vreescher landen.²

§ 2 *Saxo sticht Saksen, Bruno Westfalen, Friso Friesland*

F p.10 Als Engelandt beheert was, soe genck Friso mit al sien vollick, mit wieff ende kindt, mit al oer haeve ende goedt toe scheepe int noerden desser warrelt bij der Noerder zee, ende queemen daer an en^j landt dat nu Hollant, Zeelant ende Utrecht ende Vrieslandt is, daer doe noch niemant woenachtich was, ende vonden dat als eijne woestenije. Ende maeckeden daer dat alder schoenste landt dat die warrelt in hadde ende nu geheeten is een part Vrieslandt. Ende maeckeden daer huesinghe ende woeninghe, ende deelden daer nae die landen offte em van rechter arfftal angearvet was: Sassen landt wort toe deele Saxo, daer dat landt sien naemen van heevet, die bouwede steeden ende sloeten op der Elve; daer nae vermeerden siene vrunden ende naekoemelingen ende bouweden Brunswieck, daer was hoefftman in die eene broeder Bruno, daer die stadt oeren naemen van heevet. Desse selve Bruno die streeft altoes tegen die Staevesschen Doerin-

^a een AD. | ^b na so hadden AD. | ^c – die hadden A. | ^d + de AD. | ^e bleff AD. | ^f – die A | ^g veerden ... veerden] weerden tot weerden Vo. | ^h mach men] de daer van luest mach AD. | ⁱ – in AD. | ^j een AD.

1 Tot hertoe de ontlening aan de Keulse kroniek; vgl. p. 7 n. 1.

2 Verwijzing naar de "Divisiechroniek"; vgl. p. 4 n. 1.

ms.V p.6 ghe ende Snede^a Francken, als men dat wal claerliecken vindt in den olden / Sas-
sigen croeniecken;¹ ende desse Bruno was Sassen zoen ende was wonderlicke
koene ende bedreeff voele oerlocks in sijner tiedt. Die ander broeder geheeten
Bruno die bouwede eijn slot uutermaeten starrick up der Weeser geheeten Brun-
nesborch, van dessen queemen die Westfeelinghen; woe desse Bruno street wed-
der die Hessen, Rienlanderen ende Westerlinghen, vindtmen beschreeven in
den Croeniecken toe Collen.² Die broeder geheeten Friso, daer dit landt nae ge-
noempt is geheeten^b Vrieslandt^c, desse Friso hadde soeven soenen ende eene
F p.11 dochter geheeten Wijmoet, ende bekummerde ende besettede soeven landen
off steeden in Vrieslandt. Ende eenen ijgelingen soene gaff hie sien landt toe
brueckene, ende daer nae sint die landen genoempt soeven Zeelanden. Ende Fri-
so bleeff selven mit sien dochter Wijmoet, daer dat landt nae geheeten is Weij-
molde landt offte Winteren landt bij der Wesera, streckende in dat oester
sneck,* daer van quam Hardingen landt³ ende Detmersche, Kedinghe landt,
ende besetten ende bekummerden sie mijt oeren naekoemelinghen alle die lan-
den tusschen der Elve ende die Weesere toe Staeden toe.

§ 3 *De Noormannen maken de Friezen tot slaven*

Nae den tieden queemen die Deenen ende Normanni offte die Noortschen
heeren, mijt groeten vollick toe sceepe, toe voete ende toe peerde, ende ver-
wonnen alle desse Vreessche landen die desse voerbenaemde broederen mit
oeren kinderen ende naekoemelinghen toe behoerden, ende maeckeden sie
soe eijgen, dat sie mosten draegen geboeren ende ongeboeren eenen holten
bandt offte weede om hoeren hals.

§ 4 *Willibrord en Bonifatius kerstenen de Friezen*

F p.12 In der selver tiedt weeren desse eergenoemde Vreesen in mijsloeven ende niet
anbedende enen waeren Godt, Jesum Christum Marien soene; meer sie anbee-
den affgoeden went ter tiedt dat die hilliege vaeder sunte Gregorius die pauwest
van Roemen, die doe ten tijeden die apostel in Engelandt sunded^d den hilliegen
vaeder sanctum Willbrordum uut Engelandt in dat voernoemde Vrieslandt toe
leerende den wech der eewieger genaeden ende bekennisse^e der waerheijt,

^a Suede AD. | ^b dat geheten is AD. | ^c Vrese A, Vrijse D. | ^d senden A. | ^e bekennnisse A.

1 Dit is geen bronverwijzing van Benninge zelf. Zij komt ook voor in de diverse versies van de Gestaverhalen; zie "Historia Frisiae", editie: Reimers, 'Vorlage', 116; 'Olde Freesche Cronike', vs. 78; "Gesta Fresonum", in *Codex Aysma*, 510.
2 Verwijzing naar de *Cronica Coellen*; vgl. p. 7 n. 1.
3 Wellicht is dit een contaminatie van Hadeln of Haedrelreland, liggend op een "sneck" (= punt) ten oosten van de Wezer enerzijds, en Harlingerland ten westen van die rivier anderzijds.

ende quam toe lande int eersten mit sienen scheepen ende meede broederen in Westvrieslandt toe Holwert^a bij Dockum. Desse selve erweerdiege hillieghē bischop bouwede voele kercken ende beede huésēren in den selven lande^b ende oeck ander lande^c, ende bekeerde voele vollicks tot den rechten karsten geloeve; daer starreff hie in siener stadt toe Utrecht daer hie bisschop was.¹ Ende in deser selver stadt was oeck sanctus Bonifacius, / uut Engelandt geboeren, een bischop toe Mense, die in voer tieden mit voele meede bisschoppen als Aderalo toe Erpherden bisschop, Cosaro sijnen sufferganio^{d*} ende andere voele persoēnen wort gemartelizeert^e toe Dockum in Westvrieslandt van den ongeeloeviegē^f Vreesen, die doe noch heijdenen^g weeren. Ende in der selver steeden daer sie gemartelt worden, ontspranck eene varsche borne, die hueden toe daege in desse voerbenoemde steede een ijgelick wal seen ende proeven mach.

ms.V p.7

§ 5a *De Saksen maken de Friezen weer tot heidenen*

Nae den tieden bedwanck die onmijlde Ludgerus^h, een hartoch toe Sassen, alle Vrieslandt van oeren waeren karsten geloeve, ende mosten anbedden siene affgoeden. Ende verstoerde alle Godsⁱ huesen van der Elve hent^j totter Lauwersche, soe dat in alle den lande niet^k eene kercke en was dan binnen Gronnigen Sunte Meertens kercke.²

F p.13

§ 5b *Willehad en Liudger kerstenen de Friezen opnieuw*

Nae den tieden sande die eersaeme koeninck Alagaert van Engelandt sanctum Wilhaldum in dat voerbenoemde landt ende steede als toe Dockum, ende bekeerde weder mijt siener godliecker leere ende goeden leevende desse Vreesen, ende bouwede weder tusschen der Elven ende der Lauwerschen alle die kercken die desse hartoege van Sassen verstoert hadde. Doe desse lieve broeder ende hilliege vaeder gestorven was, quam sanctus^l Ludgerus toe Dockum, die de eerste bisschop was van Gods^m genaeden toe Munster, ende sat in der kercke Sancti Martini toe Dockum veer jaer, leerende ende preedickende den wech desⁿ eewighen leevendes; daer oeck desse selve sanctus Wilhaldus voerge-noempt, een bisschop toe Breemen, in korten tieden toe voeren was die kercke Sancti Martini besittende als een pastoer, die alle Vrieslandt bekeerde van den westen hen^o in dat oesten.

^a Holwerde A, + geheten AD. | ^b landen A. | ^c landen AD. | ^d suffraganie A(D).

^e martelizeert A. | ^f ongelovigen A. | ^g heiden A. | ^h Ludierus AD. | ⁱ Godes A. | ^j want A. | ^k meer A. | ^l – sanctus A. | ^m Godes A. | ⁿ der AD. | ^o went A.

1 Willibrord stierf te Echternach in 739.

2 De woorden “dan binnen Gronnigen Sunte Meertens kercke” staan niet in de Gestaverhalen, echter wel in de “Chronica der Friesen”, een eerste ontwerp van Eggerik Beninga’s kroniek, die ook de Gestaverhalen omvat. (NStA Aurich, Rep. 24 1, ms. A 9a, f. 5r).

DEEL I-C

OORSPRONG VAN de Friese Vrijheid

§ 1 *Koning Karel verjaagt Radboud uit Friesland*

F p.14 Voert meer salmen weten, nae dessen voergenoemden anbegin der lande^a ende Vrieslandt mijt alle den Vreesen, woe see gekoemen sint an oeren vrijeheijden, ende waer mede see dat gewonnen hebben an den koeninck van Roemen. In den tieden doe Pippinck koeninck van Franckrieck was keijser geworden,¹ doe was ende woenede toe Utrecht der Vreesen koeninck, geheeten Rabboldus, uut Denemarcken geboeren ende een koeninck; desse dede den Fresen groet oevermoet ende last ende eijgendoem. Des en wolden die Vreesen niet langer verdraegen, ende geven sick^b bij raede des bisscops / sancti Wilbrordi onder die bescharmenisse des eersaemen koeninges Pippinges mijt lijeve ende mijt goede. ms.V p.8 Ende Pippinck sande sijene soene Carolum in Vrieslandt op die Wesere, daer desse eersaeme Rabboldus hadde eenen^c borrich die geheeten was Wittenborch Bloemendal,² ende wan die mitter macht; ende toech doe weeder toe Utrecht ende wolde dessen oeverdaedigen hebben beleegert^d; soe dat Rabboldus mijt sienen ridderen ende hulperen toech in dat nederste Vrieslandt toe der striedt; daer volgede Carolus mit alle siener macht, soe dat Raboldus sach dat hie Caro- F p.15 lo^e niet konde ontwiecken, hie moste em striedt leveren. Ende doe die striedt ende dach was beroepen ende oeck die steede des striedes, ende daer quam doe eijn altoe wiesen vroemen man ende sprack tot dessen^f twen fursten: het weere groete doerheijt dat soedaene edele vroeme fursten ende ridderen wollen^g oer lieff verlesen, want het muchte wallichte^h vallen dat een van den goeden ridderen daer storte sijen bloedt ende doedt bleeve, daer groete schaede ende droefenis van queme, ende men sick meer omme mochte bedroevenⁱ dan van alle dit landt ende sloeten toe hebben mochte van vervrouwen. Dessens selven raedt begreep alle dat gemeijne vollick, ende spraecken: dat were nutte ende orberlieck^j, ende naemen raedt van den wisten ende kloeksten van beijden parten; soe dattet wort geraeden ende voer recht gevonden, dat desse twe hoechgeboerne fursten solden bij malkanderen staen op eene stede die daer toe beraemet was,

^a landen AD. | ^b + de A. | ^c ene AD. | ^d beleget A. | ^e Karolus A. | ^f den A. | ^g willen AD. | ^h wallichtelike A. | ⁱ mochte bedroeven] bedroeven muchte A. | ^j behoerlicke A.

- 1 Pippijn de Middelste of van Herstal is nooit koning of keizer geweest, maar enkel hofmeier (687-719).
- 2 De Gestaverhalen noemen alleen "Wiltenborch", maar ook hier heeft de "Chronica der Friesen" f. 7v (zie p. 11 n. 2) hetzelfde als Benninge. Blumenthal, met een Wasserburg uit 1354, ligt ten noordwesten van Bremen.

ellick^a op een been; we den anderen mochte weder staen sonder hulpe, den solde all Vrieslandt tot ewighen tiden siene weesen. Des ontffel den edelen^b koeninck Carolo sijnen vorderen hantschoe uut sijn rechter handt toe der eerden. Raboldus die edele hoechgeboeren koeninck veroetmoedegede sick toe der eerden ende gaff coeninck Carolo sijnen hantschoe weder. Des riep koeninck Kaerel lueder stemmen^c ende alle dat gemeijne vollick, beijde Vreesen ende Duetschen ende Francoisen^d: Aha! Aha! Desse heevet sick gegeven tot^e der eerden, daer meede mij alle Vrieslandt gehoersam^f moet worden. Koeninck Rabboldt van groeter bedroeffnisse sprack lueder stemmen^g: Wach mij! Wach mij, dat ick desen striedt / dus schentliecken hebbe verloeren. Ende hier umme sint desse twee steeden daer desse twe stunden de koeningen, genoempt nae desser schicht die daer schach opten^h selven dach: Wachnisse ende Hachnisse, want dessen dach in Westvrieslandt gelegen ende daer gescheen is. Aldus wort beroepen in alle Vrieslandt koeninck Karel voer eenen koeninck ende heere, ende Raboldus verloes dat landt ende heerlickheijt, sloeten ende steeden, ende toech wedder in Dennemarken.

§ 2 *Koning Karel bevestigt de Friezen hun wetten*

Voert meer doe Carolus was here oever Vrieslandt, doe settede hie sijnen koeninckliecken stoelⁱ ende richtstede in sweder Francken; summijge willen dat dat^j hevede^k sijn recht over die Freesen in den wickolde* geheeten Francko in Westvrieslandt,² des ick oeck wal geloeve. Daer eijsschede hie voer sick twalleff, die edelsten ende die kloecksten, die doe ten tiden die machtichsten weren in al Vrieslandt. Ende naedem^l dat see geen beschreeven recht, geestlieck noch warlieck, brueckende weeren, daer sick dat landt arrem ende riecke godtliecken mochten nae richten, soe solden sie keesen in teegenwoerdichheijt des koeninges^m recht, daer sie sick nae richten solden, ende confirmeren ende bevestiegen wolden, toe ewiegen tiden toe holden voer landt recht. Aldusⁿ spreekken see: sie en wisten geen recht toe kesene, meer sie wolden oer olde stede recht brueckende wesen, des sie ende oere^o voervaederen hen^p an dessen dach toe gebruecket hadden. Soe dat die koeninck gaff den^q twaleven^r noch VII dagen dach: edder^s dat sie recht koeren, offte van dren dat beste koeren, toeweten waer^t sie alle wolden verliesen oer hoevet, offte leevendich worden begraven, offte worden geworpen in een schip sunder kaebel, reemen, zejil ende sunder behelplinghe,

^a malck A. | ^b + heren A. | ^c stemme AD. | ^d Fransoien AD. | ^e tho AD. | ^f mi horsam A. | ^g stemme AD. | ^h *Hier vangt ms. Z aan.* | ⁱ koeninckliecken stoel] stoel koninckliken A. | ^j he A. | ^k hove de V. | ^l nae den AD. | ^m + en V. | ⁿ alsoe dus A. | ^o oer AZ. | ^p went AD, wen Z. | ^q dien V. | ^r twalvenen V. | ^s eder AD, ieder Z. | ^t off V.

- 1 De Karel over wie het hier gaat, was geen koning, maar de hofmeier Karel Martel (719-741).
- 2 Is hier Franeker bedoeld? In latere bronnen wordt vermeld, dat vroeger in Franeker de Hollandse graven als heer werden erkend. Zie Janse, *Grenzen*, 42.

waer sie Godt sande. Doe see joe* saegen dat see^a starven mosten, koeren see up dat laeste in een^b schip. Doe sie in dat schip queemen^c op dat waeter, ende dat schip dreff sunder reem, roeder ende sunder helpinge^d, ende anders niet saeghen^e men^f die^g apenbaren^h zee ende verlusⁱ oers leevendes, doe sprack eene van die twaleven^l, die was van Wilcken geslachte, die de eerste asege was: “alder leeveste broederen, ick hebbe gehoert van den wiesen geestliecken man sanctum Wilbrordum / preedicken, doe die jongeren Jesu Christi nae der opstandnisse^k Christi weeren in groeter bedroeffnisse, dat Godt Jesus Christus Marien soene openbaerde mijt besloten doren^l ende troestede^m see in oeren bedroeffnisse; waer umme willen wij samentlijcken an roepen Jesum Christum Marien soene, dat hie oeck ons koeme toe hulpe ende leere ons, waer meede wij onse lieff moegen redden ende bargaen.” Des oepenbaerde em eijn wal gewassen man achter in den scheepe, ende hadde in siener handt een krum holdt, ende worp dat achter uut den scheepe, ende voerde see al in dat landt sonder we in die selve haevene daer see uut geschoeven endeⁿ gedreeven weeren. Ende doe desse darteijnste toe lande quam, soe nam hie dat selve holt ende worp dat op dat landt; ende daer brack uut een groet toeren, ende onder den toeren spranck eijne schon^o borne; daer gengen desse twalvenen^p ende oeck die darteijnste omme sitten ende laevenden sick. Ende desse darteijnste was eenen ijgelicken van den twalvenen alsoe gelieck, dat oer^q niemande onderscheijden en konde. Die selve leerde den twalvenen wat sie keesen ende voer recht holden ende gebruecken solden. Doe dat gescheen was, seegen sie niet meer den darteijnnden. Daer nae queemen desse XII^r voer koeninck Karel gesunt ende machtich oers lijeves, die hee meende dat se^s verdrucken weeren, ende koeren lant recht^t; ende dat bezeegelde ende confirmerde koeninck Kaerel tot ewiegen tiden den Freesen toe brueckene; des nu ter tiedt die Freesen bruecken sunder weederspraecke des keijzers van Roemmen off jeniegen fursten. Ende wel^u sie daer an bekrenckede, die is^v in de achte des keijzers ende des paewes Leo die dat selve recht gheconfirmeert heevet.

§ 3 *Koning Godfried door de Friezen verjaagd*

Daer nae in langen tiden Godffridus een koeninck van Denemarcken, des eergenoemde^w Raboldus kindes kindt, wolde al wreecken ende onder sick trecken^x

^a Doe ... see] tho zee sagen dat se jo A. | ^b in een] het V. | ^c Doe ... queemen] do se quemen in dat schip A. | ^d dreff ... helpinge] sunder reem roer ende alle behellep wech dreff V. | ^e + voer oeghen V. | ^f dan V. | ^g den AD. | ^h oepenbaere V. | ⁱ verlees AZ. | ^j XII V. | ^k upstantnisse AD. | ^l openbaerde ... doren] sick hoer mit besloeten doeren oepenbaerde V. | ^m troeste AD. | ⁿ + uut A. | ^o groete V. | ^p twaleven A. | ^q oen AD. | ^r twaleven A. | ^s al V. | ^t lant recht] tlandrecht V. | ^u we AD. | ^v was V. | ^w eergenoemden V. | ^x teen A.

al dat sien olderen hadden verloeren^a, quam mijt groeten volcke in Frieslandt ende Sanslandt^b, ende toech onder Breemen, Munster, Utrecht, Collen ende Aecken ende maeckede sijenen peerde stal in Onser Liever Vrouwen kercke, ende toech toe Gronnigen,¹ ende alle die lande verdelgede hie. Daer nae quam hie toe Norden in Oestvrieslandt; toe den tieden was daer sanctus Rembartus, die anderde eersbisschop^c toe Breemen; daer wort^d groete / bloetstortinghe an beijden sieden. Soe gaff om bede wille des eers bisschops^e Godt die zegen^f ende victorie den Friesen toe Norden, dat see vengen ende sloegen den koeninck Godffridus mijt voele siene meede hulperen. Nochtans^g toegen sie mit weldieger handt weeder in Denemarcken, ende worden bij den wege doe voele geslaegen in der toe hues reijse. Daer nae worde nie koeninck van Denemarcken in sulcker maete in Frieslandt geseen.

ms.V p.11

F p.20

§ 4 *De Friezen verslaan de Saksen voor koning Karel*

Daer nae wort groet kieff ende rees groet oerloch tusschen den hartoch^h Wijdeken van Sassen² ende die Friesen. Ende die hartoch vernederde ende vervolgede den Friesen waer he konde, soe dat he oeck weder stondt koeninck Karelⁱ in sijener gerechtichheit die em mochte boeren ende dat hartichdoem om^j plichtich was alle jaer tot der Roemscher kroenen. Soe dat Carolus vergadderde alle sijene vrenden ende alle siene macht, den eergenoemde Wiedecken^k aff toe manende sijne gerechtichheit ende plege. Daer oeck die selve Karolus toe eijsschede^{*} die Friesen; ende queemen daer mit groeten volcke, ende hadden dat van bede,^{*} dat see mosten hebben den voerstriedt. Daer se den selven Wideken^l dael sloegen mijt alle sien^m vollick, ende geven den keijser Caroloⁿ Wijdeken voergescreven in sijene gewaldt.

^a + ende V. | ^b Saslandt A, Saxenlandt D, Sassenlant Z. | ^c archbisschop A(D). | ^d worde V. | ^e arses biscops A. | ^f zege AD. | ^g nochtant A. | ^h hartogen V. | ⁱ Karol A, Carolo DZ. | ^j ene A. | ^k Wijngen A. | ^l Wijdeken AD. | ^m alle sien^j al zijn A. | ⁿ Karolus A.

1 De zin "ende maeckede sijenen peerde stal ... toe Gronnigen" komt niet voor in de Gestaverhalen, wel bij Jarichs, 'Chronijc', p. 438 en in diverse mss. Vgl. echter over de Mariakerk te Aken, door het grote Noormannenleger in 882 als paardenstal gebruikt: Vogel, *Normannen*, 283, met verwijzingen naar eigentijdse bronnen.

2 In Deel I-B § 5a heet hij Ludgerus. In afwijking van de Gestaverhalen, maar in overeenstemming met de meeste andere kronieken, noemt Benninge de Saksische hertog hier Wijdeken.

§ 5 *De Friezen veroveren Rome voor koning Karel*

Daer nae niet lange^a die Roemeijners oeck den keijser Carolo^b onghoersam weren.¹ Soe dat^c alle die landes heeren die hie hebben mochte, vergadderde he^d bij ene ende toech mit groeten volcke toe Roemen. Die Vreesen, de doe van koeninck Karel niet toe geeijschet weeren, versammelden sick mit groeten volcke op oer eijgen teringhe ende kost ende quemem koeninck Karel^e toe hulpe. Doe see strieden solden, ende die Romeren^f em starrick uut die stadt toe moete toegen^g, doe geven sick die Vriesen uut dat groete heer mijt oeren bannier, ende streeden sunderlinghe mijt den Romeren in den velde bueten Roemen; soe dat daer van beijden sieden voele doedt bleff^h; doch soe gaff Godt den zeghe die Friesen, dat sie die alder edelste Roemerenⁱ sloegen ende vengen, ende gengen mijt werender handt in toe Roemen, ende staecken oeren banneer uut der Engelborrich ende Sunte Peters^j pallaes.

§ 6 *Koning Karel schenkt de Friezen voor eeuwig de vrijheid*

Soe gaeven sie doe^k koeninck Carolo Roemen, ende koeninck Carolus^l gaff doe vrij ende quiedt den Freesen der holtene kede van oeren / halse ende alle eijgen-doeme; ende daer toe alle fursten, hartoeegen, greeven ende alle^m heeren confirmerden ende bevestiegeden dat toe eewiegen tieden, soe noch hier nae claerliecken in den privilegien geschreven staet.² Die hilliege vaeder sanctus Magnus, die doe ten tieden een bannier draeger was der Vreesen, die verwarff doe voele privilegien ende rechten van den voergenoemden keijser ende pauwes Leo, die he meede mit sick voerde in Vreeslandt; daer doe toe Roemen ijtliecke off sommige Vreesen bleeven, die niet weder toe lande en wolden ende den wech toe lanck was ende verdroet, die oeck niemande ter heijme en hadden toe besorgen, ende wolden die vrijheijt toe Roemen bruecken derⁿ wielen dat see leveden.

§ 7a *De Friezen veroveren Lissabon onder leiding van Poptatus*

Daer was do inder tijt pawes Innocentius de darde^o toe Roemen;³ doe hadden die Sarracenen die stadt toe Flixbona belecht; doe toech die pawest mit sienen kardinalen, ende mijt al der macht die see uut mochten brengen toe scheepe

^a + doe V. | ^b Karolus A. | ^c + hie V. | ^d – he V. | ^e Carolo V. | ^f Romeijners A. | ^g em ... toegen] togen starck uut der stadt em to wete A. | ^h bleeven V. | ⁱ Roemere A. | ^j Peter V. | ^k de A. | ^l Karel A, Carel DZ. | ^m – alle V. | ⁿ ter V. | ^o Daer ... darde] in der tiedt doe Innocentius die darde was paewest V, + was AD.

1 De strijd om Rome vond plaats ca. 854, onder keizer Lotharius I en ten behoeve van paus Leo IV.
2 Zie Deel I-C § 10.
3 Het beleg van Lissabon had plaats in 1147, dus ten tijde van paus Eugenius (niet Innocentius) III.

ende toe lande^a, toe ontsetten die stadt^b. Doe toegen oeck mede die selve Vreesen die toe Roemen weren gebleven^c, teweten omtrent^d twe hondert^e. Als sie quaemen tot der stadt Flixbona, doe gaeven sick die selve Vreesen van den Roemen op de heijdenen die voer der^f stadt laegen. Soe dat die heijdenen vluchtich worden ende die Vreesen sloegen ende vengen alsoe voele als sie wolden, der uutermaete voele duesenden weren die al geslaegen worden; want die Vreesen hadden eenen in oeren schaere^g, die was geheeten Poppo ende was geboeren van Wijrdum^h, toe maele godtffruchtich, vroem, koene ende wies; die sprack ende starckede dat vollick, als sie de Sarracenen angaen solden: “Lieve broeders, gedencket dat wij verteegen hebben ende oevergegeven landt ende guederenⁱ, alle onse vrunden om der rechtveerdichheijt wille. Ende ick see sanctum Mauritium mijt siener geselschap in der lucht, die ons wil helpen; hier omme wilt genen anxt hebben.” Soe gengen sie dan troestlicken an die heijdenen ende verwonnen see. Doe die striedt gescheen was, doe toech Poptatus uut sijn harnasch^j ende wolde sick laeven tot eijner borne achter eijnen barge; doe lach daer eijne van den heijdenen ende schoet den Poppo doer sien lieff; alsoe bleeff hie daer doedt.

F p.23

§ 7b *Latere verering voor Poptatus te Lissabon*

Doe die karstenen em daer begroeven in die stadt, doe was daer^k uut sijen graeve een boem die uutermaeten^l schoene was ende droech schoene vrucht; doe dat die van Flixbona saegen, / “Waerlijcken”, spraecken see, “die man hevet groet gewest bij Goede; ende moeghe sunder twiavel van desen verlost weesen van den heijdenen ende van de^m vervolginghe der heijdenen”; dat sie altoemaele gaeven op sienⁿ hillichheijt. Ende dede oeck groete teecken en bij krancken luden, soe dat die bisschop van Flixbona, mit raede des koeninges^o van Poertegallen ende des paewes toe Roemen, lete den selven Poptatum caenoniseeren ende verhoegen, ende holden em daer noch voer eenen patroen. Ende groeven doe op ende vonden den boem uut sien harte gewassen, ende droegen den selven boem voer in den striede, wanneer die heijdenen oer landt wolden bekrencken, ende holden den boem noch in groeter weerdichheijt.

ms.V p.13

§ 8a *Kruisvaarders lijden nederlaag voor Damiate*

Voert meer in der tiedt, doe mejster Almar een schoelmester toe Collen dat cruce predickte in Vreeslandt,¹ ende voele vollicks dat cruce an nam, die alle

^a + om V. | ^b toe ... stadt] die stadt toe ontsetten V. | ^c gebbeven V. | ^d teweten omtrent] alsoe vole als AD(Z) | ^e twe hondert] 200 ende V. | ^f die V. | ^g schaeren V. | ^h Wirdum V. | ⁱ goedt ende V. | ^j uut ... harnasch] sijen harnasch uut V. | ^k was daer] wesser A. | uut der maeten V. | ^m den V. | ⁿ sijne AD. | ^o *vanaf hier hiaat in A.*

1 Bedoeld is de kruistochtprediker Olivier van Keulen of van Paderborn (ca.1170-ca.1227). De meeste Gestaverhalen noemen hem Olivier; de naam Almer staat alleen in de ‘Olde Fresche Cronike’, vs. 704.

wolden strieden omme den karsten gelooven tegens die heijdenen in dat Hillie Landt toe Jerusalem. Aldus oepenbaerde sick in der lucht een groet schaer der riddersen, ende starckeden dat vollick, ende spraecken: sie solden mitten teijcken des hilliegen crueces al oere vijanden verwinnen. Hier up toegen sie seeckerlicken uut Vreeslandt ende queemen toe Jerusalem, ende vonden daer groete versammelinghe van cardinaelen, bisscopen, koeningen, hartoegeen, graeven, ridders ende knechten, ende mannijgerhande geestlicke ende warlicke^a parsoenen; ende wort daer al voer geraempt, dat see wolden beleggen die stadt Damaten^b, die anders geheeten was in voertieden Raegesmeder, daer nae Edissa; van der stadt schach groet hinder ende schaede van den heijdenen, want die stadt licht op een waeter dat Nilus geheeten is. Ende desse stadt hadde eenen groeten toeren op den midden desses waeters; ende van der poerten want onder dat waeter gingen groete starcke ijseren^c ketten, op dat daer geen schip bij hen ze ghelde het were bij oeren willen. Oeck mochtmen nargens bij die stadt koemen, soe veere als die keden keerden. Des gingen toe raede alle die voerge-noemde schiplueden, woe see die kede mochten breecken, dat^d sie de stadt mochten genaecken, ende oer kost ende oer^e harnasch toe warcke mochten brengen, ende den toeren in den waeter beleggen mit scheppen. Des sochten die van Genua^f, van Pisa ende van Venijdijsa eene kunst, ende vermaeckeden eenen groeten koggen ende / dat voer wal besmeedet^{*} ende gewaepent mijt scharpen staelen ijseren. Ende doe die wint wal stont op de keden toe zegelen toe den toeren waert, doe toegen see op oer zegelen, ende seijlden mijt starcken winde op die keden ende toebraecken die altoemaele; ende desse selve kogge was van Doc-kum uut Westvrieslandt, ende quemen mit voele schepen voer die stadt bij den toeren. Ende die hartoch van Oestenriek mijt siene mede hulperen, riddersen ende knechten steegen die ledderen upwart; de worden die Zarrazenen ende heijdenen ontwaer, ende worpen uut den toeren op dier^g Karstenen scheepen grekesche vuer, ende verbranden die scheepen, soe dat van des hartoegeen man-nen verbranden wal twehundert gueder manne^h, die alle doet bleeven. Des wordenⁱ die Christenen ende oick alle de^j kardinaelen, patriarchen ende bisscopen ende dat gantse vollick was seer bedroevet^k, ende schreijden ende weeneden, ende geboeden dat gemeijne vollick toe vasten ende toe bidden Godt; ende rie-pen alle: "Exaudi, exaudi nos, Domine!" Dat is in duitsche toe seggen: O Here, barmhartige^l Godt, ontfarme dij oever ons ende verhoer ons roepende in onsen groeten noeden, op dat wij schentlicken allen Christenen toe verdarffenisse ende den heijdenen volcke ten groeten vrouwen ende blijsschap van hijer^m niet en scheijden.

^a *einde hiaat in A.* | ^b Damiaten DZ. | ^c starcke ijseren] ijseren starcke V. | ^d op dat V.
^e – oer V. | ^f Jenua AD. | ^g de AZ, die D. | ^h twehundert ... manne] 200 V. | ⁱ Des worden] soe dat V. | ^j ende ... de] als V. | ^k was ... bedroevet] seer bedroevet was V.
^l barmhartige V. | ^m henne A.

§ 8b *Hayo van Fivelingo en anderen veroveren de haventoren*

Godt van hemmellen, Jesus Christus, die eene trouwe hulper is alle den genen die em mijt rechter gelooven ende truwen hoepen an roepen, verhoerde oer gebedt, ende gaff den Vreesen, die daer oeck meede weren, eenen sin; want^a sie toe saemen bij malkanderen zegelden mijt dre koggen ende echters^{*} drie toe saemen mit groeten starcken balcken ende mijt touwen ende kaebelen toe saemen bij eijne gemarret^{*} ende gevestieget weeren ende starrick verbunden. Ende houwen^b uut den holte ende bussche, des daer genoeg was, goede rechtverdiege staecken, ende bouweden op die drie koggen ende op die ander^c drie toernen ende storrem tarsen^{*} ende die hoeghe; ende die mochtmen op trecken

F p.26 mijt touwen in die hoechte^d, woe hoech datmen wolde, van XX ofte XXXe ellen hoech. Ende die warcken becledden ende behangeden^f see mijt koe vellen ende ander beeste hueden. Ende boeven in der marsen,^{*} daer hadden sie inne sant ende urijme genoeg, op dat sie sick mochten voer dat greecksche vuer bescharmen; ende dat was al bestelt ende gemaeket nae oeren willen. Doe leeten sie oeck alle die andere schepen bereijden ende vermennen^{*} toe stormen, ende

ms.V p.15 toe/hope^g mit starcken touwen knutten. Ende toegen alle die zegelen up ende zegelden voer Daemaeten, soe see negest konden an der stadt poerten, ende worpen uut oere ankeren in die diepte des waeters. Doe dat saegen die Sarrazeenen mijt anxte, leten sie twe die wal konden swemmen ende onder dat waeter ende boeven twaeter weesen;¹ ende hadde^h in sijneⁱ handt eijn scharrep mes ende doe de heidene beide onder dat water weren,² doe dat de Cristene sagen^j, vervrouweden sie sick seere, dat^k Godt gaff ene starcke^l macht ende kone weren^m tot den heijdenen; ende laveden Godt mit oeren sange. Daer nae bestelden die Christenen oer warcke ende hoegeden sie bij den toeren upwart in die hogeⁿ boeven oeren toeren, ende maekeden ledderen daer voer, daer eijn deel toe saemen mochten op stiegen, ende die wal gewaepent^o. Ende die koensten

F p.27 ende die vroemste Vreesen stegen op nae den toeren. Ende doe sie toe stormen ende alle^p toe warcke queemen, worden daer soe voele holten ende speetzen ende glavijen, pielen ende loeden toe malkanderen schoeten ende steecken, dat die schepen in groeten hoepen worden vervuldt. Ende die Sarrazeenen begonden oeck to warpene in groten hopen^q dat greecksche vuer op die Christe-

^a went A. | ^b houweden V. | ^c anderen V. | ^d hoge AD. | ^e XX ofte XXX] twintich ofte dertich AD. | ^f behangen AD, behongen Z. | ^g hoep V. | ^h hadden V. | ⁱ oer V. | ^j de heidene ... sagen] die Christenen seegen dat die beide heijdenen onder dat waeter bleeven V. | ^k soe dat V. | ^l gaff ... starcke] em gaff starreckte V. | ^m kone weren] koenheijt V. | ⁿ hoechte V. | ^o gewaependen V. | ^p al AD. | ^q to ... hopen] in groeten hoepen toe warpene V.

- 1 Hier heeft Benninge om onbekende redenen een passage weggelaten, die wel in alle Gestaverhalen staat, nl. dat de Saracenen de ankertouwen wilden doorsnijden; een Fries ging ook te water met een mes in zijn hand.
- 2 Ook hier heeft Benninge om onduidelijke redenen een passage uit de Gestaverhalen weggelaten: de gewapende Fries doodde de twee Saracenen.

nen ende op^a oer warrick; doch soe bescharmede see Godt van hemmelriecke^b, soe dattet em niet schaeden konde. Doe see nu lange^c tiedt onder sick hadden geslaegen ende gestormet, doe sprongen twe van den Christenen van oer castele op die heijdensche poerten wal achte voet veer tot oeren vianden; die eene was eijn jonck vroem ridder, Hinrick geheeten, geboeren uut den bijsdoem^d van Luedick; die ander was eijn Vreesen ende sien naeme was geheeten Haijo uut Fimlinge landt bij Gronnigen. Hinrick hadde in siener handt eijn storrem garde off een exe; * Haijo hadde eene ijseren sweepe mit groeten ronden knoepen. Ende desse sloegen die heijdene uut der were ende voele neder daell in den storrem, dat daer vele^e doedt bleeven. Ende doe die Sarazenen den toeren rumeden, doe up steegen die Christenen bij die ledderen, ende sloegen see gantzlicken beeneden in den toeren, ende wonnen den toeren sonder wee offte schaeden. Doe dat saegen die kardinaelen, patriarchen^f ende bisschoppen ende die gantze meenheijt van bueten, dat die Karstenen dien toeren hadden, doe songen sie mit lueder stemmen: "Te Deum laudamus, te Dominum confitemur!"¹

F p.28

§ 8c *Verovering van Damiate door de Friezen*

ms.V p.16 Doe die heijdenen dat saegen, / dat die toeren van boeven wech was gewonnen, doe staecken see an smoeck ende roeck, ende wolden de Christenen boeven hebben uut gesmoked^g. Soe goeten die Vreesen tot allen vensteren waeter uut manck dat vuer, ende beleegeden * den roeck, soe dat die heijdenen den toeren gantslicken ruemeden ende vertoegen. Ende die Vreesen naemen dat greecksche vuer dat op den toeren was beholden, ende maeckeden slingeren ende worpen dat van den toeren in die stadt op der heijdenen huесeren, ende verbranden die stadt altoe maele. Ende voele der heijdenen, jonck ende oldt, wieff ende kindt, verbranden; sommighe leepen uut der stadt in dat waeter Nilus ende verdroncken sick; sommighe vloegen uut dat vuer in dat sweert. Daer nae gengen die Vreesen uut den toeren in die stadt, ende naemen golt ende sulver, wes daer van brande was gebleven in kellers ende boeven in den huесen; wes see vonden vanden Sarrazenen leevendich, die sloegen see doedt. Ende doe dat gescheen was, steegen die Vreesen weder in die koggen, ende toegen oere ancke re weder up ende segelden weder oever dat waeter Nilus toe den Christenen heer, daer die kardinaelen, bisschoppen ende ander heeren laegen in oeren pauluenen; ende voeren mit groeten^h eeren weder toe huес. Dit machmen, wes hier niet beschreeven is, bet vinden toe Collen in oeren kroeniecken.²

F p.29

^a – op V. | ^b + ende dat sijnt (sant Z) mijt mij (mijge Dc) gemenget ende daer up dat vuer gegoten A(DZ). | ^c doe ... lange] dat se to langer AD. | ^d bisschopdoem V. | ^e voele V. | ^f patriarchen V. | ^g hebben ... gesmoked] uut gesmoeket hebben V. | ^h groter A.

1 Vertaling: U God loven wij, U Heer belijden wij.

2 Zie p. 7 n. 1.

§ 9 *De Friezen veroveren Aken voor Rooms-koning Willem*

Omnes eciam gens Vrisonica ab hoc dingne est laudanda,¹ die Freesen sijnt oick sunderlinge hijer omme te prijsen^a ende toe loeven^b, dat see oldinghes^c altoes hebben wederstaen ende hulpe gedaen den Roemschen Riecke tegens die vianden Christi Jesu; als men oeck leesen in ander croeniecken, als doe de van Aecken den keijser Wilhelmum versmaeden ende em ongehoersam weeren, ende voer geenen keijser wolden in die stadt laeten, als eijn recht is. Doe vergaderde Wilhelmus alle siene macht, ende eijsschede oeck die Vreesen op die van Aecken, om sien recht toe bekoemen^c. Soe queemen die Vreesen mit oer bannier, ende sloegen die van Aecken in die stadt, daer leijder oever doedt bleeff die oer bannier voerde, Menaldus geheten, geboeren uut Vrieslandt bij Gronnigen van Onsta geslachte,² ende anders voele der Vreesen, die doet gescoten worden voer der stadt porten^d. Ende die daer gesundt bleeven, grimmelicken die stadt mueren begunden^e toe stormen^f ende toe stijgen^g. Doe dat die van Aecken saegen, dat see oer vrenden wolden wreecken die gedoedet weren, ende des^h keijzers vollick van stonden tot stonden wossen ende vermeerden, ende die stadt op de langeⁱ niet holden^j konden, soe gengen sie des toe raede, dat see sick wolden geuen in / der genaeden der Vreesen mit lijve^k ende mit goede, stadt ende goedt in der Vreesen handt, beholden oers lieves^l gesuntheit; want see anxt hadden, om dat see den keijser seer swaerliecken vertoerent hadden ende op groeten onkost gebrocht hadden, dat he^m an see wolde hebben gewroecken. Ende doe die Vreesen dat goedt ende die stadt hadden vor oer, in des ontfengen de Vreesen de stadt van Acken, ende gavenⁿ den keijser Wilhelmo; ende die keijser helt den van Aecken guede^o voerworden wat em^p die Vreesen geloebet hadden; in welcken bedachtenisse^q die Vreesen dat vrijdhoff^q van beholden hebben, ende dat naetuerliecke badt toe Aecken vrij moeghen bruecken wan sie daer koemen, ende dat hillichdoem^r daer gewieset wordt in^s alle soeven jaeren.³ Ende toe meer erkentnisse hevet desse voergenoemde keijser Wilhelmus confirmeert den Vreesen oere privilegien die em koeninck Carel gegeven ende besegelt hevet, daer hier nae volget eene copie uut dat^t principael breeff in dit naeste capittel.

F p.30

ms.V p.17

^a Omnes ... prijsen] soe dat die Vreesen hier sonderlinghe omme toe priesen sinnen V. | ^b lovene A. | ^c bekuden A, bekruden D. | ^d doet ... porten] voer die stad poerten doedt geschoeten worden V. | ^e grimmelicken ... begunden] begunden grimmelicken die stadt mueren V. | ^f bestormen V. | ^g beklimmen V. | ^h dat dat V. | ⁱ de lange] het duer V. | ^j + en V. | ^k lieven V. | ^l + ende A. | ^m + dat V. | ⁿ hadden .. gaven] voer oer in hadden ontfangen gaeven sie de stadt Aecken V. | ^o die V. | ^p wat em] die oer V. | ^q vrijhoff A. | ^r + dat V. | ^s - in V. | ^t den V.

- 1 Vrij citaat uit de *Historia Frisiae*, een Latijnse versie van de *Gestaverhalen*; zie Reimers, 'Vorlage', p. 141: "sicque etiam gens Frisonica digne est laudanda ob hoc ...".
- 2 De woorden "bij Gronningen van Onsta geslachte" staan niet in de *Gestaverhalen*, wel in twee handschriften met *Gestaverhalen* uit Groningen: GrA, Coll. Hss. in folio, inv. nr. 453, f. 10r; UB Groningen, ms. PROBIB. 2412, p. 4.
- 3 De woorden "ende dat hillichdoem ... soeven jaeren" vindt men niet in de andere *Gestaverhalen*.

§ 10 De oude vrijheden bevestigd door Karel de Grote

F p.31 Carolus¹ van der genaeden Gods een Roemsch koeninck ende altoes eijn vermeerder des Hilliegen Riecks, allen eersaemen heren die nu sint tegenwoordich ende in naekoemenden tiden geboeren worden genaede ende wes wij vermoegen. Op dat geen goedt warrick blieve ongeloent, ende wes doegede geschuet niet blieve vergeeten, hier omme is des noet, datmen soe daene waldact in goeder bedachtenisse ende in beseegelden breeven wal beknutte,* dat sick die naekoemelingen des vervrouwen, dat die voervaederen sick eerlicken hebben bewieset. In den tiden des edelen hoechgeboeren heeren ende koeninck Carolus was in Sassen oeck een hartoch geheeten Ludierus^a,² ende hadde dat hartochdoem toe leene van der Roemsker koeninckliecke maiesteijt op jaerlicker renten; welcke renten hie den keijser Carolo mit hoemoede toe langen tiden onthelt ende sien gebodt ontsat, ende leet em van groeten hoemoede beroepen ende kundiegen in Sassen lande voer eenen koeninck. Hier umme soe mochte de voergenoemde Carolus dessen hoemoedt niet langer verdraegen, ende eijsschede die Vreesen van Westvreeslandt ende Oestvreeslandt die den voergenoemden Ludierum^b groet oevermoet ende swaerichheijt^c deden, toe hulpe sien recht toe beschuttene op den hartoch Ludierum^d. Die Vreesen queemen mit groeten volcke wal gewaepent den edelen koeninck Carolo toe hulpe, ende hadden dat van Carolo, dat sie / mochten hebben den voerstriedt; wo^e dat sie mitter macht toe peerde ende toe voete toegen in sien landt ende quemen op ene steede, daer desse oeverdaedighe hartoch Ludierus^f leeverde den Vreesen eijn striedt. Soe dat Godt almachtich gaff den Vreesen die zeege, ende dat see vengen dessen voergenoemden hartoch mijt alle sien ridderschup, ende sloegen ende vengen alsoe voele als see wolden; ende brachten die gevangenen der koeninckliecker maiesteet Caroli^g in korden toe hoepe gebonden in siene gewalt ende macht. Ende die edele Vreesen toegen mit groeter vrouden zalich ende gesunt weder^h toe hues. Voert meer nae den tiden, doe die oeverdaedighe Roemerer ons versmaeden ende onse gebodt weijgerden onse gerechtichheijt in den Roemschen Riecke, ende anreepen ende vergadderden onse vrenden om onse recht toe becruden,* dee eergenoemde Vreesen niet en worden van ons geeijsschet off geroepen, mer mit vrijen willen onbedwongen mit groeter macht ons quemen toe hulpe, ende toegen op oer solves teeringhe ende kost mit ons toe Roemen. Doe see die stadt vanⁱ Roemmen naeckeden, doe gaeven see sick ter sieden aff^j van den onsen, ende streden teghen de Roemerer, die starrick ende wal gewaepent weren uutter poerten teghens ons uut. Soe dat die Vreesen sloegen en^j vengen alle die besten ende vroemsten Roemerer, ende gengen mitter vlucht toe Roemen in

ms.V p.18

^a Ludgerus V. | ^b Ludgerum V. | ^c zwaerheyt A. | ^d Ludgerum V. | ^e soe V.
^f Ludgerus V. | ^g Karole A, Carolo DZ. | ^h + hen V. | ⁱ to A. | ^j ende AD.

- 1 Er zijn verschillende versies van het Karelsprivilege. Benninge's tekst vertoont grote overeenkomsten met de Latijnse Hunsingoër tekst uit tweede helft 13de eeuw; zie Von Richthofen, *Untersuchungen* II, 166-179. Voorzover bekend is Benninge de eerste die van deze Hunsingoër tekst een vertaling of bewerking in de volkstaal geeft.
- 2 De Saksische leider die ca. 778 tegen Karel de Grote opstond, heette Widukind.

die stadt, ende wonnen see sonder wee, ende leeverden ende oevergeven ons die
 F p.33 stadt ende alle die sloeten, ende die besten die binnen Roemen weren mit den
 edelsten vangenen die see hadden gevanghen. Waer umme wij bij raede koenin-
 gen, hartogen, graeven ende alle edele fursten, betruwende vrenden^a hebben tot
 eijner ewieger gedachtenisse oers trouwen denstes, bij ons ende bij den Hillie-
 gen Roemschen Riecke vaecken bewieset, quiedt geeven twintich punden^b gol-
 des, die see ons alle jaer ende onsen voervaederen van rechte in verplicht wesen^c
 voer jaerlix tijns, ende toe bekentnisse der eijgenheijt, die wij noch onse naekoem-
 melinghen tot eewiegen tieden van den Vreesen ende oere naekoemelinghen
 nummer meer bet willen eijsschen noch eijsschen laeten van see, noch mit gener-
 leij^d saecken oever vallen ende beladen noch belasten en willen noch en sullen.
 Voert meer willen wij ende gebieden^e in dessen oepenen bezegelden onsen
 brieve, dat geen man sick des landes voer eijnen here toe onderwinden sonder
 ms.V p.19 oeren vrijen willen. Doch joe op dat die Vreesen eijnen richter hebben die see
 dwinghe ende ijder man rechtes pleegen moeghe, soe sullen see / jaerlicks kesen
 richteren, soe voele als em nutte ende behoeff is. Voert meer willen wij dat sie alle
 jaer keesen eijnen beschejdenen man, wal geleert ende goeder aert nae der
 F p.34 Roemscher wiese, die die onrechtverdieghe stuere toe der doegeden, ende
 die rechtverdiegen behulpelijck^f sije tot oeren rechten, welcke parsoene Pote-
 stas Frisiae sal wesen geheeten; ende den selven sullen sie weesen onderdaenich
 ende ghehoersam offtet oer koeninck weere. Voert meer offte daer welcke Vrees-
 en weeren die ridder staedt mochten^g holden ende des begeerde, den selven sal
 desse Potestas omme gorden een sweert, ende sal weesen gewaepent als men eij-
 nen ridder waepent in Franckriek; ende in sienen schilde sal hie hebben eijn
 keijzers kroene vermaecket voer een heer teijcken, in bedachtenisse siener vrie-
 heijt; oeck sullen die ridderen wesen rondt beschoeren hoer haer op den hoe-
 vede beneeden den^h hals een crans, om toe bewiesene oere vrieheijdt. Ende
 wijje desse Vreesen wil ende dencket toe bekrencken in oere vrieheijden, die
 sal van den wiesen weesen verschoeven ende verneeret; ende oeck alle die ghene
 die hulpe offte raedt daer toe doen, de sullen weesen in desser selver maledixie.
 Voert meer hebben wij dat van beede wegenⁱ des hilliegen vaeders sancti Grego-
 rij paews beholden: offte die Vreesen queemen mit oere privilegijen claegende
 F p.35 oever die oeverdaediegen ende weldenaers, soe sal die hillieghe vaeder ende wil
 oever den ghenen geven sijne maledixie ende hoechsten ban ende anders swae-
 richeij^j des see daer op begeerende sindt, ende den ban sal noch mach niemant
 lossen behalven die Roemsche godtlicke paewest ende hilliege vaeder der chris-
 tenheijt. Ende op dat dit voergenoemde privilegium ende vrijheijdt stede ende
 vast toe eewiegen tieden onverbroecken stantachtich blieve^k, ende op dat die eer-
 saeme wiese Vreesen nu ter tiedt leevendich ende oere naekoemelinghen desser
 vrijheijt onser moegen wesen bedacht ende danckbaer, soe hebben wij dessen
 breeff sonder schaeden laeten schrieven ende mit onse gulden ingezeghel den
 wal beseegelt ende bevestiget. Ende hier oever toe meer betuechnisse hebben

^a vrende V. | ^b punt A. | ^c weeren V. | ^d geneleye AD. | ^e gekeden A. | ^f hulpelick A.
^g mochte AD. | ^h oer V. | ⁱ wegene V. | ^j zwaerheit A. | ^k onverbroecken ... blieve] on-
 verbreken stantaftich blieden A.

ms.V p.20 oeck an ende oever gewest die edele hoechgeboerene furste Wenzelaus koeninck van Bemen, Werhardus eijn hartoch van Beijeren, Ludolphus een hartoch tot Oostenrieck, Hindricus een hartoch van Meijraen, Otto een hartoch / van Zwaeven, Conradus een lantgreeve van Mijsen, Herebaldus een lantgreeve van Doringen, ende anders voele heeren geestlijck ende warlijck die daer toe geeijschet ende toe geroepen weeren. Geschreeven ende oevergegeven int jaer unses^a Heeren vijff hondert ende neegen ende vieftich iær^b,¹ Indictione decima.

F p.36 § 11 **Hiernae begint die copie uut de privilegien van keiser Wilhelmus, die he den Vresen oeck confirmeert ende geven hefft²**

Wilhelmus van der genaeden Gods een koeninck des Roemschen Riecks ende een vermeerder des Hilliegen Rieckes, allen eerbaeren Freesen ende getruwen leeven deneren genaede ende allent wes wij goedes vermoegen. Op dat alle die hier teghenwoerdich sint ende toekoemende worden in toekoemende tijden; waer omme dat wij den edelen Vresen sunderlinghe genaede boeven anderen onse genaede holden, in bezegelden brieven gegeven hebben, hier umme dat see altoes nae hoeren vermoegen den Roemschen Riecke hebben mit lieve ende goede bijstandich ende behulpelijck^c gewesen^d, ende die vianden Christi ende der hillieger kercken hebben vervolget nae oeren vermoegen, hier umme sullen see ende hoere naekoemelinghen van onsen genaeden hebben een eewich memoeriael oere vrieheijt ende truwen denstes, tot eijner bewiesinghe ende waldaet den naemen Jesu Christi van der sonnen opganck went die sonne ondergeet wart geloevet ende geert, joe doch boeven alle in Vreeslandt meer in groeter eeren ende in goeden willen onbedwonghen gebenediet ende gheeert wort; ende sint niet geliecket den ghenen die dat cruece unses Heeren bedwongen draegen op der steede des doedes, meer mit sick selves mit vrijen willen altoes em hebben gegeven in uutstortinghe des bloedes, omme den die willichliecken den doedt ende sien bloet gestortet hebben om onsen willen. Hier omme soe confirmeeren wij alle privilegien die onse voervaederen gegeven hebben den eerbenoemenen Vriesen voer ons ende onse naekoemelinghen ewichlieck toe holdene. Gegeven toe Aecken in onsen hoeve, Anno Domini dusent twehundert ende acht ende veertich^e iaren^f, Indictione sexta, Anno regni nostri primo.

^a uns V. | ^b – iær V. | ^c + hebben AD. | ^d gewest V. | ^e dusent ... veertich] 1248 V.
^f – iaren V.

- 1 Het jaartal 559, overeenkomstig de Latijnse Hunsingoër tekst, past natuurlijk niet in de tijd van Karel de Grote. Andere versies van het Karelsprivilege hebben vaak het jaartal 802; zie Janse, 'Falsum', 8-10.
- 2 Kritische uitgave van het Latijnse origineel: Hägermann, *Studien*, 365-367.

DEEL I-D

TRACTAAT VAN de Zeven Zeelanden¹

§ 1a *Het eerste Zeeland: Westfriesland*

Nu wil ick schrieven van den soeven Zeelanden des gantsen Vreeslandes mit sien toebehoer ende eijlanden.

Dat eerste Zeelandt dat is Westvreeslandt, als bij die zuedtwester siede des zees alse Hoeren, Emckhuesen, Memelick etcetera mitte^a landen daer omtrent; twelck em die / greeve hefft onderdaenich gemaectet.

ms.V p.21

§ 1b *Het tweede Zeeland: Westergo*

Dat ander Zeelandt is streckende van Staeveren tot Leewarden, alse Westergo ende Doeijnge werffstal, Wijmbritse mit alle oer toebehoer.

§ 1c *Het derde Zeeland: Oostergo en Zevenwouden*

Dat darde Zeelandt is geheeten Oostergo mijt alle Smalijnger landt, Borndeel, voert meer Hardmare^b, Haskerwalt, Daeckersterwolden^c ende Rauwerde, Achtkarspel, Oestbroeckster ende Colmer landt. Desse twee Zeelanden alse dat anderde ende dat darde sint noch vrij ende anders genen heeren bekennen^d behalven den keijser des Roemschen Rieckes. Meer ontelliecken schaeden ende manninghe anvechtinghe ende groete bloetstortinghe hebben desse twee landen geleeden om den vrijdoem toe bescharmen, welck em gegeven ende previlegeert is van den groeten koeninck Karel^e, ende daer toe mannich swaer striedt hebben geslaegen tegens den greeven van Hollandt ende anderen heeren, omme oer landt ende vrijdoem toe bescharmen.

F p.38

§ 1d *Het vierde Zeeland: Stellingwerf en Drenthe*

Dat veerde Zeelandt is Stellinghewarreff, Scoter landt, Kuner zijel, Geethoeren, Vullenhoeff, Steenwieck ende alle^f Drenthlandt. Dit Zeelandt heevet be-

^a mitten V. | ^b Hadmare AD. | ^c Daekester Wolden A. | ^d anders ... bekennen] bekennen ander genen heeren V. | ^e Carolo V. | ^f al V.

1 *Friesische Rechtsquellen*, 110-112 geeft de Friese en Nederduitse versie.

dwonghen ende em onderdaen gemaect die bisschop van Utrecht, als die^a van Steenwieck, Vullenhoeff, Geethoeren, Kuenerziel ende Drenth landt. Meer Stellinghewarreff ende Schoter landt desse twe sint^b noch vrij, men sie hebben groete anvechtinghe gehadt mit groeten oerloege tegens dat Sticht van Utrecht.

§ 1e *Het vijfde Zeeland: stad en provincie Groningen*

F p.39 Dat vijfte Zeelandt is Langewoldt, Fredewolt, Hummersche, Mijdaech, Hunsing^c, Fimelinghe, Gronnigen, Oldampt, Reijderlandt, Westerwolde mijt alle den wol den die daer bij liggen tuschen der Eemse ende Westvaelen. Dat meeste deel van dit Zeelandt is noch vrij, ende sommiegen sint onderdaenich joncker Kenen van den Broecke ende greve Ulrick van Embden, ende summieghe sint onderdaenich den Gronniegers.

§ 1f *Het zesde Zeeland: Emden en Oostfriesland*

ms.V p.22 Dat seste Zeelandt is Embden mit al Embder landt, Broeckmerlandt, Auwerker^d landt, Astergae landt, Herlinger landt ende Doele Norder landt mit sien toebehoer. Ende dit edel^e Zeelandt, dat rieckest was ende vruchtbaerst, wel^f joncker Kena van den Broecke, een naevolger siens vaeders ende broeders in boesheijt ende quaetheijt, dit lant^g bedwongen hevet^h, ende maeckede see arrem, vermidts dat see sick seer tegens em verweerden. Ende hie spaerde geestlieck noch warlieck endeⁱ boes in allen dingen; ende uut die kercken nam hie / al dat gelt ende kleenoedien, daer hie die^l strickt mede voerede.

§ 1g *Het zevende Zeeland: tussen Jade en Weser enzovoort*

F p.40 Dat soevende Zeelandt is Rustijnger landt, Wijnjngelandt ende Butijanger^k landt, welck landt besijt Sibolt Eden soene, joncker Kenen swaeger. Item Oeverleijnger landt, Moermer landt ende Lingen; dat sint deelen desser Zeelanden welck joncker Kena oeck bedwanck, ende Focko Ukens^l desse dre landen van joncker Kenen beleende; ende geen landes heere en mochte desse Zeelanden bedwinghen behalven desse Focko Uckens. Item Segerlar^m landt is oeck een deel van dessen soeven Zeelanden, die geven tribuet ende schat den bisschop toe Munster; ende Schede landt, Hadeler landt, Wijmderler landt oever derⁿ Wezere sint oeck deelen van dessen soeven Zeelanden.

^a + van de AD. | ^b desse ... sint] sinnen onder oer beijden V. | ^c Humsing^e V. | ^d Awerker AD. | ^e edele A. | ^f hefft V. | ^g – dit lant V. | ^h – hevet V. | ⁱ meer was V. | ^j dit A, dat D. | ^k Butyager A. | ^l + die V. | ^m Segeler A. | ⁿ die V.

§ 1h *Ditmarschen tot dusverre vrij gebleven*

Desse hevet bedwongen die bisschop toe Breemen; meer Dutmersschen^a is noch vrij,¹ men het is vaecke angelanget ende angesocht van heeren ende fursten^b, ende meestliecken van den koeninck van Denemarcken ende den hartogen van Holsten mit groeten oerloege, daer dee heren al eer groeten schaede in den volcke van oerloeghe bij ghehadt hebben; als naentliecken bij mijener tiedt omtrent als men schreeff na Christi geboert^c 1500^d iaren^e was die koeninck van Denemarcken coeninck Hans in Dutmerschen mijt voele heeren ende mit groeter macht van vollick, ende hadde bij em eijnen groet getal tot voele duesenden van krieges knechten, die daer halleff miraculoes mijt kleijnen volcke worden verslaegen; daer die koeninck leet sienen banneer in den velde ende quam selven mit nouwer noedt en wech. Soe is Dutmerschen tot desser tiedt noch vrij ende onbeheert gebleeven.

F p.41 § 2 **Woe dat dit Vrieslandt daer nae in dren parten gedeelt is ende alliecke wal eijn landt heetet**

Ghij sult weten dat Vrieslandt is onderscheijden in dren deelen, daer dat eerste part aff begundt an toe Staeveren ende geet an die Swette, ende dat part offte^g deel heetet Westergoe; dat anderde part ende^h deel an die Zwette ende geet an Gerricks brugge, ende dat part ende deel heet Oestergoe; ende desse parten als Oestergoe ende Westergoe heeten toe saemenⁱ Wester landt. Ende an die oester siedt van Gerxbrugge de gemeene landen hent an die Eemse heten Oesterlandt. Ende heeten toe saemen Oester landt ende Westerlandt to samen^j Westvreeslandt. Ende an die oestersiedt der Eemse went an die Wezere het Oestvrieslandt. Ende heeten toesaemen Oestvrieslandt ende Westvrieslandt, ende is toe saemen int gemeen / geheeten Vrieslandt. Ende desse landen sint mannichwarve angelanget ende angesocht van groeten heeren ende fursten mit oerloege, om sie mit gewaldt toe bekrachten; ende sint wal int landt een part geweldig geworden, men ten laesten sint see al weder uutten lande verslaegen, als men int vervollich des anderen deel des boecks, offt Godt wil, wal hoeren sulen. Men ten laesten is daer voele van dessen Vrieslande ghehoersam ende onderdaen gemaectet hartoch Albert^k van Sassen als een eewich Gubernator der Vreesscher landen van weegen des Hilliegen Roemschen Riecks, als men int^l darde boeck van desser kroeniecken wal klaerliecken van^m schrieven salⁿ.² / Ende is daer ten laesten vanden hartogen van Geller ende den Groningers all we-

ms.V p.23

ms.A f 17r

^a Dutmarschen A. | ^b heeren ... fursten] fursten ende heeren V. | ^c – na Christi geboert V.
^d XV hundert A. | ^e – iaren V. | ^f – aff V. | ^g een A, ende DZ. | ^h ofte V. | ⁱ heeten ... saemen] to samen heten A. | ^j – to samen V. | ^k Albart V. | ^l + dat A. | ^m – van V. | ⁿ + etcetera A.

1 De rest van deze paragraaf behoort niet tot het Tractaat zelf; het is waarschijnlijk een actualisering van de hand van Benninge.
 2 Zie Deel III-C § 7a.

ms.V p.23 der uten Vreslant verdreven.¹ / Hier endieget sick dat eerste deel van dessen boecke der Vreescher kroeniecken.

1 De eigenhandige opmerking van Benninge in ms. A dat Karel van Gelre en de Groningers de Saksen uit Friesland hebben verdreven, is teveel eer voor eerstgenoemden. De aanvulling moet geschreven zijn na juli 1515 (vertrek Saksen), in elk geval lang vóór november 1523 (verjaging Geldersen uit Friesland door de Habsburgers). Met het oog op de opname van de herkomst der Friezen uit Troje i.p.v. uit Indië in Deel I-A (vrijwel zeker uit de "Divisiekroniek"), die in ms. A gewoon in de tekst staat, mag de bedoelde opmerking wel worden gedateerd na 1517.

DEEL II

ms.V p.24
F p.42

***Hier begundt dat anderde part offte
deel des boecks ende kroenieckels^a***

^a kroniken A.

DEEL II-A

*Johan Lemego, Kroniek van Groningerland*¹

§ 1a *Proloog over allerlei geweld*

In allen saecken die tijdtlick sint ende vergancklieck, moet weesen eijn beghin, een middel ende een ende. Ende soe is toe weten, dat desse nae gescreven croenicka spreckt van mennigher hande quaedt als roeff, brandt ende ander quaede geweld; groete landes heeren gekoemen van bueten in Vrieslandt, daer Vrieslandt is seer meede geplaeghet gewest in voertieden, ende die lande in Vrieslandt gekoemen sint in groeten partijen.

§ 1b *Proloog over partijstrijd en vrede; de auteur*

In den eersten in den lande van Gelderen sijen op ghereesen twe partijen tegen^a malkanderen in den tieden hartich Reijnolt van Gelre, als Bronckhoerst ende Hekers, dat voert gekoemen is in dat Stichte van Utrecht ende mede in der stadt Gronnigen; desgeliecken in Hollandt unde Zeelandt, dat voert gekoemen is in Westerlant^b ende in den^c lande geleegeen bij Gronnigen; als men vindt nae gescreven in desse cronica, daer men uut neemen sal, wante van quaeden regimente koemt voele quaedes, ende van goeden regimente koempt voele goedes, ruste ende vrede offte eijne groete saelichheit der menschen. Ende desse cronica is voergaddert uut vele boecken ende onderwiesinghe voele goeder luden, ende van mij Johan van Lemego, borgemester^{d 2} in Gronnigen.

F p.43

§ 2 *Eerste ommuring van Groningen*

Doe Gronnigen eerst omme bemuert wort, doe schreeffmen dusent ende hundert ende teijne^e. Ende toe voeren was Gronnigen omme gevestiget mit holten

^a tegens V. | ^b Westvrieslandt V. | ^c in den] inde AD, in de Z. | ^d borger A. | ^e dusent ... teijne] 1110 V.

1 Hier wordt volstaan met een sobere annotatie van de kroniek van Johan Lemego. Voor meer bijzonderheden verwijzen wij naar de oude uitgave van J.A. Feith en P.J. Blok; zie Benninge *Kroniek*. A.J. Rinzema gaf in zijn doctoraalscriptie een tekstkritische editie van de kroniek van Lemego; zie Rinzema 'Burger'.

2 In Groningen is nooit een burgemeester Johan Lemego geweest; waarschijnlijk moet men met de handschriften van de Derde Reeks lezen "borger".

plancken, als die croeniecken ende die bisschoppen van Utrecht ende de stichtes daer aff holden.

§ 3a **Item van Sancta Wolburgen^a kercke**

F p.44 Daer was^b geheeten Roeleff, casteleijn toe Coeverde, ende besetten^c Sancta Wolburges kercke mijt sienen partijen langhe tiedt, ende dedden daer aff^d roeff ende brandt ende vele quaedes.

§ 3b **Strijd om de Walburgskerk**

F p.45 Item daer was een geheeten Egbert van Gronenborch, richter in Gronnigen, mit sienen partijes lueden Roeleff van Coeverde vorscreven^e weder partijes man, lach^f voer die kercke, ende kunde die kercke hem nicht aff winnen. Dat worde geklaeghet eijnen bisschop toe Utrecht, geheeten Hertbertus, die XXVI jaer¹ bisschop was, ende sande uut siene^g ban breeven, die doe nicht geachtieget en worden. Ten laesten quam die bisschop voerscreven, ende wan die kercke voerscreven, ende wiede see weder.

§ 3c **Bouwgegevens Walburgskerk**

ms.V p.25 Item die kercke toe Sancta Wolburghe beneeden gewellefft int sueden ende int noerden, als die welleffte noch is tusschen der kercken ende^h toeren, ende was een cleijn steenen / choer recht verbrandt² mijt eijnen kelder under, ende dat choer ghinck men up mit XII trappen van steenen, ende die kercke hadde boeven ende beneeden cleine vensterckens mit ijseren traelien gemaectet.

§ 4 **Ommelanders ontmantelen verdedigingswerken van Groningen**

F p.46 Item dat die Vreesen Hunsijnghe landt, Sijnelinghe landt, Achte karspel mit den Drenthen Gronnigen in wonnen, ende binnen der stadt mueren needer breecken, van die toernen an die noert siede Sancta Wolburgheⁱ kercke^j mijt Eb-

^a Wolburgis A. | ^b + eene V. | ^c besettete V. | ^d + groeten V. | ^e – vorscreven V.

^f lach] ende lach V. | ^g ende ... siene] ensande AD. | ^h + den V. | ⁱ Wolburges A. | ^j + staende V.

1 Herbert van Bierum was de 26ste bisschop van Utrecht en regeerde vijftien jaar (1138-1153). Het in deze en de vorige paragraaf beschrevene is een verwarring van twee twisten om de Sint Walburgkerk: een ten tijde van Herbert en een tijdens bisschop Otto II, toen, in 1225, Egbert, de prefect van Groningen, en Rudolf, kastelein van Coevorden, tegenover elkaar stonden.

2 Lemego-handschriften van de Derde Reeks hebben "recht veerkant".

binghe poerte ende Botteringhe poerte hen toe dien olden toerne int westen van Botteringhe poerte; ende maeckeden VI steenen huesen unweerachtich binnen Gronnigen oeren schilt weren ende wachhusen; bij naemen Wichter¹ Enes soens hues, gelegen opt sueden an den wech Vismarcket, wellick hues die olde Luloff Sickinghe dede needer slieten toe grunde; daer toe Alke Volkerdinghe hues, gelegen bij Volkerdinghe straete; daer toe twe huesen tusschen die straete ende huesen omme gaende nu² ter tiedt Poelmans hues geheeten is^b; daer toe Claes ende Everts Wijers hues bij Oester poerte; item Hughe ende Aleke Kalmers hues bij den Mijrnor broeder straete in die Botteringhe straete.² Ende die Ommelandessche Vreesen reeden in ende uut der stadt; dat deden see wal VI jaeren lanck; ende sloegen om onder sick doedt die borgers unde die Vreesen, ende daer wart geen stadt recht van gedaen.

F p.47 § 5 *Twee veldslagen in de Ommelanden*

Item nae VI iaren^c deden onse borgers eenen groeten doetslach den Vresen in Husinghe landt; ende daer nae legen^d onse borger nicht neder dan in Vredewolt.

F p.48 § 6 *Veldtochten en dood van graaf Willem IV van Holland*

Item voert van den Ommelanden gelegen bij Gronnigen, van oeren regiment is toe weten int eerste.

Item greve Willem van Hollandt hefft Utrecht om belecht VI weecken lanck mit hondert dusent ende LXXX dusent^e mannen int jaer ons Heren IIII^c ende XLV^f; ³ daer mede weren sestehalleff hondert heeren die mit eeren golt draegen mochten; daer die greeve weder aff toech mit eenen vrentliecken deedinghe, ende toech weder in Hollandt; ende leet koemen alle^g siene scheepen, ende voer mit alle^h sijneⁱ selschop toe Staeveren in Westerlandt, ende wolde dat bedwinghen; daer greeve Willem doedt bleeff, ende mede gedrencket is;⁴ ende dat bleeff alsoe voert.

^a gaende nu] gaen staen ijs A, gaen staen nu DZ. | ^b – is V. | ^c jaer V. | ^d laegen V.

^e hondert ... dusent] 180000 V. | ^f 445 V. | ^g al AD. | ^h al A. | ⁱ sien V.

1 Lees: Wicher.

2 Vgl. *OGD* 1, nr. 354: de scheidsrechterlijke uitspraak van 30 juni 1338, waar ook nog de huizen van Barwoldus Calmers en Luidolphus Buningh worden genoemd.

3 Lees: 1345.

4 Willem IV van Holland is niet verdrinken, maar gesneuveld.

§ 7 *Albrecht van Beieren vestigt Hollandse macht in Friesland*

ms.V p.26 Item greve Albert van Beijeren, die doe nae was greve in Hollandt, vergadderde groet vollick ende lueden, ende wolde / Vreeslandt oeck bedwinghen; ende voer weder in dat landt in die Lauwersche ter Lunen, unde was daer langhe tiedt, unde gaff den Westersschen een nije landtrecht, ende hie worde daer gehuldiget van dien^a Kabelaus ofte Vetkoepers parties lueden: Feije hoevelinck toe Dockum mit sienen kinderen ende parties lueden, ende Geerloff^b Kamminghe hoevelinck toe Leewarden, mijt ander hoflinghen^c mit partijes lueden. Ende hie maeckede daer een deel ridders, ende sie droegen daer des greven voerscreven cleedinghe^d. Ende die greeve droech dat landt voerscreven op elcken hoevelinghen in sienen lande int jaer ons Heeren dusent CCC ende XCVII^e.¹

F p.49

§ 8 *Ommelander hoofdelingen erkennen Albrecht*

Item als dat dus was gescheen, doe weeren dat Onne Onsten kinderen toe Gaewaert², als Abele, Eijlko^f, Menolt, Johan, Abeke ende Folmer, mit al oer partijes lueden in den Omme landen oeck oever eijn geworden mijt hartich Albert greve van Hollandt voerscreven, ende sie droegen oeck die Omme landen landen^g op mit raede alle Omme hoevelingen Haije Wilbema³ hoevelinck, Omeke Snelgers ende Poppen sienen broeder hoevelinghe ten Damme, Unike^h Ripperda hoevelinck toe Fermsum, Menne Houwerda hoevelinck ter Munten, Eijlt Bockinghe⁴ hoevelinck toe Oester broecke, mit oeres partijes lueden; ende besunderinghe^{*} nije heer Ocke van den Broecke ridder ende siene soene Kene van den Broecke, ende sien bastert soene Wiltfelt⁵ die in dessen selven jaer is doecht geslaegen in der kercken toe Deteren in den iaer ons Herenⁱ MCCC ende soven tnegentig^d.⁶

F p.50

^a den A. | ^b Gherloff V. | ^c hoevelinghe V. | ^d cleijnghe A. | ^e dusent ... XCVII] 1397 V.
^f Eijlke V. | ^g – landen A | ^h Unecke V. | ⁱ in den iaer ... Heren] anno V. | ^j MCCC ... tnegentig] 1397 V.

1 Lees: 1398.

2 Lees: Saewaert.

3 Lees: Wibbema.

4 Lees: Gockinghe.

5 Lees: Witselt.

6 De huldigingen door de Ommelander hoofdelingen dateren van 11 augustus 1398 (OGD II, nrs. 995-1000); de doodslag van Widzel tom Brok vond plaats op 25 april 1399. Zijn vader Ocko was reeds in 1389 doodgeslagen.

F p.51 § 9 *Pro-Hollandse hoofdeling gedood*

Item als dit aldus was gescheet, doe ontnemen* Eppe Nitersum hoevelinck toe Coteum^{a,1} mit alle anderen hoevelinghe die Onstemans weder partijes lueden weren, dat sie uut den lande verdreeven solden wesen; soe toegen see mitter meenten in Sijnelen landt toe Wester Emeden, ende vonden^b daer Haien Wilbema hoevelinck mit Onsten partijen^c lueden en deel in der kercken. Ende als Haije Wilbema² voerscreven vernam dat men hem doecht slaen wolde, doe leep hee mit sienen mede broederen in die weme. Ende Eppe Nitersum brande die weeme mitter meente; doe leepen sie al uut den brande ghemeen op dat kerckhoff, daer worden se al doecht geslaegen.

§ 10 *Anti-Hollandse hoofdelingen sluiten verbond met Groningen*

ms.V p.27
F p.52

Item als dit aldus gescheen was als hier voerscreven is, doe toech Eppe Nitersum voerscreven mit sien meente lueden mit der haest toe hues als toe Gronnigen, ende reepen alle woepen* om des landes noedt; ende die Raedt toe Gronnigen deden oer poerten toe slueten, neijt van dessen saecken. Ten lesten hilden die Vreesen / spraecke, dat^d de Raedt see ontfangen wolde, sie wolden tot eewiegen daeghe^e under die Raedt van Gronnigen bliieven. Ende in den selven reijse hadden die Vreesen doecht geslaegen Peter Reijners mit al sienen gesellen uut Hollandt, die dat steen hues toe Aldersum tusschen den Poste ende der Mude gelegen beset hadde, die thoe des greven behoff was van Hollant vorscreven^f. Ende alle die Hollanders^g gevangen weren^h worpen die Vreesen de Hollandersⁱ in die Mude, dat nu dat Damsterdeep geheeten is, ende drenckeden sie al toe mael, ende begroeven see bij der Muede hoer gebeente, dat noch in korten iaren gevonden is^j. Item daer quam aff dat eerste verbundt der stadt Gronnigen ende die Omme landen.³

^a Cotenn AD. | ^b woenden AD. | ^c partijes V. | ^d dat] in den dat V. | ^e dagen AZ.
^f behoff ... vorscreven] vorscreven van Hollandts behoeff was V. | ^g + die V. | ^h + to AD, + doe Z. | ⁱ – de Hollanders V. | ^j dat noch ... is] is noch in korten jaere gevonden V.

- 1 Lees: Stedum.
- 2 Lees: Wibbema.
- 3 Reeds vanaf de tweede helft van de 13de eeuw zijn verdragen gesloten tussen Groningen en (delen van) de Ommelanden. Het eerst bekende verdrag is dat tussen Fivelgo en Groningen van 1258; zie Formsma, *Historie van Groningen*, p. 84. Het hier bedoelde verdrag betreft het verbond tussen Groningen en de Westerlauwerse Friezen uit 1381. Zie *NGvG*, p. 252.

§ 11 *Aftocht van de Hollanders uit Friesland*

Item als hartich Albert vorscreven greve van Hollandt¹ vernam dat hie nicht verwarven kon in die stadt van Gronnigen ende an die Omme landen bij Gronnigen geleege, soe is he gevaeren mit alle siene lueden weder in Hollandt. Ende die Achte karspel Vreesen branden hem aff twe groete scheepen mit alle den lueden die daer in waeren, wante die scheepen bleeven daer in die ebbe tiedt liggen^a op den slieck, daer see nicht aff kunnen^b koemen.

F p.53 § 12 *Jan van Beieren bevestigt vriendschap met Groningen*

Item van Johan Beijeren hartoch unde greve toe Hollandt, die een soene was hartoch Albarts van Beijeren voerscreven. Dat gaff hie onser stadt Gronnigen die Omme landen geleege bij der stadt Gronnigen, dat hie noch siene naekoemelinghen greven van Hollandt in ghenen toekoemende tieden die landen solde^c belasten mit borghen offte mit sloeten, om Gherreckes brugghe an hen totter Emesen; dat wij daer^d sint bigecomen^e, want^f greeve Johan ons gunstich was, ende onse stadt^g ende Omme landen see roevers hadden, die in ende uutter stadt Gronnigen ende die Ommelanden weren van unde toe, ende hadden die Hollanders hoer schepen genoemen mit den goederen; daer hertoch Johan greve vorscreven seer toernich omme was, wante hie unser stadt goede vrundt was mit gunste; ende wij Gronnigers doe ter tiedt weren Cabbelaus parties luden^h, die welcken parties lueden in Hollandt ende over van greeven Johan seer groet gemaectet worden. Ende mit dessen greeven vorscreven helt onse stadt van Gronnigen mit den Omme landen, ende heer Almer cureet thoe Ringherkes bruggghen ende trouwenⁱ raedt, ende joncker Kene van den Broecke, ende joncker Ocko sienen soene, ende Bruen Klinghe borgemester in Gronnigen, mit meer lueden totter stadt ende Omme landen eijnen vrentliecken dach in den Breel in Seelandt.² Ende des geven unse stadt Gronnigen ende^j Ommelanden den heren Johan van Beijeren viefflich swaere vette^k ossen; ende he bleeff onse^l stadt ende Ommelanden goede vrendt. Ende hie gaff onser stadt Gronnigen ende Omme landen / eijnen breef als voerscreven is;³ ende desse voerscreven besegelden breeff die hartoch Johan van Beijeren greve toe Hollandt ons unde den Umme landen gegeven hefft^m, Philippus een hartoch van Borgonniën, eenⁿ

F p.54

ms.V p.27*

F p.55

^a geleege A. | ^b konden AZ. | ^c solden A. | ^d + toe V. | ^e gekoemen V. | ^f is der oersaecke dat V. | ^g staet AD. | ^h weren ... lueden] Cappelaws parties lueden weren V.

ⁱ truwen V. | ^j + die V. | ^k swaere vette] swaer vetter AD. | ^l onser V. | ^m + hefft V.

ⁿ ende een V.

1 In 1398 deed niet Albrecht zelf, maar zijn zoon Willem van Oostervant in eigen persoon mee aan de Friese oorlog.

2 Lees: Holland.

3 Dit is het verdrag van 1 september 1421; editie: *Groot Charterboek Holland IV*, p. 595-598; *Groot Charterboek Vriesland I*, p. 437-441; *OUB I*, nr. 299.

heere van Hollandt ons oick sijne breve^a gegeven hefft¹ onser stadt ende Omme-landen, ende^b confirmeert tot ewiegen tiden.

§ 13a Item van Onsten manne^c hues toe Saewert

Doe dat belecht was van die Gronnigers in den iaer ons Heren^d MCCCC^e Nativitatis Mariae Virginis,² ende Onne doed^f, ende naeleet^g soeven soens als Abele, Eijlko, Menolt, Johan, Folcmer, Edseke ende Abeke, ende Everde^h sien dochter.

§ 13b Verovering Onstaborg door Groningers

Item als dat voerscreven Saewart geheeten belecht was van den Gronnigers, unde besonderlick van Albart Wigboldus, die daer meest mede een regentⁱ*
 F p.56 van was ende seer manlieck was; ende op den binnesten^j hoffsteede stondt een steen hues dat dicke was van mueren XII olde muersteen, ende op die uterste hoffstede stonden V starcke steenhuesen die elcke dicke weren VIII olde muersteen. Ende als dit eene hues seer toe schoeten^k was mit bussen, soe liep Abeke, die die olde^k broeder was unde em hadde beleggen laeten op die huesen, unde quam op die uterste hoffsteede daer^l V stenen husen^m stonden; soe leeten die borgers van Gronnigen eenen groeten graffⁿ graeven uut Wetsinger siel rijt^{*} ende uut een diep gelegen^o an Onsten manne borch graven^p; doe weeren die borgers van der stadt voerscreven mijt hoeren scheepen in Onsten borchgraffe^q. Ende die borgers wonnent^r hues mit groeter macht ende arbeit, ende nemen die lueden gevangen. Ende Abeke Onsten^s worde gesloeten in die stadt op die Botteringhe poerte, daer hie langhe tiedt op sadt. Ende bisschop Vrederick van Blancken heem bisschop toe Utrecht^t in der selver tiedt^u MCCCC^v Gronnigen beleiden^w met den Stichte van Utrecht vorscreven^x, als hie Onstemans geloovert hadde toe doen; want de biscop Vrederick vorscreven groet gelt gegeven hadden van hor huldinge, do de biscop Vrederick vorscreven gedaen hadden inden vorscreven iaer^y. Ende die van Gronnigen boerden Onsten mannen renten op VII jaer lanck.
 F p.57

^a ons ... breve] in siene brieve die hie ons oeck V. | ^b – ende V. | ^c mannen A. | ^d in ... Heren] anno V. | ^e 1400 V. | ^f + weer V. | ^g ende naeleet] naelaetende V. | ^h Evert A. | ⁱ regient AD. | ^j binnen steen A, binnenste DZ. | ^k oldeste V. | ^l + die V. | ^m stenen husen] steenhuesen V. | ⁿ – graff A. | ^o geheten AD. | ^p borch graven] borchgraven V. | ^q borch graff AD. | ^r wonnen dat V. | ^s Onste V. | ^t + leedt V. | ^u + anno V. | ^v 1400 V. | ^w beleggen V. | ^x – vorscreven V. | ^y want ... iaer] want hee van hoer groet gelt ontfanghen hadde V.

1 Een confirmatie van bovenstaand verdrag door Filips de Goede is niet bekend.
 2 8 september 1400.

§ 14 *Bisschop van Utrecht beleert Groningen*

Item nu voert van bisschop Frederick van Blanckenheem een bisschop toe Utrecht gewest is vorscreven^a, ende heft de stadt Groningen belecht^b an die sueder siedt mit alden Stichte van Utrecht inden jaere^c MCCCC^d voerscreven, ende lach daer voer III weecken lanck. Ende sijene bussen leegen op Kempekens barrich, ende daer leedt hee voer graeven eijnen droegen grafft^e op die noerder siedt des barrichs vorscreven^f, ende angenck voer die Heer straete nije poerte, ende ginck^g oestwert neder tot eenen loepenen^h; ¹ ende die bisschop voerscreven en mochte an die stadt Gronnigen niet meer verwarven, ende soe leet hie maecten / een starrick blockhues toe der Blanckerweer mit II offte III landtweren.

F p.58
ms.V p.27**

§ 15 *Item voert van dat gerichte van Selwart, hoe dat is ghekoemen an bisschop Vrederick van Blancken heem voerscreven ende dat Stichte van Utrecht*

Item int beleggen des bisscoppes voerscreven soe was daer eijn groet uutloop van die borgers van Gronnigen, ende wolden den biscopus ludenⁱ an vechten; unde die daer meede uut leepen, dat was Johan ten Hoeve ende Folcker Marissinghe, ende beijde worden sie gevanghen van des bisscopes voerscreven lueden, ende sie worden gebracht ten Vullenhoeve; ende daer worde Johan ten Hoeve affgeschattet dat derdendeel van den gerichte vorscreven van Selwert^j, ² dat he^k van sienen vaeder joncker Goedeken van den Hoeve, die geboeren was uut oldes van Emeslandes geleegeen inden^l Stichte van Munster ende^m anghearvet was; ende daer meede behilt hie alle sien ander goedt ende arven die Johan ten Hoeve voerscreven hadde liggende binnen Gronnigen ende in den richte van Selwart voerscreven; ende Folcker Marissinghe gaff den bisschop voerscreven een groet deel Fransche schilden, die doe betaelde die olde Jarrich Coppens van Staeveren geboeren, die Folcker voerscreven Reneken die een dochter Iargesⁿ voerscreven was, ende nam sie tot eenen echten wieve.

F p.59

F p.60 § 16a *Verwoesting van drie Ommelander borgen door Groningen*

Item als dit aldus geschiet was, doe toegen die Gronnigers uut der stadt, ende storten^o omme voele steenhuessen de gene die daer weren^p van Onstemans par-

^a – gewest is vorscreven V. | ^b ende ... belecht] die welke die stadt van Gronnigen belecht hefft V. | ^c + ons heren A. | ^d 1400 V. | ^e grave AD. | ^f – vorscreven V. | ^g angenck A. | ^h + deep V | ⁱ den biscopus luden] des bisscopes vollick V | ^j vorscreven van Selwert] van Selwart voerscreven V. | ^k hem V. | ^l int V. | ^m – ende V. | ⁿ Jarrich V.
^o storteden V. | ^p de ... weren] die V.

1 In andere Lemego-handschriften “Lopende deep”, ook wel Schuitendiep geheten, thans Oude Winschoterdiep.
2 Zie *OGD* II, nr. 1202, verdrag van 20 januari 1405.

ties lueden weren in den Ommelanden bij Gronnigen gelegen; bij naemen Ome-ken ende Poppen^a Snelgers huses omme, hoevelinghe ten Damme gheheeten; dat eene hoes dat stontd ant westen ende der kerken^b, ende het ander stont^c toe der oester sijt van^d der kercken. Ende doe voert an toeghen onse borgers mijt die meente ende Ommelanden Vreesen voer Unecke Ripperda hoes hoetvlinck toe Farremsum int iaer^e MCCCC^f op sunte Gregorius dach.¹ Ende als unse borgers solden an stormen, doe gingen daer aff V^c seeroevers die daer heemelick op weren gekoemen van Greetsiel, ende^g sloegen daer doedt XVI borgers uut der stadt ende voele Vreesen, ende voele van den Vreesen liepen in Farmsummer zielrijt,^{*} unde daer verdroncken sie.

§ 16b *Nog twee borgen door Groningen verwoest*

F p.61
ms.V p.28

Item soe toeghen onse borgers mit den Vreesen weder omme toe den Damme; daer sie bleven III daeghe lanck, ende vorgadderden vele cleijner^h scheepen, ende voerden sie mit waegenen in die borrichgrafft van Fermssum; ende drenckeden al die zeeroevers / in die grafft in die zielrijt, ende sloegen sie doedt; ende vinghen die op den huese voerscreven toe Farremsum, ende drenckeden^{i 2} olden Haijen toe Westerwolde, die soeven jaer gevangen was in der stadt Gronnigen; ende die stadt^j mijt den Vreesen voerscreven toegen weer ter Munte, ende worpen Menne Houwerda hoes omme, hoevelinck ter Munten; ende als daer voert smeten sie Eijlt Bockinghe³ hoes toe Oesterbroecke. Die datum is MCCCC^k op sunte Gregorius dach,⁴ ende den dach loeveden de^l hoehclieck toe vieren toe ewiegen tijeden toe.

^a Popen V. | ^b – ende der kercken V. | ^c – stont V. | ^d toe ... van] ant oesten V. | ^e int iaer] anno V. | ^f 1400 V. | ^g sij V. | ^h cleijne AZ. | ⁱ + den V. | ^j die stadt] staet AD.
^k 1400 V. | ^l sie V.

- 1 Sint Gregorius valt op 12 maart. Het jaartal moet 1401 zijn.
- 2 De woorden “ende drenckeden” komen niet voor in andere Lemego-handschriften.
- 3 Lees: Gockinghe
- 4 Aangezien op Sint Georgiusdag het Ripperdahuis te Farmsum tevergeefs is bestormd, daarna alsnog ingenomen, gevolgd door Menno Houwerda’s huis te Termunten, is deze datum zeer onwaarschijnlijk. Een datering Sint Gregoriusdag (23 april) 1401 past beter, mede omdat op die datum nog in 1506 de Groningers een grote overwinning herdachten: zie Deel III-I § 7c.

F p.62 § 17 **Item ummeden doedtslach an den Raedt toe Gronnigen gedaen int Rechthues, geschien^a is int iaer ons Heren^b MCCCC ende XIII^c op sunte Severinus dach,¹ ende dat quaedt dat daer van gereesen is**

Item Emeden worde gewonnen van joncker Kenen oever die Emese gheeten van den Brocke^d, die een soene was heer Ocke van den Broecken^e ridder in den iaer^f MCCCC XI^g,² ende die woenden^h toe Broeckenⁱ toe Sijelborrich in Broecke Eemder lande ende mede op den borrich Aurichove; die eijn viendt was geworden Histene^j hoevelinck ende proevest toe Emeden ende aldaer mijt IJmelen sienen soene^k; daer van op reesen twee partijen in Gronningen ende den Omme-landen daerbij geleegeen, als Bronckhorst en Hekerch.

F p.63 Item des soe sloegen sie doedt die Hekerschen partijes lueden Johan Rengers die eijn zwaegher^l Reijnolt Huighen op dat Recht hues ende Albert Barholt Kemes³ zoen; ende Johan van Beckum den worpen sie doedt boeven uut den Rechthuese.

Item die doedtslaegers naemen weert hijr geswegen omme ruste ende vrede willen; doch wil ick se nomen,⁴ dat was^m Johan ten Hoeve, Helperick Rothide, Johan Egbers bij Botteringhe poerte, Luedecken Harnaschmaecker mijt denⁿ hulperen ende partijes lueden.

ms.V p.29 Item als die doedtslaegers op dat marcket queemen, ende^o vonden sie daer gaen Henrick Clant, Otto Clant, die jaegeden sie in^p den Schoenen Geevel gheeten, daer slogen se hem doet^q in den Schonen Gevel^r. Ende ginghen^s daer voert toe Albart⁵ Clants hues geleegeen toe wester siedt van den merckeden nae Botteringhe straete an die zueder siedt Albert Wigboldes hues, ende sloegen Albert Clant / doedt, daer hie sadt an siener taeffelen ter maeltiedt. Ende Wibrandt Clant sijn soen die leep uut ten Minre broederen in der kercke; F p.64 ende des geliecken deden oeck Dutmer Johan Rengers ende lepen oeck ten Broeren in die kercke.

§ 18 **Coppen Jarges verjaagt tegenstanders uit Groningen**

Ende als die lueden dus doedt geslaegen weren, doe^t Coppen Jarges, des olden Jarges soene die geboeren was toe Staeveren, in dat regiment mijt sijnen vrenden

^a geschien] dat geschien V. | ^b int ... Heren] anno V. | ^c MCCCC ... XIII] 1413 V.
^d Broecken V. | ^e Broke A. | ^f in den iaer] anno V. | ^g MCCCC XI] 1411 V. | ^h woende AZ. | ⁱ Broke AD. | ^j Hiskene A, Hiske DZ. | ^k sonen A. | ^l + was V. | ^m weert ... was] sinnen V. | ⁿ oeren A. | ^o - ende V. | ^p + dat hues V. | ^q slogen ... doet] sie hem doedt sloegen V. | ^r - in den schonen gevel V, + vorscreven AD. | ^s + van V. | ^t + was V.

1 23 oktober 1413.

2 Lees: 1413.

3 Lees: Kelmers.

4 Vanaf "doch wil ick se nomen" waarschijnlijk door Benninge toegevoegd, uit een ons onbekende bron.

5 Lees: Allart.

ende parties lueden in der stadt Gronnigen ende in die Ommelanden bij Gronnigen gelegen. Ende Coppen voerscreven mijt sienen vrunden ende parties lueden verdreeven uut der stadt Gronnigen Reinolt Hugginghe mijt alle siene kinderen, ende daer toe Otto Clant, Wibrant Clant, Johan Clant, Bruen Clinghe mit sienen swaegers alse Hinrick ter Bruggen ende sienen broeder als Lodwijch, Bareldes, Johan ende Roeloff; ende weert^a Harmen tRansouwe ende Otto ende Johan siene kinderen, voele borgers ende vrenden der voerscreven lueden^b oeck verdreeven uut den Ommelanden bij Gronnigen geleegeen, alse die Onstemans broeders ende vrenden ende parties lueden. Unde alle die voerscreven toegen oever die Eemse toe joncker Kenen ende toe sienen parties lueden. Ende daer
 F p.65 bleven see twee jaer lanck, hen ter tiedt dat Gronnigen gewonnen worde, dat joncker Kene mijt sienen vrenden ende parties lueden mede bij brachten.

§ 19a *Coppen twee jaar heer en meester in stad en lande*

Item voert van Coppen Jarghes regiment mit sienen parties lueden, als die aldus dat regiment hadden in die stadt voerscreven ende in die Ommelanden bij Gronnigen geleegeen II jaer lanck als voerscreven is.

Item soe^c joncker Kene met Oestvrieslandt viant geworden Coppin Jarges voerscreven ende^d stadt ende Ommelanden; ende branden in twee sielen in Reijderlandt, daer dat landt noch inriedich van is, als Farremsum, Oterdum, Weijwaert, Hevesche, ende dan toe Berum ende toe Spijck.

§ 19b *Inbeslagneming van gouden schrijnen in de Ommelanden*

Item des worde doe Coppen toe raede, ende besette do^e met die stadt lueden ende soldeners Reijder siel ende Munter siel unde Oterdum^f siel. Ende als dit geschiet was, doe liet Coppen XIII gulden schreenen uut der kercken haelen die hier nae beschreven staen. Item hie nam oer eijne toe Midwolde, dat lanck was^g III½ voeten. Item noch eene toe der Suster kloester toe Reijde, dat van clær sulver was unde dat was verguldt; ende daer toe nam hie noch XII gulden schreenen^h uut Fijmelgaⁱ lande. Ende in wat kercken dat die kerrick voegeden / hoer gulden schreenen niet brengghen en wolden, die worden gevangen ende gesloeten, hent ter tiedt dat sij oer schreenen brochten in Coppens voerscreven hues ende macht.
 ms.V p.30
 F p.66

Item toe Slochteren was een gulden schreen, ende dat begroeven die paepen bueten Slochteren in dat moerlandt, unde die voegeden woeren eijnen quaedn eddt dat daer geen schreenen weren unde dat sij geen schreen en wusten, ende daer meede helden sij hoer schreen. Ende daer nae naemen sij dat goldt van den schreene voerscreven, daer die kerckheeren ende voegeden voer-

^a voert V. | ^b + worden V. | ^c + is V. | ^d + der V. | ^e besette do] besettede V.

^f Oterdummer V. | ^g – was AD. | ^h schenen AD. | ⁱ Fmielga V.

screven landt mede kofften toe der kercken behoeff thoe Slochteren vorscreven^a.

§ 19c *Pastoor van Farmsum vermoord om deze kerkenroof*

Item toe Loppersum liet Coppens voerscreven uut der kercken neemen enen groeten kellick ende ene patene, die seer swaer weren van golde. Ende want die patene ende^b kellick gewiet weren, de^c ontvinghen die kerrickvoegeden ende die bueren eijnen beseegelden breeff, dat men dessen kellick ende patenen^d betaelen solde. Ende dit voerscreven quaede warrick worde gedaen al bij raede heer Sijneken cureet toe Farremsum, die daer nae worde doet geslaegen van Haije Ripperda hoevelinck toe Fermsum^e van sijne^f rueteren; want^g als hie uut den Dam solde gaen, daer sloegen hem Haijen rueters doedt. Ende^h bisschop van Munster van stunden an lete soecken Uneken Ripperda daer Haije Ripperda voerscreven eijn olde vaeder toe was, die solve provestie die hij brueckkende was sijen leevendt lanck; ende bleeff alsoe, dat daer moet kijff nochtⁱ op vervolgede nae heer Sienecken doede.

F p.67

§ 19d *Gouden schrijnen omgesmolten tot munten*

Item noch voert van Coppin Jarges voerscreven. Item als die gulden schreenen mit ander sulver ende goldt welkeⁱ sien gebrocht in Coppens voerscreven hues toe Gronnigen up die sueder siede des marckedes, soe leet Coppens vorscreven off nemen dat goldt van den schreenen, ende dede^j dat Peter Noerman borgher toe Campen; ende Peter voerscreven dede daer van munten Arens guldens, die doe geheeten weren Coppens^k guldens.

§ 20a *Coppens Jarges verdreven*

Item daer na worde Gronnigen gewonnen; ende Coppens worde verdrieven, ende hie nam mede al dat gemuntede goldt, doe hie ontreden was van den heren toe Farremsum mijt een deel siener vrenden; ende quam toe Campen, / daer hie niet langhe^l en bleeff, meer hie toech voert toe Sneeck ende toe Bolswart in Westvrieslandt ende siene parties lueden Schieringhe geheeten.

ms.V p.31

^a behoeff ... vorscreven] van Slochteren behoeff V. | ^b + de AD. | ^c soe V. | ^d paete V.

^e Farremsums V. | ^f – van sijne V. | ^g – want AD. | ^h + die V. | ⁱ – welke V. | ^j de AD.

^k Coppens AZ. | ^l langer A.

1 In plaats van “moet kijff recht” hebben andere Lemego-handschriften “gheen meer kyff noch recht”.

§ 20b *Keno ten Broeke steekt de Eems over en verjaagt Coppem*

F p.68 Item aldus^a joncker Kene mit sienen schepen ende lueden tegen Farremsum oever die Emese lach op sijn siecht III daeghe lanck, ende behelt Coppem daer soe langhe ligghe mit sien stadt ende Ommelanden, ter tiedt doe dat joncker Kene sach op gaen III groete branden in der stadt Gronnigen, daer hie dat wal bij wuste dat siene vrunden Gronnigen gewonnen hadden. Ende hie leet sienen trompetten op blaesen, dat Coppem ende alle siene^b parties lueden van daer toegen.

§ 20c *Coppem Jarges in Friesland opgejaagd en gedood*

Item als Coppem een deel tiedes toe Sneeck ende toe Bolswart hadde gewest offtē gewoendt mit sienen vrenden, doe wart hie verdrievē^c van den Vetkoeppers, ende quam toe Staeveren met der woene mit sienen vrenden ende parties lueden die met hem uut Gronnigen weren.

Item hie was daer een deel tiedes, soe worde Staeveren gewonnen in der nacht van die van Hindeloep ende Voelck weer mit anderen Vetkoeppers. Ende daer is Coppem Jarges voerscreven doecht geslaegen, ende siene vrunden quaemen mitter haest in barssen^{*} ende roeijsscheepen, ende voeren oever in Hollandt. Aldus is Coppem Jarges voerscreven in sienen quaeden wercken doecht geslaegen.

F p.69 § 20d *Versus*

Coppijn occisus cum sacer erat Ciprianus,¹
Datum Anno Domini 1420^{d,2}

§ 21a *Gronnigen heroverd door de Vetkopers met Drentse hulp*

F p.70 Item voert van dat Gronnigen gewonnen worde op des hilliegen Crueces nacht Exaltationis^e int jaer MCCCCXV^{f,3} dat doe deden die borgeren heren die Coppin verdreeven hadden^g uut Gronnigen nae den doedtslaeghe des Raedes^h geschede int Recht huus tho Gronnigenⁱ. Die borgers^j voerscreven weren geheeten: Reijnolt Hughinghe mit sienen kinderen, Bruen Clinghe, ende die vieff Borgemans⁴ kinderen, mit anderen borgeren die Coppem voerscreven ver-

^a als dus V. | ^b alle siene] al sijnes AD. | ^c van daer dreven A. | ^d MCCCC XX° A, 1425 DZ. | ^e Exaltationis V. | ^f 1415 V. | ^g hadde V. | ^h + die V. | ⁱ geschede ... Gronnigen] toe Gronnigen int Rechthues geschiede V. | ^j borgeren V.

1 26 september. Als chronogram opgevat levert het vers na verbetering in "CoppIn obItVs" het jaartal 1420.
2 Vertaling: Coppijn werd gedood op Ciprianusdag in het jaar des Heren 1420.
3 14 september 1415.
4 Lees: Bruggemans.

dreeven hadde uut Gronnigen, ende daer mede uut den lande van Drenthe, als Cone die Vos ende Reijnolt sien broeder, Aerent van Steenwieck, Evert Hubbel-dinck mijt sien kinderen, Harmen Krabbe toe Roeden, Dise¹ Gosinghe toe Eelden, Geert Besuuden^a Vrees, Harmen Hiddinghe ende Pipe sien broeder toe Roeden, Bartoldt Ebbinghe, Johan Lunssche toe Wijnde, Goesen Wolderinghe toe Peise mit voele anderen Drenthen.

§ 21b *Partijgangers Coppens Jarges verdreven uit Ommelanden*

ms.V p.32 Item desse voerscreven namen^b hebben Coppens / Jarges voerscreven mit allen sienen kinderen ende borgers ende parties lueden uut der stadt ende uut den Ommelanden bij Gronnigen gelegen weder verdreven ende hoer goedt genoemen.

§ 21c *Bijzonderheden over herovering Groningen*

F p.71 Item noch van dussen voerscreven lueden; doe sie Gronnigen wonnen, doe weren desse voerscreven lueden voergaddert toe saemen toe Eelden in Drenthe, ende ginghen Potterswoldes den^c dieck langes toe Gronnigen. Ende als sie doe oever^d stadt graffte oever^e deep gekoemen weren – wante daer doe man^{f*} een deep was –, soe sint sie een deel geklommen mit ledderen oever die stadt mueren, ende hadden mede groete smeedes haemeren, ende sloegen ontwe alle die sloeten van der poerten, ende wonnen ende behelden al soe Gronnigen; dat geschiede bij der Ae poerte.

§ 22 *Wraakgericht en verjaging Schieringers uit Ommelanden*

F p.72 Item als dese voerscreven luede weren gekoemen al in dat regiment der stadt, doe^g quaemen weder die lueden in Gronnigen die Coppens verdreeven hadde, ende worpen omme Focke Ewsema hues toe Woltersum, ende daer toe Focken Schulteda hues hoevelinck toe Steum, ende voert Ondolff Batema², Sewe³, Meenoldus ende Popke Batema⁴ broeders hoevelingen toe Eenre hoer hues, ende voert Luleff Meijjen⁵ hoevelinck toe Baffelt, met vele meer lueden uut dat Halve Ampt, ende daer toe voele lueden unde^h der Meentenⁱ ende onder den Damme ende voert uut den Ommelanden bij Gronnigen geleegeen; ende doe toegen sie

^a + toe V. | ^b mannen V. | ^c Potterwoldes den] den Potterwoldes V. | ^d + die V. | ^e + dat V. | ^f mar A, maer DZ. | ^g + do AD. | ^h under V. | ⁱ menthen V.

1 Lees: Cise.
2 Lees: Heratema.
3 Lees: Bewe.
4 Lees: Heratema.
5 Lees: Mijema.

altoe saemen uut dessen lande, als sie doen mosten, in Westvrieslandt toe hoeren parties lueden toe den Schieringhen.

§ 23 *Groninger Vetkopers verslaan Friezen bij Noordhorn*

F p.73 Item voert van dat oerloch van die Groningen^a ende Westvreeslandt beginde int jaer van MCCCC XV^b, doe Gronnigen gewonnen was, ende Coppes voerscreven mit sienen parties lueden verdreeven waren uut Gronnigen ende uut den Ommelande; die alle gaeder toegen mit der woene in Westvrieslandt toe den Schieringhe parties lueden die doe verdreven hadden die Vetkopers als heer Fie van Dockum mit sienen kinderen als IJhellen ende Juen, ende alle anderen Vetkopers parties lueden toe Leewerden ende in anderen steeden, als Saspet Swijade¹ hoevelinck toe Leewerden, Abbe Heemster hoevelinck in Dongerdeel, ende alle die anderen lueden van den Vetkopers; die toe Gronnigen quemen mit der woene, hen ter tiedt toe dat die van Gronnigen uut toegen met den Ommelanden bij Gronnigen geleegeen, ende deden daer eenen doedtslach an die Westvreesen van die westersiedt Northorum off hent bij Aewerder siel^c,² daer doedt bleeven ende geslaegen worden van den Vreesen V^c mannen, / ende IIII^c mannen worden daer gevangen ende toe gebrocht int iaer^d M CCCC XVIe.³

ms.V p.33

F p.74 § 24a *Groningers branden en roven in Achtkarspelen*

Item daer nae terstondt branden die van Gronnigen int Achtercarspel, ende beroevden dat landt vollick hoer tilber goederen^f off, ende dat oerloch bleeff daer langhe nae staen.

§ 24b *Groningers veroveren Dokkum en verwoesten steenhuizen*

Item Dockum is gewonnen van die van Gronnigen int jaer M CCCC ende XVIII^g,⁴ ende is seer verbrandt; ende daer is neder geworpen Alteken hues op die sueder siedt Dockum met allen anderen steenhuesen, die alle gaeder omme gestortet^h endeⁱ bolwarcken worden neder geworpen in die grafft.

^a Gronnigers V. | ^b MCCCC XV] 1415 V. | ^c Aewerder siel] Sloeterzijl Ac. | ^d int iaer] anno V. | ^e M ... XVI] 1416 V. | ^f guedt A. | ^g M ... XVIII] 1418 V. | ^h + worden V. | ⁱ + die V.

1 Lees: Synade.

2 Lees: Oxwerderzijl.

3 De slag bij Oxwerderzijl vond plaats op 18 juni 1417; zie GrA, RvR, inv. nr. 134; vergelijk Vries, 'Doetslach, 58'.

4 Alleen uit 1422 (29 of 30 mei) is een expeditie van Groningen, samen met Lübeck en Hamburg, tegen Dokkum en Ezumazijl bekend; zie Janse, *Grenzen*, 191.

§ 24c *Groningen en Keno leggen Friesland zware schatting op*

F p.75 Item daer nae terstondt worden Aewerder¹ ende^a Esinghe siel ghewonnen van die van Gronnigen, ende alle die daer op waeren worden doecht geslaegen, ende die anderen worden gerichtet, ende die hoeveden worden ter Lunen op staecken gesettet; daer mede weren die goeden oestersche steeden als Luebeck ende Hamborrhich, want hem oeck hoer goeden genoemen weren op die zee; ende daer worden voerdan^{*} gheschattet alle die Schieringhe parties lueden van Staeveren an hen toe Gerrickes brugge toe, ende gaeven voele duesent olde Franxsche schilden beijde geestlieck unde warlieck, daer van openden^{*} die stadt Gronnigen die helleffte ende die ander helleffte joncker Kene² oever die Emese, want die van Gronnigen ende joncker Kene ghelieck inden oerloege weren mit malanderen totten eijnde^b toe. Ende Sicke Siarde toe Fraenicker, die oeverste was van den Schieringes^c parties lueden, die moste sienen jongesten soene brengen toe gijssel voer dat goldt ende voer die loevinghe^{*} die hie gedaen hadde; ende daer nae worde dat oerloch gesoent, daer die stadt van Gronnigen goede besegelede brieven³ aff hevet van alle die landen in Vrieslandt.

§ 24d *Groninger overwinning bij Hindeloopen*

Item die striedt der Kolsse⁴ bij Hindeloep, den die van Gronnigen wonnen, is^d int iaer^e M CCCC ende XX^f op Pancracii martiris dach.⁵

F p.76 § 25 *Hollanders helpen de Friezen de Groningers te verslaan*

Item toe Groeten Sloeten, doe dat die Gronnigers belecht hadden, doe quamen die Hollanders ende ontsetten^g die Westvreesen, ende nemen voele borgers van Gronnighen sonder ontsegghen, ende nemen alle hoere schutten^{*} ende hoer roeijscheepen, ende voerden die al toe saemen in Hollandt oever, ende schatten^h die gevanghenenⁱ de se gevangen daer hadden, daer mede weren^j voer^k

^a worden ... ende] Awerden Ao, wort Ac. | ^b totten eijnde] tot eijnden A. | ^c Schrijringe A.
^d + gescheen V. | ^e int iaer] anno V. | ^f M ... XX] 1420 V. | ^g ontsetteden V.

^h schatteden V, + al A, alle DZ. | ⁱ gevangen A. | ^j de ... weren] onder desse gevangenen weren mede V. | ^k van V.

- 1 Aduarderzijl was niet bij deze expeditie betrokken.
- 2 Keno was al overleden op 31 mei 1417. Over de schatting van Schieringer krijgsgevangenen: *OUB* I, nr. 274 (31 mei 1420).
- 3 *OUB* I, nr. 279 (verdrag van 14 september 1420) of nr. 301 (verdrag van 1 februari 1422).
- 4 Nu verdwenen steenhoop of hunebed (kolsen = testikels).
- 5 12 mei 1420.

Gronnigen Henrick Beijer, Eijlcko Onsta, Abele ten Diecke, Johan Grove ende voele ander borgers; die datum is^a M CCCC XX^b Benedicti abbatis.¹

§ 26 *Verwoesting Cortinghuis*

Item dit is voert an van Kortinghe hues, to^c dat worde omme gestortet; die datum is MCCCC ende XXXVI^d in profesto Petri et Pauli.²

F p.77
ms.V p.34

§ 27 **Item voert van Zelwarder hues dat gelegen was^f bij den kloester toe^g Selwart, ende van den gerichte van Zelwart**

F p.78

Selwarder hues is gewonnen gewest van die van Gronnigen om en kenna dat Kortinges hues gewonnen is ende neder gestortet,³ ende die steenen van desen voerscreven huesen sijen gevoert toe Gronnigen; ende daer van sint gemacket IIII steenen torens, twe kleijnen ende twe groeten, in der stadt mueren gelegen an der noerder siedt van Sunte Wolburgen kercke, van den olden toeren an voert int sueden streckende. Ende dusse man is een hoevet heer op dese voerscreven huesen geheeten, die een hoevet heer was joncker Henrickes, die gevangen wert mit alle siene gesellen op den huese voerscreven, ende wart gebracht toe Gronnigen voer Botteringhe poerte, ende daer worden sij alle gerichtet mitten sweerde, ende hoer lichaemen sijn al begraven toe den Jacopinen inden omme ganck; daer men hoer gebeente noch hefft gevonden in korten tiden in der noert wester siede des omme ganges voerscreven, in der hornen daer meester Berendt Dulman een prior toe Jacoepinen wolde maecken laeten een privact toe sienen kaemeren.

§ 28 **Item noch van den gerichte ende heerlickeij van Zelwart voerscreven**

F p.79

In den belede bisschop Vrederick van Blanckenheem van Utrecht voer Gronnigen III weecken lanck mit al den Stichte van Utrecht inden iaer^h M CCCCⁱ,⁴

^a + anno V. | ^b M ... XX] 1420 V. | ^c doe V. | ^d MCCCC ... XXXVI] 1436 V. | ^e + Petrus Cortingus per se voluit esse benignus ... (*verbeterd in: dignus ...*) Ac. | ^f – was AZ.
^g van A. | ^h anno V. | ⁱ M CCCC] 1400 V.

- 1 21 maart. Het jaartal moet 1421 zijn.
- 2 28 juni. Het jaartal moet 1336 of 1337 zijn.
- 3 De betekenis van "om en kenna" is onzeker. In elk geval is het Selwerderhuis geruime tijd na het Cortingghuis afgebroken, namelijk in 1356 of 1357; zie Dijkstra, 'Kasteel Selwerd', 24-30.
- 4 Zie Deel II-A § 13b en 14.

ende hie toech weder toe hues mit alle sienen lueden op sunte Meertens dach translationis;¹ ende doe die bisschop ontfangen hadde dat derdendeel van den gerichte ende heerlickheijt voerscreven an die vangenschap ende schattinge Johan ten Hoeve, die² joncker Godekens soene was, als voerscreven is van den beligghen des bisschops voerscreven, als men vindt voerscreven in dessen cronica voerscreven, soe hefft die bisschop eijn verdrach gemaectet² mit joncker Henrick van Selwart van den gerichte voerscreven, den die twe deelen^b des gerichtes toe behoerde ende desgelieckes sien recht daer toe brueckende, ende mede toe sienen willen in Gronnigen, ende hefft dien^c bisschop voerscreven die tweedeel an gegeven van dessen burgen gherichte, want die bisschop dat derden deel van dat gerichte hadde Johan toe Hoeve^d off gekreegen^e; ende desse voerscreven bisschop van Blanckenheem bisschop van Utrecht die gaff joncker Henrick van Selwart weder / van des Stichtes goedes Slingerborrich³ geheeten is mit soeven hues erven mijt al hoer toe behoer; mit vorwerden, als joncker Henrick doecht weer, soe solde die Slingerborrich voerscreven weder wesen mit alle hoer toe behoer ende heerlickheijden ende blieden an den Stichte van Utrecht, ende desse voerscreven soven^f huesen^g hoeven solden blieden ewelick ende arffelick op joncker Henricks arreffgenaelen off naekoemelinghen, sonder arghelest.

F p.80
ms.V p.35

§ 29 Groningen verwerft het gezag in het Gericht van Selwerd

Item als dit aldus geschiet was, soe hefft die stadt Gronnigen gemaectet een verdrach mit den bisschop voerscreven,⁴ ende hie gaff quiedt die stadt Gronnigen dat recht toe bruecken in der stadt ende stadt marcket toe holden toe Gronnigen, ende daer voer sal die stadt Gronnigen geven ende betaelen alle jaer XXVII of XXIX olde Franxsche schilden toe eewiegen tieden toe, ende daer noch XX jaren XX loedt sulvers; dat die stadt niet off koepen en^h mach off oeck neet toe versuemen dat toe betaelen, ende dat toe Koeverden toe brengen op dat hues toe des bisschops behoeff ende sine naekoemelingen bisschops toe Utrecht. Hier omme is dat stadt boeck fundeert op dessen stucken, want int begin des boecks is gescreven,⁵ dattet voerscreven boeck mach die Raedt van Gronnigen altoes hoegen ende legghen wanneer sie willen, older heerlickheijden ende gewoenten; daer men bij verstaet mede in dessen saecken heerlickheijt des ge-

F p.81

^a – die AD. | ^b die ... deelen] de twen deel A(D). | ^c den V. | ^d + voerscreven V. | ^e off gekreegen] voerkregen A(DZ). | ^f VII V. | ^g + ende V. | ^h – en AZ.

- 1 4 juli. Het jaartal moet 1401 zijn; zie Janse, *Grenzen*, 172.
- 2 De verdragen tussen Frederik van Blankenheim en Hendrik van Selwerd dateren van 22 februari, 29 maart en 31 maart 1411; zie *Monumenta Groningana* IV, 752-755.
- 3 De bergvrede Die Slinge lag even ten zuidoosten van Gramsbergen. Zie ook *Regesten Utrecht* II (1918), nrs. 1851 en 1852. In 1446 gaf bisschop Rudolf van Diepholt deze bergvrede aan een ander in beheer; zie *Regesten Utrecht*, nr. 3321.
- 4 Zie *OGD* II, nrs. 1221 en 1222 (1 oktober 1405).
- 5 *Stadboek Groningen* (Pro Excolendo), 1.

richtes van Selwart. Daer die stadt Gronnigen hier mede beholden hebben ewelicke dat recht in der stadt ende stadt mercke.

§ 30a *Het Groninger wapen*

Item der stadt Gronnigen wapen is een swart arendt^a, die dubbeldt is, ende hefft onder sien claeuwen eenen Gronniger schildt doer^b een^c veldt, die albedel^d is ende in dat middel eenen groenen strenck^e doergaende is. Ende die arendt is des keijzers wapen altoes van Roemen, ende hevet altoes een^e veldt; daer^f ons stadt^g Gronnigen is angekoemen, want die stadt^h Gronnigen van anbeginne onder denⁱ keijser van Roemen was, hent ter tiedt^j toe dat keijser Henrick van Roemen, die^k toe Utrecht starreffⁿ ende sien ingeweyjde al daer begraven is^l in die Doem kercke, doe^m hie den broederen, de to kampende monckenⁿ heeten als die Reguleeren, tot behoeff / oerer voedinghe des^o lichames dat heft^p Gronnigen, de^q geleegeen is in de^r greeffschup van Drenthe, ene guldene bulle^s daer van inholt, de^t in Gronnigen presenteert was in den tijden^u bisschop Frederick van Blanckenheem bisschop toe Utrecht doe daer worde gehuldiget, daer dat begin voerscreven aff is: In nomine sancte et individue sancte Trinitatis, Henricus favente Dei gratia. Datum anno M CCCC quadricesimo.²

§ 30b *Aansluiting bij Sticht Utrecht brengt Groningen wehaart*

Hier is bisschop Hendrick³ van Blanckenheem, die die eerste bisschop is gewest die in Gronnigen is gehuldiget in den voerscreven jaer M CCCC XIX des XV daeghes in den meije,⁴ ende die selve bisschop Vrederick voerscreven hefft der stadt Gronnigen geloebet voer hem ende siene naekoemelingen ende geswoeren der stadt Gronnigen laeten blieden bij hoer olde heerlickheijt^v ende privilegien ende gewoenten ende rechten oever^w geestlicke ende warlicke, als van olden^w plech toe weesen voer datum der huldighe voerscreven; ende doe waret anbeghinnende^x die coepman toe reijsen ende toe verkeeren mit levigen^{*} beesten

^a arn A. | ^b daer V. | ^c + wit V. | ^d tweedeel V. | ^e altoes een] eenen gulden V. | ^f daer dat A, dat daer DZ. | ^g ons stadt V. | ^h + van V. | ⁱ die V. | ^j hent ... tiedt] heten daer A, het daer DZ. | ^k + doe V. | ^l begraven is] is begraven V. | ^m ende doe gaff V. | ⁿ de ... moncken] dat doe kanoeniecken pliegen toe V. | ^o oers V. | ^p hoff V. | ^q dat V. | ^r dat V. | ^s + die V. | ^t ende V. | ^u presenteert ... tijden] gepresenteert is als V.

^v herchlichheiden A. | ^w oldes V. | ^x anbeginde A.

- 1 Keizer Hendrik III (1039-1056), die Groningen in 1040 aan de kerk van Utrecht schonk, stierf in Burg Bodfeld (Harz); Hendrik V (1098/1106-1125) overleed wel te Utrecht.
- 2 De giftbrief is van 1040 en diverse malen uitgegeven, het laatst door Nip, 'Giftbrief', p. 93-96.
- 3 Lees: Frederik, met Lemego-handschriften van de Derde Reeks.
- 4 Uitgegeven: *Groot Charterboek Holland IV*, 534; Van Idsinga, *Staats-recht II*, 238-239.

ende de die waere alsoe toe verkoepen, dat alsoe in voertieden niet weesen en mochte.

Item alsoe dat nu die van Gronnigen moegen vaeren, keeren ende vorkeeren, rieden offte toe waeter varen ende to lande^a in den Stichte van Utrecht sonder tol ende^b des gelieckes al die Stichtes lueden.

§ 31 **Item hier volget nae¹ een oerloeghe tusschen der stadt Gronnigen mit den Ommelanden bij Gronnigen gelegen, ende Focko Uecken toe IJler mit sienen vrenden**

§ 32 ***Slotopmerking Lemego over band Groningen met Utrecht***

F p.84 Item hier machmen marcken ende verstaen, dat die breven des keijzers voerscreven seer langhe jaeren nae hoeren datum niet geachtet en waeren; die nochtans in dat leste bij brochten, dat Gronnigen gekoemen is an dat Stichte van Utrecht voerscreven, ende sal daer an blieven. Deo Gracias.

§ 33 ***Groningens band met Utrecht eenwenlang dode letter***

Item dat Gronnigen eersten quam ant Gestichte van Utrecht, geschach in den jaen^c unsses Heren Christi geboorte VIII^c ende omtrent XXV iaren^d,² dat keijser Henrick Gronnigen Sunte Merten der hilliegen kercken toe Utrecht gaff; men het quam nie eer an dat Gestichte datter ie bisschoppen van Utrecht huldinghe in Gronnigen verkreegen, eer bisschop Vrederick van Blanckenheem daer gehuldet worde, dat die eerste was, ende geschede omtrent als men schreeff dusent verhundert ende ene^e.³

^a vaeren ... lande] ende toe lande vaeren V. | ^b – ende A. | ^c iaren A, iare DZ. | ^d VIII^c ... iaren] 825 V. | ^e dusent ... ene] 1401 V.

1 Deze paragraaf is eigenlijk alleen het kopje dat boven Deel II-C § 3 behoort te staan.
2 Lees: 1040.
3 Lees: 1419.

DEEL II-B

ZEVEN TEKSTEN: verdragen, privilegies en een verslag

ms.V p.37
F p.85

§ 1a **Hier nae volget die coepie uut die principael brieven vanden eijgendoem, die hartoch Albart, palsgraeve op den Rien ende van Hollandt greve etcetera, ende die huldinghe ende die eden die see malkanderen gedaen hebben**

§ 1b ***Tekst overeenkomst***¹

Albert van Gods genaeden palsgraeve op den Rien, hartoch in Beijeren, greve van Hennegouwen ende van Hollandt, van Zeelandt, ende heere van Vrieslandt; ende Willem van Beijeren, van Hennegouwen ende van Hollandt, bij der selver genaeden graeve van Oesterwant – doen kont allen lueden, dat wij bij raede ende goedtduncken onses Raedes ende onser steden van Hennegouwen, van Hollandt ende van Zeelandt oevergekoemen ende verdraegen sint mijt Geerwert Kemminghe, Here Hoijtingha, Feija van Dockum, Tijaert Walta, Sijwert Wijarda, Gosschalck Hesselinga ende Tijdman Hopper van des gemeijne^a landes wegen van Oestergoe ende Westergoe, in manieren hier naebescreeven.

In den eersten, soe hebben wij geswoeren ende sweeren lieffliecken in den hillegen, goede geneediege heeren toe weesen oever em ende oeren landen van Oestergoe ende Westergoe. Ende daer op hebben sie ons weder ontfanghen ende geswoeren ende gehuldet ons ende onsen arven tot hoeren rechten landes heren. Item soe sullen wij ende onse arven timmeren moegen sloeten ende^b borgen ende steden in den landen, daer ons des best genoeket. Item soe sal ellickman in den lande geseeten is^c moegen bliieven in sienen goede sitten daer hie recht toe hevet onbeschaedieget, ten were off heet verwrochte. Item soe en sullen wij se tot geener heervaert beden^d bueten hoeren paelen. Item so sullen wij onse balejuwen ende schulten, schepen ende ampts lueden setten van den genen die in den lande van Westvrieslandt geseten sint ende uut genen lande^e anders. Item se sullen tolle vrij moegen vaeren in alle onse landen, also vere alse wij de bedwonghen hebben ende hier naemaels bedwinghen moeghen.

^a gemenen A. | ^b en V. | ^c vrij V, + om A, + ende DZ. | ^d leijden V. | ^e landen V.

1 Uitgegeven: *Groot Charterboek Holland III*, 684; *Groot Charterboek Vriesland I*, 283-284 (11 augustus 1398).

Item soe sijn^a wij gebleven van sulcker misdaedt, doedtslaegen, achterstal ende ongehoersaemheijt als see tot desen daeghe toe tegens onsen olderen ende ons misdaen moeghen hebben, an onsen truwen raede alse den lantgraeven van Lentenborrich, onsen neven van Arckel, den heren van Egmont, den heere van der Veer, den here van Lijrkercke, den / borchgrave^b van Leijden ende heer Jan van Hemstede, ende an die soeven persoenen van Oestergoe ende Westergoe die see ons ordinerende worden onder zegele ende brieven. Ende wes see daer off ordineren hoerer^c zeelen toe ge naeden, dat see dat holden ende vuldoen soelen.

ms.V p.38

F p.87

Ende want desse veertien parsoenen hier op verdraegen sint ende gheordineert hebben voer onsen olderen zeelen^d ende alle der geener zeelen die mit onsen olderen hier gebleven sint, datmen maecken sal inden lande van Westvreeslandt daert ons beste genoeghet ene kercke van twalleff kanoniken provenden ende ene dekanie, elcke provene van vijffich Franssche schilde elcks jaers ende de dekanie dubbelde provene, toe beleggen an goeden seeckeren renten. Ende des sullen wij ende onse arven de dekanie^e ende provenen altijdt vergeven. Ende wij sullen binnen eenen halven jaere seggen, tot wat stede wij die kercke gemaectet willen hebben. Ende binnen des jaers daer nae soe sullen onse goede lueden van Oestergoe ende Westergoe ende anders die gene die inden lande geseeten sint op die westersiedt der Lauwerssche, die uns gehuldet hebben off noch ons binnen desser tiedt hulden sullen, die kercke doen sullen maecken daert^f ons genoeghet. Ende den zeelen voergenoempt toe genaeden een gasthues doen maecken daert ons genoeghet; daer sullen sijn^g darteijn bedden in liggen^h, ende een wijeff ofte twee in setten, die de arme lueden die daer koemen soelenⁱ untfanghen ende haevenen; ende elck arrem menssche die daer koemet, sal daer drie daegen moegen liggen ende harbarghe moegen hebben.

F p.88

Soe hebben wij ten eersten om Gods willen ende om onser^j olderen zeelen willen alle broecke ende affterwesen ende ongehoersaemheijt die sie tot desen daege ijegen unsen olderen ende uns misdaen moegen hebben, sijn claelrijcke vergeven, ende wil al vergeeten ende tot geenen tieden meer gedencken ende int quaedt an see toe verhaelen. Item soe sullen see veelich moegen vaeren hoers lijffs ende goedts ende de gebruecken moegen als voergescreven is. Item soe sullen see gebruecken al sulckes rechttes als bij den XIII^k voergenoempt oever-/gekoemen ende verdraegen is, ende wij hem mit gueden handvesten ende breven bezeegelt ende gegeven hebben. Item soe salmen niemant toe kampe gebiedien in hoeren lande geseeten.

ms.V p.39

Ende hier up hebben see uns geoepent ende oevergeleevert die stadt Staeveren ende dat cloester van Sunte Odulphus, ende ons ontfanghen ende gehuldet tot hoeren rechten landes heeren als voergeroert is, beholdtlijcken den abpt van Sunte Odulphus ende sienen gemeente ende convente, ende den poerters van Staeveren, ende alle den geenen die daer binnen^l woenachtich sijnt^m, oers lijeves ende oer goedtes. Oeck hebben wijⁿ ons geloevet onse goede

^a sijnen A. | ^b borch graven A. | ^c hoer A. | ^d zeele V. | ^e kanonie A. | ^f daer V. | ^g sij V. | ^h leggen V. | ⁱ souden A. | ^j onsen V. | ^k veerteijn AD. | ^l – binnen V. | ^m sinnen V. | ⁿ – wij V.

lueden van Oestergoe ende van Westergoe, dije poerters van Staeveren ende die daer binnen woenachtich sint, weert dat iemandt onder hem geseeten ons niet onderdaenich wesen noch voer hoeren heeren kennende wolden wesen – als sie gedaen hebben – dat sie ons mijt alle oere macht daer toe helpen sullen als goede getruwe lueden, dat wij see tot onse onderdaenichheijt moegen brengen.

F p.89 Ende om dat wij em dit vullenkoemenlicken ende wal menen toe holden voer ons ende onsen naekoemelinghen, soe hebben wij, onsen leven zoen ende broeder van Lueck, onse raeden voergenoempt, ende unse steeden alse Dordrich, Harlem, Leijden, Delfft, Alckmar^a, Amsterdam, Middelborrich ende Tzirckzee dessen breeff bezeegelt mit unse zegelen. Ende om dat alle dinghen aldus gescheen sijn, soe hebben wij Wilhelm van Beijeren, graeve van Oesterwant, onse zegel op spatium desses breeffs gehangen.

§ 2a **Dit is eene coepie uut den principael^b breeff van sunderlinge punten ende^c artikelen de de hartoch dessen voergenoemden Vreesen gegunt ende geven hefft**

§ 2b **Tekst privilege¹**

F p.90
ms.V p.40 Wenstaef stadhoder in den Hage mit unsen vrunden ende goeden lueden in den lande van Oestergoe ende Westergoe geseeten, om dat punt toe verclaren, alsoe dat wij weten mochten, woe ende in welcker maeten wij ende onse naekoemelinghen onsen lieven heren / den hartogen ende sienen nacomelingen^d geholden solden wesen; des unse lieve genaediege here hartoch Albart sette van sienen raede van siener wegen soeven genampt bij naemen als hier nae beschreeven staen^e, dat is toe weten joncker Johan heere van Arckel, heer Willem van Kowsen domprovest toe Utrecht, heer Philippus van Wassenborch greve van Leijden, heer Geert van Egmont, heer Johan van Hemstede, heer Claws van Worselen van Cortsene² ridderen, ende heren Garbrandt van der Constie³ provest toe Brenghe in Hennegouwe. Ende soeven van des gemene landes wegen van Oestergoe ende Westergoe ende onser wegen, dat is toe weten Here Hoijtinge, van de van Dockum,⁴ Gerart Kamminghe, Tijart Walta, Sijwert Wijarda, Gossalck Hesselinga ende Tijdmar Hopper; welcker Vreesen sint eendrachtlic-

^a Alcksmar V. | ^b principaeln V. | ^c – ende V. | ^d nakoemelinghe V. | ^e staet AD.

1 Deze brief is een onderdeel van een zoenbrief tussen Oostergo en Westergo enerzijds en Albrecht van Beieren anderzijds d.d. 3 mei 1399 (editie: *Groot Charterboek Vriesland I*, 292-296). Het door Benninge opgenomen gedeelte komt qua inhoud vrijwel overeen met de nadere zoen tussen Albrecht en Ooster- en Westergo d.d. 27 maart 1399 (editie: *Groot Charterboek Vriesland I*, 290-292).

2 Lees: Borsssele van Kortgene.

3 Lees: Couster.

4 *Groot Charterboek Vriesland I*, 294 noemt: "Foeye van Dochem".

ken mit malkanderen oevergekoemen ende verdraegen van die voergenoemde punten, in maten ende manieren hier nae beschreven, dat is toe weten:

In den eersten dat van den teijnden in Oestergoe ende Westergoe die onse leve genediege here hartoch Albart vermidts siene heerlickheit toe behoeren, dat hie were schuldich toe hebben den teinden schoeff. Off hevet onse leve here hartoch Albert bij oever draegen der veertien en voer ons soe voele gracie^a gedaen dat wij ende^b onse naekoemelinghen off sienen gewaerden renthen off de gene^c de solve renten van sijner wegen den teinden verkoepen sal den twalleffsten schoeff.

F p.91

Item soe ist verdraegen bij den XIII^d, dat wij ende^e onse naekoemelinghen sullen vrij wesen van allen smalen tenden, dat is toe weten van schaepen, van calveren, van varkenen, van gansen, van voegelen, uutgesecht van^f alle gueden seijet^g; meer wes wij in onsen hoeven seeijen, daer sullen wij neet aff geven; alle dinck sunder arghelist.

Ende wij ende onse naekoemelinghen ende elck besunder sullen moegen holden voegelen ende honden in unser genoechten.

Item want unse olderen ende unse oeverolderen plegen toe geven thensen ende henslage ons lives^h heren olderen ende voerwaerden, / soe hefft ons de selve unse genaediege here bij overdraegen der XIIIⁿ gegeven, gedaen ende verdraegen die thinse ende henslage. Ende hier mede sullen quiedt wesen van allen thinsen ende teenden ende henslagen, beholdelicken onsen genedichsten lievenⁱ heren den twalleffsten schoeff als voersteet, ende sijn hoefflandt.

ms.V p.41

F p.92

Item soe ist verdraegen bij den veertien en, soe we sluizen inden lande van Oestergoe ende Westergoe gelecht hevet in sijn selves landt ende dijck van sijn selves goede sonder ijemandt anders daer toe te gelden, die sal die sluezen ontfangen van onsen genediegen heren; ende he sal sie em weder up verleijen^{*} ende verlenen tot enen rechten lene hem offte sienen arven toe gebruecken; beholdelijck dat die gheestlicke cloesteren ende monnicken in dusdaeniegen van sluezen ende visscherije niet sullen wesen, oevermidts dat onse leve genadighe here de dedinghe van den cloesteren ende monnicken an em holden hevet. Ende alle andere visscherie sullen unsen leven genaedigen heren hartoch Albart toe koemen ende behoeren ende sijne^k naekoemelingen; dat en were off ijemandt inden lande van Oestergoe ende Westergoe^l oers selves sloeten die tusschen oeren landen ligghen korven in leijde op oer selves arve, off om oer selves huese^m vivers offte grafften groeve, die sullen sie moegen visschen sunder wederseggen unses leves genaediegen heren offte anders ijemandt van siener wegen.

F p.93

Item soe istⁿ verdraegen bij den vertijnen^o, oevermidts dat dickwiels gebreck valt tusschen unses leves^p heren tenden ende den genen die de landen besit hebben, dat soe wanneer dat die gene bereijdt is die sijn goedt vertendet wil hebben, die salt den teentman^{*} twee daegen toe voeren weten laeten eer hie sien koeren menet,^{*} ende daer bij nemen toe tueghe twee van hoeren naebueren. Ende

^a gracie V. | ^b en V. | ^c + de V. | ^d vertijnen AD(Z). | ^e en V. | ^f – van V. | ^g gueden seijet] geseide goederen V. | ^h lieves V. | ⁱ vertijnen A, viertijnden DZ. | ^j genedichsten lieven] lieven genedigen A, lieve genadigen DZ. | ^k sienen V. | ^l + in V. | ^m husen A. | ⁿ is V. | ^o XIIIⁿ V. | ^p + genedigen A.

weert dat die teentman niet en queme, soe mochte die knaepse sien goedt toe hues mennem, ende den teijnden schoeff uut setten bij twee van den bueren. Ende dan solde de knaepse den teijnden schoeff bewaeren, datter geen schaede an geschege, enen dach ende enen nacht. Ende waer / daer ijemandt van den bueren die daer toe vermaendt worde daer bij toe koemen ende niet en queme, die solde verboeren tegens unsen genedigen heren;¹ ofte sienen gewerdiengen renthemester thenden gekofft hevet ofte coepen sal, die sal des naesten sondaeges daer nae dat hie den thenden aldereerst gekofft hevet kondigen ende doen noemen inder kercken van der parrochien daer die thende gelegen is, wen hie gemachtieget ende bevoelen hevet den lueden goedt toe verthenden, den die goede lueden toe spreekken sullen ende versoekken in allen manieren als hier voer staedt. Ende weer die selve hem hier in versuemende, soe mosten die goede lueden bij twen bueren wel uut scheden ende laeten staen voer den thenden, ende hoer selves goedt toe hues voeren, in allen manieren als hier voer^a is, sunder ijemans ijegenseggen^{*} onsses leves heren ofte anders toe misdoen. Voert sal onse genediege here voeren ende holden an em selven die wint van der moelen oever alle dat landt van Oestergoe ende Westergoe; ende die gijffte van allen kercken die welcke em toe geeven steet, tot aller tijdt wanneer ijenich vanden kercken open wesen sal, enen goeden man en priester ofte clarrick uut den lande van Oestergoe ende Westergoe geboeren, die des weerdich is ofte worden sal; behoudelijck dat een ijghelick die wil een rosmoelen maecken laeten in sien selves hues, die^b mach dan daer mede maelen sunder verboertenisse unses leves genaediegen heren. Ende waer dat saecke dat ijemandt enich olter gestichtet hadde he ofte siene olderen uut sien^c selves goederen, ende tot nu hier toe gijffters off gewest hadden, die sal daer gijffter off blieden. Ende ellick preester die nu int besidt is in siener kercken, die sal int besidt blieden sien leevendt lanck sunder arghelist, gelieck als hie dus^d langhe gedaen hevet hent tot dessens dach toe. Item oeck is verdraegen bij dessens XIIIⁿ vorgenoemt, dat onse leve genaedige here ende siene nacomelingen^e sullen / hebben tot ewijgen daegen alle anworpen die an den lande die an Oestvrieslandt angeworpen sint, ende nu ter tijedt onbediecket sint, ofte anworpen^f sullen, off gelegen sint bueten onse zeediecken. Ende weert saecke dat iemandt olde diecken ingelecht hadde, die solde men sien landt beholden laeten dat bueten diecks lege; behoudelijcken datmen die zeediecken dencken mach van bueten de dijecken, salmen binnen ofte bueten leggen ter minster schaeden, daer see de gemene raedes^g des scheren sullen. Ende wes eerde de men binnen nemet van ijemans lande, de salmen gelden tot des raedes seggen. Item alst oeverdraegen was inde vorgenoemde soene, dat wij eene kercke maecken solden mit XIIIⁿ provenen ende een gasthues mit een deel provenen^h, als

ms.V p.43
F p.95

^a vorscreven A. | ^b in ... die] de in sijn selves hues AD. | ^c sijns A. | ^d oever V.
^e naekoemelinghe V. | ^f anwarpen V. | ^g rade A. | ^h provenden V.

1 Hier ontbreekt: "Hertoge Ailbrecht voirsz., alsoe dicke als hi dat wederseide, eenen Vrancxen scilt. Item soe wie van onsen lieven genedigen Heere"; zie *Groot Charterboek Vriesland* I, 295.

de breven^a die wij hebben van unsen leven genedijgen heren inhoudende, ende wij oevermids oerloghe soe seer verarmet sint, dat wij stichtinghe ende timmeringhe vander vorgenoemde kercke ende gasthues mitten provenen^b niet vullenbrenge moegen nae inholt der soene, soe hevet unse leve genadighe here hartoch Albart vorgenoemt van sijner goedertijrenheijt de tijdt verlenghet vijff jaeren lanck; ende hier en binnen sal onse leve genadighe here een jaer toe voeren seggen, waer he se gemaectet wil hebben. Ende de kercke, gasthues ende proven-

F p.96

den sullen wij timmeren, stichten mit renten en goeden bijnnen een jaer nae vermaeninghe unses leves genedighen heren.

Ende hier mede sal ende wil onse genedighe leve here ons ende onse nacomelingen^c vrij laeten onse lantsaten, dat wij offte ienich van onser weggen gebruecket hebben, sijnt der tijdt dat wij onsen leven genedighen heren vorgenoemt ontffangen ende gehuldet hebben. Ende offte iemant in nakoemenden tiden onrechte bruekinghe hadde, de mochte daer als dan beteringhe voer doen, nae inholt der hantvesten ende gemene rechten dat unse genedighe here uns gegeven hevet; sunder argelist. Ende wert saecke dat tuuschen^d onsen leven genedighen heren ende ons ijenich twidracht velle an ijenich van beijden parten die nae verclaert sint, die sullen staen tot verclaringhe der XIIIⁿ, die over die vorgenoemde zoene weren / die in Oestvrieslandt gemaectet wort. Ende weert saecke dat ijemant van den XIIIⁿ storve, offte van noetsaecke daer niet bij mochte koemen, daer salmen andere nemen inden gebreecke vanden anderen de daer niet en queme.

ms.V p.44

Ende want wij der vorgenoemden zoene, lantrecht ende verclaringhe van allen punten daer in begrepen, ende unses leves genedighen heren hantvesten besegelt die he uns daer aff gegeven hevet mit aller gunsten ende genaeden, oetmoedelicken ontffangen hebben, soe hebben wij voer ons ende onsen naekomelijngen geloebet ende loeven onsen leven genadighen heren hartoch Albart vorgenoemt ende sijnen naekoemelinghen op sulcker hulde ende ordinancie als wij em gedaen hebben, dat wij em goede getruwe hoersame lueden ende ondersaeten wesen sullen^e, ende den tot allen tijden doen dat goede lueden eren rechten landes heren schuldich sint te doende.

F p.97

Ende in kentnisse der waerheijt der aff hebben wij dit breeff open doen zege-len mijt unse gemene luede van Oestergoe zegel,¹ dat wij tot dessen daeghe^f gebesiget ende gebruecket hebben, hier an gehangen; opden darden dach in de mej maendt int jaer onsses Heren dusent vierhundert ende negen ende twintich.²

^a breve V. | ^b provenden V, + den AD. | ^c nakoemelinghe V. | ^d twisschen A, tusschen DZ.

^e soelen V. | ^f dagen A.

1 *Groot Charterboek Vriesland I*, 296: "mit onssen gemeenre Lande van Oestergoe ende Westergo segelen".

2 *Groot Charterboek Vriesland I*, 296: "MCCC. neghen ende tnegentich". Het jaar 1399 is juist.

§ 3a **Van den punten ende articulen de de hovelingen^a den hartogen van Beyerē^b weder in over gegeven hebben**

§ 3b **Tekst huldiging¹**

Dit sint de articulen ende punten, die wij hoefflingen uut Oestergoe ende Westergoe landen mitten anderen landen, de nu ter tijdt verdreven sint van Gronningen, van Emden ende uutten gemenen landen bij oesten ende bij westen der Eemse ende vergaddert sint toe Staeveren ende toe Sloeten, doen willen tot enen eijnde tot ener eerlickeijt den alre doerluchtichsten hoechgeboeren fursten ende heren hartoch Johan van Beijeren.

Int eersten dat wij em ende sienen arven tot ewiegen tieden bekennen willen voer unsen rechten landes heren, up alsulcke punten ende artikulen als hier nae volget besschreven:

F p.98

Int eersten bekennen wij unsen genedigen heren dat alre hogeste recht, dat is toe verstaen dat de gretmans* ende de rechters mijt oren mede rechteren sullen voeren van wegen ons genedigen heren dat recht dat em mit recht inden omgange der sonnen boeren mach, als dat van oldes gewest hevet; meer de gretmans sullen alle jaer koemen toe Staeveren voer onsen genedigen / heren offte voer den genen den he dat bevolen hevet; ende sullen oeren eedt doen, dat se van onsen genedigen heren wegen allen lueden recht doen sullen nae olden Vreeschen landtrechte. Ende onsen heren offte de gene de den eeth doen van wegen onsses genedigen heren ende bevoelen is rechte rekenschap to ontfangende ende toe doende binnen Staeveren, binnen een maent daer na dat he uut den rechte gaet, van alsoedaene broecke ende hovetslage* de unsen genedigen heren binnen jaers verschenen is. Ende wes onkost dat de gretmans mit ore mede rechteren doen van rechtes wegen, dat sal van de^c broecke die onsen genedigen heren verschenen is genoemen worden. Ende des geliecken sullen doen de rechters toe Gronningen als de greetmans toe Staeveren sullen doen.

ms.V p.45

Item soe bekenne wij onsen genedigen heren sijn hoefftgelt ende hinslage twe Vleemschē groeten van elcken huese des jaers.

Item weert saecke dat ijemand misdede, de sal misdoen op em selven ende op anders nemandt. Ende worde he voervluchtich, soe en solde em nemant ontholden. Ende onthilde em ijemandt nae de tijdt des he vanden rechter^d vermaendt worde, soe solde he bote ende broecke daer voer gelden, als de misdader selven doen solde.

F p.99

Item soe bekennen wij unsen genedigen heren de munte, inden he goedt golt ende sulver lat slaen, ende dit sal dueren twintich^e jaeren lanck sunder vernien. Item soe bekennen wij unsen genedigen heren alle tolle van allen goeden datmen uutten lande sal voeren den hundersten penninck van uuthemesschen lueden; ende wat goedt eens vertollet is op de reijse, neet bet toe vertollen. Meer

^a hoevelinghe V. | ^b in hand van Benninge A f. 32v. | ^c den A. | ^d rechte V. | ^e XX V.

1 Editie: *Groot Charterboek Holland IV*, 502-503; *Groot Charterboek Vriesland I*, 403-404.

wij, de ons genedigen heren ondersaeten sint, sullen tolle vrij vaeren^a in alle onses heren landen ende stroemen, de he nu ter tijdt hevet offte hier naemaels an koemen moegen.

Item offte ijenich schip lantroeringhe dede an desse vorgenoemde landen, alsoe dattet schip verloere, soe moegen de luede uut den schepe oer lieff ende goedt bargaen sunder hinder, ende vrij van unsen genedigen heren daer aff wesen; ende hulpe dat goedt ijemandt toe bargaen, de solde redelick arbeidjes loen hebben. Item quemen daer schepe offte goedt drieven daer nemant bij were, soe solde de rechter de den eedt bevoelen were van wegen unsses heren, dat / goedt haevenen ende bargaen, ter tiedt toe datter ijemandt nae queme mit goeden bewijse^b umme dat goedt; den salmen dat goedt weder umme leveren, omme redelick arbeidjes loen dattet gekostet hevet toe haevenen ende toe bargaen. Ende queme daer nemandt nae binnen jaer ende dach, soe sal de rechter tot behoef unsen genedigen heren nemen dat ene darde part, ende de gene de dat hebben helpen bargaen den anderen part, ende dat dardendeel de kercke daer de goederen angekoemen^c sint.

ms.V p.46

F p.100

Item soe sal de alre doerluchtichste furste unse genedighe here uns bescharmen voer alle landes heren ende voer alle de gene die uns beschaedigen ende behinderen moegen; ende een ijgelick de van den sienen verdreven is uten lande van Oestergoe ende Westergoe, uut Gronningen, van Embden ende uutten^d landen bij oesten ende westen der Eemse, opt siene helpen, alsoe dat he rustelick ende vredelick opt siene is, als he plach toe wesen eer dat he verdreven wort; ende dat em misdaen is bij onsen genedigen heren genedelicke beteringhe daer voer toe gescheen.

Item unse genedighe here ons in gene heervaert toe leijden uutten paelen van Vrieslandt.

Item hier mede sullen vergeten ende vergeven wesen alle saecken die voer dessen daeghe gescheet^e sint.

Item een ijgelick, he sij geestlieck offte warlieck, sal gebruecken alle prevelegien, breven ende vrijheijt, die sie gehadt hebben van coninck Carolus tijden went tot desser tiedt toe, uutgesecht desse vorgenoemde punten ende artikulen.

F p.101

Ende alle desse punten ende artikulen sullen bruecken ende hebben alle eijlande om dit landt gelegen, de mede besoendt willen wesen ende de dessen landen toe behoeren, uutgesecht de van Amelandt ende Schillinge.¹

^a wesen A. | ^b bewisen A. | ^c goederen angekoemen] guede ingekomen A. | ^d uut A.

^e gescheen AD(Z).

1 *Groot Charterboek Holland IV*, 503 en *Groot Charterboek Vriesland I*, 404 hebben hierachter nog "Datum Staveren in Westfreeslant, anno 1418".

§ 4a Hartoch Albert^a palsgrave up den Rijn etcetera huldebreeff van Oestergoe ende Westergoe

§ 4b *Tekst huldebrief*¹

ms.V p.47

Wij prelaten, hoefflingen, greetmannen, rechteren ende alle gemeene meente van Oestergoe ende Westergoe, doen kont ende kentlijcken allen lueden, ende bekennen mit dessen openen breve, dat wij ontfangen hebben ende / ontfangen ende hulden den edelen hoechgeboeren fursten ende heren hartoch Albert van Beijeren, graeve van Hennegouwen, van Hollandt, van Zeelandt ende bannerheer van Vreeslandt, voer onsen rechten landes heren, em ende sienen arven ende nacomelingen^b.

Ende hebben dat an den hilligen gezworenen mit gestaeveden^{*} eede, ende loeven dat voer ons ende onsen nacomelingen^c vaste toe holden ewelick ende arflijcken, sien beste toe doen ende sien quaeste toe keren, ende allent dat wij enen rechten landes heren schuldich sijnt toe doende, nae al sulcken rechten ende hantvesten als he ons weder omme gegeven hevet; alle argelist uutgesloeten.

Int kennisse^d desser waerheijt hebben wij unse zegel van Oestergoe ende Westergoe an dessen breeff gehangen; int jaer unsses Heren duesent drehundert ende achtendetnegentich op onsser Lever Vrouwen avent Assumpcionis.²

F p.102

§ 5a Dit is de^e hulde breeff van een deel van den Soeven wolden

§ 5b *Tekst huldebrief*³

Wij gemeene bueren van Olde Holepat, van Nie Holepat, Wolmegae, Tomegae, Oldetrine, Nietrine, Spange, Scerpenzel, Monkebuer, Oldelamer, Nijelamer, Nije Holtwolde, Olde Holtwolt, IJdzeerth, Ble dijck, Pepergae, Kunere, ende Oester zeemer landt doen kundich allen lueden, dat wij geloebet hebben ende loeven in goeden truwen onsen leven genediegen heren hartoch Albert van Beijeren, graeve van Hennegouwen, van Hollandt, van Zeelandt ende heere van Vreeslandt, dat wij em ende sienen arven sullen doen al dat goede getruwe lueden oeren rechten landes heren schuldich sijnt tot doende^f, ende sullen jaerlix em geven ende betaelen alsoe als onse andere ingesetene onsses toe

^a Albarts V. | ^b naekoemelinghe V. | ^c naekoemelinghe V. | ^d kennisse V. | ^e een A. | ^f doene AC.

1 Editie: *Groot Charterboek Vriesland I*, 284. Origineel in GrA, Stukken behorend tot het Stadsarchief Groningen 1594-1815, inv. nr. 1580.

2 14 augustus 1398.

3 Editie: *Groot Charterboek Vriesland I*, 296. Origineel in GrA, Stukken behorend tot het Stadsarchief Groningen 1594-1815, inv. nr. 1580.

pacht sullen geven; also^a dat in de hantvesten bededinget is, die onse leve genedige here den gemenen lueden van Stellingwarreff ende Oesterzeijngerlandt ende van der Kuner gegeven ende bezegelt hevet.

ms.V p.48 In kennisse der waerheijt / soe hebben wij gemene mejjnte van Stellingwarreff, van Kunere ende Oesterzeijngerlandt dussen breeff bezegelt mit unse zegelen an dessen breeff gehangen. Ghegeven int jaer unsses Heren dusent veerhundert negen ende twintich op des hilliegen Sacramentes avondt.¹

F p.103 **§ 6a Dit is van ene generale zoene doer alle Vreeslandt, doe de heren uuten lande weren verslaegen**

Doe² de Vreesen desse heren uuten lande weder hadden verslaegen als ghij voer gehoert hebben,³ soe^b begunden se toe smaecken ende toe vernemen, dattet lastich ende swaer was toe staen under bedwanck van landes heren, ende beter ende lichtliecker was toe wesen bij em selven, onder sick em toe berichten laeten van oeren eijgenen hoefflingen ende goeden lueden dan van anderen vremen landes heren. Aldus leden se sonderlinghe^c mit malkanderen oever, dat se wolden maecken ene gemene zoene oever alle Vreeslandt oest ende west, ende wolden volgen dat woerdt in den hilliegen evangelio, daer^d Onse Leve Here secht doer den^e evangeliste: “Omne regnum in se divisum desolabitur”,⁴ dat is: alle riecken in em selven gedeelt offte rebel dat geet toe neet etcetera; menende hier up, als alle Vreeslandt weer oever ene ende eendrachtich, soe weert neet wal moegelijk, dat men se gewaltlijcken van ijenegen heren solde moegen becrachten; waer op se mit malkanderen sint oevergekoemen ende hebben ene zoene gemaeket in manieren hier nae beschreven.

§ 6b Copia

Tekst akte⁵

F p.104 Wij Ocko vanden Broke, Auwerick ende Emden hoefftlinck, Sijbeth hoefftlinck in Rustijnck, borgemesteren ende Raedt ende gemene mejjnten in Gronnigen, prelaten, hoefflingen, rechteren ende gemene mejjnten van Hunsijnge, Fijmelinghe, Langewoldt, Fredwolt, Hummerselande ende gemeijne eijlanden an der oesterziede der Lauwersche, mit onsen hulperen an de ene siedt; ende ms.V p.49 wij prelaeten, dekenen, hoefftlingen, schepen, / gretmans, rechteren ende geme-

^a also V. | ^b also A, alsoo DZ. | ^c onderlin A, onderlinge DZ. | ^d dat A. | ^e de V.

1 De datering 25 mei 1429 is onjuist. In *Groot Charterboek Vriesland I*, 296 klopt wel het jaartal 1399, maar de datum 6 juni niet. De juiste datum is 28 mei 1399.
 2 Deze proloog is duidelijk van de hand van Benninge.
 3 Zie Deel II-A § 11.
 4 Vgl. Mt. 12:25 en Lk. 11:17.
 5 Origineel: GrA, RvR, inv. nr. 134. Editie: *OUB I*, nr. 301, en vele oudere uitgaven.

ne gemeijnten der ander landen van Oestergoe ende Westergoe, mijt allen eijlanden ende landen an de westersiedt der Lauwersche, mit onsen hulperen ende hulperhulperen an de ander siede; maecken kondt ende kentlieck allen lueden mit dessen ijegenwoerdiegen breve, dat wij voer ons ende^a onsen naekoemelingen ende arreffgenamen, umme nuttichheijt, eendracht ende zaelichheijt des gemenen Vreeslandes, sijnt vruntlijcken ende leeffliecken samentlijeck^b mijt goeden beraede mit malkanderen oeverdraegen, verenieget ende versoent van alle schelinghe, twiedracht ende veeden, de wij toe dessen daeghe toe voer datum dusses breves mit malkanderen gehadt moegen hebben; alsoe dat wij noch onser gene noch onse naekoemelingen in genen toekoemenden tieden op malkanderen meer oerloegen sullen noch willen noch doen laeten willen, tot ewiegen daegen toe.

F p.105 Item soe loeven wij voergenoemde Ocko, Sijbeth, borgemesteren ende^c Raedt ende gemene mejinte der Umme landen an de oestersiedt der Lauwersche geseten, dat den lande^d van Oestergoe ende Westergoe ende hoeren inwoeners ghenen schaedn scheen sal voer, in noch doer unsen landen. Ende des geliecken loeven wij prelaten, provesten, dekenen, gretmannen, hoefftlingen, rechteren ende gemene gemeijnten van Oestergoe ende Westergoe landen mijtten eijlanden ende Ommelanden, dat Ocko, Sijbeth, borgemesteren ende Raedt ende gemene meente toe Gronningen ende den Ummelanden vorgenoemt in, voer noch doer onsen landen geen schaedn scheen sal; des gelieckes salt wesen als vorgenoemt is vanden eijlanden ende Ommelanden omtrent van der oestersiedt der Lauwersche gelegen.

ms.V p.50 Item soe sullen wij Ocko ende Sijbeth ende gemene borgers ende ingesetene der stadt Gronningen ende der landen vorgenoemt ende onse naekoemelingen den koepman veliegen, over al in die oesterziede vander^e Lauwersche daer wij machtich sint beijde toe waeter ende toe lande, nae datum des breves voertan, voer alle inwoeners der selver landen. Ende des gelieckes sullen wij prelaten, provesten, dekenen, gretmans, / hoefftlingen, rechteren ende gemene gemeente^f van Oestergoe ende Westergoe mitten eijlanden ende Ummelanden vorgenoemt ende onse naekoemelingen den koepman veeliegen, oever al ende voer alle inwoeners der selver landen an der westerziedt der Lauwersche.

F p.106 Item soe sullen wij van beijden sieden, in den landen bij westen ende bij oesten der Lauwersche tot der Weser toe, elck van ons in den sijnen, allen moerdenaeren, kerckenroevers, kerckenbreeckers, kramschijners, vrouwen scheijners, straeten schijners offte roevers stueren unde vervolgen, als men dat van rechtes wegen schuldich is toe doen, tot allen tieden alst geclaeget wordt.

Item soe sullen alle koeplueden uut Oestergoe ende Westergoe landen ende eijlanden mitten Ommelanden vorgenoemt alle tiedt moegen vaeren ende keren vrij in ende doer ons Ocko, Sijbeth ende der stadt Gronninghen eijlanden ende Ommelanden op der oesterziedt der Lauwersche, op den olden tol sunder anders ijenigen tol offte ongeldt, ende den olden tol salmen nargent verhoegen. Ende des geliecken sullen Ocko, Sijbeth, de stadt van Gronningen ende Ummelanden vorgenoemt in Oestergoe ende Westergoe ende hoeren

^a en V. | ^b samentliken A. | ^c – ende V. | ^d landen A. | ^e van de V. | ^f gemeijnte V

eijlanden ende Ommelanden vorgenoemt vaeren ende keren op den olden tol als vorgenoemt is. Item weert saecke dat ijenich man gebreckelick worde an lijve offte an goede, dat solde de misdaediege beteren mijt lijeve ende mit goede, sunder ijenich anders mans lieff offte goedt daer omme in belastieget toe wesen in generleij^a wies.

F p.107
ms.V p.51
Item soe salmen genen man inden lande^b vorgenoemt om des anderen schulde bekomen^c, toeven offte besetten; meer den claeger salmen vordelijck recht behelpen oever den genen de hem schuldich is. Ende soe salment joe binnen vieff warkeldaegen em uutrecht; meer lijt de klaeger langer boeven vieff daegen, soe sal de rechter de kost betalen daer de claeger verteert. Ende een ijgelyck mach siene schulde inwinnen mijt twe mannen oers rechtes onverwonnen uut den lande daer de koop gescheen is ende daer de schult in gelegen is, soe veer als de schult boeven L olde schilden niet en sij, XXX olde vleemschen voer den schildt; weer oeck de schulde boeven L olde / schilden vorgenoemdes pajements, soe sal dat tuch ende bewies staen tot des rechtes ontkennen. Weert oeck saecke dat ienich schip van den vorgenoemden landen verdoere ende goedt daer aff beroevet worde, daer sal men mede volgen die olde woente, dat is toe verstaen: wie dat goedt barget, die sal hebben den darden penninck, die koopman die twe penningen.

Item soe sullen alle prelaten, provesten, abbeten, dekenen, greetmans, rechteren^d ende gemenelieck alle geestliecke ende warliecke parsoenen inden vorgenoemden lande blieden bij hoeren rechte, ende sullen hoere rechten heerlickheiden ende goederen vredelieck ende rustelieck bruecken, niemande den anderen daer an toe hinderen^e.

F p.108
Item soe salmen alle hoersaeme monnecken, jonckffrouwen ende hoersaeme geestliecke parsoenen weder wiesen in hoer conventd. Ende weert saecke dat ijemandt desse vorgenoemde persoenen onthelde, nae den dat sie mit des prelates breven daer de geestliecke persoene onder geseten is vermaendt worde offte were, soe sal he mit der daedt onhoersaem wesen;¹ ten weer dattet were van rechtlijcke offte van arreftaels wegen, offte van anderen saecken, demen mijt rechte offte mit mijnne in den lande, daer de saecke in verresen is, mit geliecke niet scheijden mach;² sonder vertreck den overherigen toe berichten, ende ijoe alsoe voegen datter geen veede van koeme.

^a generleije A. | ^b landen A. | ^c bekommeren V. | ^d rechters V. | ^e hinderende V.

1 *OUB* I, 264 heeft hiertussen: "der heilighen kerken, ende zal ghebroken den rechter, daer hie onderseten is, tien schilden, dertich olde Flamesche grote voer den schilt". Hierna de bepalingen welke bij Benninge verderop volgen: "Item soe moegen koemen ... sunder vertreck" (vgl. p. 64 n. 1 en p. 66 n. 1), gevolgd door "Item weert saecke dat daer jenige nie saecken nae datum des breves oprese", en vervolgens weer ongeveer als de hier gedrukte tekst.

2 *OUB* I, 266 heeft hiertussen: "zo sullen de wysheit der lande, daer de zaken in verresen zint, der ander lande raed ende wysheit daerto ropen, ende de sullen dan de zake te rechte of ter mynnen scheiden".

Item soe sullen wij alle unsen vliedt daer toe doen mijt ganser macht, dat de gevangen an beijden sieden genedelijkecke geschattet ende gekofft worden nae hoeren ver moege.

Item weer daer ijenich in Oestergoe ende Westergoe landen geseeten, die bueten de vorgenoemde landen ijenighe vremde lueden int landt haelde binnes^a landes mede toe oerloegen, die solde verboeren lijeff ende goedt tot der vorgenoemden lande behoeff.

F p.109 Item weert oeck dat die van Oestergoe ende Westergoe landen Ocko, Sijbeth, die stadt van Gronningen mitten Ommelanden vorgenoemt ende eijlanden ende^b begeerden om biestandt in hoer landt nae vorwerden in dessen breve begrepen, soe moegen Ocko, Sijbeth ende die stadt van Gronningen mitten Ummelanden vorgenoemt reijsen op kost deer van Oestergoe ende Westergoe landen vorgenoemt, alsoe vroe als se koemen oever Gerrix brugge offte oever de Lauwersche. Ende des gelieckes eijsschen wij Ocko, Sijbeth, de stadt van Gronningen mitten Ummelanden vorgenoemt de van Oestergoe ende Westergoe landen vorgenoemt om hulpe als vorgenoemt / is, soe moegen see reijsen op Ocko, Sijbeth ende der stadt van Gronningen mit oeren Ommelanden koste, alsoe vroe als se koemen an de oesterziedt der Lauwersche ende Gercks brugge, ende elck op sien^c selves aventuer toe reijsen.

ms.V p.52

Item die schaede die gescheen is Eelcke Heringe ende Jonga Azega mijt oeren vrenden seer der tiedt dat de huldinghe gescheen is in Hollandt, de is gegeven op veer soens lueden: van Eelken ende Jonge Azega mit hoeren vruenden op Bruen Clinghe ende Popken Feddema, ende van der lande wegen op Popken Trijnze ende Hinrick Beijers; ende kunnen desse niet verdraegen, soe sullen die soens lueden enen lijken overman keijsen, ende joe de saecke toe scheijden; des sullen se holden enen dach toe Gronningen, ende den selven dach daer de soens lueden mijtter stadt van Gronninghen, Oestergoe ende Westergoe mijt malkanderen oever een worden. Ende op den selven dach ende stede soe sullen de landen van beijden sieden den soens breeff oeverleveren.

F p.110

Item alle de gene die besoendt sijnt, die sullen weder^d koemen upt hoere in Ocken ende Sijbets gebede toe gebruecken. Ende voert alle de gene de op der oesterziedt der Lauwersche opt hoere sullen koemen, de sullen wissheijt doen daer den hoefftlingen ende rechteren ende der gemener meente an genoaget.

Item soe sullen die ghisele van Gherricks kloester vrij ende quijt wesen vander vangenschap nu terstundt. Item alsoe vroe als dese artikulen mijt lofften ende eeden bevestiget sint van den genen de daer toe geraemet sint, ende bevestiget mit zegele ende breve, soe sullen alle gijselen an beijden sieden quijt wesen, uutgenoemen de voer geen geloebet geldt staen.

Item weert saecke dat ijemandt were, de desse vorgenoemde articulen neet holden offte bevestiegen wolde mijt eden, die sal mitter daedt vredeloes wesen lijves ende goedes; boeven dat soe sullen de lande noch^e den overherigen berichten, ende daer toe dwingen dat he de selve articulen holde, beswere ende be-segele.

^a binnen A, binnens DZ. | ^b – ende V. | ^c sijns A. | ^d + up A. | ^e de lande noch] noch de lande V.

F p.111

Item op desse vorgenoemde soene sal ende mach een ijglick man van beijden sieden in allen landen ende steden tusschen der Zueder zee ende der Wezer al velich lieves ende goedens vaeren, wanderen, keren unde verkeren, toe waeter ende toe lande, bij daghe ende bij nachte ende tot allen tieden als hie / des toe doende hefft.

ms.V p.53

Item¹ soe moegen koemen alle de gene, se sijn geestlieck off warlieck, de geweken offte^a verdreven sijnt uutten lande van hoeren goeden tusschen den Zueder zee ende Wezere, koemen op oer eijgen goedt, huse, arve, alsoe se dat vinden; uutgesproecken de ballingen van Embden ende van Gronningen, sunder den de se in nemen willen om bede wille goeder lueden van Oestergoe ende Westergoe ende goede mans van Dockum. Ende nae dessen daege sullen se genen meer schaeden lieden in hoeren goede.

Item alle schaeden ende doedtslach, de gescheen sijnt in der veede, sunt der tiedt dat Embden gewonnen wort, sullen doedt gesoent sijn ende quijdt wesen in allen landen vorgenoemt mitten genen de^b wij mede gesoent sijnt.

F p.112

Item soe we der Vetkoepere renthen van Paesschen² bes hier toe hevet op geboert toe des gemene landes behoeff, soe sullen de gemene landen van Oestergoe ende Westergoe der vorgenoemde Vetkoeper meijers offte lantsaeten alsoe daene goedt weder geven als em aff geschattet is, ende dat in soe daener haeve weder toe betaelen als sijt uut gegeven hebben; waer oeck iemant de de vorseven renthen tot sijn selves behoeff hadde op geboert, de sal dat weder geven; weer oeck ijenich meijer der Vetkoepers, de geloebet hadde ijenighen man renthen toe betaelen, ende dat verwisset mit panden, borgen offte lofften, de panden salmen weder geven, de borgen offte lofften quijdt schelden; des gelijcken weer daer ijemandt vander Schijringhe meijers, de den Vetkoepers hadde gheloevet der Schiringhe meijers renthen toe betaelen de wile dat se uutten lande wesen gerumet ende verdreven, dat noch onbetaelt were, dat salmen quijdt laeten ende weder umme geven; weer daer oeck ijenighe loffte offte borge pande op gesat, die panden salmen weder geven, de loffte ende borgen^c quijdt schelden als vorgenoemt is. Anders salmen alle geloebet geldt betaelen, uutgenoemen dat vorgenoemt is.

Item were ijenich man, de fredban^{*} op der Vetkoepere landt ende goedt gewonnen hadde de wile se wesen uutten lande, sullen onmachtich ende van gener weerde wesen.³

ms.V p.54

Item were ijenich man in Oestergoe ende Westergoe, de eijgendoem offte schattinghe oever stede, dorpe offte lande ende lueden^d inden vorgenoemden lande gelegen ende geseten maecken wolden, / dat sullen de gemene landen van Oestergoe ende Westergoe mijt malkanderen keren.

^a off V. | ^b dat A. | ^c ende borgen] ofte borge A. | ^d + hadde V.

1 Zie p. 62 n. 1.

2 Pasen 1421 viel op 23 maart.

3 OUB I, 265 heeft hierna: "weer oeck ijenich fredaban ghewonnen op der Schyringhe land oft gued, dewile dat zie uet den landen wesen, de zullen des ghelikes onmachtich wesen, alle argelist ende nye vonde uetghesproken".

Item soe sullen die gemene gesellen van Dockum ende van Esinghe zijl mijt oeren hulperen mede besoent wesen als vorgenoemt is. Alle voerdade, naeden dat Embden gewonnen wort,¹ gescheen sijn, sullen vergeven ende vergeten sijn; voert sullen de vorgenoemde gesellen mit hoeren hulpers, Duitsche ende vre-

F p.113

mede knechten gesellen, tusschen hier ende Midvasten naestkoemende² uutten lande wesen. Ende de veste toe Dockum ende van Esinger zijl³ salmen neder leggen ende verdarven bij der vorgenoemder tijdt. Ende weer dat saecke dat de vorgenoemde gesellen van Dockum ende van Esingerzijl niet ruemen wolden binnen der vorgenoemder tijdt, soe sullen ende willen wij van Oestergoe ende Westergoe mijt hoeren vrunden de vorgenoemde gesellen vervolgen, ende se uut den vorgenoemden sloeten toe winnen sunder vertreck. Ende desse vorgenoemde gesellen moegen aff, vrij, velich lijves ende goedes vaeren uutten lande binnen der vorgenoemder tijdt.

Item als Dockumer veste ende dat slot toe Esinger zijl nedergelegen is, daer nae binnen veertijn^a daegen de sloete toe Oxwerder zijl ende toe Houwerzijl sullen neder gesleten wesen.

Item alle wilkoere de in Oestergoe ende Westergoe gemaectet sijnt zeer der tijdt dat Embden gewonnen wort, sullen doedt ende toe niet wesen.

Item off^b daer ijenich doedtslachte geschede tusschen landen in preesteren, in hoefftlingen offte in gehoersaeme geestliecke parsoenen, soe salmen den doedtslach van de vorgenoemde parsoenen als een preester gelden mit drehundert^c olde schilden, den schilt voer dertich^d olde vleemschen grote toe rekenen, ende dat binnen iaer toe betaelen nae den dat de doedtslach^e is gescheen; den hoefftlinck ende geestliecke gehoersaeme parsoenen toe betaelen voer twehundert^f schilden, den schilt toe betaelen mijt dertich^g olde vleemschen, bij der tijdt als vorgenoemt is. Ende den broecke toe betaelen den^h rechteren als gewoene lieck is, daer de doedtslach gescheen is; den huesman toe betaelen voer dre ende tachtich^h schilden, den rueter voer dertichⁱ schilden, den schildt toe reekenen ende dat geldt toe betaelen als vorgenoemt is; ende trecht sienen broecke als vorgenoemt is. Ende weert saecke dat soe daene doedtslach geschede tusschen

F p.114

ms.V p.55
twen landen inden warven ende meene / daegen tuusschen landen offte in heer vaerde, soe sal de bote dubbeldt wesen. Ende weert saecke dat de misdadige des goeds niet en hadde, soe sal he betaelen mitten lieve ende goede; weert oeck saecke dat ijemand den misdader mijt geweldt onthelde tegens recht^j, de sal betaelen voer den misdadigen alsoe voele als voerscreven is.

^a XIII V. | ^b ofte A. | ^c 300 V. | ^d 30 V. | ^e doedtslachte V. | ^f 200 V. | ^g de V.
^h 83 V. | ⁱ 30 V. | ^j trecht V.

1 In oktober 1413; zie Deel II-A § 17a. Eggerik Beninga noemt twee mogelijke data voor de inname van Emden: 20 oktober en 27 oktober 1413; zie Beninga, *Cronica* I, 255. Volgens Lemego is de staatsgreep te Groningen van 23 oktober 1413 een reactie op de verdrijving van Hisko Abdena uit Emden door Keno tom Brok, waarmee de datering 20 oktober de meest waarschijnlijke wordt.

2 22 maart 1422.

3 Lees: Ezumazijl.

Item off daer^a ijemandt worde den rechteren an de oester zijedt offte westerziedt der Lauwerssche onhoersam offte overherich, soe sullen de vorgenoemde landen, dorpen ende steden ende gemene meente daert in gescheen is, de ene den anderen helpen toe berichten over den onhoerighen, als se daer toe geeijschet ende vermaent worden, sunder vertreck.

F p.115 Item weert saecke dat daer jenige nie saecken nae datum des breves op rese¹ tusschen de oldermans der steden ende loegen alse Staeveren, Hindeloepen, Wolderchum, Bolswart, Harlinghen, Sneke, Franeker, Lewerden ende Dochkum, dat salmen altijd stellen ter vrentschappen an goeden lueden an de oester siedt Gerricks brugge, op dat daer ijoe geine veede aff koeme.

Ende desse vogoemde articulen ende punten een ijgelick besunderlinghen loeven wij Ocko toe Broecke, Sijbeth, borgemeisteren ende Raedt ende gemene gemeente in Gronninghen, prelaten, provesten, hoefftlinghen, greetmans, rechteren ende gemene meente van Hunsijnghe, Fijmelinghe^b, Langewoldt, Fredwoldt, Hummerse; prelaten, abtden, commenduers, schepen, oldermans, hoefftlinghen, greetmans ende rechteren ende ghemene gemeijnte van Oestergoe ende Westergoe landen, der steden ende Ommelanden ende eijlanden an de westerziedt der Lauwersche voer ons ende onsen arreffgenaemen ende naekoemelinghen geestlieck ende warlieck stede ende vast onverbroecken toe holden in^c karstener truwen als goede lueden tot ewiegen daegen toe, sunder arghelist. Behoudelijck soedaene heerlickheijt als hartoch Johan van Beijeren onse genedighe here hefft in Oestergoe ende Westergoe landen, nae inholdt onser besegelder hantffesten ende privilegien de wij van hartoch Johan vorscreven hebben, den wij gehuldet ende geswoeren hebben.

ms.V p.56 In oerkunde ende kentnisse desser waerheijt soe hebben wij Ocko ende Sijbeth voer ons ende onsen arreffgenaemen ende naekoemelinghen unse zegelen; ende wij / borgemesteren ende Raedt in Gronninghen voer onse stadt ende voer Hunsijnghe, Fijmelinghe^d, Langewoldt, Vredwoldt, Hummerker landen onse stadt zegel; ende wij Sasserus abpt tot Adwerth onse convents zegel; ende wij

F p.116 Eijlardus abpt toe Wittewerum onse conventes zegel, ende wij Hertetus abbet tot Gerckes cloester onse conventes zegel, ende wij prelaten der cloesteren ende conventen Claracamp, Dockum, Mijdlum, Foswart, Marijengaerde, Olden cloester unde der Sneke, Bargecloester, Nesse, Hasscher convent onse conventes zegel ellick voer ons ende onsen naekoemelingen; ende wij gretmans, hoefftlinghen, rechteren ende gemene meente van Oestergoe ende Westergoe landen onse landes zegele voer ons ende onsen naekoemelingen, voer de gemene landen ende Omme landen an der westersiedt der Lauwersche gelegen; ende wij oldermans, schepen ende Raedt der steden van Staeveren, Hindeloepen, Wolderchum, Bolswart, Harlinghe, Sneke, Lewerden, Franicker, Dockum voer ons ende voer onsen naekoemelinghen onser stede zegelen; mijt witschap ende goeden be-

^a der V. | ^b Fijwelinghe A | ^c an V. | ^d Fijwelinghe A.

1 Zie p. 62 n. 1. De voorgaande zin sluit aan op de plaats van die noot in de tekst. De rest "tusschen de oldermans ... daer ijoe geine veede aff koeme" staat niet in *OUB I*, nr. 301.

F p.117 raede ellick besunder soe voergeschreven is an dessen breeff gehangen. Ende weert saecke datter an dessen breeff een offte twe zegele min offte meer an gebreecken^a van den genen de vorgenoemt sint, daer sal desse breeff ende desse soene al even wal stede ende vast in vuller macht blieden tot ewiegen daegen toe, sunder arghelist. Ghegeven int jaer nae der geboorte Onsses Heren dusent vierhundert ende twintich op Onser Lever Vrouwen avent Purificacionis geheten Lichtmissen.¹

§ 7a Van wo dat hartoch Philippus² van Borgonnien in Vreeslandt schreeff om daer overheijt over toe hebben

ms.V p.57 Nae³ desser soene soe sint de Vreesen een tijdt lanck in groeten rust, eendracht ende vreden gewest, ende sint van genen vremden heren meer an gesocht, hent dat hartoch Philippus van Burgonnien, hartoch Karolus vaeder van Burgonnien, welcke Karolus de stadt van Nues soe zwaer belecht hadde ende daer nae voer de stadt Nancij in Lottringhe verslaegen wort – desse / vorgenoemde hartoch Philippus de begunde Vrieslandt an toe soecken om overheijt over se toe hebben, ende schreeff een breeff in Westvrieslandt in manieren hier na bescreven.

§ 7b Copia

Tekst akte⁴

F p.118 In den tweesten daeghe in octobri int jaer M verhundert ende negenende sestig^b compareerden voer mijnen genaedigen heren den hartoghen van Burgonnien, van Brabant etcetera die eerweerdighe vaeders^c in Goede heer Derrick abpt van Staeveren, heer Berent abpt van Claracamp^d, mester Mammo der Franicker, ende mejster Wabbo Juwonis borgemesteren^e van Wolderckum, als gedeputeerden van den dren staeten van den lande van Westvrieslandt Oestergoe ende Westergoe, beschreven ende ontboeden van miens genedigen heren wegen bij em toe koemende om an toe hoerende tgene dat he em doen solde segghen ende up doen, ende dat daer nae weder oever brenghen den vorgenoemden dren staeten.

^a gebreeke A. | ^b 1469 V. | ^c vader A. | ^d Clarcamp A. | ^e borgemeister V.

1 Dit is 1 februari 1420, maar de juiste datum is 1 februari 1422, zoals ook in *OUB* I, 268.
 2 Deze brief uit 1469 kan niet van Filips de Goede zijn, want deze was al op 15 juni 1467 overleden.
 3 Deze proloog is van de hand van Benninge.
 4 Editie: *Groot Charterboek Vriesland* I, 626-627, in het Frans. Het valt op, dat hier de brief bestemd voor Westerlauwers Friesland gegeven wordt, en niet een soortgelijke brief bestemd voor de stad Groningen; zie ook p. 83 n. 5. *Briefwechsel Karls des Kühnen* I, 394, Nr. Dep. 1258, dateert de brief op 29 september 1469 naar aanleiding van een vermelding in de "Divisiiekroniek".

Soe is den vorgenoemden deputeerden van wegen miens genediegen heren daer gesecht, getoent ende upgedaen gewest, woe dattet waer was dat de voer-vaederen miens genediegen heren graeven van Hollandt gerechte heren weren van Vrieslandt. Ende dat enige^a van sijn vorgenoemde voer-vaederen daer hadden rustlieck ontfangen hadden^b gewest, ende dat landt hadden geregeert als gerechte van geboeren heren, ende allent tgene gedaen dat waerachtighe heren hoeren ondersaeten hebben plegen toe doen. Ende dat dit landt kundich ende openbaer was. Ende dat noch hueden daeghes lueden genoeg in^c lancklevende^d waeren, die geseen ende geweten hadden, dattet vorgenoemde landt is gewest inder subiectie ende onderdaenichheit vanden vorscreven graeven van Hollandt; ende hoe ware dat de vorscreven Vreesen Oestergoe ende Westergoe enijghe tiedt van jaeren duerende hadden van em selves dat regiment an genoemen, sunder mijns vorgenoemden genaedigen heren consent onghhehoersam ende onderdaenich toe wesen, noch oeck de bekennen hoeren gerechten^e landes heren toe wesen, alsoe see billick gedaen solden hebben. Nochtans mijn selve genedighe here een goedertieren ende eerbarmich^f vorst was, ende altijd meer geneeget tot gracen ende tot genaeden dan tot strengheijden^f. Ende sunderlinghe^g om dat de van Oestergoe ende Westergoe helt voer siene gerechte ondersaeten, mijt welcken he wolde en begeerde vruntliecke toe / tracteren, op dat se willich waeren em toe ontfangen, ende em toe doende dat gene dat se van rechtens wegen schuldich waeren toe doende hoeren gerechten^h heren; he was toe vreden toe vergevende toe vergeteneⁱ hoere vorgenoemde onghhehoersaemheijden ende misdaeden bij em gedaen, bij alsoe dat se hem de huldinghe ende onderdaenichheit deden de sie em schuldich waeren.

F p.119

F p.119

ms.V p.58

Nae welcken saecken also den vorgenoemden deputeerden getoent ende op gedaen, ende sunderlinghe nae dat em oeck getoent was, dat alle de landen ende heerlickeijden van wilen sienen vaederen^j ende sienen voer-vaederen zalijger gedachten van rechter arffnisse ende verstarffnisse hem an gevallen ende toegekomen waeren, ende dat he in gener wegen en woude noch en meende te laeten, he en solde verkriegen alle siene heerlickeijden ende vaderlijcke arve de hem van rechtens wegen toe behoeren.

Entlijck van wegen mijns genedighen heren den vorgenoemden Vriesen Oestergoe ende Westergoe de van sijner rechter vaederlijcker arve sijn, anden parsoenen van hoeren vorgenoemden gedeputeerden is versocht ende begeert gewest, dat se em ontfangen, hulden ende annemen wolden tot hoeren gerechten heren, alsoe se van rechtens wegen schuldich waeren toe doen.

Ende bij alsoe dat se dat willich doen, alst billicken is, mijn genedighe here vorscreven^k sal geneijget sijn dat goedertierlick^l an toe nemen, ende alsoe onderhouden in goeden vreden ende eendrachticheijden ende neeringhe van komenschappen^m, ende sal se behouden ende beschuddenⁿ tegen alle de gene de se beschaediegen soude willen, gelieck sien ander landen ende ondersaeten. Ende

F p.120

^a enighen V. | ^b – hadden V. | ^c int V. | ^d lange levende A, langst levende DZ.

^e gerechte A, rechten C, gerechten DZ. | ^f strengheijden A. | ^g *vanaf hier hiaat in A.*

^h gerechtigten DZ. | ⁱ vergevende toe vergetene] vergeven ende te vergeten DZ. | ^j vader DZ. | ^k genedighe here vorscreven] voorscreven genadigen heere DZ. | ^l goedertierentlijck DZ. | ^m coomenschappen DZ. | ⁿ beschutten DZ.

daer mijt sal hem onderhouden hoere goede costuemen ende gewoenten ende hoere rechte hantffesten, privilegien ende vrijheijden. Ende daer aff sal he hem sulcke breven verlenen als dat behoeren sal. Ende als van de misdade ende misgrijpe, bedreven int vorgenoemde landt uut occasien van der partij-schap ende twidracht de daer gewest sint den tijdt duerende van der vorscreven ongehoersaemheijt, ende van datter cleefft, mijn genedighe here sal daer aff verlenen
 ms V p.59 lenen sijn breven van absolucien, bij welcker / absolucien alle de vorgenoemde misdade ende misgripe vergeven sullen sijn.

Den welcken den van Oestergoe ende Westergoe zere nut ende orberlijck sijn sal, gelijk sij dat claerlijcken marken moegen an de ander lande ende heerlickheijden mijns vorgenoemden genaediegen heren, ende sunderlinghe an de lande van Hollant, Zelant ende Westvreeslandt, de alle verriecket sijn zeer der tijdt dat se in handen vielen mijns heren, ende siener voervaederen vorgenoemt gewest sijn, meer dan se toe voeren waeren; de welke alsoe gescheet is bij der Gods genaeden ende bij der geloeffliccker regimenten mijns vorgenoemden wilen heren siens vaeders, de se in goeden vreden, eendrachticheijt ende neringhe onderhouden hevet; dat welck^a mijn genedighe here ummers meijnt gesloeten toe volgen ende nae toe gaen. Ende Goede loff, he hefft alsoe wel off de macht dat toe doende, als gehat hebben enigen van sijn voervaederen.

Ende hier omme is mijns vorgenoemden heren meijninghe, dat de vorscreven gedeputeerden^b nu hier wesende desse saecke weder oeverdraeghen ende an brenghen oeren lueden de se herwarts gesandt hebben, groet angeseen ende marcken hebbende op de groete genaede de em mijn genaedige here doet ende presenteert. Ende bij alsoe dat hoer vorgenoemde lueden meijninghe ende wille hebben te verstaende ende toe redenne mijt mijnen vorgenoemden genedighen heren angaende de onderdaenicheijt vorscreven, soe ist geseijt gewest den vorgenoemden gedeputeerden, dat se mijt hoeren geloefflijcken breven binnen ener maent offte binnen ses weecken naestkoemende,¹ offte eer op dat se koemen, dat laeten weten hier in den Haeghe den lueden van sienen Raede, ende in gevalle mijn genedighe here gijfft hem als nu uut krafft van desen goed vast getruwe velicheijt ende geleijde om hier in den Haeghe bij hem toe koemen, ende elderwaerts in mijns selves genedigen heren lande, daert em geleven^c daer toe blieden ende weder umme toe keren, los zeker vrij, toe waeter ende toe lande, sunder dat em misdaen worde an lieve off^d an goedt, totter getalle van 200^e parsoenen soe wel geestlijck als warlieck off^e daer onder, geduerende tot Karsavondt toe naestkoemende,² sunder arch ende list, om opten eersten dach decembris oeck / naestkoemende toe sprecken^f ende toe vercallen mitten gedeputeerden vanden vorgenoemden dre staten, tot sulcker plaetzen^h in Hollandt off in Westvrieslandt als daer toe gesproecken sal sijn, angaende de wgenⁱ ende manieren^j van regimente des selven Oestvrieslandts, ende voert

^a welke DZ. | ^b deputeerden DZ. | ^c gelieve DZ. | ^d ofte DZ. | ^e twiehoent DZ.
^f ofte DZ. | ^g versprecken DZ. | ^h plaetse D, plaetse Z. | ⁱ wege DZ. | ^j maniere DZ.

1 Tussen 2 en 13 november 1469.
 2 24 december 1469.

F p.122 van alles daer aff men dan toe tracteeren ende toe spreecken sal hebben om de walvaert mijns genediegen heren, sijns vorgenoemden landes ende den onder-saeten des selves, ende up dat se koemen ende blieden moegen in de onderdaenichheit ende gehoersaemheijt mijns genediegen heren, ende dat se oeck gehou-den ende geregeert worden in goeden peise ende vreden, ende verwaert onderhouden in hoeren rechten hantvesten, privilegien, costumen, vrijheijden vorge-noemt.

F p.123 Ghedaen in den Hagen³ in mijns vorgenoemden genaediegen heren raedt, daer teghenwoerdich waeren mijn here van Lutge, heer Adolff van Cleve here van Raevesteijn, mijn here van Goes canceleer, mijn here de bisschop van Dormijlte, die bastart van Borgonnien, grave van Rotsum, de grave van Joignij, de grave van Bolggn ende meer ander heren, int jaer ende up den dach boeven genoempt. Ende omme ene meer vestichheit des geleijs ende ander saecken vorge-noemt, soe hefft mijn vorgenoemde here sijn zegel hier op doen drucken.

§ 8a *Friezen reageren negatief op de Bourgondische eisen*

Hier¹ up dessen tractaet ende handel sijnt de gedeputeerden weder omme nae hues gereijset, ende hebbent^b oeren vrunden weder in gebracht dat gene hier voer gescreven is; waer up se hebben mit malkanderen geraedtslaegen^c, ende verdraegen geen meer vervolges hier up toe doen mijtten Burgonsschen heren. Als-oe bleeff de handel heel toe neet^d, want hartoch Philippus van Borgonnien kortes hier nae² starreff, ende doe quam hartoch Karel van Borgonnien weder int regiment; de porrede allentelen den Vresen weden^e an, soe lange dat he hadde gewillieget oer summighe, als Uffo van Dockum mijt sien quartier, de consent hadden gedaen om den hartoegeen van Borgonnien de landen oever toe leveren.³

§ 8b *Wraakgericht over Uffo van Dokkum*

ms.V p.61 Als dat de hoeflinghe ende gemeenten^f vernamen, verdreven se em ende alle siene hulperen / uutten lande in Hollandt; ende daer starreff Uffo, ende sijn huesen^g toe Dockum worden^h ommegesmeten ende gedestruweert.⁴

^a Haage DZ. | ^b hebben DZ. | ^c geraedtslaegt DZ. | ^d niete DZ. | ^e weder DZ.
^f gemeente D, gemene meente Z. | ^g hujs DZ. | ^h worde DZ.

1 De paragrafen 8a-8c zijn van de hand van Benninge.
2 Filips was reeds op 15 juni 1467 overleden.
3 Zie *Groot Charterboek Vriesland I*, 637 het stuk waarin het stadsbestuur van Dokkum trouw zweert aan Karel de Stoute op 8 juli 1470.
4 Volgens Emmius, *Historia*, 399 gebeurde dit op 21 augustus 1470.

§ 8c *Herstel Friese vrijheid en heihvens Benninge*

F. p. 120 Ende een deel van den hoefftlinghen soenden weder int landt ende quemen weder oever in Westvrieslandt^a op oer eijgen goedt. Ende aldus bleeff Vrieslandt noch vrij Vreesch een tijdt lanck. Godt geve dattet langhe duere, in goeden vrede^b ende regimente.

^a Hier eindigt het hiaat in A. | ^b vreden A.

DEEL II-C

ANONIEM KRONIEKJE “Groninger Annalen” (1425-1478)

F p.121
ms.A f.42r

§ 1 *Bouw nieuw koor Akerk*

Item^a als men screff M veerhundert XXV^b is dat nie koer angelecht van Onser Lever Vrouwen kercken ter Ae in Groningen.

F p.122

§ 2 *Groningen gewonnen vanden Drenten*

F p.123

Item^c int iaer Ons Heren M verhundert^d XXVI wort Groningen weder gewonnen up sunte Wilbrordus nacht;¹ dar van weren de hovet lueden Iohan Huyngre Reynolt^e zoene, Willem Wicheringe, Roleff van Ummen, Roleff Hornkens.

§ 3 *Van dat Focke Ukens sande volck in Groningen om de stadt to wijnnen²*

F p.124

Item^f inden^g dessen vorscreven iaer^h quam in Groningen geheten Fockebe,³ ende was Focko Ukensⁱ voget van Leer mijt LXV knechten, omme Groningen to wijnnen.

§ 4 *Focko Ukena's overval in volle vredeftijd mislukt*

Ende de stadt⁴ hebben se gevangen, ende en deel doet geslagen, ende en part mijtten swerde gerichtet, ende voele ontlepen^j ende worden versteken. Ende dat desse van Leere vorscreven also to Groningen quemen ende de stadt wijnnen

^a Hier begint hiaat in V. | ^b M veerhundert XXV] M CCCC XXII DZ. | ^c – Item DZ. | ^d M CCCC DZ. | ^e Reynolds DZ. | ^f – item DZ. | ^g in DZ. | ^h iare DZ. | ⁱ in Groningen ... Ukens] in Groningen Focko Uckens DZ. | ^j ontleepent D(Z).

1 6 november 1426. Mogelijk verwarring met de inname van Groningen vanuit Drenthe met behulp van een aantal Drenten op 14 september 1415; zie Deel II-A § 21a-c.
2 Boven deze paragraaf hoort Deel II-A § 31 als kopje.
3 Onbekend; vermoedelijk een verschrijving.
4 Hierna is waarschijnlijk iets weggefallen. Het volgende lijkt een beschrijving van de slag bij Oterdum op 9 oktober 1427.

wolden, geschede do in enen vasten vreden tusschen der stadt ende Focko^a,¹ want de stadt was gewest mijt Focken in en orloch, ende al so verbleff Brun Klijnge ende Henrick Beyer vander stadt wegen^b weren getogen to Leyre up eenen veelijgen dach mijt ioncker Ocken vrouwe vanden Broke to handelen.

§ 5 Van enen slach to Deteren in Oestvreslant

Item^c int iaer M CCCC^o ende XXVI up sunte Cosmas ende Damianus dach²
 F p.125 geschach de slach to Deteren, upden wilden acker in Broekmerlant, na Her Omken lant, een iaer na ende daer to soe voele als van sunte Cosmas ende Damianus to sunte Sijmen ende Iuden dage;³ daer bleff doet van ioncker Ocken Kensma volck van Emden vijffhundert, dat doe dede Focke Ukens mijt sijn volck; inden
 ms.A f.42v slach bleff biscop Claws van Bremen, ioncker Io-/han van der Hoy mijt anderen ionckeren ende gude mans, als ionckert^d Koert van Dephelt, de een broder was her Roleff van Dephelt, Focke Ukens zwaer^e; ioncker Sibolt van Ruselinger lant halp Focken vorscreven dessen slach mede to doen. Ende daer bleff oick doet Doede Kensma mijt meer andere^f. Ende ioncker Ocko is mede gevangen ende to Leer gebracht.⁴
 F p.126

§ 6 Bisscop Frerick van Blancken heem biscop to Utricht is gestorven

Item^g als men screff M CCCC ende XXX up sunte Dionisius dach⁵ starff biscop Frerick van Blanckenhem van Utrich; unde versus: Tu^h qui cum vita cadis Fredericij s[an]c[t]is Dionisij.⁶

^a Focken DZ. | ^b + ende DZ. | ^c - Item DZ. | ^d ioncker DZ. | ^e sweer DZ. | ^f anderen DZ. | ^g - item DZ. | ^h En DZ.

1 GrA, RvR, inv. nr. 925.2. (16 september 1427).
 2 De slag bij Detern viel voor op 27 september 1426.
 3 De slag op de Wilde Akkers in Brokmerland vond plaats op 28 oktober 1427.
 4 De beide slagen van 1426 en 1427 worden hier verward. Bij Detern (1426) sneuvelen Conrad van Diepholt en Johan van der Hoya en werd bisschop Nicolaas van Bremen gevangen genomen. Dodo Kenesma sneuvelde op de Wilde Akkers (1427) en Ocko tom Brok werd daar gevangen genomen. Zie ook Benninge, *Kroniek*, 125 n. 2.
 5 9 oktober 1430, lees: '1423'.
 6 Vertaling: Vandaar het vers: Frederik die het leven liet op Sint Dionysiusdag. Als chronogram opgevat geeft het vers 1431 (mss. D en Z geven 1426). Beide jaartallen zijn onjuist.

§ 7 Focko Ukens slach to Otterdum tegen^a de van Groningen

Item de slach to Oterdum geschach up sunt Dionisius dach anno M CCCC^o ende XXVII¹ tusschen^b; de Groningers verloren den slach, ende de Groningers hadden daer ene grote nerlage.

§ 8 De munter toe Haren is gesoeden

F p.127 Item^c inden iaer M CCCC^o ende XXXVII to Pinxter pant,² dat do Luloeff Sic-kinge hadde, wort gesoeden in enen ketel up dat Marcket de munter de to Haren inden keller quaet golt ende sulver gelt hadde gemuntet. Ende sijn ene broder wort quijt gegeven omme bede wille heren Roleff Vresen wegen abt to Aedwart inder tijt, de van Groboeren^d was, ende voert omme bede wille voele andere gude luden. Ende de dar de^e broder de ontleep. Ende se weren van Amersvort geboren inden lande van Geller.³

§ 9 Van Eylken^f hues ter Munte

ms.A f.43r Item^g int iaer M CCCC^o ende XXXVIII up sunte Augus-/tinus dach⁴ is omme geworpen van den Groningers^h ende Olde ampt Eylkenⁱ hues ter Munte. Item inden selven iaer^j is omme gestortet dat hues to Billinge up sunte Mathias dach⁵ van geboede der stadt Groningen.

§ 10 Van Larelde in Oest vreslant

Item^k inden vorscreven iare up sunte Sijmon ende Iuden dach⁶ sint verstoert ende ingewonnen de Hollanders mijt de ballinge^l uut Oestvreslant, alse Frerick

^a tegens DZ. | ^b + die van Groningen ende Focke Uckens ende DZ. | ^c – Item DZ.

^d Groningen geboren DZ. | ^e dar de] darde DZ. | ^f Eylcke DZ. | ^g – Item DZ. | ^h den Groningers] die van Groningen DZ. | ⁱ Eylcke DZ. | ^j iare DZ. | ^k – item DZ.

^l ballingen DZ.

- 1 9 oktober 1427.
- 2 Pinksteren 1437 viel op 19 mei. Pinksterpand valt 14 dagen vóór Pinksteren, toen dus op 4 mei. Volgens Lib. I art. 28 van het Stadboek moesten burgemeesters en Raad in Groningen ieder jaar op vastgestelde dagen vier “panden” houden, waarschijnlijk om (vooral financiële) verantwoording af te leggen over de afgelopen periode, waarbij de financiële afhandeling 14 dagen na het pand voltooid moest zijn.
- 3 Onjuist: Amersfoort lag in het Nedersticht van Utrecht.
- 4 29 augustus 1438.
- 5 24 februari 1438 of 1439.
- 6 28 oktober 1438.

van Barelde^a ende Bronger van Loeckwart hoefflingen, de doe verdreven weren vanden Hamburger ende woenden to Emden.

F.p.128 § 11 **De quade Palme**

Item de quade Palme vloet was als men screff M CCCC^o ende XLVI;¹ versus: M C quater X 2 sex iungere debes, palmarum festo grandis^b venti memor esto de eodem lux palme lux est ventus flavit et citer^c.

§ 12 **De Vischmarket is gemaket vander noet klokke ter Ae kercke**

Item^d int iaer M CCCC ende XLVI is dat nije Vischmarct vander noetkloecke rede gemaket ende gestratet hent^e ander Ae kerck hoeff.

§ 13 **Dat Grotemarckt^f**

Item dat Grote ende Brede Marcket van Sunt Mertens kerckhoff to Gulden strate to is begint inden iaer^g M CCCC^o ende XLVII ende des iaers der nae ist gans heel rede gemaket.

§ 14 **Van biscop Roleff van Depholt hevet Utrich gewonnen**

ms.A.f.43v Item^h int iaer M CCCC^o ende XLIX hevet biscop Roleff van Depholt Utricht gewonnen mijt hulpⁱ / de van Amsfaert, ende geschach up Lichtmissen nacht;² de biscop wort gescoten ende bleff hincende.

§ 15a **Van biscop Roleff gestorven is**

Item^j int iaer M CCCC^o ende LV is gestorven biscop Roleff van Depholt biscop to Utricht up Onser Lever Vrouwen avent Annuntionis^{k,3}

^a Larelde DZ. | ^b gravis DZ. | ^c citet D^{corr}Z. | ^d – item DZ. | ^e hen DZ. | ^f Grootte Merckt D, Grootte Marckt Z. | ^g iare DZ. | ^h – item DZ. | ⁱ hulpe DZ. | ^j – Item DZ. | ^k annuntiationis DZ.

1 10 april 1446. Het vers is hier tezeer verminkt weergegeven om het eventueel als chronogram te kunnen opvatten. Vertaling: Duizend, vier maal honderd moet je verbinden met zes; herinner je de zware storm op Palmzondag, de wind heeft gewaaid(...).
2 1 februari 1449.
3 24 maart 1455.

F p.129 § 15b *Gijsbrecht van Brederode elect van Utrecht*

Item^a int selver iaer is her Hisbert^b van Breroe gekoeren biscop to Utricht eendrachtliken des anderen dages nae Paessche dage.¹

§ 16a *Wo biscop Davit^c is biscop geworden*

Item^d int iaer M CCCC ende LVI up sunte Stevens^e dach Inventionis² quam hartoch Philips van Borgonien ende sijn zoen Karolus mijt biscop David hartoch Philips bastert zoene mijt dartich dusent wapende bijnnen Utricht, mijt willen^f ende rade heren Gijsbert van Broeode vorscreven de doe elick^g was des Stichtes van Utricht; ende resingneer de^h cum pelle intrare,³ ende gaff over David vorscreven dat bisdom voer groet gelt ende geestlike beneficien. Ende dat to unwillige voele geestlike heren ende borgeren bijnnen Utricht. Ende wo den gueden heren van Breroe geholden wort dat gene dat hem van biscop David was, weet Got wall; want he wort gevangen, ende men helt em van allen dat em gelovet was, ende bleff inder vancknisse doet.

§ 16b *Filips de Goede belegert Deventer*

ms.A f.44r Item inden selven iaerⁱ reysede hartoch Philips van Borgonien mijt XXX^j dusent knechten des vrijdages voer Onser Liever Vrouwen Hemelvaert⁴ tegen Deventer over de IJsele, ende geschoet^k des saterdages⁵ voert mijt sijnen bussen inde stadt Deventer; ende de van Deventer deden groten weer uut horen wichusen ende toernen, ende schoten we-/der over IJsele int Borgonsche heer, daer up lach Roleff van Lange ende Gert Clock geter van Bremen de bussen scutte.

F p.130 § 17 *De Groningers quemen to hulpe de van Deventer*

Item als de stadt van Deventer sus beenget ende belecht was, so hevet de stadt van Groningen de van Deventer to hulpe gesant up oer solt umtrent drehundert knechten.

^a – Item DZ. | ^b Gijsbert DZ. | ^c David DZ. | ^d – item DZ. | ^e Steffens DZ. | ^f wille DZ. | ^g elect DZ. | ^h resingneer de] resigneerde DZ. | ⁱ iare DZ. | ^j dartich DZ. | ^k schoot DZ. | ^l sanderdaegs D(Z).

1 7 april 1455.
2 3 augustus 1456.
3 Compelle intrare, vgl. Lk. 14:23; vertaling: dwing hen binnen te gaan. Hier zowel als Deel III-B § 3a enigszins eigenaardig toegepast. Vermoedelijk is de hele rest van deze paragraaf een toevoeging van Benninge.
4 13 augustus 1456.
5 14 augustus 1456.

§ 18 Wo hartoch Philips weder aff toich van Deventer

Item hartoch Philips van Burgonien is weder aff getogen van Deventer na Utricht des maendags vor sunte Mateus dage,¹ ende David zijn zoene is angenommen des selven dages voer enen biscop to Utricht vander stadt Devente^a, Campen, Zwolle ende Groningen; ende he hadde geerne mijsse in Deventer gehoert mijtten hartoch sijnen vader selff vijfte, men dat muchte hem nicht geboeren. Ende wolde oick affgeuaren hebben to sche^b de IJsele neder, men dat muchte so niet gescheen. Ende zede^c em, he solde komen over ene maent, ende dan so wolden se hem hulden als dat recht ende gewoenliken^d is, int aff wesen sijns vaders ende niet sterker in to komen dan mijt vijffhundert starck. Beholden alle de steden vorscreven ende de landen alle hoer^e olde preveleyen, vrijheyden ende gude olde gewoenten. Ende benamen mede onsse stadt Groningen oick hoer^f olde gewoenten, vrijheyden, preveleyen ende ander verbuntnisse mijtten Ommelanden gelegen bij Groningen.

F p.131 § 19 Wo bisscop David is gehuldet to Deventer ende^g Groningen²

Item^h in dit vorscreven iaer is biscop David gehuldet to Deventer, Campen ende Zwolle inder vekeⁱ nae Geronis et Victoris, de was up een sondach.³

ms.A f.44v § 20 Biscop David is gehuldet to Groningen

Item^j inden iaer^k M CCCC^o LXIX des maendages voer sunte Iohannes Baptista⁴ wort biscop David van Burgonien gehuldet to Groningen.

§ 21 Dat bolwarck voer Her poerte

Item^l int selve iaer vorscreven omtrent Lever Vrouwen Hemelvaert,⁵ do wort gemaket dat bolwarck an de zuder zijde mijt holt ende erde.

^a Deventer DZ. | ^b schepe DZ. | ^c zeden DZ. | ^d gewoenlijck DZ. | ^e hoere DZ.
^f hoere DZ. | ^g + toe DZ. | ^h – item DZ. | ⁱ weecke DZ. | ^j – item DZ. | ^k iare DZ.
^l – item DZ.

1 20 september 1456.
 2 In plaats van Groningen dienen Kampen en Zwolle te worden vermeld. Groningen huldigde David pas 13 jaar later; zie Deel II-C § 20.
 3 10 oktober 1456.
 4 19 juni 1469. De bevestiging door bisschop David van de privileges van Groningen is van 20 juni 1469 (GrA, RvR, inv. nr. 215).
 5 15 augustus 1469.

§ 22 *Groningen laat grote kanonnen gieten*

Item do leten de stadt oick maken bussen de oick^a also groet scoten als een kindes hovet; de loep was negen voeten lanck behalven de kamer.

§ 23a *Van de nie stad mure achter den Iacopinen*

Item^b int iaer M CCCC^o ende LIX is volmaket de nie stad mure, de begunst was vanden olden toern an int noert oest van Sunte Walburge kerck tot de Ebbinghe poerte to mijt hoeren toernen int iaer LX.

§ 23b *Verwijzing naar eerdere sloop*

Ende¹ wo de poerten ende muren vortijdes sijnt distruert, machtu^c hier voer soeken int anderde boeck des kronikels.²

§ 24 *Van dat nie warck omme Sunte Mertens toern gemuert^d*

F p.132 Item^e int iaer M CCCC ende LXI is angelecht dat nie muer warck mijtten toernen ant westen van Sancte Mertens toerne, de do³ was int iaer LII. Ende de muren sijn bereyt gemaket int iaer van LVI Onser Lever Vrouwen avent Assumptio- nis,⁴ ende dat dac is rede geworden^f LXI voer midwinter.⁵ Ende de koppen sint rede geworden int iaer LXIII inde octava Onser Lever Vrouwen Hemelvaert;⁶ ende was all een verloren tijmmeren, dat omden olden toern getijmmert wort, ende stont groet^g, ende dar na ist al dale gevallen mijtten toerne ende klokken.

^a – oick DZ. | ^b – item DZ. | ^c machstu DZ. | ^d getimmert DZ. | ^e – item DZ. | ^f + int iaer DZ. | ^g + gelt DZ.

1 Deze paragraaf is toegevoegd door Benninge.
 2 De schrijver maakt hier zelf wel onderscheid tussen het “anderde boeck”, d.w.z. de eigenlijke kroniek van Lemego (Deel II-A) en dit kroniekje, (Deel II-C), maar trekt beide toch weer samen, blijkens het Explicit van Deel II (hieronder p. 92).
 3 Hier is iets weggefallen; de veronderstelling “angevangen” in Benninge, *Kroniek*, 131 n. 1 is minder waarschijnlijk.
 4 14 augustus 1456.
 5 25 december 1461.
 6 22 augustus 1464.

ms.A f.45r § 25a **Sunte Mertens toren brande**

Int iaer M CCCC° LXV des dinxdages inde Paessche hillige dagen,¹ so ijs gewest een groet donder ende blijmx^a in Groningen, ende do brande Sunte Mertens toren^b; de donderslach^c uut der sutwester zijdt der kerken een groet stucke van Beentemer steen.

§ 25b ***Ook de toren te Haren door bliksem uitgebrand***

Item van dat sulve vuer verbrande oick de toeren to Haren; ende de klokken vullen neder up dat vullefte, ende weren al gloyende, men se behilden allike wal oeren klanck.

§ 26a **Van wo iuncker Ulrick is greve gemaket to^d Emden**

F p.133

Int^e M CCCC° LXVIII hevet keyser Frerick inder tijt vermijttēs sijnen amijsaten van keiserliker majestaet bevels wegen iuncker Ulrick Ennen zoene, hoefflinck inde Gret in Oest vreslant, beleent dat sulve Oestvreslant, ende vort^f een grefscap van gemaket; ende iuncke^g Ulrick wort gemaket een greve to wesen van dat vorgenoemde grefscap ende van Noerderlande, nu voert an also to heten;² ende de amesaet^{*} ende boede van keiserliker majestaet bevel was geheten mester Arent van Beloe. Ende he ontfenck van greve Ulrick vorgenoemt to behoeff des keyzers IX dusent rinsche gulden, ende daerumme scattede greve Ulrick al sijn umlanden.

§ 26b ***Bijzonderheden over deze belening***

ms.A f.45v

Item so weren mijt mester Arent gekomen to Emden ene greve van Palensteyn vanden Rijn uut Oestentrick mijt enen anderen^h ridder, ende hebben iuncker Ulrick / ende iuncker Sijben van Eesens, sijn susterⁱ zoene, to Emden inder kercken eersten ridders geslagen; ende do wort iuncker Ulrick voert greve gemaket, ende beleende Oestvreslandt van de Yae hent tot^j Emden, ende daer gaff he voer achtijndusent^k gulden, de negen dusent vorgenoemt hijr mede ingerekent; dat dijt ijs gescheen omtrent Kermijsse.³

^a blixem DZ. | ^b + ende DZ. | ^c donder sloech DZ. | ^d van DZ. | ^e + iaer DZ. | ^f wort DZ. | ^g junker DZ. | ^h ander DZ. | ⁱ susters DZ. | ^j hent tot] hent toe DZ. | ^k + Rijns DZ. | ^l – dat DZ.

1 14 april 1465.

2 *OUB* I, nr. 807 (1 oktober 1464).

3 Het keizerlijk bevel tot de ridderslag voor Ulrich dateert van 5 oktober 1464; de plechtigheid vond plaats op 23 december daarna. Zie *OUB* I, nrs. 809, 810.

§ 27 *Verwijzing naar latere afzetting van graaf Edzard*

Item¹ wo dat den greve Edzert, zijn zoene, weder ijs genomen de vorgenoemde grefscap vanden keyser Maximilianus, een zoene keyser Frerick vorgenoemt ende weder geven hartoch Albert van Sassen^a ende hertoich Iurgien^b, sijn zoene; ende uut wat oersaken, soeket hijr achter indeser kroniken inden iaren vijffhundert ende dertijn ende twintich^c vorscreven^d.² Nolite confidere in principibus, in filijs hominum, in quibus non est salus.³

§ 28 *Juncker Sibe heft Groningen ontsecht*

F p.134 Inden^e M CCCC^o ende LVI des dinxdages vor sunte Thoma apostel⁴ hevet iuncker Zijbe van Steges dorpe^f, iuncker Ulrick suster zoene, scrifteliken ontsecht de stadt Groningen mijtten Omlanden; ende des solven nachtes sijnt sijn volke overkomen^g mijt roeyscepen to Oterdum ommetrent middernacht, ende roveden daer groet guet, ende wengen^h voele bueren, ende nemen den roeff mijtten gevangen mede over.

§ 29 *Itemⁱ de Eemse sal vrij wesen*

ms.A f.46r Int iær M CCCC ende LVII voer Catedra Petri⁵ is de veede gesoent to Emden, als dat Eemse ende^j stroem sal vrij wesen up ende neder to waren^k na Westva-/len, ende alle de gevangen to Oterdum quijt; ende dat daer mer scheelaftich was^l up seggeslueden.*

^a Saxen DZ. | ^b Jurrien DZ. | ^c dertijn ... twintich] XIII ende XX DZ. | ^d versus DZ.

^e + iare DZ. | ^f Stedesdorp DZ. | ^g volke overkomen] volck overgekoomen DZ. | ^h vengen D(Z). | ⁱ – item DZ. | ^j – ende DZ. | ^k vaeren DZ. | ^l + dat wort begeben DZ.

- 1 Deze paragraaf is duidelijk van de hand van Benninge.
- 2 Zie Deel III-K § 1. Het jaar 1520 is onjuist; in Deel III-O is dan ook niets hierover te vinden. Voor "vorscreven." lees waarschijnlijk: "Versus:?"
- 3 Psalm 146:2-3. Vertaling: Vertrouw niet op mensen met macht, op een sterveling bij wie geen redding is.
- 4 14 december 1456.
- 5 22 februari 1457. Op 15 februari 1457 werd het geschil onderworpen aan een scheids-gerecht van jonker Ulrich en de Emder proost Johan Vredewold (*OUB* I, nr. 712). Op diezelfde datum sloten Ulrich en Groningen een verdrag over de vrije handel op Westfalen (GrA, RvR, inv. nr. 198). De vrede tussen Sibbo van Esens en Groningen werd echter pas gesloten op 5 mei 1457 (*OUB* I, nr. 719). Op diezelfde datum werd een nieuw verdrag over de vrije vaart op de Eems gesloten, waarbij ook Sibbo van Esens betrokken was (*OUB* I, nrs. 720, 721).

§ 30 *Gilden dwingen de raad tot opheffing vrijhandel via Eems*

F p.135
 Item int iaer vorgenoemt up sunte Magnusdach, de do was up een vrijdach,¹ weren de gilden gemeenlick up dat kerckhoff to Sunte Merten, under de lijnde daer de Raet to samen plegen to komen, als bij Henrick Baroldes, Otto ter Hansouwe, Gosen van Dulck mit summegen anderen^a Rade; ende wolden van stunden an off hebben sodane begriip als de Raet mochten hebben begrepen mijt den hoefflingen inden Omlanden, alse vanden stapel van alle koren uut den lande to voren; also dat de Raet daer to vort^b wort gebrocht, dat se den gilden geven enen breff besegelt daer na des maendages,² eer dat se mochten^c gaen vandat Raet hues, datmen geen koren ofte saet van genen zijlen off sal foren, off men mach dat nemen ende beholden, mijt mer anderen punten mede inden breve mede^d begrepen.

§ 31 *Nieuwe brug bij De Punt*

Int iaer M CCCC ende LVI de nije brugge to Glijmmen gemaket.

§ 32 *Vander Ae kercken*

Int iaer M CCCC ende LXV ende ses ende sestich^e is dat nije werck in Onser Liever Vrouwen ter Ae van mueren ende holtwerck up de olde kercke bereyt worden, vandat koer aff hent^f an den toeren gelijk^g hoich dat koer.

§ 33 *Greve Ulrick is gestorven*

F p.136
 ms.A f.46v
 Int iaer M CCCC ende LXVI up den sondach voer sunte Micheel³ is greve Ulrick gestorven, ende was do up / enen maendach. Ende beval sijnen neven iunker Sijben vorgenoemt all^h Oestvresslandt ende borgen ende sloten, als he dat achter leet, to bewaren tot zijn kinderⁱ behoef; ende wort begraven to Norden int cloester des sondages daer na dat he gestorven was.⁴

^a vanden DZ. | ^b – vort DZ. | ^c musten DZ. | ^d – mede DZ. | ^e ses ... sestich] LXVI DZ. | ^f hen DZ. | ^g gelijcke DZ. | ^h alle DZ. | ⁱ zijn kinder] sijner kinderen DZ.

1 19 augustus 1457.

2 22 augustus 1457. Dit is inderdaad de datum van het accoord tussen burgemeesters en Raad, gezworen meente en gilden (GrA, Verzameling afschriften en reproducties van elders berustende stukken, inv. nr. 266).

3 28 september 1466. Emmius, *Historia*, 391 heeft als datum 27 september.

4 5 oktober 1466.

§ 34a Her Sijbe vorgenoemt hevet gehilket

Item^a int iaer M CCCC^o ende LXVII hevet her Sijbe, de daer was een suster zoe-
ne iuncker Ulrick vorgenoemt, genomen tot ener echter huesfrouwen ioncker
Eggen dochter to Westerwolde omtrent sunte Vijt.¹

§ 34b Dood van jonker Sibe

Ende ijs gestorven ande pestilentie to Emden, als men screff M CCCC^o ende
LXXIII sunten Merten inden wijnter.²

§ 35 De nije wech over tspeen^b naeder Haule

Item^c int iaer M CCCC^o ende LXVII is gemaket de nie wech nae der Haule van
Norch ende Veenhusen, de denen sal to voeren^d na Zwolle ende Steenwijck ende
Stellinge warff; ende de Stellinge Vresen mackeden den wech sunder loen, man
de stadt van^e Groningen deden kost ende beer daer tho.

§ 36 Colmer landt is angenomen

F p.137

Item^f int vorgenoemde iaer omtrent sunte Lambers dach³ is angenomen Colmer
landt vander stadt Groningen int verbunt XXX iaeren lanck, mijt vorworden dat
ellick huesman de arfflike guederen hevet, sal geven der stadt alle iaer anderhalf
oldeschilt, XXX vlemschen voer den schilt; de andere inwoenren enen halven
schilt. Hilbrant Brandes ende Sijbrant Ulffers weren de eersten kasteleyens
daer, ende weren daer ses iaeren lanck; de verbuntes breven mijt andere geschiec-
ten ende handel vinden mer bescheyt achter indit kronikel.⁴

^a – item DZ. | ^b t veen DZ. | ^c – item DZ. | ^d varen DZ. | ^e man ... van] ende DZ.
^f – item DZ.

1 15 juni 1467.

2 11 november 1473. Emmius, *Historia*, 406 zegt dat hij op 8 november overleed. Deze
§ 34 is waarschijnlijk later in het kroniekje bijgeschreven.

3 17 september 1467. Het verdrag dateert echter van 5 september 1467; zie *Pax Gro-
ningana*, nr. 19.

4 Zie Deel III-A § 3h. Vermoedelijk is de tekst vanaf "Hilbrant" een toevoeging van Ben-
ninge.

ms.A f.47r

§ 37 Hertoch^a Karel van Burgonien hevet gehilket ende een echte vrouwe genomen

Item^b hertoich Karolus van Burgonien, hertoich Philippus zoene, hevet genomen tot ener echter vrouwen des koninges dochter van Engelandt omtrent sunte Iohannes midsomer;¹ ende dat hoff ende warscup ijs gewest to Brugge in Vlanderen² int iaer M CCCC ende LXVIII.

§ 38 Item^c hertoich Karol wan Lueeck

F p.138

Item^d int selve iaer des sondages na sunte Simon ende Iude³ dach hevet hertoich Karol mijt macht gewonnen^e de stadt^f Lueeck; ende hevet ser voele lueden, beyde geestlick ende warlick, mannen ende vrouwen, doetslagen ende in^g vangenschap laten setten; ende hevet beroven laten alle de knonesijen^{*} ende closteren karcken ende alle Goedes huesen van oeren clenodien, golt ende silver ende bocken; ende voert de hele stadt laten scumen, plunderen^h, roven van alle oer guet; ende de iunge mannenⁱ uut closteren verdreven, ende van sijnen lueden mijt gewelde to ontwaren ende onterren; want de van Lueeck hadden verdreven oeren bisscop, ende was een zoene van Burboen ende een^k na neve tot hertoich Karol; ende omme dat se niet achteden des pawes ban.

§ 39 Van dat hertoich Karol van Burgonien de van Groningen bij em verscreff

ms.A f.47v

F p.139

Item^l int iaer M CCCC LXIX omtrent sunte Lambers dage⁴ begeerde hartoich Karell van Burgonien de van Groningen bij em to komen inde Hage in Hollant. Ende daer sijnt hen gesant vanden Groningers ter dachvert mester Hinrick Stoeter doctoer ende secretarius der / stad, Iohan Tedema ende Gosen van Duelck borgemesteren; de weder inbrachten ter antwort mijt monde ende breven^m van hertoich Karol,⁵ dat he wolde hebben in sijner machⁿ de stadt Groningen mijt den alijnge^o Vresslanden oest ende west, want he dat hijlde sijn to wesen,

^a Hertoch] Van hertoch DZ. | ^b – item DZ. | ^c – item DZ. | ^d – item DZ. | ^e mijt ... gewonnen] gewonnen met macht DZ. | ^f + van DZ. | ^g inde DZ. | ^h + ende DZ. | ⁱ nonnen DZ. | ^j + de D(Z). | ^k – een DZ. | ^l – item DZ. | ^m breve DZ. | ⁿ macht DZ. | ^o alingen DZ.

- 1 21/24 juni 1468. In werkelijkheid trouwde Karel de Stoute op 3 juli 1468 met Margaretha van York, de zuster van de Engelse koning Edward IV.
- 2 De bruiloft vond plaats te Damme.
- 3 30 oktober 1468. Deze datum is juist.
- 4 17 september 1469.
- 5 De brief die de Groninger afgevaardigden mee terugnamen, berust in kopie in GA Kampen (Stad, inv. nr. I:9, p. 98), gedateerd 20 september 1469. *Briefwechsel Karls des Kühnen* I, 392 nr. dep. 1253 beschouwt de brief dus ten onrechte als verloren.

ende Groningen voer ene voerpoerte van Vreslant; ende wolde daer van hebben een antwort vande van Groningen binnen een maent tijdes; ende do worden de Omlanden upgescreven, beyde geestlick ende warlick, in Groningen; ende hebben de selve breven den Omlanden getoent up den sondach na sunte Michael.¹

§ 40a **Van dat bolwarck buten Heer poerte**

Item^a int iaer M CCCC LXIX des maendages na sunte Vijt² begunden de stadt Groningen to bolwarken an de zuutzijde der stadt, omme an^b ende geruchte van hertoich Karel; ende dat bolwarck wort vulmaket int yaer van LXX mijt ande^c vestijnghe, als in dat oester eynde begunt ijs een toeren geheten Drencklers toeren.

§ 40b **Nieuw bohwerk zonder loon aangelegd**

Item dat Olde Ampt groeven XIIIII dagen, ende dat Gerichte van Selwert VIII dagen langes inde grafft bij dat bolwarck up der borger kost sunder yenich loen; dit was int yaer van LXX omtrent Servacij ende Urbani.³

§ 40c **Bohwerk deels door burgers betaald**

Item^d deel van der selver graft ijs bestedet to graeven vanden cluften bij roegetal* up de sulve tijt.

§ 40d **Westerkwartier bij graafwerk ingeschakeld**

F p.140 Item int selve iaer van LXX voer Pinxteren, de do was omtrent sunte Vijt,⁴ quemen oick to graven Langwolt, Vredwolt ende Hummersche, ellick VIII dagen up der borger kost, ende der lueden weren boven XIIIII hondert.

ms.A f.48r § 40e **Zeven stenen torens in de stadswal gebouwd**

Item dijt bolwerck is bereyt geworden int verkant int iaer LXXI, ende daer sijnt in geset ses stercke stenen toernen. Ende daer wort oick do gemaket

^a – Item DZ. | ^b anxt DZ. | ^c andere DZ. | ^d + dat DZ.

1 1 oktober 1469.
 2 19 juni 1469.
 3 Respectievelijk 13 mei en 25 mei 1470.
 4 Pinksteren viel dat jaar laat: 10 juni 1470; Sint Vitus is 15 juni.

de toeren to noerden bij der Ae, ande twe staddepen^a nu bij de nije brugge, daer nu een kraene is up gemaket.

§ 40f *Nieuwe Herepoort tot aan dak opgemetseld*

Item^b int iaer van M CCCC^o ende LXXII is bereyt ende rede gemaket de Herpoerte gewegen^c sunder dack.

§ 40g *Nieuwe Oosterpoort voltooid*

Item int iaer van LXXIII° is angelecht de nije poerte Oester^d omtrent Vrijmarckt,¹ ende int veerkant up gemueret, ende rede gemaket up sunte Tomas avent.²

§ 41 *De biscop van Munster belede Oldenborch*

Item^e int iaer M CCCC^o ende LXXIII omtrent sunte Iacops dach³ is een^f biscop van Munster ende van Bremen administrator getoegen voer Oldenborch, ende heft dat belecht mijt hulpe ende bijstant der oestersche steden ende der vrouwen^g van Emden ende Oestvreslant vrou Tede genoempt. Ende hevet gewonnen ene kercke geheten Rijpesholt, ende de Vredeborch mijt anderen blockhuesen; ende Sijrck vanden Vredeborch is daer aff gegaen mijt sijnen knechten, ende daer ijs weder up geset zalige her Sijben zoene van Ezenze.

F p.141

§ 42 *Van brouwen inden Ommelanden*

Item^h int iaer M CCCC ende LXVII is verdragen vanden Raidt in Groningen, zwoeren gemeenteⁱ ende gemene gilden,⁴ datmen inden Ommelanden van Groningen int verbunt, dat se niet sullen brouwen mer dan se sulven behoeven to drincken in oeren huese, bij lijff ende guet to brocke. Ende hijr en boven deden

^a ande ... staddepen] aen den twieden stadtsdiep DZ. | ^b – item DZ. | ^c gelegen in't bolwerck DZ. | ^d poerte Oester] Oosterpoorte DZ. | ^e – item DZ. | ^f de DZ.

^g vrouwe DZ. | ^h – item DZ. | ⁱ zwoeren gemeente] swoorne meente DZ.

1 8 september 1473.

2 20 december 1473.

3 25 juli 1474.

4 Een dergelijk verdrag uit 1467 is niet bekend. Deze bepalingen omtrent het brouwen van bier komen wel voor in het verbond tussen Groningen en de Ommelanden d.d. 6 augustus 1473 (GrA, OA, inv. nr. 24, reg 102; editie: Van Idsinga, *Staats-recht II*, 403-405).

ms A f.48v de^a / Damme, ende musten daer brocke voer geven^b, ende zweren dat niet mer tegens to doene.

§ 43a Benners hues up de Gast is gewonnen vanden Groningers

Item^c int iaer M CCCC ende LXVIII omtrent sunte Urbanus dach¹ ijs de halve stad van Groningen uut gereyset mijtten scutten der stad ende van den Damme ende uut den Olden Ampte, ende wunnen Bennerdes^d hues in Colmer landt, ende Bennerdes huesvrouwe mijt XXVIII knechten gengen aff beholdes^e lijves ende guedes, ende dat hues worde omme geworpen; vander Geest^f, Sijtsen ende Alijts zoene, wolden dat ontset hebben, men he en^g hadde de macht nicht; ende Worp vorgenoemt² meste^h selvenⁱ setten veer borgen der stad, dat he der stad sal doen voer sijn ontricht^j, ^{*}scade ende reyse, wat veer guede lueden van beyden zijden seggende worden, ende sal loven ende sweren der stad trou ende holt to wesen tot ewijgen tijden.³ Ende daeromme bleff sijn hues staende up de Gest. Ende de dre steen huesen de staen up de Zwech^k, sullen de lueden sulven^l neder slijten den se to hoeren, tusschen dijt ende sunte Vijt.⁴ Ende Sijbrant Ulf-ferdes sal noch ses iaren kasteleyn blijven na datum vorgenoemt, want Hilbrant Brandes was gestorven. Ende int selve yaer ijs des stad hues, der de kasteleyn up woenen sal, rede geworden omtrent Santgange.⁵

F p.142

F p.143

§ 43b Verwijzing naar nadere berichten over verbonden

Item vort vande verbonden ende ander geschichten ende handel tusschen de stad ende summijge sijn gulare persoenen vinden^m noch achter in desse cronike mer gescreven,⁶ daert stede ende tijt hevet.

F p.144

§ 44 Wo Sunte Mertens toerne vel

ms.A f.49r Itemⁿ int iaer M CCCC ende LXVIII was sunte Iohannes Baptista up een vrij-dach, ende daer na^o upden sondach⁷ des nachtes omtrent twe uren des morgens

^a + vanden DZ. | ^b gelden DZ. | ^c – Item DZ. | ^d Benners DZ. | ^e beholden DZ.
^f vander Geest] ende Worp vander Geest DZ. | ^g – en DZ. | ^h most DZ. | ⁱ selves DZ.
^j ontucht DZ. | ^k Zwaech DZ. | ^l selves DZ. | ^m vinde DZ. | ⁿ – item DZ. | ^o – na DZ.

1 25 mei 1468.
 2 Zie noot f hierboven voor een betere lezing dan ms. A.
 3 Editie: *Pax Groningana* nr. 20 (4 augustus 1468).
 4 15 juni 1469.
 5 10 oktober 1468.
 6 Zie Deel III-A § 4.
 7 Respectievelijk 24 juni en 26 juni 1468.

stortede neder Sunte Mertens toeren, ende daer van vellen mede vijff nije koppen der vulfften indat wester ende der kercken, dat omme den toeren getijmmert was so vorgenoemt is;¹ ende daer wort niemant van gequetset, men dat naeste hues andat kerckhoff was boven en weynich ingevallen, ende de grote klokken^a sijnt de oeren ingevallen^b, ende de kleynen bleven heel.

§ 45 De nije toeren is weder angelecht

Item^c int iaer M CCCC^o ende LXIX up Onser Liever Vrouwen avont Annuntiationis² is begunt an to leggen de muere vanden nijen toeren to sunte Merten, ende was do up Palm avont,³ ende is beneden int fundament XXIII stene dick gelick^d hoich der eerden.

§ 46 Refformasie der Mijnbroderen

F p.145
ms.A f.49v
Item^e inden selven vorscreven iare up sunte Vijtalus dach, up enen frijdach naden sondach Iubilate,⁴ hevet broder Henrick Stuerman mijt summijge sijner broderen to gaste gebeden de^f Raet mijt zwoerne meente. Ende beden em om bijstandt to doene, omme to holden reformatie ende apservantie^g, als dat gescach; ende eendrachteliken⁵ brodere^h Otto Huesman, broder Heyne van Oeldenⁱ⁶ ende broder Egbert de Mabe^{j7}, de nochtant mede consent geven up een besoccken; Goesen van Dulck, Iohan Rengers Scaffer, / Clawes Schulte ende Claes van Aelen worden oere procuratoren. Ende de broeders hebben hoer abijt verwandelt, ende gengen twe reyse ter weken omme broet; men⁸ de reformatie is daer na to niet^k weder gegaen, so dat de broderen een bijster levent weder^l. Ende sijnt na^m recht refformeert, so dat de olde broders mosten uut dat closter, ende daer quemen weder in abservanten, als de greve van Oestvreslandt Groningen in hadde, als hijr na gescreven wort tot sijner tijt^{n.9}

^a klokke DZ. | ^b affgevallen DZ. | ^c – item DZ. | ^d gelijcke DZ. | ^e – item DZ. | ^f den DZ. | ^g – ende apservantie DZ. | ^h broeder DZ. | ⁱ Aelden DZ. | ^j Maben DZ.
^k niete DZ. | ^l voerden DZ. | ^m nu DZ. | ⁿ – tot sijner tijt DZ.

1 Zie Deel II-C § 24.
2 24 maart 1469.
3 25 maart 1469.
4 28 april 1469.
5 Hier is een onbekend aantal woorden weggefallen.
6 Lees: Eelden.
7 Lees: Make.
8 Vanaf hier toegevoegd door Benninge.
9 Noch in de rest van Deel II-C, noch in Deel III-I § 8d enz. is iets te vinden over een hervorming van het Minderbroedersklooster. Zie over deze episode Bakker, *Bedelorden*, 43-47.

§ 47a Van her Onnen van Ewsma hues

F p.146 Item^a int yaer M CCCC^o ende LXXII des donderdages voer Onser Lever Vrouwen Hemelvaert¹ ijs verdragen² de olde Raet mijtten nijen Rade, zwoerne meente, mijtten boumesteren ende hovelingen vanden gilden, alse vanden roeden toerne den her Onna^b van Ewsma leet maken to Mijddelstum; also dat daer worde^c geschicket uut den Raet Johan Hoernkens^d ende Iacob Grove, ende uut der zwoerne meente Iohan Vrese, uut den gilden Scerenslijper. Ende de seden weder in, dat de toern wer ses voete dicke. Ende dat her Onna^e den niet makede omme weder to staen der stadt ofte tegen de stadt, men allene sijn lijff ende guedt daer up to bewaren. Ende daer he mede upsede, he niet dochte al tijt mijt-ter stadt vijentscap to holden, he ende sijne kinderen.

§ 47b Wisselvallige besluiten over toren bij Ewsumborg

ms.A f.50r Item daer na up maendach na Assumptionis Marie vorgenoemt³ quam her Onna^f in Groningen omme to vorspreken mijtten Raede ende gilden, ende vergaderden up Sunte Mertens kerck-/hoff. Ende daer vordrogen so^g eendrachtliken⁴ der^h her Onnaⁱ der^j toern niet dicke^k sal maken dan dre steen^l dicke, na overdracht der stadt ende landen^m in voertijden;⁵ ende des anderen dages besloet de Raet⁶ dat her Onnaⁿ solde den toeren weder slijten; dat he niet wolde doen. Ende dat bleff al do so staen.

§ 48 Een cometa scheen

Item^o int iaer M CCCC ende LXXII is geseen in Duetsche^p lande een commeta mijt enen langen^q stert, durende een iaere lanck.⁷

^a – item DZ. | ^b Onno DZ. | ^c wort DZ. | ^d Hoorenken DZ. | ^e Onno DZ. | ^f Onno DZ. | ^g sij DZ. | ^h dat DZ. | ⁱ Onno DZ. | ^j den DZ. | ^k dicker DZ. | ^l stenen DZ. | ^m lande DZ. | ⁿ Onno DZ. | ^o – item DZ. | ^p Duetschen DZ. | ^q + schijnende DZ.

- 1 13 augustus 1472.
- 2 De tekst van dit verdrag is niet bekend.
- 3 17 augustus 1472.
- 4 Dit verdrag is niet bewaard gebleven.
- 5 Dit verdrag is niet bewaard gebleven. De enige overeenkomst over de maximale dikte van muren is die van 21 oktober 1415 tussen Keno tom Brok en Groningen; zie *OUB* I, nr. 249 en *Monumenta Groningana* IV, 802. Hierin was bepaald, dat de “husinge” of “were” in Hunsingo en Favelingo hoogstens drie muurstenen dik mochten zijn. Deze bepaling is in de verdragen tussen Groningen en de Ommelander landschappen niet terug te vinden.
- 6 18 augustus 1472. De tekst van dit besluit is niet bekend.
- 7 Deze komeet was volgens Chinese en Koreaanse bronnen (en dus op het hele noordelijk halfrond) zichtbaar van 25 december 1471 tot 20 februari 1472, derhalve beslist niet “durende een iaere lanck”; zie Yeomans, *Comets*, 409-410.

F p.147 § 49 **Hartoich Karol van Burgonnien hevet ingenomen dat lant van Gelre**

Item^a int iaer M CCCC^o ende LXXIII omtrent sunte Peter ende Pawels¹ sijnt mijt vrien willen onder gaen de stadt van Romonde ende Venloe,² Goch hertoich Karol van Burgonien; ende voert ommetrent Visitationis Marie³ hevet hartoch Karel mijtten hertoch van Cleve omme belech^b Nijmwegen; ende de stadt dede grote wederstant dessen twe forsten; ende se kunden de stadt niet holden, ende se geven de stadt^c up indes hertogen handen des dinxdages vor sunte Iacob.⁴

§ 50 **Provest Uneke, Iohan Rengers vanden Poste ende mester Hinrick Stoeter**

ms.A f.50v F p.148 Item^d int iaer M CCCC^o ende LXXIII ommetrent Karsmisse⁵ was de Roemsche keyser Frederick to Kollen; ende de Raidt van Groningen sanden anden keyser van der stadt wegen mester Hinrick Stoter doctoer ende secretarius der stadt, ende daer was mede vander lande wegen provest Uneke van Fersum^e ende Iohan / Rengers vanden Poste, omme sekere saken van stadt ende lande wegen; als se to Colen quemen, toich de keyser na Trijer;⁶ ende Uneke ende Iohan vorgenoemt sijnt mede getogen, ende leten mester Hinrick Stoter blijven to Collen; ende dat Uncke^f ende Iohan vorgenoemt daer worwen^g, was niet apenbaer. Ende up de selve reyse, do Iohan Rengers sus uut was ter dach vaert, wort he to Groningen borgemester koeren.⁷

§ 51 **Provest Uneke ijs gestorven**

Item^h inden vorgenoemden iaerⁱ ijs provest Uneke gestorven; ende mester Hinrick Stoter hevet geopenbaert den Raet van twen breven de de keyser hadde gegeven provest Uneke ende Iohan Rengers, de der stadt seer en tegens weren.⁸

^a – item DZ. | ^b belecht DZ. | ^c de stadt] sick DZ. | ^d – Item DZ. | ^e Farmsum DZ.
^f Uneke DZ. | ^g worwen DZ. | ^h – item DZ. | ⁱ iare DZ.

1 29 juni 1473.

2 Venlo capituleerde pas op 21 juni na een beleg van drie weken.

3 2 juli 1473. Het beleg begon al op 28 juni en duurde ruim drie weken.

4 20 juli 1473.

5 25 december; lees 1473.

6 Frederik III begaf zich niet naar Trier, maar naar Andernach. De privileges die Johan Rengers en Unico Ripperda verwierven met betrekking tot de munt, zijn gegeven te Keulen op 12 januari 1474 (GrA, RvR, inv. nrs. 225 en 226). De confirmatie van het verbond tussen Groningen en Ommelanden en het in bescherming nemen van de Ommelanders vonden plaats te Andernach op 19 januari 1474 (GrA, RvR, inv. nr. 940 f.2r en idem, inv. nr. 224).

7 Inderdaad komt Johan Rengers van den Post in 1474 voor in Emmius 'Fasti', 290.

8 Dit zijn de brieven GrA, RvR, inv. nrs. 225 en 226.

Ende der stondt^a sijnt prelaten ende hovelingen inden Umme landen vorscreven up in de stadt to komen. Ende de breven sijnnen openlicken gelegen^b to Sunte Wolberch^c inde kercke voer den prelaten ende hoeflingen ende her Onna^d van Ewsma; den^e de gemenen borgeren ende weren daer niet mede to vreden, ende de prelaten musten den breff den gilden overleveren in hoeren handen, daer dat beste up to raeden tegens des keyzers breve dat^f Uneke hadde geworven, ende ijs gescheen des donderdages vor Santgange^g int iær vorscreven.

F p.149 § 52 **Tenoer vanden vorscreven breff**

ms A f.51r Item des keyzers breve^h hielden in, dat de Vresen inden Omme landen van Groningen alsoe vander Lauwersche totter Emse sullen ewelicke vrij blijven. / Ende hoer state ende lande ende hoere hoesen, de getijmmert sijnt ende getijmmert mogen worden, sullen blijven. Ende alle koeplueden sullen ende mogen vrij vaeren in ende uut, to water ende to lande, kopen ende vorcopen; ende dat sal nijemant behinderen bij des keyzers acht ende bij dusent marck goides, de helfte tot behoeff des keyzers, de ander helfte tot behoeff der Vresen inden selven Umme landen; de datum van den twen principael breven holden alleens: M CCCC^o ende LXXIII in den maent ianuarij.

§ 53 **De stadt Nues belecht vandenⁱ hartoch Karol van Burgonien**

Item^j inden selven iær^k omtrent Onser Liever Vrouwen Hemelvaert³ hevet hartoch Karol van Burgonien berant ende belecht de stadt Nues; daer in was de edele furste landt greve Hermen van Hessen, de de stadt hevet helpen holden mijtter macht; ende hadden int lest groten kummer van cost, also dat^l perde vlees eeten^m.

§ 54 **De keizer eist geld voor oorlog tegen Karel de Stoute**

F p.150 ms.A f.51v Item so hevet keyser Frerick uutgescreven an landes heren ende rijcken stedenⁿ, elck bij^o oer^p leens ende landes, datmen hem solde senden hulpe tegens de ongehorsomme Karolo ende sijne hulperen, ende hem helpen vander Stadt Nues to slaen. Ende so wort Groningen gescattet, een ijtlick na sijn guedt, als van hondert rinsgulden II stuyvers, ende van elken denst knecht ende maget II stuyvers; /

^a der stondt] terstondt DZ. | ^b gelesen DZ. | ^c Wolburgh DZ. | ^d Onno DZ. | ^e ende DZ. | ^f breve dat] brieven die DZ. | ^g Sandtgangen DZ. | ^h breven DZ. | ⁱ van DZ. | ^j – item DZ. | ^k iære DZ. | ^l + sij DZ. | ^m aten DZ. | ⁿ rijcken steden] rijksteden DN.
^o + verlies DZ. | ^p haeres DZ.

1 6 oktober 1474.
2 Editie in: *Werken Rengers I*, 154-157.
3 15 augustus 1474; het beleg begon echter reeds op 30 juli.

ende de Omme landen mijtten prelaten hebben des gelikenn gedaen; ende dick^a gelt is vergaddert in vorgenoemden iaer voer Palm up sunte Gertrueden dach,¹ ende ijs den keyser gesant.

§ 55a De keyser ontsette Nues

Item^b int selve vorscreven iaer ijs keyser Frederick aff gekomen to Collen mijt groter mach^c van heren ende fursten ende lueden omtrent Paesschen.² Ende ijs uut Collen getogen mijt vole dusende gewapende mannen na Lues^d om dat to ontsetten.

§ 55b Vergelijk tussen keizer Frederik en hertog Karel

Item dat ijs tusschen beyden parten, tusschen den keyser ende den^e den hertoch van Burgonien gehandelt, dat de hartoch brack up, ende toich aff mijt sijn volck van Nues mijt willen beyder parten omtrent Bonifacij;³ ende wo de handel to genck, quam niet ter lucht,^{*} dan de heren mochten^f weten.

§ 56 Johan Rengers compenerde^g mijtter stadt Groningen etcetera

F p.151
ms.A f.52r
Item^h int iaer M CCCC^o ende LXXVIII up sunte Magnus avont⁴ hevet Iohan Rengers vanden Poste, daer voer van gescreven ijs vanden handel den provest Unckeⁱ ende he mijtten keyser gehandelt hadden,⁵ gesworen inden hilligen der stadt Groningen trouwe ende holt to wesen mijt sijn zoene Dutmer Rengers, ende daer / niet tegens to doende; ende mede aff to doende alle last, de de stadt mach ankomen vande breven vorgenoemt des keysers, bij ver lees oers guedes; daer mede bij was mester Lueken vanden Veene van Campen doctoer, ende mester^j Arent Mulert van Hasselt van wegen des biscops van Utricht.

^a dit DZ. | ^b – item DZ. | ^c macht DZ. | ^d Nuis DZ. | ^e – den DZ. | ^f mochtent DZ.
^g componeerde DZ. | ^h – item DZ. | ⁱ Uneken DZ. | ^j mester DZ.

1 17 maart 1475.
2 26 maart 1475.
3 5 juni 1475. Het beleg eindigde op 12 juni.
4 18 augustus 1478.
5 Zie Deel II-C § 50.

§ 57 De Zwijtzers tegen hartoch Karel

Item^a int iaer M CCCC^o LXXVI inder vasten des saterdages vor Invocavit¹ hebben de Zwijtsers angevochten hartoch Karol van Burgonien ende sijn volck^b, daer se lagen in ore^c wagenborch ende tenten, mijt groter cloeckheyte onverwert, ende sijnt mijt machte gekomen, ende hebben em genomen al dat daer was, int erste voele bussen ende alle sijne clenodien, golt, sijlver ende sijne krone ende een casteel^d karbunkeel^e steen. Ende hebben een groet deel van sijn volck doet geslagen, ende de anderen sijn mijt hartoch Karol veryaget, ende de Zwijtsers sijnt gekomen mijt dat roeff to Basel.

§ 58 Karel de Stoute sneuvelt voor Nancy

Item^f int iaer M CCCC ende LXXVII up der hilliger Dre Koningen avont² ijs hartoch Karel doer gegaen dat hertochdom van Lotringes^g, ende daer stede^h in gewonnen; ende de stadt van Nansijⁱ hevet hem up gelove ingelaten, behouden lijff ende guet; men he hevet hem dat niet gehalten, ende hevet vole der borgen laten hangen. Ende ten laesten mocht^j / hem de hartoch niet langer onthouden van hunger ende kummer, ende trat uut der stadt Nansij sij^k vorgenoemt. Ende daer wort he noch bestreden vanden Zwijtsers mijt hulpe des koninges van Francrick, ende daer wort hartoch Karel doet geslagen mijt vole volckes ende ruteren. Ende sijn baster broder Antonijs wort gevangen.

F p.152

ms.A f.52v

§ 59 Maximiliaan van Habsburg huwt Maria van Bourgondië

Item^l int iaer M CCCC ende LXXVII omtrent sunte Iohannes Baptista³ hevet Maximianus^m keyser Frerick zoene ter echtⁿ genomen Marie hertoch Karels dochter van Burgonijen.
Hijz ediget dat anderde part ende deel desses bokes der Vrescher landes kroniken^o.

^a – item DZ. | ^b volck DZ. | ^c oeren DZ. | ^d kostel DZ. | ^e karbunckel DZ. | ^f – item DZ. | ^g Lotteringen DZ. | ^h steden DZ. | ⁱ Nancij DZ. | ^j mocht DZ. | ^k – sij DZ. | ^l – item DZ. | ^m Maximilianus DZ. | ⁿ echte DZ. | ^o desses bokes ... kroniken] dessen croniken der Vreessen landen ende soeven Zelanden DZ.

1 2 maart 1476.
2 5 januari 1477. In werkelijkheid is dit de sterfdatum van Karel de Stoute.
3 24 juni 1477.

DEEL III

Het derde boek van de kroniek

DEEL III-A

VOORGESCHIEDENIS: GRONINGEN wint in de 15de eeuw grote macht over de Ommelanden, Westerwolde en andere gebieden (ca. 1420-1478)

§ 1 Incipit prologus¹

- B p.1 In nomine Domini, amen.² Godt almachtich, de doer sijne godtlike vorsichticheyt, sijnen propheten, apostelen ende evangelisten ende hillige doctoren hevet ingesadt vele^a hillige scriften, daer alle salige menschen sick uut mogen leren to wachten ende hoeden voer de bekoringe des duvels ende voer de ewijge pijn der verdomenisse der hellen, ende mede verkrigen de vroude des ewigen levendes.
- ms.A f.53r Oick sijnt daer gewest voele notabile / wijse geleerde luede^b, hebben gescreven historien, kornikelen ende andere boken van orlogen, alse de bocken Machabeorum, de hijstoriën van Troyen, Jesta^c Romanorum ende vanden groten Alexander ende vele meer andere^d; uut welke em heren ende steden, de lande ende lueden hebben to regeren, mogen wachten^e, hoeden ende waeren niet lichtliken in orloch ofte vordreet te treden, wanttet^f also verwerlick^g, perikeloes ende zwaer ijs to wesen in orloch ende veede. Up dat em ellick dan debet^{h*} mach wachten ende hoeden voer al sulcken last, hebbe ick Sicke Beninge inder tijt een borger in Groningen, bij verhenkenisse Godes ende mijnen cleynen verstande dijt nabescreven boekcxken ende kornikel der Vresscher landen ende der stadt Groningen bescreven, tot loff ende ere Godes almachtich ende pris der genre de dat verdeent hebben, ende tot laster ende onere de dat egen. Ende also dat bij mijnen tijden gescheen isⁱ, ick selvest in mijner personen beleeft heb^j ende een deels mede hebbe helpen handelen, ofte hebbe dat al so^k behoert van so waerafftige lueden, dat ick des so vorvaeren bijn, gelick^l wijs off ick daer selves tegenwordich bijn ter stede bij gewest. Unde^m daer ick nietⁿ bij gewest ende dat voer mijnen dagen ijs gescheen, alse van Focken Uckens bedrijff, wijl ick also setten ende scriven; ende beger^o hijr omme ende bijdde alle den genen de dijt tegen wordigen boekexken^p ende cornikel der Vresscher landen lesen ofte hoeren lesen: ofte daer
- ms.A f.53v enige^q punten in waren de hem^r duchten so niet gescheen / weren^s, ofte anderen^t

^a voele DZ. | ^b + die DZ. | ^c gesta CDZ. | ^d anderen CDZ. | ^e + ende CDZ. | ^f want CDZ. | ^g vervaerlijck (C)D(Z). | ^h de bet CD(Z). | ⁱ + ende CDZ. | ^j hebbe CDZ. | ^k al so] also CDZ. | ^l gelijkjer CDZ. | ^m ende CDZ. | ⁿ + bin CDZ. | ^o begeere CDZ. | ^p boecksken CDZ. | ^q ienige CDZ. | ^r em CDZ. | ^s te wesen CDZ. | ^t anders CDZ.

1 Vertaling: Begin van de proloog.

2 Vertaling: In de naam van de Heer, amen.

ende beteren voerwaretheit daer van hadde, so de to corgeren^a ende voerbeteren tho^b bester formen ende int beste to keren ende vorstaen. Yo doch gelove ick datter wal mer van sijnt^c deser selver materien scriven. Ick niet an en twijvele se^d niet over een en komen, dan wal doch^e sullen concorderen ende komen over een, dat se int mijddel tijt^f, begijn ofte ende; want de ene hevet wal mer verwaren^g, gehoert ende gescheen dan^h van desen dingen dan de ander; seenⁱ mach de ene wal mer ofte ander^j scriven dan de ander. De vier^k ewangelisten, daer alle de karsten gelove anhanget, hebben alle oere ewangelien ende capittelen niet al eens^l gesat ende gescreven, men inde concorderen ende eendracht der ewangelisten alle veer komet dat doch^m over een.¹ Oick begerenⁿ, dat gene heren, steden, ridderen, hoeftlingen, knechten ende bueren mij niet en vorkeren^{*} dat gene ick scrivende worde, den dat to na ofte ver geyt; want de ene somtijdes ijs boven geweest ende de ander onder, de ene partije wonnen ende de ander verloren; ende al to groten last ijs gescheet^o den Vresschen landen als Oestergo ende Westergoe, Soven wolden in Westvreslant, ende de Vreslanden^p tusschen de Emse^q Lawersche ommetrent Groninge^r, ende^s des greven landt van Oestvreslandt, vermijddes roff, brant, wanckenisse, moert, doetslach, geweld, vrouwen verkrachten, kercken to besucumen^t ende mer groten yammer ende last de daer ijs gescheen, dat ick bij mijnen weten / niet wijl verswijgen; den dat to na ofte^u veer ijs, mach dat weten ende an sick trecken; so dat^v men screff dusent verhundert ende ene, hent datmen weder screff dusent vijffhundert ende ene,² dat in dat^w hundert iaren Groningen ende de dre Vreslanden alst^x Oestvreslant, Westvreslandt ende dat Mijddel Vreslandt nie in juwen^y groten last sijnt geweest als se de vorgenoemde tijt in weren; daer to beduchten ijs se niet lijchlijken^z^{*} offte besunicheyt^{*} nummer mer uut sullen komen, ende int ewich onder vrede heren sullen moten blijven, ende koninck Karols prevelen^{aa} niet mer sullen mogen geneten, ten sij dat God almachtich dat anders voge^{ab}. / Explicit prologus^{ac}.³

Hier begint dat dardendeel van desen boecke der croniken der Vreescher landen mijtten zeven zeelanden ende^{ad} Gronnigen.

^a corrigeren CDZ. | ^b ter CDZ. | ^c van sijnt] sijnt die van CDZ. | ^d + alle CDZ. | ^e wal doch] doch wal CDZ. | ^f + int CDZ. | ^g vervaeren CDZ. | ^h gescheen dan] gesien CDZ. | ⁱ so CDZ. | ^j anders CDZ. | ^k veer CDZ. | ^l al eens] alle alleens CDZ. | ^m + all CDZ. | ⁿ begere CDZ. | ^o gescheen CDZ. | ^p Vreesche Landen CDZ. | ^q + ende CDZ. | ^r Groningen CDZ. | ^s + oock in der stadt Groningen ende CD. | ^t beschennen CDZ. | ^u + toe CDZ. | ^v + seer CDZ. | ^w de CDZ. | ^x als CDZ. | ^y sulcken CDZ. | ^z lichtelijcken CDZ. | ^{aa} privileijen CD(Z). | ^{ab} hier eindigt hiaat in V. | ^{ac} explicit prologus] - explicit prologus A, explicat prologus CDZ. | ^{ad} mijtten ... ende] bij V.

- 1 Dit is geheel volgens de leer van Augustinus, *De consensu*, met name liber I.
- 2 De laatste Hollandse inval in Friesland dateert van 1399, de inval van Nithard Fox van 1498. Ook in de tussenliggende tijd is Friesland herhaaldelijk strijdtooneel geweest, zoals tijdens de hevige partijtwisten tussen Schieringers en Vetkopers (1413-1422) en de suprematie van Focko Ukena (1426-1431). Begin en einde van de periode 1401-1501 doen geforceerd aan.
- 3 Vertaling: Eind van de proloog.

§ 2a *Optreden van Focko Ukena: inleiding en verantwoording*

In den eersten soe wil ick en weinich roeren ende schrieven van Focke Ukens, soe vele mij even kumpst, ende ick van mijnen olders ende andere geloefftsame lueden hebbe^a gehoert ende daer van hebbe^b verstaen, om daer mede toe trecken ende koemen totter^c materien desser dingen; ende woe lange Gronnigen ende Vrieslandt tusschen^d der Eemse^e ende Lauwersche ende Oevereemse stont in groten vreden, rust ende eendracht.

§ 2b *Focko Ukena verslaat de Groningers bij Oterdum*

Item Focke^f Ukens was eijn opgekoemen hoefflinck in Oestvrieslandt, de vele victorien ende gelucke in oerloge^g; ende had^h eijn tijedt lanck allⁱ des greven gebede van Oestvrieslandt onder em^j gekregen, als ick van mijnen olde^k vader heb gehoert, die hem geseen ende gehoert hevet ende mit em toe velde gelegen hevet. Woe groet hie van kumpst ende gebuerte is gewest, ende wat hie al mitten zweerde in den oerloge hevet bedreven, ende woe hie Oestvrieslandt onder hem kreech, heb ick sekerlijck all gene wetenheijt van; men ick heb wal gehoert ende verstaen, dat hie wonderlijcke dingen in den velde van oerloge bedreeff, daer wal schriften ende croniecken van sint, men^l ick noch nie heb gesien offte gelesen;¹ men ick heb verstaen inder waerheijt ende gehoert van mennigen geloefftsamen man, dat die stadt van Gronnigen had^m van parties wegen veleⁿ borgers vanden oppersten ende besten uut oerer stadt gebannen ende verdreven ende ballinck gelecht; de selfste ballingen vellen Focke Uken an, want sie van sijner partije weren, om em weder in die stadt toe brengen. Soe dat Focke wort der Gronnigeren viandt mitten ballingen; alsoe dat Focko sick starckede, ende quam oever de Eemse toe Oeterdum, ende de Gronnigers^o toegen uut mit al oerer macht, ende nemen mede alle de Ummelanden ende hoefflingen de van oer partije weren, ende wolden mijt Focken en slach inden velde^p slaen. Ende de Gronnijgers hadden wal teijn man tegen^q ene. / Ende Focke mit sien vollick hadde victorie ende gewin, ende versloech dat hele Gronniger heer, ende sloech wonderlijcke voele vollicks doet, ende voele ghevangene^r kreech hie ende jagede se ter poerten in.

^a heb ACD. | ^b heb ACD. | ^c totten V. | ^d tuschen V. | ^e Eemsen V. | ^f Focko V.
^g + hadde Vc. | ^h hadde A. | ⁱ alle A. | ^j hem V. | ^k olden V. | ^l de Vc. | ^m hadde V.
ⁿ voele AZ. | ^o Gronnigeren V. | ^p wolde Vo. | ^q tegens V. | ^r gevangen A.

1 Deel II-C § 3-5, 7 bevat enkele mededelingen over Focko Ukena. Kennelijk beschikte Benninge nog niet over dit oude kroniekje, toen hij deze Prologus schreef; zie Inleiding I, p. XXV n. 77.

§ 2c *Focke onderwerpt de Ommelanden*

Als desse strijdt dus verloeren was, ende Focke dat veldt hilde, soe toech hie voert doer al Vrieslandt; eersten doer Hunsijnghe, Fijmelinghe ende Marne ende voert in Hummerse, Langewoldt, Vredewolt ende toe Aedwerth; ende de van sijner partie weren, brochte he ellick weder op oere^a huisinge ende goederen, de daer van verdreven weren; ende de ommeloepers ende^b schuemers weren om een roeff van dat heer uut Aedwart gereden op Moncke^c dijck, daer Focke^d enen zoen mede hadde, ende die^e Monnickdickesters sloegen em dre mans aff, daer ene mede^f was van den dren doeden geheten Rode Wijbe.

§ 2d *Focke herstelt zijn Groninger vrienden in hun bezit*

B p.5 Item als Focke daer sien dinck gehandelt hadde, soe toech hie voert mitten ballingen ende dat hele heer toe Gronnigen, ende wort daer in gelaten, ende brochte alle die ballinghe die toe voeren lange uut Gronnigen weren gebannet, de den slach mit em in den velde toe Oterdum hadden gewonnen, elck op sijn echt ende eijgen mijt wieff ende kindt in oer eijgen huisinghe, daer see toe voeren uut verdreven weren. Ende als se ore husinghe mijt alle huesrescapen vonden, soe most de gene de dat mijt onrecht had^g beseten uitgaen, ende de ander weder in. Ende Focke ginck alsoe binnen Gronnigen, ende brachte elcken bij sien eijgen, soe dat de ene lachgede de bij dat sijne quam, ende de ander schreijede de daer uut den huese moste^h gaen, ende oeck de oere mannen ende kinderen ende vrenden in den slach toe Oterdum hadden verloeren.

§ 2e *Focke en Groningers bij ter Kolsen verslagen*

ms.V p.65 Item¹ daer hadden de van Gronnigen enen slach ter Kolsen inden velde tegensⁱ die Westvresen ende Hollanders, ende daer verloeren Focke ende de Gronnigers inden velde, ende daer worden voele geslaegen ende gevangen, ende en deel gevangen mede van gevoerdt wort in Hollandt. Woe sick dat al begaff voer ende nae, heb ick geijn^j wetenheijt van; ende alsoe worden de Gronnigers ende Focke ener luiden. Ende Focke^k timmerde dat hues toe Wijtwerth^l bijden Dam ende / Dijkhusen; ende daerna hilickte he sijne twe dochteren Ulske ende Bawe an^m.

^a ere V. | ^b + die V. | ^c Monnike AZ. | ^d Focke ACD. | ^e - die ACD. | ^f me V.

^g hadde A. | ^h uut ... moste] mosten uut den huse A. | ⁱ tegen A. | ^j gene A. | ^k Focko V.

^l Wijtward V. | ^m - an V.

1 Hier is sprake van contaminatie van twee wapenfeiten. Focko Ukena en de Groningers wonnen de slag "ter Kolsen" bij Hindeloopen op 12 mei 1420, maar verloren de slag bij Sloten op 21 maart 1421 met de genoemde gevolgen. Zie II-A § 24d en 25.

Proevest Uneke Rijpperda nam Ulscken to wijve, ende Ewe Ewsma nam Bauwe^{a.1}

§ 3a *Verzoening tussen alle Friese landen en Groningen*

Item daernae wort ene generale ende eendrachtelijke zoene gemaect tuschen^b den Gronnigers ende alle dessen Vrieslanden alse Oestergoe^c, Westergoe, Soeven wolden, Oestvrieslandt, Rustringe ende Broeckerlandt^d, daer Sijpt ende Ocke toe Broeck hoefflingen in weren, ende die Vrieslanden tusschen^e der Eemse ende der Lauwersche omtrent Gronnigen; daer noch guede bezegelde breven van sint, mit voele zegelen bezegeldt van den hoefflingen, steden, prelaten, greetmannen ende rechteren der landen die de zoene gemaect hebben; welcke zoene brieff ick geseen ende geleesen, welcke copie van woerden tot woerden hier voer in dit cronikel geschreven steet² ende begint: Wij Ocko toe Broeck etcetera toe Emden ende Auwerick hoelinck. Ende noch ene principael bezegelde breff hij van³ licht noch to Gronnigen inde^f stadt kiste; ende was toe male ene eerliecke, kosteliecke, wise zoene, die Godbetert ten laesten is onwiesliecken ingebroecken ende toe niet gemaect van summigen^g etcetera, daer wonderlijke voele quades van geresen is.

§ 3b *Het eerste verbond van Groningen met de Ommelanden*

B p.6 Hier nae makeden de Ummelanden tusschen^h der Eemse ende Lauwersche alsⁱ Hunsijngje, Fijmelingje, Dijurswolt, Oester ampt, Halff ampt, Langewolt ende Hummerse een verbundt mitter stadt Gronnigen; ende dat was dat eerste verbundt, dat gemaect wort doe die Onstemans toe Westeremden inde wedum van Eppen Nittersma mit sijnen mede parties lueden worden doet geslagen, daer voer in desen olden cronieckel van geschreven is;⁴ doe leep Eppe Nittersma toe Gronnigen ende riepen woepen oever landes noet, want die Onstemans mit oere parties luiden weren em toe machtich; oeck hadden die oerloggen lange geduert^j, soe weren die landen an beiden sieden al moede, ende begeerden liever vrede dan onvrede. Ende dus worden desse^k verbonden mitter stadt Gronnigen ende den Omlanden angenoemen tot zekeren jaermaelen; ende als dat verbundt uut was, soe worden de verniet in langer jaermaelen, soe ghij int vervolch noch wal horen sullen;⁵ daer die stadt ende lande^l /voergeroert in groten rusten, vre-

ms.V p.66

^a Bauwen V. | ^b tuschen V. | ^c + ende A. | ^d Broeckmerlant A. | ^e tuschen V. | ^f inder V. | ^g summige ACD. | ^h tuschen V. | ⁱ alse A. | ^j geduret V. | ^k dusse A. | ^l landen V.

1 Deze beide huwelijken werden in feite lang na Focke's overlijden gesloten; dat van Ulske in 1452.
 2 Zie Deel II-B § 39b.
 3 GrA, RvR, inv. nr. 134.
 4 Zie Deel II-A § 9-10.
 5 Zie in dit Deel § 3c-k.

den ende eendracht^a mede onder holden sint, nae inholt des verbundt breves hier na beschreven^b.

ms.A f.56r

§ 3c **Hijr beginnen de verbunden tusschen der stadt Groningen ende den Ommelanden¹**

ms.A f.56v

Inden name Godes, amen. Wij prelaten, gemene hoefflingen, rechteren ende gemene meente vanden Halffampte, Middager lande, Hunssinge, Oester ampt, Fijwlingen, Wester ampt, Dyuerdswolt, Langwolt ende Hummersche landenn, borgemester, Raidt ende mene meente in Groningen doen kundich allen lueden mijt desen open breve, / dat wij omme nutticheyt, endracht ende salicheyt onses menen Vreslandes ende der stadt leefliken mijt malkanderen ons hebben verdragen, begrepen ende mijt ganser trouwelicheyt geloeft enen steden vasten vrede mijt malkanderen to holden, vrij ende verdich nu to beschermen. Ende dat een yewelick^{*} sijn guet, herlicheyt, rechtschap ende rechte vrij ende velich brueke; ende nemende uuter stadt ofte lande balling to leggen, dat en were dattet yemant mit rechte verboert offte verwacht^{*} ofte vervluchtich^{*} worde ende niet to rechte komen wolde. Ende we up den anderen to spreken hevet, de late em rechten na landrechte allene, daer de zake up leget, ende verlaten krachten ende geweldes. Ende wij willen samentlike alle Dussche ende Zuedersche heren ende alle anderen heren ende landen van buten onsen landen ende stad, de onse landen ofte stadt ofte lueden beschadigen willen in lijve ofte in guede mijt onrechte, buten onse lande ofte stadt holden ende de onse vrijheyt krencken willen. Ende ellick sal den anderen to hulpe komen na sijnre macht na gelegenheyt der stede, tot ontkenninge guder mans de daer in to geramet sijnt, ende hijrnamels to geramet sullen worden daer des to doende ijs, ende daer de lande ende stadt de meste noet hebben, elleck up sijns sulvest kost ende aventuer, sunder vertreck wanner wij daer to geramet worden, bij eenre pene van dusent olde schilde, ende den schilt vor XXX olde vlemschen groete gerekent bij des menen landes toffaert;^{*} ende broke sal de stadt boeren ende keren to des menen landes oerber in bussen kruede, pijlen ende ander oerbaren, alst den lande ende stad nutte ende orber ijs.

ms.A f.57r

Item wordt yenich / ofte landt ofte ampt ofte buerschap ofte ienich man inden vorscreven lande ofte stadt ofte buten den landen ofte buten der stadt, de den hoeftlingen ofte der stadt ofte der meente to unwillen were, ende bescadiget de mijt husesen to besetten, ofte vreemde luede int landt haelde, ofte anders weltlike zaken deden in dessen lande, daer de hoeftlingen ende de meente vanden lande ende vander stadt de in onsen verbunden sijnt last ofte scade van queme ofte van komen mochte, dat sullen wij malkanderen koenliken helpen keren ende weder

^a eendrachten V. | ^b Van hier af hiaat in VCDZ.

1 Editie: Van Idsinga, *Staats-recht* II, p. 403-405. Origineel: GrA, OA, inv. nr. 24, reg. 102.

staen mijt lijve ende mijt guede, als wij daer to vormaent worden, bij der vorseven pene.

Item we vangenschap off roeff doet mijt overweldige* handt, den vangenen salmen quijt laten, ende dat roeffguet salmen twijschat weder geven ende betalen, ende dat bij des landes ende der stadt toffaer. Ende daer to breket he hondert olde schijlde tegens de stadt ende tegens de lande, ist dattet roeff werdich sij boven vijff olde schijlde payments als vorseven ijs. Ende ijs dattet roeff mijn werdich ijs, so ist van elcken olden schilt twintich to broke. Ende worde dat roff voerseken¹ heel ofte een deel, ende nochtans rechte gevonden ende gemaket worde, so salmen dat berichten als deverije. Ende reysde men daer omme, so sal he daer to bitalen kost ende arbeyt ende allen dat daer up gaet, de gene de dat roeff heft gedaen ende de den ontholt.

ms.A f.57v

Item wanner de lande ende de stadt reysen willen den overweldigen ofte overherigen ende den overweldigen to berichten bijnnen landes, so mogen de lande ende de stadt kesen, uut wat lan/de dat se willen gijselen inde stadt ende leggen in eene ersame harbarge; ende daer niet uut to sceyden, eer de reyse gedaen daen² ijs. Ende de gijselen sullen daer guet voer wesen, dat oere hoefflingen, meente, lande den lande ende der stadt trouwe sullen wesen; ende hoger en sullen se niet beswaert wesen.

Item wen de keder, redge ofte rechters niet rechten en wijllen ofte onrecht doen, de mach sijne sake beropen inde stadt to Groningen, bijnnen tijt dagen sijne beropinge uut der stadt to hahen.³ Ende wedes niet en doet, den en sal zijne clage niet gehoert wesen. Ende der rechtere doem sal stantaftich blijven. Ende wanner yemande sijne sake beropen hevet als vorseven ijs, so sal de redge ofte rechter em van stunden an sijn guet ofte pande weder geven, ende dat roeff mijt enen borgen laten vrijen, ende de sake laten staen, al want ter tijt de sake inden menen landes warve gesceyden ijs na lantrechte. Ende wel sijne sake beropet, de sal de vorvolgen inde stad inden naesten warve; vort inden anderen ende inden derden, ofte de sake niet er gesceyden en worde, bij vijff olde marcken ende bij verrees der saken. So to vorstaen: ofte de rechter niet en queme sijnen doem to vorantworden indren warven als vorseven is, so sullen de parten daer niet mede versumet wesen in ore saken, ende doemen inden dat se to warve quemen als vorseven ijs; mer de rechter sal breken vijff marck ende daer to de vorsevene pene. Ende de saken salmen inden warve rechten, ende de redge ofte rechter sullen borge to mote setten, bij vijff olde marcke; ende sullen oeren doem bescharmen, ende sullen vorantworden inde stadt inden naesten warve na beropinge, vort inden anderen ende inden derden, / ofte de sake niet er gesceyden en worde. Ende alle saken de ande lande ende stadt beropen worden, de salmen mijt rechte sceyden bijnnen dren warven inde stadt, ten were dattet bij beyder parten moede langer gevarstet* worde. Ende worde de redge ofte rechters doem inder macht, ende wort de recht gevonden, so sal he machtich wesen de sake vort uut to rechten, al weer he uut den ede genaen. Ende wel to warve compt upden gesatten warff dach, daer salmen warff mede holden. Ende wes

ms.A f.58r

1 Lees: vorsteken? Vgl. echter Van Idsinga, *Staats-recht* II, p. 404: verseket.

2 Dit "daen" is overbodig.

3 Lees: halen?

se sluten ende ordelen, dat sal inder macht ende van werden wesen, oick wo lut-tick daer sijndt.

Item ofte yemant stele uut dat ene landt in dat ander ofte bijnnen landes be-dage ofte bij nachte, ende dat openbaer worde, den deeff salmen hangen om de weerde van enen olden schilt; ende ist min werdich, dat salmen berichten alst behoerlick ijs.

Item ofte enich mijsdadich mensche vervluchtich worde uut den lande ende stadt in dat ander van moerdaden, voerraderije, moertbrant, ende anders grote boesheyte gedaen hadde, uutgesecht simpel doetslach, de na rechte ende lan-den ende der stadt sijn lijff verboert hadde, daer de doet gescheen were, ende de vrende ofte recht des landes ofte der stede vorvollich daer omme de-den, so solde de rechter den mijsdadigen menschen vangen ende overrechten, ofte de sake mijt gueden lueden ende tuegen iechtich worde ende waer gema-
ket; ofte de rechter solde den mijsdadigen menschen over geven den vrenden ende senden weder, onbehindert sijnre sonde vanden vrenden, indat landt ofte stede daer de mijsdaet / gescheet were.

ms.A f.58v

Item nemant buten an to nemen buten des menen landes ende stad wijlle, ofte niemant buten den anderen vremede luede van buten landes in dat landt to leyden omme yemant daer mede to bischadigen, bij der vorscreven pene. Item ellick man de breket, dat he betere ende bote in wat lande ende stede dat he mijsdoet.

Item weert dat yemant den anderen doetsloge, dat God voerbhoeden moet, inden menen landes ende stadt warve ofte in heruaert up den wegen uut ofte to hues, den doden salmen gelden mijt ses manne gelt, ellick manne gelt gerekent voer twintich olde schilde, elken schilt vor dertich olde vleem-schen gerekent, ende halleff so vole to broke. Ende geschede dat enen borge-mester ofte Raidtman, reder,¹ redger, ofte rechter inden warffvrede ofte inden heruaerde, so were dat twaleff manne gelt, ellick manne gelt tobitalen als vor-screven ijs, ende halleff so voele to broke. Ende des gelikes salt wesen, ofte dat enen geestliken personen gescheede, de to der hijlger orde gewijet were, de in-der lande ofte stadt deenste ofte bedrive were.

Item worde yemant gelemet ofte gewondet, daer soldemen broke ende bote aff nemen, als dat bort bij den mangelde. Ende mochte de handadige niet vul doen vor broke ende bote, so sullen ses sijne naeste handen vul doen vor de bote, als landrecht ijs na inholt onses verbondes, ende niet vor den broke, ofte se sullen den handadigen vangen ende overleveren den beforichden.^{*2}

ms.A f.59r

Item vort alle andere doet dele, leemte ende wondingen, de gevallen mogen tus-schen den landen ende der stadt bijnnen desen vreden, de sollen wesen drevolt mangelt bote ende halleff to³ voele to broke mijt payment als vorscreven ijs to beholden, beholden elken lande ende der stadt ores olden rechtes ende ore olde breve de se onder em selven ofte mijt malkanderen hebben, van wondingen ofte van broke, de dessen breff niet en tegens gaen.

1 Lees: keder.

2 Lees: beserichden?

3 Lees: so?

Item so willenn wij veer warven holden ofte mer inde stadt des iaers van Midvasten to zunte Mertens dage inden wijnter.¹ Ende de warve mogen de rechters mijtten hoeftmans setten up wat tijden dattet em nuttest ende orbaer doncket to wesen.

Item so salmen geen koren uut voren, anders dan dat van bueten over zee ende zandt hijer komet.

Item geen vremet beer en sal men tappen indessen voerscreven lande to cope ofte hebben, anders dan de prelaten, hoeftlingen ende gude mans in oer eygen hues selven drincken.

Item so en salmen gheen indessen vorscreven lande brouwen to vorcopen, anders dan ellick in sijns selves hues behovet to drincken.

Item dijt vorbunt sal duren stede ende vast teyn iaer lanck na datum des breves naestkomende. Ende wel deses vorbundes ten des² den vorscreven iaermalen neet langer en genoget, de sal dat den anderen een iaerlanck to voren up seggen mijtter stadt ofte lande segele.

ms.A f.59v

Ende desse vorscreven articulen ende punten hebben wij malckan-/deren bij trowe ende eren mijt hande ende monde stede, vast, onverbroken geloeft to holden, sunder alle argelist. In orkunde der waerheyt hebben wij prelaten, hoeftlingen, rechteren ende gemene meente van Honssingen, Fijlingen, Langwolt, Hommersche landen onse gemene landes zegelen, ende wij borgemester ende Raidt der stadt Groningen onser stadt segele beneden andesen breff gehangen. Gegeven inden iare ons Heren dusent veerhundert dreentsoventich des vrijdages na zunte Peters dach ad Vinculam.³

§ 3d **Hijer begint wo ment recht setten sal in Hummersche, Langwolt etcetera, ende andere articulen mede als hijer bescreven steet⁴**

Inden iare van tsoventich⁵ inden menen landes warve, up unsen raethuse mijt den hoeftlingenn ende rechters der Omme lande gehalten, sijnt vordragenn sodane punten ende articulen hijer na bescreven.

ms.A f.60r

Inden ersten datmen in Hummersche landen men ses lantrechtes ende ses dijkrechters en sullen hebben; ende nemant sal rechter wesen, he en hebbe egen hues ende heem ende daer to vijftijn grase landes bijnnen dijkes. Ende dat recht sal bij boerten omme gaen, als dat van / oldes gewest ijs. Ende ellick salt dat ter tijt selven voeren van sijnen heerde daert up valt, inden dat he daer bequeme to ijs. Ende daer en sal geen dick recht niemande voer sijnen broke roven, eer sijns selves dijcke guet zijnt. Eende so wat dijkrechter oere dijke guet sijnt, de mogen hoer recht vort uut vorderen. Ende sullen de dijkrechters ersten bijrichten de se brecklick⁶ vinden.

1 Midvasten valt tussen 1 maart en 4 april; Sint Maarten op 11 november.

2 Lees: tendes.

3 6 augustus 1473.

4 Editie: *Warfsconstituten*, p. 102-104.

5 *Warfsconstituten* heeft het jaartal 1467.

Item des gelikes salt wesen in Langwolt ende Vredewolt in maneren als vorscreven is, so dattet halve recht sal aff wesen; so in wat buerschap mer een rechter is, daer sal een rechter blijven, uitgesecht Zuethorum, Nort horum ende Lutke gast sal in ellick buerscap twe rechters blijven. Ende de zijlrechters sullen birichten dat de waters plegen to berechten, ende de water rechters sullen affwesen. Ende de schowingen van den watringen sullen de zijlrechters schowijngen vandoen, gelick als vanden dickrechters in Hummersche screven staet.

ms.A f.60v Item so en sal niemant landrechter wesen in Langwolt ofte Vredewolt, he en hebbe egen hues ende hem ende vijfften grasen¹ ende vyftyn grase landes in maet lande ende bow lande to samen, ende salt selven voeren als vorscreven ijs; men en hadde he nicht als vorscreven is, so mach heet enen anderen inde selve cluft geven, so vaken alst em boert. / Ende dijt sal oick so geven wesen vander gene inder cluft alst in Hummersche lande to geven als vorscreven ijs. Ende so we inden banne ijs, ofte in openbaer overspil levet, de sal dat yaer geen recht voren ofte brucken.

Item so en sal geen beertapper indat iaer, dat he dat recht voert, beer tappen. Ende men sal geen rechte dage in beerhusen holden.

Item tusschen sunte Gregorius ende sunte Micheel² salmen dat recht holden bij der sonnen upganck. Ende selven beer browet ende tappet, de salt geven alst in Groningen gelt. Ende so salmen de kanne dat Groninger beer de kanne een grote kenen hoger geven dan dat inbrowen beer inden lande, ende anders niet to vorcopen, bij vijff to broke, so vake als dat vorschenen wort.

Item³ so salmen twe olde vleemschen geven voer doembeer, ende dat sal geven de gene de den doem vorkeset; ende de ander geen doember to geven, den de doem mede gaet.

ms.A f.61r Item so waer ene clagen komet omme schult, so sal de rechter mede gaen mijtten clager to des genen hues daer up claget wort. Ende bedenn hem vul to doene bijnnen enen twintich dagen, bij eenre marck to broke; kompt de clager daer / na weder clagende, so sal de rechter mijt den clager gaen tot des schuldeners hues, ende ponden hem de schult uut* mit den broke vorscreven, inden dat de schult ichtich ofte bekant is; ende en sal vander schult gene hoger vellinge doen noch oick van genen saken hoger vellinge to leggen dan vorscreven is.

Item so en sullen de gretmans van desen vorscreven landen ene kanne wijns vandes landes segel van elken breff to bezelegen, de des to doen hevet, ende niet mer.

Item so we inden enen rechter bevecht, de wijle dat he inden bedrive des rechters is, wes hem gedaen wort, dat sal wesen dubbelt. Ende wes den anderen weder mijscheet, dat sal eenwolt wesen; ten zij zake dat de rechter eersten anveochten hadde, so solde de rechter alsodane bote ende broke geven als he ontfangen solde.

1 Dit "ende vijfften grasen" is overbodig.

2 Tussen 12 maart en 29 september.

3 Deze bepaling staat niet in *Warfsconstituten*.

Item so waer ene bevredinge genomen wort tusschen twen parten, de vrede sullen holden vader, broders ende kinderen, voren boren, swagers de so dane sint; ende wolde iemant vanden vrenden vorder bevredet wesen, den salmen benamen indes bevredes breff mede setten ende scriven laten; ende dat sal ellick part zijnen vrenden weten laten, daer de vrede tusschen genomen ijs. Ende off des niet en gescheede, ende de vrede gebroken worde, so solde he den vrede broke selven gelden, de dat zijnen vrenden niet to weten gedaen en hadde, de den vrede gebroken hevet ofte brake.¹

§ 3e *Tekst overeenkomst Groningen met de Westerwarff*²

ms.A f.61v

Dij rechters, hoeflingen ende gemene mene vanden Wester warve betugen mit dessen open breve dat wij mijt der stadt van Groningen inden gemenen landes Wester warff, enen warff inder weken Conversionis Pauli³ up den Raidthuese gehalten, sint vordragen desse punten hijr nabescreven, to weten ewegen dagen / to holden als vanden gast rechters ende groep rechters, wo ende wat se rechten sullen.

Inden eersten de de eerste vellinge iemant an setten sal wesen veer vleemsche, de ander achte vleemsche, de darde de laeste vellingen twaleff vleemschen. Ende wert zake dat desse vellinge iemant vorsete, so sullen de rechters vorscreven de broke uut richten ende manen, eer der tijt dat de rechters bet vellingen brengen mogen; ende anders gene broke uut tho manen dan vorscreven ijs.

Item van allen beesten to schutten in etlande een halven olden vleemschen, in maetlande enen olden vleemschen; also lange als de opper inden velde ijs, also voer mey to schutten als na mey inden koren twee vleemschen.

Item so wellick beest bij nachte geschuttet wort, dat sal wesen dubbelt gelt; ende desse schuttinge mijt reden gelde to bitalen ofte mijt dubbelden panden to bijsetten. Ende so wel sijne schuttingen niet en losset bijnnen een eetmael na den, dat hem dat to weten ijs gedaen ofte dat heet weet, de sal zijne schuttingen verboert hebben; ende gescheede yemant mer schade, dat sal staen to des rechters ontkenningen.

Item⁴ gescheede yemant indessen punten ongelick, de mach dat beropen ande overrechters in Groningen ende oer mede gesellen de vanden Rade daer to gesat sint.

In oerkonde desser waerheyte hebben wij gretmans ende rechters inder tijt onse gemene landes segel hijr angehangen, inden iaer Ons Heren dusent veerhundert ende veer ende vijftich up sunte Pawels avent Conversionis.⁵

1 *Warfconstitutien* bevat een artikel meer.

2 Vergelijk *Warfconstitutien* p. 62-63. Er volgt daar nog meer dan bij Benninge.

3 20 tot 26 januari 1454.

4 Vanaf hier tot het einde ontbreekt in *Warfconstitutien*.

5 24 januari 1454.

§ 3f Hij begint de verbunden van de van Vredwolt ende Upsterlandt ende der stadt van Groningen¹

ms.A f.62r Iesse twe landen alse Vredwolt ende Upsterlant ende / Smalinger landt de hadden oick een verbunt ghemaket mijtter stadt Groningen durende int ewijge; daer wijl ick nu van roeren, ende sijn ende de articulen ende niet heel uut setten van worden tot worden, want dit weren de articulen des verbundes: dat se weren mijtter stadt van Groningen verbunden in veer articulen principaliken, alse van roeff, defte ende ander gewelt saken. We een deff venge, de gestolen hadde boven enen olden schijlt, de soldemen hangen, bij ener penen van hondert olde schijlde. Ende de een roeff dede mijt overweldiger hant, ofte up vrijer straten yemant bescinde, oick ellick bij ener pene van hondert olde schilden. Ende des solden de landen wesen sunder scot ende schulde vander stadt Groningen vri ende veerdich tot ewigen dagen to. Ende men solde twe warff des iaers to Aedwert warff holden mijtter stadt ende lande; men se hebben de van Vredtwolt de verbuntnisse so niet geholden, want se mosten al doen ende na gaen vermijds verbuntnisse ende rechteinge warven mijtter stadt to holden, scot ende schulde to geven, in allen manieren alse Langwolt, Hummersche ende Hunsijngende ende Fijmelijngende deden; men de van Upsterlant ende Smalinger landt de sijnt bij em selven gebleven na inholt oers verbundes, ende hebben alle oere saken bijnnen landes berichtet. Ende hebben ore saken beropen to Groningen anden Raet ende niet anden hoeftmans; ende de stadt van Groningen hebben alle yaere ere geschickede Ra-/des vrunden des iaers eens gesent in Upsterlandt,² ende hebben em daer gesett gretmans ende rechteren int landt, de de landen berichten solden. Ende se sijnt desse dre landen alse Vredtwolt, Upsterlant ende Smalinger landt lange mijt desse verbuntnisse sick mijtter stadt van Groningen em beholpen ende onderhouden, want het weren guede slichte arme lueden, ende mosten lijden dat em wal mennich dinck wort gedaen dat den verbunde contrarie ende to na was, daer se sijck mede mosten lijden ende to vreden wesen.

ms.A f.62v

§ 3g Van de verbuntnisse van Collum ende Oestbrockerster landt et cetera

Daer na hebben de van Groningen al veerder ende groter wijllen wesen, hebben angevallen Collum ende Oestbroeckster landt, summijge van den hoeft-

-
- 1 Uitgegeven in *Pax Groningana* nr. 9: een verbond van een aantal Smalingerlanders met Groningen, Langewold, Vredewold en Humsterland over roof, diefstal enz., gesloten tussen 13 augustus en 10 september 1444. Verschillende bepalingen, zoals die van een warf te Aduard, vertonen echter meer overeenkomst met een verdrag van Achtkarspelen met Hunsingo, Fivelingo, Langewold, Vredewold, Humsterland en Groningen van 24 mei 1426 (editie: *Pax Groningana*, nr. 4).
 - 2 Uitgegeven in *Pax Groningana*, nr. 17: overeenkomst tussen Groningen en Opsterland over het aanwijzen van grietmannen en rechters, 29 mei 1461. Benninge doet het voorkomen of de overeenkomsten met Smalingerland en Opsterland één verbond zijn, maar uit de overgeleverde oorkonden blijkt dit niet.

lingen ende vede¹ vanden hueslueden; men de upperste ende principaele inden lande, de de regementen ende upperste herlicheyden hadden, alse Pijpe Meckema, Pijpe Bawema, Ant Rensma, Bennert Eysema mijt oeren to standeren, hulperen, hulper hulperen weren hijr in contrarie, ende wolden dat verbunt niet mede belenen² noch an nemen; doch se³ worden se mijt macht ende gewalt daer to gedrongen, als gij int vervolch noch horen sullen,⁴ ende mosten mede an nemen sodane verbunt als hijr navolget bescreven⁵.

ms.V p.66
B p.6

§ 3h *Tekst verbond Groningen met Kollumerland*⁵

Wij borgemeisters ende Raed in Gronnigen betugen mit dessen openen brieve, dat voer ons sint ghekoemen die volmachtgen der gemenen meente van Collummer landt, Collumer buren, Oltwolde, Westergast. Ende hebben ons clagelicken toe kennen gegeven, dat overmids partie, geweldt, dieverie, moerderie, doet slach ende anders mennegerleije ondaet in hoeren lande wesende, dijken, dammen ende zijlen van noede^b to nete gaen mosten, ende geen goedt velich toe koemen, doer die landen reijsen off verkieren; mit anderen mannegelerleije ghebrieken^c ons clagende weren, daer bij verderfflijcken schaden den landen ende den luiden bijnnen ende buijten aen leggende; besondaren ons hoeren naesten naburen^d seer trefflijcken daer op anroepende om God ende om^e genade, om desse voerscreven ghebreecke to vermiden, want sie anders geen hulpe off troest vermoden, wij ons mit hem in enen lieffliken verbonde wolden gheven een wijltijdt van jaren, um elck man groet ende cleijn, huus^f heren ende knechten, ende alle man van buten ende van binnen, daer elck man recht ende reden to hadde totten vorscreven landen ende luden ende gueden aldaer ghelegen, ende daer en binnen des sijns mochte rustelijcken ende vredelijcken gebruiken nae recht ende reden als vorscreven is. Ende ons borgemesters^g ende Raed als vorscreven is seer redelijcken duncket toe wesen ore begeerten; ende niemant toe krencken daer he recht toe hebben mach in^h, to ende an dessen landen vorscreven ende heerlickheijden, ende om dat recht toe stercken ende alle ondaden weder toe staen soe vele wij mit rechte ende reden vermoegen. Ende anders niet. Hebben mitten vorscreven landen ende den luiden daer en binnen een vrientlijck verbondt angegaen, mit consente onser ghesworne meente; ende geloveden malkanderen bijstant tho done, in artikelen puncten ende op formen in manieren hierna beschrevenⁱ.

B p.7

^a *Ende hiaat in VCDZ.* | ^b noeden A. | ^c gebreke A. | ^d buren A. | ^e - om A. | ^f huns V. | ^g borgermeisters V. | ^h - in V. | ⁱ + etcetera V.

1 Lees: "vele"?

2 Lees: "beleven".

3 Lees: "so".

4 Zie Deel III-A § 4.

5 De renversaal, uitgevaardigd door rechters en gemene meente van Kollumerland, is uitgegeven in *Pax Groningana*, nr. 19.

ms.V p.67 Int eerste: soe wij stad ende lande vorscreven to samen ramen een huus, daer sal die Raed enen castelleijn op setten, durende ses jaer lanck nae datum des- ses brieves^a. / Hier sal elck huus off mejer inden lande vorscreven geven enen olden schilt elkes iaers, dertich olde Vleemschen voer den schilt ghereeckent offte derden halven Aernemschen^b gulden voer den schilt gereeckent. Ende weert sake dat iemant soe arm weer^c, dat hie genen olden schildt jaerlijcks mochte geven, so sal hie enen halven schilt geven, ende dat sal staen tot des casteleijns ende richters ontkenninge; mer ummer sal he enen halven schilt geven. Ende dessen^d vorscreven pacht offte geld salmen geven iaerlix^e toe tween tijden: die en^f helffte toe midwinter,¹ ende die ander helffte toe mydsommer^g.² Ende ist saecke dat die casteleijn daer langer noet^h is toe holden, dat sal ter stad ende lande verclaringe staen. Ende den castelleijn sal elck man bij stant doen inden lande mijt lijve ende mijt guede, den overheregen to berichten, ende dat ghewelt weder to stane, bij nachte ende bij daghe, als hem dat kondich wort gedaen, bij ene pene van teijn olde schilden.

B p.8 Item alle broecke die in desen lande verschinen, oeck wat broecken dat dat sijn, van sijlen, van dijken ende vechtelijcke saecken, sullen wesen halff ter stad behoeff ende halff ten lande behoeff. Ende wes men oeck ten huise vorscreven behoebet to arbeijden van graven ende van bolwarcken, dat sullen die lande vorscreven doen als se de casteleijn daer toe vermaent ende kundegetⁱ, elck bij enen halven schilt tho broecke.

Item alle broke van vechtelijken saken, als wondinghe ende doet deel, die in dessen vorscreven lande verschinen, die salmen berichten na onsen nijen lant- rechte, als men dat daghelix in onsen anderen verbonden holdt.

Item oeck soe en^j sal niemant in dessen vorscreven lande iemande buten landes to dienste off to hulpen komen omme die partie, offte anders iemant weltlijke saken buten landes helpen to stercken, elken persoen bij vijfftych Vranxsche schilden to broecke. Ende ellick hovet heer sal staen voer den ghenen den hie uut sande, off den he mijt hem hevet, de selve^k niet betalen en mach.

ms.V p.68 Item off iemant in dessen vorscreven lande iemant beschadegen wolde, mijt husen to besetten, off anders weltlijcken dede, dat sij buten landes off binnen landes, daer de stad ende landen / mede in schaden mogen koemen, dat sullen wij malkanderen trouwelijken om helpen trecken ende keren na onser macht, op aff legghen cost ende schaden die dat dede. Ende sal daer toe breken ene pene van dusent olde schilden. Ende den hovet sake an sijn lijff to richten, mach hie mitten guede niet betalen.

Item wel vangenschap off roeff duet mijt weldeger handt buten oerloff des rechtes, den gevanghen salmen quijt laten, ende dat roeff sal men dubbelt weder gheven, ende dat bij der stad ende lande tofaer.^{*} Ende sal daer to der stad ende lande breken hondert olde schilden, ist sake dat dat roeff beter is weerdich

^a desses brieves] sbreves A. | ^b arnensen A. | ^c were A. | ^d desse A. | ^e jaelix V. | ^f een V. | ^g mijddesommer V. | ^h niet Vo. | ⁱ kondijget V. | ^j - en V. | ^k tselve V.

1 25 december.

2 24 juni.

vijff olde schilden; ende is dat roeff min weert, soe ist van elcken olden schilde twintich olde schilden toe broecke. Ende worde de^a roeff versteken heel offte een deel ende nochtans^b iechlich gevonden worde, so salmen dat berichten als dieverie. Ende niemant in dessen lande en sal oerloch an nemen, bijnnen off buten landes, daer die stad ende landen in schaden mede mochten komen, bij eenre penen van dusent olde schilden.

B p.9 Item off enich persoen in dessen vorscreven lande enen dieff off moerdener^c, moertberner, straten schender, offte enen vredelosen man die van der stad ende lande verwijset ende verwonnen were, die hem wetende husede off hovede, offte mijt weldiger handt onthielde, die sal breken hondert olde schilden, soe vake als he des verschenen wort. Ende weert oeck sake dat iemant in dessen vorscreven lande enen dieff off misdader liet lopen, den hie macht hadde toe holden, die sal der stad ende lande vervallen wesen in hondert olde schilden.

Item so wie den anderen betijet mit deverien, moerderien^d, moertbrant, vrouwen to verkrachten, offte die mit ongesegelden brieven om gaen, offte mijt roveren bij nacht, off dergelijcken, ende sijne^e voet daer op biedet to setten, ende weijgerde dat de gene die an gesproeken wort sijnen voet toe mote toe setten van dessen vorscreven punten, daer mede sal hie vellich wesen. Ende men sal hem richten an sijn lijff als hie des vertuget wort.

ms.V p.69 Item^f worde iemant vorklaget in dessen / vorscreven lande van enijgen saken die an lijff roeren mogen, ende des mit den rechte niet verwonnen worde vanden rechte, die sal den ontschuldigen geven vijfflich olde schilden toe boete, ende die stad ende lande vijfflich olde schilden toe samen to broecke.

Item soe wel gestalen guet koepet, off roeff guet, off mijt geweld ontholdt wetende, die sal der stad ende landen breken hondert olde schilden, ende sal dat affgenoemen guet dobbelt weder geven. Ten weer sake dattet een guet coepman onwetende gekofft hadde, die sal dat guet eenvoldt wedergeven sonder broecke; ende dat sal staen op onse samelinger claringhe etcetera.

Item soe wel den anderen in dessen vorscreven lande ghewelt doet in sijnen huse, an sijn lijff off an sijn guet, die sal breken bij daghe vijfflich olde schilden, ende bij nachte hondert olde schilden; ende den honen sinen schaden dobbelt weder tho betalen.

Item so wel den anderen bevechtet in dijckwerck ende sijlwerck, uut ende to hues, die sal den rechter^g breken; ende daer to berichten na den nijen lantrechte ende bewisen etcetera.

Item die saken die onberichtet sijnt, die salmen to rechte stellen^h.

Item so mogen die Raed offte die casteleijn enen vrede nemen tusschen tweek parten, bij hondert olde schilden, min ofteⁱ meer nae gelegentheijt der personen.

B p.10 Item soe wel in dessen vorscreven lande den anderen ansprecke mijt rechte, die sal velich wesen lijves ende guedes bij een pene van vijfflich olde schilden. Item uo iechteghe schult sal men uuth richten bijnnen een ende twintich dagen, bi enen schilt to broecke. Ende soe en sal die richter ghene broecke ne-

^a dat A. | ^b nochtant A. | ^c moerder V. | ^d - moerderien V. | ^e synen ACD. | ^f item] van clagen A. | ^g rechte Vc. | ^h + etcetera V. | ⁱ off V.

men, eer die ichtege schult ierst ghericht ende betaelt is, ende so en sal men niemant ondertusschen^a besetten off beletten van ander lude schult wegghen.

Item alle saken van beropinghe sullen staen an ons to beroepen, als die ander landen die mijt ons verbonden sijnt.

Item ofte ienighe punten vorscreven toe hoech off toe licht weren, dat sal staen ter stad ende lande vorclaringhe alle tijdt die thoe vorander saten^b.

ms.V p.70 Item dit verbont sal duiren dertich iær lanck als na datum / disses brieves naestcomende, stede, vast ende onverbroecken toe holden; uut ghenomen Pijbe Meckama, Pijbe Bauwema, Bennert Eijsma, Benner Sappema, Idema kinderen, Ouwe Algersma op der Treme, Mecke Gheltkama, Sije Bouwema ende alle die gene den die volmachtigen vanden^c lande wegghen niet uutgesant hebben; sonder alle arghelist.

In een oerkonde der waerheijt hebben wij borgemeisteren ende Raed in Gronnigen vorscreven onsen^d stad zegel beneden an dessen brieff gehangen. Geschreven inden jaer Ons Heren dusent vier hondert ende LXVII des saterdaghes na Onser Liever Vrouwen daghe Nativitatis,¹ doe Henrick Baroldes, Johan Potter, Goessen van Dulck, Derck Schaffer borgemesters^e weren onser stad^f.

§ 31 Van den nijen landrechten^g de stad ende lande makeden nae desse verbuntnisse

Als nu de Gronnigers sulcke verbunden hadden ghemaeket mijtten Umme landen, oerer summijge mit oeren vrijen willen, oerer summijgen^h mijt oeren onwillen, soe makeden sie em eenⁱ nije reformacie ende een nije ee offte geset van rechte^j, ende makeden een nije lantrecht van wondinghe^k, doetslaghe, moert, deverije ende alle ander quaede daeden mede toe berichten, als hier naebeschreven sal worden. Toe voeren berechten die Vresen alle oere vechtelijcke saecken

B p.11 van wondinghe, moert, doetslaghe ende alle andere quade daden nae den keijserrechte ende oere olde lantrechten ende privelegijen de hem van koeninck Karel gegeven ende geoerloevet weren. Soe hadde nu dat olde testament hier eijn einde, ende dat nie wort hier weder angetastet. Welcker recht van em beijden, de olden offte nije, die besten weren, kan ick niet al toe voele van seggen, dat geve ick den meijsters to corrigeren; offte men nije rechten beroerende an lieff

ms.V p.71 ende guet mach insetten buten oerlove ende consent des keijzers offte niet, wil ick geen meer van allegeren off schrijven. / Ende saecken van arffachtigen gueden in Vrieslant leten sie blieven elcke landen, alse Langewolt, Vredwolt, Hummerse, Oester ampt, Marne, Husinge^l, Fijmelinghe, Oltampt, Dijuurswolt,

^a ondertuschen V. | ^b vorander saten] verandersaten A. | ^c vander A. | ^d onser V.

^e borgemeijsters V. | ^f + etcetera V. | ^g lantrechte V. | ^h summyge ACD. | ⁱ ene ACD.

^j rechten A. | ^k wondingen AZ. | ^l Husinge V.

1 12 september 1467. In *Pax Groningana* nr. 19 gedateerd "des saterdaghes voer onser lieven vrouwen dage Nativitatis", dus 5 september 1467.

Colmer lant, Acht karspel, Upster lant, Smalinger lant, bij oeren olden wilkoren ende lantrechten oere arffnisse ende goederen nae te scheijden.

§ 3j Hier nae beginnen de lantrechten van wondinghe ende doetslagen in Vrieslandt¹

Man bij den haer ghetogen, vuestslach, bloetrisinghe.
 Van bloetrisinghe int ansicht.
 Van wonden op den hoevede offte voer int ansicht.
 Van vleijs wonden eens^a vingers lanck off eens halven. Van doerslagen hoeveden.
 Van doergaende wonden.
 Van oghen, voeten, handen.
 Van noesen^b, lippen, tongen.
 Van oren aff, een^c off beijde.
 Van bewisinghe doergaende wonden, ogen, voeten ende handen.
 Van dumen, vingheren beroeven.
 Van leemte eens dumes off vingers.
 Van leemte ledes, vingers off dumes.
 Van enen tee toe beroeven off mennighen.
 Van een lit toe beroven eenre te off meer.
 Van leemte eenre te off mennegher.
 Van leemte eens ledes eenre te off mennegher.
 Van berovinge der tanden, een off meer.
 Van armen, benen ontwe.
 Van wonden doer dat lijff, hals, armen, benen, handen, voeten.
 Van ribben ontwe geslagen.
 Van bewisinghe dumen, vingeren, armen, tanden, benen.
 Van een wonde die men boeten sal.
 Van woe menneghe wonden datmen boeten sal.
 Van wonden an dat wilde wasse.*
 Van een moers dollich.*
 Van wonden die niet heel worden en kunnen.
 Van mijt brande off mijt gesaden water to begheten.
 Van vrouwen ende jonckfrouwen to boten.
 Van werffvrede, kerckvrede ende kraem vrede.
 Van redge ende rechters bote to gheven ende to nemen.
 Van een bloet mans vechtelick.
 Van off een beest wondet enen man.
 Van to heten iemant dief, verreder, moerder ende valscher. Van to stoten inden slijck, in water off in die groeje.

ms.V p.72

^a een V. | ^b nesen ACD. | ^c ene V.

1 De landrechten van § 3j en 3k: editie in *Friesische Rechtsquellen*, p. 315-324 (zonder inhoudsopgave); Simonides, *Hunsingoer Küren*, p. 83-95 (met inhoudsopgave).

Van doer, huus, vinster in to slaen.
 Van to ghieten mijt bijer, water offte der ghelijken.
 Van mit messen doer cleder toe steken.
 Van mes toghe op den anderen.
 Van werpen stocken, stenen off benen.
 Van een wijck* to bijeden.
 Van to heten schalck, horensoen off der ghelijcken.
 Van wel den anderen loechent.
 Van onscholt toe doen van vechtelijken saken^a.
 In nomine Domini, amen.

In den iaer Ons Heren dusent vierhondert ende acht ende veertich op Sunte Poncianus^b avondt,¹ do verdroghen die stad ende lande to samen aldusdane punten hier nae beschreven staen.

Int eerste dat alle bote ende broecke die in husinghe off in den lande gheschien, daer in dessen boke aff geschreven staen bij schillinck tale off bi merck^c tale, soe salmen den schillinck rekenen voer enen buddraeger, ende die merck voer XII buddraegers. Ende off die buddraegers in nacomenen tijden verargerden, off dat sie aff geset worden, so sal men die marck betalen mit anderhalff loet guedes wichtes sulvers Koels gewichte, offte pajement daer voertoe betaelen, dat daer guet voer is to Gronnigen off in den lande. Ende voert van allen wonden die in dessen landen^d gescheen, so sullen die redge ende rechters halff soe vele to samen to broken hebben als die boete beloepen mach, so to verstaen: die bote twe penningen^e, ende die broke den darden penninck. / Int ierste bij den haer ghetoghen, vuestslach off bloedich off blaeu: een halve marck^f toe bote, off mit enen ede thoe ontgaen.

ms.V p.73

Item mijt enen staeve geslagen: een heel marck toe bote.

Item een bloetrisse int aensicht off inden handen: twe marck toe bote. Ende is die wonde over de leseken* komen voer dat hoefft off bijnnen in die handen, soe is die bote drie marck off twe eden. Item so we den anderen wondet up dat horet, off in enegen van sijne^g leden, dat hem^h up dat been geet: die ghefft vijff marck to boete offte dre eedenⁱ.

Item is dat een grote vleeschwonde eens vingers lanck: V marck. Ende is se oeck langher dan eens vinghers lanck: X marck. Ende weer sie oeck langer, soe en mach die bote niet^j hogher rijsen.

Item machment bewijsen dat die cop doer slagen is: soe is de bote twintich marck.

Item een doergaende wonde int lijff: XV marck. Ende is dat voert doer dat lijff ghecomen: so ist XXX^k marck to bote.

Item twe oghen uuth: is eens^l mans lijff. Twe voeten off: eens mans lijff. Ende twe handen off: oeck also voele. Item een oghe uuth: een halff mans lijff. Een

^a + etcetera V. | ^b Pontiaens V. | ^c marck AZ. | ^d lande ACD. | ^e pennigen V.

^f marcke V. | ^g synen A. | ^h hen V. | ⁱ - item ... eeden Vo. | ^j nicht A. | ^k dertich ACD.

^l een AZ.

hant off: also vele. Een voet aff: also vele. Item een oge blind ende ansittende: een derdendeel mans gheldes. Item een hant lam, dat men daer niet mede holden en mach: also vele. Item een voet lam, dat die versen nijet op dije eerde en comen^a mitten trede: also vele.

Item so wie den anderen sijn noese^b berovet, off sijne lippen een off beijde, off sijne tonghen: die sal den clager beteren mijt eens halven mans lijff. Item beroevet he hem der stucken meer dan een: he sal den clagher beteren van elken stücke van dessen eens halven mans lijff. Item twe oren aff: een halleff mans lijff. Een oer aff: een verendel mans lijff.

ms.V p.74

Item desse voerscreven punten, als doerslagen hoefden, off doergaende wonden in dat lijff, ogen uuth, handen aff, voeten berovet, off lippen, oren, tonghen, ende of men desse vorscreven artikelen versaken wolde: so sal die clager dat bewisen mit twe noechachtegen tuegen, dat de ander mijt hem vechtelick gewest hefft. Ende voert sal he dat mit halven rechte sweren, / dat die ander hem de wondinghe gedaen heefft ende anders niemant. Ende voert daer nae sal he dat bewisen mit enen richter, off wedman, off mit twee buren guedes ghe-ruchtes, die de wonden punten sien hebben, dat dat hoebet doer was gesteken, off een doergaende wonde in dat lijff offte desser dingen, ghelijck als vorscreven is.

Item so wie den anderen berovet eens dumes off eens vinghers: die sal van elcken den claeger geven een verendel mans gheldes. Ende berovet hie hem twier dumen off vingeren: soe sal hie den clager beteren mit een halff mans ghelt. Weren oeck desser stucken meer off dan twe, so en mach de bote niet^c hoger rijssen.

Item soe wie den anderen berovet eens ledes van sijnen dume off leden des vinghers: die sal den claeger boten mit XII marck. Beroeft hie hem oeck twier leden van sinen dumen off vingeren: XXIII marck. Ende sint der vorscreven stucken meer off dan twe, so mach die boete niet hogher rijssen.

Item soe wie den anderen lemet enen dume off vingher: die sal den claeger beteren mit VI marck. Lemet he hem oeck desser stucken meer als van sinen twee dumen offte van sijnen achte vingeren: die sal den claeger beteren mit XII marck. Weren oeck desser leden meer lam dan twe, so en mach die bote niet hogher risen.

Item soe wie den anderen berovet een tee: die sal den claeger beteren mit XII marck. Beroevet hie hem twier teen^d van enen voete off van beijden voeten: die sal den claeger beteren mit XXIII marck. Weren oeck desser stucken meer off dan twe, soe en mach die bote niet hogher riesen.

Item soe wie den anderen beroeft een lit van sinen teen: die sal den claeger beteren mit VI marck. Berovet he hem oeck twier leden van sinen teen: he sal den claeger beteren mit XII marck. Weren oeck desser stucken meer, soe en mach die bote niet hogher riesen.

Item so wie den anderen lemet enen te: die sal den clager beteren mit VI marck. Lemet hie hem oeck twe teen: he sal den claeger beteren mit XII marck. Weren oeck desser stucken meer lam, so en mach die bote niet hogher

^a connen ACD. | ^b nese A. | ^c nicht A. | ^d tenen A.

ms.V p.75 riesen. / Item soe wie den anderen lemet een lit van sinen teen: die sal den claeger beteren mit drie marck. Lemet hie hem oeck twe leden van sinen teen: he sal den clagher beteren mit VI marck. Weren oeck desser leden meer lam, so en mach die bote niet hogher riesen.

Item soe wie den anderen slaet eenen arm ontwee off beide, een been ontwee off beide, beholt die besereghe sine ghesonde leden: men sal hem beteren voer elken arm off been dat hem toe broecken was, XVIII marck. Ende blijft die arm off dat been lam, so salmen die leemte daer toe boten.

Item so wie den anderen beroefft enen tant, off twe, dre^a of vier: die sal den claeger beteren voer elken tant vier marck^b. Weren oeck desser tanden meer uut dan vier, soe en mach die bote niet hoeger riesen.

Item alle wonden die gesteecken zijn doer dat hol vanden lijve, off doer den hals, off doer de^c armen, handen, voeten off^d benen, off doer ander leden, of doer eens menschen lichaem, die op beiden zijden open zijn^e: die salmen boten ende beteren^f voer twe wonden.

Item soe wie den anderen slaet een ribbe ontwee: de salt beteren mit VI marck. Ende sint daer twe ontwee: he sal den clager beteren mit XII marck. Ende sint daer meer ontwee dan vorscreven is, so en mach die bote niet hogher riesen.

Item van dessen vorscreven punten, als dumen, vingeren, teen, tanden, armen ende benen – off die gene des versaecken wil den men des betiet: soe sal die clager dat iersten an bewiesen mit tween onberuftegen tuegen, dat de ander mit hem vechtlick hefft gewest. Ende voert sal hie mit halven rechte sweren, dat he hem die wondinge gedaen hefft ende anders niemant. Ende hefft die claeger die tuegen niet^g, ontgae die ander mit halven rechte.

Item een wonde die men voer een wonde boten ende beteren sal, die sal doer die huut int vleesch, op den knoecken off beente ghecomen^h wesen: dit mach vertugen een richter, off twe bureu die de wonde geseen hebben, doe sie nies geschien was.

ms.V p.76 Item mit welcker hande wapen die ene den anderen wondet: die sal hem beteren soe menneghe bote als hie hem wonden / gedaen hefft. Men worde die man doet geslaegen: dat salmen berichten nae lantrecht; ende daer mede worden alle wondinghe quijt.

Item geschiede iemant enege wonde an den wilden wasse, dat he aldaer off lam worde inden benen, of inden armen, off an enegen van sinen leden daer affⁱ gelemmet of gekrencket worde, dat openbaer kentlieck is, dat hie dat ghebreck ende die cranckheijt vander^k wonden heeft: so salmen elck punte boten na lantrecht.

Item een moers dollich, dat salmen verstaen: off een man geslaegen worde op den arm of been of op enigen van sinen leden, dat die huut niet doer en weer; ende doch allike wel die leden daer van lam weren, off anders seer daer van gekrencket weren, dat openbaer kentlick were: so sal men dat boten ghelieck

^a off dre A. | ^b marcken V. | ^c den AZ. | ^d ende A. | ^e synt A. | ^f boten ende beteren] beteren ende boten A. | ^g + soe V. | ^h comen A. | ⁱ aff A. | ^j daer aff] daerof V.
^k vanden A.

ander leemten of wondingen. Item of een ghewondet worde, ende die wonde niet heel worden konde: soe salmen die bote dobbelt beteren.

Item alle wonden die gedaen worden mit brande off mijt siedende water: die sal men boten ende beteren ghelieck ander wonden.

Item enen manne sijn gemacht af, off eenre vrouwen off maghet beide hoer borsten aff^a: dat is een ijghelick een mans lieff. Ende een borst aff^b: een halleff mans lieff.

Item mit voersate alle wondingen die vrouwen offte^c magheden ghedaen werden: is den darden part hoegher dan een man. Ten were saeke dat die vrouwe dede manliecke daden, alsoe dat siet anhaelde vermiddes mede vechten, ende men dat bewiesen mochte mit twee tughen: so en is die bote niet hogher dan bi des mannes^d bote boert.

ms.V p.77

Item alle wondinghe die daer geschien in redge off in rechters werve, sijn recht off dijck rechten werve, tuschen twee sonnen op tocht uuth ende toe huus, off inder kercken, off op den kerckhove, inden wedem huuse, off inden ghijldhuuse, off op den weghe uuth off toe huus, als een toe metten, thoe missen, thoe vesperen, / off inden krame, off dat een ghewondet worde up syn^e selves waghen, off op syn^f selvens schip: so salmen dat al beteren mit dubbelder boten, ende in der kercken viervoldt.

Item alsodane bote als die redge off richter schuldich is op toe boren off hem misschiede: alsoedane bote sullen se weder uuthgeven, off sie misdeden.

Item soe waer een bloet man enen menschen lame leden^g slaet, of anders van den swaersten enen dodet, ende bote ende broke niet betalen en mach, ende die vrenden daer voer oeck niet betalen en willen: so breke men hem die oghen uuth. Weert oeck dat hie voervluchtich were: soe legghen men hem vredeloes, al want ter tiedt dat hie de bote ende broke betaelt hefft. Coemt hie daer boven int lant, ende weert dat hem iemant hier boven onthilde, na der tijt dat hem toe weten gedaen is dat die man vredeloes gelecht is: so ghelde hie voer den bloeten man dubbelde bote ende broke. Ende is dat van den minsten wonden, soe bericht ment alst^h behoerlycⁱ is etcetera.

Item wondet een heiden beest enen menschen: dat weer halff bote ende gene broke, ten weer sake dat dat beest weer vermeerde^j van quaden daden.

Item so wie den anderen stoet in een grope, of inden slijck, of in^k water: die sal den clager beteren mijt vyff^d marck, ende den rechter^m mijt vijff marck.

Item so wie den anderen heet dief, verreder, moederⁿ velscher, of der woerden ghelijck in erensten moede, ende des vertughet wort: die sal den clager beteren mit vyff^o marck, ende den rechte^p vyff^q marck. Desse twe artikelen machmen vertughen mijt enen richter, of mit enen wedman, of mit twee anderen noechachteghen tughen: ofte die ander ontgae mit twee guede^r bueren.

Item welck mensche die des anderen dore ofte^s venster^t binnen den lande in sloech of in stotte, mijt geweldt of mit homoede: so sal die huusheer^u sinen scha-

^a off V. | ^b off V, + ys A. | ^c of AZ. | ^d mans AZ. | ^e sijns V. | ^f sijns V. | ^g lede A.
^h als AZ. | ⁱ behoelick V. | ^j vermeeret VcCDZ | ^k int A. | ^l V V. | ^m rechte V.
ⁿ moederaer A + of V. | ^o V V. | ^p rechter AC. | ^q V V. | ^r gueden V. | ^s of V.
^t venstere A. | ^u hueshere A.

ms.V p.78

den maken mit sijnen ede. Ende den scade^a sal men hem dubbelt beteren, ende daer toe vijff marck toe bote, ende den rechte V^b marck to broke. Vecht he vorder, ende / iemant daer gewondet worde: den sal hie boten mit viervolde bote. Ende dat sal men vertughen mijt twee richteren, off mit twe wedmans, off mijt vier guede tughen. Ende hevet hie der tugen niet, so ontgae die ander mit halven rechte.

Item so wie den anderen beghiet mit bier, of mit water, of mit anderen vulen dingen in haesten mode: die sal den claeger beteren mit XVIII^c schillingen, ende den richter oeck soe vele. Dit moegen vertughen twe waerachtighe tughen. Ende mach men hem niet vertughen, so do hie onschult mit twee trouwen buren.

Item so welck mensche den anderen mit enen messe steket doer sijn clederen^d, off an sijn wapen dat hie an hefft: die sal den clager beteren mijt een marck, ende den rechte^e een marck.

Item soe welck mensche die een mes trekt^f op den anderen: die brecht teghens den claeger een halff marck, ende tegens dat recht^g alsoe vole. Ende gheschiede dat voer den gherichte in den werve, so is die bote ende broeke dubbelt.

Item so wie den anderen slaet of werpt mit stocken, mit stenen, of mit benen, of mit anderen stucken die der gelick^h sijnⁱ, woe wal dattet niet blaeu noch bloedich en si: hie sal den clager beteren mit een marck, ende den rechte^j een halff marck.

Item soe wel den anderen biedet eijnen wijck mit quaden woerden^k, daer vechtinghe of komen mach: die breket tegens den claeger een marck, ende tegens dat rechte een halff marck.

Item wel den anderen heet^m schalck, off hoeren soneⁿ, off anders enigher wijs spreckt an sijn ere in erensten mode, so dat dat recht ontkent dattet aen eens mans eere gaet: die brecht eijn marck tegens den klaeger, ende alsoe vele tegens dat rechte^o.

ms.V p.79

Item soe wel den anderen loechent in ernste^p mode: die brecht^q eijn halff marck tegens den clager, ende een halleff marck tegens^r dat rechte^s. / Of schiede dat voerden gerichte daer die richter toe rechte sit, soe is dat dubbelde bote ende broke. Ende lochent een meente man enen richter, off een^t richter enen meente man of enen anderen rechter, so is de bote den clagher een marck, ende den richter een marck. Ende geschiet dat voer den gerichte, so is dat dubbelt. Ende desse naeste vyff^u punten voerscreven mach men bewiesen mit enen richter, of wedman, of mit twee waerachtegen tughen. Ende en^v is des niet, soe ontgae die ander mit sijnen ede.

^a schaden V. | ^b rechte V] rechter vyf A. | ^c achtentwintich A. | ^d cleder V. | ^e + oick A.
^f strecket A, trecket CDZ. | ^g dat recht] den rechter A. | ^h gheliken V. | ⁱ synnen A.
^j rechter A, + myt AC. | ^k quaden woerden] enen quaeden worde A. | ^l den A. | ^m hetet A.
ⁿ soen V. | ^o dat rechte] den rechter A. | ^p erensten V. | ^q breket A. | ^r teghen V.
^s dat rechte] den rechter A. | ^t enen AZ. | ^u V V. | ^v - en ACZ.

Item wie onschult doen sal voer vechtelijcke saken die men oever hem claeghet, ende mach hie sijn onschult niet^a doen nae lantrechte: so sal die klaeger sweren dat die saken waer sint, die hie geclaget hefft. Ende daer mede wort die ander vellich^b. Ende en^c wil die klaeger niet zweren, soe is die ander vrij. Ende soe sal die clagher beteren teghen dat recht also vole, als die ander gebroecken^d solde hebben, daeromme dat hie mit voerrade onrecht^e gheklaeghet hefft. Ende is van dessen voerscreven saken geen claeger: soe do hie onschult mit twe^f buuren, den men des betijet.¹

§ 3k Nadere strafbepalingen

Om alle quaet to vermiden, so is vermiddes der ghenaden des Hilligen Gheestes, ende bij wijsse lude raet, recht ende wilkoer ghevonden, daer men al quaet mede berichten sal. Alsoe hebben wij gheramet van doetslagen ende van ander^g bosen^h wercken to berichten.

In den iersten soe wie doetslogheⁱ enen man – dat Godt verbieden^j wil: so sal wesen een mans ghelt tsestich olde schilden, ende halleff soe voele toe broke, den^k schilt ghereeckent voer dertich olde vleemschen, of pajement voer die weerde.

ms.V p.80 Soe wie eijnen gheestelijcken persoene als een^l priester doet sloege: so salmen hem ghelden mit twe mannen^m ghelt, ende halff soe voele toe broke. Ende des ghelijcken, of een priester enen man doet sloech: so sal die bote ende broke oock alsoe voele wesen als voerscreven is. Ende weert sake dat die priester niet ghelden en mochte, so ghelde dat / kloester voer hoeren broeder die tweedeel van der boete. Ende des ghelijcken sullen doen des werlecken priesters vrienden. Item wie oock doetsloege enen hovelinck: den sal men betaelen mit twe manne ghelt, ende halff soe vele toe broke.

Item worde die hovelinck oock doetgeslagen, die wile dat he were to sijnen richtdage, of op den weghe uut ende to huus, tusschen twe sonnen opganck: so ghelde men hem mit vier manne ghelt, ende halff soe voele toe broke.

Sloeghe oock een hovelinck inder selver tijt enen huusman doet: dat sal he ghelden mit twe manne ghelt, ende halff soe voele toe brokeⁿ.

Item worde oock doetgheslagen een redge off rechter, ende were gheen hovelinck op sinen recht daghe, of op der reijssen uuth ende to huus, tusschen twe sonnen opganck: so salmen hem ghelden mit twe manne ghelt, ende halff soe voele toe broke. Des ghelieckes^o sal die redge off rechter oock doen of he iemant in der selver tijt doetsloghe: so sal die bote ende broke oock dubbelt wesen.

^a nicht A. | ^b + der saken A. | ^c - en AZ. | ^d broken A. | ^e ongerecht A. | ^f twee V.
^g andere A. | ^h bosen V. | ⁱ daet slaet A. | ^j voerhoeden A. | ^k dat A. | ^l enen V.
^m manne A. | ⁿ + etcetera A. | ^o gelijcks ACD.

1 In de edities *Friesische Rechtsquellen* en *Simonides, Hunsingoer Kuren* volgen nog twee bepalingen.

Of een bloet man iemant doetsloge die ghene vrenden^a en hadde, off selven niet betaelen en konde bote ende broke: so salmen den misdader van stonden an vervolghen mit klokken slach gerucht toe maecken ende aen tasten. Dat sullen doen die ghene die teghenwoerdich sijn bij der misdaet, elck nae sijne^b macht. Geschiede des niet, so sal dat verghelden ende betaelen die ghene die dat vervolch niet en dede, ende der klokken niet en volgede^c, elck bij V marck, inden dat he dat weet: dat salmen bewijisen mit twe waeraftige^d tughen. Machmen dat niet bewiesen oever den ghenen diemen des betijet^e, so mach he hem ontschuldegen mit sijnen ede. Worde die handadighe^f gevanghen, so salmen dat berichten aen sijn lijff; ende en sal nergent^g velich wesen in onsen verbonde. Weert oeck sake dat des doden vrenden den misdader vervolgeden in onsen verbonde ende deden dat toeweten^h den richter om den doetslager an toe tasten, ende weigerde dat de richter na sinen vermogen toe doen, alsoe dat die misdader ontquemeⁱ: so sal hie selven betaelen die bote ende broke; ende dat salmen hem oeverwijsen mit twe waeraftige^j tughen. Geschiede des niet, soe / mach he hem selven ontschuldeghen mit sijnen ede. Ontholt den misdader iemant hier en teghens, die sal voer hem betaelen bote ende broke, mach men hem dat oever bewisen; off he ontschuldeghe hem als vorscreven is.

ms.V p.81

Sloeghe iemant den anderen doet inder kercken: die sal daer voer betaelen viervolde bote ende broke. Geschiede enighe doetslach^k op den kerckhove, inder wedeme, in den kraem, in den huuse daer men ghilde beer drincket, binnen schepes boerde, of op enen waghens: dat sal wesen dubbelde bote ende broke. Item weert saecke dat ienighe lude doetslach deden, die alsoe geteelt sijn, dat sie ghene erffnisse ontfanghen moeghen, als papen kinder, monnekes^l kinder, hore kinder ende der ghelijcken: dat sullen sie betalen mitten halse, in den datter^m niemant en wil vol voerdoen, beide voer boete ende voer broke. Worden oeck alsoedane lude doet geslaghen, so sal die bote gaen ende vallen na der erffnisse.

Item wordeⁿ iemant doetgeslaghen in dijck rechte, off in zyl rechte, off an den dijck werckende, of anden zyl, off op den weghe uuth ende toe huus tusschen twe sonnen opghanck: dat salmen betaelen mit dubbelder boten^o ende broke. Item weert saecke dat een hovelinck off een broetheer vechtende worden, ende sijn mejer off knecht mit hem vechtede, sloge de mejer off knecht iemant doet: dat sal die hovelinck off broetheer om trecken ende betalen bote ende broke.

Off enich mejer off knecht iemant doetsloge: dat sal comen up hoer selves hals ende up hoer vrienden, ende niet up den^p hovelinck off op den broetheer. Ten weer sake dat die hovelinck off die broetheer mede weren vechtende om des mejers off knechtes wille: soe sal die hovelinck off broetheer betaelen bote ende broke, inden dat die mejer off knecht of hoer vrienden niet en konden betaelen.

^a vrende A. | ^b sinder A. | ^c volgeden V. | ^d waerachtighen V. | ^e betyget A.

^f hantdadige A. | ^g nerghens V. | ^h to weten ACD. | ⁱ ontquame V. | ^j twe waeraftige] tween waerachteghen V. | ^k doetslage A. | ^l monckes A. | ^m dat daer V. | ⁿ worder V.

^o dubbelder boten] dubbelde bote A. | ^p up den] opten V.

Soe wie doetsloghe ene vrouwe: die sal men betalen mijt twe manne ghelt bote ende broke. Ten weersaecke^a dat die vrouwe waer mit kinde: soe is die bote ende broke drievoldt; ende dat sal wesen bij goeder vrouwen ontkennen.

ms.V p.82 Weer dat sake dat die vrouwe dede manlijcke daet, so dat sie dat anhaelde / overmiddles mede vechten: so sal die bote ende broke wesen eenvoldt. Ende dat salmen bewijsen mit twe waerftige^b tugen.

Item soe wie doetsloghe een onjaerich kint beneden twalleff jaren: dat sal men betalen mit dubbelde bote ende broke^c.

Sloech oeck doet een onjaerich kint beneden twalleff jaren een ander kint beneden XII jaren: dat sal men boten mit een halff mans ghelt, ende ghene broke.

Item worde iemant gedoet van onweten beesten: die bote sal wesen halleff ende ghene broke; ten weer sake dat dat beest weer vermeret van quaden saecken off van quaden daden. Ende des gheliecken, gheschiede die misdaet inder kercken, up den kerckhove, voer den kerckhove, voer der herberghen, of op den menen weghe daer men solde gaen ter kercken, totter herberghen, off van der herberghen: so is die bote vol, ende ghenre broke.

Off iemant vechtende worde opten weghe off^d velde ende voervluchtich worde in sijns selves huus, offte heem, off in een andermans huus; worde daer iemant van doetgeslaghen: soe is die bote ende broke dubbelt.

Ende worde iemant doetgeslaghen in der reijsen, die to Gronnighen wolde toe merckede, off tusschen landen: dat is dubbelde bote ende broke.

Item waer men den doetslach doet: inden selven rechte salmen betaelen bote ende broke. Worde die doetslagher voervluchtich uut den enen rechte in dat ander, so mach men hem die bote ende broke aff^e manen ende sinen vrenden, daer sie^f woenachtich sijn; dat is toe verstaen: die helffte van der broken sal hebben die redge ende rechteren daer dat geschien is, ende die ander helfte die de bote uutrichten^g. So wanneer enich mensche doetgeslagen is, soe en sullen die vrenden^h niet hoegher beswaert wesen dan die tweedeel van eens mans ghelt; ende dat dardendeel ende broke sal staen up des doetslaegers halsⁱ.

Als een mensche wort doetgeslagen den niemant en wil belien, soe sullen alle die ghene die in husen, offte in hove, offte in den velde mede hebben ghewest, den doeden hals van stunden^j an besetten^k ende betalen na rechte.

ms.V p.83 Daer na moegen sie maecken enen / schuldegen mitter twelfter hant ende nae den besten bewise.

Voert van allen doetslaghen sal des handadeghen guet iersten vort^l gaen, alsoe langhe alst stretcket. Daer nae sullen die sibbeste ses vrenden betalen die tweedeel vanden bote^m bij den knie tale.* Dat sullen die vrouwen mede ghelden, die mannen ende kinderen die boven twalleff jaeren synⁿ, die eijgen guet hebben. Die niet en hefft die en darf niet ghelden etcetera.

Voert van allen doetslaegen dorven die vrenden niet meer dan eens voer ghelden, ten weer dat sie dat mit wil wolden doen.

^a were saecke CDZ. | ^b waerachtegen V. | ^c + etcetera A. | ^d offte V. | ^e off V. | ^f de A. | ^g uutrichtet V. | ^h vrouwen V. | ⁱ + etcetera V. | ^j stonde V. | ^k bysetten A. | ^l voer V. | ^m vanden bote] vander boten V. | ⁿ sinen V.

Soe wie iemant doetsloeghe, die wolde gaen toe metten, to missen, to vesperen, off to der kercken: den sal men ghelden mit dubbelde^a boten ende broke. Ende dat salmen bewisen mit drien gueden tueghen, dat die doetslach were gheschien op den weghe totter kercken off vander kercken, ende in anders ghenen bedrijff.

Item wie oeck den anderen doetsloech boven enen minlijken vrede: den salmen betalen mit dubbelder boten ende broke. Ende dat sal men bewisen mit drie waerachtegen^b tuegen.

Item weert saecke dat iemant queme in een huus, daer hem huus ende huusgelach worde verboden van den eersten die selve in den huse weren off in den gelaghe saten, ende die laesten des^c niet en achten dat sie uuth wolden gaen, alsoe dat sie daer worden vechten, soe dat die laesten enen doetslach deden: dat salmen mit dubbelder^d boten^e ende broke betalen. Ende wes den laesten gedaen wort, dat sal wesen wan bote^f ende broke. Dit salmen vertughen mit drie waerachteghen^g tueghen.

Item worde iemant doet gevonden in enijge stede, die wondinghe off quetsinghe hadde, daermen ghenen handadighen van en wiste, ende oeck niemant en wolde belien: soe salmen roepen oever dat graff; ende worde dan die doede van stunden an niet beset, so salmen dat daer nae holden voer moert.

Sloeghe een man doet sijn echte wijff, off sloeghe dat wieff doet hoeren echten man: dat sal wesen dubbelde boete ende broecke.

ms.V p.84 Soe wie den anderen betijet mijt deverien off moerderien ende der gheliecken, die andat^h lijff moegen roeren, ende daer bij bliven / wolde mit rechteⁱ, ende worde die ghene mit recht onschuldich ghevonden die betiet worde: soe sal die betier hem daer beteringe voer doen^j mit een mans ghelt, ende halff soe voele toe broke.

Soe wie doetsloeghe sinen vader off sinen^k moeder, suster off broeder: dat sal wesen nae keijserrecht.

Soe wie den anderen verghiffit, dat dat recht ende guede luede kennen, dattet alsoe wier gesciet: den misdader salmen bernen.

Soe wie den anderen dreight toe bernen, datmen dat mochte bewisen mit tween waerachtegen tuegen: dat salmen richten an sijn lijff. Machmen des niet bewisen, soe mach hie sick ontschuldighen mit XII handen.

Item so^m wie hem selven mit voersate van den live doet: den sal men bernen; ende sijn guet is verschenen den rechte.

Item so waer een vrouwe hoer selves kint van den live dede mit voersate: die salmen bernen.

Item waer enich moertbrant wort gedaen, daer die misdader mit rechte schuldich ende iechtich wort ghemaect: so sal die moertberner den schaden dubbelt betalen uuth des hantdadegen guede; ende den schuldighen richten an sijn lijff. Kan men den schuldeghen off die anghetastet wort niet schuldich maken: so sal hie sick eersten ontschuldighen mit sinen ede, mit drie achte

^a dubbelder V. | ^b waerachtghe A, waerachtige CDZ. | ^c dat V. | ^d dubbelde A.

^e boete A(Z). | ^f wan bote] wanboete A, van bote Vc. | ^g vaerafftige A, waerachtige CDZ.

^h andt V. | ⁱ recht V. | ^j voerdoen V. | ^k - sinen AZ. | ^l gheschien V. | ^m - so V.

naeste mans ende mit XXIII sijn naeste vrienden. Weert oeck saecke dat hie der drie achte mannen niet en konde ghebruicken* ende die XXIII naeste maghen, so mach hie nemen in hoer stede ander erber tueghen.

So wie dat stelt boven enen olden schilt, ende iechtich worde ghemaeket: den misdaeder sal men hanghen.

Item kercken brekers, moerdenaers ende straten schenders off der gelijcken: die sal men richten an hoer lijff etcetera.

Expliciunt prescripta per manus Gerardi Stralen, anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo, ipso die Crispini et Crispiniani martirum quo circa horam missarum. Scriptor scripsisset bene melius, si potuisset.¹

ms.V p.85
B p.11

§ 4 Van den summijgen de de verbunde in Oestbroeckster lant niet an nemen wolden, anno MCCCCLXVII

Als die Oestbroecksters^a ende Collumers^b dat verbunt mitter stad angenoemen hadden, soe van geschreven is,² soe weren hier noch contrarie in Pijpe Meckema, Pijpe Bauwema, Aut Rensma ende Bennert Eijsema mit oren to standeren. So besetten sie op die Westergeest zalighe Bennert Eijsema huus op de Wye^c gast mit knechten van oerleghe. Ende daer was up Rixt, zalighe Bennerdes weduwe mit oren knechten. Soe toech die stat van Gronnighen mijt alle^d oer macht, mijt bussen ende gheschut voer dat hues; ende die weder partijen weken in Westerlandt an Werp op Rensma^e gast om ontset, men se kunden geen ontset, hulp^f noch troest krieghen. Ende aldus wonnen se dat lant alsoe voert in mitten zweerde, ende makeden toe Collum een^g veste, en^h kasteleins huus, omⁱ daer op enen kasteleijn, de sij berichten mijt oren buerrechtem. Daer na genghen die van Acht kaspel^k mijt oren vrijen willen oeck int verbunt; des ghelijckes Upsterlant ende half Smalijnger landt. Die landen stunden onder oren greetmans ende rechters in eeren^l landen, mijt beropinghe an den Gronnijghers de dat oeverste recht hadden; ende elcke landen hadden sunderlinghe verbunden, en deel tijtlick, een deel ewich, elck mit vele sunderlinghe articulen^m ende privilegien, alse dat de stad ende elck lant mijt malkanderen verdraeghen ende oever een ghekoemen weren.

B p.12

^a Oesterbroeckster A, Oosterbroecksters CD. | ^b Colmer A, Colmers CDZ. | ^c Nije V. | ^d al A. | ^e Rensema V. | ^f hulpe A. | ^g ene V. | ^h ende AC. | ⁱ em A. | ^j se ACD.
^k kerspel ACD. | ^l eren V. | ^m punten A.

1 Vertaling: Hier eindigt het voorschrevene in de hand van Gerardus Stralen, in het jaar des Heren 1470 op de dag van de martelaren Crispinus en Crispinianus, (25 oktober) omstreeks het uur van de mis. De schijver zou het wel beter hebben geschreven, als hij het gekund had. Gerardus Stralen is verder niet bekend.
2 Zie Deel III-A § 3g-h.

§ 5 *Groningen vestigt gezag in Oldambt; verovert Westerwolde en krijgt het van de bisschop van Osnabrück in leen*

Dat Olde ampt wonnen die Gronnigers mitten zweerde in, als voer inden olden cronijcken van gheschreven staet,¹ ende besetten dat mijt eijnen casteleijn, ende^a setten daer een^b kasteleijns huus, daer dat hele Olde ampt uut berichtet wort. Ende daer weren ghelegen twe dorpen over den Dollert^c, dat ene geheten Blijham, dat ander Bijllingewolt nae Westerwolde, welcke mede behoerden totten Olden ampte. Soe was daer ene geheten joncker Haije van Westerwolde, ms.V p.86 welcke begonde toe moetwillen / ende toe veden mitten Gronnigers om die twe dorpen, als^d Bijllingewolt ende Blijham, ende helt die voergenoemde dorpen voer sijne^e. Ende die Gronnigers wolden se verdedinghen ende holden totten Olden ampte; ende naemen^f ene vejide mijt malkanderen an. Ende die Gronnigers togen ten lesten uut mijt al orer macht voer dat huus toe Westerwolde in den jaer Ons Heren 1478^g, ende wonnen de borch ende smeten dat hoes umme.² Ende desse joncker Haije hadde, eertijds^h dat hoes ommegeten wort, der hilliger kercken van Munster ende sunte Pauwel – bij biscops^h Hinricks tijden van Zwartzenborch – dat lant van Westerwolde ende de borch voer sijn open huus opgedragen ende over gegeven, om hulpe ende troest van den Munsterschen toe hebben. Alsoe beleneden de van Gronnighen doe dat lant van Westerwolde van den bisschop voergenoempt ende cappittel van Munster een tijt van jaeren lanck voer darde halleff dusent Rinsguldenⁱ; ende tendes die jaren mijt die voergenoemde summe weder toe lossen, offte dat lant ende heerlickheit daer voer toe holden. Ende die Gronnighers setten ene veste ende slot mijt ene grafft ende starck bolwarck bij de Pেকে, geheten die Pekel borrich, daer se op setten enen casteleijn, de dat Olde ampt an de ene sijt des B p.13 Dullerts^j ende Westerwolde berichten solde; ende de ander casteleijn, die toe Oterdum woende, had to berichten over de dorpen in den cleij ghelegghen. Item daer nae quam daer een bisschop van Munster, ende was oeck administrator van Osenbrugghen, geheten bisschop Coenert van Ridberch^k, ende vant ene toesaghe op die stad van Gronnigen: dat sie der clerecke ende gheestlickheit toe nae solden ghedaen hebben in sijner juredictie in Vrieslandt omtrent Gronnigen, in oren verbunde daer sijn kreesdoem geet; wal dan dat de saecke seer cleijn was ende van gener weerden, so dat ten lesten in vrientschap wort verdedinget ene noet soene,³ want die Gronnigers in verdreet ende in veeden stunden, ms.V p.87 tuschen voele oerer wederparten tuschen^l den / bisschop ende der stad van Gronnighen. Alsoe dat de bisschop solde vrij ende veerdich weder hebben dat lant van

^a unde V. | ^b enen V. | ^c Dullert A. | ^d alse V. | ^e syn ACD. | ^f nammen V.

^g vyfhondert ende achtthyn ende soventhyn Ao; veerhondert ende acht ende soventich Ac in de hand van Benninge. | ^h bisschop V. | ⁱ Rinssen gulden V. | ^j Dollers V. | ^k Redborch A, Ridborg CDZ. | ^l tuschen V.

1 Zie Deel II-C § 9.

2 Op 16 juli 1478; zie Fruin, *Staatsgeschiedenis Westerwolde* p. 139.

3 Lees moetsoene, een noodgedwongen vredesluiting. Editie: Niesert, *Beiträge* II, p. 48-52. De datum is 1 en 2 april 1482.

Westerwolde ende daer toe Bijllinghewolde ende Blijham, daer oer voervaders hadden omme ghewaget gued ende bloet, ende hadden daeromme veroerloghet teijn offte twalleff dusent Rinsgulden^a. Ende daer to de Gronnigereen geven den bisschop twe dusent Rinsen gulden^b, ende sijnen raden, alse noementlick^c heer Goert Ketelar ende Jasper van Oren mijt oren ghesellen, viertich tunne botteren toe makelerije; ende die bischop was die^d Gronnigers schuldich tsestich vate botteren van de nie Eemse toe graven, dese em toe hulpe hadden gegheven, in den die Eemse eenen loop kreghe. Ende die Eemse toe graeven bleeff een^e verloeren kost; alsoe solde de bischop den Gronnigers de LX tonne botteren wederomme betaelen. Ende die voergenoemde LX vaten^f botteren worden die^g bischop oeck quijt gescholden ende doet ghededinghet. Ende alsoe worden die bischop ende die^h Gronnighers mijt malkanderen verlijcket ende versoenet; ende de bischop dranck ende druwede den Gronnigers dat lant ende gued alsoe aff, sonder stoet ende slach, boven recht ende reden, ghelijkerwijs off hie sie al offte en deel gevencklijcken in den stock hadde gehat.

^a Rinsen gulden V. | ^b Rinsen gulden] Rinsgulden AC. | ^c neementlick A. | ^d den A.
^e eijnen V. | ^f vate A. | ^g den A. | ^h - die ACD.

DEEL III-B

GRONINGEN SLUIT verbonden met Oostergo en breidt zijn macht in Westergo met geweld uit (1491-1496)

§ 1 *Proloog: Heerszucht verleidt Groningen tot steeds verdere machtsuitbreiding*

Anno 1475

B p.14
ms.V p.88
Als dan de van Gronnijghen desse voergenoemde Ummelanden, alse Hunsinghe, Fijmelinghe, Langhewolt, Fredwolt, Hummerse, Olt ampt, Oestbroeckster lant, Acht karspel, Opster lant, Smalijnghe lant, mijt al den landen tuschen^a Emse ende Lauwerse^b de mijt em int verbunt stonden, helden in groten rusten, eendracht ende vreden, dat alle die Umme landen inden verbunde weren rijk ende salich, ende hadden genoegh, ende leveden eerlijcken ende rechtlijcken. Alsoe wal hadde men golt nae gheslepet, niemant solde hem dat hebben doeren besperen offte behinderen, durende mennijghe jaren lanck, van der tijt dat Focke^c Ukens den slach toe Oterdum wan, daer voer van gheschreven is,¹ hent ter tijt dat de duwel sijn saet daer tuschen^d seijde. / In den jaer^e MCCCC^o ende LXXV^f ² worden mester Hinrick Stoter, doctor in den gheestlijcken rechte van der stad, provest Uneke Ripperda ende Johan Rengers van der landen wegen, uut gheschicket ende ghesant an den keijser, om oren^g privilegien^h to confirmeren ende andere walvaert der stad ende landen te warvenⁱ; dat al bij sunicheijt in de hove biden keijser weert^j contrarie van oer summijge gehandelt. Ende daer wort doe eersten geseijt dat saet dat na inden jaere van MCCCC^o ende XC^k bloyde^l, ende kort daer na vrucht droech, als ghij hoeren sullen; hier is voer meer van geschreven int anderde boeck.³ Als dan Godt heren, steden, lande ende luiden wil plagen, soe nemet hie hem^m die wijsheijt, ende schicket em toe hemelicken haet, jonghen raed ende lueden de dan mede soecken eijgen bate. Got geve dat sie in Gronnijghen niet sijnt ghewest, doch sie sinterⁿ niet al vrij van. Soe hevet God dre scharpe gijselen ende roeden, dat is pestilentie, duertijt, oerloch, daer hie die sunden der warrelt^o mede corrigeert^p ende straffet; dat sijnt by namen^q de dre hoevet sunden, alse hoeverdicheijt, gijrichheijt

^a tuschen V. | ^b Lawersche A. | ^c Focko V. | ^d tuschen V. | ^e + van A. | ^f 1475 V.

^g oere ACD. | ^h privilegyen ACD. | ⁱ verwarven V. | ^j wort AC. | ^k 1490 V.

^l bloeijede V. | ^m em ACD. | ⁿ synt daer A. | ^o werlt A. | ^p corriert V. | ^q by namen] benamen V.

1 Zie Deel III-A § 2b.

2 Lees: 1473; zie Deel II-C § 50.

3 Zie Deel II-C § 50-52.

ende onkuesheijt; van welcken sie oerer summijghen niet al vrij van sint. Soe hevet God georlevet^a den sarpent, den olden duwel,¹ die Adam in den paradise bekoerde ende sede em dat se solden eten van den holte der wetenheijt den appel, soe solden sie wesen ghelijck God; de bekoeringhe was mitter sunde der hoeverdijje. De selfste duevel bekoerde de van Gronnijghen oeck mitten tween sunden alse ghierichheijt ende hoeveerdichheijt, alse dat sie Westvrieslandt solden onder hem nemen int verbunt, soe hadden se een koeninckrieck onder² B p.15 ende mochten wesen Veneedijens ghelijke. Soe weren daer in Dongherdeel voele gheestlijcke luijden, prelaten, abbeden ende hovinghen, ende oeck eijgen arveden, als namentlijck Jarlema volck, Unema volck, Sijp Scheltema; orer summighe uut goeder meninghe, oerer summighe omme dat sie mit onrecht in quaeden besit van / lande ende goederen weren, menende sie dan daer bij bliven solden, omme dat sie goet Gronnigers weren, ende de landen em int^b verbunt brachten. ms.V p.89 Daer se langhe om hadden ghearbeijdet bij des olden Rades tijden in Gronnigen, alse Hinrick Baroldes, Gosen van den Grave, Ulgher van Nordijck, Otto Terhansow, Gosen van Dulck, Johan Tedema, Johan Rengers Schaffer, Henrick Kater, Derck Schaffer, Sweer Kather ende meer der older gueder^c wieser lueden, die ick al ghekent hebbe;³ daer de vorgenoemde Westvriesen omme dit verbunt hadden ghearbeijdt wal oever dartich jaer lanck hent tot nu^d, dat se de guede olde^e Rades vrunde vaecke angesocht hebben ende nie ghehoer kunden kriegen, hen^f int jaer M CCCC ende XCI^g. Soe dat doe de vrucht riep was, die eertiedts^h geseijjt was; ende sunder oersaecke ioe nummer quaet mach gescheen, dat kome dan woe dattet koemet, Godt die Here die en dinck hebben wil offte ene plage die over eijn lant koemen sal, kan die here wal toe weghe brenghe ende rechte oersaecken toe vinden. Want als Got en mensche wil plaghen, soe nemet hie hem die wiesheijt, soe als hie denⁱ Gronnighers ghedaen hevet, die sick onderwonden^j ende an namen sus en^k onbeheert lant toe regeren ende to onderhouden, daer nie ienich furste ende here, diet eertijdes bestaen hebben, wal mede gevaren sint. Waer op schrijfft de wijse man Salomon^l: Soe sijnt alle^m dinck in desse warrelt onderworpen der verwandelinghe,⁴ soe dat in natuerlijcken ende

^a gorlovet AC. | ^b indat A. | ^c – gueder V. | ^d + to A. | ^e guede olde] olde guede V.
^f hent ACD. | ^g 1491 V. | ^h ertydes A. | ⁱ de A. | ^j onder wonden V. | ^k – en V.
^l man Salomon] Salmon V. | ^m al A.

- 1 Vergelijk Apok. 12:9. Benninge citeert zeer slordig: juist de slang was oud, niet de duivel. Bovendien verleidde de slang volgens Gen. 3:1-6 niet Adam, maar Eva.
- 2 Benninge beschouwt hier Friesland als koninkrijk.
- 3 Al deze mannen zijn burgemeester geweest; van de meesten is het sterfjaar onzeker. Hinrick Baroldes, in 1469/70 nog burgemeester, moet overleden zijn tussen 14 februari 1470 (GrA, Archief Parochiekerken, inv. nr. 364, reg. 247) en 17 augustus 1472 (GrA, Kloosterarchieven, inv. nr. 396, reg. 553). Gosen van den Grave is gestorven op 8 april 1472; zie Wierda, *Sarijs-handschriften*, 167: UB Leiden, hs. Ltk. 285, fol. 5r. De overige burgemeesters zijn allen overleden na 1473. Het laatste jaar van hun burgemeesterschap varieert van 1462 (Henrick Kater) tot 1493 (Sweer Kather). (Vriendelijke mededeling drs. R.H. Alma). De bewering van Benninge dat hij ze allemaal gekend heeft, kan een aanwijzing geven voor zijn geboortjaar.
- 4 Niet gevonden in Salomo's boeken.

lijfflicken dinghen openbaerlijck geseen wart; der^a menschen, de^b aller^c dinghen ende creaturen eijn here is, ende um des willen die geschaepen zijn, bevint dat vorgenoemde^d woert waer in em, bejide inder zele ende in den lijve ende dat mannichvoldelijck; woe des menschen zele verwandelt wort, nu mit vrouwden, nu mit bedroeffnisse, nu mit hopen, nu mit anxte, dat behoebet kleijne bewisinghe, want eijn ijghelick proevet dat in sick selves etcetera. In uutwendighen ende

B p.16
ms.V p.90

lijfflicken dinghen seen wij daeghelicks voer oghen, dat dat voergenoemde woert gans waer is. Ende kortelijck, soe voel als / ons deent toe onser meninghe^e van der materie^f des regimentes^g; wel wil marcken de geschriff van den gheschieten voer ende nae, de vint veranderinghe mannichvoldich ende wonderlijcken van den mijnsten toe den groetsten, woe dat Roemsche^h Rijck verwandelt sij in landen ende in parsoenen, dat is langhe ende breet geschreven inden historien. Des ghelijcken vinstu in den keijserlijcken rechten ende in den gheestlijcken, die seer mannichvoldich verandert sint, dat derⁱ voel niet ghehouden worden ende teghen malkanderen lueden; ende nae veranderinghe der tijt ende der menschen hevet men moeten geven gesette ende statuten, daer van^j is ene ghemene spraecke: Concorda tempora et concordabis jura,¹ men sal na die^k gelegentheit^l der tijt de geschreven rechten nemen, ende dan moegen de oever een komen. Item woe dat regiment des Roemschen Riecks^m is komen ende ghenoomen van den enen geslachte in dat ander, vinstu oeck geschreven bij voele keijseren, als bij namen bij den geslechte keijzers Octavianus, item des keiser Constantinus Magnus, item des keisers Carolus Magnus, item des keijzers Otto. Soe oeck bij der tijt, doe Carolus die veerde, koeninck van Bemen; als hie keijser wort, dede hie voele daer toe, dat dat selve Roemsche Rieck an sijnen naekoemelinghen bleve. Meer woe dat becleven sij, suestu an sijnen soenⁿ Wencelaus, die bijder tijt Roemskoeninck was. Item woe dat regiment ende dat gebede des keijzers tot den pauwsen ende bischoppen etcetera groetlijck verandert ende omgekeert is, heb ick niet^o tijt nu toe schrieven etcetera. Is dat nu in landen ende in koeninkriecken sulcke groete veranderinghe geschiet sijn, woe vole de meer is dat mijn vremde^p, offte dat gesche in steden, dat dat regimente ende gebede van der selver stadt nu dessen, nu anderen ghegeven worden^q, dat doch in allen voergeroerden veranderinghe is toe ghekoemen, die dat kloicklijcken marcken wil, dorch hoemoet, swindichheit, verachtinghe, beswaernisse, overlant der ondersaten ende onachtsemheit etcetera. Daeromme die / ghene die nu ter tijt dat regiment hebben hier ende anders waer, sullen anmarcken ende sick versichtliecker

ms.V p.91

B p.17

^a den V. | ^b der ACD. | ^c allen A. | ^d voerschreven V. | ^e menyngen A. | ^f materien A.
^g regementes V. | ^h Roemesch V. | ⁱ daer A. | ^j om A, omme CD. | ^k na die] naeder A (D). | ^l gelegenheit V. | ^m Rijkjes A. | ⁿ soene A. | ^o + de A. | ^p vremede V. | ^q wort A. | ^r konen A(CD). | ^s aventuer AD.

1 Wellicht een adagium uit het canonieke recht. Vertaling: Harmonieer de tijden en je zult de rechten harmoniëren.

an sint, nu op een ander; welcke lere de stadt van Gronnigen niet wal hebben anghemarckt^a ende versonnen!

§ 2 Van dat die van Gronneges namen an int verbunt Dockum ende Dongerdeel

Int jaer Ons Heren 1492^{b 1} naemen de van Gronneges Dockum, Dongerdeel ende Westvrieslant int verbunt; dat die principael wortel ende oersaecke was, daer al desse groete last ende onwille ende verdriet van oerloghe hier na geschreven van geresen ende ghekoemen is. Ende inden selven jaere omtrent Sunte Michaeel² toegen de Gronnigers mijt oeren schutten ende die halve stadt, uut mitter macht in Westvrieslandt toe Dockum ende Dongerdeel, omme^c de rebellen ende de den verbonden^d contrarie weren ende onghehoersam, ende sick int verbunt mit willen niet geven wolden, ende meestlijcken partien van die Schieringe, de^e ter subiectie ende ter hoersumheijt onder Gronnigen toe brengen; ende smeten voele steenuisen om. Ende setten enen hovelync^f geheten Sicke^g Bolte op een radt voer Dockum; daer in gesocht wort haet ende niet dat recht, went solden men sie al gheraedet hebben daer omtrent in geliecken saecken ende^h misdaden van beijden partijen, men solde voele olde raeden verbesijget hebben.

§ 3a *Uitbreiding verbond tot Leeuwarden, Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel*

Als die Gronnigersⁱ hadden al oer dinck toe Dockum ende Dongherdeel nae oeren goeduncken ende willen vullentoghen, quemen die van Lewerden ende begeerden oeck onder den Gronnighers toe gaen. Soe weren daer van die^j Gronnygers^k uutgheschickket olde Rades vrenden ende jonghen; die jonghen de wolden van stonden an die Leewarders annemen. Die olden wolden niet ende seden: wij hebben niet vorder bevel van onsen Raedes vrunden van Gronnigen dan Dockum ende Dongherdeel in toe nemen; wil ghij verder^l doen, / moege gij doen. Ende de olden, als^m Sweder Kater, Aijbelt Alberdaⁿ ende Geert Jansen quemen weder toe Gronnighen. Ende die jongen ende anderen toegen mitter macht mitten Lewerders ende namen Lewerden in,³ ende nemen voert int verbunt Ferwer-

ms.V p.92

B p.18

^a an gemarcket A. | ^b M CCCC^o ende tweende negentych A, M CCCC ende XCII CD.

^c om A. | ^d verbunde V. | ^e – de V. | ^f hoetlinck V. | ^g Sick V. | ^h + om A. | ⁱ van Gronyge A. | ^j van die] vanden A. | ^k Gronnigher V. | ^l vorder V. | ^m also A.

ⁿ Albarda V.

1 Lees: 1491. Editie: *Pax Groningana*, nr. 47, van 17 september 1491.

2 29 september 1491.

3 Verbond van Groningen met Leeuwarden van 10 oktober 1492; editie in *Pax Groningana*, nr. 67.

deel ende Lewerdeel^a – compelle intrare,¹ dat is: oerer summegehe bij oeren willen, en deel mit onwille.

§ 3b *Tegenstand Sneek en Schieringers tevergeefs*

Hier^b en teghen weren die van Sneeck ende meer hovelingehe daer omtrent – want sie toe voeren Lewarden hadden^c ghewonnen op Sunte Jacobs avont en deel jaren toe voeren² – dat die Gronnigers soe dane macht ende overheijt in Westvrieslandt solden krieggen, ende quemen uut voer Lewarden toe Baerhues. Ende die Gronnigers quemen tegen em uut int velt mijt orer macht, ende versloegen die Snekers mit oer heer, ende sloegen em meer dan hundert mans, ende vengen wal boeven dardehalleff hondert, die sie mede toe Gronnigen brochten gevenclyck^d, ende schatteden em groet geldt aff. Ende de Gronnigers satten^e toe Lewerden enen kasteleijn ende toe Dockum enen kasteleijn, de de twe steden mitten voergenoemde Ummelanden na inholt oers^f verbundes onderhouden ende berichten solden.

§ 4 *Belening Groningen met Friesland en de Ommelanden*

Anno 1494^g

Daer nae hebben de van Gronnigen ghesonden vermidts schriffden ende boeden an den Roemschen koeninck, van sijner koenincklijcke^h maiestaet de voergenoemde landen toe belenen; welck sie mitter koenincklieckeⁱ maiestaet sint overghekomen, dat hie em dat vorbuntt hevet belenet;³ daer sie em voer solden geven teijn dusent Ryns^j gulden, ende den harteghe^k van Sassen een dusent, die dat halp toe bededinghen.⁴ Ende de Roemsche koeninck schickede hier toe Gronnighen dre heren uut sinen hove van sijnen reden, de mitten Gronnigers reisede^l in Westerlandt toe Lewerden ende Dockum ende in den Ummelanden^m; ende lieten de Gronnijgers van wegghen des Romeschenⁿ koeninghes daer hulden, plicht ende eden doen van wegghen des Hillighen Riecks de landen nae inholt / des verbundes toe onderhouden ende voer toe wesen. Ende des Rome-

ms.V p.93

^a Lewerderdeel V. | ^b hier] anno 1492 hier V. | ^c Lewarden hadden] hadden Lewerden A.

^d ghevencklijcken V. | ^e setten A. | ^f hoers V. | ^g M CCCC^o ende XCIII A.

^h konynclyjker A. | ⁱ konynclyjker ACD. | ^j Rinsen V. | ^k hartogen A, hartooogen CD.

^l reiseden V. | ^m + aldaer A. | ⁿ Romschen A.

- 1 Lk. 14:23. Vertaling: Dwing hen binnen te gaan.
- 2 24 juli. Volgens Worp, *Kronijken IV*, p. 168-169, werd Leeuwarden op 25 juli 1487 door de Schieringers veroverd.
- 3 Verdrag van Kempten van 24 mei 1494; editie: Vries, *Heilige Roomse Rijk*, p. 255-256.
- 4 Volgens Vries, *Heilige Roomse Rijk*, p. 144-147, zond Maximiliaan op 12 november 1494 vier gezanten, van wie er twee naar Groningen kwamen: Volbrecht von Ders en Cunrat von Ampringen.

schen^a koeninghes heren ende Gronnigers quemen weder toe Gronnigen, daer den heren groete eere wort gedaen; ende ene summe van ghelde wort em mede gedaen, dat ander wort em voert toe Collen uutgericht^b ende betaelt^c.

§ 5 *Vete in Bolsward brengt strijd in Friesland*

Anno 1496

B p.19 Daerna inden jare Ons Heren M^o CCCC^o ende XCVI^o d worden^e oneens Gosschalck Jonge^f ende Juwe Jonge^g, hoevelingen toe Bolzwart, om die heerschapie van Bolzwart. Ende Gosschalck was die rechte principael hovelinck over Bolzwart, ende was soe lange jonck geweest, ende Juwe was sijn voermunt ghewest ende sijbbe van bloedes wegghen daer toe. Soe wolde Gosschalck sijne heerlicheijt selves antasten, ende Juwe was leeff onder dien^h borgeren, ende verdreeff Gosschalck sijnen neven uut Bolzwart. Ende Gosschalck hoerde der macht van den hovelingen van Westvrieslandt toe, ende klaegede dat sijnen vriendenⁱ. Ende toech uut den^j lande nae den hoep van knechten, genoempt de Garde, daer een opperste hoefftman van den knechten was geheten^k joncker Fox offte anders Nitter Fox; ende quemen mit Gosschalck in Westvrieslandt^l, ende mit listicheijt voert in Sneeck, ende namen Sloten ende dat huus to Woldesende oeck in. Ende die van Gronnigen toegen uut mit groeter macht ende ginghen liggghen in Lewerden. Soe starckeden em de Soeven wolden mijt enen groeten getal van volcke, wal omtrent drie off vier dusent mannen, ende wolden Sloten weder in nemen; daer legghen wal drehundert knechten in van Fox vollick. Dat vernam Fox, ende toech in der nacht uut Sneeck oever dat ijes, ende sloech enen slach op den ijse voer Sloten mitten Soeven wolden.¹ Ende die Woltman verloes den strijt, ende der Vresen bleven doet^m wal omtrent derteyn offte veerhundertⁿ, die daer geslaegghen worden ende verdrenckeden, want dat Vreesche heer quam op dat loepende diep dat doer Sloten lopt in Sloeter meer, ende dat ijes brack in, ende al dat daer op was drenckede ende worden in den water doet ghesteecken. Ende / der knechten bleef weijnich doet, men joncker Fox wort swaerlicker gewondet; ende sie namen niemant ghevanghen, want die Woltman kortes toe voeren hadde den knechten wal omtrent en hondert aff gheslagghen op Tsjirck gast, daer sie weren roeven ende barnen, ende die Woltman wolde ghene ghevanghen nemen.

ms.V p.94

^a Roemschen A. | ^b uutgericht V. | ^c + anno 1496 V. | ^d 1496 V. | ^e worden *doorgehaald* V. | ^f Jongema A. | ^g Jongema A. | ^h den A. | ⁱ vrunden V. | ^j uut den] uutten V. | ^k van ... geheten] wass vanden knechten A. | ^l West Vreeslandt A. | ^m daer A. | ⁿ viertyn hondert A.

1 Deze slag op het ijs vond plaats op 13 januari 1496; zie Worp, *Kronijken* IV, p. 236-238.

§ 6a *Groningen weet jonker Fox uit Friesland te krijgen*

Anno MCCCC^o ende XCVII^a

B p.20

Daer nae senden die Gronnijghers enen gheheten heer Redmer Veralma ritter ende Berent Kenderdes, die borgemester ghekoeren wort de wijle hie uut was, mit VII ofte VIII^c^b knechten in de Lemer, ende setten een blockhuus mijt eijner graff ende bolwarck op Take zijl mit knechten beset.¹ Ende legghen daer soe lan-
ghe, dat die van Sneeck joncker Fox mitten knechten kofften uut Sneeck, ende gaven em 8000^c Rynsgulden^d, ende dat ghelt leenden die van Gronnighen den Sneeckers. Daer setten die van der Sneeck den Gronnijgers toe gijsle Bocke Herinsma, Sijke^e in die Elst ende Louwe Doijnghe, welcke dre hoevelinghen voerghenoempt die knechten in Sneeck hadden gevanghen voer oeren solt; sie gaven sick selves guetwillich in gijselschup in handen der Gronnijgers,² ende deden em elck eden ende hoeghe loeffnisse niet uut Gronnijghen toe scheijden, offte die penninghen weren iersten betaelt. Daer boeven brack Bocke uut der vencknisse³ ende leep weder toe Sneeck; Sijke^f scheijde mit moetwillen, ende gaff der^g stad rente brieven oever sijn guedt voer sijn anpart van de achtedusent^h Rynsⁱ gulden; Louwe betaelde sijn anpart, eer hie uut die ghevencknisseⁱ quam. Ende mijt de voergenoemde VIII^m^k gulden sleten sie Fox mitten knechten uut Sneeck, ende toeghen uutten lande, ende gaven oever den Gronnighers vrij ende veerdich in oeren handen Sneeck, Sloten ende dat hues toe Woldes ende bij consent der Sneeckers; ende die Ummelanden worden oeck geven in handen der Gronnighers.

§ 6b *Groningen onderwerpt heel Friesland behalve Franeker en enkele Schieringers*

Anno 1497^l⁴

ms.V p.95

Als desse hoep van den knechten dus / uutten lande weren ghereijset, namen die van Gronnighen Sneeck in ende dat hues toe Woldesende ende Sloten,

^a – anno M CCCC^o ende XCVII V. | ^b VII ofte VIII°] 700 off 800 V. | ^c gaven ... 8000] geven hem VIII dusent A. | ^d Rinsen gulden V. | ^e Sybe A. | ^f Sybe A. | ^g die V. ^h 8000 V. | ⁱ Rinsen V. | ^j die ghevencknisse] der vencknyse A. | ^k 8000 V. | ^l M CCCC^o ende XCVII A.

1 Dit gebeurde rond 13 maart 1496; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 88.
2 Op 28 april 1496 zouden zij in gijzeling zijn gegaan; zie Worp, *Kronijken* IV, p. 245.
3 Deze ontsnapping had plaats op 4 juli 1497; zie Worp, *Kronijken* IV, p. 267-268.
4 Dit en alle volgende kopjes "Anno 1497" slaan op gebeurtenissen die plaatsvonden in 1496.

ende setten eijnen kasteleijn opt huus toe Sloten¹ ende eijnen capteyn^a mijt knechten opt blockhuus to Taecke zyl, daer see die Ommelanden mede solden onderhouden. Ende aldus worden sie heel Oestergoe ende Westergoe geweldich, uutghenoemen Fraenicker ende die Schiringhe hoefelinghe, alse Here Hottijnghe, Jarch sijn broeder, Hessel Mertens, Doecke Hettens, Gosschalck Jonge mijt oren partijes lueden ende toe standers. Ende soe hadden sie daer enen priester geheten Benedictus, die daer stad van Gronnigen wonderlicke voele quades contrarie dede, soe dat se oren willen van den lande niet bekoemen noch krijgen^b konden.

§ 6c *Groningen verovert de stinsen Hemmema en Martena*

Anno 1497^{c 2}

B p.21 Daer nae soe toegen die van Gronnigen mijt groeter macht in Westergoe, ende wonnen mit stormender hant dat hues toe Barlickum,³ dat toe male en starck bolwarck ende kostelicke grafft hadde; ende staken em allen den hals aff de daer up weren, uutghenoemen een knecht, de mijt behendichheit off^d quam alst^e hues gewonnen was, ende leep aff in schijn ene der Gronnijgers, ende nam ene sijde specks opt hoefet. Ende die vrouwe ende maeghet de weren op den huuse^f, worden ghevanghen toe Gronnijghen ghebracht. Ende die vrouwe was mijt kinde, ende genas van twen kinderen in der hachte daer sie gevanghen ende gesloeten sat^g, ende men wolde sie niet los sluiten, doe sie verlost wort in oerer vroulicker noeden, dat toe maele ene strenghe ende oneerlijcke daet was; niet meer van den.

Item Hessel Mertens hues wort oeck doe omghesmeten.⁴ Ende Fraenicker was beset mijt knechten ende huislueden, ende oer hovetman was Jarch^h Hottijnghe, soe dattet em niet guet was toe nemen, ende oeck hadden siet seer starck ghemaecket mit grafften, bolwarck ende straketten; daer umme dorsten die Gronnijgers dat niet beleggen.

^a capiteijnen V. | ^b bekoemen noch krijgen] kryghen noch becomen A. | ^c anno 1497] int iaer ons heren MCCCC^o ende XCVII A. | ^d aff AC. | ^e als dat A. | ^f + ende A. | ^g was A. | ^h Iarich A.

1 Dit gebeurde op 7 mei 1496; Worp, *Kronijken IV*, p. 246, noemt hem Coort Oolgers (= Coert Ulger), maar het 'Kroniekje van Groningen' p. 111 spreekt terecht van Coert van Bremen te Sloten en Hendrik Ulger te Workum.
2 Lees: 1496.
3 Deze inname vond plaats op 3 september 1496; zie Worp, *Kronijken IV*, p. 255.
4 In juli 1496, en wel door de Leeuwarders; zie Worp, *Kronijken IV*, p. 252.

§ 6d *Groningen verovert Harlingen en terroriseert Westergo*

Anno 1497^{a 1}

ms.V p.96 Item soe toegen die Gronnigers voert toe Harlinghe, ende makeden daer ene starcke veste mijt ene grafft ende bolwarrick.² Ende branden in Wester^b lant omtrent Penninghen^c ende Wt-/marsum ende den Ummelanden aldaer, ende roevden ende venghen ende sloeghen voele vollicks^d doet ende deden voele quaedes; ende verloeren oeck borgers ende anders^e doeden, men niet voele. Ende dat sie den^f landen soe lastich weren, soe worden sie em contrarie, die toe voeren goet Gronnigers weren. Ende die landen sloegen weder bij ene, ende sochten raedt, woe sie die Gronnijgers weder quijt mochten worden. Ende Juwe Jonge^g de wort seer gestarckt van den Gronnigers, alsoe wat he dede dat dede hie op der Gronnigher troest; ende had hie geen vermoet ende hulpe van em ghehat, hie hadde sick teghen^h Gosschalck nummer op gerichtⁱ; ende alsoe helt hie Bolswart in. Ende Wijtke, Gosschalcks moeder, was ghehielick an Botten Holdinghe, ende Botte starreff; alsoe wort Witcke verschreven toe Gronnigen toe gijsle toe koemen, want men quaet vermoet op oer hadde, want sie eijne wijse vrouwe was ende wonderlicke voele oerloghes ende verdretes hadde ghehandelt in Westergoe mit oeren kinderen ende vrenden, daer see principael oersaecke van was, daer toe maele voele van weer toe schrieven; ende alsoe B p.22 wort^j se gevencklijcken toe Gronnijghen ghehouden een tijt lanck, ende ten les- ten wort se vrij gedinghet, ende reijsede weder toe huus.

^a anno 1497] int iaer M CCCC XCLVII A. | ^b Bester V. | ^c Penningem V. | ^d volckes A.
^e ander V. | ^f die V. | ^g Jongema A. | ^h tegens V. | ⁱ gerichtet V. | ^j wert V.

1 Lees: 1496.

2 Dit gebeurde rond 12 juni 1496; zie Worp, *Kronijken* IV, p. 248-249.

DEEL III-C

FRIESLAND EN de Ommelanden gaan voor Groningen verloren met hulp van buiten: Saksen en Oost-Friesland (1496-1500)

§ 1a *Schieringers heroveren Harlingen en bijna heel Westergo*

ms.V p.97 Soe^a toech Gosschalck Jonge weder in Hollant ende Braebant om knechten van der garde, want Here Hottinghe em uut Bolswart hadde verdreven. Soe quam hie weder oever in Westvrieslandt mit joncker Fox Nitter mit VI offte VII^c knechten toe Harlinghe ant lant,¹ ende leten ore schepe daer se^b mede oeverghekoemen weren, weder ter^c zeevart an loepen. Ende die Gronnigers treden uut Herlinghe, ende meenden die knechten van den lande toe holden. Ende als sie quemen op den dijck, saghen sie die knechten op den uterdijck in der orden staende mit oer geweer; soe weecken die Gronnigers mit al oer heer toe ruggen nae Lewarden; soe volgenden^d de Umme landen daer omtrent al nae, toe peerde ende voete, mitten knechten die toe lande ghekoemen weren. Ende weren doe al vianden, die toe voeren vrenden weren ghewest. Soe dat se de Gronnigers jageden, dat sie mosten / mit oer orden wijken in Lewarden, soe dat die Gronyngers^e mit nouwer noet quemen in Lewarden. Ende doe sie al toe Lewerden quemen voer die poerte, wast in den dat^{*} men see wolden daen in^f laeten. Ende de Gronnighers leten achter binnen Harlinghe oere bussen als een groet hovetstucke, geheten Swarte Grete, mit meer bussen ende ene iseren slanghe ende ander reeschap van oerloghe, dat de van Fraenicker mede nemen in oer stadt. Ende daer nae quemen sie voer Sloten, de van der Sneeck, ende eijscheden dat hues op; ende daer lach ene op van der stadt wegghen van Gronnighen, geheten Coert van Bremen, mijt en deel van knechten, welcke de dat hues op gaven sonder stoet offte slach, beholden lijff ende goedt. Ende alsoe rumeden die Gronnighers^g weder umme uut Sneeck, Sloten, Woldesende ende dat blockhues op Takezijl ende Harlinghen ende uut heel Westergoe; ende helden daer niet in dan Lewarden ende Oestergoe int verbunt.

^a anno 1497 soe V. | ^b daer se] daersee V | ^c toe A. | ^d volgden AC. | ^e Groninger V.
^f see ... in] see wolden daer in Vc, se volden in A. | ^g van Gronyge A.

1 Dit vond plaats op 3 oktober 1496; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 106.

§ 1b *Bloedige herovering van Bolsward door Schieringers*

Anno 1498^{a 1}

B p.23 Des nachtes daer na dat joncker Fox de Gronnigers alsoe hadde in Lewarden gejaget, vel Gosschalck Jonge, de de knechten int lant ghehaelt hadde, ende joncker Fox mitten knechten ende oren hulperen ende partijen in Bolzwart^b, ende wonnen die stadt; ende sloegen doet Juwe Jogema de Gosschalck^c toe voeren uut Bolzwart^d hadde verdreven, de recht hovelinck van der stadt was, soe voer hen van geschreven steedt.² Ende daer na toech Fox mitten knechten weder uut Vrieslandt.

§ 1c *Bolsward beurtelings Schierings en Vetkopers*

ms.V p.98 Item^e int jaer van^f 1498^g toech Tijarck Walta, zalighe Juwe Jonge broeder, weder uut nae den hoep van den knechten, daer die Gronnigers em seer toe reden ende goede gunst toe deden; soe dat he brochte joncker Fox mitten hoep van den knechten weder in Westvrieslandt mit 4000^h knechten, ende wonnen Bolzwartⁱ weder in;³ ende Gosschalck quam en wech, soe dat hie neet doetgeslaegen wort. Ende die knechten bleven doe ligghen in Bolzwart^j ende Westergoe ende Westvrieslandt, ende verdorven alle de Ummelanden mit roeff ende brant^k, vangenschap^l ende brantschattinghe. Ende als sie die knechten quijt worden, sijnt / Gosschalck ende Tijarck verlijket; ende Gosschalck behelt Bolswart.

§ 2a *De troepen van Fox bedrijven terreur in de Ommelanden*

Item int jaer Unses^m Heren M^oCCCC^o ende XCVIII^oⁿ was Paesche^o dach den vijffteinden dach in aprili; des dinxsdaghes in den selfsten^p Paeschen^q hillige daeghen⁴ quam doe de selfste^r Nittert Fox^s ofte joncker Fox mitten hoep van den knechten, omtrent IIII^m vrende knechten van Overlantsche ende Nederlantsche knechten, die soe lange in Westerlandt hadden gelegen; ende toech hier in Gronnigher ghebede oever Gherckes brugge, ende deden^t aldaer

^a int iaer ons heren M veerhundert XCVIII A. | ^b Bolswaert A(CD). | ^c + longe A.
^d Bolswaert A(CD). | ^e – item V. | ^f – van V. | ^g dusent veerhundert XCVIII A. | ^h IIII
dusent A. | ⁱ Bolswaert A(CD). | ^j Bolswert A(CD). | ^k + ende A. | ^l vangenschap V.
^m uns V. | ⁿ M^o CCCC^o ende XCVIII^o] 1498 V. | ^o Paeschede V. | ^p selften A.
^q Paesche V. | ^r selfte A. | ^s Focks V. | ^t dede V.

1 Lees: 1496.
2 Zie Deel III-B § 5.
3 Dit gebeurde op 10 februari 1498; zie Worp, *Kronijken* IV, p. 272.
4 17 april 1498. Blijkens de uitvoerige datering beschouwde Benninge dit als een belangrijk moment: het feitelijke begin namelijk van de langdurige oorlog in Groningerland. Zie ook p. 176 n. 4 over een vergelijkbaar moment in april 1504.

onmanierlijcken groten scade^a ende vele quaedes ende geweldes vermytds^b roeven, barnen, vanghen ende doetslaen, boven recht ende reden sunder ontsegghen; ende gengen ligghen in Aedwert. Van welcken knechten weren opperste hoefftluden^c Nitter Fox off joncker Fox geheten, Jurijen Kogelat^d, Johan van Alp ende ene van oeren gesellen geheten heer Jurien van Regentbarch ritter^e, de wort^f doetgeslaeghen toe Northorrum^g selff anderde. Ende daer umme branden sie int ankoemen, als se toe Northoeren^h quemen ende den ridder doet vonden, branden sie die hele bueren op, dat daer niet staende bleeff bijnnen Northoren van husen dat iet van weerden was; ende toe Zuithorenⁱ oeck dat meeste deel van den huusen an die^j zueder ziedt van die kercke; ende to Westerdijken van der horne off hent an op Awarde^k zijl dat meeste part van alle^l den besten huusen; ende mede up den Rugewaert^m ende op beijden sanden, soe datter weijnich huusen daer staendeⁿ bleven.

§ 2b *Groningen bewerkt vertrek Fox uit Ommelanden en Friesland*

B p.24
ms.V p.99
Ende des saterdaghes toe Paeschen^o achten¹ soenden die Gronnighers ende prelaten ende hoefflinghe der Ummelanden in Gronnigen ghebiede mijt dessen selffsten^p kapiteinen ende knechten, soe dat see weder solden ruemen uut Gronniger verbunt, ende doen daer genen meer schaeden; ende wat see geroevet ende gevanghen bij em hadden, solden see mede moegen nemen; ende solden em daer en boeven geven XXXIII^m Rijns gulden^q. Daer op rumeden see, ende daer voer wort em toe ghisele gesat, vander stad wegghen als bi namen Sijbrant Ulfferden, Sijse Berneers ende Wijert Eijnsma, ende van der lande wegen joncker Roeloff² Ewsma, Luert Kater / ende Eltet toe Lellens; datmen em die voergenoemde summe van pennijngghen binnen VIII dagen solde betalen. Bijnnen der voergenoemder termijn ende tijt, boeven der soene, voerden se de voergenoemde gijselars uut Aedwart toe Dockum, ende daer wert em oer ghelt betaelt, ende doe voerden sie noch welcke van den gijselers boven recht mede westwart toe Lunckercke int kloester, ende wolden daer hebben voer oer kostgheldt vijff hondert Rijns gulden^r. Ende de V^c Ryns gulden^s ³ loveden em die ghiselers toe geven, ende setten em daer voer enen borgen toe ghisele, geheten Hinrick Langenborrich, de V^c Rijns gulden^t voer Pinxteren⁴ toe betalen toe Z uutphen^u inden

^a schaeden V. | ^b vermytd V. | ^c hovet luden A. | ^d Kogelar V. | ^e ridder V. | ^f wert V.

^g Northoeren V. | ^h Noer horum A. | ⁱ Zuethorum A. | ^j an die] ander A. | ^k op Awarde] Oxwaerde A. | ^l al V. | ^m Rugenwaert V. | ⁿ staen A. | ^o Paesch V. | ^p selven A.

^q Rinsen gulden V. | ^r Rinsen gulden V. | ^s Rinsen gulden V. | ^t Rinsen gulden V.

^u Zutphen AC.

- 1 21 april 1498.
- 2 Lees: Reloff.
- 3 Zie echter Deel III-G § 9: aldaar 4500 gulden.
- 4 3 juni 1498.

lande van Geller. Ende alsoe reijsseden se omtrent Ons Heren Hemmelvaerdes dach¹ uutten lande nae den hartoch van Geller, de se doe al weder int solt nam. Item als se uut Aedwart op braecken ende nae Dockum weder toegen, nemen sie mede oever hondert ghevangenena, ende wal II^m beesten ende peerden de see al geroevet hadden; ende schatteden den vangenengroet goet aff; alsoe dat men mochte lossen de koe mit een Hoerenckens gulden offt^b en Davids gulden; alsoe dat soedane zware last van oerloch in hondert jaren niet^c gescheen was.

§ 3a *Schieringers in Westergo roepen Albrecht van Saksen te hulp en huldigen hem als landsheer*

Als desse voergenoemde landen weren in dussen groeten oerloghe, soe vellen die van Westergoe, ende meestlijcke die Schiringhe als de van der Sneeck, Here Hottinghe, Gosschalck Jonge mit oeren parties lueden ende ore vrenden, an hartoch Albert van Saxen^d – die doe ter tijt was bij hartoch Philips van Borgonnien, ende hadde voele bedrieves van oerloghe in Hollant, Zelant ende Brabant van wegen hartoch Philips, daer hie voerstander van was gewest – ende begeerden den hartogen van Saxen^e voer enen landes^f heren, ende wolden geenderleije^g wies onder die van Gronnigen staen int verbundt. Ende de hartoch van Saxen^h hevet geworven van den Roemisschen koeninck Maximiliaen, dat he bij consent hartoch Phylipsⁱ van Borgonnien hevet em belenet mit ener commissien heel Oestvrieslandt ende Westvrieslandt / een ewich gubernator daer van toe wesen.² Ende hevet daer op gesent int jaer Onses Heren 1498^j enen ridder, geheten heer Wilbolt van Schambarch, in Westergoe ter Sneeck.³ Ende de wile was joncker Fox mit de III^m knechten in Westergoe noch, ende de knechten weren goet hartoghes van Sassen. Ende de van der Sneeck ende Westergoe hebben den ridder in schijn des hartogen^k van Sassen gehuldiget voer oeren hals landes heren, ende hebben em oever geven⁴ in soe groeter last van excise ende schattinghe ende ander eijghendome, soe dattet zeer koeninck Karels tijt nie in soe groeten eijgendome is gewest. Ende voert mit schriften ende uut anxte van den vremen knechten hevet he al Oestergoe

B p.25

ms.V p.100

^a gewangen A, gevangen CD. | ^b oft myt A. | ^c nie A. | ^d Sassen V. | ^e Sassen V.

^f lander V. | ^g generleije V. | ^h Sassen V. | ⁱ Phylips V. | ^j M vierhundert ach ende tnegentych A. | ^k hartoghes V.

1 24 mei 1498.

2 Mandaat van 20 juli 1498; Tresoar, MSFG, inv. nr. 119. Editie: *Groot Charterboek Vriesland I*, p. 786-787. Dit staat los van de voorwaardelijke afstand van Friesland door Filips de Schone aan Albrecht van Saksen op 18 maart 1499: zie Vries, *Heilige Roomse Rijk*, p. 187 n. 118. Editie: *Groot Charterboek Vriesland I*, p. 778-781 (foutief gedateerd 17 maart 1498).

3 1 april 1498; zie Worp, *Kronijken IV*, p. 285.

4 Huldiging van 30 april 1498; Tresoar, MSFG, inv. nr. 62. Editie: *Groot Charterboek Vriesland I*, p. 782-784.

ende Soeven wolden em oeck onderdaen ghemaectet,¹ de em oeck mede hebben gehuldet ghelieck Westergoe, uutgenoemen de van Lewarden ende welcke van den Vetkopers in Dongherdeel, als Sijbet Scheltema ende Hemke Jarla mit oren partien ende vrenden etcetera.

§ 3b *Vergeefse pogingen Friese Vetkopers om Fox te verslaen*

Doe voert inden selfsten jaere Ons Heren dusent vierhundert ende achtentngtych^a omtrent Pinxteren² soe weren de knechten die in Aedwart gelegen hadden, weder umme gerumet in Westvrieslandt; ende als se oer gelt hadden van de Gronnigers ende Umme landen, als voer van geschreven is,³ soe toegen die knechten weder omme na den lande van Gellere, ende verstreken^{*} na Hollant ende Braebant. Ende joncker Fox bleeff bij joncker Wilbolt in Wester goe, ende Fox toech in die Pinxter hillige daegen⁴ nae Staeveren omtrent mit achte hundert^b knechten. Dat vernamen^c die Soeven wolden, ende meenden dat hie wolde weder in Sloten gaen liggen, offte weder uutten lande en wech wolde reijsen. Want hie eijn groet goedt geroevet ende gheschattet hadde, so hebben die Soeven wolden uutgewilliget mijt schriffden ende boeden Langewolt, Vredwolt, Acht karspel, Lewerden ende Lewerder deel mijt al den Soeven wolden, ende sint ghereijset nae Staeveren om Fox mitten knechten toe verslaen. Ende des sondaeges toe Pinxteren^d achten^e⁵ des morgens vroe quemen die Wolden^f mijt oer heer bij een, ende hadden wal teijn man tegens / enen; ende treden totten knechten over twe zijlen ende zijlriden^{*}, ende meenden sie toe verjagen ende toe slaen, want oer hoep toe male kleijn was. Ende de knechten stelden sick in den^g strijt oerden, ende schoeten int Vreessche heer mit enen kaerbussen mit haegelschot. Ende van stonden an nemen de Vresen den weeck toe rugghe weder umme nae den zijlen, ende verloeren den slach, soe dat se generleije^h weer en deden. Ende slogen in die zijlriden ende sijlen, de toe voeren boeven ondecket weren, daer toe male voele volckes in worden ghedrencket ende gheslaegen, ende voert oever die zijlen noch voert worden vervolget ende geslaegen ende ghevangen; ende voele die oer harnasch ende kledernⁱ verleten ende ontlepen nae Sloten ende Takezijl, ende ontquemen in oer bloete hemet ende en deels in oer wamboeijns en wech; ende de van Lanckwolt ende Vredwolt leten daer voele doeden ende ghevangen.

ms.V p.101
B p.26

^a 1498 V. | ^b 800 V. | ^c vernemen V. | ^d Pinxter V. | ^e achtdagen A. | ^f Wolders V.
^g in der V. | ^h + wijs A | ⁱ cleden A, klederen CD.

- 1 Een groot deel van Oostergo huldigde de Saksische landsheer op 15 juli 1498; zie Worp, *Kronijken* IV, p. 308.
- 2 3 juni 1498.
- 3 Zie Deel III-C § 2b.
- 4 Tussen 3 en 10 juni 1498. Volgens Worp, *Kronijken* IV, p. 300 trok hij op 5 juni naar Stavoren.
- 5 10 juni 1498.

§ 3c *Saksen belegeren Leeuwarden, Groningen helpt de stad*

Voert^a des selffsten jaers inden jaere van XCVIII omtrent Sunte Bartholomeus¹ belede desse ridder joncker Wilbolt van wegen des hartogen van Sassen Lewerden, ende hadde daer mede voer de hoefftlinghen uut Westergoe ende oeck mede en deels uut Oestergoe, ende hadde bij em mede wal twe dusent^b vremeden knechten, ende had Kamminghe buer beset^c, ende lach mit dat ander heer in dat kloester Wiswert; soe willende die van Lewarden brengen totter subiectien ende ghehoersumheijt des hartogen van Sassen. Soe vellen die van Lewarden an die stadt van Gronnigen, ende begeerden hulpe ende bijstant^d inholt des verbundes. Ende die van Gronnigen hadden wal IX^c kriges knechten ende vyfflich^e ruijters mijt reijsege peerden, daer die opperste hoefftman^f van was ene geheten Johan van IJttersum, droste van Sallant in der tijt. Ende soe hebben sick die stadt van Gronnigen uut gherustet ende geveerdighet omtrent Frijmarckt^g – dat is Nativitatis Mariae Virginis² – mijt der halve stadt als Sunte Meertens karspel, ende mit den reijsegners ende knechten, ende de Ummelanden als Humerse^h, Langwolt, Fredwolt ende Mijddaech, soe dat daer toe peerde ende toe voete was een groet heer volckes; ende sijnt teghen der vijande wille in Lewerden getoegen, want de /vianden weren em int velt toe moete gereijset ende inden oerden geset, men sijnt weder te rugghe uutten velde gheweecken int cloester, daer oer leger was; ende die van Lewerden schormutseden mijt em volck aff. Als nu de van Gronnigen mit oren vrunden ende heer in Lewerden legen, ende vernemen dat die knechten niet op malkanderen wolden, ende hadden daer legen vier off vijff daegen, soe wolden sie bij nachte mit oer heer op breken ende reijsen weder nae Gronnigen, ende laten blieden soe voele knechten in Lewarden als sie bedarveden hoer stadt mede toe holden. Ende sijnt in der nacht uut Lewerden getreden, ende een groet part vant Gronneger heer brack achter aff ende quam weder in Lewarden, ende bleven daer; de anderⁱ treden voert nae Eernsum. Soe was Eernsumer zijl op ghenomen ende die wegen weren vaecke doer gegraeven daer sie hen reisen solden; ende die van der Sneeck ende Omme landen quemen starck uut toe peerde ende toe voete, ende sloegen ende vengen voele hueslueden ende knechten ende welcke borgers ende buren van Gronnigen, ende de voer den zijl ende inden zijl ende daer omtrent. Ende de to Lewerden bleven weren van den borgers ende knechten van Gronnigen, bleven toe Lewerden omtrent ses weecken, ende holpen em die stadt toe holden; soe dat se de poerten des daghes nouwe van den belege toe en deden, ende dreven oer koeijen ende beesten des daeges tegens der vianden danck toe velde, ende weren alle daege tegen die vianden uut int velt ende sloegen malkanderen volck aff, ende joncker

ms.V p.102

B p.27

^a voert] item voert V. | ^b twe dusent] 2000 V. | ^c besettet V. | ^d + nae V. | ^e 50 V. | ^f hovetman A. | ^g Frijmarckt V. | ^h Humerse V. | ⁱ anderen V.

1 24 augustus 1498. Volgens Worp, *Kronijken IV*, p. 316 was er eerst een kort beleg van 5 tot 8 juli en begon de grote belegering op 21 augustus.

2 8 september 1498. Worp, *Kronijken IV*, p. 317-318 zegt dat de Groningers tussen 5 en 10 september in Leeuwarden waren.

Wilbort verloes meer dan die van Lewarden. Ende den Gronnigers begunde toe twivelen dat se em op die van Lewerden niet dorsten verlaten, soe dat sie wal halfeff verraeden weren.

§ 3d *Leeuwarden geeft zich zonder overleg met Groningen over*

Soe wort dat componeert ende gesoent^a tusschen de van Lewerden ende joncker Wilbolt, soe dat sie em die stadt op gaven,¹ ende de van Gronnigen saementlijck^b borger ende knechten mijt alle arterie van oerloghe, bussen, waghen ende peerden, dat see in Lewarden mede ghebracht hadden, solden see weder mede^c omme nemen. Ende joncker Fox was weder mit en deel knechten bij joncker Wylbolt^d, de dede daer goedt / in, soe dat de van Gronnigen hen quemen, ende velegede se mit sijnen knechten hen opt rume soe dat sie onbevaert hen quemen ende em geholden wort soe em geloebet was; dat en deel van Leewarden ende joncker Wilbolden volck wal geerne anders geseen hadden, so dat daer niet voele ongeslaegen ende gevangen hadden weder gekoemen, dat toe maele quaelick bij de van Lewerden was verdeent; doch Godt help em dat see velick over quemen toe Gronningen. Ende joncker Wilbolt nam die stadt in ende wort gheludet in schijn des hartoges^e van Sassen. Ende joncker Wilbolt is weder umme gereijset bij den hatogen^f van Sassen, ende joncker Fox bleeff stadholder van Lewarden ende Westvrieslandt, ende leet an leggen int jaer XCIX^g binnen Lewarden een kostel slot, daer he voele steenhuusen buten Lewerden leet umme smijten ende den steen leet voeren toe Lewerden dat slot van toe timmeren.

ms.V p.103

B p.28

§ 4 *Prelaten en edelen in de Ommelanden roepen graaf Edzard van Oost-Friesland te hulp*

Anno 1498^h

Als die greve van Oestvrieslandt greve Edsertⁱ den Ommelanden hadde geleent^j vyftehalf^k dusent Rinsen gulden^l, toe vulleste oeren summe van penninghen mede toe betaelen, de joncker Fox geven worden, doe he uuth Aedwart ende die^m Ummelanden gekofft ende gesoent wort, daer voer in dit croenieckelⁿ van geschreven is,² soe hadde die greve brieven van den prelaten ende hoefftlingen der Umme landen, dat he see mochte in gijjselschap eijschen voer sijnen penninghen weder omme toe benaecken,^{*} ende leet daer^o in eijschen toe gijsele

^a soent A. | ^b tsamenlyck A. | ^c me V. | ^d Wilbort V. | ^e hartogen A. | ^f hartogen A, hartoge CD. | ^g 1499 V. | ^h anno 1498] int iaer ons heren MCCCC XCVIII A. | ⁱ Edzard V. | ^j gelenet V. | ^k wifftehallef V. | ^l Rinsen gulden] Rynsgulden A. | ^m den A.
ⁿ cornykel A. | ^o der V.

1 Bij verklaring van 20 oktober 1498; Tresoar, MSFG, inv. nr. 6.

2 Zie Deel III-C § 2b.

den abt^a van Aedwart heer Wolter ghenomet, heer Johan abt^b toe Rottum, den abt^c van Tesijinghe ende meer anderen prelaten, daer mede twe prelaten weren als^d heer Johan commelduer toe Oesterwerum ende ene^e geheten mester Ulffert proevest to Loppersum, de de stadt van Gronnigen vele contrarie moeijteden^f mitten greve^g van Oestvrieslandt, om die van Gronnigen ende den verbunde der Umme landen van ene toe brengen. Des ghelijkes weren daer in gijselschap in geschreven warlijcke persoenen also^h hoefftlingen: de kinderen van Ewsma, heer Apke, joncker Relofⁱ, joncker Wigboldt, item provest Haije toe Farremsum ende sijn broeder Eggert / Ripperda, Asege in den Ham, Dutmer Rengers, Johan Rengers, Hillbrant Entens ende meer gheestlijcken ende warlijcken. Die goed Gronnigers weren, die bleven inden^j verbunde ende reijseden niet oever bij den greven; ende die van quaeder gunst weren, die toegen oever. Men die prelaten die van goeder gunst weren der stadt Gronnigen, die quemen altoemaele weder oever, halff bij oerloff offte^k sunder oerloff^l des greven, uut genoemen die twe also die commelduer van Oesterwerum ende die provest van Loppersum, daer voer van geschreven is.¹ Desse ende die hoevelingen voergenoemet de nu van quaeder gunst weren der stadt Gronnigen, vellen den greven van Oestvrieslant an om em hulpe ende bijstant toe doen.

ms.V p.104

B p.29

§ 5a *Bisschop van Utrecht bewerkt bestanden tot mei 1499*

Ende^m greve mit sie hebben gesocht vele weges ende raedes, fursten ende heren, als eersten an onsen genedigen heren bisschop Frederick van Baden, bisschop toe Utrecht, daer na an den hartoghen van Sassen ende sijne gedeputeerden in Westvrieslandt, also heer Wilbolt van Schambarch etcetera. Soe hevet onse genedigeⁿ here van Utrecht mitten rydderscap^o ende die dre steden² ende sijner genaeden hoegen raed dat gescheel – tusschen den gedeputeerden des hartogen^p van Sassen in Westvrieslandt ende den hoefflinghe onser Ommelanden in Hunsinghe ende Fijmelinghe ende der ander lande ende den greve^q van Oestvrieslandt ende der stadt Gronnigen – enen dach van vrentschappen op gheramet ende verschreven toe Vullenhoe toe holden, daer de Raedes vrunden ter dachvaert sinnen ghereijset op den dach also die em^r verwittiget was.³ Ende joncker Wilbolt ende die greve mitten hoevelingen sint em aldaer beijegent, ende elck part hevet dat sijne daer op gedaen onder voelen beclachten van beijden, de

^a abpt V. | ^b abpt V. | ^c abpt V. | ^d also A. | ^e enen A. | ^f moeytende A. | ^g graven A. | ^h als V. | ⁱ Roeloff V. | ^j inder V. | ^k halff A. | ^l verloff V. | ^m + de V.

ⁿ genedigen A. | ^o ridderschap V. | ^p hartigen V. | ^q greven V. | ^r hem V.

1 Zie hiervoor in deze paragraaf.

2 Bedoeld zijn de Overstichtse steden Deventer, Kampen en Zwolle.

3 Deze bijeenkomst te Vollenhove vond plaats op 31 oktober 1498; zie Worp, *Kronijken* IV, p. 323 en GrA, RvR, inv. nr. 397.1. Er is echter ook sprake van een dag te Vollenhove op 19 oktober (zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 303, 307 en 313), die wellicht dus verdaagd is.

ms.V p.105

toe lanck sijnt toe schrieven; uut welcke^a onse genedighe here mijt sijnen hoeghen raede wal vermarckede, dat die greve unde hoefftlinghe ende heer Wilbolt niet al recht hadden, ende sochten Gronnigen toe verdarven ende van den verbunden der Umme landen toe brengen. Soe hevet onse genedighe here mijt sijnen hoegen raedt^b daer en bestant op gheraemet tusschen den ghedeputeerden des hartoghen van Sassen / ende die greve^c van Oestvrieslandt ende den hoevlingen ende der stadt Gronnigen een tijt lanck;¹ ende hevet dat bestant voert uutgesat, bij consent des hartoghen van Sassen, hent^d op Sunte Georgius dach² anno XCIX^e, om daer onder in middelen tijden die saecke^f alinck ende al tusschen den hartoghe^g van Sassen mijt Westvrieslant, den greven ende den hoefflingen der Umme landen ende der stadt Gronnigen bij toe leggen ende toe verliccken.

§ 5b *Na vergeefse verzoeningspoging bestand tot juni 1499*

B p.30

Soe hevet onse genedighe here van Utrecht, mit schriffthen ende parsoenelicken selven^h ende oeck mit sijnen hoegen raede, an den hartoghen van Sassen verarbeijt, dat daer tusschen den hartighen van Sassen ende der stadt Gronnigen ende den greve ende hoefftlingen der Umme landen is een dach beramet als des maendagesⁱ nae den sondach Jubilate, dat was doe des maendaeges voer Sunte Marcus Evangelista,³ toe Woerden in Hollant toe holden, om daer alldinck vriendtlijk toe verhandelen. Daer worden hen geschicket ter dachvart van der stadt wegen mester Willem Frederici, pastoer tot^j Sunte Marten^k, Johan Schaffer ende Luedeken Horencken, beide borgemeijsters; ende van den lande wegghen die goed verbundes weren, die abt^l van Selwart, mester Roeloff commendator tot Warphum ende Allert Gaijkinghe. Daer bejgeden em ter dachvaert hartoch Albert van Sassen ende sijn soen mijt oeren raede^m, greve Edzart van Oestvrieslandt mit sijnen raden ende hoefftludenⁿ, ende die hoefftlingen die uut Gronnijger verbunt toe Emden toe gisele legen ende der stadt contrarie weren, alse heer Apke Ewsma, Dutmer Rengers, Asege in den Ham ende mester Ulffert proevest toe Loppersum; ende bisschop Frerick van Baden bisschop toe Utrecht ende die rijke hartoch van Beijeren.⁴ De twe vorsten mit oeren hoegen raede^o weren daer mede ter dachvaert, ende solden die saecke^p verliccket ende bij gelecht hebben. Daer voele beklachten an beijden parten opgedaen worden, soe dat die saecke daer

^a welcken V. | ^b raedt V. | ^c die greve] den greven A. | ^d hen V. | ^e 1499 V. | ^f saken A. | ^g hartogen A. | ^h solven V. | ⁱ manendages V. | ^j toe V. | ^k Meerten V. | ^l abpt V. | ^m raeden V. | ⁿ hoefftluden V. | ^o raeden V. | ^p saken A.

1 GrA, RvR, inv. nr. 397.1: bestand van 4 november 1498, lopend tot 2 februari 1499.
 2 23 april 1499.
 3 22 april 1499.
 4 Georg van Beieren-Landshut, bijgenaamd de Rijke, was hertog van 1479 tot zijn dood in 1503.

niet gesoent wort; men daer wort een bestant uut gestelt hent op Sunte Johan Baptista' anno XCIX^a tuschen allen dessen parten ende landen.

§ 6a *Groninger gilden organiseren terreur in de Ommelanden*

ms.V p.106

Item als dat bestant voergenoemt uut was bij na, ordineerden / de gemene ghilden in Gronnigen veer^b hoevetluijden als benamen^c heer Redmer heer Alma ridder, Johan Schatter, Lueleff Konderdes ende Claws Koeninck; welcke hoeftluden^d dat oerloch solden voeren, ende die ghemene borgeren ende gilden solden voergaen ende hoevetluden^e van wesen. Soe sijnt se gereijset mit den schutten ende omtrent hondert knechten ende hondert borgeren, ende hebben den Dam inghenoomen, ende de palen van den lande bewaert, alsoe Farnesum, Oterdam, Reijde, Wathum ende bij den dijke ter lanthoede gelegen.

Anno 1499^f

B p.31

Voert^g daer nae des sondaeges voer Onser Lever Vrouwen dach Visitationis² hebben sie dat huus toe Farnesum uut gebrant, ende al dat goed daer aff^h genoemen, ende die levendighe have als ossen ende koeijenⁱ nae Gronnigen gesant. Ende voert hebben die Gronnigers dat hoes toe Farnesum dael gesmeten, ende daer toe Johan Rengers hoes ten Poste, dat hoes in den Ham, heer Onnen kinderen hoes toe Ewsum, Dutmer Rengers hoes toe Dijke, al toe samen gebrant ende onder die voeten gesmeten.

Item soe hebben de van Gronnigen noch gesant in den Damme twe hondert borgeren mit dre hondert knechten, om de paelen van den lande starcker toe bewaeren mijt oeren vrenden die toe voeren daer gesant weren.

§ 6b *Edzard helpt Ommelanden en nestelt zich te Appingedam*

Anno 1499^j

Als de van Gronnigen mit oer volc^k de palen van den lande aldus hadden besat, soe is greve Edzard van Oestvreeslandt gekomen^l mijt die^m hoefflingen die uut Gronniger gebede weren oever Eemse bij den greven, mijt achte hondert knechten ende omtrentⁿ twe dusent bueren ende borgeren^o uut des greven ghebede, ende ghekoemen int Olde ampt toe Winschoete voer bij de Pekelborch. Ende

^a 1499 V. | ^b vier V. | ^c bij namen V. | ^d hoevetluede V. | ^e hoevetlude V. | ^f anno 1499] int iaer ons heren MCCCC^oXCIX A. | ^g coert A. | ^h uut A. | ⁱ koen A.
^j anno 1499] int iaer MCCCC^oXCIX A. | ^k volcke V. | ^l koemen V. | ^m den A.
ⁿ ommetrent A. | ^o bueren ende borgeren] borgeren ende bueren V.

1 24 juni 1499.
 2 30 juni 1499.

ms.V p.107

B p.32

die kasteleijn had die Pekelborch beset^a mijt XXX^b off 40^c mannen; ende die kasteleijn weeck off die borrich mijt II knechten, ende de anderen bleven op den^d borrich. Ende dat Over Eemsche^e heer toech voert toe Wijnschoete, ende branden daer dre off veer huusen, ende dwongen dat Olde ampt, dat sie den greven musten hulden, ende loeveden hem toe geven XXII hundert Rinsen gulden^f voer brantschattinghe. Ende soe toegen see voert voerbij Slochteren, oever dat / moer, ende quemen in Wittewerum int kloester. Ende als de van Gronnigen die in den Dam doe noch weren, vernamen dat dat Overeemsche^g heer sijnck gaff nae den Dam omme^h see daer in toe beleggenⁱ, soe sijnt see uut den Dam^j ghewecken als de vianden^k in Wittewerum quemen, ende toegen doer Loppersum ende den wech nae den Woldijck nae Gronnijgen. Soe toech dat Oever Eemsche^l heer, mitten hoefftlingen de se int lant daer brochten, als benamen^m heer Apkeⁿ Ewsma, mijt sijnen twe broeders joncker Rodolff^o ende Wigbolt, proevest Haije Ripperda ende Eggert sijn broeder, Dutmer Rengers van Dijke, Iohan Rengers ende Dutmer Rengers^o ten Poste, Asege in den Ham, Hillbrant Entens, ende gingen liggen in den Dam. Des anderen daeges quam de greve selves oever toe schepe wal dusent starck mijt borgeren ende buren in den Dam, ende ghenck daer ligghen barnen^p, brantschatten, roeven ende vangen, ende deden^q voele quaedes.

§ 6c *Wederzijdse terreur in de Ommelanden*

Anno M CCCC^o ende XCIX Translatio Benedicti^r 2

Als die greve daer lach mijt sijn heer, soe sende he omtrent ses stijge mans van sijnen borgeren ende buren op dat hues toe Sauwert, om dat toe besetten. Soe schickeden die van Gronnigen uut oer stad schutten mijt oeren knechten omtrent vier hundert^s voer dat hues toe Sauwert; soe schoeten see wat toe moete van den huuse, men van stunden an gaven^t se dat hues op, ende worden al gevangen toe Gronnigen gebracht^u, men daer bleven welcke doeden op. Ende dat hues toe Saewert mijt alle^v den timmer op den hove wort al uutgebrandt; ende daer worden voele van hueslueden ende Ailcke Onsten meijeren omtrent Sauwert oer goedt aff geroevet, ende en deel mede gevangen toe Gronnigen gebracht. Ende den gevangen vanden huuse van oever Eemse wort groet goet aff^w geschattet, elck nae dat he geven mochte nae groetheijt sijns goedes.

^a besettet V. | ^b 30 V. | ^c XL A, XXXX CD. | ^d de AC. | ^e Over Eemsche] Overeemsche V. | ^f Rinsen gulden] rymsgulden A. | ^g Oever Eemsche V. | ^h om V. | ⁱ legghen V. | ^j Damme A. | ^k viande A. | ^l Eemsche V. | ^m bij namen V. | ⁿ Appko V. | ^o – van Dijke, Iohan Rengers ende Dutmer Rengers V. | ^p + ende A. | ^q dede V. | ^r MCCCC^o ... Benedicti] 1499 V. | ^s vier hundert] 400 V. | ^t geven A. | ^u toe ... gebracht] gebracht toe Gronnyngen A. | ^v al V. | ^w off V.

1 Lees: Reloff.

2 11 juli 1499.

Item daer na lede de greve en deel van sijn vollick int kloester van Tesinge ende daer omtrent.

§ 6d *Joncker Fox gesneuveld bij Kolham en begraven te Groningen*

ms.V p.108
B p.33

Item op Sunte Marien Magdalenen dach¹ anno XCIX^a, soe quam Nittert Fox, des hartoegen van Sassen oeverste^b hoefftman, uut Lewerden omtrent dardehalfeff hondert starrick mijt dre kaerbussen ende uutgelesen Oeverlantsche krijges knechten, doer dat lant van Drente toe Kropes wolde toe, ende wolden bij den greven wesen in den Dam. Dat worden / die van Gronnigen wijes, ende leten haestelijc^c oer schutten ende knechten vallen in torff schuten, ende voeren haestelijken^d nae Wolde, ende en deel liepen toe voete, en deel toe peerde. Ende joncker Fox logisede^e ende teerde int uuthoff toe Kolham. Ende die Gronnigers treden in der oerden Onse Leven Vrouwen lane langes voer bij de Roede poerte nae den Ham. Ende als Fox die Gronnigers sach mit oer fanekes, sette hie sijn vollick oeck in der oerden, ende quam em toe moete; ende sloegen sick koenelicken onder malkander^f. Ende die Gronnigers heldent^g veldt, ende versloegen joncker Fox daer doedt ende daer toe doet van sijn vollick omtrent dertych^h, ende vengen omtrent hondert ende XXVⁱ, soe datter toe saemen bleven omtrent anderhalleff hondert geslaegen ende gevangen; ende die anderen^j ontlepen int moer nae Broke ende int holt. Ende daer wort een goedt man mede gevangen van den^k greven hoefftlueden, geheten Victor Vrese, de lange sat gevangen in^l Poelpoorte, ende wort^m geransoent op XII^c golden gulden. Ende die Gronnigers brochten die drie kaerbussen mede toe Gronnigen; ende brochten joncker Fox doet mede in die stadtⁿ, ende wort ten Minre broederen in die karcke begraven bij des Hilligen Crueces olter. Ende dit was desse Fox de des jaers toe voeren mitten vremen^o knechten in Aedwert^p was, ende dat gewelt daer dede, daer voer in dit kroenikel van geschreven is.²

§ 6e *Verdere terreur over en weer in de Ommelanden*

Dus bleeff de greve mijt sijn heer een tijt lanck liggen in den Damme; ende sien volck toech uut in Hunsinge, Fijmelinghe ende in die Marne ende in Dijurdes wolt, ende vengen daer ende deden daer roeff, brant ende brantschattinghe op der Gronniger meijers ende op alle den genen die goedt Gronnigers weren, ende op den genen de den greven niet obedieren, hulden offte

^a 1499 V. | ^b oppersten A. | ^c haestlijck V. | ^d haestlijcken V. | ^e loeijdsde A.
^f melcanderen A. | ^g helden dat A. | ^h 30 V. | ⁱ hondert ende XXV] 125 V. | ^j ander V.
^k des V. | ^l op A. | ^m vort A, voort CD. | ⁿ doet ... stadt] mede inde stat doet A.
^o vremen V. | ^p Aedwart V.

1 22 juli 1499.
2 Zie Deel III-C § 2a.

brantschattinge geven wolden. Des ghelieckes deden die stadt van Gronnigen op der hoevelinghe mejers ende op alle den ghenen de den greven jenigerleije wies hoersom weren, vermidts huldinghe, brantschattinge ofte paecis poerten van den^a greven nemen. Alsoe dat de landen in hondert jaeren^b nie in sulcken last gewest sint vermids roeff, vancknisse, brant ende brantschattinge als nu sijnt: want weren sie der stadt hoersom, soe leet sie die greve verdarven, ende weren sie den / greven hoersam, soe worden see verdorven van der stadt; ende int les te worden se van beijden sijden, vrenden ende vijanden, allijke wal verdorven, want de vremede knechten sparen vrent noch vijandt, ende de lichte borgeren ende inwoeners bijnnen der stadt dedent al mede, soe dat Vreeslant jammerlijcken ende elendigen wort verdorven.

ms.V p.109

§ 6f *Ook terreur in het Gorecht en in Drenthe*

Int jaer 1499

Die greve taste mede int Goerecht, dat mien heer^c van Utert toe behoerde, dat de stadt doe ter tijt hadde, ende mijn here^d gelt op gedaen hadden, ende een amptman op hadden, die dat van der stadt wegen bedeende. So dede die greve daer int^e Goerecht vancknisse, roeff ende brant, ende brande daer toe^f Hoeger bruggen voer de stadt ende daer meer ander huusen^g.

Als die greve mijtter^h heren lande van Utrecht sus geweltlijcken had angeveerdigetⁱ, so tasten de Gronnigers weder an op alle die goederen die oere vianden hadden gevlochent;* ende daer was voele goedes gevlochent int lant van Drente van der Gronniger Ommelanden. Ende en deel van onsen borgeren mijt en kleijn hoep knechten toegen toe Roeden, ende sloegen heer Aepcken Ewsma hues in, ende nemen daer uut alle sijn ingoederen^j* die daer in weren, van allen huesreeschape, klederen ende klenodien; ende sloegen al in stucken van glasen ende beschoot, kisten ende trijoeren. Welck hues uutermeden kostelijcken was binnen getimmert van glasswarck in den vensteren ende kostelick beschoot van kaemeren ende zaelen, soe als zalighe heer Onne van Ewsma ridder dat hadde laten timmeren ende om genoechte in plach toe woenen, ende heer Aepcke ridder sijen zoen nu nae bewoende.

B p.34

§ 7a *Huldiging Albrecht van Saksen in Friesland: inleiding*

In dessen selven^k jare^l van XCIX^m omtrent Sunt Jacop¹ quam hartoch Albert van Sassen ende sijen soen persoelijckⁿ selven^o in Westvrieslandt, ende worden

^a der V. | ^b jaer A. | ^c here V. | ^d heren A. | ^e in V. | ^f ter V. | ^g + anno 1499 V.
^h myns A. | ⁱ had angeveerdiget] an had geverdiget A. | ^j innegoederen A. | ^k tselven A.
^l jaren V. | ^m 1499 V. | ⁿ personelyc AD. | ^o tselven A.

1 25 juli 1499. Worp, *Kronijken V*, p. 1 noemt 19 juli.

daer gehuldet, tot Lewarden, Sneeck, Franiker, ende daer in Oestergoe ende Westergoe in allen steden, voer oeren rechten landes heren in soe groeter plicht, eden ende eijgendoemen, als sie heer Wilbolt in schijn ende van wegen des hartogen van Sassen voer gehuldet hadden, daer voer in dit kroenieckel van geschreven is,¹ noch swarer ende lastigher in egendoem² gegeven dan voer geroert is.

ms.V p.110

§ 7b Hier nae volgen de copien van den overkomsten^b ende hulde brieven tusschen den hartoch van Sassen ende de lande van Westergoe²

B p.35

Wij Albert, van Gods^c genaeden hartoch van Sassen, landtgreve van Doringe ende marck greve van Mijssen, tot ewijger memorien doen kuntlicken openbaer^d, ende uut krafft van dessen onsen breven betugen ende bekennen voer ons ende onse arven ende naekoemelingen, voer allen den genen die dessen onsen breeff^e sollen seen, lesen, offte hoeren lesen. Woe dat wij mit unvorbrecklijcker forstlijcke geloeve^f ons hebben bewilliget, verwilkort ende belastet, mijt dessen unsen brieve verwilcoren ende belasten tot dessen hier naebescreven articulen.

In den eersten ontheten ende beloeven ende annemen wij alle^g persoenen geestlijck^h endeⁱ warlijck, steden ende landen, dorpen, delen ende inwoeners van Westergoe in Vrieslandt, voer alle geweld, overlasten, onghelijcken ende heerlickheit toe onderhouden, beschutten ende bescharmen, bijnnen landes ende bueten^j, al soe voele^k als ons moeghelijcken is te doende. Voert meer die selve inwoeners vorgenoemt uutten lande van Vrieslandt niet toe verdachvaerden, noch om ienighe saecken off deensten mijt gebot toe verschrieven, ten sij saecke dat sie des geerne doen mijt hoeren vrien wille. Beloeven^l ende ontheten wij hier^m en boeven hulpe ende bijstandt van justicie toe holden ende toe verwarven tegenⁿ allen horen^o weder parten. Beloeven ende ontheten wij den inwoenende ende landen vorgenoemt orberheijt, nuts, welvaren ende proeffiet in sluesen, waten, lant, sand, dijken ende dammen off anders toe ramen ende neerstlijcken toe vervolgen. Voert sullen wij in dessen handel naegesscreven de goedwilligen de dessen handel anghenoemen hebben, nae inholt hoerer verschrievinghe de wij hier oever van em luden hebben, niet veerder^p dan voer em solven ende den genen daer oever sullen moegen gebeden, belasten, oevermidts off ienighe singulare personen in den voerscreven lande weren^q, de hier inne niet^r willich waeren toe consenteren. Wij loeven oeck van allen dessen naegesscreven handelinghe onse beste toe doende, van den Roemschen koeninckliecke majesteijt consent, commissie^s, macht ende autoriteet toe vervorderen ende toe verwarven;

^a eijgendoeme V. | ^b overkumste V. | ^c goedes A. | ^d openbaeren V. | ^e brieven V.

^f unvorbrecklijcker ... geloeve] onverbreckliken vorstlyken geloeven A. | ^g allen V.

^h geestelyc A. | ⁱ unde V. | ^j + landes A. | ^k voelen V. | ^l geloven AD. | ^m + em V.

ⁿ tegens V. | ^o oeren V. | ^p vorder A. | ^q waren V. | ^r nicht A. | ^s commissien A.

1 Zie Deel III-C § 3a.

2 Editie: Worp, *Kronijken* IV, p. 287-293; ook: *Groot Charterboek Vriesland* I, p. 782-784.

ms.V p.111 oeck die gheestlijcke / privilegien ende vrijheijden in dessen handel onbelast ende onverbrecklieck toe blijven, nae de gheestliecke^a rechten ende older gewoenten van dessen lander^b. Wij geloven den^c personen ende landen vorge-noemt geen lasten, nie gewoenten, nie vonden offienige saecken meer in toe set-ten, ramen ende stellen, boven die^d punten, handelen^e ende artikulen^f van den selven^g hoere verschrievinge, hier nae geschreven, de welcke geluet, tenor ende inholt van woerden toe^h woerden, als hier nae volget.

B p.36 Wij¹ prelaten ende ander geestlijcken lueden van Westergoe landen in Vries-landt; Gosschalck Jonga, Jonge Bocka Harnxma, Douwer¹ Sijarda, Hera ende Jarch Hoijtinga, Hessel Merten, borgemesterenⁱ, schepen ende raedt der steden van Sneeck, Franiker^k, Bolswert, Workum ende Sloten, doen kunt allen den ge-nen die dessen onsen jegenwoerdigen breeff sullen seen offte hoeren lesen. Nae den wij seker^l grote ende marckelicke^m lasten ende schaden, ons oevergekoemen ende gedaen bij enijgen onsen wederwardigen, uut oersaecke van den welcken lasten ende schaden, om uut den selven toe koemen wij angeroepen, begeert ende oetmoedelijcken gebeden hebben den doerluchtigen hoechgeboerenⁿ moegenden forsten ende heren heren Albert^o, hartog^p toe^q Sassen, landt greve^r in Dorijngende ende marckgrave^s tot Mijssen, als enen lovelijcken fursten des Hil-ligen Rijkens ons hulpe ende bijstant te willen doen, op dat wij der vorgenoemde wederwerdigen quijt, ontslaegen ende van nu voert an van den selven offte ande-ren onbeschadiget mochten worden ende blijven, dat wij mit sijner furstlijcker genaeden voer ons, onsen arven ende naekoemelingen, onsen vrunden gheest-lijck ende warlijck, van wat stad dat sij sint, hulpen ende allen onsen ondersaeten met Goeddes ere allen anderen, die om onssen willen doen ende laten sullen, oe-vergekoemen sijnnen in allen maneren hier nae beschreven staedt.

In den eersten so bekennen wij onssen genedigen heren van Sassen, sijner ge-naeden arven ende naekoemelingen, opgenoemen ende ghekoeren hebben, opnemen ende kiezen^t in kracht^u desses brieffs^v voer onsen rechten arrfachtigen heren op sulcke condicien ende vorworden, in dien commissie^w die wij van ons-sen aller genedichsten heren den Roemschen / koeninck begeert hebben, bij de ms.V p.112 welcke sijne koeninckliecke majesteijt den vorgenoemden onssen genedigen he-ren van Sassen ordineren ende stellen soldt. Als sijner koeninckliecker genaden stadholder regerer in onsen landen niet kumpt, ende onsse vorschreven genedi-ge here van Sassen niet werden en muchte, ende wij in toe koemende^x tijden on-sen vorgenoemden genedigen heren van Sassen off sijnen^y genaden erven niet langer hebben wolden tot enen heren, soe belooven ende verbinden wij ons B p.37 bij dessen, sijne ghenaden offte sijner genaden arven ende nacomelingen^z wal ende doechtlicken toe betaelen ende toe vernoegen allen alsulcken^{aa} penningen,

^a de gheestliecke] den geestliken A. | ^b landen A. | ^c de V. | ^d den A. | ^e handele V.
^f artikule V. | ^g sellven V. | ^h tot A. | ⁱ Douwa A. | ^j borgemester ende A. | ^k Franick
V. | ^l seken V. | ^m marclike AC. | ⁿ hoichgeborne A. | ^o Albercht V. | ^p hartogen V.
^q van AC. | ^r landt greve] lantgreven V. | ^s march greve A. | ^t kesen A. | ^u kraft A.
^v breves A. | ^w commissien A. | ^x in ... koemende] intokomenden A. | ^y syne A.
^z naekomelinge V. | ^{aa} alsulcke V.

de sijne genade off sijne genaden arven offte naekoemelinge verlecht ende betaelt sullen hebben bijnnen den^a tijt dat sijne genade offte sijner genaden arven tregiment gehat ende gevoert sullen hebben, tot onderholtenisse^b van den lueden van oerloeghe ende reparatie van der^c sloeten, steden, starkien^d ende plecken desser landen ende anderen onkosten, moeijte ende arbeits ende aventure, ene ende al voer wij sijne genade off sijner^e genaden arven ende naekoemelinge moegen off stellen, off enigen anderen heren kesen offt an nemen.

Item oeck hebben wij geloebet, ende loeven myts^f dessen, dat wij sijner^g genade ende sijner genaden arven ende nae koemelingen offte oeren stadholderen ende gecommiteerden in geven ende oepenen sullen alle onse sloten^h, steden, starckenⁱ ende plecken, tot allen tijden dat hoere genaden beleven sal, om daer uut ende in toe gaen, staen, wonen ende daer mede toe handelen alt tgene dat sijner^j genaden beleven sal, als onssen natuerlijcken arffachtigen heren toe behoert, buiten schaden van onssen eijgendomen ende renten.

Item wij hebben verwilkort ende geconsenteert^k, verwilligen ende consenteren mits dessen, dat sijne^l genaden gedeputeerden macht ende gewalt sullen hebben nie sloten ende starckten^m toe bouwen binnen onsen landen in allen plecken ende plaetsen, daert hem lueden beleven ende goetduncken sal.

Wij hebben geconsenteert, verwilliget ende geloebet, consenteren, verwilligen ende geloeven, dat onse vorgenoemde genedige here, sijner genaden arven ende naekoemelingen van nu voert an van uns hebben ende ontfangen sullen, om hoere princelijcke staet des de bet moegen onderhouden bijnnen dessen lande, alsulcke excise, dominien ende renten up ons ende allen den ondersaeten van dessen lande als hier nae geschreven staet. / In den eersten sall onse vorgenoemde genedige here, sijne genaden arven ende nacomelingenⁿ jaerlix hebben van elck hues staende binnen dessen lande dre swaren^o stuyvers, daer

ms.V p.113

off de XX enen enckel golden gulden maecken ende weert sijnnen. Oeck sullen

B p.38

hoer genaden hebben jaerlix van elcken beeste, mit naemen van kojien, ossen, horn^p beesten ende peerden, de twe jaer olt sinnen off daer en boeven, en vlemss^q daer off die 30' enen golt gulden maecken ende weert sijnnen. Oeck van allen renten van allen den ondersaeten ende inwonende desser lande sullen hoeren genaeden jaerlix hebben de hunderste penninck; ende angaende die genen^s de hoer lant selfs gebrucken, de sullen geven nae adenant gelijck hoere naegebueren. Oeck van elcke tunne beers die hier binnen dessen landen gebrocht wort ende gedruncken, salmen geven vier zware stuyvers van excise; daer off oere genaden aff hebben sullen die III stuyvers vorgenoemd, ende den vierden stuyver sal wesen tot proefiet van den steden daer dat beer gesleten sal worden; behoudelicken dat die prelaeten, gheestlicke lueden ende oeck die heerschappen ende edelen van dessen lande sullen hoer bijeren^t, dat sije bijnnen oeren huse^u mit oeren huesgesinne ghebruecken moegen ende drincken sonder excise; wal toe verstaen dat sie geen beer moegen verkoepen. Oeck van allen wij-

^a der A. | ^b onder holtnisse A. | ^c den A. | ^d karcken A. | ^e sinre A. | ^f mit V. | ^g sinre A. | ^h + ende A. | ⁱ starckden V. | ^j sinre A. | ^k consentiert A. | ^l synre A. | ^m starcken A. | ⁿ naekoemeling V. | ^o zware A. | ^p horn A, hoeren CD. | ^q vlemssen V. | ^r XXX A. | ^s geven V. | ^t hoer byeren] oer beer A. | ^u huesen V.

nen die gesleten ende gedruncken sullen worden, sal men van geven de twintichste maete toe axcise tot proeffijt oeren^a genaeden. Oeck van allen Leijtsche^b wollen laeckenen offte laeckenen die beter sinnen, salmen geven II stuvers, ende alle andere laecken^c die arger sijnnen, salmen geven enen swaeren stuver toe profiet van oeren genaeden. Welcke vorscreven renten, accise ende dominien boven verclaert^d sullen ingaen ende beginnen op hueden datum des brieffs^e, ende alsoe nae volgen van jaeren tot jaeren ende van dage^f tot daegen, in allen manieren ende forme als vorscreven^g staet.

Item wij hebben oeck consentiert^h ende verwillkort, concentreren ende verwilligen als voer, dat onsse vorgenoemde genedige here, sijner genaden arven ende naekoemelinghen macht ende gewalt hebben sullen recht ende justicie te doen ende toe administreren oever ons ende en igelicken nae keijserlicken rechte ende hoere gewoenten, ende wij ons an benoegen sullen laeten, ende / daer toe hoere genaden hulpe ende bijstant te doende nae onssen vermoegen.

ms.V p.114

Item oeck up dat die koeplueden ende andere gemene lueden des de vrier ende sekerer doer onse landen wanderen ende handelen moegen sijen, soe hebben wij geconsenteert, verwilligenⁱ ende consenteren als voer, dat hoere genaden hebben ende gebruicken soelen de regalia^j ende overichheit binnen onssen landen^k, te weten: bij namen alle gericht ende wetten te stellen van den inwonende des landes; oeck de straten toe waeter ende toe lande toe bevrien; oeck toe munten golt ende sulver; oeck toe gebeden ende toe verbieden; item oeck de leen geestlijck ende warlijcken, de den Hilligen Riecke toe staen, toe verlenen in allen manieren gelijk andere fursten des Rijckes doen ende plegen toe gebruecken.

B p.39

Item welke vorgenoemde artikulen, gelofften ende verbunden bewilligen ende consenteren boven geroert, wij geloebet hebben ende geloeven myts^l dessen onssen jegenwoerdigen breve bij onsen eed, trouwen ende eren, nae alle hoeren inhouden ende formen^m ganslijcken ende vullenkomelicken toe onderhouden ende te doende onderhouden, sunder hier ienige gebreck offte difficultejt in laten te geschien in enighe manieren; niet tegen staende ienighe privilegien, rechten offte vriheijden, de wij nu hebben offte hier nae maels solden moegen verkiegen, terⁿ contrarie, achterdeel offte prejudicie vanden voergenoemden artikulen^o, gelofften, verbunden, verwilligen ende consenten.

Te oerkunde hebben wij vorgenoemd, bij ordinantie ende consent des gemenen landes, de segel des lants van Westergoe an dessen breeff doen hanghen. Ghegeven^p bijnnen de stede van Sneeck op den dach van april int jaer Ons Heren MCCCCXCVIII op den lesten dach van april.¹

^a oer A, oerer CD. | ^b Leischen A. | ^c lakene A. | ^d + etcetera V. | ^e des brieffs] sbreves A. | ^f dagen A. | ^g vorgenoemd V. | ^h concenteert V. | ⁱ vewilligen V. | ^j regalie V. | ^k lande V. | ^l mit V. | ^m inhouden ... formen] formen ende inhouden A. | ⁿ tot V. | ^o artikelen A. | ^p ghedaen A.

§ 8 *Versterking Appingedam en nieuwe terreur in de Ommelanden*

Item^a die greve van Oestvrieslant ende de hovelinghe in dessen Omme landen bleven liggen^b in den Dam^c, ende maeckeden den Dam vast mijt eijn grafft an die wester ziedt, ende maeckeden daer eijn bolwarrick omme, ende roveden ende vengen al wat sie krieggen kunden; des ghelieckes deden de Gronnigers oeck.

§ 9 *Radicalisering te Groningen, benoeming van een oorlogsraad*

ms.V p.115
B p.40
Als die stadt in dessen groeten oerloge was, soe konde^d die Raed der stadt Gronnigen den handel van orloge soe wal niet anslaan, soe dattet die^e ghilden ende sommige borgeren belevede, ende em al duchte dattet quaelicken gehandelt wort^f. Soe koeren borgemesteren ende Raed mijtten zwoerne^g meente mijtten bowmeisters / ende hovelijngen van den ghilden ende gemenen borgeren mijt summige^h prelaten, hovelijngen ende eijgen arveden die goed Gronnigers weren, XIII parsonen uutten Raed, zwoerneⁱ meente ende uutten gilden ende uutten lande, die oeren eet daer op deden, dat se dat best solden raeden ende doen tot proeffijet stadt ende lande van allen saecken dat dessen oerloghe an be-roerde, duerende hent tot^j Sunte Merten in den Winter.¹ Men se reden ende handelden alsoe, dat die stadt ende lande daer genen groeten baten an voelden^k, ende brochten die stadt ende lande meer inden last ende int oerloch dan daer uut.

§ 10a *Bemiddeling bisschop Frederik te Leeuwarden mislukt*

Als die stadt ende lande dus jammerlicken wort verdorven, soe dattet onssen heren van Utrecht mijtten capittel, ridderschap ende steden verdroet, soe sanden sie to Gronnigen onsses heren raede, benamen mester Ludolff van den Vene, domdecken toe Utrecht, Turijck Rijck unde^l Rijckensteijn, mijns heren hoeffmeesteren^m, ende den buserenⁿ,^{*} mijt vulmachtigen^o credentie^p, om ene soene offte en bestant toe verdedingen tusschen den hartoch^q van Sassen ende^r greven van Oestvrieslandt ende hovelingen desser Ommlanden^s ende der stadt van Gronnigen. Soe belevede de^t Raedt van Gronnigen enen dach mit den fur-

^a – item V. | ^b liggende A. | ^c Damme V. | ^d kon A. | ^e den A. | ^f worde A.

^g sworn V. | ^h summigen V. | ⁱ swoeren V. | ^j toe V. | ^k an voelden] van hadden A.

^l van AD, ende C. | ^m hoeffmeyster A. | ⁿ buser A. | ^o vulmachtiger A. | ^p credentien V.

^q hartogen V. | ^r + den A. | ^s Umme lande V. | ^t den V.

1 Tot 11 november 1499.

sten to holden bijnnen Lewarden,¹ daer mijns heren raede zekere vaste geleijde breven worven der stadt van Gronnigen daer toe koemen. Daer de Raedt oere vulmachtige Rades vrunden^a op hen senden mijt miens heren raede tot Lewarden. Daer was die greve van Oestvrieslandt mede toe daege mit summige hoveling in Gronniger Omme landen; ende was wal en III^{e b} starck daer gekoemen toe water over de Lauwersche, ende leet sick soe kostelijcken daer seen bij den fursten^c ende^d in den^e stadt van Lewerden, wal haddet en koeninck gewest. Alsoe dat mijns heren raede daer voele arbeijdes deden tusschen dessen parten twe offte dre daegen lanck, op vole^f articulen ende reden an beyden^g sijden, die toe lanck sint toe vertrecken. Men int slueten kunden sie neet meer bekoemen dan en bestandt hent toe Sunte Merten,² dat welcke^h die Gronnigers niet holden wolden. Soe reijdsen mijns heren raede doe ter tijedt weder toe hues.

§ 10b *Bemiddeling te Gerkesklooster mislukt door omwil gilden*

ms.V p.116 Item mijn heer van Utrecht ende kapittel, ridderscapⁱ ende steden / voelden
nutter toe wesen vrede ende ruste dan oerloch, ende sende oere raede de voren^j
daer gewest hadden toe Gronnigen, noch daer weder, om die geschele noch bet
toe verhandelen. Soe is daer en nie^k dach op beraemet toe Gerkes klooster;³ daer
B p.41 hevet die hartoch ende greve oere vulmachtighe raeden^l beijde geschicket ende
die Raedt van Gronnigen oeck. Op welcken dach mijns heren raedt van Utrecht
hebben verdedinghet tusschen dessen parten een bestant op een ruggespraeck;
ende die greve solde den Damme ende Oterdum^m weder ruemen ende oeverge-
ven, ende die hovelingen solden elckⁿ op oer eijgen koemen als siet doe^o vonden,
ende men solde den greven betaelen op daege ende stunde de vijffte halleff du-
sent Davids golt gulden die he den Ummelanden geleent hadde; ende de Raedt
van Gronnigen solde em borge wesen voer de Umme lande voer 4500^p golt^q gul-
den; ende voert in middelen tijden binnen den bestande solde mijn heer van
Utrecht mijt sijnen rade^r desse vorgenoemde parten in vrentschapen voert ver-
lijken. Daer miens heren raede van Utrecht ende voert de raede des hartoghen
ende des greven op hadden toe kennen gegeven^s int hemelick^t summige uut des^u
Raedes vrenden van Gronnigen, dat sie dat voelen hadden van oeren heren, dat-
ter^v sunder twievel wal gesoent solde worden, in den dattet bestant achtervolg-
het worde. Ende als dat handel van den dachvaert ende dat bestant den Raedt

^a vrunde V. | ^b 300 V. | ^c furste V. | ^d + in V. | ^e in den] inder A, in de CD. | ^f voelen V. | ^g beijde V. | ^h welck V. | ⁱ ridderschop V. | ^j voer hen V. | ^k nye AC. | ^l rade A.
^m Oterdam V. | ⁿ + weder A. | ^o siet doe] se de A. | ^p IIII¹/₂^m A, IV^mV^c CD. | ^q golden A. | ^r raden V. | ^s geven V. | ^t + die V. | ^u uut des] uutten V. | ^v dattet V.

1 Worp, *Kronijken V*, p. 5 dateert deze bijeenkomst op Sint Martinus (11 november), maar dat is onmogelijk. *Werken Rengers I*, p. 186 heeft "Den 11 Septembris um Mauritij"; Mauritius is 22 september. Op 26 september wordt door Ludolf van den Vene een bestand voorgesteld; zie GrA, OA, inv. nr. 28, f. 117r, reg. 140.

2 Tot 11 november 1499.

3 Worp, *Kronijken V*, p. 6 dateert dit op 26 september; zie echter hierboven n. 1.

van Gronnijghen weder in gebrocht wort, soe hadde de Raedt des eijn goedt behaegen^a, ende woldent wal holden; men de gilden woldent niet toe staen, ende wolden dat mijt oerloge tegen^b den greven ten ende drieven. Alsoe wort^c dat bestant weder op gesecht, daer miens heren raede van Utrecht noch sijnt weder op toe hoes gereiset.

§ 11a *Afspraken met Ulrich van Dornum ter verjaging van Edzard*

Anno 1499^d

De wile dat miens heren raede dus weren in den handel van vrintschap^e, soe was toe Gronnigen ene geheten Ulrick van Esense, Dornum ende Witmunde, joncker Here Omken broeder, ende was angenoemen van den XIII die dat oerloch regeerden, mijt dusent knechten sijn solt toe verdienen, elck knecht op IIII Davids gulden ende hie voer sien selffs^f parsoen op III^c golt gulden. Ende quam em men III^{1/2}^c knechten, die bleven liggen toe Winsum, want men wolde sie binnen der / stad niet hebben.

ms.V p.117

Anno 1499^g

Als dit^h bestant doe heel affgesteld was, ende de gilden dit mit oerloege ten ende wolden drieven, soe hebben desse dertynⁱ bij consent des Raedes op nie^j noch gehandelt^k ende verdragen mijt joncker Ulrick, dat he solde an nemen de hele garde, ende solde^l den graven^m mijt macht driven uutten Dam ende van Oterdam ende heel uutten lande; ende solden em bestellen bussen kruet, schepen ende provandeⁿ om sijn gelt, ende solden em geven VII^m^o golt gulden; de II^m^p solde men em geven als em die knechten quemen, ende de V^m als he den Dam ende Oterdum^q overleverde; ende al wat hie verspilderde^r^s ende ontfenck van kruet, bussen, provanden^s ende schepen, dat solde men^t al aff korten in de VII^m golt gulden^u.

B p.42

Anno 1499

Als desse oeverkumpst was gescheen, soe had^v joncker Ulrick boeden onder den^w hoep van den knechten in lande van Geller ende Stichte van Utrecht. Soe quam em den helen hoep van den knechten, daer joncker Slenes ende Jurijen Kogeler weren opperst^x hovet lueden^y, mit oeren^z anderen capiteinen ende knechten, ende bleven liggen in Drenthe tusschen Gronnigen ende Suitlaren

^a behage A. | ^b tegens V. | ^c wert V. | ^d anno 1499] int iaer onses heren M^oCCCC ende XCIX A. | ^e vrintschap V. | ^f selves A. | ^g anno 1499] int iaer M CCCC^o XCIX A.

^h dat V. | ⁱ XIII V. | ^j nye AC. | ^k handelt A. | ^l solden A. | ^m greven V. | ⁿ schepen ... provande] pravande ende sceppe A. | ^o seven dusent A. | ^p twe dusent A. | ^q Oterdam V. | ^r verspilde A. | ^s pravande A. | ^t hem A, em CD. | ^u guldene A. | ^v hadde A. | ^w – den V. | ^x oppersten A, opperste CD. | ^y hovet lueden] hovetluede V. | ^z eren V.

in allen buerschappen, daer seet al verdorven ende op eten, want^a sie mosten niet in Gronnigen.

Item als de hoep van den knechten dus lach in de naheijt bij Gronnigen, ende de hoeftluden^b quemen in die stadt, soe nam joncker Ulrick den helen hoep an, de daer koemen weren ende binnen^c Gronnigen alden sommer legen hadden, ende de toe Winsum laegen; soe dat hie over al an nam in sijn solt omtrent IIII^m knechten II maent lanck. Als he dat gene daer mede hadde gehandelt in den Dam ende Oterdum^d, als hie der stadt geloebet hadde, soe wolde hie voert op den greven tasten oever de^e Eemse; daer hie doch selves^f ene^g saecke op hadde, want die greve hadde em verdreven^h van sijn borch toe Oldersum, daer hie des greven viandt om was. Ende als hie sijen warreff in Oestvrieslandt hadde gedaen mitten knechten, soe wolde hie voert mitten hoep bij den hartogen van Louwenborch, daer hie denst bijⁱ mitten helen hoep.

ms.V p.118

§ 11b *Ulrich verover Appingedam niet en ontbindt zijn troepen*

B p.43

Als^k joncker Ulrijck dessen hoep van knechten had^l dus int solt angenoemen, soe gaff em die stadt van Gronnigen^m III^m goltⁿ gulden, ende^o duesent golt^p gulden in provande ende van sien teringhe dat he binnen der stadt gedaen hadde; dat sien summe was IIII^m golt gulden, dat hie op die hant kreech. Ende die torreff schueten worden overtogen int Dampster deep, daer men die knechten, kruet, bussen ende provande mede hen solden^q voeren. Ende daer wort mitten torreff schuten ende plancken gemaeket en brugge^r oever dat Schueten deep bij den olden galgen barrich, daer die knechten oever toegen mijt oer heer, want men sie binnen Gronnigen niet hebben wolde. Soe toech hie mitten helen hoep van knechten hen nae den Dam, ende nam mede alle artelerie van oerloge, van bussen, kartouwen, veltgeschut^s ende allent dat^t em moet ende behoeff was, ende ginck^u liggen in^v Olden kloester ende Nyen^w kloester ende Tijamsweer. Ende des vridaeges voer Sunte Simon ende Jude¹ genck daer een groet vloet ende was eijn zwaer storrem, dat alle die diecken oever lepen ende die kadijeecken toe breecken; ende de greve had op den Delffzijl en blockhues geset, ende hadden den ziel op gespeert, soe dat^x oever al ende omme^y den vul waters was, ende die greve hadde Dijckhuesen beset mijt knechten ende den Dam oeck. Soe ginck joncker Ulrick liggen voer Dieckhuesen, ende brochte cortowen^z daer voer, ende schoeten thues vaecke doer^{aa} ende weder doer; men sie onthelden em dat hues, soe dat se^{ab} em^{ac} niet aff winnen konden, ende dorsten oeck den Dam niet naer^{ad} koe-

^a ende A. | ^b hovetluede V. | ^c bij V. | ^d Oterdam V. | ^e – de V. | ^f solves V. | ^g eijn V. | ^h vredet enen V. | ⁱ verf A, warf CD. | ^j + hadde V. | ^k anno 1499 als V. | ^l hadde V. | ^m + op rekenschap V. | ⁿ golden A. | ^o + een A. | ^p golden A. | ^q hen solden] solde hen A, solden hen CD. | ^r ende plancken ... brugge] een plancken brugge gemacket A. | ^s + scarm V. | ^t des A. | ^u genck A. | ^v inden A. | ^w Nien V. | ^x dattet A. | ^y om V. | ^z kartouwe scarm V. | ^{aa} thues ... doer] dat hues daer A. | ^{ab} seet V. | ^{ac} + dat A. | ^{ad} naeder V.

men. Als joncker Ulrick vernam dat he dat hoes noch den Dam em niet nemen konde, soe sande hie weder umme al de schuten, bussen, scarmen^a ende cruert toe Gronnigen. Ende die Gronnigers hadden em nae oeren vorworden gesent ore schepen ende barsen omtrent XXX, die see oever die Eemse brengen solde, als he sijnen wille van den Dam ende Oterdum^b hadde, om des greven gebede toe verdarven. Soe hadde^c die greve int hemelick moeijtmackers^{*} ende verreders onder den hoep van den knechten, ende compo-/neert mit em, ende solde den knechten geven XV^m golt^d gulden; ende solden doer sijn gebede passeren ende reijsen, niet toe beschaedigen in sijn gebede, nae den hartoch^e van Louwen borch^f; dus was die gene^g spraecke, men certeyn wistment hier neet. Men openlijcken verleten sie joncker Ulrick, als he meende mit sie toe schepe toe gaen^h, ende weren bij den schepe, soe helden sie gemeen, ende uutten gemeenⁱ treden sie van joncker Ulrick, ende gengen nae den greven ten Delffziel ende Oterdum, ende voeren voert oever^j Eemse; ende daer gengen ver^k ligghen toe gijssel van den capiteinen ende knechten binnen Embden, dat sie des graven landt niet sol den beschaedigen. Ende joncker Ulrick helt bij em omtrent 400^l knechten van den Oesterlingen ende sien eijgen knechten die toe Winsum gelegen hadden, ende daer nam hie VI schepen van der Gronniger schepen mede, die em mit den knechten oever solden voeren toe Esense; ende de ander schepen ende die barsen sende he weder umme nae^m Gronnigen. Ende die Gronnigers die bij den schepen weren, wonnen vijfflich knechten, die em die schepen toe hoes velegeden. Ende onder wegen treden sie op Borckmer oech, ende brandent heel uut, ende solden em en groet roeff aff genoemen mede hebben; men daer lach eijn groet Hollantsch schip voert lant, die em behinderde dat sie den roeff niet mede van dat landt kunden kriegen; ende soe quemen sie weder toe Gronnigen mitten schepen, uutgenoemen de VI schepen die joncker Ulrick mede nam. Ende des greven vollick mitten hovelingen bleven voert liggen in den Dam ende int landt, ende deden mit roeven ende vangen al dat em belevede.

ms.V p.119

B p.44

§ 12a *Groningen versterkt vier borgen in de Ommelanden*

Daerⁿ nae in den iare^o als men schreeff XV^c, nae Nie jaers dach, besetten die van Gronnigen dat hoes toe Wiertwert^p, ende makeden dat vast mijt en bolwarrick, ende leden daer op boven LX vremde knechten. Item om dat hoes ter Mude bij den Poste leten die van Gronnigen oeck maecken eijn starrick bol-/warrick mijt ene dubbelde grafft, ende besetten dat oeck mit vollick; des ghelieckes wort oeck beset ende vast gemaeket Eijlcken hoes toe Siddebueren ende dat hoes toe Slochteren. Mijt welcken veer^q hoesen de landen soe worden^r geveliget ende bescharmēt den nae winter over, soe dat sie oer koeren toe Gronnigen toe markede mochten brengen.

ms.V p.120

^a – scarmen A. | ^b Oterdam V. | ^c had V. | ^d golden A. | ^e hartich V. | ^f barch V.
^g gemene V. | ^h schepe ... gaen] gaen to schepe A. | ⁱ gemenen A. | ^j + de A. | ^k vier V.
^l IIII^c A. | ^m to A. | ⁿ in 't jaer MD daer CD. | ^o jaer V. | ^p Wytwert A, Witwert CD.
^q vier V. | ^r soe worden] worden so A.

§ 12b *Groningers voor Appingedam door Edzard verjaagd*

In den vorgenoemden jaere op Sunte Gregorius^a avondt¹ toegen die van Gronnigen mitter halve^b stadt ende oeren schutten ende en deel knechten mit en part van den Umme landen voer den Damme, ende hadden mede dat swaerste geschut van bussen, ende meenden den^c Dam ende Dijckhuesen toe winnen; ende gingen liggen mit oer heer toe Tijamsweer in de kerke ende daer omtrent, ende die bussen worden gelecht op den dieps^d wal onder de schansen. Ende schoeten dat hues toe Dijckhuesen vaecke doer ende^e doer, men se kondent niet omme schieten, daer was eijn goedt bolwarck an die westerzijde umme te-

B p.45

gen mijt en hoech stacket, soe dat ment niet wal beklimmen mochten^f; ende daer wort^g oeck vrielick in den Damme geschoeten mitten groeten bussen ende kartouwen. Ende men mochte den Dam niet naer beleggen, want die zyl doeren weren uut den ziel genoemen, ende al^h die kaediecken weren toe broecken, soe dat-tet in ende uut vloeijedeⁱ; ende was een verveerlick weder van stormen, weijen, regenen^j, haegel ende sne bij nae al^k die tiedt dat die Gronnigers daer lagen, ende was onderwilen blanck ze tusschen den Dam ende Tijamsweer van waters wegen.

Item des saeterdaeges voer Onser Lever Vrouwen dach Annuntiationis² in der vasten quam die greve van Oestvrieslandt oever in den Dam mit groet vollick; ende quam voert uutten Dam, ende helt scuttegevert mitten Gronnigers, ende em wort twe knechten aff geschoeten, ende soe trat hie weder in den Dam. Item de van Gronnigen begonden^l toe twievelen, dat die greve starcker was in den Dam dan see weren in oeren leger; soe breken sie voert op des selven nachtes mit al oer heer ende bussen ende reeschap van oerloge, van^m vorenⁿ des sondaeges voer Onser Lever Vrouwen dach vorgenoemd³ weder nae Gronnigen; ende des greven vollick branden / den Gronnigers de^o huesen achter nae vrij op. Item des maendaeges^p ende dingesdaeges daer nae⁴ deden sie altoe groeten schaeden mit brande toe Wagenbarge, toe Uuthusen ende op de Meden ende daer omtrent, soe dat daer niet voele huesen ongebrandt bleven, ende nemen voele^q gevangen mede in den Dam van den armen hueslueden. Item daer nae, soe alse de knechten die op den huuse toe Wijtwardt legen ende dat hues ter Gronniger best in hadden, soe treden den umme^r,^{*} ende leverden dat hues op in des greven ende hovelingen^s handen.

ms.V p.121

^a Gregorii V. | ^b halver A. | ^c – den V. | ^d depes V. | ^e + weder A. | ^f kunden A.
^g wert A. | ^h alle V. | ⁱ vloeyde A. | ^j weijen regenen] ende van wynde regen A. | ^k alle V. | ^l begonde V. | ^m unde A. | ⁿ voeren V. | ^o den V. | ^p manendages V. | ^q vele V.
^r den umme] die omme V. | ^s hoefflingen V.

1	11 maart 1500.
2	21 maart 1500.
3	22 maart 1500.
4	23 en 24 maart 1500.

§ 13 *Opstand in Friesland tegen de Saksen; Groningen levert de opstandelingen geschut*

Hier^a nae soe stonden die Westvresen^b, Westergoe ende Oestergoe mitten Soeven wolden, op tegens den hartogen van Sassen, ende beleden hartoch Hindrick, hartoch Alberts van Zassen soene^c, op Franiker mit al oer macht.¹ Ende die Westvresen quemen^d toe Gronnigen, ende brochten daer golden ende sulveren^e panden; ende die van Gronnigen leenden em daer op twe bussen, den^f alre besten groeten bussen ende ene kartouwe. Men Franicker was starrick bebolwarickt, ende de hartoge hadde daer in wal^g III^{1/2}^c knechten ende de borgers^h van der stadt, soe dat sie daer niet wal weren uut toe winnen.

B p.46

§ 14a *De Saksen en graaf Edzard terroriseren de Ommelanden*

Alsⁱ se dus in dessen belege weren, quam hartoch Erick van Brunsswieck, die en dochter des hartogen van Sassen hadde, mit heer Frerick van Egmont, anders geheten Schelge^j Giese van Egmont, de greve van Oestvrieslandt ende die hoefflingen^k die ballingen weren van Groningen^l Umme landen; ende quemen in den Dam mit^m IIII^m knechten offte daer en boeven. Ende de vander Marne stelden sick ter werenⁿ op Warpummer zijel tegen die vianden. Ende die van Gronnigen mit oer halve stadt ende schutten, mijt de van Langwolt, Vredwolt^o, Hummerse ende Mijdaech, toegen uut die van der Marne toe ontsetten ende^p hulpe toe koemen op Sunte Peter ende Pauwels dach,² ende dat Gronniger heer bleeff toe Winsum liggen. Ende des anderen daeges daer nae soe reden omtrent^q LX peerden van der Gronniger heer nae Warpummer ziel, ende dat ander heer solde em volgen. Ende als die peertlueden^r quemen bij de Marrensters op den zijel, ende / de vianden quemen uut den Damme toe peerde ende toe voete mit groeter macht voer den ziel, ende die Marrensters mitten genen die van die Gronnigers daer bij weren nemen die weeck, ende worden verslaegen, ende leten voele doeden uut der Marne ende den Halven ampte. Ende daer worden geslaegen twee hoefftinghen^s uut der Marne, de ene was geheten Jarch ter Borch ende de andere^t Ywe^u toe Ewere^v, mit voele hueslueden. Ende daer worden wal boven I^{1/2}^c gevangenen^w. Ende der Gronniger peertlueden^x ruckeden weder nae Winsum bij oer heer, ende treden weder umme nae Gronnigen, soe dat see weijnich schaeden hadden van gevangen ende doeden. Ende soe gengen

ms.V p.122

^a daer A. | ^b Westvresen V. | ^c van Zassen soene] zoen van Sassen V. | ^d quaemen V.
^e golden ende sulveren] golt ende sulver A. | ^f de A. | ^g + en V. | ^h borgeren A. | ⁱ als] anno 1500 als V. | ^j schelige A. | ^k hoefftinge V. | ^l Gronniger V. | ^m + en V. | ⁿ wer A. | ^o Vriedwolt V. | ^p + toe V. | ^q + en V. | ^r peerde luede A. | ^s hoefflingen V.
^t ander V. | ^u Ijuwe V. | ^v Ewerne V. | ^w gevangen V. | ^x perde luede A.

1 Volgens Worp, *Kronijken V*, p. 10 begon het beleg op 12 mei 1500. In een brief aan Georg van Saksen van 7 mei 1500 wordt echter reeds gewag gemaakt van het beleg, dat op 1 mei zou zijn begonnen. Zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 401.
 2 29 juni 1500.

sie liggen in Winsum, ende deden daer altoe groeten schaeden daer omtrent in den Umme landen, vermids roeff, brandt, vangen ende doetslaen, soe swaer ende ongenaedich dattet niet toe schrieven is: alse gevangen in den stock den hals aff toe steecken, die oer ransoen^a op enen zekeren dach niet betaelden, offte die neet toe geven hadden, wijven den se den hals aff steecken, kinderen die sie doet sloegen, vrouwen toe verkrachten ende kercken toe beschienen^b; * voele ongenaediger dan joncker Fox dede, doe hie in Awerdt^c was.

B p.47

Als de hartoge dus in Winsum bleeff toe beliggen^d, ende was verwachten den olden hartogen van Sassen mit meer ander heren ende knechten om den jongen hartogen toe ontsetten in Fraenicker, soe stelden sick ter were die van Langelwolt, Vredwolt, Hummerse ende Mijdaech, ende gingen liggen toe Aedwerder zijk, Alinge huesen, Garnwart^e, Oestum ende daer omtrent up^f Reijdeep tegen den hartogen; ende die Westvresen reden an ende aff om den Langewolmers ende Omme landen toe hulpe. Ende des maendaeges^g voer Sunte Margareten dach¹ quemen oever dat Reijdeep omtrent^h II^c knechten van des hartogen heer, ende veriaegeden al dat Vrescheⁱ heer elck sijnen wech, men daer bleven weijnich doeden ende gevangen. Ende sie branden voele huesen in Hummerse, Mijdaech ende omtrent Aedwert^j ende Moncke dieck, ende roveden al dat see kriegien konden. Ende daer was nemant van stadt ende^k lande die em dat behinderde, ende daer en was nie / over dat diep I^{1/2}^c offte IIe, de dessen ho moet ende gewelt dus deden.

ms.V p.123

§ 14b *Tammingeborg uiteindelijk in Saksische handen*

De^l Gronnigers hadden gevangen enen hoefftlinck^m geheten Aepcke Tamminge. Ende sie worpenⁿ umme Verhillersma hues dat Eijlcke Onste^o toe hoerde, ende soe wolden se Tamminge hues oeck umme warpen. Soe hadde Aepcke Tamminge twee zwaegers in Gronnigen, als Harmen Lewe ende Geert Lewe, de hadden elck enen^p suster toe wieve van Aepken, ende die stelden die Raedt borge binnen Gronnigen, soe dat niemant van stadt ende lande solde beschaediget worden van den huese. Ende Harmen Lewe^q ginck liggen omtrent XX starck opt hues, al eer die hartoch in Winsum quam^r, ende wolde dat hues alsoe in holden ter stadt ende lande best ende tot behoeff oerer vrenden de dat hues toe behoerde. Ende als de hartoghe die Marnesters verslaegen hadde op Warphummer zijk, ende in Winsum en twe offte dre daegen geweest hadde, reisede hie voer Tamminge hues ende eijsschede dat hues in. Ende Harmen Lewe gaff dat hues op sonder stoet offte slaege, soe datter nie busse voer schoeten wort^s, beholden lieff ende goedt aff toe gaen. Ende hartoch Erick, heer Frerick van Egmont ende

B p.48

^a raesoen A. | ^b beschynnen A. | ^c Aedwart V. | ^d liggen A. | ^e Garnewart V. | ^f opt V. | ^g manendages V. | ^h + en V. | ⁱ Vreescke V. | ^j Aedwart V. | ^k ofte A. | ^l de] anno 1500 de V. | ^m hovelinck A. | ⁿ sie worpen] so worpen se A. | ^o Onsten A. | ^p ene A. | ^q Leuwe V. | ^r in ... quam] quam in Wynsum A. | ^s worde A.

die greve van Oestvrieslandt velegeden sie selven parsonlyncken^a doer Winsum ende voer bij Billijngeweer, soe dat see velich in Gronnigen quemen. Ende als Harmen Lewe in Gronnigen quam, was daer groete geroep ende^b kriminatie onder den borgeren, om dat hie dat hoes soe opgegeven^c hadde, soe datter bij nae een quaedt spil om^d geroeket solde geworden hebben in der stadt.

§ 15a *De Saksen bouwen brug over Reitdiep; tegenmaatregelen*

Daer^e nae quam die olde hartoch Albert van Sassen int^f lant, ende quam toe Winsum bij sien ander heer, boeven twedusent^g starrick ende daer en boeven, soe dat de fame^h genck dat sie weren boeven VIII offte IX^m starrick, mit veleⁱ reij-seners toe peerde ende wonderlicke voele geschutten ende artelerie van oerloghe: van bussen, kartouwen ende slangen ende halve slangen, kaerbussen ende veltgeschut. Soe leten sie maecken bij Winsummer ziel ene kostele^j brugghe oever dat Reijdeep, soe kostelijck van holt ende iser als men sie maecken kunden, groet ende breed ende lanck, em^k / in der oerden ende mit dat geschut oever toe koemen.

ms.V p.124

Item onder den als die hartoghe van Brunswieck dus in Winsum lach, ende hartoch Albert van Sassen dus verwachtende was, soe vergadderden die Westvresen uut Oestergoe ende Westergoe ende Soeven wolden ende welcke van den Langwoltmer Vresen toe Bumzter zijel, ende branden den vorgenoemden zijel in, ende makeden op den wester depes wal van Bumzter zijel enen schans ende bolwarrick in sueden de hoege venne lanck; ende weren sumtijdes V^m, sumtides VI, soe VII, soe VIII^m starrick, soe min soe meer, ende weren den hartoghe mit sien heer daer soe verwachtende.

§ 15b *Hertog Albrecht verslaat de Friezen bij Bomsterzijl*

Als^l de hartoghe dat vernam, soe ruckede hie oever mit sien heer in Aedwert^m, ende daer was int kloester wal en dusent off daer en boeven sijn vollick, ende hie leet en part van sien knechten in Winsum; ende dat scheede op Sunte Margareten dach,¹ de was doⁿ op en maendach. Des dingesdages daer nae² soe quemen die van Winsum nae in Aedwerth. Ende soe brack de hartoghe op mit al sijn hele heer, ende ruckede nae Bomster ziel tegen die Westvresen, ende quam aldaer bij de vianden omtrent XII uren, ende helden lange schuttegeveerde^o mit malkanderen boven V offte VI uren lanck; ende de hartoghe was den Vresen

B p.49

^a parsoenelicken V. | ^b van A. | ^c up geven A. | ^d omme V. | ^e daer] anno 1500 daer V.
^f indt V. | ^g II^m V. | ^h dat de fame] dattet geruchte V. | ⁱ voele V. | ^j kosteliecke V.
^k om V. | ^l als] anno 1500 als V. | ^m Aedwart V. | ⁿ – do V. | ^o scutte geveer A, schut-geweer CD.

1 13 juli 1500.

2 14 juli 1500.

overlegen mit geschut van bussen ende vollick, want de Vresen hadden men bi em II kaerbussen ende omtrent XXV haeckbussen. Soe dat des hartogen vollick ten lesten quemen over dat deep bij Sekemakret ende daeromtrent toe peerde ende vote^a ende mijt bussen, ende schoeten endelinghe^b in dat Vreescke schans. Soe nemen die Vresen den weeck, ende worden al verslaegen ende jammerlicken verjaget elck sijnen wech; ende daer wort niet gevangen dan welcke Duetsche knechten, ende van den Vresen van stonden an wal gevonden boven III^c doeden, behalven die noch nae gevonden worden int koren, op den Waert ende opt Oech; ende der doeden en was noch niet rechte voele die soe nae gevonden worden. Ende de hartoghe toech voert des avendes toe Vrouwen kloester ende Visschvleet ende daeromtrent, ende bleven daer liggen mit oer heer.

§ 15c *Albrecht ontzet zijn zoon Hendrik te Franeker en vestigt zijn macht stevig in heel Friesland*

ms.V p.125 Voert^b toech die hartoge van Sassen mit sien hele heer westwert in Westvriesland nae Fraenicker, daer sien soen^c / in bestaldt was; ende dat vloech al voer en wech van den Vresen dat ontloepen konde, ende dat Vreesche heer dat voer Fraenicker lach, vloech en wech, uutgenoemen Sneecker heer bleeff liggen ende verwachteden den hartogen soe langhe dat hee quam int landt^d. Ende als de binnen Fraenicker vernemen^e dat de hartoge quam, soe ruckeden see uut Fraenicker, ende sloegen em aff wal omtrent II^c offte II^{1/2}^c; ende die anderen ontfloegen en wech uutten velde, ende leten al oer geschut achter van groeten bussen ende scarmen ende reeschapen van oerloge. Ende de groete busse ende kartouwe mittet groete scharm dat sie van Gronnigen hadden, bleeff achter ende de hartoge kreech dat al, ende tradt voert in Fraenicker, ende verlossede zijnen zoen hartoch Hindrick,¹ ende toech voert in Lewerden ende in Sneeck, ende doer al Westvriesland daert em belevet^f; ende elck vloech voer die ontloepen konde, ende die neet ontleep, den sloech hie doedt off den venck he, soe dat hem niemant wederstant meer dede.

^a voet V. | ^b voert] anno 1500 voert V. | ^c zoene V. | ^d quam ... landt] indat lant quam A.
^e vernoemen V. | ^f belevede V.

1 Dit gebeurde op 16 juli 1500; zie Worp, *Kronijken V*, p. 24-25.

DEEL III-D

SAMENGAAN VAN Saksen en Edzard brengt Groningen zelf in het nauw; wel tijdelijke bestanden maar geen vrede (1500-1504)

§ 1 *Saksen belegeren Groningen vruchteloos drie weken lang*

Als^a hie des Westvrieslandes dus weldigen was, keerde hie weder nae Gronnigen, ende ginck liggen in Aedwert^b, ende liet al sijn gereschap van oerloge mit schepen nae koemen up^c Reijdeep. Ende op Sunte Peter Vinckels dach,¹ de doe op een^d saeterdach was, quam hie voer Gronnigen, ende belede die stadt op den norder esch tusschen Gronnigen ende Selwert^e. Ende die schepen legghen bij Reijner Jarges tichel warrick, daer onder tieden wal legen L offte LX schepen; ende daer lach wal I^m knechten bij int tichel warreck, ende de hartoge lach selven mede int tijchel warreck wal en^f dre^g offte IIII daegen, ende dat ander heer lach op den norder esch, ende soe reijseden sie daegelicks toe malkanderen. Ende daer nae lach de hartoge in Selwert^h, ende had daer oeck en part van den heer bij em, die daegelix an ende offⁱ toe malkanderen reijseden. Ende hie groeff voele graeven ende schansen voer die stadt, wall voer den naesten moelen barrich ende voer Wijbens hoff, daer hie sijne bussen in lede. Ende schoedt voele geschutten in die stadt, van slangen ende halve slangen ende kartouwen ende mit tuemelers; soe dat hie in XV offte XVI daegen genen schaden dede, dan twee mans / die sick opt bolwarck versuemeden, ende worden doedt geschoeten. Ende hie schoedt voele vuers in die stadt oeck soe lange mit tuemelers, die oeck genen schaedden deden dan twee achter huesen, daarvan branden dat hues van den Schonen^j Gevel ende Huijng brouwhues.

B p.50

ms.V p.126

§ 2a *Bisschop Frederik bewerkt te Aduard een bestand*

Als^k die hartoghe Gronnigen dus belecht hadde, ende op den voergenoemden saterdach voer die stadt quam, des dinxdaeges daer nae² quam die bisschop van Utrecht, genoemet bisschop Frederick geboeren marckgreve van Baden, in Aedwert^l mit de ridderschap^m ende staeten des landes ende de raeden der drier

^a anno 1500 als V. | ^b Aedwart V. | ^c opt V. | ^d enen V. | ^e Selvert A, Selwert CD.
^f oever V. | ^g III V. | ^h Selwert V. | ⁱ aff V. | ^j Schoene V. | ^k anno 1500 als V.
^l Aedwart V. | ^m ridderschap V.

1 1 augustus 1500.

2 4 augustus 1500.

steden oever Isele, alse Deventer, Campen ende Zwolle, om peis ende vrede toe maecken. Ende daer wort van den bisschop mit sijnen hoegen raede^a alsoe in verarbeit, soe dattet toe daege ende stunde ter vrientschap tusschen den hartoge ende der stadt gesat^b wort op enen geheten heer Jurien van Toeren vrijheer ende ridder, welck die uitgeschicket was van den Roemschen koeninck mitten fursten ende koerforsten ende stenders^{*} des Hilligen Rieckes, om toe vernemen wee best gerichtiget was totten Omme landen ende verbunde der stadt Gronnigen: van den hartogegen van Sassen als ewich gubernator, ende der stadt Gronnigen nae oerer privilegien ende olden heerkoemen der verbunden. Oeck hadde hie in bevele om op die stadt Gronnigen te vervolgen an allen heren ende fursten, om sie toe holden in die achte ende over achte, daer sie in gekoemen solden wesen, om dat sie den Hilligen Riecke onhoersem solden gewest hebben etcetera.

B p.51

Item soe wort die schelingen^c tusschen den hartogegen ende der stadt Gronnigen belovet^d ter vrentschap op dessen heer Jurien eer genoemt. Den bisschop mitten ridderschap ende raeden der dre^e steden, die hebben enen dach van vrentschap tusschen beijden partijen^f gheraemet ende geset. Ten eersten hebben sie gelecht enen dach bij Jarges tijchelwarck up^g Reijdeep, daer die hartoge doe in lach; ende die van Gronnigen worden daer geleidet, ende toegen daer op geleijde toe daege. Men des eersten daeges wort^h daer niet van; men die dedinges lueden hebben die saecke an em genoemen, ende hebben den parten gelecht den enen dach, den anderen ende den darden, in Aedwertⁱ, in Selwert^j, toe Gronnigen voer die poerte tusschen den Stenen til^k / ende den naesten moelen barrich bueten Ebbinge poerte, ende op voelen plaetsen ende steden. Ten laesten mijt voele arbeitdes, de de dedinges lueden onverdroeten daer an versocht ende gedaen hebben, is de gheschele tusschen dessen partijen^l entloes verliecket ter vrentschap^m in manieren naebescreven.

ms.V p.127

§ 2b *Bepalingen van de bestandsovereenkomst*

Int eerste wort daer affgekundiget bijnnen Gronnigen mitter klokken van den Rechthuese voer den hoeve enen gemenen vrede op ene vaste sone tusschen den hartogegen ende der stadt Gronnigen, des vrijdaeges voer Sunte Bartolomeus.¹ Ende daer nae wort de soene in schriften oever geven onder zegelⁿ ende breven naebescreven.

In² der schelinge tusschen den hartogegen van Sassen heren Albert genoemt an de ene, ende de van Gronnigen an die ander ziet wesende, in guetlickheijt hen gelecht, bededinget ende oevergegeven op den XXI dach in augusto van den

^a raden A. | ^b gesedt V. | ^c schelinge V. | ^d belevet V. | ^e drier V. | ^f parten A. | ^g opt V. | ^h worde V. | ⁱ Aedwart V. | ^j Selwart V. | ^k Stenen tij] Steenstyl A. | ^l parten A. ^m vrentschap V. | ⁿ zegele V.

1 21 augustus 1500.

2 GrA, RvR, inv. nrs. 406, 407.1 en 407.2. Dit verdrag is nog niet uitgegeven.

vorgenoemden heren ende steden soensheren voergenoempt in den iare^a up den dach van MV^c.

In den eersten is bededinget, dat die van Gronnigen die Umme landen vrij ende quiedt schelden sullen alle ede ende plicht ende bewantnisse, de den van Gronnigen bewant moegen wesen, duerende die tiedt des naebeschreven sequesters. Ende sullen die gans ende al, ende den Dam, tOlde amt noch gene anders heel ofte en deel daer aff uutgesundert, van beijden partijen in handen des edelen ende strengen heren Jurijen van Thuren vrij heer etcetera, in manieren ende van wegen koerffursten ende fursten ende steden^b des Hilligen Rijcks, in sequesters ende middel handt upt nie mit hulpe ende plicht ende ede gestalt worden, tot erkantnisse ende verclaeringe des kamergerichtes, we van beijden parten vorgenoemd daer in gerichtighet sij. Soe dat heer Jurijen vorschreven ofte sien stedeholder, ofte anders iemant van kuerffursten ofte fursten ende stenderen vorgenoemd daer toe geordineert, duerende die tijt des sequesters die vorgenoemde landen, in namen ende van wegen der kuerffursten ofte fursten ende stenderen des Rix vorgenoemd, regeren ende den selfsten guede justicie administreren sullen nae hoeren^c olden privilegien, vrijheijden ende recht^d ende heerkoemen, om in manieren ende plaetsen den selven dat dan goetduncken sullen. Ende sullen oeck de vorgenoemde landen^e vorder niet bevestent^f worden duerende die tiedt des sequesters, dan soe em des oevergelevert ende in handen gestalt worden, wen^g ter tiedt / toe ende soe lange die declaratie^h ende uutspraecke, wen die vorgenoemde lande toe koemen sullen, van den kaemergerichte gescheen synⁱ. Des sullen die bejide scheelachtige^j partijen genoechliecke versekeringhe doen de vorgenoemde landen den genen die van den kaemergerichte toe gekent worden, in handen ende gewalt toe stellen ende toe leveren, behoudelijcken van heren Jurijen vorgenoemd, ende noch sus anders van kuerffursten ende fursten ende stenderen vorgenoemd, nemant toe administratie der vorgenoemde landen in tijt des sequesters geset ofte gesubstiteert sal worden, de der van Gronnigen wederpart ende contrarie is; behoudelijcken de^k Hilligen Rijcke ende mijnen genedigen heren van Sassen als enen gubernator in Vrieslandt allent, dat den Hilligen Rijcke ende sijnen genaeden in den gerichte tegens den van Gronnigen in den voer ende naebeschreven saecken noetdrufftich ende vorderlijck sij; des gelijcken den van Gronnigen soe daen recht als sij totten Umme landen uut rustelijcken besitte des selve soe lange, dat des contrarie in gedachte der lueden niet en is, ofte anders mejnen ende sijck vermoeden toe hebben der vorschreven^l stellinge^m halven in sequesters handen onverbroecken, onverkortet ende in allen manieren ongekrencket. Des sullen de van Gronnigen dit nae duren tijt des sequesters woe voer blijven in ghebrueck van oeren staepel gerecht, marck ten; kopen, verkopen, brouwerie ende anders, soe sie voer desse arringe ende onwille soe lange tiedt, dat desse contrarie niemant gedencketⁿ, in den selven lande gehat hebben. Toe verstaen datmen gene waer alse botter, kese, peerden, ossen, koren ende dergeliecke koepenscha-

B p.52

ms.V p.128

B p.53

^a jaeren V. | ^b stenderen A. | ^c oeren A, oer CD. | ^d rechte A. | ^e lande A. | ^f bevestet V. | ^g went V. | ^h declaratie V. | ⁱ sij V. | ^j schelafftige A. | ^k den A. | ^l vorgenoemde V. | ^m schellinge A. | ⁿ gendencket V.

pen uut den lande dan up den stapel toe Gronnigen nae older gewoenten verkoepen sal; mede dat men oeck geen beer in den lande bij tappen maten verkoepen sal anders dan Gronniger beer, ende beer in den lande daer gebrouwen in gener wise toe verkoepen. Doch hier inne uutgesundert de hoefftlingen der Umme landen, de welcke hoeren^a eijgene goederen, bij em selven op ghekoemen ende niet toe gekofft, tot oeren schoensten ende besten gebrucken moegen.

ms.V p.129

Ende des ghelijcken so sullen oeck de van den Dam in gelijke manieren uutgesundert blieden, soe dat sij oere eijgene goederen, bij em op gekoemen ende niet toe gekofft, tot oeren schoensten ende besten gebrucken ende verkoe-/pen moegen in gelijcker manieren woe boeven geschreven staet.

Voert^b ist bededinget, dat de van den Olden ampte durende die tijt des sequesters uut den artieckel van den stapel recht^c gesundert sullen wesen, to verstaen dat se kopen ende verkopen, brouwen ende anders sus doen sullen nae oren vrijheijden willen, wo sij dat voer gebrucket hebben.

Item soe sullen oeck de van Gronnigen, borgers ende inwoeners, ghelijck oere wederparten ende ander ingesetene der lande vorgenoemd, beholden alle alsoedane goederen als sie in den Umme landen hebben mit rechte ende heerlickheijden daer toe behoerende, gans ongekrencket durende die tijt des sequesters. Beholdelijcken de van Gronnigen maninge ende bekominge horer schulden, renten, guederen in den Omme landen vorgenoemd nae olden manieren van rechten, luede ende vermoegen horer schrijffkamer zegule ende breve ende olden gewoenten se up den vorgenoemden schulden, renten ende guederen hebbende sijnt. Op dat nochtans niet en schijne, de van Gronnigen des halven durende die tijt des sequesters enighe overheijt in den lande beholden solen, is bededinghet, dat heer Jorien, offte sijne^d stede holder off sus anders iemant, den de landen woe boven geschreven is ghecommitteert werden^e, der schulden, renten ende guederen bij den vorgenoemden olden manieren van rechten, ghewoentlijcke kostpenningen binnen der stadt Gronnigen guede recht vorderinge doen solen, offte in oren affwesen sekere guede mannen uut der erbarheijt van Gronnigen daer toe gekoeren sulkes in oren name te doen bevelen; beholtlijck heer Jorien offte sijnen^f stede holder de selven altijt tot oren willen affsetten, ende selvest an eijnen offte ander van der erbarheijt vorgenoemd daerto ordineren moghen.

B p.54

Voert sijnt de van Gronnigen wal to vreden, dat den greven van Oestvrieslandt sijne geleende gelde^g nae luede ende vermoege sijner verschrivinge betaelt worden; ende in den de van Gronnigen der gelde halven mit up boeringe offte anders eniges sins geobliert^{h*} mogen wesen, sollen sie tot erkantnisse^{*} mijns genedigen heren van Utricht, offte des genen sijne genaeden in oren affwesen daer to ordineren worden, ende heren Joriens vorgenoemd, daer van den greven vul doenⁱ, ende mijn genedige here van Utricht ende heer Jorien vorgenoemd tot oren gevallen kentnisse der saecken an nemen.

ms.V p.130

Item als van sodane kosten, moeijnisse, arbeit ende aventuer, / daer toe de van Gronnigen in dessen erringe ende onwille sick verweren, offte anders mijn gene-

^a hore A. | ^b + so A. | ^c rechte V. | ^d zyn A. | ^e worden A. | ^f syn A. | ^g gelden V.

^h geolliert V. | ⁱ vul doen] vuldaen V.

digen heren van Sassen ghebracht solden hebben, ende se weder umme van sijn^a genaeden gebracht moegen wesen, sal koemen tot erkantnisse des kamergerichtes.

Des ghelijkes van soedane schaeden als de van Gronnigen den hovelingen in den Umme landen geseten gedaen solden hebben, ende weder umme van den selveden moegen geleden hebben, sal oeck komen op erkantnisse des kamergerichtes.

Desse breven sijnt ons^b beijden parten overgelevert, besegelt mit der fursten zegelen vorgenoemd ende der stadt zegel van Gronnigen; ende desse soene ende handeling^e vorgenoemd is van beiden parten sus belevet ende angenoemen. Datum anno XV^c omtrent Sunte Bartolomeus^c.¹

§ 2c *Hertog Albrecht trekt weg en sterft te Emden*

B p.55 Als dit dus gehandelt was, brack die hartoch van Sassen mijt sijn heer up van Gronnigen, ende sende omtrent een anderhalff dusent weder in Westvrieslandt, ende toech mijt dat ander volck in den Dam ende nae Oestvreeslandt; ende elck heer de em toe deenste was gekoemen om zijen zoen uut Fraenicker toe vrien, ende voer Gronnigen mit em gewest weren, toegen elck weder umme nae oeren lande. Die hartoch van Sassen was al kranck gevoert uut Zeltward^d ten Damme, ende wort voert gebracht toe Emden. Daer starff hie² ende sijen ingeweyjde wort daer begraven; ende sijn licham wort gebalsumt, ende gevoert in Mijsen in sijen eijgen landt, ende wort daer begraven.

Doe^e dit aldus was vullentoege, soe bleeff des hartogen vollick van Sassen in Westvrieslandt tot Lewarden ende Franicker ende op den palen van den lande liggende. Ende die greve van Oestvrieslandt mitten hovelingen van Gronniger gebede ende oeren adherenten liggende in den Dam, op Oterdum ende int blockhues op den Delffziel, den winter oever al hen^f toe mej anno 1501^g; soe datter sunderlinck van beijden parteyen geen quaet wort^h gedaen.

§ 3a *Groningen werft troepen voor verovering Appingedam, maar deze mislukt*

Anno 1501

Daer nae quemen daer een hoep knechten van der gaerden totter summa omtrent twe dusentⁱ int lant van Drenthe liggende, ende hadden genen heren; welcken hoep knechten de van Gronnigen hebben an genoemen op dusdanen /

^a syne A. | ^b dus V. | ^c + etcetera A. | ^d Selvert A, Selwerd CD. | ^e anno 1500 doe V.
^f want A, wan CD. | ^g XV^c ende een A. | ^h worde A. | ⁱ II^m V.

1 24 augustus 1500. De overeenkomst is gesloten op 21 augustus.
 2 Albrecht stierf op 12 september 1500.

ms.V p.131 condicien, alsoe dat sie den Gronnigers solden leveren den Dam; daer voer solden die knechten hebben den Dam in oer^a gewalt toe vuer ende^b sweerde, ende daer toe vier dusent^c Rinsen^d gulden. Ende daer nae drongen sie den^e Gronnigers noch over, dat sie em mosten loeven dre dusent^f Rinsen gulden ende die provande van bier, broet ende botter tot ene marckelicke groete summa; welck VII^m Rinsen gulden sie niet hebben solden, eer sie den Dam hadden gewonnen; ende konden sie Oterdum ende dat blockhues op den zijel¹ winnen, als sie den Dam hadden, daer solden sie oer best om^g doen.

Den achteijnden dach in de^h mej was do des dinxdages nae Sunte Pancracius anno 1501¹; soe scickedenⁱ die Gronnigers die knechten nae den Dam, ende leten de van den esch over dat Schuten deep bij den olden galgenbarch^k over gaen over ene brugge op schepen gemaect nae den Groneborch, ende gengen liggen voer den Dam.

Anno 1501

B p.56 In den Dam weren alle die hoefftlinghe die wederpartijch weren der stadt Gronnigen, als bynamen^l provest Haye^m Ripperda, heer Apke van Ewsma ende sien twe broederen joncker Roeloff² ende Wigbolt, Eijlekeⁿ Onsta, Dutmer Rengers, Asege in den Ham mijt alle den anderen hovelingen; ende hadden al boeven hondert Duetsche knechten ende voele^o bueren ende hueslueden van over Eemse van des greven volck ende omtrent den Dam ende provest Haijen gebede mede in den Dam.

Item daer nae op Pinxteravent³ stormeden^p die knechten den Dam an mit al oerer macht, ende de van den Dam helden die overhandt in den storrem ende sloegen de knechten manlijcken aff, ende wondeden voele van de^q knechten, ende daer bleeff voele doet van den knechten.

ms.V p.132 Item daer nae des woensdages^r in den Pinxter hilge^s daegen⁴ toech uut die halve stadt van Gronnigen – der Ae halve stadt – voer den Dam den knechten toe hulpe mijt alle oerer macht van den Umme landen mede voer den Dam, ende beleden den Dam om ende om, ende makeden bruggen op raden mede oever de grafft toe komen, ende richten op ene stormkatte op de graffte wal, ende makeden storm schansen na bij de grafft. / Dickhusen^t was gevestet mit en bolwarck ende stacket; daer lach op Eggerick Ripperda mit XXV knechten. Dat hues velen^u de Gronnigers mitten knechten an op den sondach voer des Hilligen Sacra-

^a ore V. | ^b + to A. | ^c III^m V. | ^d Rins AD. | ^e de V. | ^f III^m V. | ^g omme A. | ^h in de] inden A. | ⁱ XV^c ende een A. | ^j sandeden V. | ^k olden galgenbarch] olde galgebarrich V. | ^l be namen V. | ^m Haiije V. | ⁿ Eylko A. | ^o vele AD. | ^p stormenden V. | ^q den V. | ^r wonnesdages V. | ^s hilgen A. | ^t anno 1501 Dijchhuesen V. | ^u velen AD.

1 Lees: Delfzijl.
2 Lees: Reloff.
3 29 mei 1501.
4 2 juni 1501.

mentes dach,¹ ende dat hoes wort op gegeven sonder stoet ende slach^a. Ende Eggerick ende de knechten worden gevangen, ende dat hoes wort binnen achte daege daer na gans uutgebrandt.

Anno 1501^b

Daer na op den saterdach na den Hilligen Sacramentes dach,² doe de Gronnigers al oer reschap van oerloge wal hadden bereijt mit borgeren, schutten ende knechten ende buiren; ende vellen toe geliecke den Dam an mit stormender handt op twe steden mit al oerer macht durende omtrent dre^c uren lanck. Ende die Damsters drogen dat hillige sacrament ende dat hillige cruijce opt^d bolwarrick om^e tegen ore vianden, ende weerden sick manlijck mit scheten, slaen, steecken ende mit brande ende vuer over de veste ende bolwarck toe smieten ende wellinge oever toe gieten; alsoe dat em Godt ende oer manheijt marckelijcken hulp, soe dat sie die overhandt hilden ende den storm wonnen, ende sloegen die Gronnigers toe rugge aff; ende daer bleven vele doedt^f in den storm, toe samen gewondet ende doden boven twe hondert^g.

§ 3b *Graaf Edzard komt Appingedam te hulp*

Daer nae^h op Sunte Vijts avondt³ quam greve Edzard van Oestvrieslandt over mit ene groete macht van volck tot ener summeⁱ XIII^c knechten ende II^{1/2}^m sijner bueren om den Dam toe ontsetten. Ende had al voer den voergenoemden storm bij nachte hemelick inden Dam geschicket LXX knechten, elck mit en deel busen kruedes^j, om den Dam mede toe holden. Ende die greve sloech sick mit sien heer neder toe Farnesum, ende beschansede sick al daer, want dat blockhues op den Delfffziel hadden der^k Gronniger knechten in ende al gewonnen voer den anderden storm; ende daer bleeff ene doedt van oeren besten capeteijnen geheuten Wyllem^l van Meppen, ende weijnich meer doeden ende gewonden.

B p.57

Des wonsdaeges nae Sunt^m Vijt⁴ anno 1501ⁿ vroe brack de greve op mit al sijn heer, ende begonde toe rucken nae den Dam. Ende die Gronnigers hadden ene brugge van Sol-/wart over dat deep gemaeket^o, ende toegen mitten gantsen hoep van den knechten ende schutten ende vele^p buren den greven onder oegen, om mit em ene^q slach in den velde toe slaen; ende leten een part van den borgeeren bij oer stadt wimpel an die^r wester zijet van den Dam, soe dat de Gronnigers weren in twe heren. Ende de greve quam an toe Tueckwart nae den zijl ende dat

ms.V p.133

^a slage A. | ^b M V^c ende I A. | ^c twe A. | ^d up dat A. | ^e em A. | ^f vele doedt] volen doden A. | ^g II^c V. | ^h + anno 1501 V. | ⁱ summa A. | ^j ende kruet A. | ^k de V.

^l Willm V. | ^m sunte A. | ⁿ M V^c ende ene A. | ^o gemaect AD. | ^p vole AC. | ^q enen A. | ^r an die] ander A.

- 1 6 juni 1501.
- 2 12 juni 1501.
- 3 14 juni 1501.
- 4 16 juni 1501.

zijl deep, ende stelde sick in dren heren in der orden ende al sien geschut voer an, ende hadde^a vole^b veltgeschuttes ende slangen ende halve slangen, ende schoet mit dat geschut verveerlicken int Gronniger heer; soe dat dat Gronniger heer den^c weeck nam nae Solwart over die brugge, ende die brugge brack, ende daer drenckeden voele in dat deep. Ende de over weren, ontlepen meestlijck^d, ende des greven heren ruckeden na, ende sloegen ende vengen al dat^e niet over dat diep weren, ende sloegen voele doedt in de brugge ende deep; ende de van den Dam opeden den greven mit sijn heer die oesterde poerten, ende le- ten in. Ende de anderen van den Damsteren vellen oever oer bolwarck doer de grafft, ende braken die westerde poerten op, die doe toe bolwarckt weren, ende ruckeden uut den Dam om de Gronnigers toe vervolgen ende toe slaen. Soe stonden die Gronnigers mit oer wimpel ende borgeren die an der sijt bleven noch in der schans, ende wisten niet dat de slach an de ander sijt verloeren was, ende stonden so lange dat em ore vijanden slogen ende schoten nae den lijve; do namen sie den^f weeck ende lepen nae Gronnigen. Ende die greve quam mede mit voele vollicks^g doer den Dam, ende versloech dat heele heer, B p.58 ende vervolgede sie al doer den Poste, ende sloech em aff groet vollick van borgeren, bueren ende knechten; soe datter doet bleeff ende gevangen boven II½^c borgers ende bueren uut Gronnigen, ende boven IIII^c van den knechten doedt ende gevangen. Ende bleven noch wal meer doeden van lantlueden ende ander schuemers ende schamele lueden daer geen groet gewach van is; ende daer bleeff voele doet vollicks^h liggen naeckket op den velde, acht offte teijn daegen, ende stoncken eer elck die sijne vinden konde ende halen mochte; ende genoegh de ms.V p.134 opden velde hunden ende krijen eten, ende niet begraeven worden, / ende verrotteden soe op den velde.

Item Koert Koenradesⁱ was do borgemester, die had dat stadt wimpel gevoert voer den Dam; ende die wimpel bleeff in die velde, men hie ontleep, ende quam levendich mit nouwer noet in Gronnigen.

Item daer worden mede geslaegen in den slach vier borgemesters kinderen, ene geheten Albert Jarges, Harmen Jarges, Ghosen Schaffer, Johan Mepsche; ende Johan Mepsche was doe ter tijt in den Raedt. Ende mocht de vorge- noemde Johan Mepsche sijn lijff gekofft hebben mit dre offte veer dusent Rin- sen goltgulden^j, he soldet wal geven hebben.

Item daer wort oeck slaegen ene^k geheten Otto Grellen, de dat jaer toe voeren in den Raedt gewest hadde, ende meer gueder borgeren de des Raedes stoel wal geweert weren gewest; alsoe dat die stadt van Gronnigen ene grote nederlage hadden, ende enen groten slach in den velde verloeren.

^a had V. | ^b vele V. | ^c die V. | ^d meestliken A. | ^e die V. | ^f de V. | ^g volckes A.
^h volckes A. | ⁱ Konardes V. | ^j gulden A. | ^k slaegen ene] ene geslaegen A.

§ 4a *De Saksen en Edzard vallen samen Groningen aan*

Als^a die Gronnigers den^b dus voer den Dam weren ende den slach verloeren hadden, quam die stadholder van wegen des hartogen van Sassen in Westvrieslandt, genoempt heer Hugo borchgrave van Lijsnack ende heer toe Pennijnck, mit sijnen broeder ende enen groten hoep van Westvreeschen hovelingen ende buren ende Duetsche knechten in Aedwert^c; ende de grave van Oestvrieslandt quam mijt sijner macht in Winsum. Ende de vorgenoemde twe greven makeden tot Aedwerderzyl^d ene starcke veste, van ener grafft boven vijf roeden^e wijt, ende een bolwarck mit husinge daer in gemaectet, ende een stacket opt bolwarck, ende ene toech brugge over die grafft, soe dattet onwinlijcke^f starck gemaectet wort, ende omme de lande daer mede toe onderhouden.¹ Ende oeck leet hie maecten ene brugge over dat stadt deep van dat blockhues over in de Marne nae Scelge ham, starck ende breed, soe datter twe wagenen^g toe gelijke mochten op moeten. Ende dat block hues toe maecten dwanck hie de Omme landen toe, alse Lanckwolt, Vredewolt^h, Hummerse ende Mijdaech, dat seⁱ em dat mosten helpen maecten mit graven ende bolwarcken.

B p.59

Anno 1505^{j 2}

Elck hues in Langewolt^k, Hummerse ende Mijdaech mosten den greven geven elck hues^l dre Rinsen gulden voer brantschattinghe, ende die van Vredewolt^m / II Rinsen gulden, soe vroe als hie in Aedwertⁿ quam; ende daer leet hie see ene tijt lanck vrij voer sitten, uutgesundert die van der Hoeger ende Leger kercken wolden em gene brantschattinghe geven, de worden altoesaemen beide karspelen gebrandt op Sunte Marie Magdalenen avent.³ Ende de anderen Omme landen, als^o Marne, Husinge ende Fijmelinghe, Duerswolt etcetera, gaven em elck enen penninck, alse de ene XX, de ander XXX, de XL off L Ryns^p gulden, elck nae den se rijck ende de karspel groet weren.

ms.V p.135

Anno 1505^{q 4}

Als se dus lagen in Aedwert^r ende Winsum ende int blockhues, quamen se alle dagen, ende haelden die koen ende ossen toe Gronnigen voer de poerten^s; oeck quamen sie bij nachte, ende branden die winde moelen ende de huesen an de

^a anno 1501 als V. | ^b – den V. | ^c Aedwart V. | ^d Aedwarder ziel V. | ^e vijf roeden] wijff treden Vo. | ^f onwynelicken A. | ^g + ene V. | ^h Vredwol V. | ⁱ – se Vo. | ^j anno 1505] anno etcetera M V^c ende V A. | ^k Langwolt V. | ^l – elck hues V. | ^m Vredwolt V. | ⁿ Aedwart V. | ^o + de V. | ^p Rinsen V. | ^q M V^c ende V A. | ^r Aedwart V. | ^s + hen V.

1 Op 2 juli 1501 schrijft Hugo von Leisnig, dat hij met de bouw van het blokhuis op de Aduarderzijl is begonnen. Zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 444.
2 Lees: 1501.
3 21 juli 1501.
4 Lees: 1501.

norder^a zijt van Gronnigen op dre moelen nae, de noch doe staende bleven. Niet lange daer nae quemen see bij schoenen^b daghe omtrent vier uren na middage, ende branden do de dre moelen, de noch daer an die zijt weren staende bleven^c. Daer^d nae des wonsdages voer Vrijmarket^e 1 togen se omme uut Aedwert^f nae Drente in Essen ende Helpman boven dusent starck. Voert des eersten nachtes daer nae, in der nacht omtrent teijn uren^g, quemen se voer Gronnigen, ende branden alle de moelen die buten Heer poerte an die zueder ziedt weren^h, behalven ene de gesleten was opt crueswarrick ende stander nae. Ende branden alle die huessen buten de porteⁱ an der sijde, op welck kaemeren nae die bij^j der stadt grafft stunden. Ende des morgens daer nae² smeten sie den galgen onder de voeten ende namen daer uut enen deeff de des daeges toe voeren daer in de galge^k gehangen was, ende worpen^l in die putte onder den galge^m, want sie em helden voer eenⁿ krijges knecht; oeck was hie geboertich uutten Dam. Ende dat was en kostelijck gerichte van stenen pilaers van Bentmer steen ende sware iserne^o balcken daer op. Ende voert van stonden an des selfsten daeges rumeden se weder umme bij den hoep in Aedwert^p.

B p.60

§ 4b Groningen veroverd de toren van Haren

Anno 1505^q 3

ms.V p.136

Des daeges^r toe voeren,⁴ eer des greven volck umme quemen, soe voer geschreven is,⁵ weren daer gekoemen XXXVII knechten uut Aidwert^s van des greven volck, die gingen liggen toe Haren op den toren. Ende die Gronnigers schickeden / ore knechten ende en deel borgers uut omme die knechten daer aff^t toe kriegen; ende se wolden den toren niet op geven, soe branden de Gronnigers die kercke, ende wonnen see alsoe aff, ende brochten see gevangen in^u Gronnigen, ende worden nae krijges recht rasoent^v.

^a noert A. | ^b + lichten A. | ^c weren ... bleven] staende bleven weren A, staende weren bleven CD. | ^d anno M V^c ende V daer A. | ^e + anno 1505 V. | ^f Aedwart V. | ^g in ... uren] omtrent X uren inder nacht A. | ^h stonden A. | ⁱ poerten V. | ^j + den syde op A. | ^k – de galge A. | ^l + em V. | ^m putte ... galgen] put V. | ⁿ enen V. | ^o yseren A. | ^p Aedwart V. | ^q etcetera M V^c ende V A. | ^r + hier V. | ^s Aedwart V. | ^t off V. | ^u + toe V. ^v geraesoent A.

- 1 1 september 1501.
- 2 2 september 1501.
- 3 Lees: 1501.
- 4 Bedoeld zal zijn: 31 augustus 1501.
- 5 Zie Deel III-D § 4a.

§ 5a *Edzard moet terug naar Oost-Friesland*

Hartoch^a Hinrick van Bruenswijck ende joncker Johan van Oldenborch ende Dulmenhorst greve, die hadden toe sage op den Butijager Vresen; ende die Butijagers weren den greve^b Edzart onder gegaen van Oestvrieslandt. Oeck soe hadde^c die greve heren Here^d Omken, ritter^e toe Jeweren ende Witmunde heren, ende joncker Eden voele lasten mit oerloge gedaen; welcke Here Omken ende joncker Ede^f elck had ene suster van heren^g Johan van Oldenborch. Ende desse vorgenoemde jonckeren, alse joncke^h Johan, Here ende Ede, weren gegaen onder sunte Pauwel ende der hilligenⁱ kercken toe Munster, ende solden oere landen toe lene nemen van den bisschop toe Munster. Alsoe willigeden desse vorgenoemde jonckeren den hartoch van Brunswieck, dat hie quam mit groet volck aff in de heerschup van Oldenborch, om de Butjagers weer van den greven van Oestvrieslandt toe dringen. Ende die greve lach noch toe Aedwert^j bij den Sasschen heren. Als he dat geruchte hoerde van den hartogen van Brunswieck, dattet em gelden wolde op Butiager^k landt, ende was voert beducht vor syn landt^l over Eemse, soe toech he weder over Eemse uut Aidwert^m, ende nam mede omtrent vijff off ses hondert knechten medeⁿ sijn landt toe bescharmen.

§ 5b *Groningen kan nu in Reiderland terreur bedrijven*

B p.61 Als die Gronnigers dat vernamen, dat de hartoch was alsoe mijtten volcke int velt, om den greven van Oestvreeslandt toe beschaedigen, ende dat de greve was weder oever die Eemse, soe schickeden sie uut omtrent vijff hondert knechten, borgeren ende bueren toe saemen nae des greven lant, ende sloegen in Hoge Bunne, ende branden dat heele dorp uut ende anders vele^o huses daer omtrent,¹ ende brochten enen groeten roeff mede toe Gronnigen: boven III^c beesten van ossen ende koeijen^p ende voele peerden, schaepen ende zwinen.

§ 6a *Bisschop Frederik bewerkt te Assen een nieuw bestand*

ms.V p.137 Als die bisschop van Utrecht mit sijnen ridderschap ende steden an marckeden^q dessen groten last van oerloch, hevet he soe lange oever ende weder oever geschreven tusschen den Sasschen heren, die noch in Aedwert^r laegen mit orer macht, daer die borch greve van Lijsnich stadholder was, ende de Gronnigers, dat se enen dach van vrentschap hebben beramet toe / holden int kloester toe

^a anno 1505 hartoch V. | ^b greven A. | ^c had V. | ^d heren V. | ^e ridder V. | ^f Eden A. | ^g her A. | ^h ioncker A. | ⁱ hilliger AD. | ^j Aedwart V. | ^k Butianiger V. | ^l – ende was ... landt V. | ^m Aedwart V. | ⁿ daermede V. | ^o vole AC. | ^p koen A. | ^q marckede V. | ^r Aedwart V.

1 Dit vond plaats op 20 september; zie Beninga, *Cronica* I, p. 439.

Assen. Daer desse twe partijen oer schelinge alinck ende al sint verbleven toe recht an den bisschop toe Utrecht, ende hebben daer een compromiss¹ op gemaect in allen formen ende manieren, al eens inholdende van woerden tot woerden als dat tractaet over jaer^{*} tusschen den hartogen van Saxen ende den Gronnigers bij den bisschop van Utrecht ende heer^a Jorijen van Toren verdedinget was, doe de hartoch die stadt belegen had, welck voer heel ende al uut steet geschreven;² uutgenoemen dre artikulen de in dit compromis anders weren bededinget dan toe jaer.^{*} Dat was: de bisschop van Utrecht solde wesen sequester^{*} in heer Jorijens stede, alsoe datmen die landen solden^b stellen in handen des bisschops de overheijt van rechte daer over toe hebben, soe lange als he binnen jaers mijt recht had gekent, we van beijden partijen^c die overheijt van den landen hebben solde. De ander artijckel was van dat kamergerichte: dat toe jaer verdedinget was, solde aff wesen, ende de bischop van Utrecht solde en rechter in die^d saecke wesen. Dat darde was, dat de Saschen solden toe jaer alle vesten stellen in heer Jorijens handen als en sequester, ende nu solden se alle vesten alse Dam, Oterdum^e, dat blockhuys op den Delff zijl ende tot Aedwerder^f zijl in holden. Ende daer op dit voergenoemde compromis is verdedinget en starck vast bestant van den bisschop^g, ridderschap ende steden tusschen den Sasschen heren ende den greven van Oest Vrieslandt mijt oren bewanten an die ene, ende die^h van Gronnigen mijt oreⁱ bewanten an die ander zijt, durende van Sunte Remigius hent toe Sunte Lucie^j anno XV^c ende ene.³ Ende binnen der^k tijt soe solden die Sasschen heren in Vrieslandt over schrieven den twen gebroederen van Saxen, als^l hartoch Jurijen ende hartoch Hinrick, of em oeck alsulckes tractaets ende compromissijs oeck belevede; ende belevedet em niet, soe mochten se vrij wesen, ende dat compromis solde van ghener weerden wesen; men dat bestant solde allijcke wal duren hent toe Sunte Lucie^m.⁴ Ende gelevede dat den twen hartogen, soe solde dat bestant voert duren, hent die bisschop de saecke entlieck / mit recht gesleten hadde. Ende wen van beijden partijen die landen mit recht worden toe gevonden, in oren handen solde men de landen ende vesten als Dam, Oterdumⁿ, beijde blockhuesen stellen.

B p.62

ms.V. p.138

§ 6b Elke partij behoudt haar posities en voorrechten

Daer nae toegen de Sasschen heren weder umme in Westvrieslandt, ende namen mijt em dre^o ofte verhundert^p knechten, ende setten en deel opt block-

^a heren A. | ^b solde V. | ^c parten A. | ^d in die] inder AC. | ^e Oterdam V. | ^f Aedwarder V. | ^g + ende A. | ^h den A. | ⁱ oren A. | ^j Lucien A. | ^k deer V. | ^l alse A. | ^m Lucien A. | ⁿ Oterdam V. | ^o III V. | ^p IIII^c V.

1 Verdrag gesloten op 26 of 27 september 1501. Afschriften: GrA, OA inv. nr. 28, reg. 145 en Tresoar, MSFG, inv. nr. 646 (26 september); NSTA; Aurich, Rep. 4, B If, 994a (27 september).
 2 Zie Deel III-D § 2b.
 3 Van 1 oktober tot 13 december 1501.
 4 Tot 13 december 1501.

hues toe Aedwarder^a zyl. Ende den anderen hoep van den knechten togen mijt geleijde toe Gronnigen voer bij die stadt; ende die knechten de soe lange binnen Gronnigen gelegen hadden, samelden sick bij een^b, ende toegen toe saemen doer Drenthe.

Dus lagen die Sasschen in Westvrieslandt, ende helden dat blockhues in toe Aedwarder^c zyl; ende de hoeflingen bleven in den Dam, ende bevesteden den Dam mijt grafften ende bolwarcken starrick; soe dat daer tusschen em ende der stadt Gronnigen geen schaede gedaen wort. Ende die stadt brueckede die overheijt des gerichtes der Umme landen nae older gewoenten des verbundes durende de tijt des bestandes.

§ 6c *Ulfert van Kollum bevordert verdere toenadering*

Hier en bijnnen was daer ene geheten mester Ulfert, de doe was kerckheer to Collum, eer tijds^d provest van Loppersum ende kerck heer to Wester Emden, de ene mede was van den principaelen, de daer toe brachte dattet so veer ten^e oerloges leep, daer voer al wat van geschreven is,¹ ende daer umme mede verdreven wort^f. Ende quam soe hij den Sasschen heren, ende wort daer mede raedt in den hoeve, want he uut Gronnigen geboren was; hadde he dan toe voeren vele quades gedaen tegen^g die stadt, so wolde he wat guedes weder doen tusschen den Sasschen heren ende der stadt, ende bearbeijdet soe lange tusschen den fursten^h van Sassen ende den Gronnigers, dat de geschelen worden ter handelingge gestalt tusschen beide partijenⁱ, ende den dach solde men holden in Mijsen mit en seker geleijde.

B p.63

§ 6d *Overleg te Leipzig mislukt door harde Saksische eisen*

Int^j jaer Unsses Heren M^o vijfhundert ende twe^k omtrent Pinxteren² hebben de stadt van Gronnigen daer hen geschickket ter vorgenoemder dachvaert mester Willem den pastoer toe Sunte Merten, Johan Schaffer ende Coert Koenderdes, beide borgemesteren, mit mester Gelmer de secretarius der stadt, hen binnen der stadt van Lijbbes in der fursten lant van Sassen. Ende hebben / daer gevunden mester Ulfert, de dat daer ter dachvaert gebracht hadde. Soe dat se daer doe gevonden hebben de fursten van Sassen, beide gebroederen hartoch Jurijen ende Hinrick gebroeders, mit alle oren raeden. Ende sijnt daer mit malkanderen

ms.V p.139

^a Aedwerd A, Aedwerder D. | ^b ene V. | ^c Aedwert A. Aedwerder C. | ^d eer tijds] ertides A. | ^e toe V. | ^f wert V. | ^g tegens V. | ^h furste V. | ⁱ beide partijen] beyden parten A.
^j anno M D II int CD. | ^k 1502 V.

1 Zie Deel III-C § 5b.

2 15 mei 1502.

ter spraecke gekoemen, men daer wort niet entlijckes besloeten^a,¹ men dat bes- tant wort uutgestalt bes toe Sunte Michael eerstkoemende daer na.² Ende men solde enen dach weder holden in Vrieslant op Sunte Egidij's dach,³ daert beijden partijen gevogelickesten^b were bij ene toe koemen, om weder in toe brengen dat gene dat elck partij den anderen in schriften overgegeven hadde. Want die fur- sten van Sassen hadden oer meijninge ende begere^c in schriften al daer over ge- geven – die se mit em toe hoes brachten – de toe male bijster lueden omme den Gronnigers dat mit em an toe nemen; want he wolde em die stadt geopent heb- ben, ende huldinge, plicht ende ede toe doen, ende Vrieslandt em in sijnen han- den toe verlaeten etcetera. De van Gronnigen hadden em ore meijninghe aldaer oock in schriften gelaeten; daer elck sick op beraeden solde totter^d nijer dach- vaert.

§ 6e *Nieuw overleg te Aduarderzijl verlengt het bestand*

B p.64

Soe is daer weder op beraemet enen nijen dach tot Aedwarder^e zijl bij dat blockhues,⁴ daer de borch greve Hugo van Lijssinck stadholder in Vrieslandt is gekoemen mijt sijnen raeden van der Sasscher heren wegen, ende de Raedes vrunden van Gronnigen, die eertijds^f in Miessen⁵ bij den Sassegen heren gewest weren, elck op seker vast geleijde. Ende dat gene dat daer gehandelt wort, quam niet uut veerder dan op sekere gedeputeerde lueden; men het stondt op ene rugge spraecke ende behage der fursten van Sassen. Ende dat bestant wort uut- gestalt bes up vastelavondt erstkomende^g.⁶ Ende die Gronnigers solden blieden bij alle overheijt ende gerichticheijt des verbundes, als dat eertijdes voer dessen oerloge ende onwillen gewest was.

§ 6f *Ulfert bereikt in Saksen slechts verlenging van bestand*

Dus seten beijde parten, ende deden malkanderen genen schaeden in dessen bestande. Soe alsoe mester Ulfert, daer voer aff geschreven is,⁷ was doe kerck-

^a gesloeten V. | ^b gevogelikest A. | ^c begeerte A. | ^d tot der V. | ^e Aedwerd A, Aedwer- der CD. | ^f ertydes A. | ^g naestkoemende V.

1 Op 30 mei 1502 is van Saksische zijde te Leipzig een vredesvoorstel gedaan; zie Tre- soar, MSFG, inv. nr. 606 (aldaar verkeerd gedateerd 26 mei 1502); Von Welck, *Georg der Bärtige*, p. 27.

2 Tot 29 september 1502.

3 1 september 1502.

4 De datum is niet precies bekend. In de correspondentie tussen Georg van Saksen en zijn stadhouder in Friesland is sprake van onderhandelingen op 13 augustus, 16 en 23 okto- ber en in november 1502; zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 184, 591, 597, 610.

5 Bedoeld is Leipzig; zie Deel III-D § 6d (Lijbbes).

6 Tot 28 februari 1503.

7 Zie Deel III-C § 5b en Deel III-D § 6c.

ms.V p.140

heer toe Collum ende raedt des hartogen van Sassen, de dede alse lichte lueden plegen toe doen, ende vel mitter stadt Gronnigen weder toe: hadde he toe voeren quaet tegen se / gedaen, soe wolde he nu goet weder doen, ende mee^a de^b Sasschen heren de van Gronnigen toe verliecken in vrentschapen; ende brachte de van Gronnigen daer toe, dat se den mester Ulfert mit sekere credencien op schickten an den hartogen van Sassen in Mijssen, daer he up reijsede twe offte dre reisen mijt groeten onkosten; dat der stadt groete penningen^c koste ende em weijnich proeffijt in brochte, want den laesten aff scheiden den he van daer brachte, was dat de van Gronnigen solden sick der Vreesscher landen ontslaen, daer gene meer overheijt over to hebben,¹ ende den hartogen ore stadt toe openen, plicht, ede ende huldinge toe doen; ende dan van den schaeden ende onkosten, de hartoch Albert van Sassen voer ende nu syns^d soens hartogen van Sassen nae gedaen hadden om der Vreescher landen toe bekrachten, twelck de van Gronnigen em bespeert hadden, wolde he dan wal stellen tot erkentnisse gueder lueden. Welck die van Gronnigen alinck niet doen wolden; doch onder allen soe bearbeyde^e he soe voele voer de groete penningen die he verteerde, datter eijn bestant wort^f beraemet tusschen den hartoege van Sassen ende den greven van Oestvreeslandt mijt alle ore adherenten ende hulperen an de ene, ende de van Gronnigen an de ander zijde, durende hent toe Sunte Marcus in den jaere vier^g; ² ende alle de vesten de elck in hadde, solden se holden. Ende soe saten beijde partijen dat bestant lanck rustelick oever, ende de van Gronnigen brueckeden de overheijt nae inholt des verbundes over Vrieslandt, soe see voer plegen toe doen.

§ 6g *Philips de Schone bemiddelt; bestand kortstondig verlengd*

B p.65

In desse bestande soe verschreeff hartoch Philips van Borgonnien dat soe lange over ende weder oever an den Sasseschen^h heren ende an die stadt van Gronnigen, dat he beraemed enen dach van vrentschapen, om desse parten van dessen oerloch toe verlijcken; welcken dach van beijden is belevet. Ende de van Gronnigen hebben omtrent Paesschen³ ore vulmachtige Raedes vrunden alse bij namenⁱ Johan Schaffer, Lueken Horncken, Cort Koenerdes, elck borgemesters, ende mester Gelmer Canter Raedes heer ende secretarius der stadt Gronnigen, daer eerlijcken mit clederen alse sijden wamboeijsen ende bunte clederen hen geschicket, als dat in heren hoven^j betemet; ende hebben twe kostele^k peerden mede genoemen, de de stadt / van Gronnigen den fursten van Borgonnien geschenckt^l hebben, twelck he seer in danck van em nam; ende sijnt mit groeter

ms.V p.141

^a menden A. | ^b den V. | ^c penninge A, penningen CD. | ^d sijn V. | ^e verarbeijde V.
^f wert V. | ^g 1504 V. | ^h Sassegan A. | ⁱ bij namen] benamen A. | ^j hoeve V.
^k kostelen V. | ^l gesent A.

1 Emmius, *Historia*, p. 619 geeft nadere bijzonderheden, ook over diverse verlengingen van het bestand, uiteindelijk tot 25 april 1504.
 2 Tot 25 april 1504.
 3 7 april 1504.

kosten nae em gereijset in Vlanderen toe Gent, daer die furste van Borgonnien doe was. Ende doe sie daer komen weren, soe was die hartoch van Sassen daer noch niet gekomen^a, ende soe mosten sie daer nae wachten wal en dre daegen eer he quam; ende soe quam hertoch Jurien van Sassen in sijner selves persoeb^b toe dage wal mit $1\frac{1}{2}$ ^c peerden ende oeck ander volck to^c voete. Soe hebben hartoch Philips mijt sijnen heren ende raeden beijden partijen betiejkent ene gele-gene stede ende dach;¹ daer se mijt malkanderen ter spraecke sint gekoemen, ende daer al oer beijder schelinge in lange verstaen, ende tijdes daer toe lange genoegh gedaen II offte III daege lanck. Daer de canceler des hartogen van Sas-sen dat woert dede van des hartogen wegen, bitterlijcke ende strenge, gelijker-wijs offte he se alle all^d gevangen hadde, ende gelijck off he Gronnigen al mit ge-walt bekrachtiget hadde; int sluten, dat de van Gronnigen solden em der Vrees-landen gans heel ontslaen, ende solden em oer stadt openen, huldinge, plicht ende ede toe doen voer oeren rechten landes heren, nae vermoege siner^e com-missien de he van den Roemschen koeninck hadde ewich gubernator der Vrees-scher landen toe wesen, ende solden em geven viermael hondert dusent Rinsen-gulden, tot vier tijden toe betaelen, toe elcks^f hondert dusent gulden, voer soda-ne^g schaeden als sijn zalijge^h heer vader hartoch Albert van Sassen voer Gronni-gen, doe heet belecht hadde, gedaen hadde, ende vermids besperinge der van Gronnigen om em toe bekrachten der Vreescher landen oeck gedaen hadde. Ende daer to wolde he hebben enen golden man voer sijnen vader hartoch Al-bart, de doet bleeff in der reijse in Vrieslandt, soe voer van geschreven steet.² Welck die van Gronnigen gans heel ende al affsloegen ende niet doen wolden; men konden see dat bekoemen hebben, se wolden em wal geven hebben eens ene groete summe van penningen, tot jaren ende tijden toe betaelen, offte jaerlijcksⁱ ene summe^j penningen; ende belenent van em int ewich Vrieslandt tusschen de Emese ende Lauwersche, so veer soe dat nu mit em int verbund steet. Twelck^k se doe geenssins bekoemen / konden, want die greve van Oestvrieslandt, greve Ed-zart, sijne volmachtige raeden mit summige^l hovelingen in dessen Umme landen in den verbunde geseten op dessen dach mede hadde, de hier seer contrarie in arbeijden tegen die van Gronnigen bij den beijden fursten, want die greve van Oestvrieslandt daer seer in arbeijdende was, om de landen van den hartogen van Sassen onder em toe krieggen, daer de hovelingse seer neerstigen^m mede in arbeijden. So dat de van Gronnigen daer tot gener goeder uitdracht der saecke koemen konden; men de furste van Burgonnien hevet soe voele bekomen bij den hartogen van Sassen, dattet bestant worde voert uut gestalt van Sunte Mar-cus tot des donderdaeges voer Pinxteren daer nae.³

B p.66

ms.V p.142

^a koemen V. | ^b personen A. | ^c toe V. | ^d – all V. | ^e sijnen V. | ^f elcken A. | ^g soe daenen V. | ^h zaliger A. | ⁱ iaerlickes A. | ^j + van A. | ^k twelcke A. | ^l summigen V. ^m neerstelike A.

- 1 De datum is niet precies bekend. Emmius, *Historia*, p. 621 spreekt over verplaatsing naar Brussel na Pasen. Dat er in deze tijd te Brussel besprekingen zijn gevoerd, blijkt ook uit Tresoar, MSFG, inv. nr. 633.
- 2 Zie Deel III-D § 2c.
- 3 Van 25 april tot 23 mei 1504.

§ 7 *Bestandschendingen per abuis*

Ende van dessen handel dat doe bij den fursten van Burgundien gehandelt was, wisten beijden partijen hier in Vrieslandt niet van, want die Raedes vrunden van Gronnigen noch daer in Vlaenderen weren. Soe geringe als Sunte Marcus dach¹ quam, soe stelden sick beijde partijen ten oerloge, ende wisten niet off dat bestant was uut. Ende die Westvresen ende die knechten van den blockhues vengen ende roveden op de Gronnigers, waer se dat^a bekoemen konden. Ende die Gronnigers hadden vele ossen in de weijde, men elck de^b bargede sijn guet bijnnen der stadt ende in Drenthe ende int Stichte van Utrecht, ende mosten see van nodes wegen toe Zwolle ende toe Utrecht mager verkoepen, daer de borgeren groten marckelijcken schaeden bij hadden. Ende soe wast bij hartoch Philips bededinget: weert saecke dat ijenige parteejen in beijden zijden malkanderen ijete^c affroveden offte vengen de tijt des bestandes totten donderdach voer Pinxteren toe,² dat solde geen prijs wesen, ende an beijden sijden vrij. Men die Sasschen en helden dat niet, want de gevangen offte beroevet was, die hadde dat nae loepen⁺ ende was dat sijne quijt.

B p.67

§ 8a *De Saksen en Edzard zetten Groningen weer onder druk*

Nu te endes dessen bestande up den voergenoemden donderdach so hevet die greve van Lijsnack, dede^d stadtholder was in Vrieslandt van wegen des hartogen van Sassen, Aedwart beset mit volck, ende lede daer in greve Alexander van Lijsnich sijnen broeder mijt enen geheten joncker Otte van Lebbeijen opperste hovetman mit V offte VI hovelinge, als bij naemen Jemme her IJwesma, Gerloff to Heerweij, Tijaert ende Garber Muckema / gebroeders, Botta Branda ende Here^e Harkama, mijt en II offte III^c hueslueden ende daertoe omtrent II^c Overlantsche uutlesene kriges knechten. Ende de van Gronnigen hadden oeck omtrent II^c knechten. Ende soe quamen sie uut Aedwart op Pinxter avondt³ mijt een vaencken omtrent hondert knechten omtrent vespertijt daeges,⁴ ende branden daer eijn tichel warck bij Doinge horne; ende die Gronniger knechten ende voele^f van den borgeren was buten der poerte op den Hoen wech, ende wolden em niet naer, soe dat sie daer geen^g weer voer deden. Men daer lepen uut Botteringe poerte an die oester zijde van den depe welcke knechten ende Gronniger schutten onder den dijck op des deepes wal^h. Ende daer wort ene van den Sasseggen geschoeten mit eenⁱ busse doedt van den peerde; ende dat dede een smit, was^j

ms.V p.143

^a de A. | ^b – de V. | ^c + wat A. | ^d de doe V. | ^e Heer AC. | ^f welc A. | ^g gene V.
^h walle V. | ⁱ ene V. | ^j ende was V.

1 25 april 1504.

2 Tot 23 mei 1504.

3 25 mei 1504.

4 In de late namiddag. De nauwkeurige tijdsaanduiding suggereert dat Benninge de officiële hervatting der vijandelikheden als een historisch moment beschouwde. Zie ook p. 134 n. 4.

een schutte in Gronnigen. Ende soe wort daer een weder doet geschoeten, was^a eijn schueten schuver in Gronnigen. Ende dus lagen sie in Aedwert^b ende upt blockhues ende in den Dam, ende helden die Gronnigers binnen die poerte, datter niemant uut dorste reijsen. Ende verbodent in Vrieslandt, dat niemant in Vrieslandt moste toe Gronnigen reijsen, offte guedt in Gronnigen vlochenen^c. * Al die gene die daer in reijse offte guedt in gevlochent hadde, dat em toe werten worde, de vengen se, ende nemen al dat he hadde. Ende de van Gronnigen braecken oere winde moelen meest deel aff, ende voerden die binnen der stadt om anxt van den brandt, ende die huesen mijt reijdt gedecket buten der poerten worden ontdecket; soe dattet der stadt ende borgeren groeten schaeden ende achterdeel in brachte van alle oeren handel.

B p.68

§ 8b *Groningse strooptochten en Saksische tegenterreur*

ms.V p.144

Men oere knechten ende borgeren ende verlopene boven uut Vrieslandt, die de kunde hadden, ruckede vaecke hemelicken bij nachte uut, ende vengen ende roveden op des hartogen^d van Sassens ondersaeten; want eens weren daer wal omtrent vyftich^e knechten ende mede borgeren ende inwoeners, ende haelden in Stelling warreff toe Oesterwolde X ofte^f XI gevangen ende voele plunder waer, van klederen, potten, ketelen ende wat geldes ende sulver warck. Ende een rot was oeck uut in Colmer landt op de schalder^g* ende kregen / II ofte III gevangen, ende vengen den enen uut den kraem, ende toegen die kraem vrouwe mitten bedde aff op die dele, ende beschineden^{*} oer kraem bedde, dat oneerlijcken was voer allen goeden lueden; daer die kraem vrouwe soe voele van kreech, dat sie starff. Ende daer sloegen sie in den kraem enen jongen knecht van XIII ofte XIIIII jaren doet. Ende soe wolden sie den gevangen soe hoege ransoenen, dat hee dat gener wijs mochte^h geven. Ende als oer maent ten ende was, ende die knechten oerloff hadden, soe was daer noch een knecht die den gevangen sitten hadde, ende dat ransoen nietⁱ betaalen mochte; sloet dat hues dichte toe, ende genck boeven bij den gevangen, ende wondede^j swaerlijck, ende wolde em den hals aff steecken. Ende die gevangen makede soe groet geroep^k, dat die naebuers dat hues in braecken, ende redden den gevangen; ende die stadt deners quemen daer, ende^l vengen den knecht; ende die borgeren sloegen em jammerlick, ende wort gevencklijck in den deve kelder geset. Ende Here Harkema ende sien suster worden oeck al oer beijder ossen, koeijen^m ende peerden ende ander clederen ende plunder waer aff gehaelt, om dat Here mede in Aedwertⁿ was. Ende die in Aedwert ende opt blockhues versuemeden sick in der vede niet vermidts vangen ende roeven, want op enen saeterdach weren die van den blockhues gekoemen bij nachte en XV ofte XVI starrick ter^o Hoeger bruggen, ende nemen daer^p waer die lant lueden uutet Woldt^q, die toe

^a ende was V. | ^b Aedwart V. | ^c vlochent A. | ^d hartoge V. | ^e 50 V. | ^f off V.

^g schulder V. | ^h gener ... mochte] nicht kunde A. | ⁱ nie A. | ^j + em V. | ^k geluet A.

^l en V. | ^m koen A. | ⁿ Aedwart V. | ^o to A. | ^p + en V. | ^q uutet Woldt] uutten Wol-den A.

B p.69

Gronnigen toe markede wolden, ende kregen em aff wal omtrent XXV peerden ende wagenen ende en deel gevangen, die see al brochten opt blockhues. Oeck was daer ene geheten Berent Coenerdes, was^a doe ter tiedt schulde van Haren, ende hadde een hues toe Helpen mit beesten ende guedt beset; daer see oeck quemen bij nachte, ende haelden em aff XIII melcke koeijen^b. Oeck vengen sie enen man die van Gronnigen quam, woenachtich int Goe recht, ende enen woenachtich in den lande van Drenthe; ende al dit voergeroert wort gevangen ende geroevet op mijns heren grundt van Utrecht.

ms.V p.145

Ende dus mosten die van Gronnigen lijden, dat see daer legen in Aedwert^c mijt soe / klenen vollick, ende deden al dessen hoemoet, ende dorsten daer niet eens uut int veldt ende laeten em seen; men legen an beijden sijden, ende verdorven den huesman mijt roeven ende vangen, als voer geschreven is.¹

§ 9 *Hertog Georg van Saksen overlegt in Friesland met Edzard*

Ende de wile doe die Sasseggen dus in Aedwert^d lagen, soe quam hartoch Jurijen van Sassen selves in sijner parsoenen in Westvrieslandt^e uut Vlanderen van hartoch Philips, daer he toe daege mitten Gronnigers gewest hadde; ende lete sick in Westvrieslandt hulden voer oeren rechten landes heren, ende wolde den Westvresen doe op leggen dat see leen guederen solden maecken van oeren guederen op sekere condicien. Men dat weder stonden die Vresen, ende naemen daer oeren beraedt op, soe dattet doe noch niet toe gelaeten wort^e. Ende de wijle dat die Sasseggen^f dus tegen den Gronnigers in Aedwert^g laegen ende oerloegeden; hier sat die greve van Oestvrieslandt ende hovelingen van den Omme landen, die Gronniger vianden weren, ende in den Dam, genen bistantt toe dat der pijnje weert was. Men als de hartoch van Sassen over in Westvrieslandt ghekomen was, soe was die greve van Oestvrieslandt bij em in Westerlandt; wat sijen handel daer was, is mij onbekandt.

§ 10 *Bisschop Frederik bemiddelt te Vollenhove; bestand verlengd*

Die wile dat desse beide partijen dus mit malkanderen moetwilligeden ende malkanderen sus beroeveden ende vengen, ende up den Stichtegen boem van Utrecht mede an tasteden, soe was bisschop Frederick van Baden in der tijdt bisschop to^h Utrecht, de daer weijnich bijstandt voer Gronnigen offte voer dat Gestichte, de beroevet ende gevangen weren, dede; want die Sasseggen heren

^a ende was V. | ^b koen A. | ^c Aedwart V. | ^d Aedwart V. | ^e wert V. | ^f Sassen V.
^g Aedwar V. | ^h van V.

1 Zie boven in deze paragraaf.

2 Rond 12 mei 1504; zie Worp, *Kronijken V*, p. 53.

ende hee weren malkanderen nae bewant van bloedes halven,¹ dat em bijsunich-
 heijt daer aff gedrongen hevet. Men hie was bij geval over IJssel toe Vullenhoe
 ghekoemen, daer hie mitten ridderschup^a ende steden hadde te doen. Soe
 B p.70 schreeff hie soe lange over ende weder oever an den hartogen van Sassen ende
 de van Gronnigen, dat sie sick beijde partijen stelden ter dachvaert al daer toe
 Vullenhoe² bij den bisschop ende sijnen hoegen raeden, ridderschup ende ste-
 ms.V p.146 den; daer die hartoch van Sassen sijne treffelijcke / raedes vrunden sende ende de
 van Gronnigen oeck, alsoe bij namen^b Berent Coenerdes, in der tijt amptman des
 gerichtes van Selwert^c, Peter Sickinge, in der tijdt hoefftman in Gronnigen een
 van den vijven, mester Gelmer Kanter, in der tijdt Raedes her^d ende secretarius.
 Op welcken dachvaert niet gehandelt wort dat der pijn weert is van toe schrie-
 ven^e; men de bisscop mitten ridderscup ende steden verdedingeden een vast be-
 standt tusschen beijden parten hent toe Sunte Meerten in den winter anno
 veer^f.³ Daer die Sasseggen die in Aedwert^g doe lagen, voert up rumeden uut Aed-
 wert^h soe vroe als em dat bijstant gewittijget was, ende toegen voert weder in
 Westvrieslant. Ende in dessen vorgenomeden bestande solden voert heren
 offte steden tracteren tusschen beydeⁱ partijen, om se ter vrentschap voert toe
 verlijeken.

§ 11 *Geheim vredesoverleg bij Filips de Schone*

Daer nae hevet hartoch Philips van Borgonniën noch upt^j nije verschreven an
 die van Gronnigen om de saecke ende geschele^k noch eens toe vervaeten; daer
 worden hen geschicket⁴ van de van Gronnigen Johan Schaffer ende Koert Koe-
 nerdes, beijde borgemesteren, ende mester Gelmer Canter, Raedes heer ende se-
 cretarius in der tijt^l in Gronnigen. Men dat gene dat daer ghehandelt wort,
 quam niet toe vorschien voer den ghemenen borgeren offte gemeijnten; want
 daer weren XII parsoenen toe gedeputeert, die dessen handel hemelijck solden
 draegen, soe dattet der ghemeijnten niet toe voerschijen solde koemen, om
 anxt^m dattet uitkoemen solde, ende oeren wederparten toe weten solden wor-
 den, ende em dat dan behindert solde worden bij den heren.

^a ridderschappen A. | ^b bij namen] benamen A. | ^c Selwart V. | ^d here V. | ^e is ... schrie-
 ven] was A. | ^f 1504 V. | ^g Aedwart V. | ^h Aedwart V. | ⁱ beijden V. | ^j up V.
^k schele A. | ^l Canter ... tijt] secretarius A. | ^m anxte V.

- 1 Georgs vader Albrecht van Saksen en Frederik van Baden waren volle neven met als ge-
 meenschappelijke grootvader de Oostenrijkse aartshertog Ernst van Habsburg; zie
 Ilsenburg, *Stammtafeln* I, p. 16, 45, 82.
- 2 Op 11 juni 1504, de datum van de bestandsovereenkomst. Minuut(?): GrA, OA, inv.
 nr. 27, reg. 157. Afschriften: Tresoar, MSFG, inv. nr. 631 en GrA, OA, inv. nr. 28, reg.
 157.
- 3 Tot 11 november 1504.
- 4 Vermoedelijk heeft Philips de Schone afzonderlijke besprekingen gevoerd met Saksi-
 sche en met Groninger gezanten. Voor de Saksische gezanten stelde hertog Georg
 op 12 juni 1504 een instructie op (Tresoar, MSFG, inv. nr. 633).

DEEL III-E

TIJDENS HET bestand versterkt Georg van Saksen ook bestuurlijk zijn greep op Friesland en de Ommelanden (1504)

B p.71 § 1 Van dat hartoch Georgius van Sassen quam in Vrieslandt, ende leet sick daer hulden ende nije statueten ende rechten in setten^a

Inleidende opmerkingen

ms.V p.147 Als hartoch Albert van Sassen in Vreeslandt was, ende sijnen soene hartoch Hinrick van Sassen hadde ontsat in Fraenicker, ende doe voer Gronnigen quam, ende daer affgededinget wort, ende toe Embden storff, als ghij voer gehoert / hebben,¹ soe toch sijn^b soene hartoch Georgius^c in Westvrieslandt omme huldinge, plicht ende ede toe nemen van den Westvresen, ende de landen ende steden ende vesten toe beseen, ende elck op dat sijne toe ordineren. Ende voert in toe setten den landen ende steden ene nije reformacie ende ene nije ee van statuten ende lantrechten, ende ander bedwanck ende onderholdinghe, van schattinge jaerlijx op toe brengen ende toe geven ende ander eijgendome; daer die Vresen niet toe gewoentlijck^d weren, want het voer vrij Vrieslandt plach toe wesen. Ende voert greetmans ende rechteren elck in sijn deel hadde geordineert, daer^e sie em hebben op^f gehuldet, plicht ende ede gedaen voer oeren arfflijcken landes heren ende ewigen gubernator van wegen des Hilligen Ricks^g. Als die hartoch van Sassen hadde aldinck in Westvreslandt^h sus bestelt, ende myttenⁱ Vreesen was overkoemen, ende huldinge, plicht ende ede van em hadde ontfangen ende angenoemen, ende em de nije statuten ende rechten hadde in gesat in manieren hier nae beschreven.

§ 2a *Tekst nieuwe statuten voor Friesland*²

Nae dien uut genaden ende gaven des almachtigen Gods^j, Roemscher coeninc-kliecker maiesteijt ons alder genaedichsten heren, ende des Hilgen^k Ricx^l speciale commissie, ons George van Gods^m genaeden hartoch tot Sassen, lantgrave

^a sette A. | ^b toch sijn] was die VCD. | ^c + koemen V, + gekomen CD. | ^d gewoentliken A. ^e dae V. | ^f hebben op] op hebben V. | ^g Rickes A. | ^h Westerlandt V. | ⁱ mijt die V. ^j Godes A. | ^k heijligen V. | ^l Rickes V. | ^m Godes A.

1 Zie Deel III-C § 15a-c en Deel III-D § 2c.

2 Bekend als de Saksische Ordonnantie. Editie: *Groot Charterboek Vriesland II*, p. 35-59.

in Dueringhe ende marckgraef^a tot Mijssen, erflijcke regering der Vrieslanden van recht toe staet, toebehoert ons met groeter eernste ende nersticheit^b te pogen ende te arbeijden, omme de^c selve landen ende inwoenren van dien in goet, salich, profijtelijck ende ordentlijck regiment te stellen. Ende hoe wel ons tselve inden besten voeghe^d ende forme daertoe wij met herten geneijcht^e sijn nae menschelijcker condicie^f onmogelijck waer toe volbrengen; op dat nochtans niet achter en blijve ons vermoegen, daer inne wij tegens God ende de^g menschen verbonden sijn, hebben wij gedacht met die hulpe Gods^h vant selve een anvanc ende beginsel te maecken, ende daer inne nae ons vermoegen te procederen.

ms.V p.148

Alsoe dan des ghemenes werrelts welvaeren an vredeⁱ ende eendracht staet, ende dat oeck vrede sonder geordineert recht, daerdoer die mensschen van haer geschillen moegen / vereijnicht worden, niet sijn en mach, blijcket dat justicie ende geordineert recht alder^j menschen welvaeren als paes ende eendracht fundament is. Waeromme wij dat selve fundament tot onsen voerscreven beginsel billicx in den eersten gebruicken. Ende hebben alsoe in den besten met tijtlicke raedt van vele^k onsen raeden ende lantsaten^l die naevolgende ordinance geset ende gemaect, ordineren ende setten uut onse macht ende gewalt, die ons van Roemscher conincklijcker maiesteijt ende des Hilligen^m Rickⁿ toe staat, in wat manieren onse overste gerecht ende recht binnen desen onsen Vrieslande van nu voert an tot onsen wederroepen, dat wij uut onse^o vorstelijcke macht an ons holden, in allen puncten ende articulen sonder eenich affbreck sal geholden ende allen menschen des begerende ghelijckelijck ende mildentlijck geadministreert werden.

In den eersten sullen in desen onsen overst gerecht seven persoenen sitten; alsoe dat een uut den regent overste rechter sij, ende dat op dat minste twe geleerden ende vier uut die heerscappen^p, daer een ijgelick^q nae zijnen staet verstandich, doervaren^r ende oprechtich zij. Ende sullen die voernoemde overste rechter ende bisitteren des gerechtes trouwelick ende naerstelijck op waerden, alsoe dat eijn ijgelijck die daer voer toe doen heeft, noetdrufftich uitgerecht werde^r. Sij sullen oeck een ijgelick parts eentlijck^s voernemen, verhoeren, verstaen ende naerstelick bedencken, daer bij niemant schade noch hinder kriegen en mach. Item sullen overste rechteren ende bisitteren tot overste gerecht^t sweren in manieren hier nae geschreven.

Juramentum

Ick N. swere, als mij mijn genadighe here in zijnre genaeden overste gerecht te recht sitten geordineert heeft, dat ick des selven te rechte nae alle mijn beste verstandnisse spreken, doen ende handelen; ende en wil dat niet laten om lief, nijdt, gave, vrientschap noch geenrelij^u saken wille, noch geen gaven daer omme van den parten in sonderheijt nemen, noch in toekoemenden tijden we-

^a marcgrave A. | ^b neesticheijt V. | ^c di V. | ^d maneren A. | ^e geneget A. | ^f conditien A. | ^g den V. | ^h Godes V. | ⁱ vreden A. | ^j al der V. | ^k veelen V. | ^l tantsaten V. | ^m heiligen V. | ⁿ Rickes A. | ^o onser V. | ^p heerscapen V. | ^q + ijgelijc V. | ^r worde A. | ^s entlick A. | ^t recht A, gerecht CD. | ^u geenreleye A.

ms.V p.149

tentlijck verwachten. Wil oeck in geenrelij^a / saecken tusschen mijns genaden heren onderdaen ende andere, die voer onsen overste gerecht comen off comen mochten ter tijt dat ick des rechts^b verbonden bin, behalven tot vrientschap wtenlick niet schrieven noch raeden, trouwelick ende ongevaerdelick,^{*} als mij God helpe ende alle sine^c heiligen.

Soe willen wij dat onse overste rechtere ende bisitteren inden tijt als sij int overste gerecht sitten, geabsolveert ende gevrijet sullen^d wesen van allen eeden ons hier voermaels gedaen, beholden den eedt die sij onsen recht gedaen hebben; op dat sij in allen saecken vrientlijck ende rechtelick recht moegen sprecken.

Soe sullen oeck drie procureurs^e offte voerspraecken tot onsen overste gerecht vereedt werden, ende sweren dat getrouwelick uut te wachten^{*} ende voertbringen des parten tot profijt. Ende en sal geen ander te procureren off spreken toe laeten werden, het en waer dat iemant in zijn eygen saecke wolde procureren offt spreken, dien en salt niet verboeden wesen. Ende die part sal den procureur off voerspraecke van een ijegelijck termijn nijet meer dan een oert van enen golden gulden geven.

Juramentum procuratorum

Ick N. sweere, nae dien mijn ghenadighe here mij een procureur off voerspraecke voer zijn genaden overste gerecht gheordineert heeft, dat ick dat alsoe nae mijnen hoechsten ende besten verstandnisse procureren, reden ende handelen, ende een ijegelijck mensche tot zijn rechte zijn nootdrufft uut spreken. Ende en wil des niet laten doer geenrelij^f liefst, vrientschap, nijde, gave offt eenigerleij saecken wille. Ende enige partije in onderrechinghe zijnre saecken offt rechte mij gedaen, ende ick uut vernemen offt verstandt bevonde, dat die selve part in rechte niet gefondeert en waer, ende ick den selven part in zijn voernemen in goetheijt niet onderwisen en konde, soe sal ende wil ick voer dat part int gerecht niet weder sprecken off handelen, dan mij te spreken ende handelen bevolen wert; trouwelick ende oprechtelick, / soe mij God helpe ende alle syne^g heiligen.

ms.V p.150

Soe sullen oeck die selve procureurs^h een ijegelijck niet meer dan een advocaet bij hem hebben, ende oeck geen seditie daer zij uut sprecken, dan alleen een korte bedenckkenisseⁱ des sedules ende der saecken.

Soe sal oeck een verstandich ende gelovich schriever totten gerecht gheordineert ende gestelt werden, ende daer toe sweeren ghetrouwelick ende ongevaerdelick toe schrieven ende toe handelen, daermede om zijn officijs wille geen mensche verlet off verkortet werde. Ende sal altoes^j een geleerde des gerechts^k op ten schriever sien, daer mede recht ende onvercortelick geschreven wert.

^a geenreleye A. | ^b rechtens A. | ^c zijn V. | ^d sulle V. | ^e procuratoers A, procuratoren CD.

^f geenreleye A. | ^g zijn V. | ^h procuratoers A. | ⁱ bedencnisse A. | ^j atoes V.

^k gerechtes A.

Van citacien ende voerladen totten overste gerecht

Het sullen alle citacien peremptorie wesen den parten, die verlaeden sullen werden XIII daegen voer den gerecht dach doer den rechter off gesworen bode, off in zijn affwesen in zijn hujs vecondicht^a werden. Het sal oeck in der citacie die oersaeck waeromme de beclaechte geladet wert, claer angeteijckent wesen, op dat die gene die beclaget^b wert, omme die saecken^c niet geweten te hebben hem niet ontschuldigen en mach. Het sullen oeck, eer die citacien off inhibicien off oeck ander brieven uut gaen, van den rechter overgesien wesen, op dat se formelick ende redelijck uitgaen off gegeven werden.

Item van een citacie salmen een oert van eenen golden gulden geven. Ende van een mijle wegdes somers^d anderhalve stuver, ende swinters twe stuyvers te bode loen nemen.

Item van eender commissie, als die saecke over dre hondert^e gulden draeget, salmen eenen gulden geven; waer sij oeck hondert ende oever die vijftich gulden weert, salmen enen halven gulden geven; waer sij oeck onder vijftich, salmen een oert des golden guldens daer voer geven.

Item men sal van eender inhijbicie een oert van enen golden gulden geven.

ms.V p.151

Het sullen oeck twee geswoeren boeden wesen, die men van den mijle wegdes soe lade brieven draegen, somertyds^f anderhalve stuver ende in den winter twe stuyvers – die de XXVIII eenen golden gulden gelden – / die lade brieff offt citacien den geciteerde in zijn handt offt huis te geven. Ende in der stadt des rechtes salmen geven een halve stuver. Ende voer den gerechte, soe die beclaechte doer den gesworen boede geeijschdt^g wert, een oert stuyvers gegeven werden.

We^h voer onse overste gherecht en sal geladen off geciteert moghen werden

Voer onse overste gerecht sal gheen borger noch hujsman geciteert werden, sonder eerst voer der stadt gerecht off grietman, in dies grietenie off gerecht daer hij inne geseten is, geladen ende gehoert werden. Ten waer dat hem bij der stadt recht, amptman, grietman, off den genen dien die saecke uut te rechten bevolen is, rechts geweijgert off ontamelick vertogenⁱ worde.

Wij hebben oeck sonderlinghe bedacht, dat onsen onderdanighen saecken vervallen mochten, dat een saecke in veel grieteningen verclaecht moste werden. Alsoe wanneer een erff off anders vervalt daer veel luijden toebehoeren, solde dan die saecke in een ijegelicke grietenie versocht werden, veel oncost daer op loepen solde; daeromme ordineren ende setten wij: wien sulcken sake^j vervallen, dat sij onsen regenten tselve moegen te kennen geven. Ende als sij des alsoe vermercken^k, sullen macht hebben citacien van onsen overste^l gerecht te geven, ende die saecke aldaer te rechtveerdighen laeten. Het sullen onse overste rechter ende bijsitteren goede vlijt ende neerstichheit an keeren den parten in guetwillichheit ende vrientschap te scheiden; soe dat niet en mach geschien, alsdan wat recht is, uut spreken ende sentencieren.

^a vercondich A, vercondiget CD. | ^b beclaecht AD. | ^c saecke V. | ^d sommers V. | ^e dre hondert] IIIe V. | ^f sommertijts V. | ^g geeyscht A, geeijschet CD. | ^h Vije V. | ⁱ veroeghen V. | ^j saken A. | ^k vermerckeden A. | ^l oversten A.

Item die advocaten, procureuren^a ende voerspraecken sullen sweren wetentlijk geen onrechtveerdige saecke^b an toe nemen bij onsen neerstelijcken^c straffinghe; oeck en sal die rechter geen procureur noch advocaet toe laten, he^d en sij daer toe geswoeren.

ms.V p.152 Item daer en sullen oeck voer onsen^e overste gherecht gheen priesters, het en sij in saecken hem in rechte geoorloofft, spreken / off procureren; waert oeck dat eenige advocaet off procureur onrechtveerdige off ongefondeerde saecken wolde annemen, soe sal men hem eerst met goede woerden dat affsprecken; in dien hij des niet en wil laeten, soe salmen hem neerstelick straffen. Het sal oeck eijn ijegelijk procureur voer den rechte op een^f rechte dach in eenre saecke niet meer dan drie setten^{*} moegen doen ende daer mede besluiten, ten waer dat die rechtere ende bijsitteren omme redelijcke oersaek^g vorder te^h setten toe lieten.

Het sullen voer desen onsen overste gerecht een ijegelijk part in zijnⁱ saecke niet meer dan een procureur ende advocaet hebben.

Item waert dat eenige part die beclaecht^l wert, wolde des claegers eisch ontgaen met veel exceprien, omme int principael niet toe onderdelen, soe sal hij alle zijn dilatorie exceprien^{*} op een mael voertbrengen.

Het sullen die advocaten ende procureurs voer onsen overste gherecht in hoer voerbringen gheen Latijns woert off allegaten op schrieven laten; sonder dan als inder^k saecke besloeten ende geconcludeert is, soe moegen als dan die parten^l met noetdrufftige allegaten in hoer geschriften int gerecht leggen

Informacionem iuris

Het en sullen oeck geen advocaten, procureuren oft andere den rechteren^m oft bijsitteren noch den wederpartije schandelicke off smadelicke woerden vortbrengenⁿ, omme daer mede toe iniurieren, bij onse naerstelyke^o straffinge^p ende onghenaede.

Van sportel ghelt

ms.V p.153 Item soe balde als die partije voertkoemt ende die claeger sijn claege geset heeft, ende die saecke oever die hondert gulden draecht, soe sal hij van een ijegelijk bijsonder saeke off verscheiden claege, daer die een den anderen niet an en henckt oft an gaet, twe golden gulden int gerecht voer den sportelen geven. Ist dat die saecke hondert gulden ende over die vijffthich waer, salmen een halve golden gulden; wat onder vijffthich gulden bedracht^q, salmen een oert gulden^r int gerecht geven. Ende als dan die beklaechde koemt^s, ende tegens den beklachte^t zijn antwoordt / oft exceprien voertbrengt, soe sal hij oeck van saecken die over hondert gulden bedraegen, twe gulden geven. Ende hoe sij minder bedraecht^u, sal nae advenant als die claeger als voerscreven is geven.

^a procuratoren A. | ^b saken AD. | ^c nerstliken A. | ^d bij V. | ^e onse V. | ^f enen A.

^g oersaken A, oersake CD. | ^h toe V. | ⁱ syne A. | ^j beclaget AC. | ^k in die V. | ^l partijen V. | ^m rechtere V. | ⁿ voertbrengen V. | ^o neerstlijcke V. | ^p straffe V. | ^q bedraget A.

^r goides A. | ^s beklaechede koemt | beclagete comet A. | ^t becladete A. | ^u bedraget A.

Waer des oeck, dat die saecke in grondt nicht gelt noch goet anginck, meer actio iniuriarum weer, dan sal van een ijghelijck part twe gulden gegeven^a worden.

Soe sullen die partijen eijscher off verweerder die een interlocutorie verleest, een halve gulden geven; ende van een eijnttelijck^b offt diffinitijff twe golden gulden. Soe en sal daer oever gheen ander gelt voer die executie schuldich sijn. Item offt eenighe partije zijn gherechts^c handel offt acten copie uutten gerechte hebben wolde, sal hij den schriever voer een bladt ongeveerlijck van XXX regulen geschreven een blanck toe loen^d gheven.

Item wil oeck die partije dat ordel offt sentencie in schriftten onder den zeghel uut den gerecht hebben, daer voer sal hij een^e halven golden gulden betaelen.

Sulck voerschreven geldt sal een ijghelijck onsen oversten^f rechter trouwelick ende vlitelic^g innemen, ende daer van rekeninghe ende antwort te doen.

Item waer^h dat een arrem man voer onsen oeversteⁱ gerecht te doen hadde, die omme zijn armoede zijn saecken niet vervolgen en mocht^l, ende zijn arremmoede bewist off ten heilighe sweert, soe sullen hem alle proces omme niet, Godt ter eeren, gegeven ende den procureur van onsen gelde geleent werden. Valt als dan, dat die selve arme man die saecke tegens sijn wederpartije int rechte wint, sal hij tot keninghe ons oeversten rechters ende bijsitteren in redelicheit in dat gerecht schuldich^k wesen te gheven.

Item soe sal des jaers tot vier mael, te weten alle quater temporen, onse overste gerecht in onser stadt Leewerden tot onser veranderinghe ghehouden worden.

Item het sullen onse overste rechteren ende bijsitteren omtrent seven uren voer middaeghe beginnen, ende sitten tot tyn^l uren, nae middaeghe van een uren^m tot vier uren. Item soe moeghen oeck die bijsitteren, als die saecken veel zijn, deelen; alsoe dat sommighe sitten, ende die ander middel des tijtsⁿ die sentencie verenighen, off tusschen partijen goetlijck handelen; doch alsoe dat onse overste rechteren / ende bysitteren^o alle in sulck ordel eendrachtelijck off dat meeste deel besluiten^p; oeck en^q sullen sij haer int selve niet spoeden, meer ripelijck beraeden.

ms.V p.154

Item offt noet off nut bevonden worden^r onse overste gerecht te veranderen offt op te stellen, dat sal sonder beswaeringhe der partien geschien, ende sonder ijemant in zijn recht vercort te worden.

Van appellacien an onsen oeverste gerichte^s

Worde een partije van den grietman offt onder rechter op groete onrechte comminacie^{*} des nederrechters beswaert, die mach an onse overste gerechte^t appelleren. Alsoe dat hij ter stondt in ansien ende tegenwoerdicheijt des rechters appelleert, ofte^u daer nae in geschrijfte binnen tien daegen van den daege des

^a geven A. | ^b eyntlyke A. | ^c gerechtes A. | ^d lone A. | ^e enen A. | ^f overste V.
^g vlitlich V. | ^h weert V. | ⁱ oversten A. | ^j konde A. | ^k sculdelyc A. | ^l XV. | ^m + hen A. | ⁿ tydes A. | ^o bisitteren V. | ^p besloten A. | ^q ende V. | ^r worde V. | ^s gerecht V. | ^t gerecht V. | ^u offt V.

gesproecken ordels offt der op gelechter bezwaeringhe. Ende sal oeck als dan den rechter ende den wederpartije^a alsulcke appellacien verkundigen ende insinueren. Ende als sulcx gedaen is, sal hij van den grietman offt onderrechter apostelen^{*} an onsen overste gerecht^b bidden, die hem den grietman offt onder rechter binnen XXX daegen nae ordinancie des rechten in schriffte^c versegelt schuldich te geven sal wesen, welcke apposte ende^d die appellant an onse overste rechter sal brengen; soe sal die overste rechter uut begeerte des appellants inhibicie ende compulsorie^{*} in nootdrufftighe forme geven. Waert oeck saecke dat die grietman offt onder rechter met gevinghe der appostelen tot den eijnde der XXX daeghen vertrecken wolde, ende die saecke der vertreckinghe niet lijden en mochte, als dan mach die appellant, in presencie des rechters offt grietman daer van hij geappelleert hefft, voer een openbaer schriever offt twe ghelovighe mannen protesteren ende betuighen, dat hij metten appostelen die XXX dagen^e uut niet wachten en mach, ende des van den schriever offt twe mannen onsen overste^f rechter een certificacie brengen; soe sal onse overste rechter hem daer op inhibicie ende compulsorie geven, niet teghenstaende dat alsulcke dertich daghen niet geleeden en waren.

ms.V p.155

Item soe sal die grietman offt onder rechter van den schriftelicke appostel over die vier stuvers niet nemen. Ende sal die grietman offt / onder rechter die acten voer hem gehalden op onse overste rechters compulsorie onder zijn ampts zeghel besloeten, onse overste rechter met trouwen boeden oever senden, ende van een bladt op beijden sijden geschreven over een blanck van die part niet nemen.

Commissie om tuijgen te hoeren

Het is oeck geordineert: wanneer onse overste gherecht een examinacie van tuijgen bevelen, ende alsoe tot commissarius geordineert wort^g, soe sal die selve commissarius hem nae inholden des commissien holden, ende van een ijegelijck getuyghe^h die hij verhoert, over die vijff stuvers voer zijn arbeit niet nemen.

Van contumacie

Op dat niemant moetwillich ende te mere enⁱ claech, soe setten wij: woe die claeger onse overste gerecht ongehoersam uut bleve, soe sal hij onse overste gerecht twe golden gulden geven. Ende offt die beclaechde oeck ongehoersam worde, eenen golden gulden geven. Ende daer en boeven dat recht op begeerte des wederdeels lijden.

^a weder pertien A. | ^b gericht A. | ^c scryften A. | ^d – ende A. | ^e – dagen V.
^f oversten A. | ^g wert A. | ^h getuyghe V. | ⁱ + te mere en V.

§ 2b *Tekst nieuw landrecht voor Friesland¹*

Nae dien wij Georde² van Gods genaeden hertoch tot Sassen, lantgraeff in Dueringen, marckgraeff tot Mijssen, Roemsscher koeninckliecker maiesteijt ende des Heiligen Roemnschen Ricx erflicke gubernator in Vrieslande, voergenomen dat ons geboert desen onsen Vrieslanden in goeder ordinancie te stellen, ende onse regiment ende overste gerecht geordineert ende bestellet, hebben wij bedocht dat niet minre noet sij tgemeen lantvollick met goeder besorginge ende justicie te versien. Nae dien de^a selven swaer is in allen saecken ons overste gerechts te versoecken off^b te gebruecken, daeromme hebben wij met rijpen rade in een ijegelijk deel deser landen nae onsen goetduncken grietlueden geordineert, ende die naevolgende ordinancie bevolen te holden, daer wij oeck van allen een ijegelijk bij onser straffinghe ende ongenaede alsoe willen gehouden hebben; daer toe alle onse grietlueden desen naebescreven^c eedt gedaen, ende nae den welcke^d een ijegelijk grietman nieuwes geset doen sal.

ms.V p.156

Item sij sullen geloeven ende sweren, allet volck in haer grietenie ons ende onsen erven als vorsten deser landen met neersticheijt in goede gehoersamheijt / te holden. Oeck neerstich op te sien dat ons ende onse iaerlicxe^e renten, excijs ende ander onse gerechticheijt bij haren weten niet ondersteecken off ontoegen en worden; dat hij oeck ongehoersam ende onrecht, waer hij dat bevindet, nae gebuerlicheijt ende niet hoeger dan nae inholt onser ordinancien strafset, den gehoersaemen ende vroemen gunst ende bijstant doen sal, een ijegelijk nae zijn vermoegen voer gewalt te bescharmen, gerechticheijt te geven ende behelpen. Ende desse naevolgende onse ordinancie in allen punten ongebreckelick^f te holden; ende hem daer geenreleij gunst, vrientschap offt proefijt, oeck geen ongunst, haet offt nijdt daervan niet keren off wenden laten. Dat oeck een ijegelijk grietman nijemants des anders profijt nemen in saecken zijnre grieteniën dan als hem in dese ordinancie toegelaeten is; alles trouwelick ende ongevaerdelick. Ende oeck, hoe wal van alle inwoenders deser landen nieuwe^g huldinghe ende plicht genoemen is, soe sullen oeck alle grietlueden hier nae maels van allen die geen huldinghe gedaen, offt die nu in onsen landen niet en zijen ende namaels koemen, offt die XV jaeren olt zijn ende eijgen goedt hebben, alle tijt in manieren in onsen naeme eedt^h ende plicht nemen.

Item dat een ijegelijk swere ons ende onsen erven, ende in haer gebrake hertoch Henrick onse broeder ende sijn erven, getrou ende onderdaen te zijn, onse schaede te verhoeden, onse eere ende nut toe soecken ende te helpen, sonder eenich tegenseggen onderdaenich ende gehoersaem te wesen; oeck geenreleij saecke te beginnen ende in den raede niet te synⁱ, die tegen^j ons ofte^k onsen erven in eeniger manieren wesen mach. Ende dat een ijegelijk onse gerecht-

^a den A. | ^b oft A, ofte CD. | ^c naebescrevenen A. | ^d welcken V. | ^e iaelicxe V.
^f ongebrecklick V. | ^g nie V. | ^h - eedt V. | ⁱ zien V. | ^j tegens A. | ^k offt V.

- 1 Deze verordening volgt in het *Groot Charterboek Vriesland* onmiddellijk na het vorige: deel II, p. 59 e.v.
- 2 Lees: George.

tichheit an renten ende anderen sonder eenich affbreecken te geven, ende daer niet van trecken. Ende alsoe na den hoechsten vermoegen, als een getrouwe onderdaen tegens zynen heeren geboert ende toebehoert, trouwelick ende ongevaeldelick holden.

ms.V p.157 Op dat geen mensche in zyn recht gebreck hebbe, soe sal een ijgelick grietman in een ijgelick dorp zynre grietenie eenen rechter uutten verstandichsten des selfs dorpes ordineren, die alles macht ende bevel hebben sal, wat hier voermaels een atte gehadt / hevet; die selve sal oeck macht hebben tusschen^a den genen die discorderen vrede te holden gebieden ende den^b vrede breecker te arresteren ende bevestigen, off an den grietman te verborgen nae gelegentheijt der saecken. Sal oeck int bijwesen twe offte drie zynre naebuieren alle geslaegen, geworpen off^c gesteecken wonden offt ander schaeden^d, des gelijcken alle schaden die inden velde schien, te besien, omme gelt, schulde, veltschaede ende ander cleijne gebreecken tusschen den parten te handelen ende goetlijck te scheijden, doch die peine ende bruecke die in eenighe saecken vallen, aen den grietman wijzen. Die selve rechter sal oeck alle bruecken, misdaet ende alle onrechtlijcke handelen wat in zyn dorp of int velt daer toe behoerende gebuert, opten naesten rechtdach anden grietman draegen, ende daer toe desen naevolgenden eedt doen. Hi sal oeck alle proeffijten ende nutschappen hebben die een atte hier voermaels gehadt hevet, ende wat hem van den grietman daer en boven toe gelaten wert.

Waer oeck eijn cleijn dorp is, daer mer dre^e off IIII^f huesen en sijn, daer sullen twee tsamen, off die selve kleijne dorpen tot een ander dorp daer inne een rechter is, geordineert worden.

Die rechter sal tot zyn ampt off officie sweren, dat hij in alle beroerde articulen die hem in zyn ampt bevoelen zyn, trouwelick wil holden, ons gehoersaem ende gerechtichheit verstercken^g. Oeck uut gunst offt geniet, uut vrentschap, ongunst, haet off niendt niemant over sijn onschult^h te beswaeren, ende een ijgelick nae zyn vermoegen tot gerechtichheit te helpen; trouwelick ende onvaeldelick.

ms.V p.158 Het sal oeck eijn ijgelick grietman uut een ijgelick quartier zynre grietenie, een man, offte daer geen quartieren en zyn vier van den verstandichsten ende besten, kiesen ende eligeren, die welck alle recht daegen neven den grietman, offt als die grietman uut redelijcke oersaeck niet tegenwoerdich zyn en mach, bij eenen die den grietman in zynre stadt ordineren wordt, an recht sitten, een yegelixⁱ partes voertbringen verhoeren. Ende off sij die parten goedtlijck – twelck sij alle tijden versoecken sullen – niet scheijden en moegen, soe sullen sij recht ende ghelijck ordel spreecken. In dien sij des rechtens in sonderlinghe / saecken niet en verstonden, soe sullen sij raet van den verstandighen ende geleerde luijden versoecken, op dat niemant in zyn recht vercort^j en worde.

Dit selve recht sal oeck in eijn ijgelick grietenie alle weecken, XIII daegen, offt vier weecken opt weinichste, off meer soe als die nootdrufft eijschet ende die tijdt lieden wil, geholden werden^k, ende opten enden ende plaetsen

^a tuschen V. | ^b die V. | ^c offte V. | ^d saken A. | ^e III V. | ^f weer A, vier CD.

^g verstercken A. | ^h ontschult V. | ⁱ ijgelick V. | ^j vercortet V. | ^k worden V.

daer zij van oldes gehouden zijn; uutgenoemen waren die gerechten nae bij steden ofte^a dorpen daer zij hier voermaels gehouden sijn: die sullen nu in den selven steden offte dorpen gehouden worden, ten sij dattet gemeine volck des grietnie met goeden oersaecke op een ander plaetse verdraegen.

Item voer den selven gerechte^b sullen die parten voer citacien, sententien ende anders oeck den procureur niet meer dan als hier nae in der ordinancie geset is, geven offt nemen; van welcken gelde wat alsoe van citacien, oordeel ende dier gelieck gevallen wordt, sullen die grietman ende de ander vier totten recht^c sitende gelijk delen, ende dat geldt van executien sal ons ende den grietman gelijk toe staen. Wij willen oeck dat geen procureur op eene ende van eenre saecke niet meer dan twe stuyvers nemen en sullen; waer dat van enige procureur niet gehouden en worde, dat sal van den grietman aenden eijnde daer dat geboeren sal, aenden nemer ende gever gestraffet worden.

Voer den selven gerechte en sal geen priester procureren off voerspreecken moegen, ten waer dat hijt om niet dede ende in sien eigen saecken.

Item een ijgelyck die nu ende in toekoemende^d tijden onroerlijcke goederen^e, het sij huis offt landt, holdt, water off anders, vercoepen, wisselen off vergeven wil; ijs die coep twe hondert^f golden gulden waerdich, soe sal dat met ons offt onsen regenten consente ende wille geschien. Is die selve coep onder twe hondert^g gulden, soe salt metten grietmans consent ende wille geschien. Ende daer op sal een ijgelyck coeper bij ons, onse regenten offt grietlueden an den oert daer die consent gegeven wordt, consent brieven nemen; van den selven brieven en sal men niet meer dan van een ijgelyck gulden coep geldes een halve stuver – daer XXXVIII stuyvers een golden gulden gelden – geven.

ms.V p.159

Welcke / man ofte^h vrouwe, geestlijck offt warlieck, gecofft, gewisselt offt gegeven goedt sonder consent een jaer lanck int besidt bevonden wordt, die selve sullen dat goedt verliesen; daer van sullen ons drie deelen, ende dien genen die ons sulcx vermelden wertⁱ dat vierendeel toe staen.

Wij, onse regenten ende grietlueden willen ende sullen oeck die coep^j sonder redelicke oersaecke niet weigeren. Meer wat den geestlijcken an goederen^k gegeven off verkofft wordt, dat sal staen op onsen verwilginghe^{*} ende consent. Ende sonder onse offt te onse regenten sonderlinge consent sullen die grietlueden den geestliecken niet consenteren.

Item en sullen oeck onse grietlueden sonder onsen regenten consent niet toe laeten eenige gueden^l offt possessien distraheren^{*} van een dorpe offt grietnie int andere.

Het sullen oeck vorder onse grietlueden boeten ende peijnen offt bruecken niet hoeger dan onse ordinantie inholt nemen, meer om Godswillen^m moegen sij verminderen nae gelegenheit der saecken ende nootdrufft; doch dat die grietlueden van alsulcke verminderinghe gheen sonderlinge proeffijt nemen offt verwachten en sullen.

^a off V. | ^b gericht V. | ^c rechte A. | ^d tocomenden A. | ^e goeden A. | ^f II^c V. | ^g II^c V. | ^h of V. | ⁱ wordt V. | ^j coepe V. | ^k gueden A. | ^l goederen V. | ^m Godes willen A.

Die grietlueden sullen oeck alle excessen punieren, ende peijnen, bruecken offt composition daer van nemen; uutgesloeten wat dat leven angaet, sullen sij onsen regenten wille daer inne voernemen.

Ende wat sij van composition, peijne, bruecken offt boet offt executie geldt nemen, sullen sij ordentlijck een ijgelick jaer smaenendaeges^a nae Trinitatis¹ rekeninge doen, hoe veel dat van een igelicke saecke gevallen is ende wat die excesses gewest is; daer van sullen die grietlueden die een helleffte hebben, ende ons dat ander deel volgen laeten.

Welcke mensche die boete off straffinge met recht mejnt toe ontschuldigen, daer van ende omme die sal die grietman rechts schien ende gaen laeten.

Item wij ordineren ende willen oeck datmen van nu voert an in desen^b onsen Vrieslande één maet van koeren ende ander saedt, één elle, één maet van wien ende bier holden sal. Namelick die koeren offte saedt maet: nae geijckte ende rechtveerdige mate offt loepen onser stede van Bolswart. Die ellen: nae lenckte der ellen onser stede van Worckum. Ende / die maete van wijnen ende biere, als van den ommekannen,^{*} halleff ommekannen, mengelen ende pinten: nae groetheijt der ommekannen, halleff ommekannen, mengelen ende pinten onser stede van Leuwerden. Desgelijck sal men oeck van nu voert an in desen onse^c Vrieslanden anders geen gewichte dan Koels gewichte gebruijken. Doch dat een tonne botteren wegen sal drie mael hondert pont vrij sonder tholdt, twelck men taxeren sal op XXIII ponden. Ingeliecks^d sal oeck het pont² caesen^e dre hondert pont wegen. Ende salmen voert alle tsoult^g bij gewichten verkoepen.

Item wert daer ijemant doet geslaegen, soe sal dat in des rechters ende claevers offt claevers ende rechters wille staen, offt men den daeder pijnlick ende op zijn hals wil claeven – want hij mit der daedt sien hals hefft verboert – offt datmen den daeder mit geldt wil laeten betaelen ende beteren. Doch sal die claever bueten wille des rechters ende wederomme die rechter bueten wille des claevers, alsoe dat die ene^h bueten wille des anders die misdaet civiliter – dat isⁱ burchlijck – te maecken geen geweldt off macht hebben sal; werde dat oeck van part ende rechter toe gelaeten die voer beroerde misdaet mit geldt toe beteren, soe sal die dader betaelen die naeste erffgenaemen vanden doetslaege anderhalf hondert^j golden gulden.

Item soe sullen oeck die betaelinghe des selven geldes des daeders vrenden, die geen hulp^k offt bijstandt daer toe gedaen en hebben, niet schuldich off verbonden wesen ijte te geven, ten waer dat sij wat uut haeren goeden vrijen wille daer toe doen wolden; daer men see niet sal toe gedwingen, meer het sal in haren vrijen wil ende consent staen.

Item worde ijemant twe oegen off twe handen off twee voeten uutgeslaegen, affgeslaegen off verleemt: dat sal gelijck een doetslach mit geldt betaelt ende

^a maendages A(D). | ^b diesen V. | ^c onsen A. | ^d insgelix A, insgelijcken CD. | ^e kesen V. | ^f III^c V. | ^g alle tsoult] allet soldt V. | ^h een V. | ⁱ dat is] dats A. | ^j 1/2^c V.
^k hulpe V.

1 Trinitatis, de eerste zondag na Pinksteren.
2 Lees: de tonne?

gheboetet werden^a. Worde oeck ijemant een oege uut geslaegen offt uut gebroecken, offt een handt off een voet aff gehouwen offt verleemt: die salmen mijt halleff soe veel^b boeten ende beteren.

Item wie den anderen zien nase^c offt sien lippe een offt beide, off zijen tonge beroeffde: die selfde sal den claeger beteren voer ijgelick der stucken voer een halve doetslach civiliter.

ms.V p.161

Item wie den anderen een dueme offt vinger beroevet offt lemet: die sal voer ijghelick / een vierendeel eens^d mans geldts^e den claeger gelden. Ende wert hij beroefft in twee duemen offt twee vingeren: sal die daeder den claeger met een^f halleff mans gelt beteren; waren oeck die stucken meer dan twee, soe en mach die boete niet hoeger stijgen.

Item voer die teen sal halleff gelt als van die vingeren voergeschreven staet, betaelt ende gegeven worden.

Item een oer^g aff: salmen beteren met een vierendel eens mans lieff, ende twe oeren noch soe veel.

Item alsoe mennich tandt enen uutgheslaegen wert^h: alsoe vaeck sal den klaeger te beteringhe vier goltⁱ gulden gegeven werdenⁱ.

Item offt een den arm off been aen twee geslaegen, ghebroecken offt gehouwen wert: die dader sal voer eijn ijgelick stuck, soe verre hij daer aff niet lam en word^k XV golden gulden betaelen. Ende wert hij daer aff lam: soe sal die daeder den claeger die selfde leemte boeven XV golt^l gulden boeten ende beteren, ghelieck als van voeten ende handen geschreven staet.

Item alsoe mennich ribbe enen toegeslaegen wert: sal met VI golt^m gulden den klaeger geboet ende gebetert wordenⁿ.

Item een^o mans gemacht offte vrouwen borst: sal voer eens mans lieff geboet ende gebetert worden^p.

Item een geslaegen, gestoeten offt geworpen wonde int hoefft, doert been: sal ijgelick met XXIII golt^q gulden geboet ende gebetert worden^f.

Item ander wonde int hoefft off in ander leeden, die dat been niet schaeden off verletten: sal den klaeger met vijeff golt gulden verbeterd worden^s.

Item een vleisch wonde een vinger lanck: vijeff golt gulden; off is die wonde noch een vinger langer, weiniger off meer, onbegrijpelijk: * tien golt^t gulden.

Item een doergaende wonde int lieff: XV golt gulden; ende ist voert doer koe-men: XXX golt^u gulden.

Item een bloetrunst: * een halve golden gulden; ende maeckte die bloetrunst een vlijte^{*} off schande int aensicht: soe ist IIII golt^v gulden.

Item haer plucken off vuestslach: een halve^w golt^x gulden. Ende mesluyk^y in boesheijt sonder misdoen: gheliecke voele^z.

Item alle wonden die doer den hals, arrem, hande offt voete offt doer ander leedmaete, die doer gaen ende an beiden sieden oepen: salmen voer twe wonden beteren.

^a worden V. | ^b voel V. | ^c noese V. | ^d een AD. | ^e geldes A. | ^f eens V. | ^g oere V.

^h wordt V. | ⁱ golden A. | ^j worden V. | ^k weert AD. | ^l golden A. | ^m golden A.

ⁿ werden A. | ^o eens V. | ^p werden AC. | ^q golden A. | ^r werden A. | ^s werden AD.

^t golden A. | ^u golden A. | ^v golden A. | ^w halven V. | ^x golden A. | ^y messes toeghe

V. | ^z veel AD.

ms.V p.162 Item alsoe mennich wonde eenen geslaegen, geworpen offt / gestoeten wert: alsoe mennich boete sal den klaeger gegeven worden^a. Soe hij oeck van sulcke wondinghe doedt blieve: soe salmen allene den doetslach verbeteren ende die wonde niet.

Item oft^b een man geslaegen, gestoeten offt geworpen worde, daer van hij geen^c wonde blaeww offt bloedich mach bewiesen offt bekent worden: salmen den klaeger een halve golt gulden geven.

Item wie en ander uut eijshet om tegen^d hem toe vechten: sal een gulden gelden; daer toe alle broeck^e ende boet die hij doet te betaelen, soe daer nae volget ende geschiet.

Item alle verseeringhe met brandt offt gesoeden waeter: sal nae wiesheijt des rechters ende gelegenheijt der ander wonden gebetert ende gestraffet werden^f.

Item als iemant met eenre offte meer wonde verseert worde: die selfde wonde offt verseringhe sal die klaeger den rechter offte onderrechter offt gerechts boede offt twee waerachtige^g mannen besien laeten. Ende wat in die selfde van een als namelick rechter, onderrechter offt gerechts boede offt twee waerachtighe^h mannen voer een wonde offt verseringhe getuicht wordt: daer nae sal die selfde wonde ende verlettinghe^{*} verbeteret ende gestrafft worden.

Item alle voertlicke^{*} iniurie, alsoe vaeck die in verscheiden steden geschieden: sulck met twee goltⁱ gulden tegens den klaeger toe beteren.

Item off een den anderen om iniurien die hem aen zijen lieff ginghe, voer den rechter offt gerechte beschuldighet ende niet over winnen en konde: die selfde sal die klaeger sulcke iniurie met een vierendel eens mans lieff beteren.

Item wie den anderen in een graeve offt in waeter, sonder verseringhe ende perieckel siens lieffs, stoet offt werpt: die sal sulcx met twee golt^j gulden beteren.

Item wie den anderen sien hoes op stoet offt breeckt^k, offt anders in boesheijt ende mit geweldt bij daeghe in ghinck: die sal sulcke misdaedt den klaeger mit X golt^l gulden verbeteren, ende moet daer toe andere misdaet dubbelt beteren, ghelieck nae geschreven staedt.

Item off iemant tegens des anderen onwille bij nacht in sien hoes ghinck, als gesloeten sint doeren ende vensteren, ende daer oever bevonden offt begrepen, offt oever hem bewiest worde: die selfde mach van den weert ende weerdinne voer een moedener, dieff offt anderhande saecke beclaeget werden^m. Worde oeck die selfde gewondt, geleemt offt doedt slaegen: den salmen geen boete offt beteringhe toe geven schuldich wesen.

ms.V p.163 Item den helper / tot alle desse voerscreven saecken sal ghelieck den daeder gestraffet wordenⁿ. Item soe wie nae een voegel schoete offt worpe, offt anderhande saecke sonder voer waeringe^{*} begonde, met welcke hij teghen zijen wille een mensche offt dier verwondede offt verleemde offt doede: dat sal hem an sien hals niet gaen. Niet toe min sal hij sulcx met geldt verbeteren ende boeten, ghelieckerwies hier boeven ende nae beschreven staet.

^a werden AD. | ^b off V. | ^c gene A. | ^d tegens V. | ^e brocke A. | ^f worden V.

^g waraftige A. | ^h waraftige A. | ⁱ golden A. | ^j golden A. | ^k breket A. | ^l golden A.

^m worden V. | ⁿ werden A.

Item den vrede breecker salmen, alsoe als in den vrede gheboeden is, straffen. Item alle boeven geschreven broecke sal tegen den part ende rechter nae achttinghe der persoenen ende vrijheijt der stede geboet ende ghebetert ende ghestraffet worden^a: naemlick een ijgelick burger offt landt man, dienstman ende dienstmaeget ende der geliecke lueden sal boet ende beteringhe, ghelieck in allen punten voer geroert, betaelt ende gegeven worden^b; hoefflingen, gheestlijke persoenen, rechters, gerechts boeden, vrouwen offt jonckvrouwen sal men dubbelde boete ende beteringe geven; die vrouwen die swanger sindt drevoldt.

Item als dese boven geschreven broecke in eenn^c mans huisvrede, ofte^d op der straeten als een toe off van der kercken ofte^e gerecht offt toe marckte gaet, off voer recht staet: dat selfde sal dubbelt verboet ende gebetert werden^g. Geschiede^h dese voergeschreven stucken in der kercken, kerckhoff off kraem: sal viervoldich verbeteret wordenⁱ. Waert oeck datmen in den kraem bier verkoffte offt open gasten hilden: dat sal niet anders offt in een anders hues geschiede geacht^j worden^k.

Item alle huislueden die dubbelde boet offt meer up gelecht ende toesproecken is, doe die selfde die voergeroerde broecken off mesdaeden deden een off meer: sal ende sullen boet ende beteringhe geven ende betaelen, in manieren ende maeten als sij selfs ontfanghen ende boeren^l solden.

Item soe desse broecke an den regenten, rechten^m offt officianten der landvorstenⁿ gedaen worden: sullen nae achttinghe der persoenen ende orkondenisse der regenten ghestraft^o, geboet ende gebeetert werden^p.

Item die rechter sal van alle dese boeven geschreven ende nae geschreven broecke halleff soe veel^q hebben als die parten^r klaeger; daer toe alle vechtliecke gheweer ende ghetuijch.

Item alle dese boeven geschreven broecke ende misdaet die brochlich^s* ende in gelt gesteldt zijn, die / salmen mit twee waerachtighe^t getueghe bewiesen. Ende hefft die claeger niet meer dan één getuech, soe sal hij met zijnen eedt sien getuich stercken ende genoechsam maecken; ende hefft die claeger geen getuijch, soe mach die beclaechde^u sick der klaeghe met sijnen eedt erledijghen ende vrijen. Soe oeck die beclaechde^v sick sulcx eedes weijgeren worde, offt dat die claeger alsoe als boven roert is mochte bewiesen, soe is die beclaechde^w die broeck ende boet hem over gesecht te beteren ende te betaelen schuldich.

Item soe dese boeven geschreven broecke teghen een buer off^x lantman in tijt zijnre arbeit, als hij ploecht, meijet, scheert offt sien vruchten sammelt off toe hues voert, offt in arbeit toe diecken, toe sluijsen^y geboerde: salmen dubbelt boet ende broeck betaelen.

Item offt dese voerscreven een offt meer van een dwaes ende onsinnich mensche, offt onmondich kindt dat onder XII jaeren is, gedaen worde: dat sal hem

^a ghestraffet worden] gestraft werden AD. | ^b werden A. | ^c eens V. | ^d offt V. | ^e off toe V. | ^f off A, ofte CD. | ^g worden V. | ^h geschieden V. | ⁱ werden A. | ^j geacht V. | ^k werden AD. | ^l geboren A. | ^m rechteren V. | ⁿ landsvorsten V. | ^o gestafft V. | ^p worden V. | ^q voele V. | ^r part ende V. | ^s brocklick A. | ^t warafftige A. | ^u beclagede AC. | ^v beclagede AC. | ^w beclagede AC. | ^x oft A, ofte CD. | ^y sloten A.

an haer lieff niet gaen, sonder hoer naeste magen ende haer mombers sullen dat met halver broecke ende boet toe^a betaelen schuldich wesen.

Item soe wat vrouwen offt jonckfrouwen in desen broeck schuldich sien: sullen sij halff boet ende broeck gelden. Ende waert alsoe dat die selfde vrouwe des vechten an legghen wolde off begonste, soe sullen sij boet^b ende broeck^c betaelen, in manieren die vrouwen sulcx ontfanghen sullen.

Item soe een man twee wieven trouwede, ende een wieff twee mannen: dat sal in wilkoer der rechter ende parts staen, pijnlick ten doede offt burchlijck toe vorderen; soe hij burchlijck gehandelt wordt^d, sal die man der vrouwen dochteren met sulcker somme als haer vaeder haer tot der eeren toe betaelen hadde moegen, bestaedighen, offt soe wel^e als die selfde toe arffnisse hadde. Der geliecken ijst, soe een vrou^f offt wieff in sulcker^g val geviel, sal sij als voerscreven is in boet ende broke^h vervallen sien.

Item soe een off meer mit hoer an hangers oploep maeckt offt begonde met woerden offt mit warcken tegen naet rechte off gemeijne nut in steden offt dorpen: den off die salmen onthoeffden. Ende geboerde sulcx tegen den landsvorste^j offt sienen^k regenten: die sullen lieff ende goedt verboert hebben. Ende / offt ijemant sulcx vername ende wiste, ende niet vermelde offt oopenbaerde: die salmen gelieck den daederen als voerscreven is rechten. Ende wie oploep offt anslach oopenbaerde: die sal des daeders halve goedt hebben.

ms.V p.165

Item soe een voer gerecht laedet ende citeert is, ende die ongehoersam uut blifft^l: die selve sal een halve golt gulden, halleff den rechter ende halleff den claeger, voer die eerste versmaedinghe geven; ende voer die ander versmaedinghe dubbelt; ende opten darden dach offt gerechte sal hij voer recht koemen, ende alle excepcien op een mael voert brengen. Ende offt hij noch op dat mael ongehoersam uut bleeff, soe sal hij in der hoefft saecke offt principael heel ende al verdoempt ende verordelt werden^m, behoudelick sien noetsaecken daert recht van spreckt. Ende sal opten vierden dach gheciteert werdenⁿ sien ehafflich^o bijhelf^o offt rechtelick noedt saecken voert toe brengen. Ende offt alsoe niet en geschiede, alsdan sal den claeger nae luyt zienre claeghe gheholpen werden^o.

Item dat gerecht sal hebben van eenre citacien eenen stuver, van een interlocutorij sentencie een oert goldes, ende van een sentencie diffinitieff dubbel^p. Ende doet die rechter executie: daer van sal hij hebben den tienden deel der verholpen summa, ende dat sal die beklaechde betaelen.

Item offt sick iemant der executie wilde tegen staen ende weren: die sal alsoe vaecke^q alst geschiet, ghestraff^r worden^s in VI golt gulden tegens^t den rechter. Nochtans salmen den claeger dat sien uuvorderen ende bijhelen.

Item offt iemant den anderen sien landt met opset aff eeret, meijet, scheert offt versammelt: die daeder sal den schaede dubbelt betaelen; schiede dat oeck onwetende, sal die schaede eenvolt betaelen.

^a boet toe] bote A, boete te CD. | ^b bote A. | ^c broke AC. | ^d wert A. | ^e veel A, veele CD. | ^f vrouwe V. | ^g sulcke A. | ^h broeck V. | ⁱ oft A, ofte CD. | ^j landesvorsten A (C). | ^k syne A. | ^l uut blifft] uutblieviet V. | ^m worden V. | ⁿ worden V. | ^o worden V. | ^p dubbeldt V. | ^q vaeck AD. | ^r gestraffet V. | ^s werden A. | ^t tegen A.

Item wie den anderen schaede doet met sien beesten: sal die schaede in maeten als hem oever wiest weert^a betaelen. Ende doet hij anderwerff boeven verbiedinghe, alsoe daenighe sal hij dubbelt betaelen.

ms.V p.166 Item off die beesten eenrelij schaede offt hinder an een mensche deden, ende die selleffde beesten voermaels niet geruchtieget weren, ende die man dat beest verliete ende oever gaewe: soe is die man des misdaets^b ontleedighet. Ende waert dat hij die beesten tot hem name, offt dat dat selfde / hier voermaels beruchtieget weer: soe is die here van dat beest die broeck ende boet in maten gelieck van enen mensche gedaen waer^c, halleff schuldich toe betaelen. Offt oeck sulcx geschiede van een hont die an een kettene^d in ofte^e voer eijns mans hues onthouden werde: daer sal die man geen schaede van hebben. Des ghelijcks ist oeck van ander dieren die en man in sien stal offt hues ontholdt.

Item off iemant den anderen zien beeste lemet, doetslaet offte anders mit slaen offt stoeten offt warpen onnuts maect: die sal die beeste tot hem nemen ende betaelen den beschaedichte dat beest met den schaede, in maeten als hij dat met sijen eedt holden wil, behoudelick des rechtens matige.* Ende waert dat iemant een jach hont offt waeckende hont sonder noet doetsloeghe ofte^f verleemde: sal dat boeten mit twee gulden.

Item daer sal geen kommer in rechte toe gelaeten werden^g tegen eenige bisitene manne in dese lande dan uut oersaek, namelick tegen den persoenen, de vluchtich offt soe arrem sien offt sien goedt onnut toe brengen, dattet is toe besorgen dat men de schulde an hem niet bekoemen mach: bij peijn van drie golt^h gulden die dat kommer begeert, toe betaelen den lantvorstenⁱ.

Item als een warlicke persoene, vrouwe, man offt weduwe, een ander warlicke om warlicken saecken voert geestlijck recht citeerde: die sal den lantvorsten^j in X golt gulden vervallen sien.

Item alle saecken die mixti fori^{*} sint: die sal^k ten eersten mael voert warlicke gerecht, bij peijn^l X golt gulden gerechtveerdieget werden^m, die den landsvorsteⁿ sal^o vervallen sien.

ms.V p.167 Item men sal alle moerder, dieff, moerdenaeren, offt die toe barnen drouwet, ende die hoer bedghenoet offte kinderen doeden, kercken breecker, vrouwen verkrachter, ende andere die den luden hoer leven verkorten: sal nae keijzers offt Sassens recht an hoer lieff ende leven gestrafft werden^p; het en waer saecke dattet uut redelicke oersaecke anders werde^q bedacht bij den gerechte, datmen sulck mit geldt sal moegen betaelen ende beteren. Dat sal alleen in bedencke ende oerkondenisse der regenten staen, ende van den selfden regenten gerechtveerdiget ende gestraffet werden^r. Der geliecken salmen holden metten meneediegen, die / brieff seghelen offt instrumenten valsche maecken offt weetlijcken gebruecken, ende die ghene die bruecken valsche maet, valsche ellen offte valsche gewicht.

^a wordt V. | ^b mesdates A. | ^c wart A. | ^d kette V. | ^e offt V. | ^f offt V. | ^g worden V. | ^h golden V. | ⁱ landsvorste V. | ^j landsvorst V. | ^k soelen V. | ^l pene A.

^m worden V. | ⁿ lantworste A, landtvorste C, landtvorst D. | ^o soelen V. | ^p gestrafft werden] gestraffet worden V. | ^q worde V. | ^r worden V.

Item die ebreckeren sal tegen den part als sien bedgenoet verbeert werden^a nae recht ende teghen die rechter in XXV golt gulden, alsoe vaecke als des beschiet, gestraffet werden^b.

Item oft iemant in dese voerscreven broecke die op gheldt gestelt sien fellich* ende die an goedt niet toe betaalen hadde: den selfde machmen uutten lande wiesen, relegieren,* off gevancklieck holden, oft gestelt toe werden^c toe arbeijden, alsoe lange dat die selfde boet ende broeck^d voldaan hefft.

Item soe eenrelij^e bot oft verbot van den regenten des landsvorsten, sien iaer renthen toe belanghen oft anders toe^f gemeijnen lande an diecken, heervaerden oft anders toe ghemeijne lande merckeliecke saecke, onwillich off^g wederspannich maeckede: den oft die sullen nae bedencken ende achttinghe der regenten gestrafft werden^h.

Item nae dien alle saecken oeck niet moegen bedacht oft in schriftte gebracht werdenⁱ, daer om sullen toevallende saecken oeck boeven geschreven handel limiter nae rechte ende goet beduncken der regenten ghestelt ende uutgeset worden.

Ende tot een besluit des alles in goeden ordinancie begrepen, willen wij bij onser swaere straffinghe ende ongenaeden vastelick van een ijghelick – tot onsen wederroepen, die wij uut onse vorstelicke macht an ons holden – gheholden hebben.

Tot oerkonde hebben wij dese selve onse ordinancie mit onsen signet geteijckent.

Geschreven int jaer Ons Heren 1504^j opten derden^k dach in julio.

Item die steden sullen hoer regeringhe ende recht – tot onser veranderinghe, die wij hier inne uut onser vorstelicker macht an ons holden – nae older gewoente bestellen; doch dat sij alle jaeren noch eens soe voel persoenen als sij plegen tot hoer regeringhe ende recht toe gebruecken, onsen regenten geteekent senden, daer uut onse regenten den ghenen die sij goet bedencken die staet toe regieren, sullen ordineren, ende den selven schrifttelicke confirmacie geven; in den selven schriftte sullen sij van onsen wegghen den ghemeeente gebieden den selven in den tijt hoers regiments onderdaenich ende ghehoersam toe sien. Ende / sulcken brief sal terstont den gemeente geleesen, ende die geordineerde des raets gepubliceert werden^l. Alsdan sullen die selve gheordineerde raets persoenen desen naevolgenden eedt doen.

ms.V p.168

Als der doerluchtichste hoechgeboeren vorst ende here heer George, hartoch tot Sassen, lantgraeff in Dueringhen, merckgraeff^m tot Miessen, erflijcke gubernator in Vrieslanden, mijn genaedichste here, mij N. neuwen den anderen deser stadt toe regeren geordineert, spreek ick ende gheloeve, nae mijenen hoechsten vermoegen zijre vorstelicker ghenaden, oeck allen inwoeneren deser stede mytⁿ eere ende tbeste toe soecken ende behelpen; oeck trouwelick vlijticheijt oft naerstichheijt toe doen zijre vorstelicker ghenaden^o, erven ende re-

^a worden V. | ^b worden V. | ^c worden V. | ^d broeke A. | ^e eenre leye A. | ^f ten A.
^g oft A, ofte CD. | ^h gestrafft werden] gestraffet worden V. | ⁱ worden V. | ^j MCCCCC
ende IIII A. | ^k 3^{en} V. | ^l worden V. | ^m marckgraeve V. | ⁿ nut V. | ^o + zijnen vorstelicken ghenade V.

genten ende den voerghenoemden lueden deser steden in goede ghehoersam toe holden, sienre vorstelicker genaden^a schande, oneere ende wedervaerdicheit toe keren ende wenden; een ijghelick mensche rechts^b in deser stadt soeckende tot sienre gerechticheit toe helpen, niemant in sien recht wetentlijck toe verkorten offt^c verhinderen, offte eenigerleij ontaemelijcker wies toe beswaeren, met tgemeijn stadts goedt ende nutsinghe^{*} trouwelick tot der stede proeffiet toe handelen; ende mij doer geenrelij nut, eere, gunst, vrientschap, haedt offt vientschap^d beweghen laeten; oeck in allen geenrelij nut off proeffiet voer mij selves, dan soe voele mij toegelaeten is, toe soecken off^e gebruecken; trouwelick ende ongeverdelick ende dien allen genoegh toe doen, swerre bij Godt ende alle zijn heiligen.

Nae sulcke eede gedaen, sullen die selve regeerders alle des stadt saecken ten besten handelen, alle hantwerck ende anders ordineren, daer mede een ijgelick mensche ghelieck ende recht geschien. Ende sullen sonderlinge vliet an doen, den parten die met den anderen toe doen hebben, onvertroestlieck^f eijnde offt recht toe geven; voer alle dinghen versoecken, dat sij goetlieck – ende wanneer dat niet wesen en mach, rechtelieck – doen scheiden.

ms.V p.169

Sij sullen oeck broecken, boeten^g ende straffinghe, niet anders noch hoeger dan nae tenoer ons lants ordinantie beschreven, nemen. Ende wat daer inne niet beschreven en is, sullen sij nae hoer olde gewoente gebruecken. / Soe sullen oeck alle saecken die dat leven^h niet an en gaen, rechten ende compositienⁱ nemen, ende die selve^j compositie offt boete tot hoer stadts beteringhe tot onsen wederroepen ghebruicken. Mer saecken des levens angaende sullen sij an onsen regenten wijesen, ende hoer nae den regenten bevel^k holden.

Het sal oeck een ijgelicke raedt in alle steden met uitganck hoer jaers tiedt onse regenten, woe dat met den gemeijn stadts^l goeden ghehandelt is, wat van den gerechte genoemen is, hoe veel ende waer van een ijgelick gegeven hefft, rekeninghe geschien, op dat sij vordert^m beste moegen raeden.

Item die steden sullen sonderlinghe op sien, dat met den gewichte, maete ende ellen onse ordinantie geholden werdeⁿ. Oeck des handtwerckers ende handelers niemant met hoeren hantwarrick ende handelen bedriegen. Ende dat sonderlinghe des goltsmeden rechte ordinantie holden.

Het sal antwoerden die olde raet den nieuwen confirmeerden raet in bijwesen tweer mannen uut eenre itliecker gilde alle tiedt op eenen seeckeren dach aller hoerer innaeme ende utgaeve claere volstandinghe rekeninghe ende onderrichtinghe^o doene, ende die, alsoe voerscreven is, onsen regenten in onsen affwesen toe schicken, hoer gemoedt ende meninghe daer aff toe vernemen.

^a ghenaede V. | ^b recht V. | ^c + toe V. | ^d vyantscup A. | ^e oft A, ofte CD.

^f onvertoefflijt A, onvertoefflijck CD. | ^g broecken boeten] brocke bote A. | ^h levent V.

ⁱ compositie V. | ^j selffde V. | ^k bevelen A. | ^l stad A. | ^m vorder dat V. | ⁿ worde V.

^o onderrichtinghe V.

B p.71 § 3a *Georg reist ter inhuldiging door de Ommelanden eerst naar Aduard; Sicke Benninge komt naar zijn stoet kijken*

Als nu die hartoch den Westvriesen desse nie rechten hadde in gesat, soe wolde hie dyt^a landt tusschen der Eemse ende Lauwersche oeck beseen, doer Langwolt ende Hunsinge ende Fijmelinghen nae den Dam. Als ick hoerde op wat dach hie toe Aedwert^b wolde wesen,¹ soe toech ick Sicke Benninghe hen toe Aedwert^c, omme den fursten ende rueterwarrick toe besien. Soe quam die hartoch van Sassen selves in siener parsoenen heerliecken, als^d eenen fursten toe behoert, ende hadde bij em wal ses^e greven ende wal II^{1/2}^c reijsighe peerden, ende die rueteren ueterliecke wal gherustet ende getueget. Hier toe hadde hie bij sick omtrent III^c voetknechten, recht uutlesen krieges vollick, mit oer veltgeschut ende kaerbussen in der oerden, ende twee waegennen gelaeden mijt haeckbussen ende kruet.

B p.72

ms.V p.170

Item oeck hadde he voele waegenen mede, onder welcken / weren twee verdeckt bespeerde^{*} waegenen, elck waegen met ses kosteliecke groete peerden over den waegen, daer op weren sijne kostliecke klenodien, sulver ende golt, klederen; want alle dat gene dat^f daer men ter taeffelen mede an richten ter maeltiet, weren niet dan al sulveren vaeten, schottelen, kannen ende schenckvaeten. Oeck hadden sie meede voele waegenen, daer see mede voerden wienen, pryvande^g ende all koecken gereesschap, alse potten, ketelen, pannen ende speeten.

Des nachtes soe bleeff hie mit sien vollick in Aedwert^h; men hie hadde al den dach ende nacht vollick toe voet ende toⁱ peerde tusschen Gronnigen ende Aedwert^j, die dat velt bewaerden voer die van Gronnigen, daer hie doe noch boeven bestandt voer beducht was; want hie sunder geleijde ende bueten oerloff der stadt Gronnigen doer die landen sus reijsede, ende verleet sick op dat bestandt dat tusschen beijden ghemaectet was, ende op siene rueteren ende knechten die hie bij sick hadde. Dat eertijdes genen fursten mit soe daenen vollick doenliecken hadde ghewest toe doende, in tiden doe die van Gronnigen in oer vuller macht weren, ende alle desse Ommelanden onder hadden ende regierden; welke macht sie jammerlick hebben vermallet,^{*} verhoemoedet^{*} ende toe gebracht, ende em selven ende gans heel Vrieslandt geset ende gebracht in eenen dwaelinghe ende eijghendoem, daert besuenichheijt nummer meer sal uut koe-men, ende sal moeten blieden onder heerschaepie, bedwanck ende eijghendoem ijjenier landes heeren, dat Godt beeteren moet.

^a dat V. | ^b Aedwart V. | ^c Aedwart V. | ^d alse A. | ^e VI V. | ^f – dat V.

^g proevanden V. | ^h Aedwart V. | ⁱ – to V. | ^j Aedwart V.

1 Volgens Worp, *Kronijken V*, p. 65 verliet Georg Westerlauwers Friesland omstreeks 13 juli 1504.

§ 3b *Georg wordt te Appingedam door de hoofdelingen gehuldigd*

Des anderen morgens vroe soe rustede die furste^a mit sien vollick, ende reijsede voer^b an nae Aedwerder siel oever die brugge voer bij dat blockhues Stuijr Groeningen, voert toe Winsum nae den Dam;¹ die queemen em toe moete uut bij Dijeckhuesen mijt cruese ende vaenen, mijt alle clerisije gheestlieck ende warlieck, ende vellen op oere kneen, ende haelden em eerliecken in. Men hie wolde van die gemeente niet gehuldet wesen, men die hoefftlinghen^c der Umme landen die in den Dam weren, die hebben em daer huldinghe, plijcht ende eede upt^d nie bet gedaen, dat sie sijenen vaeder eertiedes oeck al gedaen hadden. ms.V p.171 Ende daer quam die greve van Oestvrieslandt greve Edzart oeck in den Dam / bij den hartogen; wat oer twier handel offte afscheidt was, is mij onbekandt. Ende daer triumpheerden sie toe saemen IIII offte V daegen, ende die greve eerde den hartogen mitten onkosten die daer gedaen worden. Ende als hie al dinck daer mit see geendijeget hadde, soe reijsede die greve weder oever de Eemse, ende die hartoch mit sien vollick weder umme doer Duertswolt nae Kroppes wolde, ter Knijpen over na Suedtlaeren, ende des nachtes bleeff hie toe Rolde; dat den Gronnigers spijlich was toe lieden, dat hie alle oer^e landen dus om reijsede mijt soe kleijnen vollick buten oren consent.

B p.73

ms.V p.171

^a + sick V. | ^b voert V. | ^c hoefflingen V. | ^d up V. | ^e ore V.

1 Op 21 juli 1504 was Georg van Saksen in Appingedam; GrA, OA, inv. nr. 27, reg. 158.

GRONINGEN SLAAT telkens de Saksische eisen af, maar komt door samenwerking van Georg van Saksen en graaf Edzard steeds meer in het nauw (1504-1505)

§ 1 *Graaf Everwijn van Bentheim bewerkt bestandsverlenging*

Dit^a bestant dus duerende¹ deden beijde^b partijen malkanderen geen verdriet; men int eijnde van den bestande was mester Ulfert, daer voer in desse kroenicke al eer van geroert is,² tusschen beyde^c partijen arbeidende om een langher bestant toe maecken. Alsoe was daer een oerloch up verresen³ tusschen den Roemsschen^d koeninck Maximilianus ende den lantgreven van Hessen ende den hartogen van Sassen mijt oeren adherenten ende hulperen ter eener siecht, ende den palsgreven op den Rien ter ander siecht. Alsoe geloeve ick, dat den hartogen van Sassen dat bestandt alsoe wal solde behaegen alse dat den Gronnigers; want hie daer metten Roemsscken^e koeninck ende den anderen vorsten soe voele toe doende hadde, dat die palsgraeve em al warrick maeckede. Ende helt die oeverhandt⁴ int leste mijt een tractaet ende handel dat tusschen beijden partien verdedinget wort; soe dat die hartoch van Sassen em^f des oerloeges willen die tijt duerende konde geen hulpe noch bijstandt kriegen van den heren ende fursten. Alsoe wort daer een nie bestandt verdedinghet tusschen den hartogen van Sassen ende der stadt Gronnigen, duerende al hen tot den anderden soendach^g in der vasten anno XV^c ende V^h.⁵ Ende tot dessen bestande toe maecken was die greve van Bentum greveⁱ Everwijn mede in arbeidende, soe dattet de bet voertganck kreech, want die greve hadde groet gehoer bij den Sassegen heren, omme dat

B p.74

^a int iaer M V^c ende V dit A. | ^b beyden AC. | ^c beijden V. | ^d Roemsschen V.

^e Roemsschen A. | ^f om V. | ^g sonnendach V. | ^h 1505 V. | ⁱ greff A, graf CD.

1 De vertelling sluit hier aan bij Deel III-D § 10.

2 Zie o.a. Deel III-D § 10.

3 Benninge doelt hier op de Beiers-Paltse Successie-oorlog om de erfopvolging in Beieren-Landshut, tussen Roomskoning Maximiliaan en de hertogen Albrecht en Wolfgang van Beieren-München enerzijds, en graaf Filips van de Palts met zijn schoonzoon en pretendent Ruprecht anderzijds. Deze oorlog begon op 17 april 1504. Landgraaf Willem van Hessen streed mee met Maximiliaan en zijn bondgenoten.

4 Maximiliaan en de zijnen behaalden beslissende overwinningen bij Regensburg (12 september 1504) en Kufstein (18 oktober 1504), maar het duurde tot april 1505, eer de laatste verzetshaarden waren opgeruimd. De partijen onderwierpen zich aan een scheidsrechterlijke uitspraak van Maximiliaan, die op 30 juli 1505 te Keulen gedaan werd. Benninge's woorden "ende helt die oeverhandt" wekken verwarring: de Paltsgraaf won hier juist niet!

5 Tot 16 februari 1505.

ms.V p.172

sien vrouwe was den Sasseggen heren bewandt van bloedes halven;¹ ende die Gronnigers stonden oeck vruntliecken^a mitten greven, want die greve hadde die stadt mijt eene groete marckelicke summe gheldes geholpen, / daer hie voer uut der stadt hadde omtrent XL tunne botteren,² ende hadde twee winde moelen timmeren laeten voer de^b poerte;³ soe dat hie sick wat erenstachtich^c in dessen handel bewiesede. Ende dit vorgenoemde bestant wort belevet ende anghenoemen tot Gerreckes kloester.⁴ Daer van den Sasseggen heeren wegen was ter dachvaert een ridder geheeten heer Willem Trux mit ander twee offte drie heeren, omtrent XI offte XII starrick toe peerde; ende van der Gronniger wegen weeren daer twee borgemeisters als Luedecken Hoerencken ende Coert Coerendes, ende Peter Sickinge hoefftman ende mester Gelmer Raedsman, mijt drie waegen vul vollicks^d. Ende daer was een borger van Gronnigen geheten Wijert Eijsema mede toe Gerrickens kloester, doch van sien selffs^e bedrieff, want hie daer toe Buringeboeren was, soe hadde hie daer omtrent doch sien handel, soe dat hie niet mit den Gronnigers daer gekoemen was. Ende des gelieckes was daer gekoemen een hoefflinck uut Donger deel geheeten Tsalinck Luwens^f, ende was oeck mitten Sasseggen heren niet gekoemen, men doch om sien eijgen warff. Ende soe worden die Tsalinck ende Wijert twetalich ende twiespannich mijt malkanderen, soe dat Tsalinck Wijert daer doet stack in der abdije, dat welck die Sasseggen seer mishagede ende leet^g was, datmen op oere dachvaerde soe daene ongelucke dede^h in oeren bijwesen. Ende soe wort Tsalinck in der nacht van den monnecken uut dat kloester versteecken ende en wech geholpen, soe dat hie uut den landeⁱ wech quam, anders haddet em sien hals gekostet.

§ 2a *Vredesbesprekingen te Rolde mislukt*

B p.75

In dessen bestande voergeroert⁵ soe was die greve van Benthum noch seer arbeidende tusschen beijde partijen¹, ende verschreeft an den vorsten van Sassen ende den Gronnigers, dat daer wort beraemet een dach van vruntschap toe Rolde in den lande van Drenthe.⁶ Ende daer quam die greve van Benthum solvens^k in sijener parsoenen^l op den dach, ende die furste van Sassen sende daer uut Doringhe offt Miessen eenen ridder geheeten heer Seijger Ploech, ende uut den hoff van Leewarden quam heer Willem Trux, beijde vulmachtich van

^a wal A. | ^b dee V. | ^c erenstafftich A. | ^d volckes A. | ^e selves AD. | ^f Buwens A, Buwen CD. | ^g liet V. | ^h de A. | ⁱ + em V. | ^j parten A. | ^k selven A, selves CD. | ^l persoen A.

- 1 De eerste vrouw van graaf Everwijn II van Bentheim was hertogin Ingeborg van Mecklenburg (†1509). Van een nauwe graad van bloedverwantschap tussen haar en de hertogen van Saksen blijkt niets uit Isenburg, *Stammtafeln*.
- 2 Over een dergelijke overeenkomst is niets bekend.
- 3 Vgl. Deel III-F § 11b. Vermoedelijk betreft het hier de molens buiten de Herepoort, daar de aanval kwam vanuit de Weerdenbras.
- 4 Op 6 november 1504; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 645.
- 5 Zie Deel III-F § 1.
- 6 De bespreking te Rolde vond plaats in januari 1505; zie Emmius, *Historia*, p. 631.

ms.V p.173 der fursten weegen. Ende desse heer Sieger quam doer Oestvrieslandt van den greven, / doer den Dam ende voert doer Gronnigen, ende was daer eene nacht binnen der stadt. Ende die hoeftlingen^a in den Dam, als joncker Roeloff^b ende Wigboldt ende Asege Aijlckema in den Ham, weren mede up dessen vruntlicken dach, ende weeren int weeder umme koemen eene nacht binnen Gronnigen, want sie gelegijdet weren. Soe dede de greve van Bentum groete neersticheijt op dessen dach om beijde partijen in vruntschap toe verlyken^c; men dat wolde daer niet gevonden weesen, ende de Sasseghe heren weren stercker^d ende wreeveleger dan sie toe voeren ije geweest weeren, soe dat see sunder ende van eene scheidjen.

§ 2b *In Gerkesklooster nieuwe bestandsverlenging*

Item daer nae wort noch een dach beraemet tusschen beijden parten toe Gerrikes klooster;¹ daer die regenten der Sasseghe quemen ter dachvaert, ende die van Gronnigen schickeden daer Luedecken Hoerencken ende Coert Coerdes beijde borgemejsteren, ende Peter Sickinghe hoeftman ende meister Gelmer Raeds^e heer ende secretarius, mijt drie wagens^f vul volckes. Daer den Groningers^g noch wort voergegeven, noch starcker dan dat ije toe voeren op ijeniegen dach voerden gedaen was, alsoe dat sie solden den fursten van Sassen em^h oere stadt oepenen, ende doen em plicht ende eede, ende ontslaen sick gans ende heel der Vreesscher Umme landen die mijt sie verbunden weeren; ende die schaedⁱ van roeven, barnen ende der^j hoeftlingen huesen omme toe warpen, ende van den onkosten die de fursten van Sassen gedaen mochten hebben, wolden sie sick genaedelicken inne vinden laeten. Twelck die Gronnigen alinck niet doen wolden, men daer wort een bestandt verdedinghet tusschen beijde partijen^k, duerende hen toe Paesschachten naestkoemende anno vyve^{l.2} Ende desse voergeschreven dach wort principaelicken beraemet om des willen, dat die van dat blockhues gelegen bij Aedwerder ziel, dat sie noemen Stuer Groningen^m, helden al die schepen an die toe Gronnigen up wolden mijt heerinck, oelije, viegen, roesienen ende ander koeren. Ende dat geschach hier umme, want in den bestande voer dit bestandt³ was verdedinghet, dat die van Gronnigen die Umme-landen niet solden beswaeren mit ijenighe schattinghe van em toe hebben, off anders ijenich denst vermydsⁿ graeven ofte^o bolwarcken; des gelijkes solden die Sasseghe niet meer vesten van^p datgene dat sie inne hadden. Welck an beijden zieden niet geholden wort, want die van den blockhues starckeden dat blockhues seer vast, ende die / van Oterdum oeck oer bolwarreck ende grafften;

B p.76

ms.V p.174

^a hoeftlingen V. | ^b Reloff A, Releff CD. | ^c vergeliecken V. | ^d stracker V. | ^e rades A.
^f waegen V. | ^g Gronniger V. | ^h – em V. | ⁱ schaden A. | ^j hoder A, hunder CD.
^k parten A. | ^l 1505 V. | ^m Stuer groningen] Stuergronnigen V. | ⁿ vermidt V. | ^o oft V. | ^p an V.

1 De bespreking te Gerkesklooster had plaats op 3 februari 1505; zie Emmius, *Historia*, p. 632.
 2 Tot 30 maart 1505.
 3 Op 6 november 1504 te Gerkesklooster gesloten; zie Deel III-F § 1.

ende die van Gronnigen schreven uut om schattinghe toe hebben van den Ummelanden. Ende dat was die saecke, dat die van den blockhues die scheepen soe an hielden. Ende op den voergeschreven dachvaert toe Gerreckes kloester wort verdedinghet, dat al dat goedt wort vrie gelaeten, ende die scheepen mochten daer nae vrij ende veerdich up ende uut vaeren duerende die tiedt des vorge-noemde^a bestandes^b.

§ 2c *Nog eenmaal bestandsverlenging, maar geen voortgang meer*

Anno 1505^c

Des vriedaeges nae Paesschen¹ als dit voergenoemde bestant ten eijnde was, soe was daer een dach beraemet toe Gerrix cloester, daer die raede van den Sassegen heren unde die Gronnigers bij eene quemen. Soe hadden die regenten van den hartoegeen van Sassen in die Paesche hilliege daegen² gewest bij den greven van Oestvrieslandt ende bij den hoefftlingen der Umme landen in den Dam, daer see oeren beraedt mede genoemen hadden, ende quemen mede op den dach toe Gerrix kloester bij den anderen raedes vrunden. Soe wort den Gronnigers daer voer gegeven ende voergehouden, woe dat die greve van Oestvrieslandt mitten ridderschappen ende hoefftlingen der Umme landen hadden geschreeven an oeren genaediegen heeren ende fursten den hartoegeen van Sassen, dat em generleij^d wies dat bestant bes toe Lichtmissen,³ soe dat upgericht ende uutgestalt was bij den graeven van Bentum, en genoechde^e soe toe achtervolgen ende toe holden. Men sie hadden wal en goed believeen dat toe holden hent toe Paesch acht daegen,⁴ twelck die hartoch van Sassen alsoe had beleevet ende gestalt in des greven van Oestvrieslandt ende der hoefftlingen handen om dat bestandt, offte dat langer solde staen ende dueren dan toe Paesschachten offte niet. Soe wolden die Sassegen daer anders veerder^f niet in handelen offte doen bueten consent, weten offte wille des greven van Oestvrieslandt^g ende die hoefflingen der Umme landen. Men dat bestandt wort uut stelt achte^h lanck,⁵ ende binnen die achte daegen solden die Sassegen rugge spraecke holden mitten greven ende den hoefftlingen; ende solden des vriedaeges nae Paesschachten⁶ tot Gerrix kloester weder bij eene koemen, om daer veerderⁱ van die gescheele beijder partijen toe tractee-ren, om een goed middel daer in toe vinden, offte dat bestandt veerder^j uut toe stellen.

B p.77

^a voergenoemden V. | ^b bestands A. | ^c int iaer M V^c ende V A. | ^d generleij AD.

^e genogede A. | ^f vorder V. | ^g Vreslant A. | ^h + daegen V. | ⁱ vorder V. | ^j vorder V.

- 1 28 maart 1505, twee dagen voor het aflopen.
- 2 Pasen viel op 23 maart 1505.
- 3 Tot 2 februari 1505. Het bedoelde bestand had echter gegolden tot 16 februari; zie p. 200 n. 5.
- 4 Tot 30 maart 1505.
- 5 Tot 6 april 1505.
- 6 4 april 1505.

ms.V p.175 Op^a Sunte Ambrosius dach, was doe^b des / donderdaeges nae Paessch achten,¹ worden uut Gronnigen geschicket ter dachvaert Lueken Hoerenken, Coert Coerdes, beijde borgemesteren, Peter Sickinge hoeftman^c ende mester Gelmer Canter secretarius, om mitten regenten der^d Sassegen heren, doe in Westvrieslandt wesende, om op den vriedach daer nae² int kloester toe Jerusalem mijt malkanderen vierder^e van oere beijder gescheele toe tracteren ende toe handelen. Daer meister Ulfert die kerckheer toe Collum tusschen beijde oever ende weder oever reet, omme dat geleijsde toe brenghen. Als die Gronnigers daer weren koemen op den donderdach,³ om des morgens vroe mijt sie toe handelen, soe quemen die Sassegen rede niet eer dan des vriedaeges nae middaeg;⁴ soe wolden sie eersten oer maeltiedt doen, eer sie sick wolden geven ter spraecke. Ende die maeltiedt duerde bij nae drie uren lanck, soe dattet^f avendt worde; ende lieten die^g Gronnigers weeten: sie hadden boeden an den greven van Oestvrieslandt ende hoefflingen in den Dam, daer hadden sie noch geen antwort van wederomme, se mosten vertoeven ter tiedt dat sie die antworde hadden, als dan wolden sie sick mit em ter spraecke voegen; soe wordet doe soe laete, dat die Gronnigers gingen toe bedde slaepen. Des nachtes toe drie uren soe quemen die geschickeden^h van den greven van Oestvrieslandt ende hoftlingenⁱ mijt die antworde die de Sassegen verbeijde weeren. Doe worden die Gronnigers op ghewecket; soe wast tusschen vier ende vieven, soe wolden sie eersten mijsse hoeren, eer sie sick ter dachvaert gheven wolden. Die misse gedaen weesende soe queemen sie mit malkanderen toe^j spraecke. Soe deden die Gronnigers up, ende meenden mijt em toe tracteren ende toe handelen op den lesten affscheijt ende handel, daer dat bestant laesten in den kloester toe Assen⁵ van upgericht wort ende voert nu des vriedaeges binnen Paesschachten⁶ in Gerikes^k kloester voert up gehandelt wort^l. Daer die gheschickeden der Sassegen heeren weder op seeden: neen, sie hadden sulckes geen bevel. Daer die Gronnigers van em op begerden toe weeten, wes oer meninge^m weerⁿ. Soe deden se em up drie artikulen die sie in bevel hadden. Dat eerste was, dat sie wolden, dat die Gronnigers solden sick der Umme landen tusschen der Eemse ende Lauwerssche, die mijt em verbonden weeren, los, leedich, vrij ende quiedt solden^o schelden, gene oeverheijt daer meer oever toe hebben. Dat ander^p, datmen / den staepel ende marcket sol-

B p.52
lees 78

ms.V p.176

^a int iaer M V ^c ende V A, in't jaer MD ende V CD. | ^b was doe] die doe was V. | ^c hoefftmten V. | ^d des V. | ^e vorder V. | ^f soe dattet] dat so A, so dat CD. | ^g den A. | ^h gescyckede A. | ⁱ hoefflingen V. | ^j ter A, te D. | ^k Gerrix V. | ^l voert V. | ^m meeninghe V. | ⁿ were A. | ^o – solden V. | ^p anderde V.

- 1 Tegenstrijdige datering: Sint Ambrosiusdag viel op vrijdag 4 april 1505, maar de Groninger delegatie moet al op de voorafgaande donderdag (Sint Ambrosiusavond) naar het klooster vertrokken zijn.
- 2 4 april 1505.
- 3 3 april 1505, vermoedelijk pas tegen de avond.
- 4 4 april 1505.
- 5 Zie Deel III-D § 6a.
- 6 28 maart 1505. Men was echter bijeen op 4 april; bedoeld zal zijn: vrijdag na Paasachten

den^a stellen binnen den Dam. Dat darde was, datmen den hartoegen van Sassen solde^b binnen Gronnigen toe wiesen ejne gelegelycke^{c*} steede ende plaetse, daer hie up timmeren mochte een eerliken^d hoff, daer soe daene furste mit eeren mochte in rieden. Daer sie dan voert up an wolden neemen een bestandt due-rende een tijt lanck, om als dan heren ende fursten tusschen beijden toe handel-en, wel^e int laeste bij den lande blieden solde, ende woe sick al dinck begeven solde. Welck den Gronnigers toe maele swaer ende pynlick^f was an toe nemen. Daer Coert Coerdes op antwoerde mijt haestiegen moede, dat dat den Gron-nigers alinck ende al niet liedelick offte doenlick^g weere, ende dat weeren die art-ikulen daer sie om hadden gewaaget goedt ende bloedt ende dus langhe geoer-loeget, ende dochten dat nummer mer^h toe doenⁱ, om den laesten man daer om toe waegen, ende den oeversten steen bij den ondersten van oerer stadt toe bren-gen. Ende scheijden soe mijt steijlen hoegen woerden van eene. Als die Gronni-gers wolden reijsen, soe quam bij em mester Ulfert ende Frans Mennema, een hoeflinck^j in Westvreeslandt ende was oeck mede raedt des hartoegen van Sas-sen, ende helden den Gronnigers voer: seet ghij vrunden van Gronnigen, wij hadden gehoepet het solde anders tusschen ons geloepen hebben, men het wil nu sus weesen, want in der heeren hoeve sijnt voele synnen^k ende voele rae-des. Soe is onse begeeren dat ghij niet en willen barnen. Wij willen dat soe ver-moegen van unsen geneediegen heren van Sassen, datmen den huesman niet sall barnen noch verdarven, die daer doch gene schult an eijget^l. Daer Coert Coerdes in eenen vueriegen heeten moede up zeede: “Wal an, et^m wil doch anders nu niet weesen, soe doet uⁿ beste: barnet, vanghet, hanghet, raedet, roevet, slaet doet, haetet uns viandessche^{*} wiese waer ghij konnet^o ende moeghet^p; wij willen u^q des ghelieckes nargent^r in spaeren!” Ende alsoe scheijden sie van eene.

B p.79

ms.V p.177

§ 3 *Hervatting strijd; Benninge kritiseert krijgsplannen*

Des^s dingesdaeghes^t alst bestandt uut was,¹ soe toegen en deels^u uut van den Gronniger^v borgeren^w ende buer ende en deel knechten op een avontuer, ende quemen toe Onder den dam, ende vonden daer in der nacht XIII knech-ten vant blockhues mijt twee hueslueden die oere kunden weren; die vengen sie al daer, ende brochten die gevangen in Gronnigen, ende die knechten worden nae krieges recht geransoent. / Aldus weer nu wal voele toe schrieven van man-nigerleije gecke, quaede ende onnutte woerden die onder den borgeren ende in-woeners dicke ende vaecke gedaen worden, geestlieck ende warlieck, ende wal^x en deels die in den Raedt weeren ende al eer gewest hadden. Want die eene

^a solde V. | ^b solden A. | ^c gelechliecke V. | ^d eerlieck V. | ^e we A, wie CD.
^f pienlicken V. | ^g doenliecken V. | ^h - mer V. | ⁱ doene A. | ^j hoefflinck V. | ^k sinne V.
^l eygen A. | ^m het A. | ⁿ iuw A, uw CD. | ^o koenen A. | ^p mogen A. | ^q iuw A, uw C.
^r nargens V. | ^s anno 1505 des V. | ^t dinxdages A. | ^u deel V. | ^v Groningers A.
^w borger A. | ^x + onder V.

wolde: men solde koemen laeten en twee duesent knechten^a, die soldemen annehmen sunder solt op oer eijgen avontuer,^f ende geven em Westvrieslandt toe voeren toe vuer ende sweerde, ende maecken soe eijn anloop ende roepen “vrij Vreesch”; soe meenden sie, dat al die Vreesen solden mijt se^b toe slaen, ende ijagen die Sassegen soe weer uut den lande. Die andere^c meenden: men solde alle die diecken doer steecken ende die zielen in barnen, ende alle de landen onder loepen laeten mit solt waeter. Oer summighe hadden die meeninghe^d: men solde alle^e Vrieslandt tusschen der Eemse ende Lauwersche op barnen, soe hadde die hartoch van Sassen noch die greve van Oestvrieslandt daer joe^f ghenen baete van. Dat doch joe nae alle mien verstandt toe maele een quaedt voerneemen was ende reden sunder bescheijt, daer ick ende^g summygen^h op zeedenⁱ: “Ghij vrunden, als ghij dessen^j anslach alsus^k gedaen hadden, mene ghij dan dattet oerloch daer mede al ten ende ghekoemen weere, ende ghij oever alle quaedt koemen weeren? Twaeren neen ghij! Want gy komet^l dan daer meede midden int oerloch, want neme ghij an soe daene summe van knechten, het syn^m lammerenⁿ int an neemen, men het sijnt^o wolven int afscheijden. Als de maent ten eijnde koemet^p, soe willen sie eeren solt hebben, het sij recht ofte onrecht; daer heb^q ghij wal en exempel an van den hoep^r knechten die in Sneeck laegen^s op oer eijgen avontuer, ende die oeren solt eijsscheden van^t Bocken Hernexma ende van Sicke in der Elst ende Louwe^u Doinga.” – als^v den Gronnigers oeck beijegende mitten knechten voer den Dam, doe sie den slach verloeren, daer beijde voer meer van geschreven is.¹ – “Ende barne ofte beroeve ghij die Westvreesen, soe maecke ghij noch meer vijanden. Ghij hebben Godt betert doch^w vijanden genoegh! Ende als sie dus^x beroevet weren, so is elck buer soe^y guet als een kriges knecht^z, want een mensche de verdorven ende verbrandt is, de is halff desperaet ende vertwivelt^{aa}, / de^{ab} moyet dan sijn leet; so behovede^{ac} de hartoch van Sassen anders gene knechten, de solden / em dan quades genoich helpen doen. Ende ist sake dat gij Vreslant tusschen der Eemse ende Lawersche up barnen, ofte de zijlen inbarnen, ende de dijken doer steken ende den solten see in laten, ende de Ummelanden iuwer stadt als dus^{ad} iammerliken^{ae} verderven – we, we iuwer dan des gecken onmettens^{af} vornemenen^{ag} ende quaden rades! Want dat were ioe ene sake iuwer stadts ewige verdomenisse^{ah}, want alle dat gene gij an Vreslant so^{ai} verderven, vermists^{aj} barnen ende de lande mijt solten water laten belopen, verderven gij al in iu selves stadt: want als Vreslant vordorven ijs, so ijs Gronnin-

B p.80

ms.A f.149r

ms.A f.149v

^a + ende V. | ^b oer V. | ^c anderen V. | ^d oer ... meeninghe] een deels haddent voelen A.
^e all V. | ^f al A. | ^g den A. | ^h summighe V. | ⁱ sede A. | ^j den A. | ^k alsoo A. | ^l want ... komet] koemen V. | ^m sint V. | ⁿ lammer A. | ^o men ... synt] ende A. | ^p ys A.
^q hebbe V. | ^r an ... hoep] van byden A. | ^s weren A. | ^t nemen A. | ^u Louwen A. | ^v alst V. | ^w Godt ... doch] doch Godbetert A. | ^x aldus A. | ^y weren ... soe] in A in de hand van Benninge | ^z kriges knecht] krijschknecht Vc. | ^{aa} weren so is ... vertwijffelt] Vc, – weren so is ... vertwijffelt Vo. | ^{ab} begin hiaat in V. | ^{ac} behoevet CD. | ^{ad} als dus] aldus CD.
^{ae} iammerlick CD. | ^{af} onnutten CD. | ^{ag} voornemen CD. | ^{ah} verdervenisse CD. | ^{ai} an Vreslant so] so an Vreslant CD. | ^{aj} vermits CD.

1

Zie resp. Deel III-B § 6a en Deel III-D § 3b. De tekst “als den Gronnigers... geschreven is” behoort niet tot Benninge’s filippica.

gen genoich vordorven; ene stadt sunder Ommelanden, daerse uut gevoet wort ofte sunder grote markeden, is haeste to niet.” Als^a meenden se, ende oere sum-mige seden: “Vreslant moet doch eens gans ende heel verdorven wesen; alst dan dus verdorven ijs, so hebben de Sasseggen heren ende de greve van Oestvreslant genen baten daer van, so rumen se van sic selves weder omme.” Daer ickt volen^{*} weder up hadde: “De hartoch van Sassen ende de greve van Oestvreslant solden wal wijllen dat Gronijnger Ummelanden tusschenn der Eemse ende Lauwersche gans heel were verdorven ende verbrant, so dat daer in vijff ofte / ses iaren^b niet een tunne botter wort gekarneth ofte niet een mudde korens wort gebouweth. De landen vann Sassen, Doringe ende Mijsen mijt Westvreslant kunden den hartoge^c wal voeden, ende Emders^d landen kunden den greven wal voeden; mer wat de inwoners der stadt Groningen dan solden eten, ende wat oer vodinge solde wesen, mach een ijgelyck redelick mensche over leggen, want na alle mijn verstant were oere ewige verdarffnisse. Dat were to maele een arm furste ende here, als Sasseggen heren ende de greve van Oestvreslant elck up oere landen niet kunden een orloch voeren een dre ofte vier iaren tegen ene stadt, de doch al rede de landen in hadden, vermits vesten ende block huesen ende de hoeftlingen ende een deel vanden hueslueden mede to bate.” Hijr wer wal mer van to scrijven, man ick latet achter; als vanden ijs^e genoich^f.

ms.A f.150r

B p.81

§ 4a *Saksen bezetten Aduard, graaf Edzard voegt zich bij hen*

ms.V p.179

Op^g den woensdach^h naedenⁱ bestande¹ so quemen die regenten der Sasseggen heren mijt summijge Westvrieschen hoefflingen^j, ende hadden mede omtrent II^c krijges knechten ende oeck so vele hueslueden, ende quam^k in Adwert ende besetten dat mit bussen ende geweer, als se nu to iaer verleden oeck gedaen hadden. Ende die greve van Oestvrieslandt ende sijn broder iuncker Uke quemen oeck over bijnnen den Dam omtrent dusent starck, alse VIII^c buren ende II^c krijges knechten. Ende des vrijdages daer nae² soe toech he mijt een deel van sijn volck na Wijnsom ende verbij den blockhues over de brugge nae Aedwerth, ende toech bij den anderen^l hoep int cloester; dat den Gronijngers spitich was te lijden, dat he mijt so cleynen^m hoep volcks reijsede voerbij oer stadt ende doer oer landen, dat eertijds niet wal hadde doenlijcken ghewest.

^a aldus CD. | ^b vijff ... iaren] een vier ofte vijff jaer CD. | ^c + van Sassen CD. | ^d Eems CD.
^e is CD. | ^f einde hiaat in V. | ^g int iaer M V^c ende V op V. | ^h wonesdach V. | ⁱ naedem V. | ^j hoefftlijnge V. | ^k quemen V. | ^l ander V. | ^m ckleijnen V.

1 9 april 1505.
 2 11 april 1505.

§ 4b *Saksische aanvallen en brandstichtingen vlakbij Groningen*

Int iaer MV^c ende V

Daer nae des sondages voer Sunte Jurien¹ des nachtes omtrent een ure nae mid-
dernacht quamen de Sasregen uut Aedwert ende branden wal^a acht ofte negen
kameren ende^b husen buten der Ae poerte, ende hadden de wijnde moelen die
daer stont angestecken, men de en brande niet. Ende dit deden^c dre ofte vier de
to peerde daer weren, men daer helden meer te peerde^d op den Hoenwech, ende
weren oeck te voete een groeten^e hoep te vote van oeren knechten bij de Hoen-
brugge ende bij Doeijinge^f horne mit twen vaenkens, om die Gronigers uut te
locken ende te verlagen; men daer liep niemant uut dan en deel van den barvoe-
te^g moniken ende andere^h mannen ende vrouwen omme den brant to lessijgen.

§ 4c *Groninger tegenterreur in het Oldambt blijkt zeer riskant*

Int iaer MV^c ende V

B p.82

Op den selven sondach tegen den avent schijckeden de Gronijgers oere
knechten ende andere borgeren ende buren tot en vier ofteⁱ vijffhondert starck
nae Oesterwerum ende daer omtrent, ende daer branden se een dorp Hewen-
sche geheten heel uut, ende^j haelden daer enen groten roeff van ossen, koen
ende scapen daer omtrent te Oesterwerum, Hewensche ende Weijwert; ende be-
scijnden de kercken ende nemen daer uut dat de hueslueden daerin gevloe-
chert^{k*} hadden, ende branden die kerckdoren in, so dat se spaerden kerck
noch cluse^l. Dat daerumme boeslijcken was gedaen; Godt weet al dinck best,
de gheen quaet lat ongepijniget, want he is een kenner alles rechten^m. Hier ge-
noech aff als van denⁿ, ick muchte den summigen wall toe nae schrijven. De man-
nen weren gefflogen in die kercken op die kercktoeren, ende deden daer groeten
weer aff, want se wolden sie al gevangen hebben, men se kregen gene gevangen-
ne. Ende^o die van den Damme quemen uut mijt een vaenken omtrent II^c starck,
ende volgeden oeck vole buren van Weijwert, Hevensche, Oterdum ende Fer-
mesum den Gronigers achternae, men se werent te late wijs geworden, ende wis-
tent niet eer de brant op genck, want se onverwaerds gekomen weren; so ver-
volgeden se se al int wolt te Schijldwolde toe, men de Groningers quemen on-
gescadiget en wech; ende de spracke genck onder den Gronigers, dat de Dam-
sters hadden scaden geleden onder oer volck. Ende den roeff wort gepartet^p
ende butet to Groningen, men die van Oesterwerum die kofften all oer gued we-
der voer hundert hartoch Philips gulden.

^a + en V. | ^b en V. | ^c + en V. | ^d peert V. | ^e groet V. | ^f Donynge A. | ^g barvoeten
A. | ^h ander V. | ⁱ offt V. | ^j en V. | ^k gevlochent A. | ^l kerck ... cluse] kerken noch clu-
sen A. | ^m rechtes A. | ⁿ als ... den] want A. | ^o en V. | ^p gepart V.

1 20 april 1505.

§ 4d *Georg en Edzard bouwen een brug over het Reitdiep*

Daer^a nae begunden de Sassegen ende^b greve van Vreslant^c ene brugge to maken over dat Reijdiep an die norder sijt Platvoetes hues. So togen de Gronigers uut op Sunte Jurijens dach¹ mijt oeren knechten, scutten ende borgeren ende buren mit enen groten hoep volckes, ande oester sijt des dieps^d doer den Paddepoel. ms.V p.180 Ende de Sassegen que-/men uut Adwert mijtter macht, ende die oerde bleeff staen bij Adwerder grote steentijl; men daer reet voele reijsseners over na den Groningers^e ende voele van oren knechten mijt geschutte, de scutte geveerde mit malkanderen helden, ende leden an beijden sijden^f scade, men weijnich. Ende de Sassegen weken ten laesten weder op oren hoep ende voert int cloester, B p.83 want se niet bij ene konden komen overt diep, om dattet hoechwater was,² ende sagen anders geen gewijn dan pijle ende loeden. Ende^g so was daer niet voele an de brugge up gerichtet; dat selve togen se up ende letent drijven int diep, ende quemen weder in de stadt. Ende van stunden an des selven avendes ende voert des nachtes quemen de Sassegen uut Aedwert, ende brochten dat holt wederumme ter stede, ende makeden de brugge weder rede.

§ 4e *Meer Saksische druk op Groningen, intimidatie in Drenthe*

In^h Vredewoltⁱ to Mijdwolde stont een eerlijcke hoeffmans woning^j, geheten Benkema hues; dat leten de Sassegen ende^k greve vast macken, ende leden daer knechten up om de landen daer uut to bescarmen, want de Gronigers daer doer Drente over de Lake togen daer inden lande ende voert in Westerlant te roven, barnen ende^l vangen. Oeck so reden de Sassegen dagelix^m voerbij dit hues na Drenthe ende to Borck, Sutlaren, to Haren ende wall omtrent Helpmen, omme op de Groningersⁿ ende de aff ende an na Groningen reijssen wolden, to vangen ende to beroven. Als dit de bischop van Utrecht vernam, so leet de droste van Coverden van wegen des bischops dat zwert na oren manneren^o gaen inden lande van Drente gaen^p, ende leet dat gemeene lant bij ene komen to Groller holt. Ende daer leet de droste wittijgen dat niemant solde reijssen an ofte aff na Groningen dan up sijn eijgen aventuer^q; worde daer ijemant over bescadiget, de bischop wolde daer gene clage van hoeren.

^a int iaer MV^c ende V daer V. | ^b + de A. | ^c Oestvreslant A. | ^d depes AD.

^e Gronigeren V. | ^f beijden sijden] beijde sijde V. | ^g en V. | ^h int iaer M V^c ende V in V.

ⁱ Vredewolt V. | ^j wonunge V. | ^k + de A. | ^l en V. | ^m dalicks V. | ⁿ de Groningers] den Groningeren V. | ^o maneren A. | ^p – gaen A. | ^q aventure V.

1 23 april 1505.

2 Het Reitdiep stond in open verbinding met de zee tot de afsluiting in 1876.

§ 4f *Groninger uitval naar Midwolde slechts ten dele geslaagd*

Daer^a nae makeden de Groningers enen anslach mijt oren scutten ende knechten, ende schijckeden se in der nacht uut nae Mijdwolde doer Oestwolt; dat te male pijnelijcken was, mijt all dat volck over all de quaede sloten to komen. Ende^b meenden so in der nacht Benken^c hues, daer de Sassegen over weren vast to maken, in to nemen, ende inder nacht so^d to beslijken; * men se weren daer so starck up, ende deden daer so dane were aff, dat se mijt scanden daer weder aff rumeden. Men se vengen daer welcke arme hueslueden, de daer weren uut gekundiget to graven ende^e bolwarcken; oeck namen se mede Harmen Benken^f koen ende beesten de bij den huse weren. Ende^g so togen se voert na Groningen doer Raeden^h, ende daer sloegen se ore browketelen ende kupen en twe ende sloegen oere backovenen en twe, om dat se de Sassegen in Aedwerth spijseden mijt beer ende broet.

B p.84

§ 4g *Slecht weer verhindert versterking van Rodeschool*

Doⁱ makeden de Groningers noch enen verloren anslach, als dat se wolden dat voerwarck toe Roder scole vast maken, ende besetten dat mijt volck, om to behinderen dat men tusschenn^j den Dam ende dat blockhues ende Aedwert mijt cleynen^k volck niet solden reijssen. Ende so senden se daer hen ore knechten mijt privande ende vitalie ende gescut, men se quemen des selven avendes wederumme; ende het was to male regenich weder,¹ dat de peerden de wagenen qualick konden trecken, so dat se vole privande van beer, broet, solt ende torff achter leten, ende worpent vanden^l wagenen, ende quemen weer in de stadt.

§ 4h *Groninger overval op blokhuis te Oterdum mislukt*

ms.V p.181

Daer^m nae quam daer ene to Groningen geheten Udo van Rysumⁿ, ende was uut des greven lant van Oestvrieslant; ende de greve hadde em ende sijnen broder to kort gedaen, als he clagede. So nam he an: woldem² hem de Gronigers volck mede doen, he wolde hem dat huus to Oterdum weder inleveren, mijt verraschen ofte verraden ho men dat best nomen sal, want he mochte daerop ende aff ghaen so vake als he wolde; ende Dutmer Rengers was daer do droste up, ende was men vier ofte vijff starck daer up. Ende seinden de van Groningen daer hen oer knechten, ende voele van den borgeren ende inwoners ende scutten, de van sick selven daer mede reijsseden; men do se daer quemen, do wortet^o

^a int iaer M V^c ende V daer V. | ^b en V. | ^c Benckema A. | ^d se V. | ^e + to A.

^f Benckema A. | ^g en V. | ^h Roeden A. | ⁱ int iaer MV^c ende V do V. | ^j tuschen V.

^k ckleijnen V. | ^l van de V. | ^m int iaer MV^c ende V daer V. | ⁿ Ysum V. | ^o wartet V.

1 Deze tocht vond plaats omstreeks 1 mei.

2 Lees: wolden? (aldus mss. CD).

anders bevonden, so dattet hies was wall bewaert; so toghen se wederumme na Groningen. Ende^a aldus hadden se dre gecke anslage, de al gene grote profijt inbrachten, ende sie ore weder partije modich mede makeden.

§ 5 *Missie van Hugo van Leisnig voor Georg naar Keulen over de Rijksban tegen Groningen*

B p.85 Als^b beide partijen dus mijt malkanderen weren in den orloch, so sande de hartoch van Sassen in Vrieslant greve Hugo van Lijssnack, de te iaer verleden stadholder was in Westvrieslant. De quam an ten Damme wall mijt XX peerden ende^c mijt twe bespeerde wagenen, ende wort voert tot Aedwert overgeveliget wal mit II^c starck totten greven van Oestvrieslant, de doe van der Sasseggen heren wegen in Aedwert lach. Ende van daer reijtsede he voert in Westvrieslant bij den regenten der Sassegger heren; wat sijner^d handel daer was is mij onbekant. Daer nae quam he weder in Aedwert. Onder des was daer een dach beramet to Coelen,¹ daer de Romsche koninck Maximilianus quam, hartoch Philippus van Burgonien, alle de kurffursten^e ende hartoch Jurien van Sassen – der^f Groninger wederpart – ende voele andere fursten ende heren, om aldaer to verlijken den palsgreven ende lantgreven van Hessen ende oeck hartoch Philips van Burgonien ende den hartoch^g van Geller, hartock Karel. Ende^h als de greve van Lijssnack in Aedwert den dach to Coelen verwittiget was, so reijtsede he uut Aedwert doer den Dam ende voert doer dat Stijchte van Munster op na Coelen, bij suenichheit den fursten ende heren daer wesende an to brengen, woe sick dat orloch an beiden sijden begaff, daer dan voert op to tractieren wat se daer to doende worden. Wat ick hier nae van dessen handel vernemen kanⁱ, sall ick noch wall veerder verclaren.

§ 6 *Groningers pogen tevergeefs Aduard te veroveren*

Hier^j nae reijtsede de greve van Oestvrieslant uut Aedwert nae den Damme wall XV^c starck, ende wolde meer vesten ende blockhuesen slaen an de oster sijt^k Groningen nae Kropswolde ofte in Dyurswolt, ende leet in Aedwert enen hoefflinck uut Westvrieslant, geheten Schelta op der Geest, voer enen hofftman ende regent van der Sassiger heren wegen mijt vier ofte V^c Westvriesen ende omtrent I^c krijges knechten mijt wat veltgeschut int cloester. Als dit de Groningers^l vernamen, so togen se uut des dages voer Sunte Bonifacius² mijt oren scutten ende

^a en V. | ^b int iaer MV^c ende V als V. | ^c en V. | ^d syn A. | ^e fursten A. | ^f ende A.
^g hartogen V. | ^h en V. | ⁱ ckan V. | ^j int iaer M V^c ende V hier V. | ^k + van A.
^l Groningers V.

1 Tussen 19 mei en eind mei 1505 was Maximiliaan te Keulen voor de beëindiging van de Beiers-Paltse Successieoorlog.
 2 4 juni 1505.

knechten ende sommige^a borgeren ende inwoneren omtrent XI ofte XII^c starck, ende namen vele gescuttes mede van kartouwen, slangen ende halve slangen ende vole^b veltgescuttes; ende togen voer Aedwert, ende scoten daer in mijt dat grote geschut, ende berandet^{*} umme heer. Mer de in Aedwert weren, laegen op oer vordel ende beluemen,^{*} ende meenden se soldent angevallen hebben, want se hadden al stijchledderen^{*} mede. Men de Groningers weren so koene niet, want se verveerlijcken begunden doe uut dat cloester to scheeten, ende scoten den Groningers enen man aff bij der groten bussen. Ende als de Groningers^c aff weken, soe scoten se so starckelijken uut dat cloester, ende vervolgeden se, also dat se em de grote slange na ontijaget hadden. Ende der wijle dat se dus up scuttegeveert weren, lepen de som-/mijge van den Groninger knechten ende inwoners uut scumen ende roeven, ende namen den cloester van Aedwert all ore koen ende welcke peerden, ende wonderlicker voele peerden, koen, kalveren, scapen, swijnen daer omtrent Aedwert als up den Ham, Fransum, Garn wart, Oestum, Werum, Gaijkijnghe dijck, ende sanden dat op na Groningen; ende quemen des avendes na in Groningen ende dorsten daer niet benachten, menende de greve solde se ontsetten. Des anderen dages quemen de lantlueden nae, de dat gued affgeroevet was; doe wert em oer gued van den Raed wederumme to gekent, dattet geen prijs was, om dat se oren brantschat all betaelt hadden. Aldus hadden de Groningers noch enen verloren toch ghedaen. Als de regenten der Sassiger heren in Westvrieslant vernamen, so senden se van stunden an op Sunte Bonifacius dach¹ omtrent III^c Overlantsche krijges knechten in Aedwert, om dat daerna bet to bewaren. Ende hadden se Aedwert also in kunnen krijgen, so solde de meijninge gewest hebben de poerten ende^d muren onder die voeten ende de graffte^e gedemmet^f ende bijsunicheijt dat hele cloester toe distrueren ende onder de voeten; dat welck God ende sunte Berent² hebben voergewest^g ende hebbent bescharmēt, so dat so heerlijcken relijosen cloester so ijammerlijcken niet solde worden dijstrwert^g ende to niet gemacket. So repen se ionnck ende olt, geestlijck ende warlijcken^h in Groningen: "Och Aedwert, Aedwert, wat bistu Groningen ene ewijge verdarffnisse! Uut dij wort Groningen ende Vrieslant verdorven." Och neen, tis also niet, oer onnutte quaede voernemen ende raed hevet se verdorven. Want hadden sie Westvrieslant niet angenommen int verbunt, het hadde hier nummer to gekomen; daer Groningen ende Vrieslant mede in perijckel gesat sijnt, dat se bijsunicheijt ewelijcken onder heren sullen moeten staen, daer de oersakennⁱ voer in dessen kronijcken meer van is gescreven³ etcetera. Op welck artijckel voergeroert, dat Aedwert Groningen ende Vrieslant hadde verdorven, ick mennigen borger op zede: tis also niet, dat Aedwert iu verdervet; ienige heren ofte fursten de Groningen ende Vrieslant

B p.86

ms.V p.182

B p.87

^a sommijgen V. | ^b ende vole] en vele V. | ^c Groninger V. | ^d en V. | ^e graften A.
^f gedammet V. | ^g gedestruwert A. | ^h warlick A. | ⁱ oersacke V.

1 5 juni 1505.
 2 Sint Bernardus van Clairvaux was de patroon van de abdij van Aduard en in zekere zin van de hele Cisterciënserorde, waartoe de abdij behoorde.
 3 Zie Deel III-B § 1.

krencken willen, de willen wal so starck komen, dat se des wal al gewegen sijnt wat ghi van all uwer macht kunnen uut brengen. God geve tis em even veele,* dan ofte se liggen in ener vesten ofte dorp; als de greve van Oestvrieslant doch dede, doe he uut Aedwert toech mijt de I^{1/2}^m knechten nae den Dam, so voer geroert is,¹ ende toech weder uten Dam in Wijttewerum; van daer toech he to Slochteren ende up den Ham ende daeromtrent, ende begunde to Slochteren to maeken een blockhues an de oester sijt der kercken bij dat steenhues an den wech. Men het wolde em^a daer niet^b lucken, want het was veengrunt, dattet niet wall bolwarcke^c holden, so leet heet bevesten so vele alst mogelijcken was, ende besatte dat mit knechten ende buren, om dat Olde ampt, Dyarswolte, Reijderlant ende Oestvrieslant mede to besarmen. Ende aldus mijtten hoep van den knechten toech he doer Kropswolde ter Grove^d over na Zuutlaren, ende hadde alto groten last mijt de bussen over dat moer to komen, wantet regenich weder was. Ende also daer komende^e sloech he sick neder mijt sijn heer ter Punte, ende begunde daer to maken ene veste ende blockhues, ende des dages so lepen se daer omtrent Glijmmen, Onna, Haren, Blanckerweer ende to Ide; ende^f daer drongen se dat Goerecht, dat Olde ampt ende voert uut Vrieslant toe, dat se daer mosten graven ende bolwarcken. Oeck brantscatte^g he dat Gorecht, dat doch onder den biscop van Utricht geseten was; ende int ankomen, als he doer Kroepswolde^h toech, so hadde Dirck Schaffer daer ene suverlijcke hovemans woning; dat leet he barnen. Als he dus do lach ter Punte ende daer omtrent, als voergeroert is,² zede ick tot / mennigen borger: “Wijtet Aedwert io nu niet, want licht he dus op den vrijen velde, ende is niet over anderhalff dusent starck, ende hevet daer noch gene vesten, iaget hem daer nu hen! Koene ghij hem daer dan niet hen verdrijven, so ijs iu macht ende moet gaer cleijne, ende soe en behovet he oeck gene zeer starcke vesten to soecken.” Also wort mij hier gene grote antworde opgedaen.

ms.V p.183

§ 7a *Wederzijdse terreur in de Ommelanden put dit gebied uit*

Oeck wort daer gene grote weer uut Groningen noch ter tytⁱ gedaen; – nota³ – daer men ore wijsheit, macht ende koenheijt uut mach maken. Mer om den huesman in Vrieslant to verderven mijt brantschattinge, roven ende vangen, deden de Groningers oeren flijt mijt oren knechten ende inwoners an de ene sijt, ende de greve van^j Sassegen des gelijcks an de ander sijt; so datter niemant, man offte wijff, uut Vrieslant sunder pasport moste gaen bij lijff ende gued, ende niemant^k moste een hoens ey offte ienige prevande in Groningen brengen bij lijf

B p.88

^a hem V. | ^b + wal V. | ^c bolwarck V. | ^d Grone V. | ^e also ... komende] also daer komen A. | ^f en V. | ^g brantscattede A. | ^h Kroppes wolde V. | ⁱ noch ... tyt] nochtertijt V. | ^j ende V. | ^k niemants V, + en A.

- 1 Zie hogerop in deze paragraaf.
- 2 Zie boven in deze paragraaf.
- 3 Dit “nota” wijst op Benninge’s verontwaardiging over de gang van zaken. Deze passage is ongetwijfeld kort na het gebeurde geschreven.

ende gued. Aldus wort dat arme Vrieslant dus iamerlijcken ende elendich gheplaget, dat Gode^a ontffarmen moet.

§ 7b *Edzards blokhuis bij De Punt versterkt blokkade stad*

Als de greve dus lach ter Punte ende makede daer dat blockhues, so wolden de Groninger ore goederen ende huesen niet verdingen ende brantscatten; so nam he alle der^b Groninger goederen, alse scapen ende andere guederen, alse ossen, koen ende beesten in den lande van Drenthe ende int Goerecht. Ende en deel huesen breken se up, ende voerden se en wech, ende makeden de blockhuesen daarvan. Ende^c voert up Sunte Johannes avent Baptista¹ branden se wal omtrent ses ofte soeven huesen toe Helpman^d voer Groningen, de den Groningers to hoerden.

§ 8a *Groningen kan schepen in het Reitdiep niet bemachtigen*

Daer weren gelaeden bij Aedwerder zyl vort blockhues^e wal vier scepen mijt botter ende kesen, de daer prevande gebrocht hadden; so toegen de Groninger knechten uut om de scepen to nemen wal LXV starck hen nae Hower zyl. Als dat de knechten opt blockhues vernaemen, de wijttijgeden dat in Aedwerth; ende de^f hueslueden van der Marne quemen den Sasseggen knechten to hulpe, ende drongen de Groninger knechten int Nie lant in de kercke^g, ende waerden se daer in, ter tijt dat de knechten uut Aedwert quemen ende bij ene quemen so starck, dat de Groningers mijt wijlle^{*} uut de kercke gijngen, ende geven sijck gevangen beholden lijff ende gued ende te rasoenen up krijges recht. Ende onder dessen hoep was onder ene, geheten Udo van Rijsum, ende twe kunden, hier lantsaten; de Udo was des greven lantsate ende openbaer^h vijant. Hadden hem de knechten soe gene versekeringe mede to gesecht, do se uuter kerckenⁱ gingen, de greve hadde hem^j richten laten; men hem wort gehouden dat em gelovet was, ende wort mijtten knechten geraesoent na krijges recht.

B p.89 § 8b *Edzards blokhuis te Slochteren tenslotte voltooid*

De^k veste daer voer aff geschreven is² to Slochteren an de oester zijt der kercken, dat wolde genen voertganck krijgen, so dattet veengrunt was ende weeck, ende kunden daer geen bolwarck op setten. So quam daer ene over van des greven

^a got AC. | ^b de V. | ^c en V. | ^d Helpmen V. | ^e vort blockhues] voer tblockhues V.
^f – de V. | ^g ckerke V. | ^h openbaerte sick de A. | ⁱ kercke V. | ^j hadde hem] hadden V.
^k anno MV^c ende V de V.

1 23 juni 1505.
 2 Zie Deel III-F § 6.

amptlueden, geheten Otto ter Papen borch, wall twe dusent starck to Slochteren, want de greve do mijt sijn heer lach ter Punte. Ende de Otto^a leet daer bij em komen de hueslueden uut Dijorswolt ende uut dat Olde ampt, ende leet vast macken Slochter kercke ende toeren, ende lede daer up en deel knechten mijt gheweer, omme dat Oldampt, Dyorswolt ende^b Reijderlant mede to bescarmen ende de prevande van Emden ende den Dam int heer to veelijgen.

§ 9a *Grote toren bij Boteringepoort gebouwd met sloopmateriaal*

ms.V p.184

Int^c iaer Unses Heren dusent vijffhundert ende vijfve, do wort de grote nie toren voer Botterijngje poerte angelecht to maeken,¹ als se in dussen^d groten verdrete van oerloge weren; dat daerumme geckelijcke gedaen was, ende wal mannigen in Groningen van den uppersten ende mede van den cleensten verduchte ende leet was. Want de stadt doch op oer voerdel / niet ende^e was van gelde, want dat oerloch lange gestaen hadde, so dat se nauwe duken noch swemmen konden – dat men buten bij heren ende steden wal wijsten, als de greve van Bentum, Deventer, Campen ende Zwolle, daer de Groningers voele geldes up renten genomen hadden – dan oer summijge in Groningen, besunicheijt omme hoer eijgen bate om bij den blawen sack to wesen, want daer wort do groete brantscattijngje uut Vrieslant genomen, daer wal guede remen uut weren to snijden. Ende oeck mede omme oren homodigen quaeden sijnne genoegh toe doen, den hoefflingje in Vrieslant de huesen in Groningen hadden scaeden toe doen, want de ionckeren van Ewsma hadden ene suverlijke woning^f in Botteringe strate ende Eijlke Onsta oeck een, ende Dutmer Rengers oeck een vervallen hues bij de Ae^g kercke, mijt meer ander vijande huesen, de all in de grunt worden neder gesleten, ende an den toeren voer Botteringe poerte wort vermuret.* Welcke toren so kostelick^h wort angelecht, de besunicheit mochte wall Kostverloren heten, ende bij mijnen levende niet rede worden.²

§ 9b *Mislukte Groninger uitval naar Westermenden*

B p.90

Op Onser Lever Vrouwen aevent Visitationis³ togen de Groningerⁱ knechten uut to Wester Emden, om dat se gene brantscattijngje geven wolden, ende roveden em vele guederen aff van ossen, peerden, koen ende scapen. Ende die hueslueden weren geweken up de kercke, ende daer slogen se de klokken^j ende branttekenden^{*} van de kercke; ende de buren vergadderden daerumme langes, ende

^a Otte V. | ^b en V. | ^c anno MV^c ende V int V. | ^d in dussen] dus in A. | ^e en A.
^f wonunge V. | ^g Aee V. | ^h kostlijck V. | ⁱ Groniger V. | ^j cklocken V.

- 1 Dit gebeurde in de zomer van 1505; zie Deel III-G § 9b.
- 2 In 1521 is er sprake van een deels gebouwde Boteringepoort; zie GrA, RvR, inv. nr. 430.
- 3 1 juli 1505.

vervolgeden daer de Groningers to peerde ende^a voete^b, ende sloegen em aff enen knecht ende dre tros iongen.

§ 10 *Bisschop Frederik poogt tevergeefs te bemiddelen*

Als^c nu de Groninger weren in dusdanigen verdret van orloge, ende ore guederen in den Stichte van Utricht dus mede belastet ende bescadiget worden, so helde biscop Frederick, geborenn^d marchgreve van Baden ende in der tijt biscop to^e Utrecht, enen gemenen dach¹ mijtten capittel van Utrecht, mitten vijff godshusen ende ridderschap ende steden ende staten des gemenen landes, om hier wat guedes in te raeden ende to handelen, dat orloch ten eijnde mede to komen. Ende screven neerstlijck mijt X oren gesworenen boden elck besunderen enen breek,² als de biscop, capittel, ridderschap ende elcke stad, an den greven van Oestvrieslant, de doe in Aedwert lach van wegen des hartogen van Sassen als een upperste velt hoefftman mijt enen geheten heer Vijt van Drackborch. Ende elcke breek was alleens inholdende, want de Groninger altijt wall wisten wat se den greven screven, want de boden eersten to Groningen an quemen, ende dat wort em verwittiget schrijfflijcken, wat se den greven ende Sassigen screven hadden, ende wat se weder umme screven. Als de boeden to Groningen quemen, was em georlovet de breven op to breken ende doer to seen wat he em weder gescreven hadde^f. So was dit de tenor ende sijn der breven: dat de biscop mijtten capittel, ridderschap ende steden em gescreven hadden, dat se begeerden dat se de gescele ende last, de tusschen^g em ende der stad^h Groningen mochte wesen, woldenⁱ stellen ter vruntlijcker handelinghe an em lueden; se wolden de van Groningen also vermogen, se soldent oeck doen. Daer em de greve van Oestvrieslant mijtten regenten van der Sasseger heren wegen uut Aedwert weder op ter antwort spijtigen homodigen screven: wal haddent fursten gewest ofte koningen, se en dochtens ofte woldens nummer doen; wal sundent^j biscoppen, de pape van Utricht mijt sijnen capittel solden hore kercke regieren, ende laten wartlijcken^{*} fursten ende heren doen dat gene daer se to gerichtiget weren; dat gene dat se hier in deden, dat deden se van wegen des hartogen van Saxsen, daer mochten seet an verscrijven ende bearbeijden; se en dochten om nijmandes willen wat hierin te doen ofte laten, dan dat em van oren heren geboeden wort. Die van Groningen screven weder hierup een antwort, an elcken enen besunderen breek, / in parkement gescreven mijttet grote hangende^k segel:³ dat se al oer recht ende onrecht wolden stellen an den biscop als oren rechten lantsheren mijtten capittel, ridderschap ende steden. Do desse beijde antworde weder over

B p.91

ms.V p.185

^a + to A. | ^b voet V. | ^c int iaer MV^c ende V als V. | ^d gekoren V. | ^e tot V. | ^f had V.
^g tuschen V. | ^h + van V. | ⁱ wolde V. | ^j snydent Ac. | ^k hangede V.

- 1 Deze bespreking had plaats vóór midden juni 1505.
- 2 Op 18 juni 1505 klaagde Frederik van Baden in een brief aan Edzard en Vytt van Drachsdorf over de bouw van een blokhuis op Stichts grondgebied en riep hij op tot een vriendschapsdag; zie UA, Bisschoppen, inv. nr. 502, fol.8r-v, reg. 5068.
- 3 Deze brief is verder niet bekend.

quemen, so was de Romskoninck, de hartoch van Sassen ende andere^a vole heren to Coelen.¹ Daer sande de biscop, capittel, rijdderscap^b ende^c steden ore reeden hen to Coelen an den fursten ende heren, wat gudes^d hier in to vinden. Men het wolde do noch tot gener handelingē gestalt worden, ende wat daer int hemelikeste vorder^e gehandelt wort, is mij onbewust^f.

§ 11a *Edzard brutaliseert de bisschop, de teneur gaat door*

De^g greve van Vrieslant^h mijtten Sassegen en leet niet aff om dat blockhues ter Punte to vesten, der Groninger husen to barnen ende to breken in Drenten, ende weder int blockhues to setten, ende so in Stichte to tasten, ende mijt allen anderen saken seer to benauwen. So screven se noch opⁱ nie weder² alle tijne mijt ore lopende boden an den greven ende^j regenten der Sasseger heren, wat neerstiger dan se to voren gedaen hadden: angeseen dat de stad Groningen weer een gelijt der Stichtes ende behoerde onder de protectio van sunte Martens mantel, ende de biscop van Utricht were ore natuerlijke landes here – als dan de van Groningen hadden dan verbleven onder oer zegel ende breven overgegeven to verblijven al oer recht ende onrecht an oren heren mijtten capittel, ridderscap ende steden ende staten van den lande^k – so weer ore begeerte, ende wolden oeck dat de greve ende regenten der Sassiger heren dat oeck achtervollijgen ende doen solden; waer seet oeck niet doen wolden, so mos ten se georsaecket worden ore stad Groningen mijt oren bewanten bijstal to doen mijt lyff^l ende gued, ende dochten se nummer to verlaten. De greve mijtten regenten en pasten hier gaer weijnich up, ende gaff em voer een antwort hyr up^m stoltlijken soe voer soe na: he lach daer van wegen der fursten van Saxsen, he wolde daer een ijderman verwachten; de em wat wolde, muchte em daer vinden. Dat to male stoltlijken was gedaen, mijt so cleijnen hoep volckesⁿ voer soedanen^o stad ende den biscop ende dat hele Gestichte toe to liggen. Want men sede inder waarheijt, dat he int leger ter Punte geen dusent hadde, ende voert overal in Aedwerth ende ten Damme ende op allen blockhusen geen vijff ofte ses hundert man; doch dede mijt dessen cleijnen volcke alt gene dat em belevede, dagelix ende bij nachte voer Groningen to komen, all arm to maken, ende de Ummelanden to brantscatten ende to dwijngen de blockhuesen ende vesten helpen maken, ende gebeden^p dat niet een man moste in Groningen gaen, ofte he moste daer gevangen gewest hebben, om dan sijn raesoen to betaelen. Oeck moste daer niet in de stadt ghaen wijff noch kijnt, dan ofte se hadden daer gevangen^q

B p.92

^a anders V. | ^b rijdderscup V. | ^c en V. | ^d gueds V. | ^e verder V. | ^f onkundich A.
^g int iaer MV^c ende V de V. | ^h Oestvrieslant A. | ⁱ weder up dat A(CD). | ^j unde V.
^k landen V. | ^l lijve V. | ^m – hyr up V. | ⁿ volcks V. | ^o soedaene A. | ^p gebieden V.
^q gevangen V.

1 Maximiliaan bevond zich te Keulen tussen 11 en 26 juni 1505 in verband met de Rijksdag.
 2 Brief van 28 juni 1505; zie UA, Bisschoppen, inv. nr. 502, fol.8v-gv, reg. 5069. Emmius, *Historia*, p. 636 dateert de brief op 4 juni.

sitten, offte dat em gued aff gerovet were; so mochten se een pasboert van em nemen, ende^a twe ofte dre dagen lanck, om oer vangen^b to quijten; ende weren dan so koene niet, dat se dorsten blijven ene ure langer in Groningen dan oer pasboert vermochte^c. Oeck was daer niet een mensche so koene bij lijff ende gued, de in Groningen brochten^d so gued van prevande als een hoens eij gued, dan de na bij de stad woenden, de brochten hemelijcken wall wat in; men alst uut quam, so nemen se all dat se hadden. De Gronigers hadden uutgescreven int hemelijcken an elck karspel om brantscattijnge, elck na dat se groot weren; men se weren bedwongen van em, datter niet ene so koene was, de em enen penninck dorste geven, dan int hemelijck doer preesteren ende andere wijven, de to Gronnigen omme vangen ende roveden^e beesten quemen; de doer vrunden de se in Gronigen hadden, summijge karspelen verbrantscatteden ende oeck wal sunderlijnge husen. Men haddet den greve^f voergekomen, so had heet em all genomen dat se hadden. Ten laesten / geboet heet all dessen Ommelanden op ene mijle weges nae bij Groningen, dat elck sijn huesen solden ondecken, ende de mans solden op rumen,^{*} ende de wijven ende kijnderen solden blijven mijt veer koen in een cleijn hutteken op oer heem, ende wijnnen hoij ende koren bij ene. Oer summijge^g deden als em geboeden was ende rumeden up; oer summijgen^h de geven em gelt ende bleven sitten mijt oer gued. Al dus stont de huesman in dus groter last, dat Got beteren moet, want hadden se den greven to vrende, so hadden se de Gronigers te vijande; wat em de ene leet, dat nam em de ander. Aldus so machmen wal schrijven in dessen cronikel van de vromicheit, stoltheit ende koenheijt ende mede victorie des greven Edzardenⁱ van Oestvrieslant, de he mijt sus cleijnen volck handelde, dattet genoeg were gewest, wall haddet een furste ende here als hartoch^j Philipps van Burgonien mijt all sijner macht gedaen.

B p.93
ms.V p.186

§ 11b *Ook Groningen verwoest de omgeving, stad en lande lijden*

Aldus^k was de greve ende Sassegen all des biscops mijtten Gestichte gans wall gewegen, ende deden alt quaet dat se vermochten^l de Groninger^m wederumme. Op de octave van Sunte Peter ende Pauwels,¹ de was doe op enen soendach, inder nacht quam en deel van des greven volck uuttet heer van der Punte voer Groningen, ende branden ene winde moelen; ende de moele hoerde toe den greven van Bentum geheten greve Everwijn,² ende de moele was verbrantscattet; noch lijke wall wort se gebrant, men het was den greven van Oestⁿ Vreeslant ende regenten daer umme leet.^{*} Oeck branden se den greven doe II kameren aff, de bij sijn moele stonden, ende noch twe andere kameren branden se oeck do, de hoer-

^a en A. | ^b gevangen A. | ^c vermochte AD. | ^d brochte A. | ^e rovede V. | ^f greven V.
^g + de V. | ^h summijge A. | ⁱ Edzardus V. | ^j hartich V. | ^k int iaer MV^c ende V aldus V.
^l vermochten V. | ^m Groniger V. | ⁿ – Oest V.

1 6 juli 1505.
2 Zie Deel III-F § 1.

den enen anderen mullener toe. Des maendaeges daer^{a 1} togen de Groninger^b knechten na Roeden in den lande van Drente^c mijt scepen nae der Hoger kercken toe, want dat lant all onder water was; ende^d reijsseden uut op een aeventuer om gevangene toe krijgen, de prevande voerden int heer offte anders hantreijkenijngje deden, ende oeck to straffen toe Roeden de daer browden ofte backden. Soe quam daer gene aeventuer daer gewijn op was, dan se vengen enen reijsegen

B p.94 knecht de int heer wolde; ende so toegen se voert int karspel to Roeden, ende^e sloegen de browketelen ende kupen en^f twe, ende^g de ovenen oeck en twe; wal dan dat se daer geen groet recht to hadden, wantet int Gesticht van Utricht was. Oeck weren daer en deel hueslueden uut Vredwolt^h, ende wolden daer halen warschups beer, ende twe uut Langewoltⁱ, ende^j roggen gekoefft, al to samen tot oer selves behoeff ende gene vijande mede to helpen. De worden altosamen alle soeven gevangen mijt oeren peerden to Groningen gebrocht, ende worden all prijs gekent, om dat se gene brantscattijngje hadden gegeven, ende worden daer gerasoent elck op den utersten penninck daer se geven mochten, gelijke offtet openbare vijande weren gewest; dat sie doch niet weren voer God, want ick se all wal bekande soe dattet weren guede, eerlijcke, scamele hueslueden^k, ende geerne der Groninger best hadden geseen, ende de brantscattijngje geerne hadden betaelt^l, hadden se dat doen doeren van den greven. Des dinxdages daer nae² togen de Groninger scutten ende knechten mijt voele borgeren to Sawert. Daer hadde Eijlke Onsta enen appel hoeff, so kostel ende groet dat in all Vrieslant sijns gelijcken niet was. Dat hoff wort gans all verdorven ende daelghehouden: de bomen de se houwen konden, de worden gehouwen; de anderen worden^m de bast affgeschellet, soe dat se versoerden – dat doch den Groningersⁿ weijnich profijts ijnbrochte. Dan seet, wij willen doen allt quaet dat wij doen koenen^o; mochte wij meer doen, wij dedent.

Des vrijdages daer na³ quam de greve inder nacht to male starck op de esch voer Groningen, ende wolde all de moelen barnen. Ende de Groningers scoten verveerlijken^p van den bolwarcke mijt kartouwen ende slangen / ende halve slangen, mijt haeckbussen; ende deden den greven groeten scaeden in sijn volck, ende leet voele^q doeden ende gewonden, so dat se aff weeken. Doch branden se eene wijnde moelen, de hoerde Melchior Rengers toe, ende woende^r all in de heerscup van Bentum, ende de moele was oeck al verdinget, wal dat se gebrant worde. Oeck hadden de Groniger^s toe maele een kostel gerichte staen op den esch mijt stenen pijlaren^t van grawen steen ende mijt ijseren balcken; dat worpen se doe oeck heel umme onder de voeten. Des donderdages in der nacht na Sunte Margareten^u dach⁴ brande de greve noch enen^v kamer bueten Oester poerte.

^a + na V. | ^b Groniger V. | ^c Drenten V. | ^d en V. | ^e en V. | ^f ende V. | ^g unde V.
^h Vredewolt AC. | ⁱ Langewolt V. | ^j de hadden A. | ^k lueden A. | ^l gegeven A. | ^m wort A. | ⁿ Gronigers V. | ^o ckoenen V. | ^p + uut A. | ^q vele V. | ^r wonde V. | ^s Groningers AC, Groninger D. | ^t pijlaren V. | ^u Margreten A, Margrieten CD. | ^v ene A.

- 1 7 juli 1505.
 2 8 juli 1505.
 3 11 juli 1505.
 4 17 juli 1505.

Alldus so mackeden se den Groningers^a een allarm, ende helden se alle nacht overeijnde; men se weren nie tot dessen dagen^b so koene, dat se em in sijn leger allarme^c makeden.

Des donderdages als up Sunte Arnulphus dach¹ soe togen de Groningers^d uut mijt all oere scutten ende^e knechten ende voele borgeren ende inwoneren in de Marne, om^f de to straffen ende corregeren, want se gene brantschattijnge hadden gegeven, ende oeck dat se de dre ende tsestich Groniger knechten hadden mede vervolget in de kercke, de daer uut ghevangen worden, so voer van geschreven steet.² Ende soe haelden se uuter Marne een groeten roeff van peerden, koen, ossen^g, scapen tot een groet getall toe; ende op de kercke toe Leens weren voele hueslueden op geweken, ende de kercke was toe gevestiget, ende de kerckhere verdingede ende brantscattede dat karspel to^h des Raedes guetduncken, ende namen vier bureen mede to gijsele voer de brantscattijnge. Endeⁱ so branden se daer niet in de Marne dan twe wijnde moelen, ende toegen neet veerder, wantet so verveerlijken^j regende, dat ick mijn levet lanck niet voele swarer regen van donder scuren^k van twe uren in der nacht hent to mijddage belevet hebbe, so dat Hoge lant heel onder regende, so dat se Goede danckeden, dat se mijt oer gescut wederumme konden komen.

Item de greve hadde all guet tijt in den somer de Reijtdijken^l doergestecken ende Potter woltmer dijken, ende leet all de lege landen onder lopen ter Hoger kercken, Leger kercken; ende Aedwer^m steenen tijll ende Enema tijl leet he beijde dichte to dammen, so dattet tusschenⁿ Groningen ende Hogerkercken blanck see was. De Oestwoltmer ende Metseter hadden oer Z uut wenden to geslagen; dat staken de Groningers bij nachte doer, wall dan dattet em weijnich profijts^o in brochte, doe se all verdorven weren, ende verdrenckeden alle^p de lege landen in Oestwolt, Meden, Letterburen, Roderwolt ende Lotijnckwolt, Phaen ende Nijkercke. Ende het was doe to male een nat iaer van voele regens, so dat de lege landen neet voele^q lijden mochten. Aldus worden de arme hueslueden iamerlijcken geplaget van Goede ende quaden lueden, soe dattet Gode ontfarmen moet. Ende mijt dessen iamere ende last, de de Gronigers den armen Ommelanden op leden sus mijt vangen, roven ende barnen ende brantscattijnge, en^r quemen se der vejide neet ten eijnde, ende haeteden all den onrecht sculdigen. Wolden se en recht orloch gevoert hebben, se solden oer arme hueslueden, de se doch voer oers verdedingen wijllen, wal dan dat se des weinich macht^s hebben^t, ende hebben togen mijt all oerrer macht, ende hadden den greven mijt all sijn heer uutten lande geslagen ende over^u Emse gevolget, ende daer gevangen, geroevet ende gebrant. Men God betert, de onschuldige wort hier all angetastet. Wat brenget doch al dit vangen, roven ende barnen in van beijden partijen op

B p.96

^a Gronigeren V. | ^b dage V. | ^c al arm A, alarm CD. | ^d Gronigers V. | ^e en V. | ^f omme V. | ^g + ende A. | ^h tot V. | ⁱ en V. | ^j verveerlijke V. | ^k scurre V. | ^l Reijtdijken V.
^m Aedwert A. | ⁿ tuschen V. | ^o proffites A. | ^p all V. | ^q vele V. | ^r ende AC.
^s machte V. | ^t hadden A. | ^u + de A.

1 Sint Arnulphusdag (16 augustus) 1505 viel op een vrijdag.
 2 Zie Deel III-F § 8a.

den arme Vrieslant, dan desse leleke blodige wolve ende deven, als^a desse knechten de lusich naekent ende bloet koemen int lant, ende^b buedel vul guldene ende wall gecleedet weder uutten lande voeren; ende oer summijge de der oeck proffijt van hebben^c, de bij den blawen sack in Groningen sitten^d, van brantscatinge ende anders vanckgelt / ende rasoen ende passboerten up to boeren, als^e Coert Konerdes, de doe was borgemeister,¹ ende makede hem selven rentmeijster van upboeren ende uutgeven mijt Roleff Huijnge rentmeijster. Elt Tammens was rentemeijster, de wort affgedrongen van der banck; de had sijn sacken all vull, soe dat he suspeckt^f wort holden, want doe he bij dat rentampt quam, do was sijns hebbens niet meer dan sijmpel borger gelijke; dan he was niet boven twe ofte dre iaeren rentemeijster, he had all sijn sacken vul ende had uuter stadkijste omtrent hondert golden Rijsche gulden iarlijcker renten, ende timmerde voele husen ende kameren ende kofte voele renten in Vrieslant, want he was^g Vreese geboren uut Dijorswolvt van Sijdeburen; so ijst seer to^h beduchtenⁱ dat sijn handelinghe mijtter stad guederen niet uprecht claer en was. Des gelijckes dede^j elck de in officien was van upboeren van der stad guederen,² de was so in sijn eijgen sack, ende stal so voele dat niemant dorste rechte rekeninge van den anderen begeren, ende brochten de stat so groet guet tachteren, dat se late op oer voerdel sal koemen; ende beduchte hierumme, de armode sall wall vrede maken, dat dan wall te late muchte^k wesen. Wat ick hier meer van bevaere, sall ick onverwittiget niet laten. Hier were wal genoegh meer van to scrijven, dat ick verswijge um der korte wijlle. Dit orloch mogen^l wal mijt reden belacken andere heren, steden ende luden, ende besunderen desse vermaledijde hoep knechten, dat dit arme Vrieslant dus iamelijcken in sus groten last elendigen buten oren sculden verdorven wort; ende mogen wal bescrijen alle de gene, de enen gueden droep Vriesches bloedes in sijn lijff hebben^m, ende is to bescrijen over hondert iaeren de dit betrachtet ende over leset, dat Vrieslant in dusdanen eijgendoem to is gekomen, daerⁿ bij sunicheijt nummer uut komen sal. Men het mach orer sunden^o schult wesen; ist also, soe macht Got gevoegen als sijn Gotlijcke wille is, als se gepurgiert^p sijnt; want het wort gepurgiert^q ende uutgegloijet^r,^{*} als en goltsmijt en sulver vijntert op een test.

ms.V p.188

B p.97

§ 12 *Filips de Schone wil bemiddelen, maar Groningen weigert*

Hartoch^s Philips van Burgonien^t de sande enen doctoer mijt credencie breven in Gronigen. Ende de doctoer was een priester, ende scen een eerlick man to we-

^a – als V. | ^b + den A, + de C. | ^c hadden A. | ^d seten A. | ^e also V. | ^f suspet V. | ^g + een A. | ^h te V. | ⁱ bedenken A. | ^j de V. | ^k mochte V. | ^l machmen A. | ^m heft A. | ⁿ daert V. | ^o sunde V. | ^p sine peccato A. | ^q gepueriert A. | ^r uitgelecht A. | ^s int iaer MV^c ende V hartoch V. | ^t Borgonien V.

1 Coert Conrades was burgemeester van 22 februari 1505 tot 22 februari 1506.

2 Vgl. Deel III-S § 5c, waar Benninge zelf als oud-rentmeester in de beklaagdenbank zit.

sen; ende sede, he was des Romeskoeninckx Maximilianus kapelaen.¹ Desse doctoer de droech der stad an van wegen hartoch Philippus: wolde^a se noch oere saecken ende gescele tusschen^b den fursten van Sassen ende oer stellen an em – so se doch eertijts gedaen hadden, doe se in Brabant bij em weren geweest, daer hier voer van gheschreven is² – he meende se noch to verlijken, dat beijde partijen moegelijcken to vreden solden wesen. Daer em wederup ter antwort quam:³ de gescele weren^c van der stad wegen stede ende vast verbleven an den biscop van Utricht mijtten capittel, ridderschap^d ende steden; ende wolde sijn genaedige here hartoch Philipps wat guedes^e hier in doen an sijn heer vader den Roemschenn koninck^f Maximilianus ende an den hartogen van Sassen, dat de gescele tot gueder handelinge mochte komen, were oer vruntlijcke begeerte ende oetmodige bede.

§ 13 *Groningen trotseert de dreiging met de Rijksban*

B p.98 De wijle dat desse doctoer uut Groningen was wederumme gereijst, so quam een breff an den capeteijnen ende hoeftlueden van de gemene knechten,⁴ uitgegeven van den Roemschen koninck^g Maximilianus mijtten koerffursten ende stenden des Hilligen Rijcks: dat se de stad Groningen helden / indes^h keijzers acht ende over acht, ende geboeden daerumme allen heren, fursten ende steden: dat menⁱ de Gronigers mijt allen oren inwoneren, capeteijnen ende knechten mijt oren hulperen solden straffen op allen plaetsen^j ende steden waer men se krijgen ende afflangen kunden, gelijk als men rebelle, onhorijge, verbannede mijt overacht sculdich was toe doende. Op welke scrijfft de Groningers^k niet op pasten, ende heldent voer geckes meer^l, ende seden: iae, ken^m he ons mijtten swerde niet verwinnen, he sal lange bannen eer he ons hier uut bannet. Off de Roemsche koninckⁿ hier oeck meer vervolges van desser acht doet ofte niet, sal ick wall van scrijven, dat ick daer meer van beleve.

ms.V p.189

^a wolden A. | ^b tuschen V. | ^c were A. | ^d rijdderschap V. | ^e gueds V. | ^f den Roemschenn koninck] de Romskoeninck V. | ^g Roemschen koninck] Romskoninck V. | ^h in de V. | ⁱ dat men] dattmen V. | ^j platsen V. | ^k Gronigers V. | ^l smear A. | ^m kan AC. | ⁿ Roemsche koninck] Romskoeninck V.

1 Wellicht was dit Mattheus Lang, geestelijke en jurist, raadshier aan het hof van Maximiliaan, die ook nauwe betrekkingen met Filips de Schone onderhield.
 2 Zie Deel III-D § 6g.
 3 Deze brief is verder niet bekend.
 4 De Rijksban tegen Groningen was al uitgesproken op 25 april 1505; zie UA, Bisschoppen, inv. nr. 502, fol. 26, reg. 5067. Pas enige tijd later werd deze ban bekend. Georg van Saksen dringt bij de Friese regenten op 24 mei aan op versturing van de banbrief; de stad Wismar bericht op 26 juni, dat men deze heeft ontvangen Tresoar, MSFG, inv. nrs. 737 en 706).

DEEL III-G

HET NET sluit zich over Groningen, nu Maximiliaan ondubbelzinnig de Saksen steunt (1505)

§ 1a ***Excurs over Bourgondië en Gelre vanaf Karel de Stoute: inleiding en verklaring***

Dus^a blevet^b orloch noch all bestaende hent omtrent Sunte Jacop,¹ dat de Groningers^c geen hulp noch bijstant kregen van den biscop ende Gestichte, als se verhopet hadden; dat daer umme verbleff, want off se sick all wolden gewegget hebben, so weren se doch so kone niet, want Maximilianus de Roemsche koninck^d ende hartoch Philippus^e lagen mijt groter macht van volck in de lande van Gelre voer Arnem. Ende^f hier will ick en weinich schrijven van dat Gellersche orloch tusschen^g den Roemsche koninck^h endeⁱ hartoch Phillipps sijn soene^j ende hartoch Karel van Gelre^k, wal dan dattet in desse Vriesche cronickel niet behoert, men mij even kumt om des Roemschen koninges^l, hartoch Phillipps ende den hartoch van Saksen^m nu hier inⁿ Nederlant sus nae bij Groningen to wesen.

§ 1b ***Karel de Stoute en Adolf van Gelre***

Daer was een hartoch van Burgonien geheten hartoch Karel, to male een ververlich, hoemoedich, strijdbaar furste^o, seer bloetgijrich. Ende^p daer was een hartoch van Geller geheten hartoch Arent van Geller, de hadde enen soene^q, de heete hartoch Aloeff van Geller. Desse hartoch Karel ende hartoch Aeleff de namen twe gesusteren elck tot enen echten bedde, ende weren twe dochteren van Borbon.² Hartoch Karell de wan bij sijner vrouwen vrou Maria^r, des Roemschen koninges^s vrouwe, daer hartoch Phillipps van quam; hartoch Aeleff wan bij sijner vrouwen enen soen geheten hartoch Karel van Geller en de ene dochter de

B p.99

^a int iaer MV^c ende V dus V. | ^b + et V. | ^c Gronigers V. | ^d Roemsche koninck] Romskoeninck V. | ^e Phillipps V. | ^f en V. | ^g tuschen V. | ^h Roemsche koninck] Romskoninck V. | ⁱ en V. | ^j soen V. | ^k Gellre V. | ^l Roemschen koninges] Romskoninges V. | ^m Sassen AD. | ⁿ int A. | ^o man A. | ^p en V. | ^q soen V. | ^r Marie V. | ^s Roemschen koninges] Roemskoenincks V, + hues A.

1 25 juli 1505.

2 Karel de Stoute huwde in 1454 Isabella van Bourbon, Adolf van Gelre in 1463 haar zuster Catharina; Isenburg, *Stammtafeln* II, 3, 26.

de hartoch van Lottrijngē nam tot ener vrouwe;¹ so dat hartoch Philipps moder van Burgonien^a ende hartoch Karel van Gelre ende sijn suster weren recht voeren baren tot vrow Marien hartoch Philipps moeder, als wul suster kinderen – wal dan dat em de maechtael niet vele^b kunde baten, als ghij nae wal sult horen. Desse hartoch Arent van Gelre en was geen heer van orloge, so dat he de lande ende sloten begunde to versetten, ende leet hem seer benauwen van anderen heren, als^{*} de hartoch van Cleve was em seer lastich. Als nu desse hartoch Aloff van Gelre up quam ende de dochter van Borbon hadde, so wast to male een moedich furste voer de vijanden, ende moijede dat sijn vader de lande so qualijcken regierde, ende genck toe ende venck sijn^c vader hartoch Arent, dat daer umme niet wall van em gedaen was. Dit quaet dat he hier in gedaen hadde, dat de soen den vader gevangen hadde, wolde hartoch Karel straffen ende pijnigen; men het was dat niet, he sochte meer om dat he een heer vanden lande van Gelre wolde wesen, dan he dat quaet ende sunde to straffen, de de soene an den vader gedaen hadde. Aldus so screff he an hartoch Aleff^d enen breff, dat he bij em solde komen^e, want he sijner pantlijcken te doende hadde, ende in de breff so stont hartoch Aloffs name niet, men “anden hartogen^f van Gellre”^g. / Op welcke schrijften hartoch Aloff reijstede an hartoch Karel. Ende sijne raeden de redent em aff, dat he daer niet solde reijsen; men he meende, om dat se twe susteren hadden, dat were sunder sorge. Als he nu bij em quam, so venck he em² ende sede: “Ick heb den hartoch van Gelre hier gescreven to komen, du biste geen hartoch van Gelre^h, dijn vaeder hartoch Arent is een hartoch van Gelre, den du gevangen heveste; dat welcke ick wil wreken op dijn lijf ende guet.” Aldus wort desse vrome, stolte vorste mijt dusdanen Urias breek³ uut sijn lande iamelijcken verschreven, ende van lijff ende guet gebracht. Voert int iaer Ons Heren MCCCC^o ende LXXIII kwam hartoch Karel van Burgonien, als he hartoch Aloff gevangen hadde, int lant van Gelre, ende wan dat hele lant van Gelre mijtten sweerde; want dat hadde he gued te doende, want als de heerder van den scapen is, so kan¹ se de wolff lichtlijcken grijpen: oer here de was gevangen, so was daer geen bescharmer. Als he de lande sus geweltlijcken in hadde, so voerde he de twe kijnderen van Gelre, alse hartoch Karel van Gelre ende sijn suster, beijde gevangen uutten lande.

ms.V p.190

B p.100

^a Borgonien V. | ^b voelen A. | ^c sijnen V. | ^d Aloff V. | ^e ckomen V. | ^f hartoch V.
^g Gelre AC. | ^h Gellre V. | ⁱ ckan V.

- 1 Adolfs dochter Filippa trouwde in 1485 met hertog Renatus II van Lotharingen; Isenburg, *Stammtafeln* II, 3.
- 2 In eerste instantie zouden Karel en Adolf te Atrecht onderhandelen. Toen Adolf wantrouwig werd, ontsnapte hij (februari 1471), maar werd na drie dagen te Namen opgepakt.
- 3 Vgl. II Samuel 11:14-15.

§ 1c *Dood van Karel de Stoute en Adolf van Gelre*

Item voert int iaer van LXXIII so was dat Gestichte oneens mijt oren biscop;¹ so toech he up ende belede de stad Nues mijt groeter macht van volck, ende daer was binnen lantgreve Harmen^a van Hessen voer een ritmeijster. Daer lach he voer omtrent een iaer ende kunde de stad niet wijnnen; ten laesten quam aff keijser Frederick mijt al den koerffursten ende andere^b voele heren om de stadt to ontsetten mijt groter macht van volcke, dat hartoch Karel all verwachtede; doch et woert daer van den heren ende fursten gehandelt, dat daer geen bloetstortijng van quam, ende de stad bleff vrij ongewonnen. Ende^c daer wort dat hilijck tusscen^d Maximilianus keijser Fredericks zoen^e ende Marien hartoch Karels dochter hartoch Philippus moeder besloten. Des iaers nae so toech hartoch Karel van Burgonien, als de dach een ende hebben solde, ende he loen na sijn^f warken untfangen solde, op na Lottrijng, ende wolde den hartegen^g van Lotrijng ende den Zwijtseren ere lande oeck mijt gewalt bekrachten ende nemen. Ende sijnt mijt macht daer voer gewest, ende hebben in den velde mijt al sijn volck verslagen ende gevangen; ende wort selven mijtten swerde verslagen voer ene stad heet^h Nancij.² To Swijts in stekenⁱ in der kercken heb ick geseen^j: daer hangen voele van sijn bannieren ende wijmpelen, de he ende sijne heren inden^k velde verloren.³ Daer had sijne rengnacie een eijnde, want he was so moedich ende bloetgijrich, dat he meende em solde gheen heer der warlt weder staen doren, ende meende heer van al karstenrijck to worden; mar he quam hier ant eende. Desse hartoch van Lottrijng de em versloech, de nam de dochter van Gelre to ener vrouwen. Als hartoch Karell dus verslagen was, so wort dat hartochdoem seer angevochten van den koeninck^l van Franckrijck; als dan de hartoch van Gelre^m hartoch Aloff daer noch gevancklijcken gehouden wort, so wort he ghemaket een ritmeijster van dat Burgonsche heer teghen den koeninckⁿ van Franckrijck, want he to male een stolt, moedich, hoverdich furste was ende seer wijs, opsatic^o in allen dingen. Ioe doch so was de fame under den volcke, dat / he uut to velde was mijt groeter macht tegen de vijanden, ende^o daer wort he inden velde verslagen^p⁴ doet, als Urias wort.⁵

B p.101

ms.V p.191

§ 1d *Karel van Gelre en zijn Habsburgse vijanden*

Als nu hartoch Karel van Gelre^q up woes ende toe manne quam, so wort he in alle fromichheijt, stoltheijt, koenheijt ende in wijsheijt sijns heer vaeders hartoch

^a Hermen A. | ^b ander V. | ^c en V. | ^d tuschen V. | ^e – zoen V. | ^f synen AC.

^g hertogen A. | ^h heten A. | ⁱ steedken V. | ^j geeseen V. | ^k in de V. | ^l ckoenijnck V.

^m Gellre V. | ⁿ koeninck V. | ^o en V. | ^p geslagen A. | ^q Gellre V.

1 Bedoeld is het aartsbisdom Keulen met zijn aartsbisshop.

2 5 januari 1477.

3 *Burgunderbeute*, 110-113.

4 Op 30 juni 1477 bij Doornik.

5 Vgl. II Samuel 11:14-15.

Aleffs gelijke; ende wort mede ghesicket ten oerloge tegen den koninck van Franckrijck van des Burgunschen wegen. Ende als he tot ener^a tijt int velt was mijt den vijanden, so wort he gevangen¹ ende gevoert in Franckrijck; daer^b helt hem de koninck lange ghevangen. De dochter van Gelre^c woens up in groeter scoente, so dattet was so sconen ionffer, dattet wonder was to spreken, als ick wal hebbe^d ghehoert van den genen die se geseen hadden. Ten laesten als hartoch Karel van Gelre dus gevancklijcken bij den koninck in Franckrijck gehouden wort, ten laesten als dan God nummer sijne vrunden verlat de in hem hopen, so dedingeden daer edele heren voer so lange, dat em de koninck de vancknisse quijt scholt; ende dat lant van Gelre deden den koninck een eerlijck geschenck mijt ener summe van penningen^e voer de onkosten de he bij den konijnck gedaen hadde. Ende so quam he weder to lande in den lande van Gelre^f, ende wort daer eerlijcken ontfanghen ende gehuldet van dat hele lant van Gelre int iaer Unses Heren dusent vierhondert ende XCI.² Ende^g als he dus gheweldich here was int lant, so weren de lande, steden ende sloten seer in sijn affwesen gescoert, dat hem swaer to lijden was, dat he solde en here heeten ende ene ander solde sijn landen bruijcken. Als he nu seer frome, moedich, wijs ende kone was, so taste he dat mijt oerloge koenlijcken^h an, ende wan de lande meestlijcken weder bij ene. Datⁱ benidede de Roemsce koninck^j Maximilianus ende de hartoch van Cleve ende hartoch^k van Guelijck; want de Roemsche konijnck^l helt dat lant van Gellre voer sijn, ende die hartoch van Cleve hadde oeck in van den lande van Gelre Goch, Wachtendunck ende Lobick ende meer, ende de hartoch^m van Guelick haddeⁿ dat hele lant van Guelich^o daer van. Alsus was he dessen twen fursten seer lastich hent int iaer Onses^p Heren dusent vierhondert^q ende achtentnegentich^r; do sloten over ene hartoch Albert van Sassen, van wegen des Roemschen koninges^s, ende de hartoch van Cleve ende de hartoch van Guelich^t,³ ende wolden hartoch Karel van Gelre verdarven land ende lueden, ende benemen em^u thele lant; ende wonnen^v em aff twe steden in Over verendeel van Romunde, als Arkelens ende Straelen genoempt. Daer na int iaer van XCIX starkeden em de voergenoemde fursten van Saxsen, van Cleve ende van^w Guelick seer starck mijt volck van oerloge, ende meenden den hartogen van Gelre^x heel uutten lande to drijven. So sijnt de hartoch^y van Gelre te hulpe gekomen de hartoch^z van Lottrijnge sijn swager sijner suster man, de hartoch van Borbon sijn oem, mijt vole^{aa} Frantsoijeren^{ab} uutgeschicket van den koninck van Franckrijck; ende quemen mijt groter macht to peerde ende to^{ac} voete int lant van Gelre. Ende de^{ad} hartoch van Gelre^{ae} mijt sijn ridderschup ende steden starckeden sijck

B p.102

^a enen V. | ^b der V. | ^c Gellre V. | ^d heb V. | ^e penninge V. | ^f Gellre V. | ^g en V.
^h + weder A. | ⁱ dit V. | ^j Roemsce koninck] Romeskoninck V. | ^k hartich V. | ^l Roemsche konijnck] Romskonijnck V. | ^m hartich V. | ⁿ had V. | ^o Guelick V. | ^p ons V.
^q vierhonder V. | ^r achtendetnegentich AD. | ^s Roemschen koninges] Romskoninges V.
^t Guelick V. | ^u hem V. | ^v wonden V. | ^w – van V. | ^x Gellre V. | ^y hartogen A.
^z hartich V. | ^{aa} vele V. | ^{ab} Fransoyen A. | ^{ac} te V. | ^{ad} – de V. | ^{ae} Gellre V.

1 In de slag bij Béthune op 25 juli 1487.

2 Lees: 1492.

3 Verdrag van 19 juni 1498; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.1, nr. 239.

seer, ende toegen den dren fursten voergenoempt vele van oren knechten ende volck aff, de over treden an de Gellersche sijt; dat se so starck worden dat se dat lant van Cleve ende Guelijck in slogen, ende elendigen ende iamerlijcken wederumme verdorven mijt roeff, vangen ende doetslaen ende barnen, ende brantscateden. So se den Gellerschen gedaen hadden, wort em weder gedaen, so dat de Cle vesschen ende Gulickesschen^a niet een hovet dorsten uut beden.* So dat ten laesten daer heren ende fursten tusschen beijde^b partijen / verarbeijden, dat alle ore scelinge wort verbleven ter vruntschap stede ende vast an den koninck van Franckrijck, bij ener pene van de hondert dusent golden cronen de uitsprake te holden ende dat to achtervolgen wat dat de koninck uut spreckende wort; ende de uitsprake solde ghescheen voer Onser Liever Vrouwen dach Assumptionis^c naestkomende;¹ ende daer op gaven beijde partijen ore knechten oerloff. Als nu de betekende dach beijde partijen van den koninck verwittiget woert de uitspraecke van der soene toe doende, so toech de hartoch van Gelre in sijn selves persone daer ter stede bij den koeninck;² ende sijne wederparten quemen niet, so dat van der soene niet en wort. De hartoch van Gelre^d quam weder in sijn lant, ende taste^e dat mijt orloch weder an. Ende^f kort daer nae belede he Wachtendunck, dat to male een starck slot was, dat de Cleveschen lange in gehat hadden; dat wan he em weder aff mijt stormender hant.³ Ende^g hadde daer na voele victorien^h van orloge in sijnen lande, daer to male voele van were to schrijven, woe frome, woe kone desse edele here altijt voer indenⁱ strijde was, dat he geerne hadde verdedinget ende bescarmet dat em van sijnen voervaderen was angearvet. Dit^j benijdede de Roemsce koninck^k Maximilianus seer, ende purrede sijn soen hartoch Philippus so lange an, dat he wort viant^l hartoch Karels van Gelre^m; wal dan dattet van blodese wegen so niet gewest solde hebben, want sijn moeder ende hartoch Karell weren twier suster kinderen; ende was so iamerlicken ende elendichlickenⁿ des landes een tijt lanck berovet west, so dat voer all verclaert is;⁴ wal were dan desse edele, stolte, vrome here al een verdreven here uutten lande gewest van anderen heren, bijlicken weert^o gewest, dat de mogende grote rijke here hartoch Philippus^p, de doch so groet, so rijk ende mogentachtich is van landen ende^q lueden, dat sijns gelijck in karstenrijck niet en is – als he is een koninck van Carstijlien, arshartoch van Oostenrijck, van Burgonien, Namen etcetera – dat he dan sijnen neven⁵ sodanen lant, alst lant van Gelre is, we-

^a Gulicksschen AD. | ^b beijden V. | ^c Assumptio V. | ^d Gellre V. | ^e tastede A. | ^f en V.

^g en V. | ^h victorie A. | ⁱ inde V. | ^j dat A. | ^k Roemsce koninck] Romskoninck V.

^l wort viant] vyant worde A. | ^m Gellre V. | ⁿ elendelicken V. | ^o haddet A. | ^p + van Burgonien A. | ^q en V.

- 1 In het bestand van 20 juni 1499 tussen Gelre enerzijds, Gulik en Kleef anderzijds (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.1, nr. 253) werd bepaald, dat de koning van Frankrijk op 15 augustus 1499 de geschillen met een scheidsrechterlijke uitspraak zou beslechten.
- 2 Karel van Gelre was in december 1499 bij Lodewijk XII te Orléans. Ook de hertog van Gulik was daar, maar de hertog van Kleef was niet komen opdagen.
- 3 Wachtendonck viel in maart 1504.
- 4 In dit deel: § 1d.
- 5 In feite: zijn achteroom (zoon van de zuster van zijn grootmoeder).

der geve, want he^a so voele koninckrijcken de em noch anstaende* sijnt, hartochdomen ende graffscappe sunder getall. Ioe doch so scijntet, daer kumpt nummer soe voele in de helle, daer mach wal meer uut.¹ Dan begeerde van sijnen vaeder, so ontsede hartoch Philipps hartoch Karel van Gelre, ende wort viant int^b iaer Ons Heren dusent vijfhondert ende vijve omtrent Lichtmisse.² Ende^c de hartoch van Gelre was hier seer wall up gemoedet, want he stolt, kone ende modich was; ende dede in hartoch Philippus lande alto groten markelijcken scaden vermijds roeff, barnen^d, doetslaen ende brantscattijnge, ende hadde alto groeten victorie int voer iaer in allen enden daer heet ansloech hent na mijdsomer.³ So starckeden sick Maximilianus de Roemsce koninck^e ende hartoch Philippus^f sijn soene^g, ende quam^h mijt groter macht van volck mijt wapenennⁱ int lant van Gelre, ende gengen lijggen voer Arnhem; ende de stad gaven de borgeren up beholden lijves ende guedes^j; ende de knechten de daer in weren, gengen daer uut beholden lijves ende guedes^k, want se den hartogen trouwe^l gesworen hadden, ende quemen weder bij den hartoch van Gelre. Daer na gaven de van Harderwijck ende de van Elbrich oeck onder hartoch Philippus. Ende de andere drie hoeftsteden alse Romonde, Nijmwegen, Sutphen mijt al den anderen steden ende landen bleven vast bij den hartogen van Gelre, ende deden opt / nije noch plicht ende ede.

B p.104

ms.V p.193

§ 1e *Dynastieke band Habsburg-Saksen belangrijk voor Friesland en Groningen*

Als dan de Roemsche koninck^m hartoch Philippus, de hartoge van Sassen lagen in Veluwen ende inden steden, wall wolde de biscop mittetⁿ Gestichte sick al gewegget hebben – daer ick doch nie vermoet to^o hadde, dat se Groningen nummer mijt macht van volcke to hulpe solden komen – dan konden^p se an den fursten wat ter vruntscap handelen, mochten se oer beste in doen, want de Roemsce koninck^q ende hartoch Philippus^r weren de principaelen ende saecke wolders,* daer de hartoch van Sassen al dat orlech op Vrieslant om voerde; ende woe na ende sijbbe dat se van bloeddes halven malkanderen bewant weren, ende mijt wat oersaeke dat he van hartoch Philipps an Vrieslant quam, wil ick iuu en weinich schrijven. Keijser Frederijck de nam hartoch Albert van Saksen suster tot

^a se A. | ^b in V. | ^c en V. | ^d + ende A. | ^e Roemsche koninck] Romskoninck V.
^f Philipps V. | ^g soen V. | ^h quemen V. | ⁱ wapene V. | ^j gueds V. | ^k gueds V. | ^l trwe V. | ^m Roemsche koninck] Romskoninck V. | ⁿ myt A. | ^o + en A. | ^p konde V.
^q Roemsce koninck] Romskoninck V. | ^r Philipps V.

1 Misschien een spreekwoord. Vermoedelijk is de tekst hier enigszins verminkt; de volgende zin ving wellicht aan: "Dan uut begeerde (...)".
 2 2 februari 1505. Zie ook Deel III-G § 3.
 3 24 juni 1505. Het Gelderse krijgssucces was veel kleiner dan hier voorgesteld: Filips' troepen veroverden grote delen van Gelre.

B p.105

ener echter vrouwen^a; ¹ bij welcker vrouwen wan he ene sone geheten Maximilianus, de nu Romsconinck^b is. Maximilianus wan enen soene bij vrouw Marien van Burgonien hartoch Karels dochter. Hartoch Albert van Saxsen hadde dre soens; de^c was mester van Pruessen,² de ander twe hartoch Jurien ende Hinrick beseten Saxsen, Dorijnghe ende Mijsen. So weren Maximilianus ende hartoch Alberts dre soens recht vorenbaren als broder ende^d suster kinderen.³ Keijser Frederick had ene suster,⁴ de kreech tot enen man^e de margreve van Baeden, dat was biscop Frederick van Baeden nu biscop to Utrichts vader; so weren de Roemskoninck^f Maximilianus oeck recht voren baren als suster ende^g broder kinderen. Als dan nu Maximilianus vrouwe doet was, so resigneerde keijser Frederick dat sweert des Hilligen Rijcks, want he toe male olt was.⁵ So wort Maximilianus van den koervorsten weder gekoren tot enen Roemshen^h koninck,⁶ als hie dan nu moste wesen in Oostenrijck in sijn eijgen lant ende oeck mede dat keijserrijck to besarmen. Als nu hartoch Philippus van Burgonien ionck was, ende voele landen hadde to verdedingen, ende sijn vaeder Maximilianus in Oostenrijck was, so sette he hem hartoch Albert van Saxsen tot enen voermumber ende eenⁱ bescharmhere sijnere landen. So vellen hartoch Philippus voele oerlogen an in sijnen lande, soe dat hartoch Albert sijn oem⁷ voele oerloege mijt groeten volcke van sijnere wegen handelde – daer vele van weer^j to schrijven – so dat hartoch Philippus hem groet gelt van soelt schuldich was, omtrent dre hondert dusent Rinsche gulden; voer welcke summe van penningen he toe onderpande van hartoch Philipps Haerlem, Memelick dat slot ende^k stedeken toe Woerden. Als nu hartoch Philippus op quam to manne, so hilickte he ende nam des koninges dochter van Spanien. Ende daer nae dedingeden hartoch Philippus ende hartoch Albert sijn oem mit malkanderen, soe dat hartoch Philippus solde hebben all sijn landen, steden ende sloten vrij van hartoch Albert; ende gaff em der weder voer ganse heel^l Vrieslant oest ende west, als voer twe hondert^m dusent ende tachtentich dusent Rinsgulden; welcke Vreeslant hartoch Philippus ende sijn arven ende

^a vrouwe V. | ^b Roemsche koninck AC, Roomsche coninck D. | ^c + ene A, + eerste C. | ^d en V. | ^e manne A. | ^f Roemsche koninck A. | ^g en V. | ^h Romeschen V. | ⁱ enen V. | ^j were V. | ^k en V. | ^l hell V. | ^m hunder V.

- 1 De vrouw van keizer Frederik III en moeder van Maximiliaan was niet een zuster van Albrecht van Saksen, maar Eleonora, dochter van koning Eduard van Portugal; zie Isenburg, *Stammtafeln* I, 6. De zuster van Frederik, Margaretha, was echter de moeder van Albrecht, zodat Maximiliaan en Albrecht volle neven waren; Isenburg, *Stammtafeln* I, 16, 45.
- 2 Deze zoon heette Frederik (1474-1510) en was grootmeester van de Duitse Orde in Pruisen.
- 3 Niet Albrechts kinderen, maar hijzelf was een volle neef van Maximiliaan; zie noot 1 hierboven.
- 4 Deze zuster Catharina trouwde inderdaad met Karel I, markgraaf van Baden, vader van de Utrechtse bisschop Frederik van Baden; zie Isenburg, *Stammtafeln* I, 16, 82.
- 5 Onjuist: keizer Frederik III stierf als regerend vorst op 19 augustus 1493, geruime tijd na de dood van Maria van Bourgondië op 27 maart 1482.
- 6 Maximiliaan was al gekozen op 9 april 1486.
- 7 Hier in de betekenis van oudoom (broeder van zijn grootmoeder).

ms.V p.194
B p.106

nakomelingen tot allen tijden mogen lossen mijt de voergenoemde^a summe van penninge, ende mijt alle den onkosten de hartoch Albert offte sijn nakomelijngē to kost leggende mochten worden vermijds oerloge ende vesten to maken in Vrieslant; welcke onkosten ongelijcke voele meer sullen belopen dan de principael summe. Ende desse handel tusschen hartoch Philipps / ende hartoch Albert is belevet van Maximilianus den Roemschen koninck^b, ende hefft mit consent der fursten ende kuerffursten ende stendere des Hilligen Rijkes hartoch Albert van Saxen^c ende sijnen arven mijt ener commissien gemaket een ewich gubernator over gans heel Vrieslant oest ende west mijt alle den Vrieschen eijlanden.¹ Aldus so brochte hartoch Philippus^d hartoch Albert uut sijnen lande, ende gaff hem Vrieslant over; daer he weijnich scaeden bij hadde, want he gaff em, daer he noch selven gene macht noch besit van hadde, want he gaff dat noch sijne was.

§ 2a *Voorbereiding onderhandelingen Groningen-Utrecht met Maximiliaan-Filips*

Nu will wij weder keren van desser materie van dat Gellersche oerloch meer to schrijven, ende treden weder an dat Vriesche oerloch om dat voert to vervolgen. Tis hier genoegh an om to weten, wat saeken de Roemsche koninck^e Maximilianus ende hartoch Philipps van Burgonien^f ende de hartoch van Saxsen ende de hartoch van Cleve ende de hartoch van Guelick hadden op den hartogen van Gelre; daer se umme legen in den lande van Gelre inde^g Veluwen ende daer omtrent dat Gestichte van Utrecht; daert mede belettet wort dat de biscop van Utricht mijttet capittel, rijdderscap^h ende steden sick niet weggen dorsten, um Groningen mijt macht van volcke van oerloge to hulpe to komen; ofte se alleⁱ van sijnnen so^j ghewest hadden – daer ick ende wall meer lueden in Groningen nie waerft hope noch betruwen op hadden – om Groningen soe mijt macht bijstal toe doende; men kunden se ienich dinck van vrentscapen ende ene soene bekomen bij den fursten ende heren, mochten se oren vlijt ankeren^k. Als dan nu de Roemsche koninck^l, hartoch Philippus mijt all dessen voegeroerde heren ende fursten² daer bij em in de lande van Gelre laegen, so konden se qualicken min^m hier in doen, ofte se moestent an den fursten versoecken om de ghescele ter vruntscapen to brengen, angeseen se soe groetlijken van sick gescreven hadden, wat se all bij der stad Groningen als een mede gelit des Gestichtes doen wolden.³ So hebben mijn heer van Utricht, capittel, ridderscapⁿ ende steden hebben soe

^a voergenomede V. | ^b Roemschen koninck] Roemskoeninck V. | ^c Saxsen V. | ^d Philipps V. | ^e Roemsche koninck] Romskoninck V. | ^f Borgonien V. | ^g in V. | ^h rijdderscapen V. | ⁱ al V. | ^j also A. | ^k an keren A. | ^l Roemsche koninck] Romskoninck V. | ^m nu A, – min CD. | ⁿ ridderschap V.

1 De zgn. Rottenburger Abrede van 6 juni 1498; editie: Vries, *Heilige Roomse Rijk*, p. 257-260. Zie ook Deel III-C § 3a, p. 136 n. 2.
2 Zie boven in deze paragraaf.
3 Zie Deel III-F § 10.

voele bearbejdet an den Roemschen koninck^a Maximilianus, an hartoch Philipps ende den twen gebroederen hartoch Jurien ende Hindrick van Saxsen, dat daer een dach van vrentschap ende vaste ende entlijcke soene toe maecken tusschen^b beiden partijen. De dach ende stede is beramet to Deventer in de stad, to holden dinxdages voer Sunte Peters dach ad Vincula;¹ daer de Groningers^c vast^d up geleijdet worden van den Sasseggen heren wegen ende den greven van Oest^e Vrieslant greve Edzaerdt, de doe noch lach ter Punte int blockhues ende daer omtrent mijt sijn heer; ende de Groningers weren geleijdet tot twintich personen starck ende daer en bijnnen. De biscop van Utricht de sande sijnen aeralt mijt twe lopende boden, an den greve ende Sasseggen^f regenten, ant blockhues ter Punte, ende an den Groningers mijttet geleijde daer se mede over gevelijget solden worden.

B p.107

§ 2b *Vergeefse reis Groningers naar Deventer*

Des sondages voer Sunte Peter Vinckel² reijseden op den berameden dach to Deventer mester Willem Frederici pastoer toe Sunte Merten, Harmen Lewe ende Koert Konerdes bejide borgemeijsteren, Peter Sickijngende ende Harmen Clant bejide hoefftmans ende Raedes heren, mester Gelmer^g secretarius, mijt vullen credencien ende macht / van der stad Groningen. Als se quemen to Deventer, en quam hem niemant to moete ter dachvaert van oren wederparten, als de Roemsce koninck^h, offte de konincklijcke majesteijt van Kastijlijen hartoch Philipps, offte nemant van der Sassiger heren wegen; dan de biscop van Utricht mijt welke van den ridderscapen ende de steden an desse sijt der IJsele alse Deventer, Campen ende Swolle quemen daer. Als se nu ter gesetter uren ter sprake quemen opt raedhues to Deventer, daer des biscopsⁱ raeden mede weren bij den raedes vrunden der dreer steden, wort em ten eersten voergehouden mijt groter swarichheijt, woe de Roemsce^l koninck hadde daer an se gescreven grote sware mandamenten^k ende breven,³ woe sijne konincklijcke majesteijt de stad van Groningen had omme ore rebellicheijt contrarie des Hilligen Rijckes ghelecht in de acht ende overacht etcetera, mijt langen reden. Daer de Raedes vrunden van Groningen mijt vole beschedes up antwoorden: des Romskonincks majesteijt weren^l machtich in allen dingen de gerichtlijcken em onderworpen weren, men dat tegen God, recht ende eren weer, en weer men em niet sculdich in to obedieren offte gehoer in to geven; want meende sijne konincklijcke majesteijt ijnige saecken op se to hebben, bijlicken weert na rechte, he solde se geciteert^m ende verdaget hebben; hadden se dan niet compareert offte gekomen ter rechter

ms.V p.195

B p.108

^a Roemschen koninck] RomskoenickoV. | ^b tuschen V. | ^c Gronigers V. | ^d vaest V. | ^e – Oest V. | ^f + heren ende A. | ^g + Canter V. | ^h Roemsce koninck] Romskoninck V. | ⁱ biscop V. | ^j Romesche V. | ^k mandaet A. | ^l were V. | ^m comparet A.

1 29 juli 1505.

2 27 juli 1505.

3 Deze "mandamenten ende breven" van 25 april 1505 heeft Benninge niet vermeld waar dat zou horen: Deel III-F § 5; zie wel Deel III-F § 12.

gesatter tijt, ende se dan gerichtlijcken weren verwonnen mijt ordel ende recht, ende se dan daer en boven den Hilligen Rijcke rebelle wolden gewest hebben, so mochte sijne konincklijke majesteit geoersacket geworden hebben daer mijt recht veerder^a daer up to procederen^b ende vervolch te doen etcetera. Bij welck antwort dat verbleff, ende se daer bij leten berusten. So wort em ten anderen voergehouden, dat se oer^c rijdende boeden hadden gehat uut in de vijfte weke nae den hartogen van Sassen mijt breven an em, offte dat em also beleven wolde, dat he sijne sake oeck wolde stellen ter vrentscap an den biscop, capijttel, rijderscup ende steden; welke boden mijtter^d antworten noch do niet wederumme komen^e were, want alst schene ende de fame to Deventer was, so wolde de hartoch van Saxsen em niet vinden laten. So wort em mede voergegeven: offte de hartoch van Saxsen sijn saeke niet wolde begeben, off de Groningers wal ghewegen weren oer saeke to stellen int Kamergerichte ofte ter vrentscap an des konincklijke majesteijt van Kastijlien hartoch Philippus? Daer de Groningers op antwoerden: se weren daer ghekomen mijt vuller macht mijt den hartogen van Sassen to handelen van der arbijtreres ende dedinges lueden daer de dach up beramet was, men van dat Kamergerichte als se em voer helden hadden se sus geen bevel van. Men doch konden se dat selves wal vermarcken: em int Kamergerichte to geven en stonde em niet to doende, want de judices ende rechteren were to beduchten dat se partelijck^{*} der saeke were. So en wolden se daer em niet verder in overgeven. Op den artikel om oersake^f to stellen an des konincklike majesteet van Kastijlien hartoch Philippus, seden se up: sijn konijncklike majesteijt hadde enen doctoer an se gehat mijt sekere credencien ende breven, so voer int kronikel^g geroert is,¹ daer se sick in overgeven hadden; konde sijne konincklijke majesteijt daer wat guedes^h in handelen dattet terⁱ gueder uitdracht^j mochte komen, wolden se wal een gued beleven hebben. Aldus en kregen se daer genen groten trost noch hulpe, daer ijenich to verlaet op was. So seden se tot den biscop ende steden: wert^k sa-/ke dat se geen ander trost, hulpe offte bijstant van em konden bekomen ofte krijgen, so weert to beduchten dat se georsaket^l mosten worden, dat se andere wegen mosten soeken an fursten ende heren, daer se van gehulpen muchten^m worden; dat to verstaene weer: dat se sich wolden geven onder enen anderen heren, dat den biscop ende den helen Gestichte dan muchte wesen tot groet hinder ende achterdeel. Daer em weder up gesecht wort: se solden sich vertoeven,^{*} want op anderen dach de biscop mijtten steden ende raeden daer wesende wolden daer up beraeden ende een guet antwort geven. Des morgens, als se quemen ter gesatter tijt in des biscups hoff, kregen se voer een antwort dat se sijck solden lijden noch en vierteijn dagen lanck; konden se offte andere fursten ende heren ter fruntschap niet verlijken, so dochten se seⁿ niet verlaeten, ende wolden em hulpe ende bijstal doen. Aldus worden se luttijck getroestet ende weijnich gehulpen, ende kregen daer oeren

B p.109
ms.V p.196

^a voerder V. | ^b produceren V. | ^c oren V. | ^d mytten A. | ^e ckomen V. | ^f oer saeke V.
^g cornikel V. | ^h gueds V. | ⁱ tot V. | ^j uutsprake A. | ^k weer V. | ^l georsaaget V.
^m mochten V. | ⁿ so A.

1 Zie Deel III-F § 12.

affscheijt, ende quemen weder to Groningen op Sunte Steffens dach translacionis^a,¹ de was doe up een^b sondach.

§ 3 *Vervolg excurs: einde oorlog Habsburg-Gelre en besprekingen te Xanten*

Nu^c wyl ick weijnich vervolgen van dat Gellersche oerloch ende den koninck van Kastijlien hartoch Philippus, daer voer oeck wat van geschreven is,² ende mij doe even quam tot mijner materie ende nu oeck even kumpt. Als nu de koninck Kastijlien mijt dus groter macht lach in den lande van Gellre, ende de steden ende landen bekrachtete ende in wan, ende in gewonnen hadde, uutgenomen Romunde, Nijmwegen ende Sutphen, so wast to beduchten dat se all in hant musten^d gaen. Als dan desse twe fursten malkanderen so nae bewant weren van blades halven, als voer verclaert is,³ so quemen se up gelove ende geleijde bij malkanderen voer Aernhem op dat slot ter^e Rosendall. Ende^f als se bij malkanderen quemen, so gijngen^g se allene, ende leten al de heren van em gaen. Ende de hartoch van Gelre vel sijnen neven⁴ den konijnck van Kastijlien hartoch Philippus toe voete, ende de koninck nam em weder up, ende nam em vrentlijken in den arm; ende verdrogen onder lange^{h*} int hemelijken mijt malkanderen alle ore gescele vruntlijckenⁱ ende lefflijcken, dat daer gene heren ofte fursten over to raede geropen worden;⁵ ende woet entlijken gehandelt wort, en weet ick upt nauweste niet, men de sprake was, dat de hartoch van Gelre solde blijven een gheweldich here van Gelre, men dat hartochdoem van Gelre solde staen onder de protectio ende bescaermijnghe der Burgonschen heren, arfflijken ende ewelijcken bescaerm here daer^j over to blijven, als se sijnt over de heren van Nassow, de van der Veer, de van Assow ende meer anderen etcetera. Ende^k als se dus onder mallkanderen verlijket weren, so wort daer ene hele generaele soene off geroepen, ende alle stromen ende straten worden vrij ende veerdich weder open, dat een ijder man muchte^l vletten ende vaeren waert em belevede. Ende^m de koninck van Castijlien hartoch Philippus nam hartoch Kaerel mede mit em up tot

B p.110

^a translacio V. | ^b enen V. | ^c int iaer MCCCC ende V nu V. | ^d mosten V. | ^e ten A. ^f en V. | ^g gijnghe V. | ^h linge A. | ⁱ puerliken A. | ^j der V. | ^k en V. | ^l mochte V. ^m en V.

- 1 In plaats van Translatio Stephani (7 mei), dat in het bisdom Utrecht geen groot kerkelijk feest was, zal bedoeld zijn: Inventio Stephani (3 augustus 1505).
- 2 Zie Deel III-G § 1d.
- 3 Zie Deel III-G § 1b, c en d.
- 4 Filips' moeder Maria van Bourgondië en Karel van Gelre waren volle neef en nicht. Filips was dus een achterneef van Karel, maar noemt hem wel "cousin".
- 5 De onderwerping door Karel van Gelre aan Filips de Schone ("Knieval" op Rosendaal, 29 juli 1505) was een uitvloeisel van het verdrag van Tiel van 27 juli daarvoor, waaraan wel degelijk raadsheren te pas kwamen: voor Filips was dat Philibert Naturelli. Het verdrag voorzag alleen in een bestand van twee à drie jaar, maar niet in een regeling van de heerschappij over Gelre. Deze laatste kwestie zou, als de partijen er zelf niet uit kwamen, worden onderworpen aan een scheidsgerecht.

ms.V p.197

B p.111

sijnen vaeder den Roemſchen koninck^a Maximilianus, de doe was in den lande van Cleve in der ſtadt to Sancten mijt voele furſten ende heren, daer de hartoch van Gellre oeck voer moſte obedieren, ende genaede an moſte ſoeken, want he was de gene daer hartoch Philippus den hartoch van Gellre ſo ſeer um vervolgede¹ – uut em ſelven had heet nummer gedaen dan / om ſijn vaeder niet willen onthoeren. Wat daer meer in deſſer ſacke gehandelt wort, is mij nochtertijt^{b*} onbekant. Als nu deſſe grote heren ende furſten toe Sancten bij ene daer weren, ende de Raedes vrunden^c doe noch weren up den dach to Deventer bij den biſſcop van Utricht mytten^d ridderscup ende ſteden, daer voer van geſcreven is,² ſo ſanden de Groningers up hent to Sancten oren ſecretarium meiſter Gelmer Canter annden^e koninck van Kaſtijlien hartoch Philipps, om an em to ſolijciteren om paijs ende vrede to bekomen an ſijnen heer vaeder den Roemſchen koninck^f Maximilianus ende an den furſten van Saxſen. Wat he daer warvende wort, ſall ijck noch wal voert verclaren, wat mij daer van to weten wort. Hier wijl wij dat Gelreſſche warck^g nu achter laten, ende keren weder an dat Vrieſſche oerloch, want ghij en weijnich hebben gehoert de oerſake woe de furſten ende heren bij ene vergaddert weren inden^h lande van Cleve inde ſtad to Santen, daer de Groningers oren ſecretarius meſter Gelmer bij ſcickten.

§ 4 *Gewelddaden van graaf Edzard rondom Groningen*

Nuⁱ wijl ick ſchrijven van ſummijge particulare ſtucken de de greve van^j Vrieſlant ende de Saſſegen handelden inden oerloge. Als dat blockhues ter Punte bijna rede was, ende de dach to Deventer, daer nu hier voer int naeſte artijckel van geſcreven is,³ all beraemet was, als op Sunte Marie Magdalenen nacht⁴ branden ſe twe huesen to Helpen de den Groningers to behoerden; dat ene hues hoerde to Evert Konerdes. Item op Sunte Jacops avent⁵ branden ſe upt veen to male voele torves ende welcke huesen de den Groningers to hoerden, ende was gelegen int Stichte^k van Utricht. Item des dinxdages voer Sunte Peter Vinckel⁶ leet de greve haelen uut dat cloeſter toe Eſſen al oer browreſcap^l: ketel, kupen ende tunnen ende voert ander huesreſſchup: kannen, potten, ketelen, bedden etcetera, ende leetet brengen upt blockhues ter Punten; ende beſette dat blockhues mijt ſo voele knechten als em nutte duchte to weſen, ende brack up des ſelven^m dinxdages, ende reijsede mijtten hoep na Aedwert. De wijle de greve do in Aedwert

^a Roemſchen koninck] Romeskoninck V. | ^b noch ter tyt] nochtertijt V. | ^c lueden A.
^d mijtter V. | ^e om den V. | ^f Roemſchen koninck] Romſkoninck V. | ^g oerloch A. | ^h in de V. | ⁱ int iaer MV^c ende V nu V. | ^j + Oeſt A. | ^k geſtichte V. | ^l browreſcup V.
^m ſellſten V.

1 Zie Deel III-G § 1d.
 2 Zie Deel III-G § 2b.
 3 Zie Deel III-G § 2b.
 4 21 juli 1505.
 5 24 juli 1505.
 6 29 juli 1505.

lach, wort de droste van Coverden, Roleff van Munster geheten, gescicket van den biscop van Utricht na Aedwert an den greven ende regenten der Sasseger heren, om an se to warven, dat de Groninger meijers velich muchten^a sitten in den lande van Drente ende int Goerecht. So was desse Roleff van Munster der stad van Groningen ewelijcke vredeloos gelecht om enen doetslach den he mede gedaen hadde an enen borger geheten Heijne Voele.¹ Doch om dat he wat gueds doen solde voer de Groninger meijers, so wort he daer geleijdet in de stadt to komen; ende he quam daer binnen, ende^b reijsede voert hen to Aedwert an den greven ende regenten^c der Sasseger heren, daer he niet anders an konde bekomen, dan all de Groninger meijers solden vrij ende velich sitten een maent lanck, bij also dat se generleije gued de tijt lanck durende in noch uut Groningen solden haelen ofte brengen. Ende^d dat solden de Groningers mede beleven onder oer zegell ende^e breff; dat de^f Groningers to maele spitich was to doende, dat se also onbijlicken solden benauwet wesen. Item in de weke voer Sunte Laurentius^g² toech de greve van Oestvrieslant weder na den Damme uut Aedwert mijt een groet hoep knechten de em over velichden; ende he toech mijt sijn volck weder over^h Emse, ende de knechten reijseden weder bij den hoep in Aedwert bij heer Vijt van Dracdorpi, de daer regent was van der Sasseger heren wegen.

B p.112

§ 5a *Groningers halen rogge uit Drenthe en bezetten kerk te Haren*

ms.V p.198

Des dinxdages voer Sunte Bartolomeus^j³ so senden de Groningers uut / alle oere knechten mijt voele borgeren ende inwoners mijt scutten^k ende wagenen in Drenthe, ende wolden rogge in haelen, want de rogge begunde in de stadt to krijmpen. Men daer wort weijnich bedreven, want daer wort niet dan wat rogge int stroe ongedorschen mijtten scuten^l ende wagenen inghebrocht, dat der stad weijnich proffijts konde inbrengen, ende oere vijanden mede worden getroestet, menende dat inder stadt groet kummer was. Des avendes quemen^m se weder in de stadt, ende besetten to Haeren de kercke ende toeren mijt enen hoeftman geheten Johan Hodemakerⁿ een borger in Groningen mijt XXXIII knechten; ende dit was de selfste Johan Hoedemaker^o de ter Mueden de veste oeck beset hadde ende up gaff, daer hier voer all van geroert is.⁴ Ende dit besetten desser kercken kunde der stad niet diepen offte droegen offte

^a mochten V. | ^b en V. | ^c regenter V. | ^d en V. | ^e en V. | ^f den V. | ^g + dach do A.
^h + de A. | ⁱ Dracksdorp V. | ^j + dach A. | ^k scuten V. | ^l schuttenen A, schutten CD.
^m kuemen V. | ⁿ Hoedmaker V. | ^o Hoedmaker V.

- 1 Zie Deel III-J § 6.
- 2 Tussen 3 en 9 augustus 1505.
- 3 19 augustus 1505.
- 4 Zie voor de versterking van het huis Ter Mude door de Groningers in begin 1500: Deel III-C § 12a. In maart 1500 verjoeg graaf Edzard de Groningers uit Appingedam en Oosterwijtwerd; zie Deel III-C § 12b, waar noch Johan Hoedemaker noch het huis Ter Mude wordt genoemd.

proffijt doen, want dat blockhues ter Punten do doch all rede was. Men moet ondertijden eens geckes raedt volgen etcetera.

§ 5b *Saksen komen naar Haren, gevecht en aftocht partijen*

B p.113 Als dit de Sassegen vernamen de in Aedwert^a lagen, soe quamen se uut Aedwert in der nacht des vrijdages voer Sunte Bartolomeus,¹ ende beleden de kercke ende toeren toe Haeren. Als dat de Groningers vernaemen des morgens vro, sijnt^b se uutgetogen mijt all orer macht, mijt borgeren, scutten ende knechten, ende ontsetten oer volck de up der kercke ende^c toeren lagen. Ende de Groningers leten acht offte X^d doeden van oren borgeren, inwoneren ende knechten; ende daer worden oeck wal X borgeren ende knechten gevangen, men daer was men dre dat der pijnje weert was dat men em aff raesoenen konde, als ene geheten Evert Entens, Peter ten Holte ende Allert ten Nijen cloester. De ander weren arme gesellen. Men de Sassegen uut Aedwerth leden groeten scaeden van doeden, als de sprake in Groningen genck; men sede, daer bleff over vijftich off tsestich doet, men daer quemen niet voele gevangen in de stad boven V ofte VI niet; dan se seden: se hadden voele gevangen, den se all dach inden velde hadden gegeven, men daer helden gene van in. Ende als desse scermutsen gedaen was omtrent mijddage, so toegen de Sassegen in der orden aff naet blockhues ter Punte ende voert na Aedwert; ende^e de Groningers weder in de stad, ende nemen^f dat volck dat up den toeren ende kercke lach mede in de stad, ende leten den toeren onbeset staende.

§ 6a *Maximiliaam verbiedt hulp van bisschop aan Groningen*

Als^g nu de biscop van Utricht myttet^h capittel, ridderscapⁱ ende steden vele dagen ende rades^j helden, ende an de van Groningen screven om em hulp ende bijstant to doen, ende dat quam voer den Romschen koninck, soe screff he den biscop enen swaeren, strengen breff ende mandaet, dat welck den biscop ende^k gehelen Gestichte int oor klanck, dat se sick niet reppen en dorsten. Ende^l dus was de breff luedende ende inholdende: Wij² Maximiliaen, van Godes^m genaeden Roemsce koninckⁿ, zto allen tijden vermerer des Rijcks, to Ungeren, Dalmacien, Coratien etcetera konig, ertzhartoch to Oestenrijck^o, to^p Burgundien, in^q Brabant, und palsgrave etcetera, entbeden^r den erwerdigen Frederichen biscop^s to^t Utricht, unsen fursten ende lieven andechtigen, unsen genaed ende alle goed.

^a Aedwerht V. | ^b so synt A. | ^c en V. | ^d negen A. | ^e en V. | ^f naemen V. | ^g int iaer MV^c ende V als V. | ^h mijtter V. | ⁱ ridderschup V. | ^j raeds V. | ^k + den A. | ^l en V.
^m Gods V. | ⁿ Roemsce koninck] Romskoeninck V. | ^o to Oestenrijck] tzo Oestentrijck V.
^p tzo V. | ^q zu V. | ^r entbieden V. | ^s biscopen V. | ^t tzu V.

1 22 augustus 1505.

2 Deze oorkonde is niet uitgegeven. Tresoar, MSFG, inv. nr. 718 (eenzelfde mandaat aan de stad Utrecht).

ms.V p.199 Erwerdige furste, lijve andechtige. Als wij dij voermaels gewijttiget ende verkondiget hebben, dat wij ons ende den Hilligen Rieck toe gued ende tijdigen raedt ende gemeijner versamelijng des Hilligen Rijcks, unsen leven oemen^a hartoch Albert to^b Saxsen ende sijnen arffgenamen de regeringe ende gubernacie aller Vriescher landen, so uns ende den Hilligen Rijck to^c behoren, to gestelt, der meijnige sij: he se voer uns ende / des Hilligen Rijcks wegen toe regeren^d bij vreden ende rechten ende den eren to beholden, unde under anderen der danen bevolen den selven hartoch Albert help ende bijstant toe doen, daer mede sijnt borgemesteren, Raede ende gemeijnte der stad Groningen, de sick mijt oren^e anhangers in sulckes wederwerich bewijsen, to^f gehoersam brengen moge, inholt unser breff daer van affgegangen, langt ons an, woe du dij voer de selven van Groningen naturlijcken heren annemes, ende se voer dijnes Stijchts to gehorigen voerdedingen sullest, daer uut de^g selven in oren^h bosen, wijderwerdigen, ungehoersamen willen gestarckt worden, dat uns van dij in der maten bescheen were niet unbijlick bevremdet, naedem dij ende mannijgen unverborgten, dat de stad Groningen mijt saement anderen Vriesschen landen uns ende den Hilligen Rijck in mijddel ondergeworpen is, undeⁱ dij als enen fursten des Hilligen Riecks^j niet gebuert de uns to behinderen. Ende^k de wijle de selve^l van Groningen sick in den opgemelten handel bis op dessen huedelicken dach ongehoersam gehalten unde sick an sulken niet satijgen laten, sunder uns ende den Hilligen Rijcks lande ende luede toe meer maelen ondergetoegen unde se mijt moerde, brant unde in anderen markelijcken scaeden toe geffoet, ende daer doer under wonden^m de in ungehoersum ende gewalt to brengen, unde des noch in dagelix onenijng sijnt, alles weer alle bijlickheijde ende recht, oeck onser konincklijkenⁿ opgerichten lantvreden, unde^o daer toe uns in marcklijken verachtijng ende affbreke unser ende des Hilligen Rijcks overheijt, des gelijken des hoechgeboren Jurijen ende Henrick gebroederen, hartogen zu^p Saxsen, lantgraven in Dorijng ende marckgraven tzo Mijsen, unsen lieven omen unde fursten, als des selven hartoch Albert van Saxsen arffgenamen, toe wederbrengen oren scaeden orer^q gerechticheijt ende gubernacie, hebben wij de^r gemelten van Groningen an de selven ende andere rechtlijke oersaken, de openbaer unde op den dage^s unde veer daer over gene bewijsijng noch rechtlijke eerkantenisse, waerop wij se in unser ende des Hilligen Rijcks acht ende overacht eerkent ende verclaert hebben,^t unde se mijt sampt oren^u hulperen, anhangeren, Vriesche burenen ende verwanten unde oer aller have ende guederen gemeijnlijcken upgedragen ende overgegeven, nae luede unser konincklijcke breve daer up ontffangen. Daer omme gebeden^v wij dij andachtigen bij de plichten daer mede du ons ende^w den^y Hilligen Rijck verwant bist, oeck bij priverenge unde ontsettijng alle dij-

^a oem A. | ^b tzo V. | ^c tzo V. | ^d regieren V. | ^e oren AD. | ^f tzo V. | ^g den A.

^h eren A. | ⁱ und V. | ^j Rijcks V. | ^k en V. | ^l selven V. | ^m gewonden A.

ⁿ koninckliker A. | ^o un V. | ^p in A. | ^q erer AD. | ^r den A. | ^s eren AD. | ^t gebieden V. | ^u unde V. | ^v dem V.

1 De banbrief zelf wordt door Benninge niet vermeld. De publicatie ervan geschiedde dan ook wel traag: zie Deel III-F § 13, p. 222 n. 4.

B p.115

ner regalie, unde daer to^a vermijdinge unser ende des Hilligen Rijcks swaere ongenaede ende straffe van Romesscher konincklijcker macht, erenstlijcken ghebeden ende wijllen, dat du dij der^b gemelten borgemesteren^c unde Raedt der stad Groningen ontslaest, ende se voer de dijne niet anteest noch nemest, sunder alene dijner gestlijcker iurisdiction^d ende gerechticheijt, als dat van reches wegen gebuert; ende niet verer noch wijder uns ende des Hilligen Rijcks, oeck de gemelten onser oemen van Saxsen als unser ende des Hilligen Rijcks gubernatoren, generleije wederstand bewijset^e noch den dijnen to doen gehengest, sunder off du mijt em handelst offte voernemest^f, als sick tegen unser ende des Hilligen Rijcks openbare vianden ungehoersamen ende verachteden^g geboert to doen. Oeck den gemelten hartogen Jorijen ende Hinricken van Saxsen, dem wij deshalven wijder sij tzo handelen bevoelen hebben, oeck oer ansoeken van ons ende des Hilligen Rijcks wegen^h hulp, furderijnge ende bijstant bewijset unde dij des merⁱ ontslaest^j noch weijgerst, noch hier an niet^k ungehoersamich eerschijnest, daer mede niet noet / worde mijt den upgescrevenne straffe, pene ende boete weer dij to handelen noch to versoecken. Daer an is onse erenstlijcke meijnijnge.

ms.V p.200

Gegeven tzo Strassburch amm fuffentwintichten dach des maens septembri dusent vijffhundert ende vijve, unssens richs des Romsschen inden^l twijntichsten, ende des Ungerschen in den sesteijnden iare. Ad mandatum domini regis proprium.

§ 6b *De bisschop probeert toch bespreking Saksen en Groningen*

Do den biscop desse grote clocke ende swaere mandaet ten ooren geluet was,¹ van stunden an^{*} gaff he dat den capittel, rijdderscap ende steden to kennen; ende ledent so over mijt malkanderen, dat se den Groningers geen bijstant mijt volck van oerloge dorsten doen, men van stunden an hebben tracteert van ene dachvaert ende soene tusschen den fursten van Saxsen ende de van Groningen to maken. Ende^m de biscop is van stunden an gereden an den koninck van Kastijlien hartoch Philippusⁿ, om mede to arbeijden an den Roemschen koninck^o sijnen vaeder ende de fursten van Saxsen, om ene soene tusschen^p bejde partijen to maecken.

^a tzo V. | ^b den A. | ^c borgermesteren V. | ^d iurisdiction AD. | ^e bewijset V.
^f voernemst V. | ^g veracteden V. | ^h – wegen A. | ⁱ niet V. | ^j onslaest V. | ^k myth A, meer CD. | ^l den V. | ^m en V. | ⁿ Philips V. | ^o Roemschen koninck] Romskoninck V.
^p tuschen V.

1 Deze voorstelling door Benninge is onjuist: zoals de data aantonen, begon de bisschop zijn verzoeningspoging al weken vóór de uitvaardiging van Maximiliaans mandaat van 25 september; zie p. 239 n. 2 en 3.

§ 7 *De Saksen vergroten intussen hun druk op Groningen*

B p.116

De wijle de biscop dus over ende weder over handelde, so senden de Sasregen doer Westerlant omtrent dusent knechten in Aedwert. Ende^a soe maekeden se ene brugge over dat Reijdeep bij Wasijnge hues¹, ende senden up Sunte Mauricius^b dach² wal en achte hondert knechten in Selwerder^c cloester voer Groningen mijt vier veenckens, om de van Groningen daer mede bijnnen de poerte to holden mijt oer koen ende beesten, oeck om dat se niet uut mochten in Vrieslant botter, kesen ende vette beesten to haelen ende to roven ende to brantscatten, dat se daer mede bespeerden. Ende alsoe laegen se in Selwert spijt^{*} de van Groningen; ende dorsten se daer niet uuttrijven, men se togen wall uuter stadt toe endes den esch mijt oer velt ghescut, ende scoten int cloester ende se weder uut mijt slangen ende halve slangen, ende lepen mijt malkanderen upt scutgeveerde, ende so bleff onder tijden wall een doet. Oeck quemen se wal twe offte dre warff in der nacht uut Selwert, ende maekeden all arm, ende branden een kamer off twe, ende steken eens ene moele an, men de^d wort gelessiget.

§ 8 *Groningers door tijdgebrek niet naar dag te Doesburg*

ms.V p.201

Als^e de biscop weder to hues quam, so wort een dach beramet ter Nier bruggen bij Ummen, daer de ridderscap^f ende steden bij ene quemen, om weder in to brengen wat den biscop daer bij den koninck van Kastijlien ter antwort beijegent was. Op den voergenoemden^g dach quam de biscop daer niet, men he verscreff alle de staten van den lande an bejide sijden der IJsele bij em to komen to Wijck op den vrijdach voer Nativitatis Mariae.³ Ende daer quemen alle de staten des landes bij ene, ende daer wort beramet een dach toe Doesborch in de lande van Gelre,⁴ om eene soene to maken tusschen de^h fursten van Saksen ende den Groningers. De dach wort den Groningers gewittiget van den biscop, om se daer mede op den gerameden dach to komen, men de Groningers quemen daer niet. De saken weren dit: want de tijt was so kort, dat se niet bereijsen^{*} kondenⁱ; dat ander was dat se geen vast gelejide hadden, daer se up reijsen dorsten; dat darde was om dat se eens, so voergeroert is, daer to Doesburch ter dachvaert weren geweest,⁵ ende dat /em doe van oren wederparten nement toe moete quam. Daer omme bleven se doe to hues.

^a en V. | ^b Moritius V. | ^c Selwert dat A. | ^d daer A. | ^e int iaer MV^c ende V als V.
^f ridderscup V. | ^g voergenomenen V. | ^h den A. | ⁱ en kunden A.

- 1 Wasingehuis ligt echter aan het Aduarderdiep.
- 2 22 september 1505.
- 3 5 september 1505.
- 4 14 of 15 september 1505; Tresoar, MSFG, inv. nrs. 723, 724, 726.
- 5 Niet Doesburg maar Deventer; zie Deel III-G § 2b.

§ 9a *Dagvaart te Hattem bezocht door alle partijen*

B p.117 De^a biscop^b mijt sijnen raeden hevet doch op den dach to Doesborch voer sijne stadt Groningen ge handelt mijt de raeden des Roemsschen konincks^c, des konincks van Kastijlien, de rede der Sassiger^d, so datter wort noch een dach berampt^e to Hattum int lant van Gelre. Soe quemen des hartogen van Sassens raede eersten in Vrieslant doer Emden ende den Dam op en dinxdach,¹ ende de greve van Vrieslant volgede^f em na des donderdages² in Aedwert, om aldaer van den regenten to verhoren ende vernemen woe em mijtten oerloch langer to hagede,^{*} ende mede to verseen woe nae dat de van Groningen mijtten blockhuesen benauwet weren, ende offte se dat oeck langer harden kunden in der stadt van prevande. Als se alle dinck daer wall overgelecht ende doer geseen hebben, sijnt se voert doer Westerlant gereijst an de regenten der Sassegger, ende daer verhoert van se woe sick daer aldinck begaff; ende sijnt voert doer gereijst an den Roemsschen koninck^g ende den konijnck van Kastijlien ende den hartogen van Sassen, om daer alle dinck mijt se to verspreken ende sament over to leggen woe sijck all dinck mijtten oerloch voer Groningen begaff ende alle^h dinck gestelt was, ende daer mijt malkanderen over to tracteren wat se in der scelijnghe ende sacker mijt de van Groningen op den dach to Hattum doen offte laeten solden. Daer de Romskoninckⁱ Maximiliaen sijne trefflijcke raede, als nemtlijck de greve van Tzoren, de upperste in den hove was ende int affwesen sijns so was he stadholder des konijncklicken majestaet, noch enen trefflijken heren ende sijn kanseler^j, oeck des konijnges van Kastijlien^k hartoch Philippus opperste raeden; des hartogen van Saxsen raeden als her Duvenen, her Zeijger Ploech^l, de greve van Oestvrieslant, de regenten in Westvrieslant, als ene geheten her Sijwert ende noch twe anderen. Van de ridderscup ende hoefflijnghe der Ummelanden bij Groningen weren ioncker Roeleff³ van Ewsma, Asego to Raeswert ende Johan Rengers van den Poste. Uut Groningen sijnt uutgeschicket des saterdages voer Sunte Micheel⁴ op dessen dach to holden mester Willem kerkhere^m to Sunte Merten, Harmen Lewe, Koertⁿ Konerdes beijde borgemesteren, Peter Sickijnghe ende Harmen Clant Raedesheren, mijt seker vast geleijde van den Roemschen koninck^o, den hartogen van Sassen ende den biscop van Utricht, mijt sijn selffs B p.118 rijdende bode. Daer sijnt gekomen ter dachvaart als dedinges lueden de biscop van Utricht mijt sijnen raeden ende de raeden des capittels van Utricht, de ridderschup ende de raeden der steden an beijden^p sijden der IJsele, als Utricht, Amsfort, Renen, Wijck, Deventer, Campen, ende Swolle.

^a int iaer MV^c ende V de V. | ^b + van Utricht V. | ^c Roemsschen konincks] Romskonincks V.

^d Sasseggeren V. | ^e beramet A. | ^f volgeden V. | ^g Roemsschen koninck] Roemskoninck V.

^h all V. | ⁱ Roemsche koninck A. | ^j kaseleer V. | ^k Kastijlien V. | ^l – Ploeg A.

^m ckerckhere V. | ⁿ kort V. | ^o Roemschen koninck] Romskoninck V. | ^p beijde V.

1 Waarschijnlijk 23 september 1505.

2 Waarschijnlijk 25 september 1505.

3 Lees: Reloff.

4 27 september 1505.

§ 9b Oude argumenten over en weer, geen winst voor Groningen

ms.V p.202

Als dan all desse heren bij ene versaemelt weren to Hattum, so quemen beijde partijen op der betekender uren bij ene.¹ Soe dede up de greve van Tzoren van^a wegen des Romschen konincks wegen. Int eersten tot den biscop van Utricht mijt capittel, ridderschap^b ende steden: woe de Roemsch konincks majestaet mijtten koerffursten ende mijtten fursten ende stenders des Hillijgen Rijcks hadde den hoechgeboren fursten hartoch Albert to Saxsen ende Dorijnge ende marckgreve to Mijetsen begiffiget een ewich gubernator to wesen alle der Vriescher landen ende van Groningen nae vermoge ende inholt sijner commissien, dat welck / em^c ende sijnen arven bespeert wort van de van Groningen, waerover se mijt recht weren verwonnen voer des konijncklijke majesteet in de achte ende overacht. Soe were der konijncklijke majestaet voer gekomen, dat de biscop de stadt Groningen voer sijn tot des Gestichtes^d behoeff meende to verdedingen, ende dochte em daerup hulpe, troest ende bijstant toe doen mijt dat hele Gestichte. Waerup he em sede uut bevel ende van wegen des Romskonincks^e majestaet, daer he vulmacht ende credencie op hadde, bij de achte ende over achte ende bij de swaere ongenaede ende bij ontwarijnge alle sijner regalie ende wertlijke gerichticheijt, de he van den Hilligen Rijke ontfangen hadde, dat he offte^f niemant van sijner wegen solde gehennen² noch to staen den Groningers ijene^{*} hulpe ofte bijstant toe doen, soe he doch in lange em all scrijftlijcken hadde verwijttiget^g, daer de copie des selven breeffs hier voer in desse cronicken van woerden tot woerden steet gescreven.³ Als he dit int^h lange den biscop mijt sijnen raede hadde vertogen, keerde he sijck tot den ghescijkeden van Groningen, ende sede em strengelijcken, dat de Roemsche konincklickeⁱ majestaet wolde ende geboet em, dat se de twe hoich geboren^j fursten ende heren hartoch Joreijen ende Hinrick gebroderen, hartoch Albert van Saxsen hoechloviger gedechten arven, solden openen ende in doen ore stadt Groningen, ende doen em huldinge, plicht ende ede oer arff hals heren to wesen na vermoge der Romscher konincks commissie. De ander artijckel was, dat se em in orer stadt solden to wijsen ene gelelijcke^{*} plaets, ende tijmmeren em daer up ene veste ende borch tot sijnen guedduncken, daer sick een furste velich up mochte behelpen ende stad ende lande uut mochte bedwijngen. Dat darde dat he em mogen setten borgemeijsteren ende Raed tot sijnen gued duncken, de de stad bijnnen solden berichten. Ten vierden dat se em solden in doen alle oer^k poerten ende toernen van der stadt mijt ore bussen, kruet ende gescut van oerloge. Ten vijften dat se em solden overgeven alle ore stadrenten ende guederen mijt tolle, exsise ende ander upkomelijnge tot sijnen proffijte to beleggen. Ten sesten dat

B p.119

^a wan V. | ^b rijdderscup V. | ^c emm V. | ^d gestichts V. | ^e Roemschen konincks A. | ^f + van V. | ^g vervittiget V. | ^h in V. | ⁱ Romscoonincklijke V. | ^j hoich geboren] hoechgeborene V. | ^k ore V.

1 1 oktober 1505, volgens Emmius, *Historia*, p. 644.
 2 Lees: gehengen?
 3 Zie Deel III-G § 6a.

B p.120
ms.V p.203

se em solden ontslaen alle ore gerichticheijt, de se meenden to hebben tot den Vrieschen Ommelande^a tusschen^b de Emse ende Lawersche, ende daer se voer ore bewanten verdedingen wolden. Ende^c wert^d sake dat se dat niet doen wolden, ende se den Hilligen Rijke hier in rebel weren, ende de biscop mijttet^e Gestichte oer hier in starckeden in ore rebellicheijt mijt hulpe, troest ofte bijstant to doen, soe lagen daer twe dusedt knechten bij ene verwachtende up den Roemsschen konincklike^f majjestaet, waer mede he mijt alle den fursten ende heren des Hilligen Rijks mijt alle ore to stenderen dat Gestichte ende de van Groningen so ongenadige dochte over to trecken, * dat em gruwen solde. Als dit samentlijck int lange bitterlijke vertogen was, so was de saeke swaer ende groet; so hebben de biscop mijtten sijnen ende de van Groningen beraeden ende nachtfurst^{*} genomen om des anderdages daer up to antwoerden. Des morgens ter betekender uren, als se weder bij ene quemen, so he¹ upgedaen de domdeken van wegen des biscops capittel, ridderscup ende steden, ende hebben geantwort up de vijff artijkelen voergenoempt om Groningen vant Gestichte to trecken. Int eersten: het were geleden omtrent achte halff² hundert iaeren,² dat keijser Hinrick hoeloviger gedechten om sunderlijnge gracie hadde dat greffschup van Drente mit een groet dorp geheten Groningen gegeven der hilliger kercken to Sunte Merten to Utricht, na inholt zegele ende breve^h de / se daer up hadden ende aldaer presenteerden, ende tot dessen dage daer up rustelijcken hadde gebрукet. So were he nu daer biscop gekoren, ende synⁱ convermasie^{*} van den hilligen vader den paus daer up hadde ende vandes^j Roemsschen koninck^k majjestaet, oeck belenijnge alle de wertlijke regalije, als dat alle heren ende fursten an sijn konincklike majjestaet geboert to versoeken, menende hier up, dat sijne konincklike majjestaet niet solde benauwen offte affslaen, dat sijn voervaederen tot nu ghebrückt hebben. Soe hebben de van Groningen^l geantwort op de twe artijkelen alse van de achte ende overachte ende em Vrieslant to ontslane. Int eersten van der achte ende overachte seden se up: men mochte niemant mijt rechte verwinnen, offte men moste em eersten verdachvaerden ende citeren ende verwijnen em gerechtlijcken, welck hier niet also ghescheet were; daeromme were em de achte ende^m achte niet hinderlijcken. Op den artijckel van Vrieslant to ontslaen seden se up: dat koninck Karel ende keijser den Vriesen, om sunderlijnge waldaet se bij sijne keijserlijke majjestaet bewijst hadden, do se Romen holpen wijnen ende Sassenⁿ holpen to bekrachtigen, begiffiget mijt sodane preveleije ende vrijheijden, dat se tot ewijgen^o tijden solden vrij blijven^p ende onder genen heren staen, onder malkanderen verbunde maeken offte an ionckeren, heren offte steden bij em gelegen, daer se mede berichtet mochten worden. So stonden se

^a Omlande V. | ^b tuschen V. | ^c en V. | ^d weer V. | ^e mytten A. | ^f Roemsschen konincklike] Roemskonijnges V. | ^g achte half] achthalf V. | ^h ende breve] en breven V. | ⁱ sijne V. | ^j van den V. | ^k Roemsschen koninck] Romskonincks V. | ^l Groninge V. | ^m + over AC. | ⁿ de Sassegen A. | ^o + dagenn ofte A. | ^p wesen A.

1 Lees: hevet?

2 Deze schenking was veel korter geleden dan de beweerde 750 jaar: Hendrik II had Drenthe aan de kerk van Utrecht geschonken in 1024 en de schenking van Groningen door Hendrik III dateert van 1040; zie *OGD* I, nr. 13 en 17.

mijtter stad van Groningen in enen vrentlijcken verbunde over lange iaren heer over menschen gedachte hen tot nu to, dat welcke were belevet ende toegestaen, vandes^a Romskonincks^b majestaet nu ter tijt wesen mijt sijn segel ende breff confirmeert;¹ dat welck se hopen ende meenden sijne konincklike majestaet em dat niet solde affslaen^c ofte benauwen. Daer des Roemsschen koninges^d rade mijtten raeden des koninges van Kastijlijen ende van Saxsen em up hebben be-raeden, ende gaven daer up voer een antwoord. Int eersten, als de biscop ende Gestichte hadde geantwort als Groningen byt^e Gestichte te holden, seden se up: de stad were geven an^f Gestichte ende der kercken to Sunte Merten to Utricht over to hebben de geestlijke iurisdicctie^g ende gerichticheijt der hilliger kercken, dat welck em des Roemsche konincklike^h majesteet niet dochte to benauwen; men de regalije ende dat wartlijke recht quemen den Hilligen Rijke toe, ende helt dat voer sijne. Item op de twee artijculenⁱ daer de van Groningen hadden geantwort, seden se up: men konde dat genoechsam wal bijbrengen, dat se weren gecitert^j ende gedaget voer des Romskoniges^k majestaet ende gerichtlijken verwonden ende gecondemniert ende gelecht in de achte ende overachte. Op dat ander punt^l seden se: et mochte wal lichte dat Karolus Magnus sijne keijserlijke majes-teet den selven Vriesen hadde begiffiget mijt sunderlinge preveleije om orer waldaet; men int ewijge to geven van den Hillijgen Rijke dat den Hilligen Rijke to kompt, were ene grote affbrekijngende verachteringe des Hilligen Rijks, ende mochte niet staen na keijser rechte. Als nu desse antworde over ende weder over gedaen weren, beruste sick den handel den dach want^m op den naesten dach. Des anderen dages quemen se weder bij ene. So sijnt daer voele claege an beijden sijden gedaen, als van den greven vanⁿ Vrieslant om sijne vijfftehalff duser² Rinsen gulden, de he geleent hadde^o, do ioncker Fox in Aedwert was, daer hier voer aff ghescreven is.³ En^p de Sassege raeden beclaegeden, dat die Groningers hadden dat bestant so niet naegegaen als dat opgericht was, ende onbehoerlijken vaeke ingebroecken. Joncker Roeleff^q van Ewsma ende de andere hofftlijn-/gen beclageden om nederwerpinge orer husen in Vrieslant, ende om de twee husesen in Botterijngende strate ende dat hoes bijder Ae kercke, de nu in dessen somer weren dael gebroken, ende de nie toren voer Botterijngende poerte van was getijmmert, daer voer van geschreven is,⁵ mijt vole claechten et-

B p.121

ms.V p.204

^a unde des V. | ^b Roemschen konincks AC. | ^c affstaen A. | ^d Roemsschen koninges] Roms-koninges V. | ^e bij V. | ^f geven an] gegeven an den V. | ^g iurisdicctio V. | ^h Roemsche konincklike] Romskoninges V. | ⁱ op de twee artijculen] dat ander artikel A. | ^j geciteert AC, geciteeret D. | ^k Roemschen konincklike A. | ^l parten A. | ^m wes V. | ⁿ + Oest A.
^o geleent hadde] gelent had V. | ^p ende AC.

1 Dit is het verdrag van Kempen van 23/24 mei 1494; zie Deel III-B § 4, p. 128 n. 3.
 2 Zie echter Deel III-C § 2b, waar sprake is van 5000 Rijns gulden.
 3 Zie Deel III-C § 4.
 4 Lees: Reloff.
 5 Men krijgt hier de indruk, dat de toren in 1505 grotendeels is voltooid, tegen Bennisge's eerdere verwachting in: zie Deel III-F § 9a.

cetera^a. Daer de Groningers mijtter korte^b up antworten: de greve hadde sijne penningen den Ommelanden geleent, ende^c dat gelt dat binnen Groningen weder vergaert was, daer men den greven weder mede betaelen solde, weer^d verorloget tot stadt ende lande proffijt bij oren wijllen. Is^e dat also, dat weet God wal; men se verswegen ende seden niet, dat se de kijste op slogen buten consent der lande, ende nemen dat gelt daer uut, ende veroerlegeden dat onnutte in Westvrieslant. Item om dat bestant in to breken seden se up: se hadden dat niet ingebroken, men ore wederparten hadden dat vake genoegh ingebroken in mannigen punten; want dat bestant vermuchte^f dat een ijder man solde sijns eijgens vrij ende veerdich bruken, ende men solde de landen niet verder bevesten dan se doe weren. Daer se al contrarie deden^g, want dat hues to Oterdum der stad van Groningen to behoerde, ende se em noch weltlijken ontbruken, ende^h vesten noch alle dagen ore bloeckhuesen ende den Dam mijt bolwarcke ende poerten. Endeⁱ de van den Dam namen em aff ongewoentliken^j toll ende ongelt, vermijds dat se namen van elcke tunne Hamborger^k beers II^l stuver, ende dat Groninger beer enen stuver. Soe weren se geoersaeket ende sijnt getogen voer den Dam, om se daer over to straffen, daer se scaede genoegh over.^l Daer oer wederparten op elcken punt int lange hebben geantwort, dat alle van noeden niet is to scrijven, ende gene grote vrucht solde inbrengen^m, so wyl ickt blijven laten om der korte wijlle. Do alle de artikulen weren an beijden partijen dus verdedinget, namen de van Groningen voer, ende seden: se dochten sick dus van Vrieslant niet laten dringen mijt sempelen woerden, ende wolden daer lever om starven om den laesten man gestlijck ende warlijck; men dit wolden se wall gewegen wesen: se wolden de hele saeke stellen tot erkentnisse der konincklijker majestaet van Castijlijen hartoch Philippus, ende oren natuerlijcken heren den biscop van Utricht mijt capittel, rijdderscapⁿ ende steden, to recht ofte vrentschap; ende konden^o de twe fursten niet over een, se solden kesen enen onpartijlijcken fursten buten consent der parten; worden se inden ongelijke^p vunden, dat se geen recht tot den^q lande hadden, se wolden geerne affstal doen, woe wall em dat swaer ende onlijdelijcken were; woerdet oeck den Sassegen heren affgekent, se solden des gelijkes doen. Dat welck des Romsconinges^r ende des hartogen^s van Sassen niet doen wolden. Daer doe des dages^t aldinck up berustede. So hevet de biscop ende sijne raeden gehandelt mijt des Romsconinges^u ende des hartogen van Sassen raeden wal vier dagen lanck, om wat guedes^v hier in to vinden; daer de Groningers nie sijnt bij geropen, ende kunden oeck nie weten wat daer gehandelt wort.² Des vijften dages hebben de biscop mijt alle sijne rae-

B p.122

B p.123

^a claechten etcetera] clagen A. | ^b mijtter korte] myt kortsten A. | ^c en V. | ^d weer] dat weer A. | ^e men is A. | ^f vermuchte V. | ^g dede V. | ^h en V. | ⁱ en V.

^j ongewonelijcken V. | ^k Homborger V. | ^l 1½ A. | ^m solde inbrengen] in solde brengen V.

ⁿ rijdderscup V. | ^o kunden AD. | ^p ongelijken V. | ^q tot den] totter V. | ^r des Romsconinges] de Roemsche konync A. | ^s des hartogen] de hartog A. | ^t dinxdagen A.

^u Roemschen koninck A. | ^v gueds V.

1 Aan te vullen: geleden hadden?

2 Zie voor de overeenkomst tussen de bisschop en de afgevaardigden van Maximiliaan en Georg: Tresoar, MSFG, inv. nrs. 732, 733, 815-817, 1806, 1807.

ms.V p.205

den de Gronninges allene bij em komen laten, ende deden em seggen: so als se vernamen^a om^b ore saeken to stellen an^c fursten ende heren, so voer gesecht is,¹ hadden se oer voelen in, dat se genen grunt konden voelen, dat se wall totten lande weren gerichtiget to beholden, angeseen een verbunt maket geen recht. So reden se em, dat men andere wegen sochten om enen vrede mede to bekomen, want het were toe beduchten^d dat hele Gestichte mochten wall / in grote^e last daer mede komen. Ende^f seden mede: se solden wall bekomen, dat Groningen solde blijven bijt Gestichte, inden se over wolden geven Vrieslant; ende all de Groningers solden holden in Vrieslant alle ore guederen, landen ende renten; ende^g wert saeke dat se dus geweltlijken van den lande^h worden gedrongen, so solden se ontwaert wesen alle ore guederen, landen ende renten de se in Vrieslant hadden. Ende de stadt Groningen solde blijven bijtⁱ Gestichte, in den se sick Vrieslant wolden ontslaen, ende verlaten oere bewantnisse oers verbundes se onderlinge mijt malkanderen hadden. Des daeges hier nae quemen alle de heren ende^j reden weder bij ene. Ende^k de greve van Tzoren van wegen des Romskoninges^l ende der fursten van Saxsen de up voer em allen: wolden de van Groningen in nemen van wegen der Sassiger heren enen capiteijn mit VI^c knechten, ende compromitteren alle ore twijdracht ende scelijnge mitten fursten van Saxsen an des Romskonincks^m majesteet mijtten kuerffursten ende stenderen des Hilligen Rijks tot eerkantnisse orer, soe wolden se van wegen orer heren de sake ende scelinge up berusten laten. Dat welck de Groningers niet beleven noch annemen wolden: men se woldent wall stellen an des konigesⁿ majesteet van Kastijlijen Philippum ende den biscop Frederick van Utricht, soe voer all van gescreven is.²

§ 9c *Hachelijke terugreis van de Groninger delegatie*

B p.124

Daer des Romskoninges^o ende die Sassege raeden in quaeden moede op seden, dat se dat alinck niet doen wolden, ende seden den Groningers ore geleijde up, soe dat se bijnnen twe dagen solden wesen weder in ore gewaersumheijt. Daer de van Groningen^p up seden: men kundet van Hattum in twe dagen niet weder in to Groningen reijsen. Oeck hadden se gued seker geleijde van den Roemschen koninck^q ende der fursten van Saxen^r ende den biscop van Utricht, daer up se hopeden, ende meenden men se oer geleijde wall holden soldenn^s. Daer de Romskoninges raeden wredelijcken op seden: men were em nae keijser rechte geen geleijde sculdich to holden, angeseen se weren condemneert in de keijzers acht ende overacht; so konde em^t gene vrijheijden, markeden^{*} noch geleijde helpen, want alle ore guederen ende lijff stunt in genaede des Romschen^u koninges

^a voernamen V. | ^b em A. | ^c anden A. | ^d bedencken A. | ^e groten A. | ^f en V. | ^g en V. | ^h landen V. | ⁱ bij V. | ^j + fursten ende A. | ^k en V. | ^l Roemsschen koninges A.
^m Roemschen konincklike A. | ⁿ konincklike A. | ^o Roemschen koningges maestaet A. | ^p + weder A. | ^q Roemschen koninck] Romskoninck V. | ^r Saxsen V. | ^s solde V. | ^t konde em] konden hem A. | ^u Romsche V.

1 Zie boven in deze paragraaf.

2 Zie boven in deze paragraaf.

majesteet. Men doch soe gaven se em noch enen dach toe, so dat se in dre dagen solden weder wesen binnen Groningen. So gengen de van Groningen weder bij den biscop, ende gaven dit^a to ontkennen^b. Soe hevet de biscop bearbeijdet bijden Romsconinges^c ende der Sasseger heren raeden, dat se em dat geleijde ge-
 lovet hebben to holden, hent se weer quemen bijnnen Groningen, ende hebben em mede gedaen oren eijgenen boeden, ende de biscop oeck sijnen rijdende boeden, mijt breven de se overwech* solden velijgen. Ende^d doe se quemen in Drente, soe verhoerden de Groningers dat ore Raedesvrunden^e to hues quemen, ende weren beanxtet dat em quaet scheen solde. Soe hebben se uitgeveerdiget ore knechten ende en deel borgeren to peerde ende voet^f. Ende als de Raedes vrunde quemen an desser sijt Gastervoerde, bij de stenen de men heet Des duvels kolse,¹ so quemen em an XVI reijseners van dat blockhues ter Punte. Als de Groningers de saegen, so helden se up mijtten wagenen, ende de twe boden treden aff, ende^g helden sprake mijt em, ende toenden em enen breeff. Soe vroe als se den breff saegen, so reden se bij de wagenen, ende deden em de hant, ende heten se welcome. So voeren de Groningers vort an, ende se reden all bij de wagenen achter ende voer, all hent dat se to Borck in Drente quemen. Ende^h daer lagen de Groningers achter de dunen, daer men uut dat holt kumpt. Ende daer braeken se up, ende de Sassegen reijseners naemen de vlucht; ende de Groningers iageden denⁱ elck sijnen wech, ende vengen daer enen van voer Borcker brugge. Ende^j so voeren se / voert an. Ende^k daer quemen noch XVII andere knechten van den blockhuse, de hadden een roeff gehaelt van Geten bij den Oester moer; de vengen de Groningers, ende brochten se mijt dat roeff in Groningen. Aldus quemen se weder to hues van^l desser dachvaert op Sunte Lucas dach.² Ende^m so brochten se dessen afscheijt weder in, allen dat up dessen dach gehandelt was, soe voer geroert is.³

ms.V p.206
 B p.125

^a + em A. | ^b kennen A. | ^c Roemschen koninck A. | ^d en V. | ^e rades vrenden A. | ^f to voete A. | ^g unde V. | ^h en V. | ⁱ se A. | ^j en V. | ^k en V. | ^l vander V. | ^m en V.

1 Dit is, voorzover wij weten, de eerste vermelding van een hunebed in Drenthe. Indien de "Duvels Kolse" (kols = testikel; zie ook Deel III-A § 2e) geïdentificeerd kunnen worden met een bestaand hunebed, dan moet dit hunebed DX bij Gasteren zijn; zie Van Giffen, *Hunebedden I*, p. 32-33 en Atlas, plaat nr. 22 en 23. Wellicht komen de "Duvels Kolse" overeen met het hunebed dat in de 16e eeuw "Duvelskutte" wordt genoemd. Dit ligt volgens Antonius Schonhovius, blijkens een brief uit 1547, bij Rolde, maar volgens Cornelis Kempius op twee mijl van de stad Groningen richting Rolde, dicht bij Anloo. Zie: Schonhovius, 'De Origine', p. 63-64; Kempius, *De origine*, p. 30; De Langen, 'Altaren' p. 47-48.

2 18 oktober 1505.

3 In dit deel: § 9b.

§ 10 *Groningen vraagt bisschop om hulp, antwoord onbevredigend*

Ende^a soe solden se den biscop, capittel, ridderscup ende steden bijnnen teijn daegen wederumme scrijven, wat em oren vrunden in dessen handel beleven solde ofte doen wolden. Daer se em wederup screven,¹ dat se dochten Vrieslant niet to verlaten, om den lesten man gestlick ende warlijck daer umme toe laeten. Ende^b begeerden oeck noch van se to weten, wat hulp, troest ofte^c bijstant dat se em op oer verlaten solden. Ende^d wolden se em geen bijstant doen, so mosten se andere wegen^e soeken, dat den Gestichte wall in groet achterdeel mochten komen. De biscop ende de steden screven een antwoert hier up:² se wolden kortsf enen dach mijt malkanderen holden; wat daer dan gesloten wort, dat wolden se em bij oers selves boeden elck verwittigen. Aldus setten se de Groningers mijt een koel watercken aff, ende gaven em ene lijne in de hant sunder knoep.

§ 11 *Benninge's mening over de kansen op Utrechtse hulp*

Ende de arme gecke dwase lueden meenden dat de biscop ende Gestichte solden mijt em treden in sulken groten iamer ende verdriet van oerloge tegen alle desse grote heren ende fursten, alse de Roemsche koninck^g ende sijn soen de koninck van Kastijlijen Philippus ende Sasseggen heren mijt oren adde-
renten^{*} ende to standeren, om Vrieslant bij Groningen to holden. Daer ick tegen mannigen man in Gronigen, borgemeijster ende Raed ende anderen borgeren^h, wall op sede, al eer se op dessen dach reijseden ende de wijle se daer weren, dat ick daer geen vermoet up hadde, dat de biscop ende Gestichte em ijenich bijstant solden doen mijt volck van oerloge; men kundenⁱ se wes handelen ter vruntscap tusschen beide^j partijen, solden se dat beste wall in doen. Ende sede em oeck all alst nae bequam, ende oeck dat reses dat op dessen dach gehandelt wort; daer summijge borgeren mij daer nae up seden: ick hadde^k een proffheet in dat^l stuck gewest. Daer ick em up sede: ick hadde so dane verstant wall, dat ick wall kunde vermarcken, dat de biscop ende Gestichte geen orloch om Vrieslant annemen solden om bij Groningen to holden; ende ofte all weer gedrongen bij Groningen to blijven, alst niet wal mogelijk is, so soldet doch den Gestichte niet enen penninck gewert^{*} wesen, waer se dan soe geck ende desperaet weren, dat se mede int oerloch treden, ende solden elck moeten^m aventurenⁿ een hun-

B p.126

^a en V. | ^b en V. | ^c ende A. | ^d en V. | ^e wege V. | ^f korten A. | ^g Romskoninck V.
^h borgere V. | ⁱ kunde V. | ^j beiden V. | ^k had V. | ^l in dit V. | ^m moten V. | ⁿ een
aventuer A.

1 Er is een afschrift bewaard gebleven van de brief aan de Staten van Overijssel d.d. 23 oktober 1505; zie GrA, OA, inv. nr. 758, fol. 241rv, reg. nr. 163. Emmius, *Historia*, p. 647-648 geeft de tekst van de brief d.d. 22 oktober 1505 aan Frederik van Baden.
2 Er is een afschrift bewaard gebleven van de brief van de Staten van het Nedersticht; zie GrA, RvR, inv. nr. 1440. In dit afschrift is de brief gedateerd 5 oktober 1505, maar dit kan niet juist zijn, aangezien in de aanhef wordt gerefereerd aan de brief van Groningen van 23 oktober.

dert dusent Rinsen gulden, ende em geen meer proffjyts^a in brengen solde, so mochte men se wal duem* ende geck scrijven. Ende^b het weer em beter ende meer proffijts, dat Groningen weer van de regeringe van Vrieslant, dan se daer bij bleven, want se nu in Vrieslant niet moetenn^c kopen noch verkopen. Ende alst queme onder de gewalt der Sasseger heren, so ist een open landt voer alle man^d daer in to kopen ende^e verkopen. Aldus hadden desse arme lueden hoepen ende menijnghe, dat de biscop ende Gestichte en orloch mijt em an nemen solden om ore gecke handelijnghe ende voernemen tegen so grote heren ende fursten, ende helpen em oer cruce mijt em^f dragen, ende trecken den doren uut eens anderen voet, ende steken den in oer eijgen voet. Hier weer wall meer van to scrijven, men het is wall lichte genoegh. Ick mochte wal ijenigen hier van scrijven, de dat lever ongehoert latt, etcetera^g.

§ 12 *Aduarder abt en zijn zuster bemiddelen tevergeefs*

ms.V p.207 Daer^h was een abt to Aedwertⁱ, geheten heer Berent ter Hoefstede,¹ / geboren van Doesborch uutem^j lande van Gelre. De hadde ene suster toe Groningen woenachtich, geheten Alijt Huijnghe. So weren daer vole gevangenen uut Groningen in Aedwert van borgeren ende inwoneren; so wort desse Alijt daer hen gesant, om de gevangenen mijt hulpe oers broders des abts daer hen uter vancknisse to helpen quijten. So quam se vaeke mijt ioncker Vijt – de in Aedwert do regent was van der Sasseger heren wegen – ter sprake, also dat se mijt em verkalde: wolden de van Groningen sick redelijck vinden laeten, he wolde dat mijtten fursten van Sassen also wall verhandelen, se solden onderlinge in vruntlijckheijt wall vereniget worden; dat welck Alijt den van Groningen soe voergaff, ende dat belevede em beijde. Soe wort daer een dach op beraemet tot Hoijtinge hues in des Hilligen Geestes voerwarck bijden Woltgraff.² Daer quemen vier heren van der Sasseger heren wegen uut Aedwert mijt twijntich starck, des gelijkes quemen de van Groningen oeck so starck, elck op seker vast geleijde. Ende van de Sassege raeden weren een ridder geheten her Duvenen, noch een ionck ridder – sijn name weet ick niet – een geheten ioncker Vijt van Drackdorp opperste regent in Aedwert, ende een geheten ioncker Grumbach. Item uut Groningen weren daer Lubbert Koninck, Jacop Hillebrandes beijde in der tijt Raeds heren, mester Gelmer Canter secretarius, ende Sijmon Kannegeter^k bowmeijster, Adam Scomacker ende Hobe^l Smijt van der gijlde wegen. Daer deden beijde partijen an beijden sijden oer scelinge up, ende begunden alle de artijkulen to resumijeren ende voer toe nemen, de up den dachvaert to Hattum getractijert

B p.127

^a proffijtes V. | ^b en V. | ^c moten V. | ^d alle man] allman dan V. | ^e + to V. | ^f mijt em] to A. | ^g latt etcetera] were A. | ^h int iaer MV^c ende V daer na V, + na A. | ⁱ Aedwerth V. | ^j inden A. | ^k Kannegeter V. | ^l Hebe A.

- 1 Bernardus Doesborch was abt tussen februari 1505 en november 1506; zie 'Kroniek Aduard', p. 76-77.
- 2 De datum van deze bijeenkomst is niet precies bekend: tussen 23 oktober en 17 november 1505.

weren, ende voer in dessen kronikel^a all geroert sijnt,¹ dat hier geen noet is all to verhaelen. Men de Sasseggen eijscheden noch van wegen der fursten van Sassen^b also ewijge gubernatoer^c der Vriescher landenn^d ende der stad Groningen van wegen des Hilligen Romschen Rijks plicht ende ede; oeck vermaenden se em des edes den se den Hilligen Rijke gedaen hadden in Westvrieslant,² daer se doch all rede den Hilligen Rijke in verplicht weren gehoersam to sijn. Daer de van Groningen op seden: se hadden enen landes heren also den biscop van Utricht, den se huldinge, plicht ende ede ge daen hadden; so mochten se qualick twen heren plicht ende eden^e doen. Ende op dat punt dat se den Hilligen Rijke plicht ende ede gedaen hadden in Westvrieslant, seden se up: men solde se setten in oere vredelijcke possessie ende besit der Westvriescher landen, so wolden se den Hilligen Rijke holden alle geloffnisse, plicht ende ede, soe se em ghedaen hadden. Ende^f dessen handell de daer an beijden sijden voergegeven wort, was in lange ende brede voer alle den heren to Hattum op dessen laesten dach to Hattum genoegh bekaellet ende gehandelt, daer em den afsceijt noch indechtich were; men ore meijnijng were mijt se to verhandelen woet mijt Vrieslant solde wesen, woe van em beijden bij de overheijt solde blijven. Daer de Sasseggen raeden up seden: also van Vrieslant daer^g ijset van to tracteren off van to handelen, wolde^h se gene woerden van hoeren; dat hielden de fursten van Sassen voer oers. Ende up dat stuccke dat se voernamen dat de biscop van Utricht oer landes here weer, ende em dat overste recht to queme vermijds sijnen sculten in Groningen, seden se up: se begeerden den biscop naergent in to behinderen noch bekorten sijneⁱ heerlicheijt offte gerichticheijt der stad Groningen, men se begeerden men^j van der stadt plicht / ende ede, so veer als se den Hilligen Romschen Rijke in bewant weren. Ende nomeden wall genoegh trefflijcker groter steden, de landes heren over oer hadden, ende allijke wall den Hilligen Rijke plicht ende³ gedaen hadden, ende scarmheren over se hadden om enen iaerlicksge^k penninck, als Coelen, Dortmunde, Arfferde ende noch genoegh meer. Daer de van Groningen op seden: solden se den Rijke soe plicht ende ede doen, soe weert van noeden dat se wisten op wat articulen dat se den eed doen solden, woe veer ende waer in se den Hilligen Rijke in verplicht solden wesen, ende wat bescarminse ende bijstant em daer voer scheen^{*} solde. Daer de Sasseggen reden up seden: se wolden se daer niet wijser in maken; de em een peere voer lede, se mosten de selven scellen, wolden se de eten. Aldus wort wal mannich woert op dessen dach over ende weder over gehandelt, dat all van noeden niet en^l is to vertrecken. Ende^m beijde parteyen sijnt vruntlijck hier mede van een gesceijden, ende elck in sijn waersumheijt^{*} gereijset.

B p.128

ms.V p.208

^a cornikel V. | ^b + ende V. | ^c gubernatoers A. | ^d lande V. | ^e ede A. | ^f en V. | ^g – daer A. | ^h wolden AC. | ⁱ sijnen V. | ^j man A. | ^k iaerliken A. | ^l – en V. | ^m en V.

1 Zie Deel III-G § 9b.
2 Zie Deel III-B § 4.
3 Aan te vullen: ede? Vgl. mss. CD.

***DOOR GROOT gebrek aan voedsel en brandstof wordt
het de Groningers snel te machtig (1505-1506)*****§ 1a *Groningers op hongertocht in Gorecht en Drenthe***

B p.129

Als dan de van Groningen weren in dessen groten ende^a langen verdreet van orloge, so begunde de prevande ende^b kost seer to krijmpen, ende aldermeest broetkoren. So togen de borgeren ende inwoneren ende knechten to allen sijden uut, ende haelden in prevande; als in Vrieslant haelden se vette beesten, botter ende kesen, ende dat gued wort to Groningen verkofft. De hueslude quemen nae in de stad, dat guede luede weren, de^c gaven em oer gelt voer dat gued, ende gaven dem^d deet gehaelt hadde een oert goldes. Ende scamele lueden de geen gelt^e hadden, ende de dat gued mede gehaelt hadden, de kofften beesten; ende de Raed hadde kercksprake^f laten doen: dat de geen gelt hadde^g, de soldet up scrijven laeten, ende betaelen den huesman alst beter wort – daer besunicht^h nummer penninck van quam. Also quemen oer summijge bij slacht runderen de te voeren nauwe een hoen gelovet weren, so dat de ene kreech genoegh, ende en deels hadden se groten kummer. Daer na toghen se in Drenthe ende in Esser cloester, ende leten daer aff dorschen rogge ende garste, endeⁱ aten ende droncken all up dat int cloester was, ende sloegen in stucken doer ende venster; ende alle dat holt ende plancken dat men barnen mochte, namen^j se daer uut. Ende namen all mede dat se dragen ende drijven konden van klederen, dekenen, kussenen ende ander huesreschape etcetera, ende makedent to male iamerlijcken. Ende de nunnen quemen een deel to Groningen to oren vrenden, de em de kost mosten geven. Ende wort daer also gemaket, dat Got beteren moet. Voert worden de poerten onweerachtich gemaket, ende de bomen worden over de graff dael ghestortet, want de tijdinge quam alle dagen in de stad, dat de Sassegen wolden dat closter oeck besetten, als se Selwaert gedaen hadden; so hadden se heel binnen Groningen besingelt west. Ende voert^k togen se to Haren, to Dillichte, to Zuuylaren, to Nortlaren ende voert in Drente to Assen int cloester, ende voert in allen dorpen daer se rogge vermeenden^l to krijgen; ende kofften de een deel om gelt, en deel namen se den geweltlijken, ende aten ende droncken all op, ende verdorven all daer se quamen. Oeck hadden se voele dorschers mede uuter stadt, de den roggen dorschen selves; de solden dat mudde betaelen voer XXI kromstert, ende wat se gedorschen kofften, solden se hebben voer XXIII kromstert, ende de garste voer XIII½ kromstert. Ende mijt scuten wort desse rogge dus gehaelt. Des gelijkes wort de torff oeck van dat veen ge-

^a – ende A. | ^b en V. | ^c ende A. | ^d dan A, den CD. | ^e + en A. | ^f kercksprake V.
^g en haddenn A. | ^h besunicheit A. | ⁱ + en V. | ^j name V. | ^k + so A. | ^l vermoedenn A.

ms.V p.209 haelt mijtter macht; den enen wort wat daer voer geven, den anderen niet. Oeck wort daer voe-/le holtes gehouwen van willijgen ende barcken, dat^a all in-gevoert worde^b tegen der luede wille den se toe behoerden, want de brant begunde oeck seer to krijmpen. Dus wort dat hungervaneken^{*} verveerlijcken tot allen sijden uut Groningen gevoert. Als nu de biscop van Utricht dit^c vernam, dat men in sijnen lande de geestlijke ende wartlijke lueden aldus gewaltlijken overvellen, ende spaerden cloester, kercken, noch clusen, so screff he neerstlijcken¹ an de van Groningen, dat se sullix affstellen solden, ende elcken voer sijn^d affgenomen^e scaden ende gued vuldoen, off he moeste daer veerder up verdacht wesen. Daer de van Groningen weder up screven ter antwoord:² de Here hevet des behoeff, als in den evangelio gescreven steet^f; ³ het were em van noeden, se mosten rogge, garste, torff ende holt ende ander prevande in hebben, solden se ore stadt anders holden, se wolden soe vervoegen: ^{*} elck solde sijn gelt daer voer krijgen.

B p.130

§ 1b *De Saksen verhevigen nog de blokkade rondom Groningen*

Als dit de regenten in Aedwert vernamen, dat dit hunger vaencken sus uitgevoert wort, so hebben se de Hoge kercke beset mijt en tsestich knechten, ende makeden den toren ende kercke vast, ende bolwarckeden de doeren ende vensteren toe mijt holt ende eerde, ende makeden daer boven busse gaten uut. Ende sleten Potters kamnade^{*} an de suder sijt des diepes heel dael, ende dat weemhues^g branden se, ende sleten den steen oeck dael. So wast hier mede bewaert dat de Groningers hier niet uut to schepe mochten na Langwolt, Fredewolt^h ende Hummerse. Item oeck senden se vier vaenkens uut Aedwert mijt vijffⁱ offte ses hondert knechten in Drente bij dat blockhues ter Punte ende to Suutlaren op de kercke, om der mede de Groningers in to holden geen rogge offte torff meer uut Drente toe haelen. Aldus worden se tot allen sijden ende enden benauwet; men se toveden daer niet lange, want des vijften dages⁴ togen see weder in Aedwert uut Drente.

§ 2a *Graaf Edzard laat weten dat hij Groningen wil helpen*

Als^j nu de Groningers aldus benauwet ende in lasten weren, ende hadden sunderlijnge van genen heren ofte steden hope offte ijnich^k vermoet om hulpe offte^l bijstant van to bekomen offte to krijgen, ende weren van alle oren vrenden ver-

^a de V. | ^b worden V. | ^c – dit A. | ^d sinen A. | ^e affgenomenen V. | ^f staet V.

^g veenhuus AC. | ^h Fredwolt V. | ⁱ V V. | ^j int iaer MV^e ende V als V. | ^k yenich A.

^l ende A.

- 1 Deze brief is niet bewaard gebleven.
- 2 Het Groninger antwoord is niet bewaard gebleven.
- 3 Zie: Mt. 21:3; Mk. 11:3; Lk. 19:34.
- 4 Begin november 1505 (niet nader dateerbaar).

laten, so leet^a de greve van Oestvrieslant sick blijken an enen gueden vrent bijnnen Groningen, geheten mester Roleff Vrije, kerckhere to Nordijck^b: weert dat de van Groningen an em versochten ende betrouweden^c, he wolde em wall ene sone ende enen vreden behelpen an den hartogen van Sassen. So wort mester Roleff Vrije gesant an den greven over Emse, ende daer wort een dach up beramet^d bijnnen den Dam to komen.

§ 2b *Groningen reageert, en bereikt intussen te Aduard niets*

B p.131 De wijle dat desse dach beramet^e was, all eer se ter dachvaert reijseden, so setten de Groningers noch een nette^{*} toe water, menende weert dattet ene niet venge, dat ander solde vangen, ende senden toe Aedwert Alijt Huijnge des abts suster, daer voer van ghescreven is,² weder an ioncker Vijt regent der Sasseger heren, om noch enen vruntlijcken dach mijt em to holden, welck em wall hevet belevet. Ende daer is een dach op beramet als des maendages voer Sunte Clemens,³ want des dingesdages daer na solden se reijsen an den greven van Oestvrieslant,⁴ soe wolden se dessen dach voergaen laten, om den gront van her Vijt to vernehmen. En^f ioncker Vijt ende de Groningers solden den dach mijt malckanderen holden bij den tychelwarck^g an de norder sijt van Doijnge horne, elck mijt vijff personen starck, op secker vast geleiide, want de Groningers dorsten de geleiide niet secker vast geloven. Ende woe wall dattet sus nae was bij der stadt, so hebben de Groningers gehat een heel^h hoep knechten toe voet ende peerde, de daer up waerden bij derⁱ poerten, offte / se em dat geleiide benauwet wolden hebben. ms.V p.210 So is mester Willem de pastoer van Sunte Merten selff vijfte daer hen gereijset, ende ioncker Vijt quam em daer to moete selff vijffte op de norder sijt van den tijchhelwarck^l op den Reijdijsck; daer se lange mijt malkanderen sprake hielden, ende resumierden over ende weder over alle de woerden ende wederwoerden de toe Hattum ende oeck to Hoijtijnghe hues voergegeven weren, so voer all geroert sijnt.⁵ Soe duchte den pastoer mester Wijllem an ioncker Vijt, dat he anders niet dede dan em de mont ende tonge scrapede; want als se een dinck ten ende hadden overgelecht, ende sie van een ander punt tractijerden, so was em dat eerste all vergeten. So sede de kerckhere ten laesten tot em: "Joncker, mij twijvelt wal lichte, dat ghi mij niet recht willen verstaen, off ick kan iuu neet recht verstaen; so mocht ick onsen vrunden van Groningen wall lichte anders inbrengen^k dan iuu meijninge is, ghij mochten des gelijkes oeck wall^l doen. Soe duncket^m mij geraeden toⁿ sijn: ick wijl trecken an den vrunden van Groningen,

^a liet V. | ^b Nordijck V. | ^c betrouweden V. | ^d beraempt V. | ^e beraemnt V. | ^f ende A.
^g tijchhelwarck V. | ^h deel V. | ⁱ de A. | ^j tijchhel warck] tychelwarcke A. | ^k inde brengen V. | ^l + lijchte V. | ^m dunckettet A. | ⁿ te V.

1 18 november 1505; zie Deel III-H § 2c.
 2 Zie Deel III-G § 12.
 3 17 november 1505.
 4 18 november 1505.
 5 Zie Deel III-G § 9b en 12.

B p.132 ende setten ore meijninge in scrijften, wat oer begeerte is. Doet ghij des gelijkes ende wij willent malkanderen in scrijften over senden, ende^a beramen daer up enen korten dach, om weder bij ene to komen ende onser beijder meninge daer up weder in to brengen.” So hebben de Groningers de artijkulen ende ore meijninge em in scrijfften¹ over gesant to Aedwert, ende all oer harte^b ende nauweste tegen em geopent. Als he nu all dinck van em had verstaen, soe en wolde he em generleije artijkulen weder in scrijften over senden – so als den afschijt op den Reijdijsck was – men hevet em bij oren boeden kort aff gescreven voer een antwort: he en dochte em gene artijkulen in schrijfften over to^c scrijven eer der tijt, dat se den hartogen van Saxsen oere stad hadden geopent, ende he de geweltijcken^d in hadde, ende se em plijcht ende ede gedaen hadden van des Hilligen Rijks^e wegen, so em wall eer gesecht was; als dan so solde men em wall voer geven all de manieren ende artijkulen daer se van em hebben wolden.

§ 2c Voorwaarden van Edzard stellen Groningen teleur

Des dinxdages² soe sijnt gereijset Coert Konerdes, Harmen Clant ende mester Gelmer ten Damme an den greven van Oestvrieslant, om dessen voer benomeden dach mijt em daer to holden. Daer em sijnt to moete gekomen van des greven raede mester Hicke provest to Emden ende de kerckhere to Larelde – sijn name is mij onbekant³ – ende ene geheten ioncker Ulrick van Eesense. Daer den Groningers onder voelen woerden wort voergehouden: wolden se em Vrieslant gans heel ontslaen alle bewantenisse^f verbundes halven se mede in gherichtiget solden wesen, in handen des fursten van Sassen te stellen, ende den fursten van Sassen ore stadt to openen, ende plijcht ende ede to doen van wegen des Hillijgen Rijks; ende dat he mochte leggen stapele ende markeden in Vrieslant nae sijn guet duncken; ende men solde brouwen ende tappen allerleije beer in Vrieslant na oeren guetduncken. Meenden dan de Groningers em sulcks lijdelicke ofte dragelijcken weer, als dan meende de greve mijtten fursten van Sassen veerder to handelen, dat de Groningers solden bekomen, dat men geen koren uutten lande solde^g voeren; ende de renten de de Groningers in Vrieslant hadden ende verwijlkoert weren mijt botbrevten in to manen, de solmen noch mijt botbrevten in der scrijffkamer uut mogen manen nae oren olden / manieren, ende dat solde doen ene de de furste van Saxsen^h daer to ordinerende wort ende ene bijnnen Groningen den de Raed daer to ordinerende worde. Endeⁱ voert alle de andere scelijnghe tusschen den fursten ende Groningers^j ende den ridderscappen mijtten hovelingen^k der Ummelanden van allen scaeden an beijden sijden wolde

ms.V p.211

B p.133

^a en V. | ^b hanteringe A. | ^c – to V. | ^d geweltijcken V. | ^e rikes AD. | ^f bewantnisse V.
^g solden V. | ^h Sassen V. | ⁱ en V. | ^j de van Groningen A. | ^k hoefftlijngen V.

1 Dit memorandum is niet bewaard gebleven.
 2 18 november 1505.
 3 Bedoeld is Dirck Valcke, zie Emmius, *Historia*, p. 650.

he sijnen vlijt in keren, dat all dinck vrentlijck gehandelt mochte worden. Aldus duchte den^a Groningers dit bitterer ende swaerer to lueden dan de Sassege raeden em to Hoijtinge hues ende oeck op den Reijdijsck, daer hier voer van gescreven is,¹ voergehouden hadden; so wolden se lever hier naemaels handelen mijtten fursten offte sijne vulmachtige raeden dan mijt anders ijemant. Al dus sijnt se weder na Groningen gekeert, ende de^b Damsters hebben se geveliget ten Poste; daer weren voele der Groninger knechten em to mote, om se in to velijgen, want oer geleijde van den regent in Aedwert was uut, daer se voer beducht weren.

§ 3 Van woe de Groningers deputijerden sekere parsonen om dit^c orloch vort in to raeden

Om dan dat weijnich luede kunnen best ende heijmelijken wal raeden, ende vele lueden wal slaen, so hebben de Groningers in orer stad geordinert ende geraempt XVI parsonen, de in dessen oerloge solden raeden dat beste voer de stadt. Ende^d hebben gekoren vier uutten Raede, vier uuter gesworenne meente^e, vier uutten gijlden ende vier uutten besten borgeren, de dagelijks bij ene quemen, alst van noeden was hier van to tracteren. Ende als se ijenige saeken hadden de em lastich duchten toe wesen, so quemen se bijden alijnge Raed opt hues, ende gaven em ore saeken daer to kennen, wat em daer gued in geraeden duchte to wesen. Ende dus weren de XVI parsonen weren bij namen genoempt^f: de vier uutten Raede^g weren Harmen Lewe, Coert Konerdes beijde borgemeijsteren, Peter Sickijngje ende Harmen Clant Raedes heren; uuter sworn^h meenteⁱ weren Lambert^j Frerix, Johan Micheels, Loech Hornken ende² uuter gijlde weren Johan van Atendoer, Sijmon Kannegeter^k beijde bowmeijsteren, ende Bartolt^l Scutemaker ende Evert van Asschendorp; van den borgeren weren Luedeken Hornken, Egbert Koninck, mester Gelmer Canter ende Abele Grevinge.

B p.134

§ 4a Van^m den handel ende anslach van mester Johan Vredewoltⁿ, om ene^o soene to maken

To Groningen was eertijds een kerckhere toe Sunte Merten, geheten mester Johan Vredewolt^p, een doctoer in den rechten, provest van Embden ende canonic to Bremen. Desse pastoer was geboeren uut Oestvrieslant; ende greve Ulrick van Emden de hadde em doctoer laten maken, ende de kercke to Emden em

^a de V. | ^b – de V. | ^c dat A. | ^d en V. | ^e gemeente V. | ^f genomt V. | ^g raed V.
^h zwoerne AD. | ⁱ gemeente V. | ^j Lubbert V. | ^k + ende V. | ^l Bartol V. | ^m anno MV^e
 ende V van V. | ⁿ Vredwoln V. | ^o eno V. | ^p Vredwolt V.

1 Zie Deel III-G § 12 resp. Deel III-H § 2b.

2 De vierde gezworene ontbreekt; in ms. V is een ruimte opengelaten, dus misschien ook al in Benninge's autograaf, die Emmius onder ogen is gekomen. Emmius, *Historia* p. 650 noemt Sicke Benninge zonder meer als vierde.

gegeven, ende hadde em de provestie daer to erworven, ende was sijn raedt totter^a doet toe. Desse pastoer ende provest^b beslep^c to Groningen ene ionffer de den uppersten in Groningen toebehoerde, daer he enen soene bij teelde, oeck geheten mester Johan Vredewolt^d, ende wort oeck doctoer inder Hijlliger Scrijfft, ende nae^e pastoer toe Beum in Vrieslant. Ende desse was to male een ex-part, temperael, frack, karich man,¹ de sijck voele mijt recht ende^f pleijt toe doende hadde. Desse hadde enen vicarius in siner^g kercke to Beum, geheten mester Johan Alma, ende was geboren uut Groningen vanden^h uppersten. Desse hadden voele rechtens ende pleijts mijt malkanderen voer den officiael van Munster, so dat de officiael groeten last mijt em in den rechte hadde. So wiste de officiael wall, dat he rijke was ende groet gued hadde, ende brochte dat den biscop van Munster an, soe dat de biscop sende to Groningen verspeers ende lueden, om mester Johan Vredewoltⁱ to vangen ende den biscop over to leveren. Desse verspeers quemen to / mester Johan Almen vrenden, ende weren heme-lijck en wijle in Groningen, ende kregen to laesten breven mede uut Groningen van mester Johan Almen vrenden: dat gene dat se deden ende^l handelden an Vredewolt^k, was bij der Groninger wille, so dat hem daer gene buren in hinderlick^l solden wesen. Also wort he gevangen half Urias wijse, ende gevencklick^m to Munster gevoert wortⁿ, mijt groet gued dat se mede namen. Dit was der gemeijnte ende vole borgeren in Groningen leet, ende vellen den Raedt an, dat he van den biscop uuter vencknisse^o weder uut gevrijet wort; men het koste em groet gued. Do^p he weder tho hues^q quam, wolde he niet weder to Beum wonen, om dat he daer so verredelijcken gevangen was, ende bleef to Groningen wonende, ende leet de kercke bedenen mijt enen capelaen. Ende om dat de gemene borgeren ende gilden em behulpelijcken weren, dat^r he uuter vencknisse^s gevrijet wort, ende de uppersten em contrarie gewest weren, so gaff he sick gemeenlijcken meer bij simplen borgeren ende gemeijnte lueden dan bij borge-meijsteren ende Raed offte bij den uppersten. Aldus wort he gehouden van den uppersten voer enen moijtmaker off een versuffet man; de ander hielden voer enen verraeder, ende meenden, om^t dat he geboertich was uut Oestvrieslant van des greven gebede, ende meenden daerumme he weer gued Sassichs ende grevesch.

ms.V p.212

B p.135

§ 4b *Zijn vredesinspanningen; ontwerpverdrag goedgekeurd*

Als dan de Groningers weren in dessen groten verdriet, soe hadde desse mester Johan Vredewolt^u to male voele spraeke ende woerden mijt mannigen van

^a tot sijner V. | ^b pastoer ende provest] provest ende pastoer V. | ^c besloep V. | ^d Vredewolt V. | ^e was A. | ^f unde V. | ^g sijnen V. | ^h van V. | ⁱ Vredewolt V. | ^j en V.

^k Fredwolt V. | ^l hinderlijcken V. | ^m gevencklijcke V. | ⁿ – wort V. | ^o vencknisse V.

^p dus do V. | ^q tho hues] thues V. | ^r do V. | ^s vencknisse V. | ^t um V. | ^u Vredewolt V.

1 In deze karakertekening vallen twee gunstige eigenschappen op: expart = ervaren; temperael = zich beleefd gedragend. De twee laatste zijn echter uitgesproken negatief: hebzuchtig resp. gierig.

den gemene borgeren ende gijlden, ende niet mijtten uppersten: he wijste em wall enen vrede ende ene eerlijcke guede sone to bekomen, daer de van Groningen rust ende vrede mede bekomen solden, wolden se em sijnen raed volgen; dat wolde he doen als een leffhebber^a des vreden, om der gemene borgeren ende gilden wille, ende niet umme des Raedes willen, daer he iamerlijcken van verraeden was. Ten laesten wort hier so voele sprake van, dat desse XVI gedeputierden em hebben hen geschickket an de regenter der Sasseger heren in Aedwert, niet uut oren beveele wat to handelen, mer uut em selven^b wat guedes to handelen. So hevet he daer mijt ioncker Vijt ende enen geheten ioncker Grumbach gehandelt sekere artikulen opt beleven den fursten van Sassen, welck he in scrijfften mede brochte to Groningen. Als he nu weder to hues komen was, so wolde he sijn resses ende affschiet den Raed ende gedeputierden selves niet inbrengen, om dat he mijt oer sommijge viant was, ende van een deel suspect^c gehouden wort. So hevet

B p.136

he gekoren achte borgeren, den he dat gene he mede gebrocht hadde van Aedwert to kennen wolde geven, ende de mochtent den Raed dan voert in brengen. Desse achte persoenen weren Harmen Helt, Elt Tammens, Sicke Benninge, Harmen Snelle, Adam Scomaker, Gert Kopperslager, Wijgbolt Smijt ende Evert van Asschendorp;¹ de welcke bij em sijnt gekomen ten Broderen, daer he em hevet voerghehouden sijn affschijt ende resses^{*} in scrijfften hier na bescreven.

In den eersten, dat bijden weerdigen Fredwolt^d doctoer is beramet, dat de van Groningen sullen vorsekert wesen an lijff, ere ende gued ende alle ore gerichticheyt^e. Ten^f anderen, dat de van Groningen sullen blijven ende behouden alle ore guederen, landen ende renthen to gebruiken, de se in Vrieslant liggende hebben. Ten darden, de^g van Groningen sullen hebben ende behouden alle ore gerichticheijt van den stapelrecht ende markeden, so se tot nu toe gehat mogen hebben; ende sall geen koren uutten lande voeren. Ten vierden, men sall anders

ms.V p.213

ms.V p.213 geen bier bij tapmaten verkopen in /Vrieslant anders dan Groninger beer. Ten vijfften, den gijlden sal men blijven laeten bij ore gerechticheijden ende verscrijvinge oerer breven, ende ijderman rechttes wedervaeren. Ten sestten, men sal geen vrent beer bij maten slijten in Vrieslant, anders dan dat van oldes plach to wesen. Ten sovenden, dat de van Groningen sullen veroerloven, dat men den fursten van Saxsen^h sal buwen een hues bijnnen oerer stad. Ten sovende,² voer soedanen upgemelten scaeden als de furste van Saxenⁱ gehat mach hebben vermijds besperinge^j der^k van Groningen, sullen se stellen tot erkantnisse^l des Hilligen Rijcks ofte andere^m heren. Ten achtende,³ wat de van Groningen hier voer den fursten van Saxennⁿ in verplicht sullen wesen, salmen oeck stellen tot gueder handelinge. Ende dit all woe voer beroert sullen wij all unsen vlijt in keren bij den fur-

^a leeffhebber A. | ^b selves A. | ^c sospsect V. | ^d Vredewolt AC. | ^e gerichticheijden V.
^f ter V. | ^g dat de A. | ^h Saxenn AD. | ⁱ Saxsen V. | ^j besperijge V. | ^k deer V.
^l erkentnisse A. | ^m ande V. | ⁿ Saxsen V.

1 Deze Evert was de enige die ook lid van de zestien gezwoeren was; zie Deel III-H § 3.
 2 Benninge's telling raakt hier in de war: dit is het achtste resp. negende punt.
 3 Zie de vorige noot.

sten van Saxenn^a, om hier in to handelen, om dat^b to bekomen bij sijne furstelijke genaeden al dat ons mogelijkken is.

B p.137

Als wij achte parsonen desse artijkulen van sijne weerdicheijden hebben wall verstaen, sijn wij des anderen dages^c daer mede gekomen upt hues bij borge-mesteren, Raedt, zwoerne^d gemeente^e, bowmeijsteren ende gemene hofflinge van den gildenn^f ende de XVI gedeputerde mijt vole^g van den olden Raed ende oeck vole van den besten borgeren, ende hebben em dit dus voergeven, als wij dat van sijne weerdicheit hadden in^h lange verstaen. So weren daer summige artijkulen in, welckⁱ em beduchten dat se em niet lijdlijken^j weren; waer up se samentlijken hebben geraetslaget, ende hebben gedeputiert de achte parsonen de dit antwort van sijne weerdicheyt^k ingebracht hadden tot de XVI voergedieputeerde^l, om desse XXIII to ordineren, ende setten sekere artijkulen, de der stad Groningen lijdlijken ende dragelijcken mochten wesen mijtten fursten van Saxen^m, ende dat dan den alinge hoep ende wijsheit weder opt hues to kennen geven. So sijnt se weder upt hues gekomen, endeⁿ hebben em de artijkulen in desser manieren geset ende to kennen geven, dat em samentlijck hevet levet^o, in desser forme ende manieren hier na gescreven.

In¹ den eersten, om hen to leggen de twijsten de tusschen^p den doerluchtigen hoechgeboren fursten den hartogen van Saxenn^q etcetera up de ene ende de stad van Groningen op de ander sijden, soe sijnt desse na bescrevenne artijkulen van der vorgeroerde stad beramet, dat de vorgeroerde stad Groningen sall wesen ende blijven onder unsen genedigen leven heren den biscop tot Utricht ende bijder kercken ende Stichte van Utricht, in allen formen ende manieren als se tot desser tijt toe gewest hevet. Ten anderen, de furste van Saxenn^r vorgeroert sall sick der overheijt ende des regementes des gemenen orbers der vorgeroerde stad Groningen ende dat daer toe behoren mach in gener manieren onderwijn-den, ende sall sick daer mede niet mengen willen. Ten darden, de vorgeroerde furste van Saxen^s sal als een gubernator der Vriescher landen voeren ende hebben tregiment^t des gemenen orbers der Ummelanden. Ten vierden, de furste van Saxen^u sall enige parsonen uut der eerbaerheijt van Groningen verordenen, de in namen des vorgeroerden fursten ende gubernator rechtens behulp ende vordering administreren ende doen soelen mogen van sodane renten ende sculde, als voertijdes onder der hoeftmans der stad Groningen recht ende gebot nae vermoge zegele ende breve ofte anders submittert, gealligert ende ondergesat sijnt – ende noch^v namaels onder den gelijken rechte onder gesat mogen worden – na older gewoente, processenn ende vortganck der vorgeroerder hoeftmans^w recht. Ten vijftien, de borgeren ende inwoners van Groningen ende hore bewanten ende^x bijstanderen soelen alle horen guederen, rechten ende heerlicheijden de se in

B p.138

^a Saxen V. | ^b dit V. | ^c dinxdages A. | ^d sworn V. | ^e meente AC. | ^f den gildenn] der gijlde V. | ^g + vole V. | ^h int A. | ⁱ welcken A. | ^j lidelick AD. | ^k weerdicheijden V. | ^l voer gedeputiert de A. | ^m Saxen V. | ⁿ en V. | ^o belevet A. | ^p tuschen V. | ^q Saxen V. | ^r Saxen V. | ^s Saxen V. | ^t tregement V. | ^u Saxenn AD. | ^v + hydr A. | ^w hoffmans V. | ^x ofte A.

ms.V p.214

den Ommelanden van oldes tot deser tijt toe ende voer desser tijt ghehat hebben, onbehindert, onbespeert beholden, hebben ende gebrucken. Ten sesten, de stadt / Groningen sall alle hore stapel ende marckt recht over de Ummelanden hebben ende beholden ende gebrucken, in allen maniren als de selve stadt dat van oldes toe desser tijt toe gedaen hevet. Ten sovenden^a, men sall in den Ommelanden geen beer bij tapmaten verkopen dan allenegen^{*} Gronniger beer. Ten achtende, de borgere ende inwonere der stadt Groningen guederen^b soelen alle an ende aff der vorgeroerde stad doer de Ummelanden vrij van allen tolle ende ongelde to water ende to lande gevoert mogen worden. Ten negenden, de visschers van Groningen solen up de oegen^{*} in Vrieslant na older gewoenten ende maniren mogen visschen ende hoer nerijnghe doen. Ten teijnden, de stad Groningen vorgeroert sall gehengen de furste^c van Saxen^d ofte sijner genaden stadholder in der voergenoemde stad Groningen selff vijffthich ofte tsestich parsonen starck mach komen, logijs ende harbarge daer hebben, ende doer de vorgeroerde stadt, wanneer ende waer sijne genaeden dat van noeden is, trecken ende reijsen moege. Ten elfften, de kosten ende scaeden, de in desser twijst ende orloge tusschen den fursten van Saxenn^e up de ene ende der stadt Groningen op de ander sijden an beijden sijden gedaen ende geleden mogen wesen, soelen tegen malanderen gecompensiert^f ende gelijket worden ende to nete^g wesen.

B p.139

§ 4c Van de artikulen de mester Johan in scrijfften genomen hadde, om de in Aedwert weder over to brengen an den regenten der Sasseger

Als^h mester Johan Vredwoltⁱ desse artikulen in scrijfften van den Raed ontfangen hadde, so sende he enen boeden to Aedwert, om een pasboert daer he velich op mochte reijsen an de Sassegen regenten. Als de pasboert quam, duchte den Raede, dat he daer also niet wall mede weer^j bewaert velich up to reijsen. Oeck duchte hem selven, dat em^k de saeke were seer swaer ende lastich allene to verhandelen; so meende he, dat em daer wall nutte bij duchte to hebben eerbare wijse parsonen, alse abbeten ende andere^l religiose^m prelaten, de sijnen handel mede muchtenⁿ anhoren, ende hem daer wat gueds in helpen toe raeden ende to handelen, want de van Groningen en deels niet gueds an betruueden^o. So wolde he daer bij laten komen den abt van Claerkamp, den abt van Dockum ende den abt van Aedwert – de doch aldaer rede ter stede were – de dan sijnen handel mede solden horen; als dan desse prelaten daer ter stede weren, so wolde he dan daer hen reijsen. Aldus vertoech he desse reijse van dage to dage, so dat van dessen handel niet wort, so dat sijn anslach bijden Raed ende wijsheit van Groningen wort gehouden voer een doren dedijnghe; men bij den gemenen borgeren, de heldent to wesen van groter wijsheijt, want he den gemeijnten lueden to sede: he twijvelde daer niet an, woldemen sijnen raet volgen, he wolde em^p wall een^q eerlijcke soene ende vrede bekomen. Item onder des so screef de biscoep

^a sovende V. | ^b guedere V. | ^c forste V. | ^d Saxen V. | ^e Saxen V. | ^f gecompensiert V. | ^g niet V. | ^h anno MV^c V als V. | ⁱ Vredewolt AC. | ^j weere V. | ^k hem V. | ^l ander V. | ^m relijose V. | ⁿ mochten V. | ^o betroweden A. | ^p hem V. | ^q ene V.

van Utrecht een breff an de van Groningen op oer scrijfften, de se em eertijds van gescreven hadden, daer hier voer van gescreven is;¹ de tenoer ende sijn van des biscop breff² was: weert^a saeke dat de van Groningen sijck wolden ontslaen de overheijt ende de gerichticheijt de se over Vrieslant nae vermoge oers verbundes hadden, ende stellen dat an de fursten van Saxen^b als een ewich gubernator van wegen des Hilligen / Rijcks, als dan so wolde he komen mijtter ridderscup ende steden an desse sijde der Iselen mijt all sijner macht in Groningen, ende besarmen sijne stadt als een lit des Stichtes voer alle gewalt, in den se em wolden op doen ende openen oer stadt daer binnen to komen so starck ende machtich alst em belevede, want daer nu to hans bijnnen oerer stadt mannijgerleije volck was. Daer de van Groningen em wederup screven ter antwort,³ dat se dat also beleveden, in den he oer wolde eersten verseckeren mijt sijn segel ende breff, dat he solde laten blijven bij alle ore gerichticheijden ende preveleijen, de he ende sijn voervaederen em eertijds gegeven hadden, dat nargent in to bekorten. Als mester Johan Vredewolt^c dessen handel hoerde, so wolde he hem niet veerder hier in mengen, angeseen dat so groten furste als de biscop van Utrecht de saeke weder wolde vervaeten, so were sijns handels bij den fursten niet^d seer geachtet.

B p.140

ms.V p.215

§ 5 Van sommige^e dingen de de Sassegen deden in den anbegijnne van den nien iaere, als men screff XV^c ende VI

B p.141

Des saterdages voer Sunte Poncien⁴ so weren de borgerenn ende inwoneren starck uut mijt wijff ende kijnt^f om barnholt in to haelen bij den Horen ende Eldervolt ende daer omtrent over ijs, want to maele hart gevrozen was; dit in haelen duerde^g wal vier off vijff^h dagen lanck. Ten laesten dat de van Aedwert ende op Hogerkercken ende upt blockhues ter Punten quemen uut, ende verijageden all dat volck dat daer int broeck was ende slogen daer vier scamele lueden doet; ende vengen wall enⁱ XIII borgeren ende inwoners, ende brochten de to Aedwert, ende scatten em aff wat se em aff krijgen kunden. Op Sunte Poncien nacht⁵ quemen daer en deel knechten uut Selwert, ende branden twe kameren buten Poelpoerte. Op Sunte Anthonijs nacht⁶ branden se bij Hernester dijck een hues. Oeck so toegen de Groningers om een handeswijle^{*} uut mijtten^l honger vaneken in Drente ende Vrieslant, ende haelden in rogge, garste, botter, vleijs, holt, torff, al dat em van noeden was ter lijffucht, ende daer gaven se den lueden redelijck gelt voer, so datter gene grote clage van quam. Oeck so screven se uut

^a wert V. | ^b Saxsen V. | ^c Vredewolt V. | ^d nieet V. | ^e sommigen A. | ^f kinderen A.
^g duerd V. | ^h vier off vijff] vijff ofte ses A. | ⁱ ende V. | ^j myt dat A.

1 Zie Deel III-G § 10.

2 Deze brief van de bisschop is niet bewaard gebleven.

3 In deze brief van 27 december 1505 wordt ook een samenvatting gegeven van de zojuist genoemde brief van de bisschop aan Groningen; UA, Staten, inv. nr. 84.

4 10 januari 1506.

5 14 januari 1506.

6 17 januari 1506.

breven in Vrieslant van karspel tot karspel om brantscattijng; ende de Sassegen regenten verbodent em, dat niemant em wat geven moste. Dus weren de arme lantlueden iaemerlijcken belastet, want gaven se den Groningers wat, so worden se gehatet van den Sassegen, ende gaven sie niet, so worden se gehatet van den Groningers. So weren de summijge karspelen, de den Groningers de brantscattijng hemelijcken betaelden; ende de mijt wijllen niet geven wolden, de worden bij nachte op gehaelt in de stad, ende worden affgescattet dat men daer aff krijgen kunden. Aldus stonden de arme lueden in groter last.

§ 6 Van enen monick uut Aedwert om de^a gevangen to quijten¹ an beijden sijden^b gevangen weren, de voele moeijterije ende kallijng mijtten borgeren hadde

Als desse arme borgeren ende inwoneren, de int Nederwolt gevangen weren ende to Aedwert seten, so konden^c se generleije wijs vrij komen; ende men wolden se niet raesonen laten, want to Groningen seten gevangen en deel van den Sassegen knechten, onder welcken weren twe grote Hansen, de ene geheten Stroball^d ende de andere Grote Lucas; de hadden gevangen de Grone tente – dat weren arme verlopene lantlueden de uut Vrieslant in Groningen gevlogen weren, ende sus mede dan uut liepen in Vrieslant, op den^e huesman to scumen ende dat sijne to benemen – onder welcken ene was de upperste van der Grone tente^f, geheten Claws ter Hogerbrugge, de Stroball^g gevangen hadde. Ende^h daer na wort Claws to Aedwert weder gevangen, ende wort daer an een rat gehangen bij / een ander van der Grone tenteⁱ geheten Peter Slampamper^j, de daer to voren an een rat gehangen was. Ende^k de Groningers druwedden Stroball ende Grote Lucas ende de andere knechten weder to hangen, men se dorsten niet, want se daer vole gevangen weder sittende hadden, de niet vrij konden komen, se mosten to Gronningen eersten up de voeten wesen. Aldus quam uut Aedwert een monnick geheten her Wolter van Rees, om de gevangen an beijden sijden up de voeten toe brengen, de voele sprake ende kallijng hadde mijtten borgeren ende oeck mijtten Raed; uut welcken woerden het schene, dat he was daer ghekomen om moijt ende twijdracht to maeken, want totten uppersten sede:² he wijste sonderlijngen niet daer men vrede mede bekomen mochten, men he were komen om de gevangen daer to quijten ende toe vrijen. Ende totten borgeren ende gijlde sede he: wolden se ene soene ende^l vreden hebben, se soldent nu wall bekomen soe groet ende wall, ghelijck off se den hartogen van Sassen gevangen hadden, men de Raed van Groningen sochten genen vreden, ende wolden oeck gene soene hebben. Als desse monnick weder tot Aedwert bij den Sas-

B p.142
ms.V p.216

^a den V. | ^b sijde V. | ^c konde V. | ^d Strobael V. | ^e op den] um de A. | ^f tenten A.
^g Sroball V. | ^h en V. | ⁱ tenten A. | ^j slappanpeer A. | ^k en V. | ^l + enen V.

1 Na "quijten" aan te vullen: de?
2 Na "want" aan te vullen: he?

segen regenten quam, so screven de regenten enen breff^f to Gronningen, an den bowmeijsteren ende gemene gijlden ende borgeren ende niet an den Raed: alt gene dat de vorgeroerde monick^a totten borgeren ende gijlden van ener soene mijtten fursten van Saxen^b to bekomen gesecht hadde, dat were altosamen also. Ende^c wolden se mijt em tot twijntich parsonen starck ende daer en bijnnen uut den gijlden ende den borgeren enen vruntlijcken dach holden op seker vast geleijde, se solden ene eerlijcke soene ende enen vreden bekomen, dat em wall benogen solde. Mijt welcker scrijfft de bowmeijsteren ende gijlden gijngen bij den Raed, ende gavent daer to kennen. Daer weder op gescreven wort:² de Raed van Gronningen was de upperste van der stad, daer plechmen an to scrijven; se en dochten mijt niemant to handelen buten weten ende wijlle des Raedes, noch de Raed en dede niet in sulken dingen^d, ende weren in allen saeken^e ener lueden. So hadden se verstaen uutten Raede, dat daer solden komen vier abten, de enige wegen solden soeken om enen vrede toe bekomen; quemen de toe Gronningen, den soldemen wall to kennen geven enige mijddele ende wegen om ene sone toe maeken, de em lydlick^f ende dragelick^g were. Ende^h aldus worden Strobball ende Grote Lucas ende de andere gevangen to Gronningen up de voten gelaten, des gelijkes de gevangen to Aedwerth.

B p.143

§ 7 Van enen breff de heer Frederick van Egmont an de van Gronningen screff als een commissarius des Romskoningesⁱ

De wijle dat desse handel stont tusschen beide partijen, als de de biscop van Utricht, mester Johan Vredewolt^j ende de abbeten elck in sunderheijden in handen hadden, so voer van gescreven is,³ screff heer Frederijck van Egmont, greve^k ende heer to Yselsteijn^l, commissarius des Romskoninges, enen breff an de van Gronningen⁴ also rebelle ende ungehorsame des Hilligen Ricks, dat he hadde beramet enen dach ter vruntscap tusschen den fursten van Saxen^m ende de van Gronningen, mijt hulpe des biscops van Utricht to handelen tusschen beijden parten to Hattum in den lande van Gelre als op Sunte Blasijen dach,⁵ daer de hartoch van Saxenⁿ selves wolde wesen; welcke breff quam des wonesdages voer sunte Blasijen dach.⁶ Op welken breff de van Gronningen screven ter antwort:⁷ de tijt wer^o em to kort, se konden dat op den dach daer niet besenden;

^a moninck V. | ^b Saxsen V. | ^c en V. | ^d + buten se V. | ^e dingen A. | ^f lijdlijke V.
^g dragelijken V. | ^h en V. | ⁱ Roemschen koninges AD. | ^j Vredewolt V. | ^k + to Bueren A.
^l Iselensteijn V. | ^m Saxsen V. | ⁿ Saxsen V. | ^o were V.

- 1 Deze brief is niet bewaard gebleven.
- 2 Deze brief is niet bewaard gebleven.
- 3 Zie Deel III-H § 4 en 6.
- 4 Deze brief is ons niet bekend. Volgens Emmius, *Historia*, p. 654 zou hij geschreven zijn op 17 januari 1506.
- 5 3 februari 1506.
- 6 28 januari 1506.
- 7 Deze antwoordbrief is niet bekend.

ms.V p.217
 B p.144

oock weren se niet genoeghsam mijt dat geleijde bewaert, dat em gescreven was. Oeck so hadden se / all ore saeken ende geschele mijtten fursten van Saxen^a gestalt in handen des biscops van Utricht als oren rechten landes heren mijtten cappittel, ridderscap^b ende steden, de all oer doen ende laten in bevel hadde. Als he em ene gelegelijke stede betekende mijt genoeghsame versekerijngende ende geleijde, so starck mijt volck alst em noet were, als dan wolden se sick gerne ter dachvaert geven, ende nummer guede handelijngende to rugge stellen. Ende^c begerden, dattmen em des niet verkeren solde, dat se daer niet ter dachvaert quemen, angeseen de tijt to kort was, ende se up dat geleijde niet dorsten reijssen; want se eertijds^d daer mede gewarnet weren, do de laeste dachvaert to Hattum gehalten wort, daer hier voer aff gescreven is,¹ ende se geleijdet doe weren van den Romskonijnck ende vanden hartogen van Saxsen^e ende vanden biscop van Utricht, ende hadden den Sassegen boeden bij em ende des biscops aeralt van Utricht om se over to velijgen, nochtans weren se beanxtet datmen^f em dat geleijde niet gehalten solde hebben, alst scheen bij Borck in Drenthe, daer voer veerder van aff is gesecht.²

§ 8 Van de kercksprake^g de gescede in Groningen, van borger ende bueren uut der stad weren

B p.145

In den iaer Ons Heren dusent vijffhundert ende ses des sondages voer Sunte Poncien³ overdrogen borgemeijsteren^h, Raed mijtter gesworen gemeenteⁱ ende bowmeijsteren ende gemene^j gijlden, ende deden kercksprake daer van, dat alle de gene, borger ende buer offte inwoners der stad Groningen, de buten Groningen weren, ende om anxte des oerlochs buten der stad bleven, de solden weder to hoes komen bij Onser Liever Vrouwen dach to Lichtmijssen,⁴ bij verlues all oers guedes^k ende ontwarijngende oer borgerschap. Ende quemen se niet weder in bijder gesatter tijt, so solde men em nae senden wijff ende kijnt, de de stad mede ontwaert solden wesen; ende alle ore guederen solden der stad verschenen wesen. Des gelijkes soldet wesen to holden: offte ijenich borger ende buer offte inwoner nae desser kercksprake uut der stad vloge in desser vejide, de sall verboert hebben all sijn gued, ende men sall em nae uut der stad drijven wijff ende kijnt, ende all oer^l guederen sall den Raed tot behoeff der stad verschenen wesen. Men op dit gebot wort weijnich geachtet, want to Groningen wast sus vere gekomen, dat de Raed mochte gebeden alt gene dat^m em belevede, ende elck dede wat he wolde; want de buten was, de bleff buten, ende mannich arm man van visschers ende hantwarkes lueden ende ander arbeijts volck, de de kost

^a Saxsen V. | ^b ridderscup V. | ^c + se V. | ^d eertydes AD. | ^e Saxen AD. | ^f dat enen V.
^g ckercksprake V. | ^h + ende A. | ⁱ gesworen gemeente] zwoernen meente A. | ^j gemenen A. | ^k gueds V. | ^l ore V. | ^m wat A.

1 Zie Deel III-G § 9a, 9b.
 2 Zie Deel III-G § 9c.
 3 11 januari 1506.
 4 2 februari 1506.

niet langer krijgen konden, vloegen bij groten hopen uuter stad, ende daer quam niet nae dan gued weder.

§ 9 Van de vangene in Aedwert noch weren, de enen conversbroder mijt enen breff sanden an den bowmeijsteren ende gijlden ende borgeren

De gevangene de int Neerwolt gevangen weren, daer voer van gescreven is,¹ de noch op de voeten neet konden komen, om dat daer knechten vanden^a Sasseggen gevangen seten to Groningen, de inwoners ende Gronc tente gevangen^b hadden, de men^c na krijges recht niet raesonen noch scatten wolden, so quam een convers broder van Aedwert mijt een breff an den bowmeijsteren ende gijlden, inhoudende al eens van woerden tot^d woerden als de breff in heelt, daer voer van gescreven is,² de de monnick uut Aedwert brochte. So wort de convers^e geboedet ende gehaelt opt Raethues voer de gedeputierde Rades vrunden. Daer wort em een scarp capittel gesecht mijt onnutten woerden van oer summijgen, so dat hem solden wachten van sulke moihte breven niet meer in Groningen to / brengen, offte se wolden em in enen sack steken ende drencken em etcetera. Ende den regenten der Sasseger heren in Aedwert wort een antwort gescreven³ op oren breff van bowmeijsteren ende gijlden in allen formen ende manieren, als de ander inhelt^f de to voren op oren breff gescreven was, so voer van gescreven is.⁴ Als desse convars^g weder quam to Aedwert an den regenten, ende hem daer weder in brachte alle de onnutte woerden, de he to Groningen gehoert hadde: also dat se em ende andere boeden de so dane breven brochten wolden drencken, ende kregen se ioncker Vijt den regent, se wolden^h hangen, ende he en behovede niet so dane moihte breven in Groningen to scrijven etcetera, so wort ioncker Vijt seer vergrellet ende quaet op de Groningers, ende wolde do niet beleven, dat de vier abbatenⁱ, daer voer van gescreven is,⁵ de doe all geleijdet weren, mosten toe Groningen niet komen, om dat gene toe handelen om paijs ende vrede to maeken, so se opgeset hadden. Dit^j quam voer den gijlden; so leten se dessen breff, de de bowmeijsteren uutgescreven hadden an den regenten, wederom haelen uut Aedwert, ende wolden weten wat em wederumme gescreven was, angeseen dat de reijse van den abbaten verbleff, daer se sone ende vrede meenden mede to bekomen. So stont in den breff een artijcuel: dat se niet wolden hebben dat men sulkes meer an em scrijven solden; als he sulkes ijeet hadde in den sin, dat to ruste ende vrede mochte dragen, solde he scrijven an borgemeijsteren^k ende Raed, als dat van oldes plach to wesen. Dessen artijkel verstunden de gijlden: dat de bowmeijsteren hadden em gescreven, dat he an em niet meer solde scrij-

ms.V p.218

B p.146

^a van de V. | ^b gegevangen V. | ^c man V. | ^d to A. | ^e + broder A. | ^f inholt V.
^g convers A. | ^h + hem A, + em CD. | ⁱ abbaten V. | ^j dat A. | ^k borgemeijster V.

- 1 Zie Deel III-H § 6.
- 2 Zie Deel III-H § 6.
- 3 Deze brief is niet bewaard gebleven.
- 4 Zie Deel III-H § 6.
- 5 Zie Deel III-H § 6.

ven alsulke breven, ende meenden dat se genen vreden begeerden mijt em to hebben. Ende setten de bowmeijsteren daeromme beijde aff, ende setten twe nie bowmeijsteren, ende setten em to hulpe twaeleff personen, alse ses uutten gijlden ende ses uutten borgeren, de mijt em solden helpen raeden ende doen alt gene des em van noeden is. Ende den enen olden^a bowmeijster, Sijmon Kannegeter, wolden se doet slaen, om dat he den breff hadde also uutgesant ende to gesegelt; daer em in der waerheijt to kort in geschach^b, want den selven breff also van den gedeputierden ende beijden bowmeijsteren mijt vier ofte vijven uutten gijlden also was belevet ende uutgesant; so en eijgede he daer gene meer sculdes an dan de andere. Ock als se den breff to rechten wolden verstaen, soe was daer niet quaedes in gelegen; men toe Groningen was in der tijt een roe hope volcks.

B p.147 § 10 **Van de husen de to Helpmen^c gebrant worden ende to Godlinse ende daer umtrent**

ms.V p.219 Toe Helpman^d hadden de borgers noch welke husesen. Als Berent Konderdes hadde daer een^e eerlijke hoeffmans woning¹ mijt graffte, bruggen ende poerten ende een schoen^f bowhues, ende he hadde dat sijne all verdinget ende brantscattet, so voer all van gescreven is.² Allijke wall op Sunte Blasijen nacht³ wort dat mede gebrant ende in den gront verdorven ende dael gesmeten. Des donderdages daer nae⁴ bij sconen dage quemen se weder van dat blockhues van Weerden bras, ende branden Helpen^g heel vort up, uutgenomen dat sekenhues ende noch twe andere borgere husesen, alse Jacop Lubbers hues ende Entens hues. Als nu de Groningers uutgescreven hadden inden Ummelanden om brant scattijnge, so voer van gescreven is,⁵ so weren orer summijgen onhorsum ende wolden niet geven. So sande^h se uut oer knechten des nachtes nae Sunte Blasijen⁶ nae den Dam ende daer umtrent, toe Godlinse endeⁱ to Enum; ende branden twe husesen, ende brochten^j VI gevangens / mede, dat weren arme lueden de niet geven konden, ende brochten oeck mede en weijnich korens^k ende botter, vleijs ende speck, daer se de arme hueslueden naemen; so dat de scamele huesman in allen enden iamerlijcken geplaget wort.

^a olde V. | ^b in geschach] an schach A. | ^c Helpman A. | ^d Helpmen V. | ^e ene V.
^f scone V. | ^g Helpenmen V. | ^h sanden A. | ⁱ en V. | ^j brochte V. | ^k koren V.

1 Waarschijnlijk de latere Coendersborg; vgl. Deel III-D § 8b.
 2 Zie Deel III-F § 11a, p. 217-218 het gaat daar niet expliciet over het huis van Coenders.
 3 3 februari 1506.
 4 5 februari 1506.
 5 Zie Deel III-H § 5.
 6 4 februari 1506.

§ 11 **Van dat cloester ten Buer ende de kercke toe Gelmerwolde to besetten ende andere^a quaede daeden de de Sassege^b den Groningers deden**

B p.148

Als^c de Groningers dus in Vrieslant uuttoegen om brantscat to haelen ende pre-vande in to krijgen, alse voer van gescreven is,¹ so quemen de Sassegen int cloes-ter Ten Bueren ende voert in de kercke to Germerwolde, ende makeden de ker-cke vast mijt een bolwarck der umme, ende makeden oeck een bollwarck om dat cloester to Selwert, ende oeck om de Hoge kercke, daer se de hueslueden in den Ummelanden to drongen, ende keden, dat se op oer selves kost doen mosten. Aldus was Groningen um ende umme besingelt ende benauwet, dat se tot genen sijden uutmochten dan mijt groter anx^t oers lijves, dat se hemelijcken bij nachte uut reijseden, ende brochten in Groningen so vele^d alse se up oren hals mochten dragen: van visch, olij, vijgen, rosijnen, rogge, haver ende van allen wat elck be-komen konde, want aldinck golt voele, als elck wall vermarken mach, want de vejide lange duerde. Ende van dessen lueden de dus op een aventuer uut lepen, wort ondertijden^e een offte twe gevangen; de wat hadden toe geven, namen se van all dat se krijgen konden, ende de niet to geven hadden, schaffveerden^{*} se so iamerlijcken als se wolden, want se sneden de oren aff. Ende den vrouwen sne-den se de clederen^f bij den^g ers aff, ende leten se soe nae Groningen weder gaen. Ende ene vrouwe setten se op elck kennebacke een brant mael. Ende een man sneden se bejide sijn oren aff, ende hengen de oren an sijnen hoet voer een bute^{*} penninck, ende bunden em de handen up den rugge als een deff, ende hen-gen em twe herijnge^h an sijn borst, ende deden hem wat soltes in een saxken, ende leden em een cleijnⁱ stucken brods^j daerin, ende sanden dat to spijt in Gro-ningen, dat he dat solde brengen den borgemeijsteren Johan Scaffen ende Har-men Lewe; welcken spijt se al mosten lijden, want se all verheert weren.

§ 12 ***Benninge's klacht over Groningens verblindheid***

O Groningen, Groningen, waer ist dij to komen om dijne grote hoverdie ende dwasheit? Du machste wal seggen mijt den hejidschen konijnck, als in den Olden Testament gescreven steet:² sicut feci factum est mihi: als ick gedaen heb, is mij gedaen.

^a ander V. | ^b Sassegen A. | ^c + nu A. | ^d voele V. | ^e ontertijden V. | ^f cklederen V.
^g – den V. | ^h heringe A. | ⁱ ckleijn V. | ^j stucken brods^j stucke brodes A.

1 Zie Deel III-H § 5.

2 Vgl. Richteren 1:7. Zie ook p. 367 n. 6.

DEEL III-I

GRONINGEN BESEFT de onmacht van de bisschop en geeft zich gewonnen aan graaf Edzard als landsheer (1506)

B p.149 § 1a **Van den dach de to Hattum gehalten is van des Roemsschen koninges^a commissarien ende den biscop van Utricht tusschen den fursten van Saxen^b ende den Groningers**

ms.V p.220

De biscop van Utricht sande enen breff to Groningen,¹ dat des Roemsschen koninges^c commissarien weren to Hattum, om aldaer to tractieren ende to handelen van de^d ghesceelen tusschen den hoechgeboren fursten van Saxen^e ende de van Groningen. Also en kondemen daer niet entloes handelen, off^f de van Groningen mosten daer ore vulmachtige Raedes vrunden scijken. Daer de van Groningen ter dach hen hebben gescicket VIII parsonen, also vier uutten Raed, twe uutten gilden, twe uut den^g borgeren. De vier uut den Raed weren Lueden^h Hornken, Koert Konerdes, Peter Sickinge all borgemeijsteren,² mester Gelmer secretarius; uut den gijlden twe bowmeijsteren, als Johan Braemscheⁱ de goltsmijt ende Harmen van Campen de scoeder; ende uut den borgeren Johan Blawe ende Hobe^j Smijt. Desse gescickede Raedes vrunden sijnt uutgetogen mijt sekeren vaste geleyde int iaer Unsens^k Heren dusent vijffhundert ende sesse op Sunte Apolonien dach,³ de do was op enen maendach^l. Als se to / Swolle quemen, vunden se aldaer de raedes vrunden van Campen. So hebben se daer verscreven de van Deventer, de daer van stunden an sijnt gekomen. Daer gekomen wesende hebben de van Groningen den anderen raedes vrunden der dreer steden ore noet ende gescele to kennen geven, also van den last ende benauwijinge de se van den Sasseggen hadden, ende woe de prevande ende kost in orer stad seer begunde to korten, als elck wall vermarcken mochte, angeseen dat oerloch omtrent een iaer geduert hadde;⁴ ende vermaenden em daer ore hoge lofften ende verscrijvinge orer segele ende breven, om em hulp ende bijstant toe doen^m – daer

^a Roemsschen koninges] Romskoninges V. | ^b Sassen V. | ^c Roemsschen koninges] Romskoninges V. | ^d – de V. | ^e Saxen V. | ^f offte V. | ^g uut den] vanden A. | ^h Luedeken A. | ⁱ Bramsche V. | ^j Hoke A(CD). | ^k ons A. | ^l manendach V. | ^m done A.

- 1 Deze brief is niet bewaard gebleven.
- 2 Coert Conrades was burgemeester in 1505/06, Ludeken Horenken en Peter Sickinge in 1506/07. De burgemeesters werden gekozen op 9 februari en geïnstalleerd op 22 februari. Aangezien Peter Sickinge op 22 februari voor het eerst als burgemeester optrad, moet Benninge dit bericht na die datum geschreven hebben.
- 3 9 februari 1506.
- 4 In feite nog geen 10 maanden sinds april 1505.

B p.150 voer all van gescreven is¹ – dat noch tot nu niet van gekomen is. Ende weert^a, dat se noch voert an niet gereddet en worden, mosten se oersacket worden om andere wegen to soeken, daer dat hele Gestichte wal veerder in lasten mochte^b komen. Daer de dre steden op hebben geantwort, dat se des all hadden wall wetenheijt, vermijds scrijven ende andere boeden de se dagelix uut Groningen kregen; men se hadden des nie soe claerlijcken ende opelijcken verstaen, als se dat doe hoerden. Ende en dochten se nummer to verlaten, ende helpen se hantholden als een mede gelit des Stichtes, mijt andere vole^c trostlijke woerden etcetera. Des dages daernae² sint se verbodet van den biscop mijtten staten van den lande, dat se solden komen van Swolle to Hattum mijtten raedes vrunden der dreer steden. Doe se daer komen weren, hebben se daer gevonden den greven van Moers ende heer Ghijse van Egmont, commissarien van wegen des Roemschen koninges^d, ende den biscop van Utricht mijtten capittel, ridderschap^e ende steden.

§ 1b *Vertogen van de eerste twee dagen, compromisvoorstel verworpen*

Daer samentlijck wesende, sijnt gekomen de commissarien des Roemsschen koninges^f bij den biscop mijt sijnen reden, capittel, rijdderschap^g ende steden, ende hebben em daer ghetoeent oere^h commissie ende bevel, de se hadden van wegen der Roemscherⁱ konincklijke^j majjesteet. Ende daer gesecht van der weersordicheijt^{*} ende rebelleicheijt der van Groningen, de se gedaen hadden ende noch dagelix em in bewijsden ende deden tegen den hoechgeboeren fursten ende heren heren Jorgen, hartogen to Saxsen etcetera ende en ewich gubernator der Vriescher landen ende der stad Groningen van wegen des Roemschen koninck^k. Ende begeerden em de stad toe openen ende in toe doen, ende to versetten alle den hinder, last ende scaeden, daer de van Groningen den fursten van Saxen^l ingebrocht hadden, ende vort in brengende worden. Des gelijkjes sijnt se ghekomen bij de gescickede Rades vrunden van Groningen int affwesen des biscops ende sijnen reden, ende hebben daer voer gegeven ende gesecht alt gene se den biscop ende sijnen reden gesecht hadden, soe hier voer geroert is.³ Daer de van Groningen doe em geen antwort up geven, ende namen oren beraet op den

^a weer V. | ^b mochten V. | ^c vele V. | ^d Roemschen koninges] Romsconinges V.

^e ridderscup V. | ^f Roemschen koninges] Romskonijncks V. | ^g rijdderscup V. | ^h ere V.

ⁱ Romesscher V. | ^j konincklijke V. | ^k Roemschen koninck] Romskonix V. | ^l Saxsen V.

- 1 Nergens in de kroniek is sprake van verzegelde beloften van de Overijsselse steden alleen. In Deel III-G § 2b, p. 232 belooft “de biscop mijtten steden ende Raeden” onder bepaalde voorwaarden Groningen te zullen helpen. In Deel III-H § 4c, p. 259 belooft de bisschop nogmaals de Groningers voorwaardelijk te hulp te komen “mijtter ridderscup ende steden an desse sijde der Iselen”.
- 2 Volgens GrA, OA, inv. nr. 758 zou dit de woensdag na Sint Apollonia (11 februari 1506) zijn, maar deze bron is niet contemporain. De bisschop en de afgevaardigden van de Staten van Utrecht zijn op zijn vroegst op 19 februari 1506 te Hattem verschenen; zie UA, Staten, inv. nr. 24.
- 3 In deze paragraaf.

B p.151 naesten dach. Ende sijnt hier mede gegaen bij den biscop, ende hebben em daer to kennen geven alt gene dat em voergehouden was van den commissarien; daer em de biscop op sede: dat em ende sijne rede^a alt gene in sulker formen, woe voergeroert is,¹ em oeck van se gesecht ende voergegeven was; daer se samentlijck op raedslageden. So dat de van Groningen seden, omme de stad em to openen ende de to stellen in handen der Sasseger heren, beroerde den biscop mijtten Gestichte toe verdedingen, want een lit des Stichtes was. Ende om de kosten, moijenisse ende arbeit daer se omme spraken van wegen der Sasseger heren, mosten se selven verdedingen. Daer der nae up is beramet een dach, daer se samentlijck mijt malkanderen ter sprake sijnt gekomen. Ende de raede der fursten van Saxen^b quemen daer oeck bij; daer em noch int gemeen bet wort voergehouden om de stad to openen, ende weder umme to richten den scaeden, so hier voer geroert is.² Daer em up geantwort wort int lange: woe Groningen eerst byt^c Stichte is gekomen, ende woe lange tijt se in een vredelijck / ende rustlijck besit daer bij gewest sijnt, so dat hier voer op der ander dachvaert to Hattum oeck verdedinget wort, ende voer all gescreven is,³ dat nu niet van noeden is hier all to verhaelen. Ende van de onkosten seden de van Groningen up: dat de furste van Saxen^d se was moijende ende belasten mijt swaren orloge, om ore stad in to hebben, ende em to drijngen van de overheijt der Ummelanden, daer se over mannich ewich iaeren boven gedencken der menschen bij gewest wren, daer men se nu geweltlijcken affdringen wolden^e boven recht. Waeromme de hartoch van Sassen^f nae rechte em sculdich was wederumme to richten ende to versetten oren scaeden. Daer de commissarien ende reden der Sasseger heren weder up seden: dat de stad Groningen was een Rijx stad, ende was den Hilligen Rijke ondergeworpen ende toegedaen mijt huldinge, plicht ende ede, de se in korten iaeren em gedaen hadden in de stad van Kemptmen in Oostenrijck,⁴ daer se den hoechgeborennen fursten ende heren heren Maximiliano Roemssche koninck^g ende sijnen nakomelijngen keijseren ende koningen des Hilligen Roemschen^h Ricks hebben huldingen, plicht ende ede gedaen, sijner konincklikerⁱ majesteet konijngende ende keijseren truw ende hulde to wesen, ende to bekennen ende to holden voer oren rechten hals^j landes heren, niet tegenstaende de gerichticheijt de de biscop van Utricht over de stad hadde. Welcke huldinge was nae der tijt gescheen, dat de biscop an de overheijt van Groningen was gekomen: soe doeden de laeste vorworden de eersten. Ende de Ummelanden in Vrieslant quemen den Roemschen^k Rijke to; daer hadden se geen recht toe – dat weer den fursten van Sassen^l ondergeworpen voer een ewijch gubernator van wegen des Hilligen Rijcks. Daer de biscop ende sijne reden op seden: wal hadden de van

ms.V p.221

B p.152

^a reden A. | ^b Saxsen V. | ^c erst byt] eersten bij V. | ^d Saxsen V. | ^e wolde V. | ^f Saxen AC. | ^g Roemssche koninck] Romskonick V. | ^h Romesschen V. | ⁱ konicklijker V. | ^j – hals A. | ^k Romesschen V. | ^l Saxenn A.

1 In deze paragraaf.

2 In deze paragraaf.

3 Zie Deel III-G § 9b.

4 Kempten was een vrije Rijksstad en lid van de Zwabische Bond, niet in Oostenrijk. Het verdrag was gesloten op 23/24 mei 1494, zie Deel III-B § 4.

Groningen so dane huldinge, plicht ende ede den Hilligen Rijke all gedaen, en weer em niet hinderlijcken, want de stad Groningen quam der hilliger kercken tot Sunte Merten to Utricht ende den Gestichte to, ende den biscop to^a Utricht, de hoere natuerlijke furste ende landshere was, na inholt der preveleije^b de se daer van hadden, so voer all van gescreven is,¹ ende op der dachvaert to Hattum doe getoent worden; so kunden^c se anders genen heren huldinge, plicht offte eden doen. De van Groningen seden daer: dat des Romsconinges majesteet hadde gesant dre heren hier to Groningen, de mijt se solden trecken in Westvrieslant, ende leveren em over van wegen des Hilligen Rijcks Oester,² de doe mijt der stad van Groningen in verbunt stonden, ende van em plicht ende ede to nemen. So hebben de van Groningen^d voer notarien ende tuegen den Hilligen Roemsschenn^e Rijke huldinge, plicht ende ede³ gedaen, mijt dusdaniger protestacie: dat desse eed sal in generleije manier hinderlijcken wesen de overheijt de de biscop van Utricht over de stad Groningen hadde, ewelijcke allijke wall bij den Stichte^f to blijven, he ende sijne nakomelijngen biscoppen hore rechte landsheren to blijven, ende dat Hillige Roemsche^g Rijck sick daer nummer mede in to mengen; oeck niet hinderlicken ienige borgere offte inwonere offte ore guedere buten offte^h binnen Groningen; ock niet hinderlijcken ienige verbunden in den Ummelanden tusschen der Emse ende Lauwersche, de se mijt der stad gemaket hebben, de all even wall van weerden ende in sijner vuller macht to blijven. Ende weert oeck saeke, dat de van Groningen in tokomenden tijden van ijenigen heren offte mijt oren moetwilleⁱ van Oestergoe gedrongen worden offte overgeven, so sullen se ende ore nakomelijngje altijt des edes ende huldinge onbelast, vrij, los ende ledich wesen, des gelijken^j den eed^k den hore gedeputeerden geschickeden to Kempen gedaen hadden den Hilligen Roemschen^l Rijke. Daer de commissarien des Roemschen konincks^m up seden: sulcksⁿ hadden se geen bevel, dat se ienige landen offte steden, de den Hilligen Romschen Rijke to quemen, mijt so danen protestacien mochten ontslaen offte verlaten; / men helde dat van gener weerden te wesen, wall hadden de heren daer hier voer van ghescreven is,⁴ den van Groningen also overgegeven^o ende^p belevet, als dat instrument begrepen hevet.⁵ Daer de van Groningen weder op seden: ore ghescijckede Raedsvrunden hadden oeck veerder geen bevel ende macht huldinge, plicht ende ede to doen dan hier voer geroert is;⁶ ende off se dan verder hadden gedaen dan se in bevel hadden, holden wij van gener weerden to wesen,

B p.153

ms.V p.222

^a van A. | ^b privilegien A. | ^c konden V. | ^d + doe V. | ^e Romesschen V. | ^f gestichte A. | ^g Romessche V. | ^h ende V. | ⁱ moetwillen V. | ^j gelijkes V. | ^k ede A.
^l Romesschen V. | ^m Roemschen konincks] Romskonix V. | ⁿ sulkes AD. | ^o overgegeven V. | ^p en V.

1 Zie Deel III-G § 9b.

2 Lees: Oestergoe?

3 De voorwaarden en tekst van deze protestatie: *Pax Groningana*, p. 176, nr. 122. Zie ook de samenvatting Deel III-I § 2a.

4 In deze paragraaf.

5 Zie Deel III-B § 4.

6 In deze paragraaf.

ende is ons niet hinderlijcken. Hier bleff de sake op berusten want op den naesten dach daer nae; op den dach quemen se weder bij ene. So gaven de commissarien des konincks ende de raede der Sasseger heren voer: de van Groningen solden ore stad openen enen onpartijlijcken heren mijt ses hondert knechten in sequesters hant, op dusdane condicie, dat de sequester solde de stadt inhouden, ende men solde de geschele van der stad wegen tusschen^a dessen^b twen fursten alse den biscop van Utricht ende den hartogen van Sassen^c stellen int Kamergerichte voer den Roemskoninck^d mijtten fursten^e ende stenderen des Hilligen Rijcks. Wen van den beijden fursten de stad mijt recht^f to gekent^g worde, de solde se hebben. Ende den solt ende ongelt van den ses hondert knechten solden desse twe fursten to gelijke betaalen, ter tijt dat de sake mijt recht gesleten^h ende geendiget weer. Daer de van Groningen op seden, dat se des niet doen wolden, angeseen dat ore genedige here de biscop van Utricht over mannich ewich iaer in ene vredelijcke possessie ende besit des Stichtes van Utricht geweest were, ende ore stad was een gelit des Stichtes. Oeck hadden se selven possessie ende besit orer stad over mannich hondert iarenⁱ, daer se sick niet uut wolden stellen ende geven, ende bekanden anders genen heren over em to wesen dan den biscop van Utricht. Daer dat doe oeck up berustede den dach.

B p.154

§ 1c *Na vier dagen nieuw compromisvoorstel*

Doe verleppe echtes^{*} wall en dre offte vier dagen, eer de van Groningen weder bij den heren quemen, men de biscop ende sijne raeden hebben voele spraken ende handelinghe mijt commissarien ende raeden der Sasseger heren, om ijenige wege to soeken de geschele bij to leggen. So sijnt se ten laesten hier to^j gekomen mijt groter swaricheijt, dat desse artikelen^k sijnt overgekomen ende geset in desser formen:^l dat men de geschele tusschen^l den biscop van Utricht ende den hartogen van Sassen^m solde stellen voer den Romschen koninck mijtten koerffursten ende stenderen des Hilligen Rijckes ten Kamergerichte; woe dat dan voerⁿ recht gekent worde, we^o van beijden fursten, als de biscop van Utricht offte de furste van Saxsen^p, de naeste toe der stad van Groningen solde wesen, ende we van em beyden^q de to gekeert ende gewijst worde, de solde als dan sonder ienich middel ende indracht daer heer over wesen ende blijven ewelijck ende arfflijcken. Des gelijkes soldet oeck staen tot erkantnisse des Kamergerichtes voergenoemt^r van so dane kosten, moijenisse ende arbeyt^s, de de fursten van Saxsen gedaen ende gehat hebben^t, vermijds besperinge^u ende hindernissen^v der van Groningen, de se em gedaen hebben, om de Ommelanden ende Groningen in to nemen

^a tuschen V. | ^b den A. | ^c Saxen AC. | ^d Romsckonick V. | ^e koerffursten A. | ^f rechte A. | ^g gekert A. | ^h gesloten A. | ⁱ hondert iaren] hondertiaren V. | ^j by A. | ^k artikel A. | ^l tuschen V. | ^m Saxen A. | ⁿ wer V. | ^o worde we] woerdewe V. | ^p Saxen A. | ^q bijde V. | ^r voergenoemt V. | ^s arbeijte V. | ^t heft A. | ^u besperijge V. | ^v hindernisse V.

1 Zie voor het verdrag tussen Georg van Saksen en bisschop Frederik van Baden van Utrecht (o.a. inhoudende een bestand van 13 maart tot 12 april 1506): Tresoar, MSFG, inv. nrs. 773, 804, 1825-1827.

na inholt sijner commissie. Ende dit al soldemen beloven ende besweren. Ende de van Groningen solden hier voer setten to onderpande alle oere ende ore borger^a ende inwoner guederen, landen ende renten bijnnen ende buten Groningen gelegen, inden Gestichte van Utricht offte in der Sasseger landen, oeck waer de gelegen sijnt; desse artikulen also to achtervolgen, toe beleven ende to holden. Hier weren singulare parsonen to gedeputiert van den ridderscap^b ende steden, de tusschen^c beijde^d partijen desse artikulen alsus woe voer / gehandelt hadden. De wijle als dit nu gehandelt was, so weren de raedes vrunden des Gestichtes an de sijt der IJselen weder toe hoes gereijset. So lede de biscop over mijt sijnen reden, dat se dat niet zegelen^e mochten buten consent des capittels der vijff godes husen to Utricht ende der ridderscup ende steden. So sande de biscop de ghe-deputierden daerhen mijt de artikulen. Als se bij malkanderen quemen, so leden se over mijt malkanderen, dat dit were ene geestlijcke saecke, wanttet beroerde der hilliger kercken to Utricht; so wert niet temelijcken dat men dat solde stellen voer warlich gerichte. Oeck was de Roemssche koninck^f een partijelick richter, so wast niet temelijcken dat he rechter in desser^g sake muchte^h wesen;ⁱ woldemen dat stellen an enen geestlijken, onpartijelijcken richter, mochten se wall lijden ende weren daer mede to vreden. Ende^j se wolden dat also niet bezegelen. So quemen de gedeputierden weder bij den biscop to Hattum. So wort den commissarien des Roemschen koninges^k ende den reden des Sasseger heren gevraget, oftet em belevede ende genoegch were, dat de biscop mijtten ridderscup ende steden alse Deventer, Campen ende Swolle dat besegelden; daer se op seden: iac. Doe traeden aff de raedes vrunden van Campen, ende seden: se hadden sulckes^l geen bevel dat also mede to beleven ende to zegelen, men se wolden van stunden an toe hoes reijssen, ende geven dat den vrunden van den raede to kennen, wat em hier in belevede, ende brengen em daer^m een antwort van weder in. So sloten se all daer, dat se sick so vere in de sake niet wolden geven, oeck niet mede zegelen. Ende sijnt weder to Hattum gekomenⁿ, ende so weder in gebracht. So wort em noch gevraget offte^o em oeck genoegede, dat de biscop ende de van Deventer ende Swolle dat allene zegelden, dat de commissarien ende Sassegen raeden niet doen wolden; men se hebben de artikulen onbezegelt an em genomen, ende hebben daer enen van oren raedes medegesellen des fursten van Sassen hen gescicket an den hartogen van Saxenn^p, om all daer to raed vragen, offte dat den fursten van Sassen^q also oeck belevede, ende soe nae gaen wolde; ende daer wolden^r se den biscop een antwort van weder laten weten omtrent Paesschen eerstkomende.² Des gelijkes hebben de van Groningen oeck gedaen, ende hebben desse artikulen oeck in scrijfften genomen, ende^s hebben oren affscheijt daer mede genomen. Ende^s men hevet em enen Sassegen boeden

^a borgeren AC. | ^b ridderscup V. | ^c tuschen V. | ^d beyden A. | ^e zelen V.

^f Roemssche koninck] Romskoninck V. | ^g in desser] inder A. | ^h mochte V. | ⁱ en V.

^j Roemschen koninges] Romskoniges V. | ^k sulcks V. | ^l hyr A. | ^m komen V. | ⁿ oftet A.

^o Saxsen V. | ^p Saxenn A. | ^q wolde V. | ^r en V. | ^s en V.

1 In principe oordeelde het Rijkskamergerecht onafhankelijk van de keizer/Rooms-koning.

2 12 april 1506.

mede gedaen mijt een geleijde, de se in Groningen solde weder over veeligen. Ende em quam wall omtrent en viertich reijsseners^a an van dat blockhues Weerdenbras bij oere wagenen, ende leten se all aff sitten van de wagenen, om toe besen off daer ienich gued op gewest hadde, dat se invoeren wolden, ende besochten alle de kisten ende packen; ende hadde men sulckes ijert gevonden, so solden se em oer geleijde niet gehouden hebben. Als se niet bij em gevonden hebben, so lieten se se varen, ende reden mijt em doer Helpmen^b op den esch vor Groningen. Ende aldus so quemen se weder to hues op Sunte Benedictus dach, dat doe was des saterdages to Letare.¹

§ 2a *Heel de stad Groningen bijeengeroepen voor stemming*

ms.V p.224

Op den sondach to Letare² nae der misse wort opt hues gedaget alle de ije in eetspijl gewest weren, olt ende nie, mijt alle den gilden ende den besten borgeeren, om dit to horen ende weder in to brengen. Dat doe voer den gansen hoep int lange sus vertogen wort ende ingebrocht, so voer hier geroert is.³ Oeck mede wort daer ingebracht^c, woe datter had gewest een gued vrunt ende leefhebber der stad Groningen, een raedes vrunt van Campen,⁴ ende gaff den^d van Groningen to kennen, wo de biscop, capittel, ridderscup ende steden hadden mijtten Sassegem gemaket een overkomst / ende bestant durende tusschen de tijt hent tot Beloken Passchen,⁵ dat de Gestichte van Uutricht solden vrij ende velich sitten ende wesen voer de Sassegem an lijff ende gued, uut gesundert de van Groningen, de in dessen bestande neet mede solden wesen; men wert^e sake, dat ienich ingeseten des Stichtes van Uutricht den van Groningen ienige prevande toe voerde, offte hulp offte bijstant dede, den mochten de Sassegem straffen viantlijcker wijse nae oren guetduncken; nochtans en solde dat bestant voer de anderen niet ingebrooken wesen durende de tijt lanck. Daer sick de Groningers seer in verslogen ende moeijden. Oeck hadde de ene bowmeijster, Johan Braemsche^f de goltsmijt, int hemelijck van enen des biscops raed in scrijften kregen den eed, daer voer van gescreven is,⁶ den de van Groningen den Roemshen^g koninck ende Hilligen Rijk to Kempem gedaen hadden, in formen hier nae.

B p.157

^a knechten A. | ^b Helpman A. | ^c ingebrocht AD. | ^d de V. | ^e weer V. | ^f Braemsche AD. | ^g Romsgen V.

- 1 21 maart 1506.
- 2 22 maart 1506.
- 3 Zie Deel III-I § 1a-c.
- 4 Waarschijnlijk Gheert van Wouw, klokkengieter te Kampen, aan wie bouwmeester Symon Claessen Kangeter op 28 januari 1506 had gevraagd, zijn invloed ten gunste van Groningen aan te wenden; zie UA, Staten, inv. nr. 84.
- 5 19 april 1506. Van dit verdrag is ons slechts een afschrift bekend, dat spreekt van een bestand tussen 13 maart en Pasen 12 april 1506. Zie UA, Bisschoppen, inv. nr. 502, fol. 2r-5r, reg. 5081.
- 6 Zie Deel III-I § 1b.

“Wij¹ sweren den aller doerluchtigen hoechgeboren fursten ende heren, heren Maximiliaen Roemsscher^a konincklijcker majestaet, ende sijner konincklijcker majesteet nakomentlijken Roemessche koningen erwelt ende eendrachtigen^b gekoren sullen worden, truw ende huilt^c sullen wesen, wij noch onsen nakomelingen tot genen tijden int ewijge tegen ore konincklijcke majesteet ende den Hilligen Rijcke toe doen, sunder de to holden ende hebben voer onsen natuerlijke^d rechten^e landes heren, sunder den biscop van Utricht gene besperijnghe daer van toe hebben; dat ons Got also helpe ende alle sijne hilligen.”

§ 2b *Irritatie leidt tot instelling noodcomité van 12 man*

Als dit all woe voer int lange vertogen was, doe sede Johan Braemsche^f de bowmeijster: “Woe worden wij arme borgeren verleijt ende bedrogen, dat ghij dusdanige plicht ende eden hebben den Hilligen Romsschen Rijcke gedaen, ende daer en boven allijke wal in dusdanigen swaren orloge tegen em ververen; doch des niet de min wij moten ende wijllen noch allijke wall ener lueden blijven, ende der stad best samentlijck ende eendrachtlijken raeden.” Als se nu dit resses ende den affscheijt, woe voer gesecht is,² gehoort hebben, so hebben borgemesteren^g ende Raed, mijtter wijsheijt ende gemene borgeren ende hoefflinghen^h van den gijlden opt Raed hues wesende, de hovede neder geslagen endeⁱ stijlle geswegen ende verslagen, oftet^j doede lueden weren gewest. Ten laesten sede Johan Braemsche^k de bowmeijster: “Wij moten noch anders naer wegen soeken hijer bijder hant. Wij gijlden hebben noch wall een vier offte vijff breven van den regenten uut Aedwert; wijl wij, wij sullen^l wall een^m soene bekomen, de ons wal benoegen sall.” Doe sede Johan Scaffer, de borgemeijster de sijn pant do was: “Men slae sulkes niet aff, ende laet ons versoken, wat wij daer bekomen moegen; laet ons daer to deputijeren lueden de daer in raeden, op dattet hemelijcken blijve.” So worden daer to geramet XII parsonen uut den Raed ende gezwoerenⁿ gemeente^o ende van den treffelickeste^p borgeren ende uut den gijlden, de in dessen handel solden raeden; dat welcke^q mij duchte toe male ene unnutte ende onbehoerlijcke voer nemen was ende ene grote verachtigen³ des Raeds, dat men andere luede solden deputijeren voer der stad beste toe raeden, anders dan borgemeijsteren ende Raed, de gesworen weren der stad beste to raeden. Dat scheen recht off se niet wijs genoegh weren daer voer konen raeden, dat men daerumme andere in oer stede koren; men ick gevoele, dat gheschach^s nargent

B p.158

^a Romesscher V. | ^b eendrechtigen V. | ^c hult AD. | ^d natuerliken A. | ^e rechte V.

^f Bramessche V. | ^g borgemeijster V. | ^h hoefflijngen V. | ⁱ + hebben A. | ^j offte V.

^k Bramessche V. | ^l wyllen noch A. | ^m ene AC. | ⁿ sworen V. | ^o meente A.

^p treffliken A. | ^q welck V. | ^r oft A. | ^s schach A.

1 Zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 236.

2 Zie Deel III-I § 2a.

3 Lees: verachtige? Het lijkt erop, dat Benninge's afkeuring deels is veroorzaakt doordat men hem deze keer eerst gepasseerd heeft; later werd hij er toch nog bij betrokken: zie Deel III-I § 5b.

ms.V p.225

umme, wanttet so vere ende onwijslijcken in dessen orloge was geraeden ende voertgevaeren, dat se sick oers^a handels begunnen to schamen, ende wijsten / achter noch voer daer uut to komen. So wolden se nu oere handen hier aff wasschen, doch leijder tis^b to late, daerumme worden desse lueden gedeputiert; wort daer ienich quaet ijargent^c gehandelt, dat men mocht seggen: de Raed hevet hier gene scult an, de gedeputierden hebbent gedaen. Doch de gedeputierden en hebben niet entloeses wijllen handelen, se hebbent den gemenen hoep eersten to kennen geven.

§ 3a Van dat afflaets gelt ende den anslach to Dorckwart uut der afflaets kijste nomen^d; ¹ anno MV^c VI

B p.159

De stad als se dus uut georloget weren, ende de borgeren hele ende all moede weren, so stont de Raed in groter last mijtten knechten de se noch hadden, om de toe versolden. So lach daer bijnnen Groningen noch ene marcklijke grote summe van den afflats gelt, dat in den iare van XV^c ende ene van den stole van Romen bij enen cardinael geheten Raijmundus,² hier in Nederlant gheschicket ende gesant was mijt kostlijke bullen ende breven van den hilligen vaeder den paws Innocio, inhoudende onder anderen dat sick nimant des geldes solde onderwijnden noch hande daer an slaen, bij pene der ewijger maledictie ende des paws ban, ende niemant daer van to absolveren dan unse hillige vaeder de paws bijnnen Romen te versoeken; ende dat gelt anders niet to verbesigen dan den Turck mede weder to staen, daer de afflaten principalick om weren uutgesant. So hebben de Raed hier en boven, buten consent ende vulboert der clericie ende geestlickeijt bijnnen Groningen, mijt geweld de kijste opgeslagen, ende dat gelt daer uut genomen; ende daer notarien ende tuegen bij genomen, woe vele gelts se daer uut namen, ende meenden dat daer weder bij to brengen als se eersten konden. Ende to desser kijsten weren dre slotelen: de ene hadde de biscop van Utricht, den anderen hadden de pastoren ende geestlickeijt bijnnen Groningen, ende den darden had de Raed. Ende dit gewelt solveerden se, dat se dit salva consciencie mochten doen in ore uterste noet om reddinge ors lives ende gudes^e. Dat ene quade excusatie ende ontsuldunge was, wantter anders geldes ende gueds, golt ende sulvers^f, gemuntet ende ongemuntet, genoech was; de des meesten hadden, wolden daer mijnsten to doen. Men ist wall gedaen, dat kumt noch wal to vunde; ick gelove dat de laeste penninck van dessen gelde nummer daer weder^g bij komen sall. Ende mijt dessen gelde worden de borgeren ende arme inwoneren to vreden gestelt, want in elcke clufft worden geramet vier

^a ors V. | ^b dat ys A. | ^c – ijargent A. | ^d to nemen A. | ^e ende gudes] en gueds V.
^f sulver A. | ^g daer weder] weder daer V.

- 1 De woorden “ende den anslach to Dorckwart” horen achter “nomen”; in de autograaf waarschijnlijk in margine bijgeschreven.
- 2 Kardinaal Raymundus Peraudi, oppercommissaris van de pauselijke jubelaflaat, hield zich tussen 1501 en 1505 bezig met het verzamelen van aflaatgelden in de Nederlanden; zie *Codex documentorum*, nr. 282, 289-292, 294-297, 302-304, 306, 307.

borgeren, de dat gelt mede mijtten rentemesteren ontfengen. Ende kofften daer haver mede, want daer noch redelicke genoegh bijnnen der stad was, so deden se daer elck wat van om broet van to backen ende gorte to maken; oer summijge om gelt, en dels screven seet em op, den armen wort se vergeves gedaen. Des gelijkes deelden se oeck gelt om, daer se den hoep en weijnich mede stijlden; doch dat halp weijnich, de murmeracie bleff allijke groet, want daer was groet^a kummer bijnnen der stad. Oeck wort mijtten gelde geloent ende versoldet de krijgesknechten.

§ 3b *Uitval naar Dorkwerd door de Saksen teruggeslagen*

ms.V p.226
B p.160

Als de knechten nu versoldet weren, so makeden se enen anslach na de brugge, de over dat Reijdeep was tusschen Aedwert ende Selwert, ende meenden de van Aedwert uut to locken ende to verlagen; ende gengen liggen int vorwarck tho^b Dorckwart op den saterdach vor Iudica.¹ Ende leten lopen een rot knechten na de brugge om de to barnen, ende so staken se een hues an bij de brugge. Als dat de in Aedwert sagen, so quemen se uut dat cloester, / ende vervolgeden^c dat rot knechten, ende lepen voer bij dat vorwarck. Ende de Groninger lage brack achter up, ende vervolgeden^d se, ende vengen wall omtrent een viertich. Ende so was de Reytdyck^e an de wester sijt bij den gruntzyl doer gegraven, daer lagen der Groninger scepen noch en twe mijt bussen bij dat gat. Ende dit tucht wort uut Groningen verspeet ende verraeden in Selwert, de do uut quemen, ende kregen de scepen mijt dat gescutt, ende brochten^f oer gescut oeck mede uut dat cloester, ende gengen liggen over tegen dat gat onder den dijck. Als se bij dat gat quemen mijt de gevangen, so weren daer uut Aedwert wal omtrent dre hondert to peerde ende voete^g, ende begunden^h se verveerlijcken achter an,² ende de van Selwert ter sijden an, ende ontijageden em all ore gevangen. Ende vengen van den Groninger^j knechten teijn, ende daer bleven wall vier ofte^k vijff doet, inwoners ende knechten. Ende se slogen velde in over nae dat Hoijhues, ende de Groningers quemen starck uut om se to reddden; se solden anders meer groten scaden gehat hebben^l. Aldus hadden se meestlijken all neerlage^{*} an oren anslage.

^a grot V. | ^b te V. | ^c + de V. | ^d vervolgeden V. | ^e Reijdijs V. | ^f brachten V.
^g voet V. | ^h bungeden V. | ⁱ en V. | ^j Groniger V. | ^k off V. | ^l gehat hebben] hebben gehat V.

1 28 maart 1506.

2 Hier lijkt iets weggevalen te zijn.

§ 4 Van dat de Sassege regenten in Aedwerth breven sanden in Groningen an den gijlden om soene to macken

Als hier voer en weijnich is gesecht van mester Johan Vredewolt^a, de de gilden ende summijge borgeren ter to wijlligeden, dat he was toe Aedwert om daer wat gueds toe bekomen, so ghij voer gehoert hebben,¹ so wort dat^b noch nies in hemelijcken versocht an den regenten, de do sanden enen preester gheheten her Wijllem up den Ham an mester Johan Vredewolt^c, mijtten artijkulen in scrijfften, dat gene dat de van Groningen bij den fursten van Sassen bekomen mochten; ende als em sullicks niet beleven wolde, dorst men gene dageleestunge an se meer te versoecken. Ende de artijkulen weren in formen benaet alse mester Johan Vredewolt^d eersten mede brachte, uutgenomen: wolde men em de stad gans heel niet indoen, so soldemen em indoen ene poerte na sijn^e guetduncken, mijt dre hondert starck, daer he sick up bewaert mochte weten ter tijt toe, dat de furste van Sassen^f mijtter stad entlijken in recht ofte vrentscap ghesleten were. Als dat de borgeren hoerden, so hebben se dit gans heel affgeslagen, ende woldent niet doen.

B p.161

§ 5a Van den handel de de greve van Oestvrieslant de versoken an de van Groningen

Mijtten greven, greve Edzaert van Oestvrieslant, hadden de Groningers eer-tijds dagen mede gehouden, so ghij voer gehoert hebben.² Als nu desse dingen dus wijde lepen, ende de Groningers sus mannige wegen sochten, al noch tot nu gene grote proffijten in wijlln helpen brengen, so sijnter wall summijge van den borgeren in Groningen gewest, de int hemelijcken hebben vertasten laten an den greven van Oestvrieslant: off he ijenige wegen mochte weten, daer de stad mede gereddet muchte^g worden. So hevet de greve gescreven an de van Groningen, om se bij em to komen in den Dam,³ om daer ijenige mijddle ende wege to soken, daer se mede in^h vreden mochten komen. Daer hen sijnt gesent mester Gelmer secretarius, Jan Braemscheⁱ de bowmeijster; men up den dach^j is niet gehandelt, dat der pijnne wert is^k van to scrijven. So sijnt se weder to huus gekomen. Des vrijdages voer Palm sondach⁴ screff mester Hicke de provest van Emden an de van Groningen, wo dat de regenten der Sasseger uut Aedwert weren gekomen onverboet^{*} bij sijnen genedigen heren den greven in den Dam. So wert wal van noeden, dat se oere Raedes vrenden^l bij em schyckeden^m, hemelijcken / op ene betekende platse, want hoer ewijge verdarffnisse ofteⁿ walvaert mochte

ms.V p.227

^a Vredewolt V. | ^b daer A. | ^c Vredewolt V. | ^d Vredewolt V. | ^e sinen A. | ^f Saxen A.

^g mochte V. | ^h inden A. | ⁱ Bramessce V. | ^j + en V. | ^k was A. | ^l vrunden V.

^m schijckenden V. | ⁿ off V.

- 1 Zie Deel III-H § 4a-c.
- 2 Zie Deel III-H § 2c.
- 3 Deze brief en de datum van de bespreking zijn onbekend.
- 4 3 april 1506.

hier wall in gelegen wesen. Ende sende em hier bij een geleijde breff van den greven, ende den breeff van mester Hicken begerde he men den hemelicken solde holden, om niet ter lucht to^a komen.¹

§ 5b Groningen biedt Edzard te Tjamsweer soevereiniteit aan

B p.162 Als de borgemesteren^b ende Raed desse scrijften ontffangen hebben, sijnt se bij ene upt Raedhues gekomen mijtten olden Raed, de^c int eetspil gewest sijnt, mijtten bowmeijsteren ende hofflingen van den gijlden ende meer andere guede borgeren; ende hebben daer samentlick gesworen, desse^d dingen ende all dat men hier van naemals handelen sall, hemelijcken to holden bij oren halse, ter^e tijt dat men dat over all weten sal; ende hebben ore namen daer all beschrijven laten, de daer weren. Ende hebben totten twaleff gedeputierden noch ses gedeputiert – daer ick ene mede van was – om desse dingen all ten eijnde helpen raeden. So was daer groet geroep in Groningen: de ene wolde handelen mijt den Sasregen, de ander^g mijtten greven, want de hunger ende kummer begunde der ghemeente seer to drijngen. Doch se sijnt to raede gevallen, ende hebben versoeken wijllen an den greven. Ende hebben daer hen gesent ter dachvaert Peter Sickijne borgemeijster, mester Gelmer secretarius, Hinrick Terijnckvelt, Johan Braemsche^h ende Wijgbolt Smijt. Ende sijnnen gekomen op seker vast geleijde op Palm avent² to Tijamsweer in de kercke, daer de greve selves in sijner parsonen isⁱ bij se^j gekomen mijt vier uut sijnen raeden, als mester Hicke de provest ende sijn marschalck ende sijn lant rechter ende een ander hoeftman^k.³ Daer de provest van des greven wegen hevet opgedaen ende em voergegeven^l, woe dat de regenten des fursten van Sassen^m, als neemtlijck ioncker Vijt ende ioncker Grumbach, bij sijnen genedigen heren den greven hadden gewest in den Dam, ende hadden em voergehouden, woe dat se des hadden sekere guede wetenheijt – ende kregen dat dagelixⁿ uut Groningen – dat se de stad niet langer konden holden, ende van nodes halven musten^o upgeven. Als dat contract ende resses lasten to Hattum vermucht^p, opt beleven beijde partijen^q bij Paesschen⁴ weder in to brengen, offt van ijenigen weder up geworpen worde, ende dat Gestichte sick daer mede wolde in mengen om de stadt toe reddden, begerden se als dan, dat de greve sijn hant wolde mede helpen anholden, om em to bewijsen bijden fursten van Sassen, als he eertijds gedaen hadde;

^a te V. | ^b borgemester V. | ^c + ije V. | ^d al desse A. | ^e ende ter A. | ^f XII V.

^g andere V. | ^h Bramessche V. | ⁱ was A. | ^j em A. | ^k hoeffman V. | ^l overgegeven A.

^m Saxen A. | ⁿ dalicks V. | ^o mosten V. | ^p vermochte V. | ^q parten V.

- 1 Van deze correspondentie is niets bewaard gebleven.
- 2 4 april 1506.
- 3 De leden van Edzards delegatie waren: Hicko van Dornum, hofmaarschalk Ulrich van Esens, lantrichter Johannes Huesman of Agricola, halfbroer van Rudolf; de vierde man is onbekend. Zie Emmius, *Historia*, p. 661. Voor deze en andere leden van de grafelijke hofhouding, zie Gratama en Feith, *Aanteekeningen* p. 69-107.
- 4 12 april 1506.

B p.163 ende begeerden toe weten van sijne genaede, waer se em mochten toe^a verlaten bij sijne genaeden. Daer he em ter antwort op dede seggen: he wolde hem hier ten^b besten op bedencken ende beraeden, ende em een guedt antwort weten laten.

Vort begeerde de greve to weten, woe all oer dingen bijnnen Groningen gestalt weren. Daer de van Groningen em op seden: sijne genaeden kunden wall vermarcken bij lanckheijt des orloges, dat de prevande al begunde to korten; men doch so weren^c se so nauwe niet beenget offte benauwet, dat se ene quaede handel ende soene mijt ijemant annemen wolden, daer ore ewijge verdarffnisse in gelegen mochte wesen. Ende so begeerden se to weten van den greven, waer mede he se meende toe redden ende to helpen, ende toe^d komen^e uten orloge. Daer de greve em dede op^f seggen, dat begeerde se em op doen ende openen wolden ore stad, ende nemen em in mijtter macht so starck alst em beleven solde, ende dat van wegen ende in namen des Hilligen Romesschen^g Rijcks, als dan wolde he de stad prevande spijsigen ende ontsetten voer den fursten van Sassen^h ende all den heren den dat leet muchteⁱ wesen. Daer de van Groningen op seden: se hadden sulckes geen bevel so de stad in sijn gewalt^j to stellen, angeseen he de stad wolde innemen van wegen des Hilligen / Rijkes; ende de furste van Sassen^k, de nu lege in Vrieslant ende omtrent Groningen, dede dit van wegen des Rijkes; so mochte he de stad dan wal stellen in sijne gewalt, dat dan den Groningers in groten achterdeel ende last mochte brengen. Men se wolden wal gehengen ende toestaen, dat he hadde de overheijt ende gereijnghe der Vreescher landen omtrent Groningen; oeck wolden^l se em wall annemen voer enen heren ende^m bescarmer, ende hemⁿ huldinge, plicht ende eede^o doen, ende in ore stad toe komen mijt dre hondert starck sunder veste ende borch daer in to hebben, beholden den biscop tot Utricht sijne gerichticheijt over Groningen, als he tot nu gehat hevet. Daer de greve weder op sede: dat were em niet wall doenlijck, dat he de stad soe kranck ende mijt so weijnich volkes solde innemen, angeseen se^p – als he wal gehoert hadde – dat se to Groningen stonden wal in dren partijen: de were^q guet Sassisch, de ander^r helde sick ant Gestichte, de darde an den greven van Vrieslant. So weert em van noeden, dat he moste daer mijtter macht in wesen, solde he se bescarmen; ende moste gewegen wesen den torenn ende last aller heren, de em hier indracht ende hinder in mochten doen; mijt meer anderen voelen woerden de op beijden sijden getractiert worden. Welck all de van Groningen op een ruggesprake hebben mijt se genomen, ende sijnt weder to hues gereijset, ende hebben dit in lange al den Raed ende gedeputierden weder in gebracht.

ms.V p.228

B p.164

^a mochten toe] toe mochten V. | ^b hier ten] hoer V. | ^c werde A. | ^d daer A. | ^e + mede A. | ^f dede op] op dede V. | ^g Roemschen AD. | ^h Saxen A. | ⁱ mochte V. | ^j gewal V. | ^k Saxen A. | ^l wolde V. | ^m + enen V. | ⁿ em V. | ^o eden V. | ^p so A. | ^q weren A. | ^r andere V.

§ 5c *Gunstige berichten uit Utrecht niet langer geloofd*

Item op Wijtten Donderdach¹ quemen noch breven uut dat Gestichte van Utricht van Lueken Hornken ende Kort Konerdes, beijde borgemeijsteren² in Groningen, de daer weren gebleven do de dach to Hattum gehouden was, daer voer van gescreven is,³ om dat se daer bij de stede wat gueds vorderen ende handelen solden. Men ick gelove bet, dat se bleven aldaer upt rume,^{*} om, offt daer een opslach^{*} bijnnen Groningen to genge, offte de stad mijt macht ghewonnen worde, om oren hals to bescudden; men het se woe em se, se lagen all daer, ende screven over ende weder over, wes em daer^a wedervoer. Ende desse screven,⁴ dat sunder ijenich twijvel ende indrach⁵ so mochte men op verlaten certeyn, dat Gestichte wolde em reppen mijt macht van volck, ende ontsetten Groningen, mijt hulp ende bijstant to doen. Men hier wort niet seer op verlaten in Groningen, want he hadden sulkes scrijften soe vole, daer all niet tot nu van gekomen is; so en geloveden se des een^b offte gene.

§ 5d *Noch van den greven van Oestvrieslant, de weder screff breven op den olden voet to handelen*

Op Wijtten Donderdach⁶ screff de greve van Oestvrieslant noch weder an de van Groningen, om mijt se vort to handelen ende tractieren van oere saeken – daer voer van gescreven is⁷ – to Tijamsweer in de kercke; ende sende em een seker vast geleijde bij em to komen ter Munte int cloester. Daer de van Groningen op hebben geraetslaget mijt oren gedeputierden, ende hebben in scrijften gesat⁸ de artikelen ende vrijheijden, de se in den Ummelanden meenden to beholden, ende in wat manieren se em ore stad dochten to openen ende in to doen; men se deden vele arbeidjes^c to vergeves om sulckes van em toe bekomen, het was leijder voer se to late; doch de sullfte gedeputierde Rades vrunden, de to Tijamsweer bij den greven ter dachvaert weren gewest, de worden oeck noch op dessen dach gesent mijtten greven toe handelen. Als se nu daer gekomen weren int closter, so weijede de wijnt uten zuutwesten soe uter maten starck, dat de greve noch sijne raden opt water niet dorsten, doch so scijckede he enen waechhals^d / enen boden

B p.165

ms.V p.229

^a + nu A. | ^b ene A. | ^c arbeidjs V. | ^d + als V.

1 9 april 1506.
 2 Benninge noemt zoals gebruikelijk ook oud-burgemeesters bij hun titel: Ludeken Hornken was sinds 22 februari 1506 inderdaad burgemeester, maar Coert Conrades was op die dag afgetreden.
 3 Zie Deel III-I § 1a-c.
 4 Deze brieven zijn niet bekend; zie Emmius, *Historia*, p. 662.
 5 Lees waarschijnlijk: indracht?
 6 9 april 1506.
 7 Zie Deel III-I § 5b.
 8 Deze artikelen zijn niet bewaard gebleven.

over mijt een geleijde breff, dat se opt nie geleijdet worden hent to Paeschachten,¹ om daer en bijnnen noch mijt malkanderen vort to handelen. Ende sus quemen de Groningers Paeschavent² weder to hues, ende hebben do daer niet gehandelt.

§ 6a *Groninger dilemma: de Saksen of Edzard? Men kiest Edzard*

Op Paesche dinxdach³ so screven Lueken Hoernken ende Koert Konerdes noch van Swolle enen breff;⁴ woe dat de greve van Benthum was weder to hues gekomen van den fursten van Sassen^a, ende hadde breven⁵ mede gebrocht an den commissarien des Roemschen^b koninges, de toe Hattum op den dachvaert geweest weren, daer hier voer van gescreven is,⁶ tusschen den fursten van Sassen^c ende den biscop van Utricht ende der stad Groningen; dat scheen dat de furste van Saxen^d den tractaet wolde achtervolgen, de to Hattum gesloten ende overgekomen was. So is den Groningers nu geopent twe wegen: de ene mijtten fursten van Saxen^e, de ander mijtten greven. So hebben se wijllen vertasten mijtten greven, wat se daer mede bekomen mogen; mijtten fursten van Saxen^f wijsten se wall, woe nae offte veer se bekomen mochten.

§ 6b *Afrondende bespreking met Edzard te Termunten*

So hebben se noch ore geschickte^g Raedes vrunden de voer geweest weren int cloester ter Munten,⁷ opt nie daer hen ghesent mijt sodane artijkulen ende bevel, so se voer gehat hebben. Daer is em te^h moete gekomen de greve van Oestvrieslant selven mijt sijnen raeden, ende hebben daer mijt malkanderen gesloten ende overgekomen – op der Groninger hore ruggesprake, toe beholden an oren Raedes vrunden bijnnen Groningen – desse artijkulen hier nae bescreven.

B p.166 In den eersten, dat de van Groningen solden den greven openen ende in doen ore stad, in namen ende van wegen ende tot erkanntnisse des Hilligen Romsschen Rijkes. Ende den greveⁱ ende syn^j broder iuncker Uken ende oren arven huldinge, plicht ende ede doen van wegen des Rijcks. Ende solden em ene porte van der stad in doen, in to komen omtrent dusent starck, ende verloven^k em

^a Saxen A. | ^b Romesschen V. | ^c Saxenn A. | ^d Saksen V. | ^e Saxsen V. | ^f Saxsen V.
^g geschickede A. | ^h to AC. | ⁱ greven A. | ^j sijnen V. | ^k verorloven V.

1 19 april 1506.

2 11 april 1506.

3 14 april 1506.

4 Deze brief is onbekend.

5 Zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1821 en 1822. Vgl. UA, Bisschoppen, inv. nr. 502, fol. 5v, reg. 5082 (brief van Everwijn van Bentheim aan bisschop Frederik van Baden dd. 1 april 1506).

6 Zie Deel III-I § 1a-c.

7 Gelmer Canter en Johan Braemsche; vgl. Deel III-I § 5a en d.

ene veste in der stad to maken; beholden den biscop ende kercke to^a Utricht ore gerichticheijt over Groningen, ende beholden de van Groningen alle ore olde preveleijen, ende den gilden ore gerichticheijt. Men de overheijt der Ummelanden solden de Groningers^b sick gants ontslaen, beholden em daer in ore stapel recht, ende dat men geen koren uten lande solde^c voren. Ende der Groninger guederen solden varen an ende aff der stad tol vrij. Ende de greve solde kesen in Groningen twe ofte^d dre, de mijt sijnen amptlueden bijnnen Groningen uut solden richten den borgeren ore renthen ende sculden, de se in Vrieslant hadden, ende em mijt bot breven verorlovet weren in to manen.

§ 7a *Groningen accepteert de overgave aan graaf Edzard*

Als^e de gheschickeden oren afscheijt daer hadden van den greven, so sijnt se to hues gekomen, ende hebben desse artijkulen ende resses opt Raedhues ingebracht voer den alijnge hoep, als borgemeijsteren, Raed, sworen gemeijnten, gemene gijlden ende den besten borgeren, de all oer^f namen daer hebben laten beschrijven. Ende hebbent daer samentlijck mijt rijpen beraede belevet, ende so eendrachtlijken gesloten ende an genomen. Des na mijddages sijnt alle de borgeren in Groningen bij ene gedaget to Sunte Wolberch in de kercke, ende daer sijnt em oeck alle desse vorgenomede artijkulen voer gehouden ende to kennen gegeven, de samentlijck ende all dat daer oeck hebben belevet, ende ore handen hebben opgehouden dat also to achtervolgen. Ende so hebben se den greven weder over gescreven,¹ dat se alle de artijkulen woe voer geroert mijt em dochten to achtervolgen; ende begeerden daer up, dat he sijne vulmachtijge raeden wolde scijcken / bijnnen Groningen, om dit mijt segele ende breven vort to bevestijgen, angeseen dat em periculoes ende lastich was ore Rades^g vrunden buten Groningen to senden. Op Sunte Georgius avent² quemen daer dree van des greven raedes vrunden bijnnen Groningen, om de breve^h ende segele op desse vorgenomede artijkulen voert toe maken. Op Sunte Georgius dach³ sijnt bij ene gekomen opt Raedhues borgemeijsteren, Raed, sworen gemeenteⁱ, borgeren ende gijlden; ende hebben daer opt hues de breven belevet ende besegelt, in maniren hier na bescreven.

ms.V p.230

B p.167

^a kercke to] kercken tot V. | ^b Groninger V. | ^c solden V. | ^d off V. | ^e alls V. | ^f oren V. | ^g raeds V. | ^h breven A. | ⁱ sworen gemeente] zwoerne meente A.

1 Deze brief is niet bewaard gebleven.
 2 22 april 1506.
 3 23 april 1506. De oorkonde is van een dag later.

§ 7b *Tekst van het verdrag*¹

Wij Edzaert ende Uko, geboren² graven to Oestvrieslant, voer ons, onse^a arven ende nakomelijngen up de ene, ende wij borgemesteren, gijlden, ende anders gemeente der stat Groningen op de ander sijden, bekennen ende doen kunt mijt dessen openen breve, dat wij tot reddinge ende ontsat der vorgeroerde stad Groningen mijt malkanderen verdragen ende overgekomen sijnt in formen^b, condicien ende artijculen hier nae bescreven.

In den eersten, dat de van Groningen den greven van Oestvrieslant in name, van wegen ende tot erkantnisse des Hilligen Rixs mijt een antall volckes, als naemtlijck tusschen dusent ende acht^c hondert ongeveerlijck, in de stad laten sullen.

Item dat de van Groningen, eer de grave van Oestvrieslant in de stad komt, voer der stad poerte in namen als voergescreven ontffangen, ende des selven gelijken hulden, gewonlijcke^d ede ende plicht doen soelen. Oeck dat de van Groningen den graven van Oestvrieslant van stunden an ongeweijgert, als he in de stad komt, een der stad poerten na des graven gevallen in rumen ende de poerte bevestijgen, offte een ander veste in der stad up richten ende maken laten solen; beholden enen ijtljken sunderlijnge der kercken ende Stijchte van Utricht hoere gerechticheijt, als se an de stad mogen hebben. Oeck dat de van Groningen den graven van Oestvrieslant in name als vorgescreven alle de regeringe der Ummelanden afftreden, ende sick der landen noch der stad overheijt niet annemen solen; beholdlijck^e der stad horen administracie van rechten bijnnen der stad na older ghewoenheijt, als nae in enen artijkul vermeldet wort. Item dat de van Groningen sulcken^f scaeden ende onkost, als de hartoch van Saxen^g mijt sijnen verwanten, oeck de stad Groningen, an beijden sijden in deser veede geleden mogen^h hebben, allenthalven tot erkantnisse ijtljcker fursten des Rijcks, onpertijlijck van beijden sceelachtigen parten daer toe gekoren, stellen solen. Doch so sall ende wijl de grave to Oestvrieslant dorch voegelijcke wege mijt handelijnge dat beste den van Groningen toe guede daer inne doen, so voele he ummer bijllijcke wijze handelen ende doen mach, unde sunderlinge van den scaeden tusschen den iunckeren der Ummelanden ende der stad Groningen.

Item dat de van Groningen sunder wetenⁱ ende wijlle des graven toe Oestvrieslant geene handelijnge, hemelijck noch openbaer, mijt ijenigen heren, steden offte landen de gemene stad anlangende hebben noch holden soelen.

Item dat de van Groningen mijt den graven toe Oestvrieslant enich gued middel ende manier vinden ende verdraegen soelen, waer aff de grave sulcke onkost mijt onderholdinge der lueden ende vesten uut den Ummelanden nemen sall.

^a ende onsen A. | ^b + ende manieren A. | ^c achte A. | ^d gewoentliken A. | ^e behoudeclck AD. | ^f sulcke V. | ^g Saxsen V. | ^h muchte A. | ⁱ wete A.

1 De tekst is meermalen uitgegeven: Beninga, *Cronica* I, p. 448-451; *Werken Rengers* I, p. 201-205. Origineel: GrA, RvR, inv. nr. 415.

2 Lees: gebroederen.

ms.V p.231 Item dat de grave to Oestvrieslant, in namen als vorgeroert^a is, de stad Groningen onbehindert sal blijven laten bij alsodane vrijheijden, preveleijen, rechten, olde heerkomen ende guede ghewoenten, als se bes heer in orer stadt gehat ende ge-/bruket hebben; des gelijken den gijlden bij ore vrijheijden ende rechten^b, nae vermeldinge orer breve ende segele van de stad Groningen uitgeven.

B p.169 Item dat de grave to Oestvrieslant sal ijenige parsonen uut der erberheijt van der stad van Groningen na sijnen ghefallen verordenen, de van wegen ende in sijner genaeden name bijnnen der stad Groningen recht administreren ende doen solen van alsodane renten ende sculden, als voertijds onder der hoefftmans der stad Groningen recht offte gebot, nae vermoge, verscrijvinge ende versegelijngende ende anders gewoente der hoefftmans recht, subadmitteert^c, ondergesat ende verplegen sijnt geweest, nae olden manieren ende kosten^{*} des selven rechtes.

Item de grave to Oestvrieslant der stadt Groningen borgere ende inwoners mijt den bewanten ende bijstanderen alle ore guedere, rechten ende heerlicheijden, de sije^d in den Ummelanden tot desser tijt toe gehat hebben ende naemaels verkrijgen mogen, onbehindert ende onbespeert hebben ende gebruiken laten solen, oeck woedane ende waer de gelegen sijnt.

Item dat de greve toe Oestvrieslant¹ toelaten sall koren dat in den Ummelanden gewassen is, uut den lande^e laten voeren; sunder een itlick^f mach dat koren to Groningen offte den Damme to markede brengen ende verkopen.

Item dat de borgers ende inwoners der stad Groningen guederen soelen doer de Ummelanden toe water ende toe lande sunder alle^g tollen ende ongelt gevoert mogen werden^h.

Item dat de grave toe Oestvrieslant dat Groningerⁱ beer in den Ummelanden nae older gewoenten gaen laten soelen.

Item dat de grave to^j Oestvrieslant van dat stapel recht van de vette waer mijt rade der stadt Groningen toe der stadt ende dat gemene beste, soe voele ommer behoerlijcken sijn mach, handelen ende voegen wijllen.

Item dat de grave toe Oestvrieslant der stadt Groningen borgers ende inwoners an oer lijff ende guederen^k niet scadigen laten sall, ende offte sulcks^l geschege, mijt errenste straffen solen. Oeck de van Groningen tot horen rechte truwelijck ende genedelijcken sall scutten ende scarmen, ende alle mishagelickheijt ende verdreet ijegen se voer deser tijt ghescheen, sijnken laten ende vergeten soelen ende wijllen.

B p.170 Dijt alle vorscreven loven wij Edzaert ende Uko geboren² graven to Oestvrieslant, in namen ende als vorscreven, voer uns, onse arven ende nakomelijngen vast ende onverbroken to holden bij den eed den wij den Hillijgen Rijke ghedaen hebben, truwelijck ende ongeveerlijck. Ende wij borgemeijsteren, Raed, ghesworenne gemeenten^m, bowmeijsteren, gijlden ende anders gemeijnte der stadt Gro-

^a vorgescreven A. | ^b rechteinge A. | ^c subadmitteert V. | ^d se A, sij CD. | ^e landen V.
^f ijtljck V. | ^g allen A. | ^h worden V. | ⁱ Groniger V. | ^j vann A. | ^k guedere V.
^l sulckes A. | ^m ghesworenne gemeenten] gezwoerne meente A.

1 Hier ontbreekt: nement.
 2 Lees: ghebroderen.

ningen, voer uns ende unse nakomelijngen geloven des gelijken oeck dat^a vast ende^b onverbrocken to holden bij den eede, den wij hoeren beijden genaden doen ende verscrijvende ende versegelende worden, truwelijck ende ongeveerlijcken. Toe orkunde hebben wij Edzaert, voer ons ende onsen vrentlijcken leven broder, dessen breff mijt unsen anhangenden inzegel^c, ende wij borgemeijsteren ende Raed vorgenoempt^d, voer uns ende van wegen onser gemener stad, mijt unser stad anhangende inzegel^c wijtlijcken laten versegelen ende hebben versegelt. Ghegeven in den iaere unsses Heren dusent vijffhundert ende ses^f up Sunte Marcus avent evangelistae.¹

§ 7c *Commentaar van Benninge op deze dramatische wending*

ms.V p.232 Als^g desse breven als^h dus belevet ende gesegelt weren, so toech des greven volck wederumme nae den greven op Sunte Georgius dach.² Ende dessen dach viren de van Groningennⁱ hoechlijcken, om dat se eertijds grote victorie inden orloge gehat hebben.³ Nu mach de greve / wall anstellen dubbelde vire van den hilligen ridder sunte Georgius, angeseen dat he soe grote victorie op dessen dach gehat hevet, dat men em so konicklijcken stadt hevet geopent ende ingedaen sunder stoet ende slach, de noch so enge niet benawet was dat men se upgeven dorste, overgegeven onder segel ende breve, so dat men stad ende^j lande in een coffer besloten leten dragen nae Emden. Aij arm, och lasij^{*} Groningen, om dijne onerwegene, ^{*} dwase, grote hoverdie! Waer ist dij to komen?

§ 8a *Overkomst Edzard naar Groningen*

Als desse raeds^k vrunden des greven so mijt desse contract ende zegel^l ende breven quemen weder to hues an den greven, so hevet he sick van stunden an gerustet ende gestarcket mijt all sijner macht van sijn eijgen lantsaten, alse ionckeren, hoeflueden^m ende borgeren ende buren ende weijnich knechtenⁿ, ende quam over de Emse.

^a dit V. | ^b en V. | ^c ingesegel V. | ^d vorgeroert V. | ^e ingesegel V. | ^f sesse V.
^g anno MV^c ende VI als V. | ^h – als A. | ⁱ Gronigen V. | ^j en V. | ^k raedes AC. | ^l segele V. | ^m hoeffluden V. | ⁿ knechte V.

1 24 april 1506.
 2 23 april 1506, maar dit is niet te rijmen met de bezegeling van de oorkonde op 24 april.
 3 In 1401; zie Deel II-A § 16b.

B p.171 § 8b **Woe de greve quam in Groningen, ende daer gehuldet wort ende plicht ende ede nam**

Int iaer Onses^a Heren M vijffhundert ende sesse op Meijdach¹ – was do op een vrijdach – quam de greve van Oestvrieslant voergenomet mijt groet volck voer Groningen, om dat gene to vullentrecken dat se mijt malkanderen overgekomen weren. Ende des greven volck was en groet^b hoep volcks, all omtrent vijff offte sestehalff dusent, uterlijke wall gerust^c mijt harnasch. Ende den helen hoep bleff bij der Hoger bruggen ter tijt, dat de greve huldinge, plicht ende ede ontfangen hadde. So sijnt de Groningers em^d buten to mote getreden mijt oer scutten, knechten ende borgeren, mijt oer geweer ende oer veltgescut heerlicken, an dat steenen^e tijlken in Damster wech bij dat somer wechken. So quemen daer nae uut borgemeijsters, Raed, sworn^f gemeenten, de bowmeijsteren van den gilden ende andere gedeputierde. Daer quam em de greve mijt VII parsonen van sijnen raeden ende guede mannen bij dat dwars wechken to moete, kostlijcken ende wall gerust als een heren betemde, man ende peerde all geharnasschet so blanck als een sulver van hovenen to voeten^g. Ende daer deden se em huldinge, plicht ende ede mijt opgerichten vinger^h gestavedes edes, in allen formen ende maniren als dat contract vermach, dat hier voerⁱ gescreven is² ende onder breff ende segel is overgegeven. Ende ioncker Ulrijck, Heer Omken broder, de had^j dat wort van des greven wegen, ende de stavede den Groningers den eed. Als se den eed gedaen hadden, sede de grave selven: “Ghij vrunden van Groningen, ick heb^k hier meer volcks mede gebracht dan dat contract vermach, daer laet iuu niet an lijggen. Ick sal iuu geen meer inbrengen dan de overkompst^l vermach; de ander sullen wederumme to rugge. Ick was beduchtet voer de Sasseggen, de hier omtrent leggen, offte se mij dat bespeert wolden hebben; so wolde ick doch hier in gereden hebben, het had^m hem leef off leet gewest. So will ick nu mijt iu hyrⁿ in u^o stadt rijden op gelove hope, ende mene ghij mij geloven sullen holden; waer ghij mij geen geloven en helden, so weer ick een verloren man. Ick sall iuu gelove^p holden algelijck, groet ende cleijn^q, arm ende rijck, alt gene dat ick iuu gelovet hebbe.” Do repen se all weder uut enen monde: “Genedige here, wij wijllen iuu gelove holden, ende lijff ende gued bij iuu up setten.” Do sede de greve: “Wall an, ick wyl^r in Godes^s namen mijt iuu in rijden.” So keerde he sick wederumme, ende reet weder bij sijn volck, ende scickede voer in enen drosten van sijnen amptluden, geheten / Otto Papens^t, mijt een getall tot hondert mans, de namen de Poelpoerte^u in. Ende daer na quam de oerde mijt sijn volck, mijt vijff veenkens an omtrent dusent starck, mijt oer veltgescut; daer na de greve mijt sijn^v ionckeren ende guede mannen to peerde, uterlijcken

B p.172

ms.V p.233

^a uns V. | ^b grot V. | ^c gerustet A. | ^d en A. | ^e steen A. | ^f zworene A. | ^g voete A.
^h vingeren A. | ⁱ + vann A. | ^j hadde A. | ^k hebbe AC. | ^l overkumpste A. | ^m hadde AC. | ⁿ heer V. | ^o iu A. | ^p geloven V. | ^q ckleijn V. | ^r wijlt V. | ^s Gods V.
^t Papes V. | ^u Poelpoerten V. | ^v sijne V.

1 1 mei 1506.
 2 Zie Deel III-I § 7b.

wall gerustet mijt sijnen clareijten,^{*} traphanten^{*} ende helberdeeres, ghelijck offtet een furste ghewest were, to male eerentliken^a ende kostlijcken. Als he voer Poelpoerte quam, so wolde he niet in rijden, ende bleff holden voer de poerte, ter tijt dat de borgemesteren^b ende Raed em de slotelen van der poerten selven in de hant voer de poerte over leverden. Do reet he eerlijcken ende temelijcken in. Ende an beijden sijden van Poelstrate stunt dat geharnasschede volck, ende om ende omme den Marckt, so blanck als een ijseren barch. Ende Koninges hues op Gelkijnghe strate horne was sijn logijs bereijt; daer reet he voer, ende trat aff, ende genck daer in. Ende elck van sijnen ionckeren ende guede mannen was elck all ore harbargen all bestelt, des gelijken al dat volck dat mijt em quam.

Des anderen dages¹ genck he to Sunte Merten to kercken mijt sijne ionckeren ende guede mannen. Daer wort ene eerlicke misse gesongen, solemniter in discant, offtet Passche dach were gewest; daer was opt choer bij dat hillige sacramentes hues een stoel bereijt, behangen mijt sijden laken, daer he mijsse hoerde. Als de mijsse uut was, so genck he in Sunte Wolbergen kercke; ende daer leet he all de borgeren oeck bij ene komen, om oeck huldinge, plicht ende ede van se to nemende, als em gelovet ende onder breff ende segel overgegeven was, ende als em borgemeijsteren ende Raed mijt bowmeijsteren voer der poerten all gedaen hadden. Daer de gemene borgeren een partelijken^c over bodich to gewest sijnt, ende hebben em daer all mijt upgerichten vingeren gestavedes edes gesworen, plicht, huldinge ende ede gedaen, na inholt des tractaets hier voer al geroert.² Als nu de greve in de stadt nu dus was, so wakeden de borgeren^d noch elck op oere vesten^e, als se plegen toe doen; ende de greve leet sijn volck oeck alle nachten waken om sijn hues al starck, want all den hoep in Selwert, in Aedwert, op den Weerden bras, op allen vesten lagen noch de Sassegen seer starck. Ende de greve reet selven vaeke uut omtrent Selwert ende oeck bij den Vogelsanck^f offte Hoijtijnghe hues, ende helde spraecke mijtten regenten der Sasseger heren; men wat daer getractiert offte gehandelt wort, was all hemelijck, daer wijst borgemesteren^g noch Raed niet van, ende wort em oeck niet van to kennen geven, want de handen weren em doe all gesloten^h.^{*} Men het sij woe em se, desse gracie bequam de stad van Groningen hier bij dat se den greven sus in haelden: dat al dat gene dat em van noeden was, quam em an allen sijden overvloedich in de stadt, ende men mocht verkeren in ende uut de stad to water ende lande, als men voertijds plach toe doende, woe wall dat noch alle legere mijttet Sassege volck belegen was.

B p.173

^a eerlijcken V. | ^b borgemeijsteren V. | ^c een partelijken] eenpartyelycken A. | ^d borgere V.
^e veste V. | ^f Vogelen sanck V. | ^g borgemeijster V. | ^h sloten A.

1 2 mei 1506.
 2 Zie Deel III-I § 7b.

§ 8c Van de veste ende slot an to leggen ende maken buten Oester poerte, ende meer anderen^a stucken

B p.174
ms.V p.234

In de Woert tusschen^b den Stenen tijl ende Drenckelers toren ende de twee Oestere poerten bijnnen ende buten, daer was^c voele kameren ende husen gemaket, ende stelden sick daer seer ter nerijnghe, so dattet bij lanckheijt der tijl wall mede en stad mochte mede gerekent worden hebben. Alle de woninghe leet de greve aff breken bij consent ende wijlle der gener den se toe behoerden^d, ende stelde^e elck^f mijt gelt to vreden, / soe he des mijt em eens wort^g.¹ Ende daer begunde he ene kostelijcke borch mijt grafften ende bolwarcke^h ende toernen, als men noch seen mach.² De Ummelanden deⁱ worden upgescreven, een deel voer, dat ander nae; de^j mosten op oer eijgen kost de grafften ende bolwarcken rede maken mijt groet arbeit, ende drogen all de eerde uut der grafft mijt berwen,^{*} ende daer worden de bollwarcken van gemaket van der eerden de uut der grafft gedragen wort. Daer nae worden de stenen toernen gemaket ende de borch ende veste bijnnen den bolwarcke, als men noch op dessen dach van hueden seen mach.³

§ 9a Van den marscalck des hartogen van Sassen^k ende den greven van Stalsborch greve Hinrick

Hijr na sande de hartoge van Sassen^l aff hier in Vrieslant sijn^m upperste raed ende marscalck mijt greve Hinrick van Stalsborch,⁴ ende quemen in Aedwerth mijt groet gelt, ende betaelden alle de knechten in allen legeren gans heel ende wall aff. Ende daer nae verdrogen de regenten ende de raeden der fursten van Sassenⁿ mijtten greven van Oestvrieslant alle oere saken vruntlijcken onder^o malkanderen; ende dat deden se hemelijcken, dat den van Groningen nie niet van to kennen gegeven wort. Ende alle den knechten wort orloff gegeven, ende toegen uten lande sunder doe niet meer oerloges. Ende alle^p de knechten de in Aedwert gelegen hadden, togen voer bij Groningen naeden Weerden bras, daer sick den hoep vergadderde. Ende daer reet ende voer to wagen genoech doer Groningen. Ende de meeste hoep de in Selwert gelegen hadde, trat mijt geleijde in der orden doer de stad, uutgenomen dat de Sassege regenten helden so voele knechten als se bedarveden op ore vesten ende block husen^q de se noch in

^a ander A. | ^b tussche V. | ^c weren A. | ^d quemen A. | ^e stelden A. | ^f elcken V.
^g worde A. | ^h bolwarck A. | ⁱ – de AC. | ^j ende A. | ^k Saxen A. | ^l Saxen A.
^m sijnen V. | ⁿ Saxen AC. | ^o myt A. | ^p all V. | ^q block husen] bolwarck A.

- 1 Hierover zijn enige bijzonderheden bekend; zie Baks, 'Dwangburcht', bijlage Register van ontvangsten en uitgaven.
- 2 Deze opmerking moet vóór november 1514 geschreven zijn, omdat toen de dwangburcht in snel tempo werd gesloopt; zie Deel III-M § 1b en Deel III-N § 5.
- 3 Wederom een aanwijzing, dat deze tekst niet na november 1514 is geschreven of herzien.
- 4 Lees: Stolberg.

B p.175 helden, als Weerden bras, Stuergroningen, to Aedwerder zyl, Benkema hues ende alle ore vesten^a in West Vrieslant. De veste ter Hoger kercken, om de kerke to Bedum, to Garmerwolde ende Slochteren sleten se all, ende Aedwerth ende Selwert bleven onbeset. Alsus sijnt de regenten ende marscalck der fursten van Saxsen togen mijt all oer gescut ende atelerije van orloge na Westvrieslant. So dat de van Groningen ende Ummelanden weren, soe vroe als de greve in Groningen quam, in so groter weelt ende overvloedicheijt van alt gene des em van noeden was, dat wonder is to scrijven. De in korter tijt in so groter elende was geweest, ende quam soe kort in soe grote ruste ende weelde, dattet scheen markelijcke, dat Godt se mijrakulose verlossede ende halp^b uut oren noeden, ende worden verloset van den genen die em viantlijker wijse seer vervolget hadde, als ghij voer genoeg aff gehoert hebben.¹ Toe voeren hadde he se vervolget als een grymmende^c lewe; nu genck he mijt se umme als een lammecken, ende was iderman guedlijck, vruntlijck ende barve toe, ende overvel niemant mijt ienigerleije swaricheijt^d vermijds scatten ofte anders ongelt. So dat de anganck to male soete ende genoeglijcken was; meer woet ende worden wijl, en weet ick noch niet,² men ick beduchte het mocht^e wal een sueren^f naesmaeck hebben.

§ gb Van den dach to Aedwert, to Wijnsum ende ten Damme, daer elck lant bij ene verscreven weren

ms.V p.235 Op All der Apostelen dach³ quemen to Aedwert de upperste hoeft / marscalck des fursten van Saxen^g weder uut Westvrieslant mijt heer Hinrick greve van Scalsborch^h, heer Duenen endeⁱ Vijt van Drackborch, to male eerlijcke wall gerustet omtrent en vijftich peerde, ende wall boven dartich parsonen to wagen. Ende daer quam em to mote des greven raed van Oestvrieslant, als de provest van Emden mejster Hicko, Dirick van Ree, ende sijn canceler.⁴ Daer weren B p.176 bij ene verscreven de gemene meente^j van Langwolt, Vredewolt^k, Hummerse ende Mijdaech; daer wort em do voergehouden desse artikuelen hier na bescreven.

Guede vrunden, ghij weten woe Roemsche^l konincks majestaet unde alle staten des Hilligen Rijcks uut gueder betrachtijnghe dese ende andere Vriesche landen voer de van Groningen ende andere ghewelde to beschermen mijnen ghenedichsten heren van Sassen^m bevoelen, daer se mijt flijticheijt voer hoer allen furstlijker genaeden ende nuttes mijt groter onkosten mennigerleije besarmijnghe ghedaen unde desse lande bij vrede ende recht toe erhoedenⁿ. Het is oeck ijderman unverborgen, ende is Godt loff daer toe gekomen, dat mijn genedige here

^a veste V. | ^b holp V. | ^c grijmmede V. | ^d swaerheyt A. | ^e mochte A. | ^f swaren A.

^g Sassen V. | ^h Stalsborch A. | ⁱ + iuncker A. | ^j meenten A. | ^k Vredwolt V.

^l Romessche V. | ^m Saxen A. | ⁿ eerhoeden A.

1 Over Edzards vijandschap met Groningen: Deel III passim.

2 Deze passage moet lang vóór 1514 zijn geschreven en niet meer zijn geactualiseerd.

3 15 juli 1506.

4 Wilhelm Ubben of Ubbena; zie Emmius, *Historia*, p. 668.

hartoch Georgen van Sassen^a, daer desse lande alleijn toe staen, hopet de – off God wijll – nu vort meer fredelijck to regeren; daer up oeck sijne furstlijcke genaden in verledene^b tijt voer u allen arfflijke plicht unde huldinge hevet doen laten, twelcke ghij sijne furstlijke genaden guedwillich ende gehoersum gedaen hebben,¹ juu oeck sunt ter tijt in allen saken iuu gehoersum hebben vinden laten; is mijn genedige here van Sassen^c danckberlijcken, ende wijl tzo vole meer vlijtege gedencken u allen in vreden voer schaeden toe bescarmen ende to waren, ende waert mogelick^d iwe^e proffijt ende beteriynge toe schaffen. Daer sijne furstlijcke genaeden weten, ghij onnuts in dessen verledene^f orloge mennichfoldeger manieren voer vijanden ende oeck van sijner furstlijcker genaden lueden beswaert sijt – hoe wel sulx in dessen orlogen saeken niet wall toe verhoeden moegelijck gewest is – dan noch sijne furstlijke genaden sulx generleije wijse geerne gheeseen. Het is aber nu ordineert^g sulcks henvorder toe vermijden. Ende ghij allen, soe voele dat mogelijcken is, sullen gescoenet ende bewaert worden. Ende naedem mijn genedige here van Sassen nu soe haestlijken selves parsonelijcken bij dessen landen niet wesen mach, up dat dan in sijner genaden affwesen in regeerijng der landen niet versumet en worde, ende de lande deste meer moegen onthouden worden, soe hebben sijne furstlijcke genaden in alle desse Vrieslanden twe stadholderen^h geordinert: in Westvrieslant mijnen heren grave Hinrick van Staelborchⁱ, unde in dussen landen^k mijn heren van Oestvrieslant; den beijden sijne furstlijke genaeden beffoelen desse landen ijtelijken in sijn deel unde op sijne furstlijke genaden veranderijng in stede sijner furstlijcker genaden myt^l regeerijng proffijtelijcken voer toe stane; woe dan sunder twijvel en ijgelijck in sijnen deel troweliken^m sullen doen, unde oeck voer andere lueden wel toe doene gheschijckt sijn. Het is oeck geordinertⁿ ende gestelt, welcke mate desse lande soelen allewegen^{*} gehouden worden. Daer om is mijn genedige here van Saxen^o begeerte: ghij ende andere op desser sijden Gercks brugge woenachtich willen mijnen genedigen heren van Oestvrieslant als sijner forstlijcker genaden stadtholder, unde op sijner forstlijcker genaden ander bevel gedaen, in allen, wat he in sijner forstlijcker genaden ende der landen proffijt ende best / met iuu schafft, folgende ende gehorsaem^p sijn. Ende ofte ijemande onbillicke beswarijng anstunde, dat he bij genoempden mijnen heren van Oestvrieslant niet verbeterijng bekomen muchte^q – als doch niet to vermoden is – soe dan sulx an mijnen genedichsten heren van Saxen^r gelanget, des wijllen sijne forstlijke genaden voer elck man, he sij groet ofte cleyn^s, arm ofte rijck, geerne ende genadichliken^t anhoren, ende sick nae alle billicheijt daer inne bewijsen; sijne furstlijke genaden willen sick in allen saeken getrowelijcken onderdanicheijt^u tot u allen ende elcken insunderheijt genedelijcken vertoenen ende bewijsen.

B p.175
lees 176bis

ms.V p.236

^a Saxen A. | ^b verleden V. | ^c Saxen A. | ^d mogelijcken V. | ^e uwe A. | ^f verledenne V.
^g ordeneert V. | ^h stadholdere V. | ⁱ geordeniert V. | ^j Staelbarch V. | ^k lande V. | ^l met V. | ^m trowlijcken V. | ⁿ geordeniert V. | ^o Sassen V. | ^p gehorseem V. | ^q mochte V.
^r Saxsen V. | ^s ckleijn V. | ^t genadelijcken V. | ^u getrowelijcken onderdanicheijt] trowliken onderdanich A.

1 In juli 1504; alleen door de hoofdelingen in Appingedam, zichzelf beschouwend als de uitsluitende vertegenwoordiging van de Ommelanden: zie Deel III-E § 3b.

Als dit den landen aldus was voergehouden, doe trat voert de provest mester Hicko, Dirck van Ree ende de canceler, de daer weren van des greven wegen van Oestvrieslant, ende seden daer opentliken^a voer den gescijckeden des fursten van Saxen^b ende den gemenen Ummelanden, dat oer genedige here dede quijtscedinge huldijnge, plicht ende ede, als se sijne genaeden gedaen hadden; ende bedanckede den landen alle oren truwen denst ende hulp, als se sijne genaden gedaen hadden; ende stelde se voert onder subiectie ende bescarmentisse des fursten van Sassen als een ewich gubernator. Daer alle de landen weren mede to vreden, unde naemen dat also an.¹

B p.176
lees 176ter

§ 9c Van dat de geschickeden van Sassen togen na Wijnsum ende ten Damme

Des anderen dages daer na² togen se voert na Wijnsum. Daer weren bij ene verscreven de van der Marne ende Hunsijngende Halff ampt ende Upgae ende daer omtrent gelegen. Soe wort em aldaer voergehouden in allen maniren, als den^c Ummelanden tot Aedwert gedaen was. Ende de raeden ende gescickeden van wegen des graven to Oestvrieslant seden daer up alle huldijngende, plicht ende ede den^d se den greven gedaen hadden. Ende de Sassigen regenten ende gescijckeden begeerden van wegen des fursten van Saxen^e van se to hebben huldijngende, plicht ende ede. Daer de landen up seden: se hadden den greven van Oestvrieslant eens huldijngende, plicht ende ede^f gedaen; daer wolden se lijff ende gued bij upsetten^g, se en wolden anders genen heren hulden offte eden doen. Ende dat de geschijckeden des greven van Oestvrieslant oer den eed alsus all upgesecht ende verlaten hadden, als voer geroert is,³ het hulp all niet, se en konden em niet meer affwijnnen. Ende dus togen see vort nae den Damme, ende dageden^h all de landen daer na, de daer weren to Wijnsum; ende daer weren oeck verscreven alle de Omme landenⁱ an desse sijt der Emse. Daer wort em oeck voergehouden in allen maniren als to Wijnsum gedaen was, ende voer beroertⁱ is;⁴ ende kregen se dat selve antwort, als se to Wijnsum gekregen hadden. Ende het^k was in den, dat de Sassegende daer wal ongescaffiert mochten weder henkomen. Ende daer mosten se em geven enen besegelden breeff van wegen des fursten van Sassen^l:⁵ dat elcke landen solden blijven bij oren olden rechten, heerken ende gueden gewoenten voer dessen dagen gewest; uutgesundert de den fursten van Sassen^m nie contrarie sijnt gewest, daer seer weijnich sijnt, offte se hebben mijtten eersten sine furstlijke genaeden wal contrarie gewest, soe kan

^a opelijcken V. | ^b Sassen V. | ^c de V. | ^d – den V. | ^e Sassen V. | ^f eed V. | ^g bij upsetten] bylaten A. | ^h + daer A. | ⁱ Omme landen] Omlande V. | ^j vorgeroert A. ^k hed V. | ^l Saxen A. | ^m Saxen A.

- 1 Van deze overeenkomst is geen afschrift of editie bekend.
- 2 16 juli 1506.
- 3 In deze paragraaf.
- 4 Zie Deel III-I § 9b.
- 5 Zie GrA, OA, inv. nr. 27, reg. 174 d.d. 17 juli 1506.

B p.177 em desse breff seer weijnich offte niet behulpelijcken wesen. Men het was een
 ms.V p.237 affsetten, om den gemenen man mede toe vreden toe setten. Ende aldus reijse-
 den se weder uut den Dam-/me, ende^a konden geen veerder^b bescheijt krijgen.

§ 10 Dit sijnt de artikulen de tuschen^c den fursten van Sassen^d ende den greven van Oestvrieslant stadtholder gedinget^e ende gemaeket worden, doe he dat stadholderscup an nam, anno M V^e ende VI wonsdages voer Sunte Laurencij^f

Int^f 2^e eersten sijnt dit de affreden ende verdrach tusschen den doerluchtigen hoechgeboeren fursten ende heren, heren Joerijn hartoch toe Saxen^g, Roemsche koninck^h und des Hilligen Rycksⁱ ewyge^j gubernator in Vrieslant vulmachtige reeden^k, den edelen^l wolgeboeren heren Hinrick^m greve ende heer toe Staelborch statholder in Vrieslandt, ende Hinrick van Slenijs overmarschalck andeⁿ ene, ende den edelen ende^o wolgeboren heren Edzaert greve in Oestvrieslant stadholder tusschen der Emse ende Lauwersche der ander sijden gescheen, wes dat de eergemelte greve Edzaert in der tijt sijner statholderscup ampt sal verplijcht wesen to holden.

Tho dem eersten, dat de greve nu voer an des fursten van Sassen^p statholder der voergemelten landen scrijven ende noemen sall, ende sijck nomen laeten. Ende oeck alles dat he in desse voergeroerden Ummelanden wort schaffen, gebeden, ordineren off setten, dat sulcks alles in namen ende van wegen des fursten van Sassen^q gesche^r.

Ten anderen, dat greve Edzaert flijtelijken sal betrachten des fursten orberheijden^s unde gherichticheijt an gherichten, geestlijke lenen ende^t ander heerlijckheijden vesticheijt toe hantheven, ende an des fursten sunderlijken wijllen daer an nicht begeven.

B p.178

Ten darden, dat grave Edzaert vier parsoenen, de twe geleert ende twe van de rijdderscup sijn soelen, tot mijns genedigen heren hoechgerichte bestellen, dat de selven^t dremael des iaers toe Wijnsum gehouden, ende de greve de vijffte parsoen alle tijt an sijn stad dan daer scijcken; voer welke gerichte appellacien ende ander saeken moegen gerechtveerdiget worden.

Toe dem^u vierden, gretmans soe voele daer sijnt, offte de in den Umme landen niet sijnt, gestelt sullen worden; de van wegen des fursten erbarheijt, um^v de landen ende lueden in behoersom^w toe holden.

^a en V. | ^b vorder A. | ^c tusschen AD. | ^d Saxen A. | ^e gedinget V. | ^f inden A.

^g Saxen V. | ^h Roemsche koninck] Romskoninck V. | ⁱ Rijckes V. | ^j ewelijge V.

^k vulmachtige reeden] vulmachtich getreeden V. | ^l + ende A. | ^m Hinricks V. | ⁿ en de V.

^o – ende V. | ^p Saxen A. | ^q Saxen AD. | ^r geschege A. | ^s unde V. | ^t sellen V.

^u toe dem] ten A. | ^v unde A, ende CD. | ^w behoersom A.

1 Te Harlingen 5 augustus 1506. Het stuk is echter gedateerd Haren 12 augustus 1506; zie voor de datum het einde van de oorkonde.

2 Deze oorkonde is niet uitgegeven. Zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 21, 770, 1278.

Toe den^a vijfften, dat grave Edzart gene^b upset offte nie vunden up den landen make dan na bevel des fursten, ende he dem lande uut em selves gene gevet^c dan woen^d in sijnen breff toegelaten is.

Toe dem^e sesten, wes erbarlijck edder^f bijlicke verscrijvinge ende genaede, confirmacien offte nye^g privileie gegeven sullen worden, dat de uut des fursten kanselerije ende onder sijne furstelijke genaden gesegelt sullen uitgaen.

Ten soevenden, dat de inwoener der Ummelanden bet totter uutracht der saeke halven tusschen den fursten ende den Groningers ende^h sullen nicht gedrungen offte verplicht sijn mijt koepen offte verkoepen unde alle oer handelijnge de stad Groningen toe versoeken edder toe mijden, sunder geen wijder offte anders dan des furstendomme van Sassenⁱ landt ende greve Edzart lant gewent, sall^j om to verkopen nicht gestrafft worden.

Toe dem^k achten, dat grave Edzart gene uut Groningen enige gewalt offte officie in den Ummelanden gunne off bevele off niemande uut Groningen, eer der tijt der uutracht der saeke verheuge offte toe stae, enige arffachtige guederen niet an sijck to koepen.

ms.V p.238 Toe dem negenden, sullen alle des fursten vesten ende husen in den lan-/den tusschen der Emse ende der Lauwersche blijven, ende de anderen nae sijn furstelijke^l genaden gevallen gestalt, ende doch de lueden daer up mede gehoersam^m an grave Edzart statholder gewijst worden.

B p.179 Toe demⁿ teijnden, nae den inkomende der landen sijck mijt wijllen der lueden ingestalt, dat dem fursten lijdelijk sijn mochte, wes he nicht hefft bestellen laten, wij grave Edzart in des fursten wijllen ende bevel gewachten, wat de furste schafft up den landen toe stellen, nae den hoichsten^o vermogen toe bevljtigen^{*} sulckes in to brengen.

Toe den^p elfften, soe dat inkomen gestalt is, sal een rentemester geordinert worden sulcks in toe nemen, grave Edzart sijne gedeputerde daer van to setten, daer men de huseren sal mede versolden, dat ander den fursten rekenscup^q toe doen.

Toe dem^r twalefften, als de van den Dam ende ijdlijken der landen, des gelijken de lueden inden Olden ampte de den^s fursten noch niet gehuldet sijnnen, wijll grave Edzart tusschen hier ende Michaelis^t de sulven alle mijt gueden offte mijt gedwange daer toe brengen ende holden, dat se den fursten sullen hulden; doch eijn^u welcke tijt dat gescheen sall, ende dat dan sulckes den^v stadholder in Westvrieslant verkundiget worde, daer dan enen van des fursten raed daer bij solde scijcken an toe hoeren, woe de plijchten genomen worden.

Desse vorgeroerde artikulen ende^w affreden wijllen wij grave Edzart als een statholder vullenbrengen ende uns bevljtigen mijt den^x allere^y besten nae alle unse vermogen, woe wij over vlijtige handelijnge in gueder truwen van edes wegen

^a toe den] ten A. | ^b genen V. | ^c gene gevet] geen geniet A. | ^d wo em A. | ^e toe dem] ten A. | ^f edde V. | ^g met V. | ^h en AD. | ⁱ Saxon A. | ^j sollen CD. | ^k toe dem] ten A. | ^l furstlicke V. | ^m gehormsan V. | ⁿ toe dem] ten A. | ^o hoegesten V. | ^p toe den] tenn A. | ^q + van V. | ^r toe dem] ten A. | ^s dem V. | ^t Michelis V. | ^u - eijn A. | ^v dem V. | ^w + punten A. | ^x dem V. | ^y alre A.

unde in bescarmijnghe der landen, woe unse genedige here van Sassen^a uns toe schrijft ende bevelende wort, unde wij sulckes niet erlangen offte bekomen mogen, sulcks wijllen wij sijne furstlijke genaden up dat forderlickeste^b meer toe erkennen geven, ende der halff sijner genaden mejninghe wachten, off des noet offte gued sij, de lueden als nu ter tijt hier mogen mijt gewalt to sulcke up saete to drijngen.

Toe orkunde sijnt desse affreden ende artijkulen twe zedulen eensludende mijt unse grave Edzart ende^c Hinrick van Slenijs overmarscalck elcke opgedructe pinseer^{*} verssegelt, to Harlijngen¹ am mijdweke nae Laurencij anno XV^c ende sesse.²

^a Saxen A. | ^b fordelijckeste V. | ^c + grave V.

1 Lees: Haren.

2 12 augustus 1506.

DEEL III-J

GRAAF EDZARDS soevereiniteit over Groningen neemt de problemen niet weg: de Rooms-Koning wordt ongeduldig en de terreur in Drente te hevig (1507, 1511-1513)

B p.180 § 1a **Van dat de van Groningen gedaget worden van den Romschen konijnck tegen den hartogen van Sassen^a int Kamergerichte to Constans**

Daer na inden iare van XV^c ende soven^b omtrent Passchen¹ worden de Groningers gedaget van der Roemsscher^c konincklijker maijestaet mijtten koerffursten ende stenderen des Hilligen Ricks, geciteert ende gedaget int Kamergerichte in een stad geheten Constant tegen den hartogen van Sassen^d. Daer sanden de van Groningen hen toe dage enen doctoer geheten mester Hinrick Elderwolt^e mede vicarius ter Ae in de kercke, ende mejster Gelmer Kanter oren secretarium.² Ende de greve van Oestvrieslant sande sijnen raeden daer oeck ter dachvaert;³ oft he daer gedaget was dan niet, is mij onbewust. Als se daer quemen int gericht⁴, so was de Romskoninck^f daer selves mijt voelen heren ende fursten des Hilligen Rijk^g, ende de hartoch van Sassen^g was daer selves in^h eijgener parsonen. Soe wort em in eersten gesat van wegen des Hilligen Rijk^g een heere tot enen commissarien, om de saeke toe examineren ende toe verstaen van beijden / partijen. Soⁱ namen de Sasseg^gen int erste vor em int recht, dat de Groningers weren inder acht ende overacht, so kunden se ver^l saeken mijth recht niet verdedingen. Daer de Groningers up antwoorden mijt voelen reden, dat se oer saken mijt recht micht^k verdedingen, angeseen se daer gedaget weren. So deden de Sasseg^gen oer clage up, ende spraken de van Groningen an vor vijff warff hondert dusent Rinsgulden, de se den fursten van Saxen¹ hadden to scaden gedaen, vermidts besperinge ende indracht, dese^m hadden gedaen, om dat he niet kunde bekomen onder hem to krigen de Vriessche landen, de em vanden Hilligen Ricke onderworpen ende gegeven vor enen ewigen gubernatoer daer van to wesen na inholt siner commissien, mijt langen ende bredden merⁿ woerden. Daer de van

ms. A f.249r

^a Saxen A. | ^b seven V. | ^c Romesscher V. | ^d Saxen A. | ^e Edelwolt V. | ^f Roemssche koninck A. | ^g Saxen A. | ^h + syn A. | ⁱ *begin hiaat in V.* | ^j oere CD. | ^k mughten CD. | ^l Sassen CD. | ^m + em CD. | ⁿ – mer CD.

- 1 5 april 1507. De dagvaarding was echter op 4 maart in Hagenau geschreven; zie Tre-soar, MSFG, inv. nr. 2114 en Emmius, *Historia*, p. 669.
- 2 Dezen vertrokken op 5 mei 1507 uit Groningen; zie Emmius, *Historia*, p. 669.
- 3 Hicco van Dornum en Harco Suderhuesen; zie Emmius, *Historia*, p. 669.
- 4 Het proces begon op 7 juni 1507; zie Emmius, *Historia*, p. 670.

B p.181 Groningen up antworten: dat de Omlanden omme Groningen gelegen weren em ondergeworpen over langen iaren in een verbundt, ende des gelikes de van van^a Oestergoe oick; welck de Roemsche konincklike majestaet mijtten fursten des / Hilligen Rijcks em voert up de landen hadden belent, ende toegestaen de to onderhouden ende to regeren na inholt oer verbuntnisse. Ende hadden hijrup geschicket to Groningen sine ambisciaten, de mijt de van Groningen sint gereijset in Westvrieslandt, om daer huldinge ende ede tho ontfangen; daer de Roemsche koninck voer krech van de van Groningen teijn dusent Rinsche gulden, ende de hartoch van Saxen^b hadde een dusenth Rins gulden, om dat he em oick behulpelick was oer wijlle to warven – twelck antwort de Sassegen wal hadden^c ontberen, dat se daer mosten hoeren voer alle den heren, dat se de dusent Rinsche gulden hadden genoeten van de sake; so datter vole murmurasie was onder den heren hijr van, waerumme meenden de van Groningen dat se oer sake mijtten orloch recht hadden verdedinget ende beweert tegens den fursten van Saxen – ende so dat he se hadde boven recht ende reden georsaket ende gedrongen ten orloge, ende wer^d hem hijrumme wal schuldich groet gelt to geven, mit mer volen reden^e.

§ 1b *Te traag en ongunstig verloop van de zaak volgens de Saksen*

ms.A f.250r So helden se up dit stucke wal een, twe ofte dre recht dagen, soe dat de^f Sas-/ segen twivelde, dat de gesatte richter em niet vordelick was in oer sake, want oer meninge was, dat se vanstunden an dat ende wolden krigen; soe dat seet heme- liken inden hove leten doer steken, * dat em een ander richter wort gesat. Daer se doe vornamen, up dat stucke dat den van Groningen geen^g wer Oestergoe beleent vanden Hilligen Ricke, so vor geroert ijs:¹ wal were dat dan also, so hadden de van Groningen angelanget de van Westergoe mijt roeff ende brant ende doetslach, welcke landen den Hilligen Ricke to komen; angeseen dan, dat de van Groningen oer handen geweltliken hadden geslagen ande landen des Rickes, so hadden^h verboert alle de privileijen de se vanden Hilligen Ricke hadden, niet mer to geneten. Daer de van Groningen up zeden: de van Westergoe hadden em angesoecht mijt orloge ende besperinge der van Oestergoe, dee onder em int verbunt gegaen weren; also weren se georsaket om em mijt orloch tegens se to beweren; meenden se den Ricke daer niet to nae in gedaen hadden, ende oere privileijen allike wal van werden to wesen. Daer se oick wal vier ofte vijf rechtdagen op stonden. Ten laesten de here de em voer een rechter gesat was, behoveden se inde hove bij de konincklike majesteet to hebben; so wort em noch opt nie de darde rechter, ene vanden / heren, gesat om de sake entliken to verstaen, ende dat dan inden hove mijt alle den fursten daer to seen ende to examineren, we van beijden parten recht ofte onrecht hadde. Welcke rechter

^a – van CD. | ^b Sassen CD. | ^c + moogen CD. | ^d em CD. | ^e etcetera CD. | ^f den CD. | ^g – geen CD. | ^h + sij CD.

1 Zie Deel III-J § 1a; ook Deel III-B § 4.

daer up hevet gehouden vole terminen van rechte, den enen dach voer ende den anderen na. So dattet ten laesten den fursten vann Saxen^a verdroet, want he daer lach mijtt groten volcke ende gesin^{*} tot groter onkosten, ende meende he solde daer enen korten ende siner saken bekomen hebben, angeseen^b he so groet bij den heren daer was. So dat he ten laesten daer hen reijsede halff in quaden moede, ende leet daer blijven sinen marscalck, om dat eijnde siner sake to verwachten. So sint daer na noch voele dagen^c gehouden, daer beijde partijen vole articulen vornamen, de niet van noeden ijs al to verhalen, men se en konden gene entlike sentencie bekomen; men ten laesten kregen se enen affscheet mijt groten arbeit, de se inden hove deden soljiciterenn bij summijgen heren, de se to vrunde hadden gemaket. Dat reses ofte affscheijt was dit: dat de van Groningen worden niet contemax^{*} off versumich inden rechte gevonden tegens den fursten van Saxen, angesen^d se int Kamergerichte hadden compareert, ofte sick mijt rechte verwert tegens den fursten van Saxen, so se daer gedaget weren van wegen des koninckliker majjestet; ende wert sake dat in nakomenden^e dat se bet geeijschet worden int Kamergerichten^f tegens den fursten van Saxen^g, alsdan mochte^h se sick noch mijt recht bescarmen, daermen / beijde partijen guedlike solde hoeren ende mijt recht vort up slijten. Als dit inder cancelerije aldus geres-teert^{i*} was, so hebben se hijr een affscrijft van genomen,¹ ende sint hijr mede to huus gekomen, ende hebben dat den van Groningen so weder in gebracht.

ms.A f.251r

B p.183

§ 2 Van de sitacie ende daginge vanden biscop to Utricht to Loeven

Item de biscop van Utricht, als em de stadt Groningen aldus was affgegaen, ende de greve van Oestvrieslant de had ingenomen, ende daer ene veste in hadde begunnen to maken, als voer van gescreven is,² so hevet de biscop gesunnen ende geboden gesant up to Rome an unsen hilligen vader den paws Julius de anderde vanden namen inden iare M vijffhundert ende vijve,³ ende hevet al daer sine saken swaerliken beclaget vander berovinge ende affbreke siner stadt sijns Gestichtes, de so lange tijt bijder kercken to Utricht ende ant Gestichte gewest hadde, mijt langen ende volen reden, de indes paws bullen ende breven stonden, mijt langen ende breden worden inholdende etcetera. In welcken breven onse hillige vader de paws den biscop hadde gedeputiert dre rechteren, als enen abt in Brabant ende twe doctoren to Loven,⁴ dede sake mit recht solden

^a Sassen CD. | ^b + dat CD. | ^c + van rechte CD. | ^d angeseen CD. | ^e + tijden CD.
^f kamergerichte CD. | ^g Sassen CD. | ^h muchten CD. | ⁱ geregistreert CD.

1 Het origineel is niet bekend. Volgens Emmius, *Historia*, p. 673 dateert het stuk van 29 juli 1507, en kwamen de Groningers op 13 augustus thuis.
 2 Zie Deel III-I § 7b, 8a en 8c.
 3 De inkomst in Groningen van Edzard geschiedde pas in mei 1506.
 4 De namen van deze drie rechters zijn niet bekend.

ms.A f.251v doer seen ende beijden parten verhoeren, ende / mijt recht solden mogen slijten van wegen des hilligen stoels van Rome, sunder ijenige weder appellatie. Waer up desse vorgenoemde rechteren inden iare M vijf hundert ende VII¹ hebben ene static^a ende dage breff² gesandt anden greven van Oiestvrieslandt ende de stadt van Groningen: dat se de veste, de bijnnen Groningen begunnen was to maken, bijnnen vijffteijn dagen weder to niet maken, ende daer en bij³ em verantwoorden to Loven vor de geschickede rechteren, om em to verantwoorden tegens den biscop up sodane reden als he up se to spreken hadden^b, bij groten broke ende bij den ban. Daer de greve ende de stadt van Groningen hent ter dachvaert⁴ hebben gesandt enen geheten her Albert kerckheer ter Hoger kercken

B p.184 ende des greven koken sriver, den rechtdach daer to verwaren, ende de sake daer to verantwoorden. So als se den rechtdach daer verantwoordt hadden, ende de antworten weder inbrachten, so bevoel^c em de greve ende de van Groningen mijtten rechte dat em daer weder varen was, dat se daer mede beswaert weren, ende hebben van stunden an daer van voer^d notarien ende tugen gerichtliken geappellert⁵ vor onsen hilligen vaeder den paws van Rome, ende hebben daer enen

ms.A f.252r hen / up to Rome geschicket geheten mester Harcko^e doctoer ende des greven raet,⁶ om daer den pleijt ende recht to verwaren. So hevet he daer een tijt lanck gelegen, ende ijs ten laesten weder to huus gekomen, ende hevet de sake enen anderen procutoer^f bevolen to verantwoorden. Daer na hebben de greve ende de van Groningen noch enen anderen doctoer geheten mester Hinrick Elderwolt, ende was een vicarius inder Ae kercke, ende deden hem mede boven dre hundert Rins gulden to teergelt; daer he vor an nam de sake mijt recht daer to verdedingen een iaerlanck.⁷ Ende wo ende wat he daer mijt recht^g hevet geworven, sal ick iu int vervolch hijr na verclaren.⁸

^a citation CD. | ^b hadde CD. | ^c bevoelde CD. | ^d mit CD. | ^e + Suderhusius ende was CD. | ^f procurator CD. | ^g rechte CD.

- 1 In juli 1507, omdat dit volgens Emmius, *Historia*, p. 673 gelijktijdig plaatsvond met de dood van Edzards broer graaf Uko op 10 juli 1507, (12 juli volgens Beninga, *Cronica* I, p. 453).
- 2 Deze brief is ons onbekend.
- 3 Lees: bijnnen?
- 4 De datum van deze dagvaart is niet exact bekend.
- 5 De tekst van dit beroepschrift is niet bekend.
- 6 Harco Suderhuesen (Suderhusius). Volgens Emmius, *Historia*, p. 673, gebeurde dit na zijn terugkeer uit Konstanz.
- 7 Volgens Emmius, *Historia*, p. 673 werd Hinrick Elderwolt nog in hetzelfde jaar 1507 uitgezonden. Uiteindelijk zou hij twee jaar in Rome blijven; zie volgende noot.
- 8 Zie Deel III-M § 10.

§ 3 Van de citatie vanden keijser den greven to Oestvrijeslandt ende de van Groningen to Nues inden Gestichte van Coelne tegen de^a hartogen vann Saxen^b hartoch Jurijen inden iare M vijff hundert ende elven

Maximilianus de keijser van Rome mijtten koerfursten ende stenderen des Hilligen Rijcks hevet gedeputieth ennde gesat van wegen siner keijserlike majesteet ende des Hilligen Ricks den hoich / geboernen fursten ende heren, heren Philippus archibiscop van Colen ende hartoch Wijllem hartoch van den Barge ende Gulick ende enen lantkummelduer der Duts heren van Kovelens,¹ vulmachtige richteren inder schelinge tusschen den fursten van Saxen^c ende den greven van Oestvrieslant ende de van Groningen. Ende sint daer gedaget vander keijserliker majestet, to Nues vor desse gedeputierde heren ende richteren to compareren ende to wesenn den vierden^d dach in augusto.² So hevet de greve daer ter dachvaert hen geschicket ennde gesant mester Hicko provest to Emden, mester Harcko doctoer, Victor Vriese ende sinen kanseleer.³ De van Groningen hebben daer gesant mester Wijllem doctoer ende pastoer to Sunte Merten, Peter Sickinge ende Luloff Coenrades bejide burgemesters^e, ende mester Gelmer Kanter here^f ende secretarius. Desse sint uutgereijset des woensdages vor Sunte Peter Vinkel,⁴ ende sint daer gekomen to Nues to der gesatter tijt; ende hebben daer gevonden den greven van Bentum, inder tijt⁵ van Westvrieslandt van wegen des fursten Saxen^g, mijt mer rades vrunden der Sassiger heren. Soe sint daer^h gedeputierde rechteren voer geroert to / gerichte geseten bejide partijen voer em komen laten. Daer de geschickeden der Sasseger heren hebben oer clage upgedaen up den greven van Oestvrieslandt: dat he den fursten van Sassen indracht, besperinge dede, dat he niet kunde bekomen vredelike possessie ende gebrueck der Vresscher landen, de den fursten van Sassen ondergeworpen weren vanden Hillige Ricke, ewich gubernatoer daer van to wesen; begeerende daer up vanden greven, he den fursteⁱ solde openen, up doen ende overleveren den Damme ennde Vrieslant, dat he dus lange hadde ingehat als een stadtholder des fursten van Sassen, na inholt ende overkumpst, segele ende breve, se mijt malckanderen daer up gemaket hebben^j; ende weren overboedich mijt em to rekenen van upboeren ende uitgeven, wess he bij denn fursten te achteren offte to voren mochtthe wesen; ende sint de van Groningen hijr omme verdachvaert, omme to horen ennde seen alle gelech ende handel tusschen den fursten ende den greven. Daer des greven reden up hebben geantwort, dat se sulx

^a den CD. | ^b Sassen CD. | ^c Sassen CD. | ^d darden CD. | ^e burgemeesters CD.

^f raedtsheer CD. | ^g + van Sassen CD. | ^h + die CD. | ⁱ fursten CD. | ^j hadden CD.

1 Ludwig von Sensheim; zie NStA Aurich, Rep. 241, Msc. A 33, fol.23v.

2 4 augustus 1511. De dagvaarding dateert van 7 april 1511; zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 885 en 886.

3 Wilhelm Ubben; zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 1014, 1979. Emmius noemt hem Ubbe-na: *Historia*, p. 677.

4 30 juli 1511.

5 Voeg in: stadtholder?

B p.186
ms.A.f.253v

geen bevel hadden. Om den fursten van Saxen^a to openen ende updoen denn /
Damme ende over to leveren de Vressche Ommelanden, wolden^b se sick geven
ter vrentliker handelinge; om to versoecken, we bij den lande blijven solde, ende
daer vor to vinden ene summe geldes, de dat den anderen geven solde, wolden se
sick in alle bijlicheijt vinden laten tot erkantrisse der heren. Mijt vole langen re-
den, de al niet van noeden sint^c scriven: als mijt wat rechte de van Groningen den
Omme landen tot langen ijaren in een rustelick ende vredelick verbunt onder
sick gehadt hadden, daer se up hadden vanden Roemschen koninck ende den
Hilligen Ricke segele ende breve, dat he den Groningers hadde gegeven previ-
leijen ende belent int ewich de Ommelanden onder em int verbunt to holden;¹
mijt mer langen reden, de vor al geroert sint indessen kronikel² ende up den
dach to Constans voer den Hilligen Ricke verclaert sint. Oick wort daer geroert,
dat als een stadt wort benauwet mijt orloch, so veer dat se sick niet langer kun-
nen redden, so mogen se nae keijser rechte enen heren kesen waert hem^d belevet,
daer se bij gereddert ende hulpen worden mogen. So hebben se den greven inge-
haelt ende gehuldet, inmaneren^e des huldes breves, hijr vor indessen kronikel ge-
ms.A.f.253bisr
screven / steet.³ Oick hevet de biscop van Utricht daer gesandt up dessen dach
enen boden mijt sinen scriften,⁴ beclagende sick over den greven van Vrieslandt:
wo he mijt geweldde de stadt van Groningen had inghenomen, ende daer ene
veste ingemaket hadde; welcke stadt behoerde der hilliger kercke^f ende den bis-
cop Tuutricht, daer se langhe ant Gestichte hadde gewest ser keijser Hinricks tij-
den, dede stadt ant Gestichte van Utricht Sunte Merten gegeven hadde; ende
begeerde, dat desse gedeputierde heren ende richteren solden den greven mijt
recht also onderwijsen, he^g em oere stadt solde weder updoen ende overleveren.
Daer des greven reden weder up antwoorden: dat de biscop hadde geworven van
onsen hilligen vader denn paws van Rome commissarien to Loven in Brabant,
daer he den greven ende de van Groningen hadde vorbeclaget, ende daer van
was geappelliert^h Rome; daer henck de sake in recht; wes em daer in beijden par-
tijen we der vore, mochten se daer verwachten. Waer up desse gedeputierde he-
ren ende rechteren hebben beijder partijen reden, clage ende antwort, wederⁱ
ende wederwoerden, in scrijften genomen, omme dat der keijserliker majjes-
teet / weder in to brengen, ende dat dan mijtten koerffursten ende stenderen
des Hilligen Ricks over to tracteren, wes daer ingescheen sal.⁵ Hijr mede hebben

B p.187
ms.A.f.253bisv

^a Sassen CD. | ^b men wolden CD. | ^c + te CD. | ^d em CD. | ^e in manieren CD.
^f kercken CD. | ^g dat he CD. | ^h + toe CD. | ⁱ woorden CD.

- 1 Op 19 januari 1474 keurde keizer Frederik III het verbond tussen Groningen en de Ommelanden goed. Op 23 januari 1481 heeft hij Groningen met de Ommelanden be-
leend, maar deze belening is nooit geëffectueerd. Zie Vries, *Heilige Roomse Rijk*, p. 83,
93-95.
- 2 Zie Deel III-J § 1a.
- 3 Zie Deel III-I § 8b.
- 4 Zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1219.
- 5 Zie voor de argumenten die Georg en Edzard tijdens de onderhandelingen te Neuss
inbrachten: Tresoar, MSFG, inv. nrs. 1226-1236. De slotverklaring is van 9 augustus
1511: Tresoar, MSFG, inv. nr. 1211.

se oeren afscheijt genomen, ende sint weder to huus gekomen up Onser Lever Vrouwen avont Assumptionis^a.¹

§ 4 Van noch een dach^b gehalten wort to Kollen voer den keijser anno etcetera^c M V^c ende XI²

Maximilianus de keijser mijt volen heren ende fursten was to Coelen, daer wort de greve van Oestvrieslandt verdachvaert³ vor den keijser to komen tegen den hartogen van Saxen^d, omme oer scelinge mijt recht to sceijden. Daer hevet de greve hen gesant te dachvaert sine vulmechtige redenn,⁴ de daer lange weren to Coelen tegen de geschickede reden des fursten van Saxen, ende mannige^e dach tegen malckanderen vor des keijserlike majestet sint gewest. Men de keijser mijtten fursten ende heren kunden daer do noch geen entlike afscheijt ofte recht geven van oer beijder scelinge; dan em wort daer gesecht: se solden sick daer na stellen, ende begeven oer beijder sce^f scelinge an onpartijelicke heren, ende laten se in vrentscapen / verliken; ende konden se niet verlikt worden, so worth em beijden enen dach van rechte weder bitekenth int Kamergerichte to Worms, daer men se dann mijt rechte sceijden solde int iaer Onses Heren M V^c ende XII^g up der Hilligen Dre Koninge avonth.⁵

ms.A f.254r

B p.188 **§ 5 Van Sijart^h Muckema ende Garbet Muckema gebroders ende Jemme her IJwesma, ende wo daer tweⁱ gerichtet wort**

Item inden iaer Unses Heren M V^c ende XII inde vaert ende ummeganck Unser Lever Vrouwen to Lewerden, so wort daer een quaet over geven scalck geheuten Kamp^j Roeper gevangen vanden Sasseggen regenten omme verrederieje ende moijterie, want he over ende weder over leep van den enen tot den anderen, so anden Sasseggen, so anden greven, ende ersten anden Groningers. Ende so was he

^a assumptionis D. | ^b + de CD. | ^c – etcetera CD. | ^d Sassen CD. | ^e mannigen CD.
^f – sce CD. | ^g Onses ... ende XII] duisent vijffhondert ende dertijn CD. | ^h Tiaert CD. | ⁱ + van CD. | ^j Kempe CD.

1 14 augustus 1511.
2 Dit jaartal moet 1512 zijn. Van 3 april tot en met 26 augustus 1512 vond de Rijksdag plaats, eerst te Trier, maar wegens een epidemie eind juni verplaatst naar Keulen.
3 Dagvaarding 20 juli 1512 om te verschijnen op 14 augustus; Tresoar, MSFG, inv. nr. 900.
4 Hicco van Dornum, Wilhelm Ubben, Harco Suderhuesen en Dirck Valcke; zie Emmius, *Historia*, p. 682.
5 5 januari 1512. De Rijksdag te Worms was echter uitgeschreven voor 6 januari 1513.

nu weder mijt geleijde bijden regenten in Wester landt, om weder into sonen; me^a he kunde daer gene soene bekomen. So bleff he noch, na dat sijn geleijde uut was, inth landt; so wordt he gevangen ende to Lewerden in gevoert, des sondages als Onse Leve Vrouwe / gedragen wort¹ – daer ick do ter tijt selves mede was int afflaet.² Alst scheen, so besede he uuth pinen ofte disperacie desse hovelingen alse Tijart Mockema, Garbet sijn broder ende Jemme^b her IJwesma, omme dat se mijtten greven van Oestvrieslandt greve Edzart solden overkomen ende verdragen wesen, dat de greve solde mijt macht van volck in Westvrieslandt komen, ende so wolden se mijt al oer partijes lueden ende vrenden, hulperen ende hulper hulperen mijtten greven van Oiestvrieslandt to vallen, ende jagen de Sasseggen weder in^c Vrieslandt. Ende dessen handel ende tractaet solde Ude vander Koldenborch, inder tijt droste van Groningen, tusschen den greven ende hovelingen sus gehandelt hebben; men ick hebbe van des drosten mont contrarie seggen hoeren: dat he nie sulcks mijt em hadde gehandelt ofte gedaen ofte doen laten; ende kende se oick niet, ende was onschuldich der sake. Des gelikes hebbe ick oick gehoert vann Tijart Mockema mont; ende vermaledijeden ende verswoeren sick beijde hijr zwaerlicken / inder^d saken onschuldich to wesen. Men het se woet se^e, Godt ijs al dinck bekant. Men Garbet Mockema, de wort daer inde vaert to Lewerden an getast ende gevangen. Tijart Muckema de ontquam – als he mij selven gesecht hevet – miraculoes, dat uut dusent menschen niet en solde ontkomen, ofte Godt moste em namentlike helpen; wat^f he was ten ersten to den Abservanten int cloester, daer he nerstliken gesocht wort, ende niet gevonden worde. Ende van daer quam he mijt een deel naekender vrouwen, de lakenen umme hadden, ende he nam oick een laken umme, ende genck mijtten vrouwen al de stadt mede umme, ende quam to Jacopijnen. Daer toich he ene kappe an, ende daer wordt em een schijp bistelt, omtrent XII uren – doet onder maeltijt was, ende de Sasseggen weren upt blockhuus. So voren se na Claerkamp, daer toich he doee een Claercamper kappe an, ende de holpen em to schepe en wech, so dat he quam over inde Marne to Tammijnghe huus; ende quam / so vort bij nachte to Groningen, daer wort he geleijdet. Ende sijn wijff ende kinderen worden na em uutten lande verdreven van oeren guederen, ende de Sasseggen tasten de guederen an, ennde gengen daer in sitten, ende heldent voer verboert guedt. Daer na wort wort^g Jemma her IJwesma oick gevangen ende to Lewerden gebracht, ende in^h gevenckenisse gelecht; ende worden daer zwaerliken geexaminert ende gepijniget. Ende daer wort em getoent oere hantscrijften, inhoudende vande overkompst ende verdrach, de se mijtten greven van Oestvrieslandt overgekomen ende verdragen weren, wo datmen de Sasseggen weder uutten lande

^a men CD. | ^b Jemmen CD. | ^c uut CD. | ^d in so se der CD. | ^e woet se] ofte niet CD.
^f want CD. | ^g – wort CD. | ^h + die CD.

- 1 4 juli 1512. De datering bij Worp, *Kronijken V*, p. 90-91 is onjuist: in dit stuk moeten alle data tussen 14 en 18 juli tien dagen eerder gesteld worden, dan kloppen ook de weekdagen.
- 2 Het toen vereerde beeld dat bij processie werd meegevoerd, bestaat nog; zie Lambooy, *Onze Lieve Vrouw*. Zie ook de afbeelding in *Groninger Kerken* 11 (1994), p. 155.
- 3 Lees: uut?

solde verdrijven – so voert geroert^a ijs¹ – welcke^b se opentliken belijeden ende bekanden inder pijn. So was daer noch de greve van Bentum stadtholder, ende hadde ene bij em van der Sasseggen heren wegen, geheten Schenck Hans, ende was to male een wreet man; doch de stadtholder was een guet, wijs ende vredesam here, ende hijr niet vierder in han^c 2 noch procederen noch^d, ende^e verscreven alle de hove-/lingen bij em to komen, ende hevet em dessen handel vor gegeven, ende oer belijng^f ende hantscrijft to kennen geven. So sint daer vier hoveling^g to gedeputiert bij consent des stadtholders, ende sint bij de gevangenen gegaen, ende hebben em aff gevraget sunder pijn, off se sulx oick bekandt stonden, als se gelijet hadden; daer se “Ya” up zeden. So sint de vier hoveling^g weder bij den anderen hoep gekomen, ende hebben em weder ingebracht dat gene dat se^g em gehoert hebben. Daer de stadtholder van em allen geeijscheijt^h een ordel, wat dodes se verdeent hadden. Daer de hovelingen em weder up zeden: se werenn daer geset van wegen des fursten vann Saxenⁱ, omme ijderman recht^e wedervarenⁿ to laten; se mochten em doen recht ende geen onrecht, doch genaede weder^l beter dan scarp recht. Daer se weder up sedenn: de genade ende recht stontd anden fursten van Saxen^k. So ijs Jemme her IJwesma wijves vader, Worp Doijnga, mijt sinen kerckheren gereijset anden fursten van Sassen^l / om genade; men se hebben daer niet kunnen warven, ende ijs gesecht, dat de stadtholder solde em dat antwort selven weder seggen. So hebben^m de gevangene sus over sitten laten den sommer lanck hent ontrent Sunte Merten,³ so datⁿ de hartoch van Sassen selven noch de stadtholder mijtten regenten ter doet niet^o wolde^p ordelen. So was de keijser van Rome Maximilianus doe to Colen mijt volen heren des Hilligen Rix; daer ijs oer belijng^e ende misdaet an verscreven. So heft de keijser daer aff gesant to Lewerden twe amisiaten, * vulmachtich vandes keijzers wegen, de se beijden, alse Garbet ende ende^q Jemmen vorgeroert, hebben verordelt vant levent ter doet.⁴ So hebben de Sasseggen regenten enen strengen breff^r gesant to Groningen: “Wetet Udo vande Koldenborch, du droste van Groningen, dat de twe verraders Garbet ende Jemme nu en dinxdage^s sullen loen na oer warck ontfangen, du^s er oer sake van biste, dan sullen se sterven. Wijltu^t komen ende verantwoordⁿ dij tegens em, dach^u machstu doen, wij geven dij vrij geleijde to XV personen starck offte daer en bijnnen, uutgenomen de den fursten / van Sassen nie contrarie sint geweest.” Men de droste en wolde up sodane geleijde

^a voert geroert] voorgeroert CD. | ^b welck CD. | ^c handelen CD. | ^d ofte doen CD. | ^e + hevet CD. | ^f belijng^e CD. | ^g + van CD. | ^h eijschet C. | ⁱ Sassen CD | ^j weer CD. | ^k Sassen CD. | ^l Saxen CD. | ^m + sij CD. | ⁿ + sij CD. | ^o + en CD. | ^p wolden CD. | ^q – ende CD. | ^r + aen den drosten CD. | ^s daer du CD. | ^t + daer CD. | ^u dat CD.

1 In deze paragraaf.

2 Lees: handelen?

3 11 november 1512.

4 Worp, *Kronijken V*, p. 96 spreekt niet van keizerlijke rechters, maar van een getuigenverklaring ten overstaan van vier Friese gedeputeerden, op grond waarvan Georg besloot tot de doodstraf.

5 GrA, RvR, inv. nr. 766. Zie ook Worp, *Kronijken V*, p. 92-98.

6 16 november 1512.

B p.191 daer niet trecken; doch he hevet daer hen gesant enen preester geheten her Albert, ende was kerckher ter Hoger kecken^a, ende was een notarius mijt ene credencie ende des greven ende droste^b geswoeren dener. Ende als se quemen to Lewerden bij den regenten, so hebben se daer vor gegeven de onschult des dros-
ten; ende begerden bij de gevangen tho wesen, om van se to hoeren de bescul-
dinge, se^c up den drossten gedaen mochten hebben, welck em al geweyjgert wort,
ende mochten em niet ter sprake komen; men se hoerden voele quade ende on-
vervierlike^{*} worden vanden regenten. So togen se weder omme na Groningen.
Ende vort daer na des dinxdages¹ wort een ordoijs^{*} gemaket bijnnen Lewerden;
daer sijnen se upgebracht, ende mijtten zweerde gerichtet ende hoer hovet affge-
slagen. Ende worden ten Mijnre broderen begraven. Ende Kampe^d Roper de
wort daer na geverdeelt,^{*} ende voer^e elke poerte een verendeel ghe^{f.2}

ms.A f.257v

§ 6 Van dat huus to Koverde wort ingenomen / ende gewonnen, ende wo de biscoop van Utricht mijtten Stichte dat weder krech

ms.A f.258r
B p.190
lees 192

Item daer was ene geheten Roloff van Munster, des iunckers zoene van Runen; de nam een husfrowe uut Vreslandt uut den karspel van Loppersum, ende^g Abbe Hemster inden Ham ende Bijwen dochter. Alst nu daer na indesse veijde quam, daer hijr vor van gescreven ijs,³ so hadde Bijwe na zalige Abben doede genoemen tot enen echten man Assegenn van Raeswaert^h. Oick hadde se twe soens, de ene geheten Meijnke ende de ander Sapper, de worden al geholden vanden Groningers vor vijanden. So was daer ene to Groningen geheten Heijne Vole, de den Ommelanden seer lastich was, om oer guet aff to roven ende to nemen. Desseⁱ Heijne toich uut mijt een deel geboeffdes inden Ham,⁴ ende nam Bijwen al dat he dragen ende drijven kunde, van peerden, clederen, clenodien, sulver ende golt, ende brachte dat to Groningen, daert voer prijs gekent wort, ende wort daer gepartet ende gebutet.⁵ Daer na toich Heijne to Deventer; ende als he weder omme wolde reijssenn na Groningen doer Runen. Dat wort desse / Roloff van Munster Bijwen zwager to weten, ende so krech he enen hoeftman geheten Johann Ovinck to hulpe – ende was een overgeven quaet man – to hulpe^j, ende reden mijt oeren knechten Heijnen na doer Beijlen, ende slogen Heijnen^k daer doet up der vrijer heer strate;⁶ ende dat gesacht up^l, om

^a Hoger kecken] Hoogerkercken CD. | ^b drosten CD. | ^c die se CD. | ^d Kempe CD.
^e wort op CD. | ^f gehangen CD. | ^g + was CD. | ^h Raeswert CD. | ⁱ ende desse CD.
^j – to hulpe CD. | ^k em CD. | ^l gesacht up] geschach CD.

- 1 16 november 1512.
- 2 Kempo Roeper werd op 17 november terechtgesteld; zie Worp, *Kronijken V*, p. 98.
- 3 Zie Deel III-C § 6a, III-G § 4 en passim.
- 4 Dit gebeurde wellicht begin juli 1499; zie Deel III-C § 6a.
- 5 Zie Deel III-G § 4.
- 6 Deze gebeurtenis is niet nauwkeurig te dateren. In 1501 wordt Heijne Volens nog genoemd; zie GrA, Handschriftenverzameling, inv. nr. 28. Wel is de moord geschied voordat Roelof van Munster drost van Coevorden werd; zie volgende noot.

dat he siner huesfrouwen moder so berovet hadde. Daer na wort Roleff vann Munster droste to Koverden.¹ So gevellet, dat de hartoch van Gelre wort vijant des Stichtes van Utricht, ende nam Oudenzeel^a in.² Daer quam de biscop ende Gesticht mijt groet volck voer, ende kregent weder ijn, so dat de knechten de daer in weren gavent up.³ Daer de biscop ende Gestichte groet gelt omme ver-oerloegeden. So worde dat lant van Drente zwaerliken daer to gescattet; daer de droste de scatinge van upboerde, ende genoet daer genoich van. Oick hadde he twe reijse ene bede over dat hele landt van Drente, tot fullest^{*} dat huus to Koverden mede to besetten, ende peerden ende harnasch mede to tuegen; ende krech eens van elcken ploich een Arnss gulden ende eens enen halven gulden overt hele landt. Oick so was he den lande van Drente so zwaer^b / ende lastige pijnlicken droste, van onwoenliken broke^c aff to nemen, so in hondert iaren ije^d geweest was – ende wat rekenschap he den biscop^e van dede, mach he weten. So dat he groet gelt vergadderde; ende tijmmerde to Moppel^f eenn kostel huus, ene hoeftmans woninge, unde makede dat vast mijt ene graft ende een bolwarck ende ene starcke poerte daer vor;⁴ welck al tegen dat Drentsche lanndtrecht ende oer privileije was, want nijemant int landt vann Drente moet ijenige vesten so maken. So wort em geboeden vanden dren steden alse Deventer, Kampen ende Zwolle, dat he de vesten solde weder dael leggen, ende de graft demmen;⁵ welck he niet hevet geachtet, ende woldet niet doen. So sijnh de dre steden daer gekomen, ende hebben de veste dael gelecht, ende de graft gedemmet, ende de poerte onweerachtich gemaket;⁶ men^g den huuse wort sunderlinge anders geen scaede gedaen. Waer omme de droste wort der drier steden viant inden iaer dusent vijffhondert ende XII, ende nam knechten an upt huus van^h Koverden. Men he dede den Stichte noch steden doe nochⁱ genen scadenn, / want he kostlike rided^j borgen^{*} hadde gesat vanden ridderschup ende hoeffluijden, om dat huus denn biscop ende ridderschup ende steden weder over to leveren; welcke borgen daer nerstliken over arbeijden tusschen den biscop ende steden ende drosten, om oeren scaden to schutten, so dattet gesoent wordt ende de borgen worden gevrijet. Ende he gaff dat huus weder up indes biscoops ende steden handen, ende he kreech al sijn gelt dat he up dat ampt hadde gedaen wederumme; men sodane

ms.A f.258v

ms.A f.259r
B p.183
lees 193

^a Oldenzeel CD. | ^b swaere CD. | ^c broken CD. | ^d ne CD. | ^e + daer CD. | ^f Meppel CD. | ^g ende CD. | ^h toe CD. | ⁱ – noch CD. | ^j – ride CD.

- 1 Op 9 oktober 1504 stelde bisschop Frederik van Baden voor om Roelof van Munster te benoemen tot drost van Coevorden; de benoeming volgde in maart 1505. Zie Van Kalveen, *Bestuur*, p. 224-226.
- 2 Kort voor 13 februari 1510.
- 3 Op 10 september 1510; zie Van Kalveen, *Bestuur*, p. 155.
- 4 De Kinkhorst, ten westen van Meppel. Hieraan werd gebouwd in het najaar van 1510 en het voorjaar van 1511; zie Van Kalveen, *Bestuur*, p. 231.
- 5 Deze eisen werden geformuleerd rond 15 augustus 1511; zie Van Kalveen, *Bestuur*, p. 232 n. 79.
- 6 Dit deden troepen van Kampen in december 1511; zie Van Kalveen, *Bestuur*, p. 233.

ansprake alss he hadde up den dren steden om sinen scaden, solde he sijn ansprake up beholden.¹ So wort Aloff van Rechteren weder droste, ende wort dat huus^a ingedaen. Ende Roloff van Munster hadde do noch bij em upt huus omtrent vijftich kriges knechten, ende trat aff van den huuse; ende quam daer mede to Groningen mijt pijpen ende trummen ende mijt een upgericht veneken; daer hadde he een huus gehuert bij Heer poerte, Hermen Gijsens huus. Ende dit was tegen stadt recht, dat he in Groningen quam, omdat he Heijnen Volen had doet geslagen;² men he stont wal mijtten greven van Oestvrieslant, de Groningen do inhadde,³ de hadde em gheworven mijtten Raedt ende Heijnen vrunden, dat he daer gastiges wijse^{*} mochte in Groningen komen. Ende daer vertovede twe ofte dre dagen inde stadt, ende helt de knechten bij hem de he mede gebrocht hadde, ms.A f.259v ende sende de bij X ofte XII heijme-/liken om dat huus to Koverden in to nemen, ende ijs selven bij nachte mijtten anderen knechten nae getogen. Ende he hadde de straketten^{b*} inde graft ende an dat bolwarck los gemaket, de wijle he dat huus noch in hadde, om em dat weder to bekliven. So sijnnen se daer over de graft gekomen bij nachte, ende hebben dat huus mijt sodane verrassinghe ingenomen ende gewonnen.⁴ De droste Aloff van Rechteren en was selven niet upt huus, ende was toe Vullen hoe bij den biscop, ende gaff em to kennen wo Roloff van Munster em ontsecht hadde. Ende de knechten up den huuse quemen al ter were; men se mostent upgeven, ende se leten men enen doeden upt huus, een hoeffman geheten Reijnolt van Koverden. Dit geschach inden iare van XII up Sunte Mertens avont.⁵ Als he nu sus dit hus inhadde, so screven de dre steden Deventer, Kampen ende Swolle ande stadt^c Groningen,⁶ ende deden oer beclach: wo Roloff van Munster myt myt^d verraet ende verrassinghe boven recht dat huus sus hadde ingekregen^e; ende dit wer^f geschien uut Groningen, daer oick gepart ende gebuetet was den roeff, dat he up den huuse hadde gewonnen, ende haddenn em bussen ende kruet daer to gedaen ende ander prevande; ende begerden van se to weten, off se em oick mer bijstant ende hulpe dochten to doen; mijt breder / inholt oerer scriften. Daer em de Raet van Groningen weder up screff ter antwort:⁷ het were waer, dat he uut Groningen dussen toich hadde gedaen, men dat was geschijen buten wete ende wille des Rades. Oick hadde he generleije atelerie van bussen offte kruet vander stadt wegen offte gene prevande; ende weren oick noch niet vanden sijne em ijenich behulp ofte bistant toe doende, men wat se noch wordende muchten worden, en wijsten se noch

B p.194

ms A f.260r

^a + weder CD. | ^b staketten CD. | ^c van CD. | ^d – myt CD. | ^e ingenoomen CD.
^f weere CD.

1 Als uitvloeiisel van het verdrag van 22 september 1512 ontruimde Roelof van Munster Coevorden op 30 september; zie Van Kalveen, *Bestuur*, p. 243.
 2 Het Stadboek, Liber IV art. XIX komt het dichtst hierbij.
 3 Deze passage is dus na november 1514 geschreven.
 4 In de nacht van 14 op 15 oktober 1512; zie Van Kalveen, *Bestuur*, p. 243 en n. 132.
 5 10 november 1512. Deze datering is misschien onjuist; zie de vorige noot.
 6 Deze brief is niet bekend.
 7 Deze brief is niet bewaard gebleven.

niet. Men het is sunder twivel, hadde de biscop ende de steden Groningen in oeren noeden bijstant gedaen, als se hem^a gescreven hadden to doen – alst wal geboert hadde – ende hadden so^b mitten Stichte ende steden gestaen, als se ertijdes stonden, er de greve de stadt inkrech, het hadde hem^c geen noet gewest om em dat huus so in to nemen. Daer na hevet de biscop ende Stichte volck vergaddert, ende hebben dat huus belecht. Ende so quam Roleff van Munster bij nachte daer aff, ende toich anden greven van Oestvrieslandt sulff derde om bijstant ende ontset, ende leet al de anderen knechten ende sijn husfrouwe up den huuse, ende lovede se to ontsetten; men he kunde geen bijstant noch hulpe bekomen noch krigen. Als de knechten, de up den huise / legen, geen ontseet^d noch bistant vernemen, so hebben se anxte gehaddt: wert sake datmen em dath huis mijt gewalt name, men solde se up galge ende raede setten. Sus worden se to rade, ende gengen bij nachte heijmeliken vanden huuse, ende namen Roleff van Munsters husfrouwe mede aff, ende wadeden doer dat water hen na Emmelhem; ende leten niemant upden huse dan een wijff van der knechten wijven, de dat huus wal twe dagen inhelden na dat de knechten aff weren, ende de gavent do den biscop ende Stichte op op Onser Lever Vrouwen avont Conceptionis.¹ Dus quam dat huus weder bij dat Gestichte, ende Aloff van Rechteren quam daer weder up voer een droste, dat recht inden lande van Drenthe to verwaren. Ende daer wort een ander hoeftman geheten (...) ^e dat huus ingedaen mijt een getal van knechten, om dat huus to verwaren; ende Aloff van Rechteren mochte daer up ende aff rijden, so vake alst em belevede, om dat drost ampt to bedenen. Ende dat huus dat Roloff van Munster to Meppel hadde getijmmert, hebben dat Gestichte gans inde^f grunt dael gesleten ende gebroken, ende hebben dat zwaerste holt ende den grawen Bentemer / steen hen gevoert to Zwolle, ende den backsteen ende dat cleijne holt to Coverden, ende hebbenn dat huus daer mede verbeteret ende getijmmert. Sus hevet he em selven ende dat Gestichte in marckliken groten scaden gebrocht, so dat he wal mach seggen: “Ick hebbe alle mijne vrenden verwracht, ende mij selven in groten kummer gebracht.”

ms.A f.260v

B p.195

ms.A f.261r

§ 7 *Incidentele terreur van Roelof van Munster in Zuidoost Drenthe*

Item^g daer na inden selven iare inde vaste^h 2 een deel kriges knechten in Groningen, ende een deell vanden greven gelecht up de levering to Aedwert ende daer omtrent ende int Olde ampt. Den hoep krech Roleff vann Munster bij ene bij consent des greven, ende toich daermede in Drente bij den Oester moer langhes

^a em CD. | ^b se CD. | ^c em CD. | ^d ontset CD. | ^e N.N. CD. | ^f in den CD. | ^g woe Roelof van Munster daer nae mit een hoop knechten uut Groningen tooch in Drenthe ende dat landt brandtschatte CD. | ^h vasten CD.

1 7 december 1512, maar volgens Van Kalveen, *Bestuur*, p. 247 tussen 11 en 16 december 1512.

2 Tussen 9 februari en 26 maart 1513.

ende in Suuden velde hent to Dalen to; ende hevet to Dalen gebrant twe preester huisen, ende hevet inden lande zwaerliken gebrantscattet, gerovet ende gevangen, daer de biscop ende dat Gestichte geen wer noch besarminge der landen vor gedaen. So wolde he to Groningen den roeff ende gevangen ingevoert hebben, men de Groningers wolden dat niet tostaen. So ijs he daer mede getogen over de Eemse bij den greven, daer hadde he bij ontholt.

§ 8 *Verzoeningspoging Saksen en Edzard te Münster mislukt*

ms.A f.261v

B p.196

Item^a de hartoch van Sassen ende de greve van Oestvreslant helden mijt malckanderen enen vrentliken dach to Munster in Westphaelen,¹ omme oer beijder scelinge in fruntlickheijt mijth malckanderen to verliken; daer de rade des fursten van Sassen starck ter dachvaert quemen, ende de greve quam daer sulvest erliken wal gerustet omtrent tsestich peerden. Ende daer weren mede up de dachvaert de biscop van Munster, de greve van Tekenenborch, de greve van Crickborch^b, mer iunckeren ende heren, de tusschen beijden partijen dedingeden^c ende handelende weren.² Men daer wort an beijden sijden so grote zwaerlicheijt^d vorgegeven, so datmenn do ter tijt noch gene entlike uitdracht der saken bekomen noch vinden kunden. Men daer wort mijt groter zwaerlicheijt so voele ingearbeijdet ende gehandelt vanden heren, dat daer wort ene^e nije dach weder inberamet³ up Sunte Iacob erstkomende inden iare van XII^f;⁴ daer in mijddelen tijden beijden partijen sick sulden up bedenc kenn, omme mijddele ende wege to vinden, dat se in fruntschuppen gesleten muchten worden. Ende al dinck solde berusten sunder orloch bes up den vorgeroerden dach.

^a van eenen dagh den die hartog van Sassen helt mit den graven van Frieslandt binnen der stadt van Munster in Westphalen CD. | ^b Riddbergh CD. | ^c dedingende CD. | ^d swaricheidt D. ^e een CD. | ^f dertijn CD.

- 1 Op 10 maart 1513 vonden er besprekingen plaats te Münster: zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 981 en 982. Op 11 mei 1513 waren daar opnieuw besprekingen: Tresoar, MSFG, inv. nr. 1004.
- 2 De onderhandelaars waren o.a. bisschop Erik I van Münster, Anthonius en Johan, graven van Holstein en Schaumburg, graaf Johan van Rietberg en Simon, heer van Lippe. Zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 1004, 1973.
- 3 Op 3 mei 1513 werd verklaard dat er te Rotenberg nieuwe besprekingen gehouden zouden worden over Edzards stadhouderschap in de Ommelanden. Zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1973.
- 4 25 juli 1512; lees: 1513? Benninge rept verder niet meer van deze bespreking. Op 25 juli 1513 werden inderdaad besprekingen te Rotenberg gehouden: zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1983.

§ 9 *Nieuwe terreur van Roelof bij Ommen en in Drenthe*

ms.A f.262r Her^a Omke ridder ende here van Esense ende Gert van Petkum mijt sine adde-
renten ende vrunden hadden scelinge ende twijdracht mijth malckanderen; ende
hadden an beijden sijden vole kriges knechten, daer se an beijden sijden mede up
B p.197 malckanderen landes^b vole roveden ende branden. Als de greve van dessen vorge-
geroerden dach van Munster¹ weder to huus quam, so hevet he dese twe partien
in vruntscapen verliket, doe de huesman verdorven was, doe de knechten an beij-
den sijden orloff hadden. So krech Roleff van Munster daer so vole aff als he be-
darvede, ende toich daer mede in Koverden;² men dath huus to Koverden was so
bewaert mijt volck, so dat se daer geen gewijn up hadden. So toich he voert mit-
ten hoep up^c na Ummen ende Zwolle, ende brande daer, ende brantscattede
daer groet guet uut den lande ende uut de stadt van Ummen. Ende brantscat-
tede dat cloester inden Barch vor Zwolle, ende venck ende roveden^d daer, so dat
em daer niemant wederstal^e dede vanden steden noch landen. So toech he ten
laesten weder umme int lant van Drente, ende sochte noch daer an de dorpen
ms.A f.262v de van em niet gebrantscattet / hadden, de em doe noch groet guet^e mosten,
ende de dat niet doen^f wolden, de^g geroeft ende gevangen; so dat he dede al
dat quaet dat he wolde, ende nemant dede em weder stal. Ten laesten toich he
wede^h uutten lande van Drente ter Knipeⁱ over, dat^j he gerovet ende gevangen
hadde, naden greve^k van Oestvreslant, daer sijn ontholt was. Ende de knechten
worden up de leveringinge gelecht, so dat de huesluede to Noertbroke, Zuutbroke,
Hilliger leen, Wijnscoete ende daer ontrent mosten em de kost geven uut beleven
ende gebot des greven van Oestvreslant.

§ 10 *Regelingen over jurisdictie te Groningen en Haren*

B p.198 Item^l de biscop van Utricht hadde gene gewalt noch overheijt ofte gebot over de
stadt van Groningen; dan se musten all hondert iaeren vanden biscop belenen
dat overste gerichte, so dat se musten^m richten to hals ende to hovede; daer set-
ten se enen schuldenⁿ to bijnnen orer stadt, de dat laeste ordel gaff van wegen
des biscops over de misdadige lueden de den doet verdeent hadden. Daer vor
hadde de biscop iaerlix uut der stadt van Groningen to iaergelt XXVIII Franck-

^a van noch een anslagh die Roelof van Munster dede op 't Sticht van Utrecht der heere CD.

^b malckanderen landes] malckanders landen CD. | ^c – up CD. | ^d rovede CD. | ^e + geven CD. | ^f + en CD. | ^g + worden CD | ^h weder CD. | ⁱ Knipen CD. | ^j met dat CD.

^k greven CD. | ^l van die beleninge der overheit ende dat schult ambt der stadt van Groningen van die bisschop van Utrecht weder beleent in der tijt, doe bisschop Frederick van Baden was bishop toe Utrecht CD. | ^m muchten CD. | ⁿ schulde CD.

1 Zie Deel III-J § 8.

2 Rond 25 mei 1513; zie Van Kalveen, *Bestuur*, p. 253.

ms.A f.263r sche schilt^a.¹ Ende desse belenijn-/ge was verlopen van dat hunderste iaer al hent men screff duser vijffhundert ende XIII, ende in dijt XIII iaer scach desse beleninge weder. Oick hadde de stadt vanden biscop beleent dat scult ampt vann Haren, daer gaven se iaerlix vor hundert Rinsche gulden; daer weren se van schuldich soven hundert Rinsche gulden van achter stallich; so wort dat gedinget, dat de stadt solde geven tot de VII^c Rinsce gulden vijffhundert Rinsche gulden, tot^b twen terminen to bitalen: de helfte to mijd winter ende de ander helfte to Meij.²

^a schilden CD. | ^b so dat se den bisschop solden geven twaelfhondert Rijngulden tot CD.

1 Zie ook Deel II-A § 29.

2 Respectievelijk 25 december 1513 en 1 mei 1514.

DEEL III-K

GRAAF EDZARD kan noch Groningen noch Oost-Friesland afdoende beschermen (1512-1514)

§ 1 *Ultimatum door Maximiliaan aan graaf Edzard¹*

ms.A f.263v Wij^a Maximianus^b, van Gods^c gnaden^d gkoren^e Roemkeijser^f, tot allen tijden vermerer des Rix, in allen Garmanien^g, to Ungerem, Dalmatien, Cretacien^h etcetera koningenⁱ, ertshartoch to Oestentrick^j, hartoch to Burgondien, to Brabant, ende palsgrave etcetera, doen dij Edzard grave to Emden to weten: als wij dij verschener tijt doer onser keijserliker citacien / ende gebots breffs up den veertijnden dach na overantwordigen der selver onse citatien vor ons to erschienen geeijsschen ende gelaeden onse^k keijserlike spraek up de behandelinge; so de erwerdige Philippus biscop^l to Koelen, des Hilligen Rix der Italien ertkanseleer^m, onsen leven neven ende koerffurst, voer wilen Wilhelm hartoch to Gulich ende Barge, ende de ersame onse leve andechtige Lodewich van Sensen, heren land commelduer Dutsches ordens der balij to Covelens, inden gebreke tusschen den hoichgeboernen Georgen hartogen to Sassen, landgrave in Doringe ende marchgrave to Mijssen, onsen oemen, furstenⁿ, rijdt ende ewigen gubernator der Frieslanden, eijns, ende de anderdeels gehalten hebben to hoeren ende to vernemen, lueijt der selver onser citatien derhalven uutgegaen. Der wijle wij nu in sulcker handelinghe claerliken bevuonden^o, dat du dem genoemden onsen leven oemp^p ende fursten hartogen Georgen to Sassen, na affgange vorwijlen hartogen Alberten sijns vaders, onbilix, oick tegens onse commissien, declaratien ende dijne eijgene verwillingen^q ende verscrivinge, geweygerst hevest de leen^q dijner / graeffschup to ontfangen, ende daerumme geboerlike plicht to doende; ende dat du, boven dat hij dij tot siner leefden stadtholder in Oestvrieslandt ende dem^r Ommelanden geordinert, ende dij oick stadtholder der selffter tijden to scriven ende to vernoemen vergunt de selftigen landen to versene ende siner leefden overheijden to hanthebben bevoelen, daer tegen gehandelt, ende de appellatien, soe vanden selftigen landen an sine lieffden gescheen to verhinderen onderstaest; des geliken de bewillichte gult ende rente niet^s inbrengeest ende verrekenst, ofte hem sinen geboerliken deel daer van niet gevest; daer to de vanden Damme, de van-

B p.199

ms.A f.264r

^a van dat mandaet des keisers dat hij den graven van Oost-Vrieslandt sande, ende den dagh to Aduwert daer die Sassische regenten mit den graeve reeckeden wij CD. | ^b Maximilianus CD. | ^c godes CD. | ^d genaeden CD. | ^e gekooren CD. | ^f keijser CD. | ^g Germanien CD. | ^h Croacien CD. | ⁱ cooninck CD. | ^j Oostenrijck CD. | ^k onser CD. | ^l eerts biscop CD. | ^m eertskanseleer CD. | ⁿ + ende CD. | ^o bevonden CD. | ^p oomen CD. | ^q den CD. | ^r den CD. | ^s weder CD.

1 Deze oorkonde is niet uitgegeven: GrA, OA, inv. nr. 27, reg. 189.

den Olden ampte ende andere tot der huldinge ende onderdanicheijden niet brengest; oick de versekeringe ende cautien der landen tegens bitalinge des geldes, so wij up den Ommelanden verscijnen, aff to treden niet doen^a willest, tegens recht ende billicheijde, oick des breves ende verdrage tusschen u upgericht ende gemaket. De wijle nu alsulcke dijn vornemen onbilix, oick tegens onse uutgegange commissien ende declaratien is, ende / ons als Roemscher keijser daer in to sijne^b geboert, ende to vul trecken schuldich sijn, ende sunder weijgeringe ende onse forder wijsinge doen soldest, twelcken wij doch uut forderen ansoeken^c ende bericht vorgeroert^d onses oemes van dijn verachtliken overgangen beffunden – dem nae gebeden wij dijn, bij vermijdinge onser ende des Rix swaren ongenaeden ende straffinge, daer to onser ende Hilligen Ricks acht ende overacht, erenstlick mijs dessen breff, ende willen, dat du ende dijnes leens erven de greeffscap ende alle anderstucken^e ende gueden, so van ons ende den Hilligen Rike to leen voren, nu hen forder vanden genoemden onsen leven oem^f ende fursten hartoge^g Georgen to Sassen ende sinen erven to lene ontfungest^h, hem oick daer van behoerlike eijde ende plicht doest, getrowe, gehoersam, gedenstlick ende gewerdich to sijnⁱ leen heren to doen geboert. Daer to so seggen wij dijn diner leens plichte, ofte du uns in eniger leije wijse verwant warest^j, ende dijn des halven tegens de selven onse bevel to behelpen voermijdt, * in craft desses breves / ledich ende loes, also^k due hem ende sinen erven nu hijr voer daermede verbunden ende verplicht siest; dijn oick des tijttels des stadtholder ampts, so lange dijn sine leefden das willens is to laten, gebruekest, ende de appellation an sijn lieffden to doende niet behinderst; oick de overheijden trouwelicken hantholdest ende niet ontrecken latest; ende de gewoentliken bewilligeden renten inden Umme landen, als dijnen ampte to staet, vlitichlick inbrenge^l, alle iare geboerliken redelicke rekeninge, bitalinge des so du daer van schuldich blijvest, oick wat du daer noch an desse tijt niet ingebracht^m hevest, untrichtest ende bitalest; ende de vanden Damme, de vanden Olden ampte ende anders, so onsen oemeⁿ hartoge^o Georgienn niet gehuldiget noch gesworen sijn, daer to dingest^p ende beholdest, daer met sijn^q huldinge ende loffnisse doen; ende anders alles dat vullen brengest ende vultreckest, so tusschen den genoemden onsen oem^q ende fursten van Sassen ende dijn upgericht ende besloten ijs; der gelicken genoechsam / cautioen ende versekeringe gewest,² wanner dijn sine lieffde des geldes, so dijn up den Ommelanden verscreven^r ijs, bitaelt, dat du als dan siner leefden de selffde Ommelanden to^s stont ende sunder weijgeringe ende scaden afftreden, ende dijn tot sinen handen stellen ende antworten willest; ende dus^t alles ende ijtlikes in twen maenden na vertoeninge desses onses bevels vultreckest, in maten du dan to doende schuldich bist. Ende wij ons tot dijn gansliken verseen, daer an doestu

^a en C(D). | ^b siene CD. | ^c oorsaecken CD. | ^d voornoemdes CD. | ^e andere stucken CD. | ^f oomen CD. | ^g hartogen CD. | ^h ontfangest CD. | ⁱ + ende toe doen als een leenman sijnen CD. | ^j werest CD. | ^k + dat CD. | ^l inbrengest CD. | ^m + ende ontrecht CD. | ⁿ oomen CD. | ^o hartogen CD. | ^p dringest CD. | ^q oomen CD. | ^r verschenen CD. | ^s ter CD. | ^t dat CD.

1 Lees: sij?

2 Lees: gevest?

onse erenstlike menonge. Wo du over^a dat niet doen ende forder ongehoersam erschinen, so worden wij uut overheijde georsaket mijt den boeven gescreven ende ander penen ende straffen teigens^b dij, als unnses ende des Rikes ende^c ongehoersamen verachter, vor to nemen ende to handelenn. Daer nae weet dij to richten. Gegeven in onser ende des Hilligen Rickes stadt Coelen, amm eijn ende twintichsten dage des maents septembri^d na Christi Geboorte vijfteijnn hundert ende XII, unser Ricke, des Roemschen in den soven ende twintichsten, ende des Hungerschen inden dre ende twintichsten iaeren.¹

§ 2 *Overleg te Aduard over financiële aspecten van overdracht mislukt*

ms.A f.266r Hijr nae als men screff dusernt vijffhundert ende XIII, so sande de hartoch van Sassen / sine reden, als iuncker Grombach, den pastoer van Lewerden ende den canceler; ende de greve van Emden sande daer to dage int cloester van Aedewert iuncker Ulrick, mester Hicke, doctor Harko ende sijn canceler; omme aldaer mijt malckanderen rekenschup to doende.² Ende daer weren bij geschicket, omme de rekenschup to hoeren, de reden des greven vander Lippe ende des greven van Scouwenborch, elck mit notarien ende tugen. So wolden de geschickeden des fursten van Sassen de rekenschup niet horen ofte ontfangen vandes greven canceler; men se hebben daer bijgedaget alle hovelinghe, greetmans, reddien^{e*} ende rechteren, de scatingge, excise ofte broken ontfangen ende upgeboert hadden, ende in handen^f cancelers over geleverd hadden. Ende daer mo^g elck enen et zweren ten hilligen, dat he solde rechte rekenschup doen van al, dat^h ontfangen ende overgeleverd hadde in handen des greven cancelers handenⁱ. Oick weren daer vole huuslujdenn uut den Ommelanden gedaget, om vann den to hoeren ende to weten, wo vole dat se hadden gearbeij^j to Groningen ande borch to begraven ennde to bolwarcken, ende wat broke dat / dat^k em vanden droste ende hoeftmans affgenomen was ofte van grietmans, reddien^l ofte rechteren. Van welcken do vorder gene rekenschup gedaen wort, want dit mandaet vanden keijser, daer hijr vor van ijs gescreven,³ wort daer getoent ende vervolget. Doe bleff de rekenschup voert staen, want des greven geschickeden reden hebben vann stunden an mijt notarien ende tugen up dat maendaet geappelliert

ms.A f.266v

^a aver CD. | ^b tegens (C)D. | ^c – ende CD. | ^d septembris CD. | ^e redgeren CD. | ^f + des CD. | ^g muste CD. | ^h + hij CD. | ⁱ – handen CD. | ^j gearbedet CD. | ^k – dat CD. | ^l redgeren CD.

- 1 Dit mandaat werd echter pas op 18 oktober 1513 gepubliceerd; zie Schwabe, 'Herzog Georg', p. 18; Tresoar, MSFG, inv. nr. 1116. Op 1 november 1513 zond Georg van Saksen het mandaat aan zijn raadsheren in Friesland, met de opdracht dit af te kondigen in Groningen, Appingedam en Winsum: Tresoar, MSFG, inv. nr. 1975.
- 2 De bijeenkomst was op 25 november 1513 en de verklaring dienaangaande dateert van 28 november 1513; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1982. Van Saksische zijde waren aanwezig Hans von Grumbach, mr. Bernard Bucho en kanselier dr. Simon von Reichschach; de kanselier van graaf Edzard was Wilhelm Ubben: Tresoar, MSFG, inv. nr. 1979.
- 3 Zie Deel III-K § 1.

annden keijser inth Kamergericht^a; ende sint van ene gereijset up Sunte Andrees avont.¹

B p.202 § 3a *Tocht hertog Georg naar Oost-Friesland weinig succesvol*

Item^b de hartoch van Sassen hevet angenomen enen groten hoep van knechten, de do legen in Brabant ende int lant van Cleve ende Geller. Ende hevet de vergaddert int Stichte van Utricht omtrent Deventer ende in Twente; ende sint daer gelost ende doer gelaten om oeren penninck, ende togen na Vullen hoe ende Steenwijck, inden Soven wolden. Ende so de greve dede bij den Gestichte mijt Roloff van Munsters sake, daer hijr vor van gescreven ijs,² hebben se nu gedachtich gewest, ende bij den greven nu weder gedaen. Ende als de knechten sus in Westvresland vergaddert weren, so hebben de regenten des fursten van Sassen to Lewerden^c / bereyden^d ende maeken laten voele ledderen, bruggen, vlaken, brantledderen ende andere instrumenten omme steden ende flecken mede to toewynnen ende to bestygen^e. Ende synt gekomen int anbegin^f nyen jaer anno M V^c ende XIII int cloester toe Aedwert, ende daer omtrent in allen dorpen ende huesen al hen to Wynsum belecht; want der knechten voele was: omtrent veer^g off vyfftehalff dusent, ende des ghetrosses ende kernappen^{*} was oeck^h omtrent dusent; ende laegen daer op de leveringhe op den huesman. Ende deden de burens alsoⁱ groten last ende scaeden myt eten ende drincken, ende toe sloegen al in stucken: vensteren, doeren, karnen, emmers^j, al dat se krygen kunden, ende verbrandent, woe wal datter anders torfes genoech was; men se mosten^k niemant anders scaeden doen, vermyds vangen, roeven, bernen^l. Ende dit duerde hent tot Hillige Dre Koningen^{m3} toe, ende haddenⁿ men ter maent enen golt gulden, ende solden sick selven behelpen op de leveringhe op den huesman; ende daer nae genck oer solt an, doe mosten^o se den huesman genen scaeden meer doen. Ende het was inden tyden so harden wynter als in^p / mannige jaren gewest hadde, ende begunde to^q vresen tho Sunte Marten an hent tho Sunte Pauwels bekeeringe,⁴ so hart ijs, datmen over alle diepen ende over die Eemse mochte varen met so swaren last, als een wagen oft slede dragen muchte. Als desse groote hoop sus in Adwert lagen, so weren de Groningers ende de vanden Dam seer besorget, elck om oer^r stede an to vallen ende te^s bestormen, ende makeden hoere

ms.A f.267r

B p.203
ms.V p.239

^a kamergerichte CD. | ^b + van den anslagh dat die hartogh van Sassen began in 't begin van den jaere vijftijn hondert ende veertijn op die graven van Oostvrieslandt CD. | ^c *begin hand Benninge A.* | ^d te bereijden Ac. | ^e toewynnen ... bestygen] bestijgen ende toewinnen CD. | ^f + van den CD. | ^g veerde CD. | ^h wel CD. | ⁱ de burens also] den luiden al toe CD. | ^j + ende CD. | ^k musten CD | ^l ofte belasten CD. | ^m + avondt CD. | ⁿ ende hadden] want dus lange hadden se CD. | ^o musten CD. | ^p *einde hand Benninge A; einde hiaat in V.* | ^q te V. | ^r hoer V. | ^s to AD.

1 29 november 1513.
2 Zie Deel III-J § 6, 7, 9.
3 6 januari 1514.
4 Van 11 november 1513 tot 25 januari 1514.

bolwarcken, poorten ende mueren ter were mit bussen ende alle^a andere manieren van orloge, als sij dat nemen ende geven wolden. Die Groningers kregen in omtrent hondert krijges knechten, ende de greve sende inden Dam omtrent vijff hondert krijgersknechten ende een deel van zijnen bueren ende uut dat Olde ampt^b; soe datse doe elck wal gemoet^{*} waren om oer stede te bewaren. Men de Sassigen hebben dat nie begonnen ofte versocht van beijden jenige^c an to vallen, men se sint opgerucket ende getogen na Sauwert, op nae Witte werum, voert nae dat Olde ampt, na des greven landt. Ende dat Olde amt hevet sick verbrantscattet,^{*} ende solden geven twee dusent Rinschgulden. Ende sint gecomen to Hoge Bunde, Wener, Stapelmoer, ende voert in Reijder landt, hen tot Yemingen toe ende daer omtrent; ende deden daer alto groten^d scaden mit barnen ende roeven, ende spaerden kercken noch godes husen, ende sijn in Jemmige^e gelegert, want dat een groot dorp was. So hevet em^f de grave gestarcket^g mit alle sijne macht, ende hevet een deel krijgesvolck int lant gecregen tho^h peerde ende toⁱ voete mit sijnen bueren, ende hevet sick gelegert op den Oert ende daer omtrent. Men geen van beijden partijen, de Sassigen ofte de greve, dorsten^j malkanderen^k aenvallen, en de lagen soe wal en dre ofte veer dagen tegens malkanderen. De greve was verwachtende^l meer hulpe van knechten ende^m ruijtersⁿ, ende de Sassigen weren verwachtende hartoch Henrick van Bruijnswijck mit meer landes heeren mit een^o grooten hoop volkes^p te^q peerde ende te voete. Do^r dat dije Sassigen vernamen, soe sijnt se opgebroken^s, ende getogen mit opgerichten vaenkens, voerbij den Oert ende des greven heer, doer des graven landt op na Deterum; ende deden daer oick alte^t groten^u scaden al dat landt door mit roven ende barnen, so dat de greve daer niet voer kunde doen. Ende hartoch^v Henrick van Bruijnswijck mit alle zijn heer de toech op de Budiagers, de wolde de ersten straffen, eer hij bij die Sassigen in des greven lant wolde comen. Soe begondet^w an enen dae^x te leggen op Sunte Pauwels avent ende op sijnen dach,¹ so ververlicken met regenen ende weijen, dattet water toe kne hooch op dat ijs stont. Ende de greve hadde booden om de knechten inden Dam ende in Groningen, om bij em to^x comen bijden Oert, ende wolde de^y Sassigen versueken ende mit em slaen. Ende de Groningers hadden op Sunte Pauwels dach² hoer knechten omtrent anderhalff/hundert uitgeveerdiget, ende togen to Scharmer int clooster; men se worden^z weder om^{aa} verscreven van de^{ab} Groningers, want de Damster knechten wolden niet uut; so quemen se des anderen^{ac} dages weder inde stadt. De Sassige hoop van knechten bleef leggen daer to^{ad} Deteren ende Stickhusen ende daer omtrent, ende alst aldus^{ae} starckelijcke deijde,^{*} ende de greve liet die zijelen in vloijen, so dat al dat landt leep^{af} onder water, soe

B p.204

ms.V p.240

^a allen V. | ^b Olde ampt] Oldtampt V. | ^c enige V. | ^d alto groten] alte grote V.
^e Jemyngge A. | ^f hem V. | ^g gestercket V. | ^h te V. | ⁱ te V. | ^j en dorsten V. | ^k +
niet A. | ^l verwachten V. | ^m en V. | ⁿ reysners A. | ^o eenen V. | ^p volcks V. | ^q to
AD. | ^r doen V. | ^s opgebroken V. | ^t alto AC. | ^u groote V. | ^v hertoch V.
^w begundet AD. | ^x em to] een te V. | ^y den V. | ^z werden V. | ^{aa} – om V. | ^{ab} van de]
vanden V. | ^{ac} ander V. | ^{ad} te V. | ^{ae} dut A, dus CD. | ^{af} liep V.

1 24 en 25 januari 1514.

2 25 januari 1514.

dat die knechten achter noch voer kunden comen; ende hartych^a Henrick van Bruijnswijck mit sijn heer konde niet bij em komen om se to ontsetten; so dat sij weren daer in vianden landen^b in grooter last. Men hadde God niet mede georloget mitten greven, ende haddet langer gevoren^c, ende hartych^d Henrick bij den Sassigen weer gecomen, de greve solde grooten anxt hebben moeten lijden voer landt ende luiden. Ende de hartoch^e van Bruijnswijck mit sijn heer die sloech in Butijager lant, sloech daer vele^f doot, ende venck voele, ende daer wort niet gespaert wijff noch kint int aenkomen; ende als heet becrachtiget hadde, soe besette he dat lant mit een getal van volck. Ende als dan nu des fursten volck van Sassen geen meer gewin hadden op den greven, om dattet doer gedeijet was, soe togen sij in juncker Johans lant van Oldenborch, de was oer vijandt niet; daer quam des hartogen^g van Bruijnswijck bij, so dat daer een groet^h hoop bij eenⁱ quam, ende daer worden se geloijst^{*} ende gespijsiget om oeren penninck.

§ 3b *Platteland gebrandschat door Saksen en door Edzard*

B p.205

Ende als des fursten van Sassen volck sus uut Aedewert op braken, ende togen nae des graven^l lant, soe voer van gescreven is,¹ soe besetten se Aedewert mitten Ommelanden mit volck uut Langewoldt^k, Vredewoldt, Hummerse ende Mid-daech, en twe ofte drije dagen lanck. Daer na quam daer in omtrint anderhalff dusent mans vuyt Westfrieslant soe min soe meer, ende do togen de Ommelanden elck weder to huijs. Ende de regenten in Westvreslant^l sende^m bijden Westfriesen omtrent twe ofte dre hondert Overlantsche krijgers knechten, omme dat clooster in to holden ende to bewarenⁿ. Ende de screven doe^o uut in alle den Ommelanden tusschen der Eemse ende Lauwersche om schattinge te geven, ende setten elck clooster ende buerschap in sunderheijt op ene summe^p to geven, als dat ene op twe hondert Rinsgulden, dat ander op hondert, dat ander op vijffich, so min so meer soe elcks rijck^q weren. Des greven volck to^r Groeningen screven weder vuyt yn den^s Ommelanden:² dat nemant de^t Sassigen solde geven enige scatinge, bij lijff ende guedt ende bijden brande. Sus weren de arme huijsluden in grooter last, datse niet en wisten wat se doen ofte^u laten solden; doch se dorsten dat gebot der Sassigen heren niet versyten^v, ende hebben voele^w vanden cloosteren ende Ommelanden oer scatinge, daer se op gesat weren, betaelt.

^a hertouch V. | ^b lande A. | ^c gebleven V. | ^d hertoch V. | ^e hertoch V. | ^f vole AC.
^g hertogen V. | ^h een groet] eenen grooten V. | ⁱ ene AD. | ^j greven A. | ^k + uut V.
^l Westerlant V. | ^m sande A. | ⁿ beweren A. | ^o doen V. | ^p + geldes A. | ^q ryke AC.
^r te V. | ^s yn den] inde V. | ^t den A. | ^u of V. | ^v verletten V. | ^w vele V.

1 Zie Deel III-K § 3a.

2 De tekst hiervan is niet bewaard gebleven.

§ 4 Van des keijzers breven ende breven de vanden Sassigen van de Weerdenbras gescreven weren aen den Groningers

ms.V p.241 De furste van Sassen hadde gesant op den Weerdenbras enen ridder ende sijn canceller, en doctor in beijden rechten.¹ De sanden enen breeff² in Groningen aen borgermesteren^a, Raedt, swornen^b gemeente, bouwmesteren ende gemenen gijlden ende borgeren, begerende geleijde to hebben onder breeff ende zegel, tot achthien parsonen starck ofte daer en bijnnen. Men dat wort em^c geweiijgert, ende screven em voer een antwoordt daer op:³ dat se den greven van Oostfriesland hadden in gevoert, gehuldet, plicht ende ede gedaen; daer mochten se sulcks^d an versoecken; se wolden buijten sijn genade mit niemant handelen; men wolde sijn genade mit em dage holden, ende begeerde men oer daer dan bij to hebben, solden se sick dan geerne bij voegen. Des dages daer nae als op Sunte Apolonien dach⁴ quam in Groningen^e des keijzers bode mit des keijzers sulveren busse, ende brochte vanden keijser breven aen den Raedt;⁵ ende genck voer openbaer voer de kercke onder missen, daer voele borgeren bij stonden, ende sloech die copien vanden breven opelijck aen den kerckduere. De sin vanden brieven^f mit langen scriften was: dat de keijserlijcke maijestaet mitten fursten des Hijlligen Rijckes lieten weten^g den van Groningen, dat se den greven van Emden hadden gewittiget mit oren^h mandaten, dat he sick der landen ende stadt holderschup solde entslaen, ende den Dam den fursten van Sassen indoen ende de regeringe der Ommelanden ende dat Olde ampt, bij der acht ende over acht, als dat mandaet, daer hier voer in die cronikel int lange de copie heel uutgescreven steet.⁶ In welcke mandaet he den keyserlykeⁱ maijestaet in rebel ende ongehoorsaem was; waer omme he wort gelecht in de acht ende over acht des Hilligen Rijcks.⁷ Daer den van Groningen ene copie mede wort gesant, ingelecht in oeren breeff dat em de keijserlijcke maiestaet nu gesant hevet, up dat se ummer mede sollen^k weten, woe de grave stont mitten Rijke.⁸ Oeck wort den van Groningen gewittiget in dit voergenoemde mandaet: soe als de greve sus Groningen hadt ingenomen, in namen ende wegen ende tot erkantenisse des Hilligen Rijcx, welckes he geen bevel noch consent hadde vanden Hilligen Rijke, dan

B p.206

^a borgemester V. | ^b swoorne V. | ^c wort em] werdt hem V. | ^d sulckes A. | ^e Groninge V. | ^f breven A, breve CD. | ^g lieten weten] leteweten A. | ^h oer V. | ⁱ keijserlijcker V. | rijckes V. | ^k solden V.

1 In Saksische documenten heet de ridder "Herman (von) Pagk" en de kanselier "Doctor Simon von Reischach"; zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 514, 516.
 2 Deze brief is niet bewaard gebleven.
 3 Op 8 februari 1514; zie volgende noot. De brief zelf is niet bekend.
 4 9 februari 1514.
 5 Deze brief van Maximiliaan aan Groningen is niet bewaard gebleven. Op 25 februari 1514 deelt Maximiliaan aan alle gezagsdragers in het Rijk mee, dat hij de stad Groningen van de eed aan Edzard heeft ontheven; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 59.
 6 Zie Deel III-K § 1.
 7 De ban is uitgesproken te Innsbruck op 16 januari 1514; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 56.
 8 Gelijktijdig afschrift van bovenstaande oorkonde: GrA, OA, inv. nr. 27, reg. 190.

uut sijn eyghenne^a vermetelheijt hadde dat ingenomen boven recht ende alle billicheijt des rechtens^b; waer omme, often die van Groningen em jenige huldinge, plicht ofte eede gedaen muchten hebben, daer van absolueerde de keijserlijke majestaet de van Groningen vrij ende quijt, loss ende ledich aff; ende lete em weten, bij der acht ende over acht, dat se den greven van stonden aen solden verlaten, ende geene bijstant, hulpe noch troost voertaen doen, men solden^c em holden als enen rebellen ende verachter des Hilligen Rijckes in acht ende overacht; ende dat de van Groningen solden de geschickeden hooftluiden en^d regenten, de de furste van Sassen nu in Vrieslant gesant hadde, in oer stadt laten, / ende de borch in doen, mit so voele volcks^e nae oeren goetduncken, daer se onbeanxt in de stadt mede muchten blijven; als dan solde dat dan staen tot erkan-tenisse des Rycks^f, waer Groningen dan solde bij blijven.

B. p.207

ms.V p.242

Als nu die geschickeden^g des fursten van Sassen noch laegen op den Weerdenbras^h, ende geen geleijde binnen Groningen konden crijgen, soe voer van gescreven steetⁱ,¹ so senden^j zij noch enen briefk^k aen die van Groningen:² dat em seer bevrumdet, dat zij em geen geleijde wolden gunnen, aengeseen dattet wal goed tusschen beijden partijen mochte ingebracht^l hebben; niet to min, alst joe soe niet muchte geschien^m, so hegeerden sij een scriftelijck antwoort op de scriften, die de keijserlijke maiesteijt aen se ghescreven hadde. Dar de van Groningen em weder op screven:³ datse neet konden vermarken aen oreⁿ scriften, dat daer jenich gued in gelegen was; daer omme wast em niet proffitelicken se in ore^o stadt tho laten. Ende op de scrift van keijserlijcker maiesteijt screven se up: dat zijn mandaet was em sus overgecomen, sonder citatie up daijnge; oick hadden se noch wal tijt der van to appelleren; oick so weren se den greven so bewant, soe dat se buten zijner genaden raedt daer nu niet veerder op wolden andtwoorden. Ende hebben sus^p des keijzers mandaten ende gebot geen gehoor hebben^q willen geven, dat em soe swaerlijcken ende ongenaedeliken vander keijserlyke^r maiesteijt ende den Hilligen Rijcke to gescreven was, bijder acht ende over acht ende sware ongenade ende straffe des Hilligen Rijcks; daer se al in rebel ende ongehoorsaem in gevonden worden^s. Doch soe deden se dus voele daer in, dat se daer op appelleerden mit notarien ende tugen,⁴ als dat naden rechte geboerde, ende sloegen die appellatien op bijnnen Groningen aen die kerckdoren^t. Oeck sanden se de appellacien scriftelijcken den hoefftman^u op den Weerdenbras;⁵ men he hevet se niet ontfangen willen, ende hevet em gesecht: se mochten dat versoeken aen des keijserlijke maiesteijt; hij becummerde^v sick daer niet^w mede.

B p.208

^a egen V. | ^b rechts V. | ^c solde V. | ^d ende CD. | ^e volckes V. | ^f rijckes V.

^g geschickede V. | ^h Waerdebras V. | ⁱ staet V. | ^j sande A, sanden CD. | ^k breeff AD.

^l + worden of V. | ^m geschen AD. | ⁿ oer V. | ^o oer V. | ^p suss V. | ^q – hebben VcCD.

^r keijserlicker V. | ^s worde V. | ^t kercke doere V. | ^u hoeffman V. | ^v becummerde V.

^w nicht V.

- 1 In deze paragraaf
- 2 Deze brief is niet bekend.
- 3 Voor de inhoud van deze brief: zie Berns, *Verslag*, nr. 376.
- 4 Dit beroepschrift is onbekend.
- 5 Deze heette Caspar (von) Beiersdorf; zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 1390, 1450.

§ 5 Van dat de greve ende die van Groningen besetten Slochteren, Hoge kercke^a ende ten Buer dat clooster int jaer M V^c und XIII

ms.V p.243

Die greve van Oostfriesland die leet de kercke to Slochteren vast maken, ende lede^b daer op een deel burenen ende krijges^c luiden, omme dat Olde ampt^d ende Dijordes wolt te besarmen. Desgelijckes so dede die droste ende die Groningers Hoge kercke besetten ende vast maken, ende^e leden daer op oere scamele inwoners, als visschers, schutenschuvers^f ende andere amptluden, omme die van Aedewert to behinderen, datse gene privande noch barninge solden krijgen uut Vredewolt noch uut Drenthe, ende oick om die landen bet daer toe te dringen, datse em brantschat-/tinghe solden geven. Des^g ersten donderdages inder vasten¹ soe togen die van Hoghe kercke uut voer Aedewert opt Nie lant ende daer omtrent met^h dre schepen mit volck; ende namen den huislijden privande ende etelkost ende ander, bedden ende dekenen ende hoij omⁱ op te^j slapen. Ende die van Aedewert hadden sick daer op gerustet ende verlaget^k inden husen, ende de hoep quam uut Aedewert ende veriageden de Groningers, ende namen em die drie schepen mitten bussen ende^k dat guet dat daer in was; ende se ontlepen^l doer dat water na Lege kercke hen ter Hoge kercke. Ten^m Buer int clooster hadden sij ingelecht, om te besetten, een hondert krijgersⁿ knechten uut Groningen; men doe die droste van Groningen ende Berent Koenderdes^o, Sicke Benninge^p² ende Harmen Kock daer na quemen int clooster, omme den leger te besien omme vast tho maken, so wortet soe doer^q gesien^r, dat dat niet wal doenlicken was dan myt^s grooter merckelijcker oncost, ende datmen daer vele volcks^t in behoeveden^u dat tho holden. Soe weren de knechten daer vijff dagen in ende quemen weder in tho Groningen.

B p.209

§ 6 Van de brieven^v die de furste van Sassen sande^w in Groningen Asschelwoonsdach int jaer M V^c ende^x XIII

Die furste van Sassen sande b^vreven^y in Groningen, de quemen Asschelwoonsdach^z,³ een breeff^{aa} aenden Raedt, ende een breeff^{aa} aende bouwmeesteren ende gemenen gilden ende oeck der zworne^{ab} meente. De^{ac} tenor ende syn^{ad} vanden^{ae} breiff^{af} de aenden Raedt gescreven was: dat se tot noch des keijzers mandaten

^a Hoge kercke] Hoochkercke V. | ^b leijde V. | ^c krijgers V. | ^d amt V. | ^e unde V.
^f ende schutenschuvers V. | ^g – des V. | ^h myt AC. | ⁱ umme A. | ^j to AD. | ^k + mijt A.
^l ontliepen V. | ^m den A. | ⁿ krijges A. | ^o Koenders V. | ^p Sickinge V. | ^q daer A.
^r + dan A. | ^s met V. | ^t volckes V. | ^u behovede A. | ^v breven A. | ^w sende V. | ^x und V. | ^y brieven V. | ^z Asschelwonesdach V. | ^{aa} een breeff] enen breiff V. | ^{ab} zwoeren AC.
^{ac} ende de V. | ^{ad} inholt V. | ^{ae} van dessen V. | ^{af} breeff AD.

1 2 maart 1514.
 2 Zie Emmius, *Historia*, p. 695.
 3 1 maart 1514. De brief aan burgemeesters en raad was geschreven op 25 februari 1514, zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1155. Zie voor een samenvatting van de inhoud Emmius, *Historia*, p. 696.

geen gehoor geven, ende dat de furste van Sassen de stadt noch genedelicken ontholden hadde van de swaricheijt der keijserlijcken mandaets mit acht ende overacht, ende beroerde em alle de swaricheijt, die voor al eens gescreven^a was vanden Weerden bras van des fursten geschickede reden – dat int lanck hier al verclaert is,¹ mogeij^b daer lesen. Ende de ander breeff ande^c gilden ende sworen^d gemeente was^e inhouden: dat die furste hadde dat toe versech^f ende daer geen twyvel^g an, dat de Raedt die sloech alle de brieven onder, die em dick^h ende vake gescreven werenⁱ; want weren de al den gilden ende gesworen gemeentel^j to voeren gecomen, se hadden daer so wal voer geraden, het weer soe veer ter bitterheijt niet verlopen. Daer de gilden ende zwoorne^k gemeente weder op screven ter andtwoordt:² de Raedt ende se weren ener lueden, ende em weer geene scriften ende brieven^l verhoet^m, ende alle dinckⁿ weer^o em mede te kennen gegeven; de dat zijne furstelicke genaden soe aengebracht hadde, hadde dat onrecht na gesecht. Ende de Groningers vermarkeden daer uut, dat desse brieven^p sus uitgegaen / weren, omme moijterije ende twedracht tusschen den Raedt ende den borgeren binnen Groningen te maken.

ms.V p.244

B p.210 § 7 **Van den dach die to^q Meppen op der Eemse gehalten wordt des frydages^r voer Invocavit inder Vasten int jaer M V^c ende^s XIII**

De bisschop van Munster ende de bisschop van Hillessem, desse beide fursten hebben gearbeijt tusschen den fursten van Sassen ende den greve^t van Oostfrieslant, omme de geschele ende twedracht hen to^u leggen; ende hebben beide partijen bewilliget omme enen^v dach mit malcanderen te^w holden; ende de stede is em beteykent toe Meppen op der^x Eemse op den vrijdach voer Invocavit,³ daer de van Groningen mede bij verscreven sijnt vanden greven. Op welcken dach ter gesatter tijt de hoochgeboren furste de bisschop van Munster selven in zijner personen^y is gecomen mit die geschickede rede des capittels van Munster, oeck des riddescup^z ende twe borgemesteren^{aa} uuth Munster, ende die rede des hoochgeboren fursten van Hillesum, alse scheijdes heeren. Des fursten rede van Sassen, als de greve van Bentum ende noch een ander greve^{ab}, mit een^{ac} ridder ende de canceler⁴ sint daer oick gecomen; mester^{ad} Hicke^{ae} provest

^a geschien V. | ^b moghe A. | ^c aende V. | ^d zwoorne V. | ^e + het V. | ^f versicht V.

^g twijffel V. | ^h dycke A. | ⁱ waren V. | ^j meente A. | ^k zwoeren A. | ^l breven A.

^m verhoet V. | ⁿ alle dinck] aldynck A. | ^o waer V. | ^p breven AD. | ^q te V.

^r fryjdagen V. | ^s – ende V. | ^t greven A. | ^u te V. | ^v ene V. | ^w to AD. | ^x die V.

^y persoon V. | ^z ridderschups V. | ^{aa} borgemester V. | ^{ab} greeffve V. | ^{ac} enen A.

^{ad} ende van des greven rede synt daer gekomen mester A. | ^{ae} Hicko AD.

1 Zie Deel III-K § 4.

2 Op 2 maart 1514; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1157. Terzelfdertijd schreef ook de raad een brief; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1156 en Emmius, *Historia*, p. 696-697.

3 3 maart 1514.

4 De andere graaf was Ernst van Hohenstein; zie Emmius, *Historia*, p. 697. De ridder was Herman (von) Pagk en de kanselier Simon von Reischach; vgl. p. 316 n. 1.

van Emden, doctor Harko. Van Groningen^a quam Peter Sickinge, Luleff Koenerdes beijde borgemesteren, mester Gelmer Canter^b Raedesheere ende secretarius.¹ Ende sijnt daer beijde partijen ter betteekender tijt voer de scheijdes^c voerschenen^d. Ende elck part voer ende nae ingeeijsschet, om elck to hooren clage ende antwoordt, woorden ende wederwoorden, de al to lanck sint to vertrecken, want der reden an beijden sijden lanck ende breet weren, want de scheijdesheeren daer dre dagen over handelden ende sprake mit beijde partijen^e hilden; soe dat des^f greven reden ende den van Groningen twijvelden, dat de scheijdesheeren meer kijpeden^{*} ende partijelick weren mitten Sassigen dan mitten greven.

B p.211 Dan ten laesten mit grooten arbeit der scheijdesheren dat de Sassigen den greven aff eijsscheden: dat de greve solde zijn lande te leene nemen van den fursten van Sassen int ewige, ende solde em ontslaen ende in doen Groningen ende de Omlanden tusschen der Eemse ende Lauwersche, ende^g den Dam ende dat Olde amt^h; ende daer toe solde he den fursten quijt schelden deⁱ LXII dusent Rins^j gulden, die em die furste van Sassen schuldich was, ende daer toe geven hondert dusent Ryns gulden^k; ende daer voer solde he den fursten in doen ende to gijssel setten drije van zijnen sloten ende borgen, alse Stijckhusen, de Vredborch^l ende den Oert. Des greven reden hebben geeijsschet to^m hebben vanden fursten van Sassen dreemael hundreddusent Rinss gulden voer sodane rooff, brant / ende schaden, als he emⁿ boven recht ende reden sonder ontseggen in zijn lant gedaen hadde mitten knechten – daer hier voor van gescreven is² – de noch omtrent an zijn lant lagen, in Her Omken landt ende joncker Christoffers van Jeveren lant lagen. Sus^o deeden desse fursten ende scheijdesheeren grooten arbeit tusschen beyde^p partijen, men se kondent tot geenen eijnde brengen, dat den parten beleven wolde. Soe hebben de geschickede rede des greven ende Groningers desse beijde fursten ende scheijdesheeren hoechlicke bedancket oers grooten arbeids^q ende guetwillicheijt, daer se sick sus in bewijst ende gedaen hebben; ende sijnt weder to huijss gecomen binnen Groningen up Sunte Gregorius dach,³ ende den Raedt opt huijss weder in gebracht int lange al, dat op den dach daer gehandelt was.

ms.V p.245

^a Groninghe V. | ^b Kanter V. | ^c + heren Vc, + luiden CD. | ^d verscreven A. | ^e beijde partijen] beyden parten A. | ^f die V. | ^g bij V. | ^h amt A. | ⁱ – de V. | ^j Rinsen V. | ^k Rijns gulden] Rinschegulden V. | ^l Vreborch V. | ^m te V. | ⁿ hem V. | ^o dus V. | ^p beijden V. | ^q arbeides AD.

1 Wilhelm Ubben, secretaris van graaf Edzard, wordt niet genoemd; vgl. Tresoar, MSFG, inv. nr. 1014.
2 Zie Deel III-K § 3a.
3 12 maart 1514.

§ 8 Van Selwert weerloos to maken^a ende de ontseggelbrevē ende den brant buten der Ae poorte ende^b meer ander dingen int jaer M V^c und^c XIII

Des maendages^d na Sunte Gregorius dach^l sanden die van Groningen vuyt oer schutten ende krijgers knechten mit voel^e gravers ende muer mesteren; ende leten^f die poorte ende muere de aen die oostersijdt van Selwert stont, dael smijten, ende lieten^g die grafte op drije of vier steden mijt langen dammen toe demmen, ende makeden de mole onveerdich, * so dat men daer niet mede malen mochte. Ende de back oven wordt ingeslagen ende to^h broken, ende de brouketel wort thoⁱ Groningen gebracht, so dat den convent vele verdreets wort toe gekeert vanden ongenanten ende boeven, in eten ende^j drincken. Des dinxdages daer nae² sande die hartoch^k van Sassen sijnen rijdende boden to^l Groningen mit twe ontseggelbrevē; die eene helt an borgemesteren ende Raedt, die ander an boumesteren ende gilden. Ende die brieven^m voerde de bode opelicken yndeⁿ stadt, ende hadde se voer op een cleijn wit stocxken gesteken; ende reedt daer mede voer dat Rechthuys daer die borgemester Peter Sickinge in was, de dat pant doe verwaerde, de tot hem vuyt quam. Soe boet he em den breeff, sittende op dat peerdt mit dat stocxken onweerdich, so dat he niet^o tastede an zijn hoet noch bonet. Die borgemester wolde den breeff^p so niet ontfangen, ende seijde hem: he solde aff sitten vanden peerde, ende doen em^q den breeff mitter handt, alst behoerde^r; dat he also dede. Ende als^s de^t breeff gelesen was, so wordt den boden gegeven tot drinckgelt^u / twe Rinss gulden; ende den anderen breeff dede hij den bouwmesteren. Beijde^v brieven^w aleens inholdende; ende screeff mede inden ontseggelbriefven^x, ende beclagede^y: dat em beijammerde joncferen ende vrouwen ende andere geestelicke personen ende scamele^z inwooners der stadt, de vermits quaden raedts in soe grooten last gevoert werden. Den boden^{aa} wort^{ab} twe Rinssgulden gegeven^{ac} to^{ad} drinck gelt, ende wordt vanden stadt deners ter poorten uut geveijliget. Voort des selven nachtes³ umtrent^{ae} XII uren quemen die Sassigen uut Adewert, ende branden buten der Ae poorte acht^{af} wooningen, husen ende camerē, ende branden^{ag} een huys bijden Hoen tijl, ende steken vier koijen den hals aff int huys, de daer in verbranden; de ander^{ah} koijen namen se mede, ende al dat se dragen mochten, van clederen ende ander plunderwaer. Ende daer stont een tichelwerck^{ai} bij Doijnge horne, dat hoorde

B p.212

ms.V p.246

^a tmaken V. | ^b end V. | ^c ende A. | ^d maendagen V. | ^e vele V. | ^f lieten V. | ^g leten A. | ^h te V. | ⁱ wort tho] wart tot V. | ^j + in V. | ^k hertoech V. | ^l tot V. | ^m breven A. | ⁿ inder V. | ^o + eens en V. | ^p brieff V. | ^q hem V. | ^r bebehoerde V. | ^s als V. | ^t den V. | ^u drinckgelde V. | ^v + die V. | ^w breve A. | ^x ontseggelbrevē A. | ^y beclaechede V. | ^z schamel V. | ^{aa} boven Vc. | ^{ab} wert V. | ^{ac} geven A. | ^{ad} tot V. | ^{ae} ontrent V. | ^{af} achte A. | ^{ag} brande V. | ^{ah} andere AD. | ^{ai} tichelwarck A.

- 1 13 maart 1514.
- 2 14 maart 1514. De brieven waren geschreven op 9 maart 1514; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1152. Een gedeelte van de inhoud van de brief aan bouwmeesters en gilden d.d. 9 maart 1514 bij Von Welck, *Georg der Bärtige*, p. 48.
- 3 De nacht van 14 op 15 maart 1514.

B p.213

Leeuwen volck toe, dat branden se oijck, ende togen weder in Aedewert. Des daes daer nae¹ sande de droste ende Groningers volck to Gelmerwolde op de kercke, ende besetten de, ende lieten de vast maken. Ende dat weren schutenschuyvers, veenluden ende ander^a allerleije volck, de daer op geschicket worden den huijsman wat tho^b plagen, ende anders geen groot proffijt in brochte^c.

Daer was een greve van Constaij² – soe als he sick screeff – de was gesant vanden keijser, dat hij Groningen in nemen solde nae inholt des mandaets, daer hier voer in dit cornikel^d gescreven steet:³ dat de Groningers solden eenen hooftman de stadt ende veste in doen tot erkantenisse des keijzers, waer de stadt blijven solde mith een getal van volck tot zijn^e goetbeduncken, daer he velich sick^f mede bewaert mochte wesen. Dese^g greve lach int heerscup van Bentum to^h Scuttorp, ende screeff enen brieff to Groningen,⁴ ende eijschede de stadt in van wegen des keijzers ende Hilligen Rijckes naeⁱ inholt des keijzers mandaet; men^j dat wort em geweygert, ende en wolden em niet in nemen. Ende screven em weder,⁵ dat se^k niet doen wolden; ende holden de breven, de dus em toe gescreven worden, voer jock ende gecksmeer^l, ende dattet conterfeijte breven weren, de de hartoch^m van Sassen selve bedocht hadde, ende niet dat de vanden keijser vuyjt gescreven weren, noch vanden heren daerse van inhoudende weren.

§ 9a *Eerste ongenoegen te Groningen over falen van Edzard*

ms.V p.247

Die greve van Oostfrieslant de quam over bynnenⁿ Groningen inde / weke Reminiscere,⁶ ende wolde schattinge hebben vanden Groningers; ende de Raedt mit vole^o vanden borgeren hadden^p em dat also wal willen hebben to gestaen. Men doe dat onder her omnes^{*} ende dat gemene volck quam, so wordt daer een^q groote criminacie^{*} ende geroep onder dat gemene volck: so dat se gene scatinge konden op brengen noch geven, want sij bij lancheijt der tijt weren uut georloget^r; ende hadden em overgeven stadt ende lande, solden se em dan^s noch gelt to geven, weer niet recht gedaen. Doch niet te min de Raedt onderwees sijn genaden, datse em te vreden stelden, ende loveden^t em te geven vijff dusent Rinsgulden op dach ende stonde, als se dat jargent^{*} conden^u becomen op renthen te krijgen; ende voer desse vijff dusent Rinsgulden solde he twe hondert krijges knechten op sijn solt leggen to Groninghen often inden^v lande, daer

^a andere V. | ^b te V. | ^c bracht V. | ^d + van Vc. | ^e synen A. | ^f – sick Vc. | ^g desse AD. | ^h te V. | ⁱ nha V. | ^j maer V. | ^k + dat V. | ^l gecksmeer A. | ^m hertouch V. | ⁿ in V. | ^o vele V. | ^p hadde V. | ^q ene A. | ^r georloecht V. | ^s em dan] dan em V. | ^t lovede V. | ^u conde V. | ^v often inden] oft inde V.

- 1 15 maart 1514.
- 2 Deze heette Eberhard von Königstein.
- 3 Zie Deel III-K §4.
- 4 Op 14 maart 1514; zie Emmius, *Historia*, p. 698. De brief zelf is verloren.
- 5 Dit antwoord is niet bewaard gebleven.
- 6 Van 12 tot 18 maart 1514.

B p.214 dat^a proffitelicste^b weer voer de stadt, om de daer mede to bescarmen. Ende^c dus sched dense fruntlich^d van een^e, ende de greve toech wederom over^f Eemse. Item in desse selve weke quemen de Sassigen uut Adewerdt inde kercke to Suedwolde^g, ende besetten de mit volcke, ende makeden de kercke vast mijt een bolwerck, daer de bueren daer omlanges to moesten arbeijden ende graven ende bolwarcken. Item oick in desse selve weke togen de Groningers vuijt, mijt oer scutten ende oer kryges^h luden ende anders voleⁱ borgeren ende inwoonders, mit oer schutten^j ende andere schepen opt veen, ende haelden voele^k torves; so datse al gereddet worden mit torff, so dat elck kreech so veele, datse gene^l kummer van brandes halven hadden in oer husen, ende elck mede tho^m brouwen ende teⁿ backen.

§ gb Van een andtwoordt den greven van Koningsteijn,¹ ende den brant buten Botteringe poort und Heer poorte, ende dat schutgeveerde opten esch

ms.V p.248 Daer togen twee veenken kryges^o knechten vanden Sassigen uut Adewert nae den Weerdenbrass des woensdages voer Onser Lever Vrouwen dach Conceptionis.² Des vrijdages^p daer nae op Onser Leven^q Vrouwen avent³ omtrent twelff uren inder nacht quamen de Sassigen uut Adewert of Suijdtwolde, datse beset hadden, ende branden^r vele husen ende cameren buijten Botteringe poorte. Voert des selfften morgens^s 4 to sess uren quemen se uuth Essen, daer se des selften nachtes in gecomen weren mijt een groet hoep^t volckes toe voete ende to^u peerde, ende branden een mullershuijss^x /bij de vuijterste molen. Daer na omtrent acht uren quam de helen hoop vuijt Essen, men de oerden^v ende veenkens mytten^w knechten bleeff staende to Helpman^x. Ende de Groningers togen tegen em vuijt mytten^y schutten ende oer kriges^z volck – der^{aa} was omtrent hondert B p.215 knechten ende vole^{ab} borgeren – ende leten den oerde^{ac} ende veenkens staen bij de vuijterste molen. Ende daer leep vole^{ad} vuijt mit geschut tegens de^{ae} vianden opt schutte geveert; ende de Sassigen quemen hem vromelick^{af} tegen^{ag} mit en verloren hoop to voet, ende oick omtrent twintich ofte vyff ende twintich^{ah}

^a de stadt V. | ^b proffitelickest A. | ^c und V. | ^d vruntlyken A. | ^e ene A. | ^f + de V. ^g to Suedwolde] tot Midwolde V. | ^h krijgers V. | ⁱ vele V. | ^j scuten A. | ^k veel V. | ^l ghenen A. | ^m te V. | ⁿ – te AD. | ^o krijgers V. | ^p vrijdagen V. | ^q – leven V. | ^r brande V. | ^s morgen V. | ^t groet hoep] grooten hoopen V. | ^u te V. | ^v oerde A. | ^w metten V. | ^x Helpen V. | ^y metten V. | ^z krijgers V. | ^{aa} daer A. | ^{ab} vele V. | ^{ac} oerden V. | ^{ad} veel volcx V. | ^{ae} den V. | ^{af} vromelicken V. | ^{ag} en tegen A. | ^{ah} omtrent ... twintich] twintich oft omtrent vijffentwintich V.

1 De volgorde in dit kopje is verkeerd.
2 Lees: Annunciationis; bedoeld is woensdag 22 maart 1514.
3 24 maart 1514.
4 24 maart 1514. Het klooster Essen was de dag daarvoor door Georg van Saksen ingenomen; zie Von Welck, *Georg der Bärtige*, p. 49-50; Tresoar, MSFG, inv. nr. 1169.

to^a peerde wal gerust, ende hielden lange^b scuttegeveert mijt malcanderen; men daer wort^c geen groote schade an beijden zijden geleden, daer mocht^d wal veer ofte^e vijff dooden blijven van de Sassigen. Daer bleeff oick een ridder doot, de wort to^f Essen voort hooge oltaer begraven;¹ ende^g de Groningers geen dooden, men^h daer worden welcke gewondet.

De hartoch van Sassen lach doenⁱ selven to^j Essen int clooster, ende hadde dus^k lange gelegen to Benthum, ende was comen opden Weerdenbras, ende voort int clooster bij den hoop van sijn heer, de daer lagen to peerde ende voet, ende belegerde he em^l ende makede dat clooster vast. De wijle doe^m he noch lach opden Weerdenbras, was daer bij em de greve van Consteen, geordent opperste hoofmanⁿ van wegen des keijzers ende Hilligen Rijkes, daer hier voer van gescreven ys^o,² ende een breff^p in Groningen gescreven hadde aenden Raedt^q ende een aenden gilden, daer he noch geen antwoordt van hadde; screeff he noch aenden Raedt,³ ende begeerde noch een^r antwoordt entlicken op sijn voorscriften. Daer em die van Groningen^s weder op screven:⁴ sijn konden em niet wal schriftelijcken daer^t op antwoorden, want dat gelech der saken halven^u lanck ende breet was; men wolde sijn^v genaden enen dach mijt em^w holden op vast geleijsde an beijden zijden to Essen int clooster, wolden sijn bij em comen, ende alle^x dinck mit em daer verspreken. Daer hij weder op screeff op Onser Lever Vrouwen avent Annunciationis⁵ aen den Groningers: he wolde daer gene sprake noch dach mijt em holden, want de furste van Sassen daer selvest int clooster mijt een groot getal van volcke lach, so^y wast daer niet gevoegelicken dageleestinge^{*} te holden; men konden se ene andere gelegelijcke stede vinden om veerder^z myt^{aa} malcanderen to handelen, mochten se toe dencken.⁶ Soe voelden de Groningers daer wal uuth, datse niet vole^{ab} guedes mijt em daer becomen konden.

^a te V. | ^b hielden lange] hielden lange wyle A. | ^c en werdt V. | ^d mochten A, muchten CD. | ^e oft V. | ^f wort to] wert te V. | ^g + van V. | ^h maer V. | ⁱ do A. | ^j te V. | ^k sus A. | ^l he em] hem A. | ^m dat V. | ⁿ hoofman V. | ^o iss V. | ^p brieff V. | ^q rade A. | ^r – een V. | ^s van Groningen] Groningers A. | ^t niet wal schriftelijcken daer] daer nicht schriftliken A. | ^u halve V. | ^v syne A. | ^w en V. | ^x al A. | ^y + en V. | ^z weder A. | ^{aa} met V. | ^{ab} vele V.

- 1 Van deze ridder is slechts bekend, dat hij "Hans" heette; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1169.
- 2 Zie Deel III-K § 8.
- 3 Deze brief is niet bekend.
- 4 Deze brief is niet bewaard gebleven.
- 5 24 maart 1514.
- 6 Volgens Emmius, *Historia*, p. 699 hadden Königstein en Groningen reeds overeenstemming bereikt over besprekingen te Essen op 25 maart 1514; de vrijgeleidebrieven waren al uitgewisseld. Georg van Saksen doorkruiste dit echter door op 23 maart het klooster Essen te bezetten, tot woede van Königstein. Na een nieuwe briefwisseling werd men het eens over besprekingen in klooster Ten Hoorn op 4 april. Zie voor de briefwisseling tussen Groningen en Königstein ook: Tresoar, MSFG, inv. nrs. 1126, 1131, 1132, 1165, 1166, 1173, 1177.

B p.216

§ 9c Van de Sassigen^a de Vreborch ende^b Eemse inkregen, ende de ander vesten inden Ommelanden bij Groningen Anno 1414^{c 1}

ms.V p.249

Als de Sassigen weren comen vuyt de heerschup van Oldenborch in joncker Christoffers landt ende her^d Heeren Omkens^e lant, so togen se do voort in des greven lant nae de Vredeborch^f. So quemen em to hulpe hartoch Henrick van Bruijnswijck ende sijn broeder hertouch Erick, de hartoch van Lunenborch, de hartoch van Louwenborch mit meer jonckeren ende heeren; ende hadden wal acht^g hondert reijsseners ende voele krijgesfolck te^h voteⁱ, ende wolden mijt dat reijssighe tuijch^{*} weest hebben bij de Sassigen voerbij de Vredeborch^j over dat moer. Men de vander Vredeborch^k behinderden em^l dat, ende togen op dije schuttinge van oer watermolen, ende leten dat water in loopen, ende dreven de speckinge^{*} int moer en wech, so dat die ruters mijt dat reijssighe tuijch niet overt moer konden comen. So togen se wederomme to Oldenborch, ende leten^m die peerden daer staen, ende toegen te voteⁿ bij den Sassigen hoop. Ende togen doen mitten hoop voer den^o Vredenborch, dat to^p male ene onwinnelijcke starcke borch was; ende daer lach op een drossaet^q heet^r Rijpelbusch, mit enen hoefftman heete Johan Fuijst, mijt so veel^s knechten datsse de borch wal konden besetten; ende hadden daer op al dat em van nooden was van privande ende gescut ende cruijt. Doch de Sassigen wonnen se, ende kregen se in mith stormender handt,² men se gaven se op, ende gingen aff beholden lijff ende guedte; ende was daer ijenich verraet onder^t, mochten se weten. De grave van Oestvrieslant^u lach to Aurick^v mijt zijnen ruijteren omtrent^w vijffhondert, ende had bij em omtrent vijffthien hondert kriges^x knechten. Ende daer leet he bij em comen alle^y sijne bueren; ende toech nae den Sassigen hoop, de sick belegert^{*} hadden in sijn lant, ende wolde mijt em enen slach geslagen hebben inden velde, men se quemen niet an malcanderen. De Sassigen hadden sick bescansset in een dorp, des geliken^z de greve oijck;³ so^{aa} wolden geen van beijden oer vordel over geven, ende geen van beijde^{ab} partijen dorsten malcanderen an; so dat de greve toech mijt sijn heer weder omme in Auwerick^{ac}. Ende de Sassigen hadden de Vrede-

B p.217

^a + de Vc. | ^b over CD. | ^c M V^c ende XIII A. | ^d – her Vc. | ^e Omko V. | ^f Vreborch V. | ^g achte A. | ^h to AD. | ⁱ voet V. | ^j de Vredeborch] d Vreborch V. | ^k Vreborch V. | ^l hem V. | ^m lieten V. | ⁿ voet V. | ^o de A. | ^p te V. | ^q droste A. | ^r geheeten V. | ^s vole AC. | ^t + dat V. | ^u Offrieslant V. | ^v Auwerick AD. | ^w ontrent V.

^x krijgers V. | ^y al V. | ^z des geliken] desgelijckes V. | ^{aa} se V. | ^{ab} beyden A. | ^{ac} Aurick V.

1 Lees: 1514.

2 Dit gebeurde op 31 maart 1514; zie Beninga, *Chronica* I, p. 480.

3 Dit gebeurde nog vóór de overgave van de Friedeburg. Edzard had zich, in een poging tot ontzet, gelegerd in Brockzetel en het klooster Burmönken, en de vijandelijke troepen lagen rond de Friedeburg; zie Emmius, *Historia*, p. 699 en Beninga, *Chronica* I, p. 478.

ms.V p.250

borch wal bewaert mijt volck. Soe togen de Bruijnswijckessige^a heeren ende ander fursten tho^b Oldenborch, omme daer logijs mit oer peerden ende volck ende prevande to krijgen, ende daer woldense oeren Paesschen holden.¹ Ende de Sasse knechten togen weder in ioncker Christoffers ende Her Omken lant. De greve, als he^c vernam dat de Sassigen sus in drijen hoopen laghen, als in Oldenborch^d, juncker Christoffers lant ende Her Omken lant, so toech hij / mijt sijn volck tot em, ende dreeff de Sassigen, datse musten^e wijken in Jeveren. Ende de in Her Omken lant lagen, weken op^f Wijtmonde, ende deden grooten schaden in joncker Christoffers lant mijt rooff ende brant; men in Her Omken lant werde^g noch geen schade gedaen.

§ 9d Van al de vesten ende legeren de die Sassigen hadden ghemaket, ende woese weder veriaget werden van den greven^h

B p.218

De Sassigenⁱ hadden onwijsselicke angeslagen^j voorgenomen, want se lagen wal in veertijn legeren elck van^k anderen: als oer principael heer lach over Eemse – als ghij hier voer int naiste capittel gehoort hebben² – in drie^l hoopen, daer joncker Christoffers lant oick omme beschadiget werdt^m; ende omme Groningen lach eenⁿ hoop to^o Essen int clooster; ende voert op den Weerdenbrass, toe Roeden op joncker Roloff^p van Ewssum huijs, to Benckema huijs, in Aedewert, op Stuergrovinck^q, to Zuijtwolde, ten Buer int cloester; opden Delff zijel – daer hadde de greve een blockhuijs op begunnt te maken – kregen se oick in;³ oock namen se in dat huijs to Fermssum, dat huijs to Oterdum ende de kercke to Reijde; ende de meeste hoop bleeff ten Nijen clooster mit dat grote^r ghescut, als met een slange ende twee halve^s slangen ende twe tumeleers ende ander velt gescut ende haeck bussen, ende daer mede voer den Dam geweest hebben om den to winnen.

Dijt wordt den greven verwittiget, datse sick dus wijde verlegert hadden. So quam he over mijt een achthondert^t knechten ende omtrent anderhalf dusent buijren, ende begunde to Reijde an, ende sloechsse ende veriagede se al voer voet^u an, ende lepen voer; soe dat niemant ter weer konde comen, want elck leger sus^u verre van een^v lach. Ende quemen em^w suss onverwarent opt lijff, so datse genen stal konden begrijpen; men elck leep^x voor die ontloopen konde, ende leten^y al oer gescut achter. Ende daer wordt al welke doot geslagen, ende vele^z gevangen van buijren ende knechten, want daer weren vole^{aa} huijsluijden uut Westvreeslant ende uut Langewolt ende desse landen mede daer uutgedaget.

^a Brunswycsken A. | ^b te V. | ^c de greve als he] als dat de greve A. | ^d Oldenborchs V. | ^e moesten V. | ^f in A. | ^g wort A, + do Vc. | ^h + 1514 Vc, + anno V^c ende XIII A. | ⁱ + de A. | ^j anslagen VcCD. | ^k vanden V. | ^l dren A. | ^m worde A. | ⁿ eenen V. | ^o te V. | ^p Reluff A. | ^q Stuer Gronick A. | ^r groot V. | ^s half V. | ^t achte hondert A. | ^u dus V. | ^v ene A. | ^w hem V. | ^x liep V. | ^y lieten V. | ^z vole AC. | ^{aa} veel V.

1 16 april 1514.

2 Zie Deel III-K § 9c.

3 Op 3 april 1514 bericht Georg over de inname van het blokhuys bij Delfzijl; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1135.

De gevanghen huijsluijden worden^a geranssoent elck na oer goet, ende kriges^b knechten na kriges^c recht; dat gescach des dinxdages^d na Judica inder vasten.¹ Als dat geruchte quam tot Groningen dat de loop sus^e was toe gegaen, togense des woensdages² uuth na Wijnssum, ende meenden daer welcke to krijgen de daer verloopen weren, men se kregen daer ghene van; doch soe deden se daer soe vele^f, dat se branden tho Wijnssum ene wijndemolen, ende namen daer vole^g roggen ende weijte ende broot ende ander vysch^h / ende vleesⁱ, ende branden oick to Sauwert Eijlken Onsten bouwhuijs. Ende als se wederomme quemen^j, so togen se voer Suijdwolde, daer de Sassige in lagen ende bebolwerckt hadden; men dat^k was noch niet reede, want daer^l was noch geen borstweer noch staket op, ende daer weren omtrent veertich^m knechten op, ende hadden men welcke haeck bussen daer op. So vellent de Groningers an, ende wonnent mith stormender handt, ende sloegen dre daer van doot: den capiteijn ende twe knechten. De ander knechten worden to Groningen gebracht, ende geranssoent nae krijges recht; ende daer weren buren mede vanden Westvresen, de worden geranssoent na oer goet. Als de Sassigen dit vernamen de in Essen lagen, die brekenⁿ op ende togen in Aedewerdt des donredages voer Palm³ den heelen hoop bijeen^o. Want des greven knechten, des over gecomen weren ende de Sassigen sus veriaget hadden, quemen voort to Groningen; ende de Overeemsche huijren bleven to^p Farmssum, ende makeden dat blockhuijs voort reede op den Delffzyl. De Sassigen hadden to^q Essen een blockhuijs al getimmert, dat se op den zyl wolden geset hebben, hadden se daer niet^r veriaget worden. Ende doe se dat clooster sus verlopen hadden, soe leten se dat holt daer blijven, ende de Groningers leten dat voeren up den Delff zyl, daer wordt dat opgerecht; ende dat bolwerck om dat clooster to^s Essen ende um de kercke to^t Suijdwolde wordt bejide weder to^u niet gemaket. De hartoch van Sassen^v was al te^w voren uut Aedewert getogen to Lewerden; men sijn volck quam al bij ene, ende starckeden sick seer in Aedewert, ende meenden dat die greve ende Groningers solden se in Aedewerth beleggen.

§ 10 Van den dach die de greve van Konijngsteijn hielt mitten greven ende den Groningers ten Horen int clooster, anno 1514^x

Daer wort^y een dach⁴ beramet ten Horen int clooster tusschen den greven van Konijncksteijn, als een geschicket ende gedeputeert hoefftman van wegen der keiserlike^z maiesteijt ende des Hilligen Rikes^{aa} – daer hier voer van gescreven

^a werden V. | ^b krijgers V. | ^c krijgers V. | ^d des dinxdages] sdijnxdages V. | ^e aldus V. | ^f vole AC. | ^g vele V. | ^h vischs V. | ⁱ vleeijs V. | ^j quamen V. | ^k + en V. | ^l + en V. | ^m XLV. | ⁿ braken V. | ^o by ene A. | ^p te V. | ^q te V. | ^r nicht A. | ^s te V. | ^t te V. | ^u te V. | ^v Saxon A, + de V. | ^w to AD. | ^x van ... 1514] anno MV^c ende XIII A. | ^y werdt V.

- 1 4 april 1514.
- 2 5 april 1514.
- 3 6 april 1514.
- 4 Dit was op 4 april 1514; zie p. 324 n. 6.

is^{a 1} – mijt twee doctoren de mijt em daer quemen ter dachfaert; ende des greven raedt, als^b mester Hicko van Dornum ende mester Harko doctor^c; ende vander Groninger wegen mester Willem Frederici doctor ende kerck her^d to Sunte Marten^e, Peter Sickinge, Luleff Koenders beijde borgemesteren, / mester Gelmer^f ms.V p.252 Kanter secretarius ende mede Rades heer, ende de twee bouwmesteren der gilden, also Johan Uffkens de schoemaker ende Sander zaelmaker. Daer is van beijden partijen mannigerleije articulen voer ghenomen, de al nijet van nooden is^g te scrijven, want dat voernemen vanden greven van Konijncksteijn was bij nae als de Sassigen hadden to^h Meppen – op den dach de hier al verclaert is voer int kronikel^{l 2} – ende des greven antwoordt ende der Groninger was oick noch also soe voer soe nae; soe datsse daer nijet konden van maken, dat den parten lidelick^j was. Doch daer wordt^k soe voele in gehandelt, dat elck part solde sick bet beraden, ende comen des anderen dages tytliken^l weder bij ene, um^m wat goedes to vinden, daermen den vrede mede mochte becomeen. Ende de Groningers quemen des avendes weder inde stadt. Ende op denⁿ selven dach gescach,³ dat die greve van Oostfriesland den slach ten Delff zijel ende voordden Dam hadde mitten Sassigen, daer hier voer van gescreven is;⁴ ende daer^o wiste do noch niemant van ten Hoeren. Nu des anderen dages⁵ so togen die geschickede Rades vrienden weder ter dachfaert ten Horen; ende als se weder mit malcanderen ter spraken quemen, so haddense alle^p dinck vande^q nederlage der Sassigen wal verstaen ende gehoort, daer se al wat mede verslagen weren. Doch nijet te min se hadden in scrijften geset thijn articulen, die des greven raedt van Oostfrieslandt ende den Groningers niet een van^r belevede an tho nemen: als datsse den greven van Konijncksteijn solden in oer stadt nemen van wegen der keijserlijcken maiesteijt ende des Hilligen Rijckes, de stadt in tho holden in sequesters hant mijt een getal van volcke tot sijn goet beduncken ende dan to^s ontkenninge des Camer gerichtes; ende datse dan em de vesten^t bijnnen Groningen solden in doen ende den greven van Oostfrieslandt solden ontslaen; oock dat de grave solde em die regeringe der Ommelanden solde^u ontslaen, ende den Dam leveren den fursten van Sassen^v over, ende dat Olde ampt daer to vermoghen, datsse em hulden^w, plicht ende ede^x solden doen; oock dat de greve solde zijne landen nemen to leen vanden fursten van Sassen^y als een eeuwich gubernatoer der Vreescher landen van wegen des Hillighen Rijckes; ende daer toe solde he em geven een^z groote somme van panningen^{aa}, om de besperinge de he em gedaen hadde in dessen orloge, daer se nu noch in stunden mijt malcanderen; ende daer voer

B p.220

^a keijserlijcker V. | ^b Rijcks V. | ^c staet A. | ^d also A. | ^e doctoren V. | ^f kerck her] kerckheere V. | ^g Merten AC. | ^h Galmer V. | ⁱ synt A. | ^j te V. | ^k comikel V. | ^l lijdelicken V. | ^m worde A. | ⁿ tijtelicken V. | ^o omme A. | ^p dessen V. | ^q + en V. | ^r al A. | ^s vander V. | ^t wal A. | ^u te V. | ^v vesten V. | ^w solden V. | ^x Saxen A. | ^y hulde A. | ^z eeden V. | ^{aa} Saxen A. | ^{ab} enen V. | ^{ac} groote ... panningen] groten pennickgen A.

- 1 Zie Deel III-K § 8, 9b.
- 2 Zie Deel III-K § 7.
- 3 Dit was op 4 april 1514; zie echter p. 326 n. 3.
- 4 Zie Deel III-K § 9d.
- 5 5 april 1514.

solde he hem^a in doen twee ofte drie sloten ende borgen in zijn lant tho gijsel. Dit behagede des greven raedt van Vrieslant ende den Groningers niet, ende wolden daer veerder^b mijt em nijet op handelen. Men dije pastoor mester Willem – / de een wijs vervaren man was^c, ende all tijt vanden ersten ten^d laesten dit warck de naiste twintich jaren hen tot nu al dit orloich tusschen den Groningers ende den Westfriesen voer ende den fursten van Sassen ende den graven van Oostfrieslant na hadde gehandelt – de ginck doe^e alleene sitten bijden grave van Konijnksteijn, ende vertoech em alle die gerechticheijt ende gelegentheijt der saecken, die de Groningers hadden totten Omme landen ende tegen den fursten van Sassen, ende sede em dat int lange dat begin dat middel ende dat eijnde. Doe dat de greve al hadde^f uutgehoort, sede he wederop: he hadde des so gene wetenheijt dat gelech der saken. Hij moeste den fursten^g van Sassen oick hooren, wat he op desse articulen seggen wolde; ende soe duchte em hier op geraden toe wesen, dat die pastoor mijt em solde reijsen tho Leeuwerden an den fursten van Sassen op vast^h zeker geleiide. Men solde sporen aen em, he wolde daer soe in arbeijden als een liefhebber des vreden, dat beijde partienⁱ solden^j verlijkt worden. Ende daer is die pastoor mit den greven hen gereijset to Leeuwerden aen den fursten van Sassen. Als se^k bij sijn genade daer quemen^l,¹ ende em to woorden gecomen weren, soe dede de pastoor mester Willem syne sakenn up^m, daer se om gecomen weren. Soe wortⁿ die furste mitten ersten heel onper-tuijn^{*} ende uuter maten heel heet ende quaet, soe dat hij van quaetheijt stamerde, soe dat hij nouwe^o een woordt konde recht uutspreken, ende verachtete den grave^p van Oostfrieslant to male zeer, so dat he hem nauwe mochte hooren noemen, ende wo dat hij al^q sijnen handel sus^r onrecht boven zegel ende breven ende eede mijt em gedaen hadde, mijt andere vele boose woorden; ende oeck wo dat de stadt van Groningen oeck em grote^s besperinge ende hinder ende schaden hadden gedaen, so dat hij tot gene vredelicke possessie der landen konde comen, de hem^t vanden keijser ende vanden Rijcke bevolen ende ondergeworpen weren eeuwich gubernatoer, ende woe se sick noch hilden^u aenden graven, ende se em oer stadt niet openden^v ende doen wolden na inholt des keijzers mandaet; mit meer lange^w reden, die em daer bij velen^x. Soe veel de pastoor mester Willem voer den fursten op zijne kneen, ende sede em toe: “Hoochgeborne furste, genadige lieve heere, U genaden woorden sijnt tho male heet en de ongenaedich quaet. Begere oetmoedelicken, uwe genaden de quaetheijt willen en weijnich berusten laten, ende hooren mij genedichlicken, ende setten van juw uwe^y furstelicheijt, / ende spreken mijt mij als^z Jurien ende nijet als een furste van Sassen, ende ick schamele priester^{aa} Willem wil mit u^{ab} spreken alse Willhem. Ende mach dat joe also neet scheen, so begere ick van juw genaden orloff op mijn

^a em A. | ^b vorder A. | ^c de ... was] de is een vorvarenn man A_o, de was een vorvarenn man Ac. | ^d tot den A. | ^e doen V. | ^f + en A. | ^g furst V. | ^h vaste V. | ⁱ parten V. | ^j sollen V. | ^k + nu V. | ^l daer quemen] quemen aldaer V. | ^m syne ... up] op zijne saken V. | ⁿ wert V. | ^o nauw V. | ^p greven A. | ^q – al V. | ^r aldus V. | ^s grooten V. | ^t en A, em CD. | ^u hielden V. | ^v opedenn A. | ^w langan A. | ^x vielen V. | ^y iuwe A. | ^z + een A. | ^{aa} prestere A. | ^{ab} iuw A.

geleijde wederom to huijs to reijsen.” So belevede dat den fursten so mijt em to^a spreken alse Georgius ende Willhem, ende leet den pastoor vander eerden op nemen. Ende daer ginck die furste ende de greve van Konincksteijn ende mester Willhem onder em dreem^b bij een^c sitten. So seijde em die pastoer^d toe voer een antwoord op zijne reden, de^e hem int ankomen had gesecht – so ghij hier voren^f gehoord hebben¹ – so dat he daer niet were om^g gecomen op alle zijne articulen, die he hem voorgegeven hadde, to argueren, to straffen ende op to andtwoorden; dat was gerichtelicken voer dat Camergherichte ende to Nues voer de geschickede^h commissarien der keijserlicker maiesteijt voor recht; ende oick op fruntlicke dagen onlanges toⁱ Meppen gehouden, ende bij den greven van Conincksteijn ten Hoeren int clooster ende op andere^j steden ende fruntlijcke dagen, dat recht dat de grave ende de van Groningen hadden, int lange ende breede al voor gegeven ende gesecht, daer an beijden partijen nijet vole^k in^l was verswegen; so wolde he hier nu niet op antwoorden. Men he were daer om gecomen mitten greven van Konijncksteijn, omme jenige middel ende wege te^m soeken, daermen tusschen beijden partijen mochte enen vredeⁿ ende soene mede becomen mochten^o, ende datmen den grooten guedschaden^p beijder heeren ende verderffnisse der landen ende moert, brant ende dootslach muchte^p mede te rugge stellen^q. So hevet de greve van Konincksteijn tusschen beijden, als een liefhebber des vreden alst scheen, ingesproken, soe dat daer sijnt ontworpen ende^r concipieert zekere articulen ende puncten, daer de furste van Sassen mitten greven ende Groningers in fruntschap op handelen wolden, inden^s em daer op belevede mijt em tho handelen. Ende^t daer mede hebben se oeren affscheijt vanden fursten^u genomen, ende sijnt weder tho huijs gecomen. De greve bleeff tho Leeuwerden, ende mester Willhem quam Witten Donredach^v 2 to huijs. Ende daer vant hij den provest mester Hicco, den hevet he den andtwoordt sus woe voer weder ingebracht, de van stonden an daer mede is gereijset over de Eemse naden greven; daer doe vort een bestant is op beramet veertijn dagen lanck.³ Ende wordt off gekundiget^w over de kercke op Paesch maendach^x ende solde uutgaen / op Meij avent;⁴ men daer solde an beijden sijden nijemant tot malcanderen uuth reijsen, ende de van Groningen solden niet inhalen van privande, soe dat elck solde blijven de tijt des bestandes in sijn gewarsum.

B p.223

ms.V p.255

^a te V. | ^b drijen V. | ^c ene A. | ^d priester V. | ^e + he VcCD. | ^f voer A. | ^g daer ... om] daerom niet were V. | ^h geschickeden A. | ⁱ te V. | ^j anderen A. | ^k vele V. | ^l + en V. | ^m to AD. | ⁿ vreden A. | ^o – mochten VcCD. | ^p mochte V. | ^q + begere oidtmoedelicken uwe genaden die quaetheijt willen en weijnich berusten laten ende hooren mij genedichlick ende setten van juw uwe furstelichheit Vo | ^r + ende V. | ^s indem V. | ^t – ende V. | ^u forsten V. | ^v + weder A. | ^w off gekundiget] offgekondiget V. | ^x Paesch maendach] Paeschdach V.

- 1 In deze paragraaf.
- 2 13 april 1514.
- 3 Vanaf 16 april 1514.
- 4 30 april 1514.

Ende de greve van Oestfrieslandt quam over hijer to Groningen Paesche woensdach^a.¹

So was daer een bestant gemaket tusschen beijden partijen durende van Paesche^b dach an veertijn dagen lanck; dat ginck do vuyt^c op Mey^d avont als hijer voren gescreven staet.² Soe wordt in dessen bestande noch beramet een dach ter vrentscap^e vanden greven van Konijncksteijn tusschen beyde^f partijen^g, den dach to Dorckwart mijt malcanderen to holden des donderdaghes nae Paesschedach.³ Daer synt^h hen gereijset ter dachfaert van des graven raede ende den Groningers, de ten Horen int clooster geweest hadden; ende de Sassige redenⁱ⁴ sijnt em daer te^j moete gecomen, ende de greve van Konijncksteijn als een goet middeler van wegen der keijserlicker maiesteijt ende des Hilligen Rijkjes, soe ghij voer^k gehoort hebben.⁵ Soe sijnt daer noch drie^l dagen nae gehalten, als de anderde des vrijdaghes daer nae, de^m darde des sondages daer nae, ende des maendages to Selwert int clooster,⁶ daer de greve van Oostfrieslandt selven ter dachvaert quam; ende daer quam de greve van Konijncksteijn em toe moete, ende de Sassige quemen daer niet. Ende soldemen al scrijven, dat op elcken dachvaert tusschen beyde partyenⁿ voer genomen ende voergegeven wort, solde^o vele^p tijdes nemen, ende solde vole to^q lanck vallen; men^r dat principaelste^s ende^t swaerste wil ick scrijven, daer dat fundament der sake^u beijder partijen op rustede ende an gelegen was. Soe was dit der Sassiger voernemen: dat dije greve van Oostfrieslandt solde em los ende ledich heel ontslaen de stadt van Groningen, den Dam ende de Ommelanden tusschen der Eemse ende Lauwersche, mijt dat Olde ampt ende heel Reijderlant als Jemminge, Hogenbunde^v, Wener mijt alle^w den dorpen an desse zijdt der Eemse gelegen; daer toe solde hij alle zijne landen ende sloten over de Eemse gelegen belenen vanden fursten van Sassen, ende int eeuwige to lene holden^x vanden fursten ende syne^y nacomelinghen; ende weert sake dat dat greffscup^z van Emden erstorve sonder arffgename, so solde dat arffelijcke comen aen den fursten van Sassen; ende daer toe solde de greve oidtmoe delick^{aa} in zwarten clederen op sijne kneen^{ab} vallen voer den fursten van Sassen, ende bidden em^{ac} om vergyffnisse^{ad} van datgene, dat he tegens em^{ae} gedaen mochte hebben; ende daer toe solde he den fursten^{af} geven quijt de tweentses-

B p.224

^a Paesche woensdach] Paeschwonesdach V. | ^b Paesch V. | ^c do vuyt] vuyt doe V. | ^d – mey V. | ^e vruntscap V. | ^f beijden V. | ^g parten A. | ^h sijn V. | ⁱ heren A. | ^j to AC. ^k voeren V. | ^l dre A. | ^m ende de A. | ⁿ beyde partyen] beijden parten V. | ^o + to V. ^p vole AD. | ^q vole to] vele te V. | ^r mer V. | ^s principael A. | ^t + dat A. | ^u sake V. ^v Hogenun V. | ^w al V. | ^x to ... holden] te leen beholden V. | ^y zijnen V. | ^z graefscap V. | ^{aa} oetmoedeliken A. | ^{ab} kne A. | ^{ac} – em A. | ^{ad} vergiffeniss V. | ^{ae} hem V. | ^{af} + van Sassenn A.

1 19 april 1514.

2 30 april 1514.

3 20 april 1514. Aanvankelijk zou de bespreking plaatsvinden op 18 april 1514; zie Tre-soar, MSFG, inv. nr. 1163.

4 Dit waren Hans graaf von Hohenstein, Caspar Ziegler en Herman (von) Pagk; zie Berns, *Verslag*, nr. 379.

5 Zie Deel III-K §8, 9b, 10.

6 Resp. 21, 23 en 24 april 1514.

ms.V p.256 tich^a / duserent Rinsgulden, de he den fursten op dit landt gedaen hadde; ende daer toe geven tweemaal hondert duserent Rinsgulden; ende daer toe de^b Vrededorch, die de furste^c hadde ingewonnen, solde he int eeuwige voor sijne holden; ende de van Groningen solden den fursten^d openen ende in doen oer^e stadt ende de borch, mit een getal van volck^f tot zijn goetduncken, daer he sick mede bewaert mochte wesen; ende de borch solde he een jaer lanck in holden, ende bijnnen jaers solden de van Groningen sijn furstelijcke genaden bouwen^g ende timmeren eens eerlicken heeren hoff ende woninge binnen erer^h stadt tot zijn goet geval, daer he dat ordinerende wordt, ende de borch voor Oosterpoorte solde dan te nijete gaen; ende de van Groningen solden nochtans holden oere gerechticheijt oerer stadtrechten se van oldes toe gerichiget mochten wesen, des gelijckes de bisschop ende dat Gestichte van Utricht oick; ende wat de van Groningen den fursten hier voer solden doen, solden se mijt malcanderen overcomen, als he bijnnen orer stadt were.

Welcke articulen den greven ende den Groningers nijet ene van allen hevet belevon noch behagen willen, ende hebbent al aff geslagen. Dyt alⁱ te vullenrecken solde de greve den fursten in doen to gijsel ende borge dre sloten in zijnen lande als Berum, Stickhusen ende den Oert. Ende^j de greve hevet den fursten geboden, dat he al zijn landt wolde wal to^k lene nemen van den fursten, als een eeuwich gubernator des Hilligen Rijkes van wegen des Rijkes, ende niet als van enen fursten van Sassen^l; ende wolde oick van em^m beleenen Groningen ende de Ommelanden tusschen der Eemse ende der Lauwerschⁿ, ende blijven daer over een stadtholder int eeuwich ofte een^o tijt van jaren; ende geven den furste^p ene somme^q van gelde tot erkentnisse des greven van Konincksteijn. Welcke articulen ende voernemen beyder^r partijen is gansch heel ende al affgeslagen ende to nijet gegaen. Daer de greve van Konincksteijn optnijt^s noch wederom hevet gescreven anden^t greven ende^u Groningers, omme noch eens mijt se te^v spreken^w te Dorckwart^x. Soe^y sijnt daer hen gereijset des greven ende Groninger^z Rades frunden die voer hen daer geweest hadden.¹ So hevet em de greve van Konincksteijn voer geholden: wo dat em bevremdet ende verdroet, datse al aff sloegen sodane^{aa} articulen ende puncten de em in desser schelinge tusschen den fursten ende em in manigerleij^{ab} manieren elck sonderlinge dagen voergegeven was^{ac}, ende^{ad} de greve van Konincksteijn als een liefhebber des vreden mennigen^{ae} arbeit onverdrotten hadde in gedaen, soekende middel ende wegen omme te verhoeden wijder scaden, cost, moijenisse, rooff ende brandt; to^{af} begerende noch, datse in scriften wolden em oversenden alle articulen, de^{ag} em lijdelijcken mochten wesen entlijcken daer op mijtten fursten te / handelen; welck he bij

B p.252
lees 225

ms.V p.257

^a twe ende tsestich AD. | ^b den V. | ^c vorst V. | ^d + van Saxen A. | ^e de A. | ^f volcke A. | ^g buwen V. | ^h oer AD. | ⁱ dyt al] dat alle V. | ^j want A. | ^k te V. | ^l Saxen A. | ^m – van em A. | ⁿ Lauwersche AC. | ^o ofte een] oft eenen V. | ^p + doer voer A, daer voor CD. | ^q summe A. | ^r beijde V. | ^s up nye A. | ^t aen de V. | ^u + den V. | ^v to AC. | ^w vorspreken A. | ^x – te Dorckwart A. | ^y ende oick A. | ^z Groningers V. | ^{aa} alle V. | ^{ab} manigerleije A. | ^{ac} weren Vc. | ^{ad} + daer Vc. | ^{ae} menigen V. | ^{af} – to Vc. | ^{ag} dije V.

1 Dit zou gebeurd zijn op 25 april 1514; zie 'Kroniekje van Groningen', p. 147.

den fursten wolde voeren, ende brengen^a to^b Leeuwerden – daer sijne genaden doe^c noch was – want hij wolde bijden fursten trecken to^d Leeuwerden, ende nemen daer mijt em sijnen^e affscheijt, om weder to^f reijsen anden keijser, daer he van verscreven was, om^g weder te comen bij syne^h keijserlicker maiesteijt omme sonderlinge sware saken die den Hilligen Rijke an treffende weren. Daer de greve ende de Groningers op hebben geraetslaget, ende over gelecht, dattet nijet geraden nochⁱ nutte were, datse em enige artikulen^j wolden in scriften senden^k, daer se op handelen wolden; ende weren daer in betrachten^l ende besorget, dat he sodane artikulen^l ende scriften mochte^m voeren ende brengen an derⁿ keijserlicker maiesteijt ende andere fursten ende heeren, dat em dan wal lichte hinderliken mochte wesen. Men se hebben em gescreven enen fruntlicken breeff: ¹ dat onlanges op vele dachsteden^o – soe hier voer geroert is² – manngerleije wijse alle articulen van beijden partijen voer zijne genaden int lange wijt ende breet voer gegeven ys^o, so zijn genaden noch wal indachtich is; kan hij dan wat goedes bijden fursten van Sassen erlangen ende becomen, jenige middel ende wege to^p soeken ende to vinden, de beijde partijen lijdelicken moegen wesen, salmen se alltijt^q willichlijcken ende bereijt in vinden te achtervolgen, aen zijner genaden ofte jeniger onpartijelicker heren, op ghelegelijcke plaetssen ende steden. Hijer van quam geen antwoordt weder omme vanden greven van Konijncksteijn ofte vanden fursten van Sassen, omme mijt den greven van Embden ende den Groningers meer vrintelicke^r dagen to holden^s.

B p.226

§ 11 Van woe de greve van Oostfrieslandt unde Groningers Adewert beleden mijt groot volck anno 1514

Als dyt^t voergenoemde^u bestant³ uut was, ende de greve noch binnen Groningen lach, soe leet hij van Overeemse een groot getal van volcke comen, ende uut dat Olde ampt^v, uut Dijordes wolt ende omme den Dam, uut elcken karspelen vanden Dam hent aende stadt toe, op Meijdach⁴ toe Groningen. So toech de greve selven in zijnen persone^w, ende nam mede al desse^x buren, de he daer bij een^y hadde vorscreven, ende al de binnen Groningen borger ende buer ende de Groninger schutten ende al dat krijges volck van knechten, de he ende de Groningers hadden, / de daer wal weren^z doe en dusent. Ende nam mede vole gescuttes^{aa} van der Groningers bussen, als kartouwen, slangen^{ab}, veltgeschut, mijt alle

ms.V p.258

^a + de Vc. | ^b te V. | ^c doch A, doen Vo. | ^d te V. | ^e syn A. | ^f te V. | ^g omme A.
^h zijn V. | ⁱ – noch A. | ^j artikelen V. | ^k setten V. | ^l artikelen V. | ^m mochten V.
ⁿ an der] anden A. | ^o were Vc. | ^p wege to] wegen te V. | ^q alle tyt A. | ^r vrentlike A.
^s handelen A. | ^t dat V. | ^u vorgenomede A. | ^v + ende V. | ^w zijnen persone] syner personen A. | ^x de A. | ^y ene A. | ^z waren V. | ^{aa} mede ... gescuttes] voele gescuts mede V.
^{ab} + ende A.

1 Zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1294; geschreven op 26 april 1514.
 2 In deze paragraaf.
 3 Zie Deel III-K § 10.
 4 1 mei 1514.

Bp. 127/lees 227

reeschap^a van orloge^b, scarmen, brantledderen, scragen totten haeckbussen; ende toech mijt grooter macht van volck voer Aedewerder clooster, dat de har-toch van Sassen in hadde. Ende die hadde daer int clooster wal twe dusent kri-ges^c knechten. Soe bleeff de greve myt heer^d liggen^e op Gaijkinge dijck, ende leet ene brugge maken over Aedewerder deep op schepen nae dat Nije lant, ende leet daer welcke bussen brengen bij Walichs huijs¹ ende schoet daer mede int cloos-ter. Doch so konde he^f em daer weijnich scaden doen, want dat clooster was al vast mijt poorten ende mueren ende ene schone graft daer omme, so lagen se al vast daer in^g bewaert; men se quemen wel^h uut onder tijden, ende hilden scutge-werⁱ mith malcanderen, men daer wort weijnich schaden^j geleden. Als de Sassige^k mit dat groote gescut worden beenget vanden greven, so weken se wederomme int clooster. Ende soe leet^l die grave ene brugge mith scepen maken over Aede-werder deep bij dat Wasch huijss, ende wolde sick mijt zijn heer omme legeren^m aen de wester zijdt van dat clooster, ende hadde al volck gheschicktⁿ in Lange-weer, de den leger hadden^o beseen. Ende de toghen weder uut Langeweer na des greven heer; ende so vroe als se daer uut weren, so togen de Sassischen^p uut Ad-werent drehundert^q in Langeweer, ende branden de dre^r husen de daer in stunden up^s. Ende branden oick de^t twe husen upt^u Nije lant, daer des greven bussen bij gelegen^v hadden. Als de greve sus daer lach, ende schoet daer verveer-licken in mytten^w grooten bussen, ende em weijnich scade^x daer mede konde doen, so sach hij geen gewin daer op, want se hadden oick vole^y groot gescuttes^z int clooster, daer se verveerlicken^{aa} mede uut schoten teekens mate^{ab}* in des gre-ven heer; men God bescarmede se, dat se weijnich scade^{ac} kregen. Soe bleeff de greve al liggen aen de ooster zijdt van Aedewerder^{ad} deep, ende dorste niet omme trecken aen de wester zijdt, want he was beanxtet voer den^{ae} fursten van Sassen, dat he solde comen metten Westfriesen ende ontsetten dat clooster. Soe helden^{af} se de poorten van dat clooster^{ag} open de tijt lanck de greve daer voer lach, so datse daer in^{ah} ende uut muchten^{ai} rijden ende varen mit peerden^{aj} ende waghē, te voet ende to^{ak} peerde, soe alst em van nooden was. De greve hadde enen scans gemaket bijden grooten stenen tijl, daer se onder lagen mijt oer grote^{al} gescut. So quemen de Sassigen uut dat clooster op een^{am} morgen tijt vroe^{an}, ende meenden die daer lagen inden scans op te slaen, men se worden to^{ao} / ruggē gedreven met dat grote^{ap} gescut, so datse^{aq} moesten weder^{ar} wij-ken int clooster; doch de^{as} voer weren opt scutgeveert^{at} inden verloren hoop, le-pen opt^{au} olde voerwerck^{*} ende branden daer een huijs. Alsus en dorsten se mal-

ms.V p.259

B p.228

^a alle reeschap] alre reetscup A. | ^b orloch A. | ^c krijgers V. | ^d – myt heer V. | ^e – liggen A. | ^f so ... he] he kunde A. | ^g inne V. | ^h wal AC. | ⁱ scutgeveerth V. | ^j schade V. | ^k Sassigen A. | ^l liet V. | ^m logeren V. | ⁿ geschicket AD. | ^o hadde AD. | ^p Sassygen A. | ^q III^c V. | ^r driij V. | ^s of V. | ^t – de A. | ^u op V. | ^v legen A. | ^w mijt V. | ^x scaden A. | ^y vele V. | ^z geschuts V. | ^{aa} + oick A. | ^{ab} teekens mate] to moete A, t'elc-kens mael CD. | ^{ac} scaden A. | ^{ad} Aedewerd V. | ^{ae} voer den] vanden A. | ^{af} hielden V. | ^{ag} – van dat clooster A. | ^{ah} inne V. | ^{ai} mochten V. | ^{aj} peerde A, peert CD. | ^{ak} te V. | ^{al} oer grote] eer grootr V. | ^{am} eenen V. | ^{an} – vroe A. | ^{ao} te V. | ^{ap} groot V. | ^{aq} + meeste V. | ^{ar} wyder A. | ^{as} + daer A. | ^{at} scuttegeveert V. | ^{au} up dat A.

1 Bedoeld is: Waschhuijs.

canderen neet naer komen, want de Sassigen^a wolden oer vordel niet overgeven, so datse vuyt den clooster wolden comen, ende mit em int velt slaen, want de greve was em over legen^b mijt volck ende gescut. Want dan de greve geen gewin sach, ende beducht was omme grooten schaden aen zijn volck te krijgen, so brack hij op des vrijdages na Meijdage¹ mit zijn heer ende^c volck, ende quam weder in Groningen, beholden al^d zijn gescut groot ende cleijn^e, mijt schepen, wagen^f ende al^g dat hij vuyt hadde gevoert.

Dewijle^h de greve sus voor dat clooster lach, so sande die furste van Sassen op die Eemse thijn scepen van orloich mijt volck: als enen grooten hullickⁱ, een barck^j ende een^k barse,^{*} ende andere boijers ende rinschepe. Oock kreech hij tijdinge^l, wo hartoch Henrick van Bruijnswijck mijt andere heeren^m sick seer starkedeⁿ, omme wederomme^o bijden anderen hoop te comen, de noch lagen omtrent des greven lant van des Sassigen volck. Soe leet^p de greve des sondages na Sunte^q Joannes dach^r ante Portam Latinam² bij eene comen de borgeren, ende bedanckede em, woe se em truwelicken hadden bij gestaen, ende wolde des gelijcken altijt bij em weder doen ende lijff ende guet bij em opsetten, ende begeerde desgelijckes dat de borgeren ende gilden oick bij em wederom^s solden doen. Ende sedde: het weer em van nooden, dat he moeste weder over Eemse reijsen, omme de vijanden dije em to^t water ende te^u lande over quemen, weder te staen; men hij hoppede cortelicken^v bij se weder te comen to^w Groningen. Ende so toech he hen des selven^x sondages³ na middage. Ende de Groningers deden em mede twe bussen, een^y halve kartouwe ende een slange geheeten de Vlegende^z Geest, daer he mede meende^{aa} af te scheten de schepen van orloech, de op de Eemse lagen; men de hullick^{ab} was soe groot ende so starck bewaert mit sware^{ac} balcken, dat he des schetens wenich achtede; oick konden se den wal veer genoegh vant lant aff leggen, ende de ander schepen seijlden oijck veer genoegh af ende an, so datse mijt scheten daer geen groot gewin an hadden. So sanden se de bussen wederom^{ad} to Groningen; ende de Sassigen seijlden weder uuth vander Eemse ter zee-wert an mijt oer^{ae} schepen van orloch.

^a + en A. | ^b over legen] overwegen V. | ^c + zijn V. | ^d allen V. | ^e groot ... cleijn] cleijn unde groot A. | ^f wagenen V. | ^g alle A. | ^h + dat A. | ⁱ hulck V. | ^j barck V. | ^k ene V. | ^l tynghe A. | ^m – mijt andere heeren A. | ⁿ starkeden Vc. | ^o weder AC, weer D. ^p liet V. | ^q – na sunte A. | ^r – dach A. | ^s weder omme A. | ^t te V. | ^u – te A. ^v kortliken A. | ^w te V. | ^x selvigen V. | ^y ene V. | ^z de Vlegende] den Vliegende V. ^{aa} mede meende] meende mede V. | ^{ab} hulck V. | ^{ac} swaren V. | ^{ad} wederomme A. ^{ae} mijt oer] mytten A.

1 5 mei 1514.
2 7 mei 1514.
3 7 mei 1514.

B p.229
ms.V p.260

§ 12 **Van dat hertoch Henrick van Bruijnswijck quam mit veel / heeren weder bijden Sassighen in Vrieslandt, ende ijtlicke ghewin dat se do hadden**

Hertoch^a Henrick van Bruijnswijck, so als ghij voer^b gehoort hebben,¹ do he mit sijnen^c hulperen de^d Vredeborch gewonnen hadde, so toech hij weder vuyt Vrieslant to rugge, ende liet^e die Sassigen liggen mith oer volck in Her Omkens ende joncker Christoffers lant van Jeveren. So hebben sick all de fursten ende heeren daer hier voer van gescreven is,² ende meer heeren, so datter wal boven teijn landes heeren, van biscoppen, hartogen^f ende greven bij ene versamelden mijt een groot getal van volck^g to^h peerde ende toⁱ voete; so dat daer was wal bij ene^j twintich dusent man, mit voele grootes ende cleijn geschuttes van slangen, kartouwen, halve slangen ende halve kartouwen, die daer weren omtrent vijftich, ende dat velt gescut ongerekent. Ende quemen mijt desser macht weder in Vrieslant bijden Sassigen^k hoop; so togen se erst^l in joncker Christoffers lant. Daer was een hoevelinck^m inⁿ woonachtich geheeten Roeloff^o ten^o Knijpens, die ene eijgene heerlicheijt ende landt hadde; doch wo wal he daer lach onder den joncker was geseten^p, so was hij gegaen onder den greven ende em genomen voer een scarmhere, ende was nu bij den greven^q in dessen orloech,⁴ ende besette zijne borch mijt volck. Soe toech hartoch Henrick mijt sijn heer voer die borch to Knijpens, ende wan die metter macht. Soe was daer noch ene borch geheeten Goens, de wonnen se oijck, ende daer mede kregen se open ter zee to varen mijt grooten scepen, want Knijpens is gelegen op ene schone havene ter zee. Ende als sij in desen gewin ende aenslach weren^r, so was die greve tho Groningen ende voer Aedewert;⁵ men als he desse tijdinge vernam, toech he weder nae Emden, soe ghij voer gehoort hebben.⁶

B p.230

Als se nu desse sloten in hadden ende beset mijt volck, so lach daer een blockhuijss bij Meer husen, omme to bescarmen, datmen^s voer de Vredeborch nijet int lant solde mogen comen. Soe toech hartoch Henrick voer dat blockhuijss mitter macht, ende de greve was mijt al zijner macht in Auwerick^t. Soe toech hij uut mijt^u zijn heer tegen de vianden; men de hartoch^v was em^w overlegen

^a artoch A, hartoch CD. | ^b voeren V. | ^c syne A. | ^d hulperen de] helperen den V. | ^e leet AD. | ^f hertogen V. | ^g volcke AC. | ^h te V. | ⁱ te V. | ^j by ene] een V. | ^k bijden Sassigen] by de Sassigen heren ende A. | ^l ersten A. | ^m hoeftlinck A. | ⁿ – in V. | ^o van A. | ^p – was geseten V. | ^q – ende em genomen ... by den greven V. | ^r waren V. | ^s – datmen V. | ^t Aurick V. | ^u + al A. | ^v hertoch V. | ^w hem V.

1 Zie Deel III-K § 9c.

2 Zie Deel III-K § 9c.

3 Lees: Foeleff.

4 In werkelijkheid had Foeleff von Innhausen, wiens heerlijkheid de jure aan Jever toebehoorde, al in 1494 de kant van de Cirksena's gekozen. In 1498 erfde hij de heerlijkheid Kniphausen; zie *Lütetsburger Chronik*, p. 30-35.

5 Tussen 1 en 5 mei 1514.

6 Op 7 mei 1514; zie Deel III-K § 11.

mit volck, so dat de greve daer niet konde^a wederstaen, want des volckes^b ende gescuttet was te groot ende to vole^c. Ende dat blochuijss wonnen se mitter macht stormender hant,¹ ende leden daer voer vuyter maten grooten scaden van volck ende dooden; ende al die sij opden blockhuuse^d kregen sloegen se^e doot. Ende de greve leet oijck scade van dooden. Als de greve sus^f verheert ende benauwet was, so brande he vuyt dat clooster van Maerhusen, omme / datse daer genen leger in solden hebben, ende toech mijt sijn heer ende gescut wederomme in Auwerick^g, soe dat he mijt groter^h last uut den veldeⁱ ontvloet. Ende so besette he de borch to Auwerick^j mijt een veenken knechten, daer Wilke Vrese^k hoeftman van^l was, omtrent dre oft vierde halff hundert knechten; ende die borch was wel^m bewaertⁿ mit al des^o hem van noden^p was een jaer lanck, ende was doch een onwynlike^q starcke borch. Ende oick leet he in de vleckte to Auwerick^r blijven enen grooten hoep^s volcks, die de vleckte mitten borgeren ende buijren solden in holden. Ende hij is selve mijt zijnen ruijteren ende knechten getogen na Emden, ende gaff den vijanden dat lant tho voren. Soe^t togen se voer Dornum, dat oijck ene vleckte was, mijt dre schoone hooftmans wooninge daer in, daer mester Hicken de eene van toehoerde ende Geert van Petkum oick ene, ende wonnen de, ende besetten de mith volck. Ende als de vijanden sick na Auwerick^u keerden, so branden des greven volck selven de fleckte to Auwerick^v uuth,² ende togen den greven nae to Emden^w. Als dit die Sassigen die in Aedewert lagen, vernamen, dat die greve sus benauwet ende veriaget werdt^x, so togen se vuyt des dinxdages nae Sunte Pancracius dach,³ ende namen mijt em^y vole gescuts van bussen ende andere reeschup van orloech, van ledderen om^z ene veste in to nemen. Ende lieten in Aedewert blijven een hoeftman^{aa} mijt een veenken knechten, ende leten daer bij em komen^{ab} int cloester^{ac} vole^{ad} bueren uut Lange-wolt, Vredewolt ende Hummerse ende Mydach^{ae} omme dat clooster tho bewaren. Ende de ander hoop tooch na den^{af} Delfzijel voer dat blochuijs dat de greve daer op hadde maken laten^{ag}, ende wonnen em dat aff stormender handt.⁴ De

ms.V p.261

B p.231

^a kunde A. | ^b volcks AD. | ^c vele V. | ^d blochuijs V. | ^e + al V. | ^f aldus V.
^g Auwrick V. | ^h grooten V. | ⁱ velden V. | ^j Auwrick V. | ^k Vriese V. | ^l aff V. | ^m wal AD. | ⁿ verwaert V. | ^o wes V. | ^p noode V. | ^q onwinnelike V. | ^r Aurick V.
^s hoopen V. | ^t + soe V. | ^u Auwrick V. | ^v Auwrick V. | ^w Eemden V. | ^x wort A, worde CD. | ^y + mede A. | ^z omme A. | ^{aa} hovetman V. | ^{ab} comen V. | ^{ac} – int cloester V.
^{ad} vele V. | ^{ae} – ende Mydach V. | ^{af} de V. | ^{ag} maken laten] laten maken V.

- 1 Volgens Beninga, *Chronica* I, p. 489-490 begon het beleg op 26 mei, waren er schermutselingen gedurende vier of vijf dagen, en is Meerhusen na een vergeefse bestorming op zondag, de volgende dag (29 mei of 5 juni) gevallen. Aangezien Hendrik van Brunswijk en de vijandelijke coalitie terzelfdertijd Stickhausen belegerden, is het waarschijnlijk dat het beleg van Meerhusen iets eerder is begonnen: een anoniem Oostfries kroniekje noemt 12 mei 1514; zie KB Den Haag, hs. KA 113, fol.30r-30v. Zie ook de volgende noot.
- 2 Beninga, *Chronica* I, p. 491 zegt dat dit gebeurde “in de veerde weke na Paeschen”, d. w.z. tussen 14 en 20 mei 1514. Dit steunt de stelling, dat zijn datering van het beleg van Meerhusen te laat is; zie vorige noot.
- 3 16 mei 1514.
- 4 Op 23 mei 1514; zie Beninga, *Chronica* I, p. 488; ook UB Groningen, hs. 138, fol.47r.

hoofman die daer op was, heet Lueeff Tacke; als hij vernam, dat hij nijet holden konde, so vel hij ende meer knechten aff na Fermssum uut; ende de niet aff konden komen^a so geringe, worden dootgeslagen. Dat blockhuijs dat sleten se, ende braken dat deel^b, ^c ende dat bolwerck wert^c inden^d zijl geworpen. Ende worden vijff dorpen uutgeslagen ende gebrant, als^e Hevensche^f, Weijwert, Meethuusen^g etcetera, ende al oer goet datsse dragen ende drijven kunden wort em genomen; men an de oostersijdt van Oterdum noch an de westersijdt den Delfzijl wort niemant beschadiget. Ende als se dessen grooten roeff ende buete gewonnen hadden, sijn se weder omme gereijset nae Aedewert mijt al^h oer gescut; ende hadden mede voele wagenen, daer se mede voerden oere privande ende ander artelrije van oerloech, ende / oick opvoerden alle dat se gerovet hadden van bedden, kijsten, kasten ende ander huijsraet. Ende als se dus wederomme quemen mit desenⁱ roeff, so togen de Groningers vuyt om^j em^k den roeff tho nemen. So was daer bij wal drij ofte vier hondert knechten bijden roeff, ende de ander hoop was noch veer achter; so weken de Sassigen in Warphummer clooster, ende verwachteden daer oer ander^l grooten hoop; men de Groningers weren em to^m cranck, ende togen weder aff, ende quemen in Groningen des nachtes toⁿ twaelff uren. Ende des anderen dages quam de heele hoop voort mijtten roef in Wijnssum ende an Aedewerder zijl; daer lagen veel^o Hollantsche ende Westvresce^p coopluiden, daer se doe al eren^q roeff gepart ende gebuett hebben, ende den coopluiden voert elck verkoft hebben; ende de gevangen sijnt in Aedewert gevoert ende daer geraensoent. Ende als desse^r hoop suss van Aedewert weren getogen voer den Delfzijl, so quam dije hartoech van Sassen selven vuyt^s Leeuwerden in Aedewert omtrent twe hondert starck, ende daer quam mijt em een ander hartoch ende oick twe greven.¹ So sande hij breven vuyt,² ende leet weten ende gebeden: dat alle de gene de omtrent ene mijle weg^t van Groeningen woenden, solden op breken mijt huijs, hoff ende al oer goet, ende varen^u wech van daer, bij lijff ende gued ende bijden brande. Dat dede he hier omme, so dat de Groningers gene privande vanden lueden solden krigen^v; doch dat was den Groningers weijnich hindere, want daer was costes genoegh inder stadt. Ende de hier inne versumich worden ende nijet opbraken, worden voele husen^w gebrant. Ende de droste ende Groningers screven weder^x uut breven^y ingelijcken:³ dat alle dije gene de wonachtich weren^z voerder dan een^{aa} mijle we-

ms.V p.262

B p.232

^a comen V. | ^b deele V. | ^c worde A, wort CD. | ^d + sijl Vc. | ^e else A. | ^f Hevesche V.
^g Merhusen V. | ^h alle V. | ⁱ dessen AD. | ^j omme A. | ^k hem V. | ^l oer ander] hoeren
 anderen V. | ^m te V. | ⁿ ten V. | ^o vole AD. | ^p Westwersche V. | ^q oren A. | ^r desen
 V. | ^s vuyt V. | ^t wegens V. | ^u voeren V. | ^v krijgen V. | ^w huusluyden A.
^x wederomme V. | ^y breven V. | ^z waren V. | ^{aa} ene A.

- 1 In elk geval trok hertog Filips van Grubenhagen met Georg naar Aduard; zie Beninga, *Chronica* I, p. 489; ook 'Kroniekje van Groningen', p. 149. Volgens Emmius, *Historia*, p. 708 werd hij ook vergezeld door hertog Hendrik van Lüneburg; dit wordt bevestigd door Beninge, zie Deel III-K § 13.
- 2 Deze brieven zijn niet bekend.
- 3 Deze bevelsbrieven zijn niet bewaard gebleven.

ges, solden oprumen ende breken, so wal in Drenthe als in Vrieslant; men des gebots en achteden de huijsluijden weijnich, ende bleven allijke wal sittende.

§ 13 Van sommige anslagen und gewin de die Sassigen hadden tusschen Ons Heren Hemelvaerden dach ende Pinxter avent' int jaer M V^c und XIII

ms.V p.263

B p.233

De greve ende Groningers hadden Hoge kercke^a vast gemaket ende beset, als ghij hier voer gehoort hebben.² Soe was die furste van Sassen selven in Aedewert, ende hadde bij em omtrent^b vier dusent knechten; soe leet^c hij daer bij em komen^d voele bueren in den Ommelanden mit peerden ende wagenen, scovelen^e ende spaden, ende toech / mitter macht des vrijdages na Sunte^f Urbanus dach – dat was do^g noemptelick^h des dages na Ons Heeren Hemelvaerden dach³ – voer de Hooge kercke. Ende de furste van Sassen ende de hartochⁱ van Lunenborch weren daer selven in oerer^j eijgener persoenen mede, mijt meer heeren de se bij em hadden. Ende brochten daer voer groot gescut van bussen, ende makeden ene brugge over de Hunsinge bij Koninges huijs, daer se mitten heer ende gescut over quemen. Ende bescanseden em mijt oer gescut inder nacht op Potters hooge lant an de zijder zijt der kercken, ende schoten^k verveerlicken anden toern ende doer de kercke ende bolwerck, soedat daer niemant in dueren muchte^l. Hadden se langer aen den toren gescoten, he hadde moeten vallen. De Groningers togen vuijt mit oer macht, ende namen mijt em oer bussen des vrijdages^m; ⁴ men se dorsten niet naer mijtten hoop dan tendes den Langen sloet, ende quemen des avendes weder inde stadt. Des anderen dages⁵ togen se weder uut, als se des vrijdages ghedaen hadden. Als dat dije vyandenⁿ sagen ende de op Hooge kercke weren, datse geen ontset konden krijgen, soe worden se de meer versaget; ende de Sassigen worden daer van gemoediget^o. Soe datse ten laesten als op den saterdach⁶ mijt malcanderen sprake helden omme de kercke op te geven. Ende inden bespreken so quemen de Sassigen so starck onder dat bolwarck, so datse die kercke in vellen mijt geweld, al eer se verdedinget hadden mijt lijff ende goet af to gaen; doch daer wort niemant doot geslagen, wo wal dat de Sassigen hadden al grooten schaden geleden van volck, dat em vander kercken wort affgeschoten; ende op de kercke^p wort men een doot geschoten. Alle de gene de op de kercken^q weren, worden gevangen ende to Aedewert ghebracht; wat van

^a kercken A. | ^b bij ... omtrent] omtrent bij hem V. | ^c liet V. | ^d em komen] hem comen V.
^e scovelen V. | ^f sunt V. | ^g doen V. | ^h noemtlike A. | ⁱ hertoech V. | ^j oer A. | ^k + an em V. | ^l mochte V. | ^m vrijdagen V. | ⁿ vijande V. | ^o gemoedet A. | ^p kercken A.
^q kercke V.

- 1 Tussen 25 mei en 3 juni 1514.
- 2 Zie Deel III-K § 5.
- 3 26 mei 1514.
- 4 26 mei 1514.
- 5 27 mei 1514.
- 6 27 mei 1514.

krijges volck was, worden^a geranssoent na kriges^b recht, ende wat daer^c op was van borgers ende inwoonders, worden^d in Westfrieslant gesant, ende geransoent elck nae oer goet datse geven muchten^e. Ende daer weren op buren omtrent woonende, de woldense nijt laten vrij om^f gelt, men se woldense hangen; doch se saten een wijle, want tho Groningen saten gevangenen vanden Sassigen ende Westfriesen, soe datse se niet geerne dorsten dooden; doch ten laesten worden^g se geransoent, ende vrij laten loopen. Als de kercke sus gewonnen was, so namen se de klokken^h uut den toren, ende al dat daer in was van olterⁱ, tafelen, beelden, kelcken ende boecken, ende brochten dat in Aedewert; ende staken de kercke an ende branden de vuyt, want se hielden dat doe anders niet dan een roofhuijs / ende geen^j kercke; ende dat bolwarck wort^k slicht in de^l graft gemaket.

ms.V p.264

Die grave hadde over Eemse^m liggen eenⁿ heerlicke borch geheeten Stickhusen, daer lach hartoich Henrick van Bruijnswijck mitter^o macht voer, want hartoch Henrick^p lach mijt zijn heer over Eemse, so^q ghij voer gehoort hebben,¹ ende die furste van Sassen lach omtrent Groningen. Ende desse beijde heeren weren mit al oer hulperen^r al een volck. Ende op den saterdach² doe dije furste van Sassen Hoge kercke in nam, doe wan hertouch Henrick oijck Stickhusen; daer he groot goet op creech, want alle de buijren inder voorgdije hadden oer goet, gelt, clenodien ende sulver daer op gevluchtet^s. Daer lach noch ein^t borch in des greven lant geheten Uplengen^u, de wan hartoch Henrick op Pinxter avent;³ daer se oijck groot guet op kregen^v, dat daer op gevluchtet^w was vanden buijren de daer omtrent woonden. De Sassigen sanden oijck inde selve weke⁴ veerthijn schepen van oerloech mijt vole^x volcks op die Eemse, de dat behinderden datmen den greven nijet tho voeren konde, ende oick datmen tusschen Groningen ende Emden^y nijet reijsen konden^z. Inde^{aa} Pinxter hillige^{ab} dagen des woonsdages⁵ sande de hartouch van Sassen groot volck in Selwerder clooster ende vole^{ac} huijsluden mit schovelen ende spaeden; ende leten dat clooster vast maken mit scanssen ende^{ad} bolwercken, ende leten die graft, de de Groningers hadden toe dammen laten, weder op graven, op datse de Groningers des te bet bijnnen der poorten mochten holden, ende geene gueth buijten mochten holden. Ende lee-

B p.234

^a dat wert V. | ^b krijgers V. | ^c wat daer] watter V. | ^d werden V. | ^e mochten V.
^f omme A. | ^g werden V. | ^h clocken V. | ⁱ oltaers V. | ^j gene A. | ^k wart V. | ^l inden
A. | ^m over Eemse] Overeemse V. | ⁿ ene A. | ^o metter V. | ^p + die V. | ^q als A.
^r helperen V. | ^s gevloegent A. | ^t ene A. | ^u Uplenge Vc. | ^v cregen V. | ^w gevloegent
A. | ^x vele V. | ^y Eemden V. | ^z konde A. | ^{aa} inder V. | ^{ab} hilligen V. | ^{ac} vele V.
^{ad} + mith V.

- 1 Zie Deel III-K § 12.
- 2 27 mei 1514.
- 3 3 juni 1514. In UB Groningen, hs. 138, fol. 47r wordt als datum gegeven: 30 mei 1514.
- 4 Van 28 mei tot 3 juni 1514.
- 5 7 juni 1514.

tenn^a ene brugge maken over dat Reydeep^b bijden grunt zyl,¹ daer se tusschen Aedewerth ende Selwert^c mochten rijden ende vaeren. Daer na sijnt sij getogen uut Selwert^d, ende wolden ene veste gemaket hebben bij de Hooge brugge, ende hadden daer vole^e buren ende huijsluiden mede, de daer graven solden; men dat was to^f nae bij de stadt, so datse mit een slange ofte^g cartouwe lichtliken mochten schieten; so leten sij den anslach achter, ende^h hebben daer nijet meer gevestiget. Ende sijnt voertⁱ getogen nae Garmerwolde^j, ende hebben de kercke ingenomen² ende vast gemaect^k mith een bolwerck ende een graft daer omme^l; ende daer stont al to^m heerlicken wedem huijs, dat sleten se, datⁿ holt brukeden se an de veste, ende den steen voerden se in Dampster deep; ende makeden daer^o mit eerde ende^p steen^q enen^r dam over dat deep, ende leten^s voert toe dammen alle de sloten, daer se muchten^t over rijden ende varen naet Wolt hen^u aenden Weerden bras; ende van Galmerwolde maekede^v zijt oijck, datmen / muchte^w varen ende rijden to Selwert ende voert tho Aedewert.

B p.235
ms.V p.265

§ 14 Van dat hartoch Henrick van Bruijnswijck den Oort belede, und daer voer doot bleeff, und wo se weder af togen, und quamen bijden fursten van Sassen in Aedewerdt

Hartoch^x Henrick van Bruijnswijck de toech mijt al sijner macht van^y volck ende zijn geschut^z voer den Oort, ende meende^{aa} dat to winnen. So lagen daer op rechtsinnige kriges^{ab} knechten. Ende de furste hadde vole^{ac} grootes gescuts ende bussen daer voer, ende schoot verveerlicken daer voer, ende dat huijs was nijet starck^{ad}, soe schoet hij dat steenwerck en stucken. Men de Eemse ginck daer omme^{ae} aen de twe zijden, ende aen de lantzijde was een bolwerck; ende dat huijs hadde enen schonen keller, daer sick die knechten in mochten bargen. Ten lesten als se^{af} dus lange ende verveerlijcken hadden^{ag} geschoten, soe^{ah} wolden sijt^{ai} bestormen, ende wolden anbrengen eene scharme^a ende katte, daer de furste hartoch^{aj} Henrick selven bij was. Ende daer wort he selver over doot ge-

^a lieten V. | ^b deep Vo, Reijtdiepe Vc. | ^c Zelwert V. | ^d Zelwert V. | ^e vele V. | ^f te V. | ^g off A. | ^h + en V. | ⁱ weder V. | ^j Germerwolde V. | ^k gemaket AC. | ^l daer omme] daeromme A. | ^m al to] alte V. | ⁿ ende dat V. | ^o – daer V. | ^p + den A. | ^q steenen V. | ^r en A. | ^s lieten V. | ^t mochten V. | ^u hent V. | ^v maecten A. | ^w mochte V. | ^x hertouch V. | ^y ende V. | ^z gescuts A. | ^{aa} meenden V. | ^{ab} krijschs V. | ^{ac} veel V. | ^{ad} sterck V. | ^{ae} daer omme] daeromme A. | ^{af} he A. | ^{ag} hadde A. | ^{ah} ende A. | ^{ai} het A. | ^{aj} hertouch V.

- 1 Deze plaats is niet met zekerheid bekend; mogelijk ligt de genoemde grondzyl waar de Tochtsloot het Reitdiep kruist. De grondzyl wordt vermeld in 1435, zie GrA, Kloosterarchieven, inv. nr. 24 reg. 159.
- 2 Volgens Beninga, *Chronica* I, p. 495 gebeurde dit op 23 juni 1514.

schoten.¹ Als he nu doot was, soe togen alle de ander heren de mijt em daer weren^a – daer hoer namen voor alle^b ghescreven sijnt² – weder aff, ende sijnt elck gereijset nae oer landen; men^c daer synt vole^d gebleven toe voet ende te^e peerde, de de furste van Sassen in zijnen solt ende denst hadde, ende oijck mede de desse andere^f heeren van oer kriges^g luiden bijden hoop leten. Als de Sassigen geen gewin sagen op de sloten ende borgen meer te wijnnen, soe deden se daer voert an alte grooten scaden mijt brant ende rooff int lant, dat niet wal sprekelijcken^{*} is, ende besetten de borgen ende sloten dese ingenomen ende gewonnen hadden, alse de^h Vredeborch, Stickhusen ende Dornum. Mester Hicken borch de nam Her Omke in, de helt he doch al te voren voer zijn to wesen, ende meende dat mester Hicke em de mijt onrecht doch ontbrukende was – menⁱ we recht off onrecht daer to^j hadde, is mij onbewust. Ende de twe ander borgen to Dornum worden omme smeten^k ende destrueert^l; des geliken^m wort Oplengen oick gedaen.

B p.236

^a + gekomen A. | ^b voor alle] al voer A. | ^c mer V. | ^d synt vole] zijnt vele V. | ^e to AD.
^f ander V. | ^g krijgers V. | ^h dese V. | ⁱ maer V. | ^j – daer to V. | ^k gesmeten A.
^l destrueret A. | ^m gelijckes V.

1 Op 23 juni 1514; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1407.
 2 Zie Deel III-K § 9c, waar alleen Hendriks broer Erik van Brunswijk en de hertogen van Lüneburg en Lauenburg vermeld worden. Er waren er echter veel meer; zie Deel III-K § 12.

De kroniek van Sicke Benninga is een regionale kroniek over de geschiedenis van Friesland en Groningen. Deze bestaat uit drie delen: De herkomst van het Friese volk vanaf de Trojanen, inclusief een bespreking van de Friese vrijheid; een ingelaste kroniek van de Groninger Johan van Lemego over de jaren 1110-1478, en als omvangrijkste deel een kroniek over de periode van ca. 1491-1530, bijgehouden aan de hand van actualiteit en geschreven op basis van schriftelijke bronnen, herinnering en mondelinge getuigenissen. Dit laatste deel behandelt de periode waarin de stad Groningen eerst haar macht over de Ommelanden vestigde en waarin deze machtige 'stadsstaat' ruim een generatie later successievelijk de Saksische, Gelderse en Bourgondisch-Habsburgse machthebbers accepteerde. De teksteditie wordt voorafgegaan door drie inleidingen over het leven en werk van Sicke Benninge, over de bronnen van de kroniek van Sicke Benninge en tot slot over de handschriften, oude edities en de nieuwe kroniektekst.

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-885-9

9 789088 908859 >